

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 23^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2002-2003

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ - ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Μέλη

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΓΛΑΒΙΝΑΣ

Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ

Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΑΚΟΣ

Καθηγητής Τμήματος Νομικής

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE BYZANTINE RESEARCH CENTRE
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

ADMINISTRATIVE COUNCIL - EDITORIAL COMMITTEE

President

Prof. Dr. AL. STAVRIDOU-ZAFRAKA

Faculty of History and Archaeology

Members

Prof. Dr. V. KATSAROS

Faculty of Philology

Prof. Dr. A. GLAVINAS

Faculty of Theology

Prof. Dr. N. NIKONANOS

Faculty of Architecture

Prof. Dr. G. P. NAKOS

Faculty of Law

BYZANTINA

23

2002-2003

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
FOTEINI KOLOVOY, Vita des Johannes von Damaskus und des Kosmas Melodos im codex Atheniensis BN 321 (BHG 884a)	7
ΑΝΔΡΕΑ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, Η εξέλιξη του θεσμού των άση- κρήτις και του πρωτοασηκρήτις στο πλαίσιο της αυτο- κρατορικής γραμματείας	47
ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΣΚΟΠΕΛΙΤΗ, Οι ναυτικές δυνάμεις του Βυζαντίου την εποχή της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Άρα- βες (904)	95
ΓΙΑΝΝΑΣ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, Το Κυριλλο-Μεθοδιανό έργο: μια «εθνική» παρακαταθήκη	117
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ. Σ. ΠΑΪΔΑ, Πληροφορίες για το δίκαιο του ασύλου στην Έπιτομή Ιστοριών του Ιωάννη Ζωναρά	125
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΥΔΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Παρατηρήσεις στην ταύτιση του ναού της Θεοτόκου της 10ης Ομιλίας του πατριάρχου Φωτίου με το ναό της Θεοτόκου του Φάρου. Νέα στοιχεία υπέρ αυτής της ταύτισης	143
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΥΔΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ναός της αγίας Ίας στη Χρυ- σή Πύλη της Κωνσταντινούπολης. Νέα στοιχεία για τη μάρτυρα Ία και για το ναό της	155
ΣΤΑΥΡΟΥ ΑΛ. ΝΤΑΓΓΙΟΥΚΛΑ, Διοικητική προσωπογραφία της βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1343 έως την πρώτη άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1387	161
ΠΟΛΥΜΝΙΑΣ ΚΑΤΣΩΝΗ, Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζα- ντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Χριστούπολης (Κα- βάλα)	181
ΣΠΥΡΟΥ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗ, Κερκυραϊκή προσωπογραφία του 16ου αιώνα	209
GEORGES DIMITROKALLIS, La genèse de l'église en croix grecque inscrite	219
ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ Θ. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, Η προδοσία του Ιούδα. Παρα- τηρήσεις στην μεταεικονομαχική εικονογραφία της παρά- στασης	233
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗ, Η εστεμμένη Θεοτόκος στη δυτική και βυζαντινή εικονογραφία	261

ΠΑΣΧΑΛΗ ΑΝΔΡΟΥΔΗ, Ισλαμικό κηροπήγιο από τη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους	293
ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ Α. ΠΑΣΑΛΗ, Τό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίου Γεωρ- γίου Νεραίδας, Στυλίδα Φθιώτιδας	315
ΝΙΚΟΛΑΟΥ Θ. ΠΑΖΑΡΑ, Τρεις εικόνες του κύκλου του Θεοφάνη του Κρητός στη μονή Ξηροποτάμου στο Ἅγιον Όρος	371
ΑΝΝΑΣ Γ. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ, Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Παναγίας Σικελιάς Χίου	391
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	443
ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ	513
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥ- ΝΩΝ	521

VITA DES JOHANNES VON DAMASKUS UND DES KOSMAS
MELODOS IM CODEX ATHENIENSIS BN 321 (BHG 884a)*

Die Damaskenos-Forschung ist eng verbunden mit den problematischen und dunklen Angaben über das Leben des Kosmas Melodos, Bischof von Maiouma; insbesondere die hagiographischen Quellen, die historische Nachrichten und Legenden über beide Persönlichkeiten miteinander vermischen, spielen eine Hauptrolle in der Forschungsentwicklung¹. In Zusammenhang mit der Beschreibung der Lebensgeschichte des Johannes von Damaskus² steht die Biographie des Heiligen Kosmas³ hauptsächlich das Problem der Identität des Kosmas in den hagiographischen Quellen, die verschiedene Versionen der Vita des Kosmas von Maiouma überliefern.

Typologie der Quellen

Nach einer Klassifizierung der hagiographischen Texte über Kosmas von Maiouma und Johannes von Damaskus gehört die Vita Atheniensis zusammen mit der Vita Chalcensis und der Vita Vaticana Barberiniana in eine Kategorie von Texten, die entweder überliefern (laut Vita Atheniensis und Vita Chalcensis), daß Kosmas kretischer Herkunft und der Lehrer des Johannes von Damaskus sei, oder (laut Vita Vaticana Barberiniana) 1. daß Kosmas ein Adoptivbruder des Johannes sei, 2. daß der gemeinsame Lehrer von Kosmas und Johannes aus Kreta stamme, und 3. daß der Lehrer Kosmas

* Mein Dank gilt Prof. A. Karpozilos, der mich auf dieses Thema aufmerksam gemacht und mir die Fotos der Handschrift überlassen hat. Mein besonderer Dank gilt Dr. X. Lequeux (Société des Bollandistes, Bruxelles) für bibliographische Hinweise und Verbesserungsvorschläge (Brief vom 2.7.2002), die im einzelnen suo loco erwähnt werden; eine komplette Edition der Vita Chalcensis (BHG 394) parallel zur vorliegenden Vita (BHG 884a) wäre m.E. Objekt einer Monographie, die Leistung würde jedoch die Grenzen eines Aufsatzes bei weitem überschreiten.

1. Zu den Quellen, den Fakten und den Legenden über das Leben des Johannes von Damaskus vgl. G. Richter, *Johannes von Damaskos, Philosophische Kapitel* (Eingeleitet, übersetzt und mit Erläuterungen versehen), Stuttgart 1982, S. 1-62.

2. Vgl. M. Jugie, *La Vie de saint Jean Damascène*, EO 23 (1924) 137-161. — L. Hödl, J. Damaskenos, *Lexikon des Mittelalters* 5, 566-568.

3. Vgl. H. M. Biedermann, K. v. Majuma, *Lexikon des Mittelalters* 5, 1458.

«der Mönch» genannt wurde⁴. Laut Ehrhard ist in der Vita Atheniensis «natürlich die Rede von Johannes von Damaskus; ihr Hauptheld ist aber sein Lehrer Kosmas»⁵. Es stellt sich aber die Frage nach der Identität und Abstammung des Lehrers. Darüber bietet auch die Vita Atheniensis keine verwertbaren Nachrichten für eine historische Argumentation. Die wenigen zusätzlichen Informationen der Vita Atheniensis sind schon erwähnt und kommentiert worden; kurz lassen sich folgende nennen: 1. die Erwähnung der Insel Σιγγιλία, sonst nicht identifiziert (= Σικελία?), in der Nähe der Insel Kreta; 2. der Dichter Kosmas hatte auch, wie Johannes von Damaskus, den Familiennamen Δαμασκηνός; 3. die Helden des Heiligenlebens, Kosmas und Johannes von Damaskus, gelten als Urheber des Kanons (κωνών) als neue Dichtungsgattung⁶. Das Hauptcharakteristikum aller Texte des Typus Γ betrifft also die historisch-hagiographische Geographie, nämlich daß Damaskus oder Jerusalem nicht mehr die Hauptorte in den Texten sind; im Typus

4. Vgl. die Typologie von Th. Detorakis, *Κοσμάς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 28], Thessaloniki 1979, S. 17-81: Texte des Typus A (Synax. Eccl. Cp., Vita Athoniensis Laurae Γ44, Vita Damascenica Marciana), Texte des Typus B (Vita Damascenica Hierosolymitana, Biographie von Merkouroupolos), Texte des Typus Γ (Vita Chalcensis, Vita Atheniensis, Vita Vaticana Barberiniana). Vgl. F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica graeca*, Bd. I, Bruxelles³ 1957, S. 136 f. (Cosmas ep. Maiumae hymnographus); Bd. II, Bruxelles³ 1957, S. 17-19 (Ioannes Damascenus). Eng verwandt mit der Vita Damascenica Hierosolymitana (BHG 884) ist der Text (BHG 885c), der von Th. Detorakis, *La main coupée de Jean Damascène* (BHG 885c), AB 104 (1986) 371-381, ediert wurde. - A. Kazhdan - S. Gero, Kosmas of Jerusalem: a More Critical Approach to his Biography, *BZ* 82 (1989) 122-132, kritisieren die Typologie von Detorakis. Sie bieten eine plausible Erklärung (S. 132) für die Entwicklung und die Transfiguration des Motivs «Johannes - Kosmas - Mansur»; außerdem liefern sie eine Begründung für die von der Identität der Namen Kosmas (von Schüler und Lehrer) herrührende Verwirrung. C. Crimi - K. Demoen, Sulla cronologia del Commentario di Cosma di Gerusalemme ai Carmi di Gregorio Nazianzeno. Intorno ad una nuova ipotesi, *Byzantion* 67 (1997) 360-374, kritisieren die Hypothese von Kazhdan - Gero, Kosmas der Hymnographie sei mit Kosmas, dem Kommentator der Werke des Gregor von Nazianz, nicht identisch (Hinweis von X. Lequeux). - Editionen: Editio der Vita Chalcensis von A. Papadopoulos - Kerameus, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Bd. IV, St. Petersburg 1897, S. 271-302 (Cod. Chalkes 1, ff. 108v-121r, 14. Jh.); vgl. ders., *AIE*, Bd. IV, S. 303-350 (Cod. Atheniensis 983, ff. 315v-357v, i. J. 1267). Editio der Vita Vaticana Barberiniana von Th. Detorakis, *Ἀνέκδοτος Βίος Κοσμᾶ τοῦ Μαΐουμα, ΕΕΒΕ* 41 (1974) 259-296 (Cod. Vatic. Barber. gr. 583 [olim VI.22 = 467]). Wenige Zeilen der Vita Atheniensis (von ff. 10v, 12v, 18v, 19v, 45rv) hat Th. Detorakis, *Κοσμάς ὁ Μελωδός* (wie oben Anm. 4), S. 66-68 ediert.

5. A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche. Von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Erster Teil, Bd. III., Leipzig 1939-1952, 1025. Über Johannes von Damaskus und Kosmas Melodos als antihäretische Schriftsteller vgl. B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg, Basel, Wien 1966, S. 526-534. — Prosopographisches: *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* (Hrsg. R.-J. Lilie u.a.), 2. Band, Berlin - New York 2000, Nr. 2969 Johannes von Damaskus S. 258-262, Nr. 4089 Kosmas S. 609-612 (Hinweis von X. Lequeux).

6. Vgl. Th. Detorakis, *Κοσμάς ὁ Μελωδός* (wie oben Anm. 4), S. 64-70.

Γ spielen die Insel Kreta und Italien eine besondere Rolle in der Struktur der Texte. Das Betätigungsfeld der Heiligen ist an einen anderen Ort verlegt, der Hagiograph spielt die Rolle des Geschichtsschreibers⁷, so daß der Leser zwischen Geschichte und Legende keinen Unterschied mehr erkennen kann.

Die Vita Atheniensis und die Viten des Typus Γ

Die Vergleichspunkte der Vita Atheniensis mit den zwei anderen Viten des Typus Γ (Vita Chalcensis und Vita Vaticana Barberiniana) sind die Struktur und die historischen bzw. hagiographischen Informationen, die zur Datierung der hagiographischen Texte führen: 1. Vita Atheniensis: Abfassungszeit wahrscheinlich 11. Jh. - terminus ante quem 12. Jh.; der Text ist im Cod. Ath. BN 321 (12 Jh.) überliefert. 2. Vita Chalcensis: terminus ante quem Mitte des 12. Jh. - terminus post quem ca. 959; der Text ist im Cod. Leimonos Lesbou 13 (12. Jh), im Cod. Panagias Chalkes 1 (J. 1360) und im Cod. Paris. Coisl. 286 (14. Jh.) überliefert. 3. Vita Vaticana Barberiniana: terminus ante quem Mitte des 12. Jh. - terminus post quem 1098-1106/7; der Text ist im Cod. Vatic. Barber. gr. 583 (olim VI. 22 = 467) (15. Jh.) überliefert⁸.

Der Text der drei genannten Heiligenleben bietet sich für eine lexikalische und sprachliche Untersuchung an; eine solche Untersuchung könnte weitere Informationen und Argumente über die Schriftsteller, die Abfassungszeit und die Datierung der Texte des Typus Γ, wie auch über die Verbindungen zwischen den verschiedenen Versionen der Texte liefern. Der Wortschatz aller drei Texte ist ausgefeilt. Einige Wörter erscheinen zuerst in der byzantinischen Zeit. Anhand der folgenden Liste der Wörter⁹, die sich vom 4. Jh. bis 12. Jh. einstellen, ist zu bemerken, daß 1. einige seltene, charakteristische Wörter allen drei bzw. mindestens zweien der Texten gemeinsam sind; z. B. das Wort ὑπέρροον verbindet alle drei Texte (Fehler in zwei Codices, die ὑπερῶον bzw. ὑπέρωον überliefern), und 2. daß jeder Text Hapaxlegomena enthält. Die Bemerkungen zum Wortschatz führen zurück zu

7. Über das Phänomen der Vermischung von wahren und phantastischen Elementen in Heiligenleben vgl. H. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles 1906, passim, und ders., *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*, Bruxelles 1934, bes. S. 7-17.

8. Zur Datierung der Texte des Typus Γ vgl. die ausführlichen historisch-hagiographischen Argumente von Th. Detorakis, *Κοσμάς ὁ Μελωδός* (wie oben Anm. 4), S. 51-83. Einen Kommentar der historisch- hagiographischen Nachrichten der Texte und eine Auswertung der Informationen bietet auch die Edition der Vita Vaticana Barberiniana von Th. Detorakis, *Ἀνέκδοτος Βίος* (wie oben Anm. 4), S. 259-296.

9. Siehe unten den Wortindex.

der alten Vermutung über die wechselseitige Relation der Texte¹⁰. Das Wort ὑπέρροον, das man (laut TLG) nur im Lexikon Suda des 11. Jh. finden kann, ist viel älter; das seltene Wort findet man auch im ersten Troparion (ἀ' Τροπάριον, ε' ὡδὴ Κανόνος Κοσμᾶ εἰς τὴν Μεγάλην Πέμπτην) der fünfte Ode des Kanons von Kosmas zum Gründonnerstag¹¹.

Der Ausdruck διάλληλος δεῖξις (301), der nur in der Vita Atheniensis überliefert ist, erscheint in anderen byzantinischen Quellen nicht sehr häufig; die erste Erwähnung stammt aus dem 5./6. Jh. von Damaskios Pr. 290; der Ausdruck überlebt das 8. Jh. durch Andreas von Kreta or. 19 (PG 97. 1217A) bis zum 9./10. Jh. durch Arethas von Kaisareia Apoc. 6 (PG 106. 540C). Der Hagiograph der Vita Atheniensis zitiert ὁ φασὶ οἱ περὶ τοὺς λόγους κομποί, διάλληλον δεῖξιν ἐν τοῖς τῶν ἀγαθῶν προτερήμασιν, um die Beziehung zwischen Kosmas und Johannes zu charakterisieren. Wer sind aber die «stilvollen Redner», Andreas von Kreta, Arethas von Kaisareia oder ein sonst unbekannter Autor? Die Antwort auf diese Frage wäre ein Terminus post quem für die Abfassungszeit des Textes; der Hagiograph aber sagt nichts weiter. Das Zitat kann jedoch nicht aus dem Werk des Damaskios stammen, denn der Ausdruck des Philosophen lautet ἡ δι' ἀλλήλων ... δεῖξις (Ruelle). Die Quelle muß man anderswo suchen; im Werk des Andreas von Kreta ist zu lesen σπουδάσομεν γὰρ ... δίκην τινὸς διαλλήλου δείξεως τε καὶ ἀντιθέσεως; auch bei Arethas von Kaisareia steht der Satz ἡ γὰρ εἰλικρινὴς ἀγάπη τῷ διαλλήλῳ κρατύνεται κατορθώματι. Die ursprüngliche Quelle muß also entweder Andreas von Kreta oder eine andere sonst unbekannte sein.

Diese geringen sprachlichen Informationen führen zu einem Eindruck über die rhetorische Fähigkeit und die Ausbildung des Schriftstellers der Vita Atheniensis, reichen aber nicht für die präzise Datierung des Textes. Der Verfasser des Heiligenlebens war ein Gebildeter, der in seinem Werk keine Nachricht über sich selbst gibt¹². Als Vorbild hatte er die Vita Chalcensis bzw. eine andere schriftliche Quelle, aus der die neuen Elemente über das Leben

10. Laut Th. Detorakis, *Κοσμᾶς ὁ Μελωδός* (wie oben Anm. 4), S. 65, 68 und 72 f., ist 1. die Vita Atheniensis eine Version der Vita Chalcensis, haben 2. beide eine gemeinsame Quelle und ist 3. auch die Vita Damascenica Hierosolymitana (BHG 884) nebst der Vita Chalcensis eine Quelle der Vita Vaticana Barberiniana.

11. Der Kanon in W. Christ - M. Paronikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Leipzig 1871 (Ndr. 1973), S. 192. Vgl. auch Th. Detorakis, *Ἀνέκδοτος Βίος* (wie oben Anm. 4), S. 277 (Τριώδιον).

12. Zur Identität des Verfassers vgl. die Vermutung von J.M. Hoeck, Stand und Aufgaben der Damaskenosforschung, OCP 17 (1951) 5-60, bes. S. 11: «Verschiedene Spuren scheinen mir aber in die Zeit und Umgebung des Michael Synkellos († 846) zu weisen, wenn nicht auf diesen selbst. Doch sei das hier zunächst noch mit aller Reserve als eine Vermutung geäußert, die erst noch näherer Untersuchung bedarf».

der Helden Kosmas und Johannes kommen. Mit seiner persönlichen Art zu schreiben, mit ausgefeiltem Wortschatz und Hapaxlegomena, hat er eine weitere Version der Heiligenviten von Johannes von Damaskus und Kosmas von Maiouma geschaffen.

Die Handschrift

Der Codex Atheniensis BN 321 (ff. 10r-46r Vita des Heiligen Johannes von Damaskus und des Kosmas), ein Pergamentband des 12. Jh., ist noch nicht ausführlich beschrieben worden¹³.

Codex Atheniensis BN 321

Johannes von Damaskus

12. Jh. Pergament ff. I, 221, I' mm 260×170

(ff. 2r-9v) JOHANNES VON DAMASKUS Expositio Fidei 1-11 (bis 841, 20; von späterer Hand = 10¹ als Ergänzung zur folgenden Expos.); (ff. 10r-46r) Vita des Johannes von Damaskus und des Kosmas von Maiouma; (ff. 46r-49v) Pinakes I und II; (ff. 49v-51v) Epistula; (ff. 51v-103v) Dial. fis. (bis c. 66 = 668, 18); (ff. 104r-218r) Expos. inv. ab. c. 11 (841, 19; c. 59 schließt mit 1056, 24) (zitiert nach der Beschreibung von P. B. Kotter, *Die Überlieferung der Pege Gnoseos des Hl. Johannes von Damaskos*, Ettal 1959, S. 8). Beschreibstoff: Papier (ff. 1-9) und Pergament (ff. 10-221) mittelmäßiger Qualität mit Knochenlöchern; Nähte 25 mm bis 35 mm (ff. 40, 52, 56, 57, 94, 125, 134, 156, 191).

Lagen: Papier 1×8 (ff. 9); Pergament FHHF 6×8 (ff. 57), 1×8-1 (ff. 64), 2×8 (ff. 80), 1×8-1 (ff. 88), 1×8 (ff. 96), 1×8-1 (ff. 103), 8×8 (ff. 167), 1×8-1 (ff. 175), 1×8 (ff. 183), 1×8-1 (ff. 191), 3×8 (ff. 215), 1×8-2 (ff. 221).

Kustoden: Griechische Majuskel- oder Minuskulkustoden vom Kopisten jeweils auf dem ersten Recto unten links und dem letzten Verso unten rechts in schwarzer Tinte.

Kopist: Der Text auf Pergament stammt von einer einzigen Hand eines Gelehrten des 12. Jh., in schwarzer Tinte bis f. 135 und ab f. 135 in brauner Tinte; ff. 1-9 spätere Hand.

Linierung: Leroy 34C1; 22 Schriftzeilen (f. 50 bis f. 58: 24 Schriftzeilen);

13. Die erste Beschreibung der Handschrift bei I. A. Sakkelion, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Athen 1892, S. 54; die neueste, ebenfalls knappe Beschreibung des Codex bei P. B. Kotter, *Die Überlieferung der Pege Gnoseos des Hl. Johannes von Damaskos*, Ettal 1959, S. 8. Vgl. ders., *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, I, Berlin 1969, S. 30. — R. E. Sinkewicz, C.S.B., *Manuscript Listings for the Authors of the Patristic and Byzantine Periods* [Greek Index Project Series 4], Toronto, Ontario 1992, datiert die Handschrift auf das 13. Jh.

Schriftspiegel mm 105×170 (Pergament), mm 98×165 (Papier); Scholien, Marginalien, Interlinearien in schwarzer Tinte. Titel und Überschriften in kirschroter Tinte (Pergament) und in hellroter Tinte (Papier).

Geschichte der Handschrift: Provenienz, Kloster von Dousikon in Thessalien. Sporadisch Randscholien und Interlinearien (zeitgenössische Hand des 12. Jh. wie auch spätere Hände des 18. Jh. von dem Mönch Ἀθανάσιος und des 19. Jh. von dem Archimandrites Χατζηγεράσιμος). Spuren eines Monokondylion und einer Notiz (f. 221v unten rechts). Verschiedene Zeichnungen (z.B. Vögel, Hände in roter Tinte, Initialen und Ornamente) und Notizen, wie z.B. θεολογικὸν βιβλίον μεγάλου Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ συγγραφεῖς παρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ νέου θεολόγου (f. 1) und σοφῶν θύρας ἔκτριβε πλουσίων δὲ μὴ (f. 9). Spuren (ff. 3r und 4r) eines Siegels (mm 13×10) in schwarzer Tinte Ἀθανάσιος μοναχός; es handelt sich um den Mönch Ἀθανάσιος (18. Jh.), höchstwahrscheinlich Schreiber und Besitzer der Papierfolien (ff. 1-9), wahrscheinlich auch Besitzer des Pergamentbandes.

Einband: Schwarzes Leder über Holzdeckeln mit spärlichen Resten von Metallschließen an den Außenseiten der Deckel; weißes Etikett auf dem Rücken des Bandes, typisch für die Bibliothek des Dousikonklosters, mit Angaben über den theologischen Inhalt und die Signatur der Handschrift, in der Hand des Bibliothekars des Klosters Archimandrites Χατζηγεράσιμος. In den Spiegel des vorderen Holzdeckels ist ein Blatt aus Pergamentmakulatur mit nicht identifiziertem Text geklebt. Auf den Spiegel des hinteren Holzdeckels ist ein Blatt aus Papier (ähnlich ff. 1-9 mit Zeichnungen, z.B. Vögel, und Notizen, wie z.B. θεολογικὸν βιβλίον Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ τοῦ ΣΡ ΧΟΥ und ἀνάστασιν Χ θεασάμενη πρωσχῆνῃσῶμὲν ἅγιον ΚΝ ἡῃσοῦ) geklebt; die Hand ähnelt der Hand von ff. 1-9. Wasserzeichen: (ff. 1-9) Sirene im Kreis (in den Repertorien nicht nachzuweisen).

Literatur: P. Halkin, *Catalogue des manuscrits hagiographiques de la Bibliothèque nationale d'Athènes*, (= Subsidia Hagiographica, 66), Bruxelles 1983, S. 37 (Hinweis von X. Lequeux). P. B. Kotter, *Die Überlieferung*. ders., *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, I, Berlin 1969, S. 30. F. Demetropoulos, *Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 45 (1974-75) 403-426. ders., *Συμβολὴ εἰς τοὺς καταλόγους Ἑλλήνων κωδικογράφων*, *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1985) 263-312. L. Politis, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* (ἄρ. 1857-2500) [*Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 54], Athen 1991, S. ια'-ιβ', κθ'.

Wortindex

Athesaurista und seltene Wörter¹⁴

Vita Atheniensis
(11.-12. Jh.)

διάλληλος δεῖξις (301)
ἔγγραμμος (582)
ἐμπόνως (262)
ἐναποπνίγομαι (219)
ἐνηδύνω (91)
**ἐπαμφωτέρωθεν (527)
ἐπευφραίνομαι (523)
ἐρεσχελία (595)
εὐπρόθυμος (569)
εὐτρέπισις (292)
καλλικέλαδος (13)
καταρρικνοῦμαι (962)
**καυστηρία (1038)
*κοσμοκτισία (551)
*ὁμόθνητος (937)
∞*σκοτένδυτος (959)
συμποσώω (410)
συναστράπτω (343)
∞ὑπέρροον (386; ὑπερῶον
cod)
φωτοφανής (865)

Vita Chalcensis
(959-12. Jh.)
ed. Papadopoulos - Kerameus,
AIE, Bd. IV, 1897, S. 271-302

διαφαύω (286, 13)
ἐνθάδιος (283, 21)
κακιγκάκως (290, 27)
ξηροκήπιον (283, 24)
παναμώμητος (282, 24)
σκαιωρία (281, 17)
∞*σκοτένδυτος (293, 29)
σύνδακρυς (296, 2)
∞ὑπέρροον (276, 9 cod)

Vita Vaticana Barberiniana
(1098-1106/7)
ed. Detorakis, EEBΣ 41 (1974)
259-296

αἰῶλια (576)
**εἰρμολόγημα (668)
ἐκτηγανίζω (826)
ἐμφώτιος (-ειος) (415)
*θυμοτερπὲς (441)
καταγεραίρομαι (9)
∞*σκοτένδυτος (810)
∞ὑπέρροον (434; ὑπερῶον
cod)

14. Die seltenen Wörter stehen entweder in den Lexika H. G. Liddell - R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, New ed. by H. Stuart Jones and R. McKenzie, Oxford 1925-1940, G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961-1968 und *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, erstellt von E. Trapp, u.a. Wien 1994, oder im *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG-E). Die Wörter mit * fehlen in diesen Lexika. Die Wörter mit ** erscheinen in den Viten zum ersten bzw. zum einzigen Mal (Hapax). Die Wörter mit ∞ erscheinen in allen drei oder mindestens in zwei der Viten des Typus Γ.

Die Vita Atheniensis (Cod. Ath. BN 321, ff. 10r - 46r) (BHG 884a)

- ὁ βίος τοῦ ἀγιοτάτου Δαμασκηνοῦ,
τὰ φιλόσοφα τούτου κεφάλαια καὶ τὰ δογματικὰ γραφέντα πρὸς τὸν
ἀγιώτατον πατέρα Κοσμᾶν καὶ θεοτίμητον ἐπίσκοπον τοῦ Μαΐουμᾶ
οὔτε τὸ σῶμα χωρὶς τῶν σωματικῶν ἀνατρέφεσθαι, οὔτε τὸν νοῦν
5 πρὸς τὴν εἰς τὰ κρείσσω βελτίωσιν ἐπανάγεσθαι ἄνευ τῆς προσηκόντως
τρεφούσης τροφῆς· εἰ δὲ δὴ τοῦτο, καὶ λογικαὶ ψυχαὶ τρέφονται καὶ ποτί-
ζονται, προσεκτέον πάσα ψυχῇ σπουδαζούσῃ πρὸς ἀρετὴν τῷ διηγήμετι
τῆς πολιτείας τοῦδε τοῦ μακαρίου ἀνδρός· τίνος τούτου; Κοσμᾶ τοῦ πε-
ριωνύμου ἐν ἄσμασι· καὶ διατηθήσεται ταύτης τροφὴ πολλὴν τὴν πρὸς
10 ἀρετὴν ἐπίδοσιν ἔχουσα, ἐπειδὴ μὲν ὁ ἐνάρετος βίος ἐνταῦθα σκοπεῖται,
ἀλλὰ καὶ γέρα (καθαίρουνται τηλίκα οἱ πρὸς αὐτὸν σπουδάζοντες) ἀπο-
φέρονται. ἀλλὰ χωρήσωμεν πρὸς αὐτὸ τὸ προκείμενον.
- 0v ὁ αἰδῖμος οὗτος πατήρ, ἡ καλλιέλαδος ἀηδών, ὁ κόσμος | τῆς ἐκ-
κλησίας, ὁ μετὰ Χριστὸν κατὰ Χριστὸν γεγωνὶς ὑπογραμμὸς ταπει-
15 νώσεως, ἐκ πατέρων μὲν ἔφυ πιστῶν καὶ τιμίων, (τί γὰρ δεῖ καὶ τῶν
ἄλλων τῶν ἔξωθεν πρὸς εὐφημίαν αὐτῷ, εἴπερ μὴδὲ χρεῖα λυχνίας ἐστὶ
τοῖς ἐν ἀκμάζοντι τῆς ἡμέρας περιπατοῦσι φωτί;) ἀλλὰ δὴ καὶ σφόδρα
πλουσίων καὶ τὸν πλοῦτον ἐν χερσὶ πενήτων μᾶλλον κατακενούωντων, ἢ
περ ἡδυπαθείᾳ καὶ τρυφῇ. πατρίδος ἐξώρητο τῆς νήσου Κρητῶν, ἐν ἣ
20 γεννηθεῖς τε καὶ αὐξηθεῖς, ἀνήγετο μὲν παρὰ τῶν γεννητόρων αὐτοῦ
ὥσπερ εἰς τισὶν ὁδηγοῖς χρηστοῖς καὶ πρὸς τὸ καλὸν ἀπευθύνουσι, δύο δὲ
ταύταις τιθῆναι ἐκ μικρᾶς εὐτυχίας τῆς ἡλικίας, τῇ εὐσεβείᾳ καὶ τῇ
εὐφυίᾳ· καὶ δι' ἐκείνης μὲν ταύτην μὴ συγχωρήσας ἐνασχολεῖσθαι ἐπὶ μα-
ταίοις καὶ παρὰ τοσοῦτον κενὴν ἐπιδείκνυσθαι, διὰ δὲ ταύτης ἐκείνην μη-
25 δόλως κλονεῖσθαι θελήσας παρὰ τῶν ἐπηρεαζόντων τὸ πάντῃ ὀρθόδοξον.
ἐνθὲν τοι καὶ χρόνῳ βραχεῖ πᾶσαν ἐξεπαιδεύθη γραφὴν, τὴν ἀπερρω-
γυῖαν καὶ νόθον, τὴν παλαιάν τε καὶ σκοτεινὴν καὶ τὴν ἔτει τῷ τότε ἀκ-
31r μάζουσαν | καὶ φωτιστικὴν· καὶ πνεύματος ἁγίου πλησθεὶς ἐν τῷ αἰχμα-

14-15 ὁ - ταπεινώσεως; cf. 1 Pe. 2,21.

A ff. 10r - 46r

4 σωματικῶν: - κων supra lineam repetit A ἀνατρέφεσθαι: - να- vix legit A τον A 5 εἰς: εἰς
in textu et in marg. εἰς A 6 λογικαὶ A 10 ἐπειδὴ A 11 καθαροῦνται A τηλίκα A 13
καλλιέλαδος A 16 μὴδὲ A

* Zur Edition

Orthographie und Enklise der Hs wurden im Text normalisiert. Die Lesarten der Hs werden
im kritischen Apparat erwähnt, die entsprechenden minimalen Korrekturen werden jedoch im
Apparat nicht ausdrücklich (mit *correcti* o.ä.) erwähnt, damit der Apparat nicht über Gebühr
belastet wird. Fehllösungen früherer Editoren werden im kritischen Apparat nicht erwähnt.

- λωτεύειν ἅπαν νόημα πρὸς Χριστόν, ἐγένετο σκεῦος ἐκλογῆς, ἀρετῶν
 30 δοχεῖον, αὐτοκράτωρ παθῶν, ὀνομαστός μὲν παρὰ τοῖς αὐτόχθοσιν, ὀνο-
 μαστός δὲ καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς ἐκεῖσε καταίρουσιν, αἰδέσιμος, θεῖος, σε-
 βάσιμος. ἐπεὶ δὲ καὶ οἱ τεκόντες πρὸς Κύριον ἐξεδήμησαν καὶ κύριον τῆς
 οὐσίας, ὡς ἔδει, τὸν παῖδα κατέλιπον, οὗτος μὴδὲ τὸ παράπαν μελήσας,
 35 εὐθύς τὴν εὐαγγελικὴν φωνὴν ἐξεπλήρωσε καὶ πάντα καταλιπὼν, τῷ
 καλοῦντι Χριστῷ ἠκολούθησεν· ἐσκόρπισεν ἅπαντα τὰ προσόντα, τοῖς
 πένησιν ἔδωκε καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ κατὰ τὸν Δαυὶδ μένειν εἰς τὸν
 αἰῶνα ἐπραγματεύσατο. εἶτα καὶ τὸ ἐξῆς· κοῦφος τῆς τῶν θηρευόντων
 χειρὸς ὑπερανάπτας καὶ τῶν ἱερευτῶν τὰς ἐπιβουλάς διαδράσας, πτέ-
 40 ρυγας ἐν χλωρότητι χρυσοῦ περιηργυρωμένας περιεβάλετο καὶ μετανά-
 στης ἐκ τῶν προσκαίρων πρὸς τὰ διαμένοντα γενόμενος, τὸ μοναχικὸν
 καὶ ἀγγελικὸν ἐπενδύεται ἔνδυμα καὶ τὸν σταυρὸν ἐπὶ τὸν ὦμον ἀρά-
 μενος καὶ τὰ μέλη σταυρώσας τὰ ἐπὶ τῆς γῆς δι' ἐγκρατείας ἐπιμελοῦς
 f. 11v καὶ πόνων ἀσκήσεως, ἀλλὰ καὶ | τῷ ἱερατικῷ μετὰ ταῦτα κατὰ καιρὸν
 καθωραϊσθεὶς ἀξιώματι παρὰ τοῦ τηνικαῦτα τῆς Κρητῶν προεδρεύοντος,
 45 ἐκεῖνου πρὸς τοῦτο παρακαλέσαντος, οὐκ αὐτοῦ ἐπισπεύσαντος (ἐπεὶ
 καὶ πῶς ἂν αὐτὸς ἑαυτὸν ἐν τοιούτῳ πράγματι ἔκρινεν ὁ παντάπασι
 παντὸς ἀπηλλοτριωμένος οἰδήματος καὶ τῇ ταπεινώσει εἰπέρ τιτι ἄλλω
 ὠραϊζόμενος;) γίνεται προστάτης κοινὸς καὶ σωτὴρ, ὁδηγὸς πρὸς εὐσέ-
 βειαν, στηριγμὸς πρὸς ἀλήθειαν, διδάσκαλος ἀρετῆς ἀκριβοῦς καὶ τῆς
 50 ψυχικῆς ἐπιμελείας ὑφηγητῆς ἐμμονώτατος καὶ λόγῳ μὲν εἰς τοῦτο διη-
 νεκῶς ἐρεθίζων, τὰ πλείω δὲ τῷ κατ' αὐτὸν παραθήγων ὑπογραμμῶ· ἐν
 τούτῳ γὰρ μᾶλλον τὸν εἰς ἀρετὴν ἐπανάγοντα λόγον καλῶς εὐοδούμενος
 ἐπεγίνωσκεν ἢ περ τῇ ῥητορείᾳ καὶ πιθανότητι· οὐδὲ γὰρ ἠνείχετο μέχρις
 αὐτοῦ τὴν τοῦ καλοῦ προκοπὴν ἴστασθαι καὶ τὸ δοθὲν αὐτῷ τάλαντον
 55 κατακρύπτεσθαι, εἰ μὴ καὶ πρὸς ἐτέρους διακονήῃ καὶ γεωργήσῃ γεώρ-
 γιον μὲν παλαιούμενον μὴδὲ σῆτι καὶ χερσὶν ἐπιβούλων ἀπολούμενον τὴν
 τῶν πολλῶν σωτηρίαν. πάντων μὲν οὖν οὕτως ἐπιμελούμενος καὶ οὕτως
 f. 12r σπουδάζων | σωτηρίας αἷτιος γενέσθαι πολλοῖς (ὁρέγεται γὰρ ὁ τοῦ κα-
 λοῦ ἔραστῆς μεταδιδόναι πολλοῖς τοῦ καλοῦ, ὥσπερ καὶ κακοποιὸς τοῦ
 60 κακῶσαι πολλούς) ἐγγὺς πάντων τῶν ἐν ἀπάσῃ τῇ Κρῆτι οἰκούντων
 πνευματικὸς πατήρ ἀναδείκνυται καὶ δι' ἐξαγορεύσεως τῷ δευτέρῳ τοῦ-

29 αἰχμαλωτεύειν - Χριστόν: cf. 2 Co. 10,5 29 Act. 9,15 30 IV Ma. 1,30; cf. etiam IV Ma. 1,7; 1,13; 8,28; 16,1 34-35 καὶ - ἠκολούθησεν: cf. Luc. 5,28 35-37 ἐσκόρπισεν- αἰῶνα: cf. Ps. 110 (111),3; 111 (112),3.9 38-39 πτέρυγας - περιηργυρωμένας: cf. Ps. 67 (68),14-15 42 καὶ - γῆς: cf. Col. 3,5 47 οἰδήματος: cf. Suda 31 (Adler): οἰδήμα ὀγκωμα, φλεγμονή, ἀπόστημα ὡς ἐκ μεταφορᾶς τῶν σωμάτων καὶ ἐπὶ τῆς ἐπάρσεως καὶ φυσιώσεως λέγεται

Die Vita Atheniensis (Cod. Ath. BN 321, ff. 10r - 46r) (BHG 884a)

- ὁ βίος τοῦ ἀγιωτάτου Δαμασκηνοῦ,
 τὰ φιλόσοφα τούτου κεφάλαια καὶ τὰ δογματικὰ γραφέντα πρὸς τὸν
 ἀγιώτατον πατέρα Κοσμάν καὶ θεοτίμητον ἐπίσκοπον τοῦ Μαΐουμᾶ
 οὔτε τὸ σῶμα χωρὶς τῶν σωματικῶν ἀνατρέφεσθαι, οὔτε τὸν νοῦν
 5 πρὸς τὴν εἰς τὰ κρείσσω βελτίωσιν ἐπανάγεσθαι ἄνευ τῆς προσηκόντως
 τρεφούσης τροφῆς· εἰ δὲ διὰ τοῦτο, καὶ λογικαὶ ψυχαὶ τρέφονται καὶ ποτί-
 ζονται, προσεκτέον πάσα ψυχῇ σπουδαζούσῃ πρὸς ἀρετὴν τῷ διηγήματι
 τῆς πολιτείας τοῦδε τοῦ μακαρίου ἀνδρός· τίνος τούτου; Κοσμᾶ τοῦ πε-
 ριωνόμου ἐν ἁσμασι· καὶ διαιτηθήσεται ταύτης τροφὴ πολλὴν τὴν πρὸς
 10 ἀρετὴν ἐπίδοσιν ἔχουσα, ἐπειδὴ μὲν ὁ ἐνάρετος βίος ἐνταῦθα σκοπεῖται,
 ἀλλὰ καὶ γέρα (καθαίρονται τηλικα οἱ πρὸς αὐτὸν σπουδάζοντες) ἀπο-
 φέρονται. ἀλλὰ χωρήσωμεν πρὸς αὐτὸ τὸ προκείμενον.
- f. 10v ὁ αἰδῖμος οὗτος πατήρ, ἡ καλλιθέλαδος ἀηδὼν, ὁ κόσμος | τῆς ἐκ-
 κλησίας, ὁ μετὰ Χριστὸν κατὰ Χριστὸν γεγωνῶς ὑπογραμμὸς ταπει-
 15 νώσεως, ἐκ πατέρων μὲν ἔφω πιστῶν καὶ τιμῶν, (τί γὰρ δεῖ καὶ τῶν
 ἄλλων τῶν ἔξωθεν πρὸς εὐφημίαν αὐτῷ, εἴπερ μὴδὲ χρεῖα λυχνίας ἐστὶ
 τοῖς ἐν ἀκμάζοντι τῆς ἡμέρας περιπατοῦσι φωτί;) ἀλλὰ διὰ καὶ σφόδρα
 πλουσίαν καὶ τὸν πλοῦτον ἐν χειρὶ πενήτων μᾶλλον κατακενούντων, ἢ
 περ ἡδυπαθεία καὶ τρυφῇ. πατρίδος ἐξώρμητο τῆς νήσου Κρητῶν, ἐν ἣ
 20 γεννηθεὶς τε καὶ αὐξηθεὶς, ἀνήγετο μὲν παρὰ τῶν γεννητόρων αὐτοῦ
 ὥσπερ εἰς τισὶν ὁδηγοῖς χρηστοῖς καὶ πρὸς τὸ καλὸν ἀπευθύνουσι, δύο δὲ
 ταύταις τιθήναις ἐκ μικρᾶς εὐτυχίας τῆς ἡλικίας, τῇ εὐσεβείᾳ καὶ τῇ
 εὐφύλῃ· καὶ δι' ἐκείνης μὲν ταύτην μὴ συγχωρήσας ἐνασχολεῖσθαι ἐπὶ μα-
 25 ταιοῖς καὶ παρὰ τοσοῦτον κενὴν ἐπιδεικνυσθαι, διὰ δὲ ταύτης ἐκείνην μη-
 δόλως κλονεῖσθαι θελήσας παρὰ τῶν ἐπηρεαζόντων τὸ πάντῃ ὀρθόδοξον.
 ἐνθέν τοι καὶ χρόνῳ βραχεὶ πᾶσαν ἐξεπαιδεύθη γραφὴν, τὴν ἀπερρω-
 γυῖαν καὶ νόθον, τὴν παλαιάν τε καὶ σκοτεινὴν καὶ τὴν ἔτει τῷ τότε ἀκ-
 f. 11r μάζουσαν | καὶ φωτιστικὴν· καὶ πνεύματος ἁγίου πλησθεὶς ἐν τῷ αἵματι-

14-15 ὁ - ταπεινώσεως; cf. 1 Pe. 2,21.

A ff. 10r - 46r

4 σωματικῶν: - κων supra lineam repetit A ἀνατρέφεσθαι: - να- vix legit A τον A 5 εἰς: εἰς
 in textu ei in marg. εἰς A 6 λογικαὶ A 10 ἐπειδὴ A 11 καθαίρονται A τηλικα A 13
 καλλιθέλαδος A 16 μὴδὲ A

* Zur Edition

Orthographie und Enklise der Hs wurden im Text normalisiert. Die Lesarten der Hs werden
 im kritischen Apparat erwähnt, die entsprechenden minimalen Korrekturen werden jedoch im
 Apparat nicht ausdrücklich (mit *correcti* o.ä.) erwähnt, damit der Apparat nicht über Gebühr
 belastet wird. Fehlleseungen früherer Editoren werden im kritischen Apparat nicht erwähnt.

λωτεύειν ἅπαν νόημα πρὸς Χριστόν, ἐγένετο σκευὸς ἐκλογῆς, ἀρετῶν
 30 δοχεῖον, αὐτοκράτωρ παθῶν, ὀνομαστὴς μὲν παρὰ τοῖς αὐτόχθοσιν, ὀνο-
 μαστὸς δὲ καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς ἐκεῖσε καταίρουσιν, αἰδέσιμος, θεῖος, σε-
 βάσιμος. ἐπεὶ δὲ καὶ οἱ τεκόντες πρὸς Κύριον ἐξεδήμησαν καὶ κύριον τῆς
 οὐσίας, ὡς ἔδει, τὸν παῖδα κατέλιπον, οὗτος μὴδὲ τὸ παράπαν μελήσας,
 35 εὐθὺς τὴν εὐαγγελικὴν φωνὴν ἐξεπλήρωσε καὶ πάντα καταλιπὼν, τῷ
 καλοῦντι Χριστῷ ἠκολούθησεν· ἐσκόρπισεν ἅπαντα τὰ προσόντα, τοῖς
 πένησιν ἔδωκε καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ κατὰ τὸν Δαυὶδ μένειν εἰς τὸν
 αἰῶνα ἐπραγματεύσατο. εἶτα καὶ τὸ ἐξῆς· κοῦφος τῆς τῶν θηρευόντων
 χειρὸς ὑπερاناπτὰς καὶ τῶν ἰξευτῶν τὰς ἐπιβουλὰς διαδράσας, πτέ-
 40 ρυγας ἐν χλωρότητι χρυσοῦ περιηργυρωμένας περιεβάλετο καὶ μετανά-
 στης ἐκ τῶν προσκαίρων πρὸς τὰ διαμένοντα γενόμενος, τὸ μοναχικὸν
 καὶ ἀγγελικὸν ἐπενδύεται ἔνδυμα καὶ τὸν σταυρὸν ἐπὶ τὸν ὦμον ἀρά-
 μενος καὶ τὰ μέλη σταυρώσας τὰ ἐπὶ τῆς γῆς δι' ἐγκρατείας ἐπιμελοῦς
 f. 11v καὶ πόνων ἀσκήσεως, ἀλλὰ καὶ | τῷ ἱερατικῷ μετὰ ταῦτα κατὰ καιρὸν
 καθωραϊσθεὶς ἀξιῶματι παρὰ τοῦ τηνικαῦτα τῆς Κρητῶν προεδρεύοντος,
 45 ἐκείνου πρὸς τοῦτο παρακαλέσαντος, οὐκ αὐτοῦ ἐπισπεύσαντος (ἐπεὶ
 καὶ πῶς ἂν αὐτὸς ἑαυτὸν ἐν τοιούτῳ πράγματι ἔκρινεν ὁ παντάπασι
 παντὸς ἀπηλλοτριωμένος οἰδήματος καὶ τῇ ταπεινώσει εἰπέρ τιτι ἄλλω
 ὠραϊζόμενος;) γίνεται προστάτης κοινὸς καὶ σωτὴρ, ὁδηγὸς πρὸς εὐσέ-
 βειαν, στηριγμὸς πρὸς ἀλήθειαν, διδάσκαλος ἀρετῆς ἀκριβοῦς καὶ τῆς
 50 ψυχικῆς ἐπιμελείας ὑφηγητὴς ἐμμονώτατος καὶ λόγῳ μὲν εἰς τοῦτο διη-
 νεκῶς ἐρεθίζων, τὰ πλεῖα δὲ τῷ κατ' αὐτὸν παραθήγων ὑπογραμμῷ· ἐν
 τούτῳ γὰρ μᾶλλον τὸν εἰς ἀρετὴν ἐπανάγοντα λόγον καλῶς εὐδοῦμενος
 ἐπεγίνωσκεν ἢ περ τῇ ῥητορείᾳ καὶ πιθανότητι· οὐδὲ γὰρ ἠνείχετο μέχρις
 αὐτοῦ τὴν τοῦ καλοῦ προκοπὴν ἰστασθαι καὶ τὸ δοθὲν αὐτῷ τάλαντον
 55 κατακρύπτεσθαι, εἰ μὴ καὶ πρὸς ἐτέρους διακονήῃ καὶ γεωργήσῃ γεώρ-
 γιον μὲν παλαιούμενον μὴδὲ σῆτι καὶ χερσὶν ἐπιβούλων ἀπολούμενον τὴν
 τῶν πολλῶν σωτηρίαν. πάντων μὲν οὖν οὕτως ἐπιμελούμενος καὶ οὕτως
 f. 12r σπουδάζων | σωτηρίας αἷτιος γενέσθαι πολλοῖς (ὀρέγεται γὰρ ὁ τοῦ
 60 καλοῦ ἐραστῆς μεταδιδόναι πολλοῖς τοῦ καλοῦ, ὥσπερ καὶ κακοποιὸς τοῦ
 κακῶσαι πολλούς) ἐγγὺς πάντων τῶν ἐν ἀπάσῃ τῇ Κρήτῃ οἰκούντων
 πνευματικὸς πατήρ ἀναδείκνυται καὶ δι' ἐξαγορεύσεως τῷ δευτέρῳ τού-

29 ἀλχημαλωτεύειν - Χριστόν: cf. 2 Co. 10,5 29 Act. 9,15 30 IV Ma. 1,30; cf. etiam IV Ma. 1,7; 1,13; 8,28; 16,1 34-35 καὶ - ἠκολούθησεν: cf. Luc. 5,28 35-37 ἐσκόρπισεν- αἰῶνα: cf. Ps. 110 (111),3; 111 (112),3,9 38-39 πτέρυγας - περιηργυρωμένας: cf. Ps. 67 (68),14-15 42 καὶ - γῆς: cf. Col. 3,5 47 οἰδήματος: cf. Suda 31 (Adler): οἰδημα ὀγκωμα, φλεγμονή, ἀπόστημα ὡς ἐκ μεταφορᾶς τῶν σωμάτων καὶ ἐπὶ τῆς ἐπάρσεως καὶ φυσιώσεως λέγεται

Die Vita Atheniensis (Cod. Ath. BN 321, ff. 10r - 46r) (BHG 884a)

- ὁ βίος τοῦ ἁγιωτάτου Διαμασκηνοῦ,
τὰ φιλόσοφα τούτου κεφάλαια καὶ τὰ δογματικὰ γραφέντα πρὸς τὸν
ἁγιώτατον πατέρα Κοσμᾶν καὶ θεοτίμητον ἐπίσκοπον τοῦ Μαΐουμᾶ
οὔτε τὸ σῶμα χωρὶς τῶν σωματικῶν ἀνατρέφεσθαι, οὔτε τὸν νοῦν
5 πρὸς τὴν εἰς τὰ κρείσσω βελτίωσιν ἐπανάγεσθαι ἄνευ τῆς προσηκόντως
τρεφούσης τροφῆς· εἰ δὲ δὴ τοῦτο, καὶ λογικαὶ ψυχαὶ τρέφονται καὶ ποτί-
ζονται, προσεκτέον πάσα ψυχῇ σπουδαζούσῃ πρὸς ἀρετὴν τῷ διηγήματι
τῆς πολιτείας τοῦδε τοῦ μακαρίου ἀνδρός· τίνος τούτου; Κοσμᾶ τοῦ πε-
ριωνύμου ἐν ἄσμασι· καὶ διαιτηθήσεται ταύτης τροφῇ πολλὴν τὴν πρὸς
10 ἀρετὴν ἐπίδοσιν ἔχουσα, ἐπειδὴ μὲν ὁ ἐνάρετος βίος ἐνταῦθα σκοπεῖται,
ἀλλὰ καὶ γέρα (καθαίρουνται τηλίκα οἱ πρὸς αὐτὸν σπουδάζοντες) ἀπο-
φέρονται. ἀλλὰ χωρήσωμεν πρὸς αὐτὸ τὸ προκείμενον.
- f. 10v ὁ αἰδίδιμος οὗτος πατήρ, ἡ καλλιέλλαδος ἀηδῶν, ὁ κόσμος | τῆς ἐκ-
κλησίας, ὁ μετὰ Χριστὸν κατὰ Χριστὸν γεγωνῶς ὑπογραμμὸς ταπει-
15 νώσεως, ἐκ πατέρων μὲν ἔφυ πιστῶν καὶ τιμίων, (τί γὰρ δεῖ καὶ τῶν
ἄλλων τῶν ἔξωθεν πρὸς εὐφημίαν αὐτῷ, εἴπερ μηδὲ χρεια λυχνίας ἐστὶ
τοῖς ἐν ἀκμάζοντι τῆς ἡμέρας περιπατοῦσι φωτί;) ἀλλὰ δὴ καὶ σφόδρα
πλουσίων καὶ τὸν πλοῦτον ἐν χερσὶ πενήτων μάλλον κατακενούων, ἢ
περ ἡδυπαθεία καὶ τρυφῇ. πατρίδος ἐξώρμητο τῆς νήσου Κρητῶν, ἐν ἣ
20 γεννηθεὶς τε καὶ αὐξηθεὶς, ἀνήγετο μὲν παρὰ τῶν γεννητόρων αὐτοῦ
ὥσπερ εἰς τισὶν ὁδηγοῖς χρηστοῖς καὶ πρὸς τὸ καλὸν ἀπευθύνουσι, δύο δὲ
ταύταις τιθήναις ἐκ μικρᾶς εὐτυχήσας τῆς ἡλικίας, τῇ εὐσεβείᾳ καὶ τῇ
εὐφύιᾳ· καὶ δι' ἐκείνης μὲν ταύτην μὴ συγχωρήσας ἐνασχολεῖσθαι ἐπὶ μα-
ταίοις καὶ παρὰ τοσοῦτον κενὴν ἐπιδείκνυσθαι, διὰ δὲ ταύτης ἐκείνην μη-
25 δόλως κλονεῖσθαι θελήσας παρὰ τῶν ἐπηρεαζόντων τὸ πάντῃ ὀρθόδοξον.
ἐνθὲν τοι καὶ χρόνῳ βραχεὶ πᾶσαν ἐξεπαιδεύθη γραφὴν, τὴν ἀπερρω-
γυῖαν καὶ νόθον, τὴν παλαιάν τε καὶ σκοτεινὴν καὶ τὴν ἔτει τῷ τότε ἀκ-
f. 11r μάζουσιν | καὶ φωτιστικὴν· καὶ πνεύματος ἁγίου πλησθεὶς ἐν τῷ αἰχμα-

14-15 ὁ - ταπεινώσεως: cf. 1 Pe. 2,21.

A ff. 10r - 46r

4 σωματικῶν: - κων supra lineam repetit A ἀνατρέφεσθαι: - να- vix legit A τον A 5 εἰς: εἰς in textu et in marg. εἰς A 6 λογικαὶ A 10 ἐπειδὴ A 11 καθαίρουνται A τηλίκα A 13 καλλιέλλαδος A 16 μὴδὲ A

* Zur Edition

Orthographie und Enklise der Hs wurden im Text normalisiert. Die Lesarten der Hs werden im kritischen Apparat erwähnt, die entsprechenden minimalen Korrekturen werden jedoch im Apparat nicht ausdrücklich (mit *correcti* o.ä.) erwähnt, damit der Apparat nicht über Gebühr belastet wird. Fehllösungen früherer Editoren werden im kritischen Apparat nicht erwähnt.

- λωτεύειν ἅπαν νόημα πρὸς Χριστόν, ἐγένετο σκεῦος ἐκλογῆς, ἀρετῶν
 30 δοχεῖον, αὐτοκράτωρ παθῶν, ὀνομαστὸς μὲν παρὰ τοῖς αὐτόχθοσιν, ὀνο-
 μαστὸς δὲ καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς ἐκεῖσε καταίρουσιν, αἰδέσιμος, θεῖος, σε-
 βάσιμος. ἐπεὶ δὲ καὶ οἱ τεκόντες πρὸς Κύριον ἐξεδήμησαν καὶ κύριον τῆς
 οὐσίας, ὡς ἔδει, τὸν παῖδα κατέλιπον, οὗτος μὴδὲ τὸ παράπαν μελήσας,
 35 καλοῦντι Χριστῷ ἠκολούθησεν· ἐσκόρπισεν ἅπαντα τὰ προσόντα, τοῖς
 πένησιν ἔδωκε καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ κατὰ τὸν Δαυὶδ μένειν εἰς τὸν
 αἰῶνα ἐπραγματεύσατο. εἶτα καὶ τὸ ἐξῆς· κοῦφος τῆς τῶν θηρευόντων
 χειρὸς ὑπεραναπτὰς καὶ τῶν ἰξευτῶν τὰς ἐπιβουλάς διαδράσας, πτέ-
 40 ρυγας ἐν χλωρότητι χρυσοῦ περιηργυρωμένας περιεβάλετο καὶ μετανά-
 στης ἐκ τῶν προσκαίρων πρὸς τὰ διαμένοντα γενόμενος, τὸ μοναχικὸν
 καὶ ἀγγελικὸν ἐπενδύεται ἔνδυμα καὶ τὸν σταυρὸν ἐπὶ τὸν ὦμον ἀρά-
 45 μενος καὶ τὰ μέλη σταυρώσας τὰ ἐπὶ τῆς γῆς δι' ἐγκρατείας ἐπιμελοῦς
 f. 11v καὶ πόνων ἀσκήσεως, ἀλλὰ καὶ | τῷ ἱερατικῷ μετὰ ταῦτα κατὰ καιρὸν
 καθωραϊσθεὶς ἀξιῶματι παρὰ τοῦ τηνικαῦτα τῆς Κρητῶν προεδρεύοντος,
 45 ἐκεῖνου πρὸς τοῦτο παρακαλέσαντος, οὐκ αὐτοῦ ἐπισπεύσαντος (ἐπεὶ
 καὶ πῶς ἂν αὐτὸς ἑαυτὸν ἐν τοιούτῳ πράγματι ἔκρινεν ὁ παντάπασιν
 παντὸς ἀπηλλοτριωμένος οἰδήματος καὶ τῇ ταπεινώσει εἰπέρ τινι ἄλλῳ
 ὠραϊζόμενος;) γίνεται προστάτης κοινὸς καὶ σωτὴρ, ὁδηγὸς πρὸς εὐσέ-
 50 βειαν, στηριγμὸς πρὸς ἀλήθειαν, διδάσκαλος ἀρετῆς ἀκριβοῦς καὶ τῆς
 ψυχικῆς ἐπιμελείας ὑφηγητὴς ἐμμονώτατος καὶ λόγῳ μὲν εἰς τοῦτο διη-
 νεκῶς ἐρεθίζων, τὰ πλείω δὲ τῷ κατ' αὐτὸν παραθήγων ὑπογραμμῷ· ἐν
 τούτῳ γὰρ μᾶλλον τὸν εἰς ἀρετὴν ἐπανάγοντα λόγον καλῶς εὐοδούμενος
 ἐπεγίνωσκεν ἢ περ τῇ ῥητορείᾳ καὶ πιθανότητι· οὐδὲ γὰρ ἠνείχετο μέχρις
 55 αὐτοῦ τὴν τοῦ καλοῦ προκοπὴν ἴστασθαι καὶ τὸ δοθὲν αὐτῷ τάλαντον
 κατακρύπτεσθαι, εἰ μὴ καὶ πρὸς ἑτέρους διακονίῃ καὶ γεωργήσῃ γεώρ-
 γιον μὲν παλαιούμενον μὴδὲ σῆτι καὶ χερσὶν ἐπιβούλων ἀπολούμενον τὴν
 60 τῶν πολλῶν σωτηρίαν. πάντων μὲν οὖν οὕτως ἐπιμελούμενος καὶ οὕτως
 f. 12r σπουδάζων | σωτηρίας αἷτιος γενέσθαι πολλοῖς (ὁρέγεται γὰρ ὁ τοῦ κα-
 λοῦ ἑραστῆς μεταδιδόναι πολλοῖς τοῦ καλοῦ, ὥσπερ καὶ κακοποιὸς τοῦ
 60 κακῶσαι πολλοῦς) ἐγγὺς πάντων τῶν ἐν ἀπάσῃ τῇ Κρήτῃ οἰκούντων
 πνευματικὸς πατήρ ἀναδείκνυται καὶ δι' ἐξαγορεύσεως τῷ δευτέρῳ τού-

29 αἰχμαλωτεύειν - Χριστόν: cf. 2 Co. 10,5 29 Act. 9,15 30 IV Ma. 1,30; cf. etiam IV Ma. 1,7; 1,13; 8,28; 16,1 34-35 καὶ - ἠκολούθησεν: cf. Luc. 5,28 35-37 ἐσκόρπισεν- αἰῶνα: cf. Ps. 110 (111),3; 111 (112),3,9 38-39 πτέρυγας - περιηργυρωμένας: cf. Ps. 67 (68),14-15 42 καὶ - γῆς: cf. Col. 3,5 47 οἰδήματος: cf. Suda 31 (Adler): οἰδήμα ὀγκωμα, φλεγμονή, ἀπόστημα ὡς ἐκ μεταφορᾶς τῶν σωμάτων καὶ ἐπὶ τῆς ἐπάρσεως καὶ φυσιώσεως λέγεται

τους τῆς παλιγγενεσίας ἀποπλύνει λουτρῷ, οὐ τέχνη καταδουλούμενος, σπουδῇ δὲ καὶ λόγῳ καθαίρων δι' ἐξομολογήσεως· ἦν γὰρ τὸν λόγον ἡδύς, τὸ φρόνημα μέτριος, τῷ σχήματι ταπεινός, τῇ γνώμῃ συμπαθής, 65 πρᾶος ὡς οὐ τις ἄλλος, ἐφ' ᾧ καὶ παρὰ τῇ Κρήτῃ ὁ πρᾶος Κοσμάς ὠνομάζετο τοῦτο παρὰ τῆς ἀρετῆς ἐπικτησάμενος τὸ ἐπώνυμον, εἰ βούλει δέ, καὶ τῇ τῆς ἐπωνυμίας ὀρέξει ἐπιπονώτερον πρὸς τὴν ἀρετὴν ἀναγόμενος· ζηλῶν γάρ, φησί, ἐζήλωκε τῷ Κυρίῳ καὶ ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου σου κατέφαγέ 70 με· ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτως εἶχε· τί δὲ ἐνεδέχετο ταῦτα ὁρῶντα τὸν κοινὸν καθεύδειν ἐχθρὸν καὶ πολέμιον; ἐνεδέχετο μὴ καὶ διὰ πείρας καταισχυν| 12ν θῆναι αὐτοῦ τὴν θρασύτητα, τοῦ φάσκοντος γῆν ἐξαλείφειν καὶ θάλασσαν, τοῦ καὶ μέχρις αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ τοῦ τὴν ἡμετέραν πτωχείαν φορέσαντος, τὴν δοκιμὴν τῶν πειρασμῶν ἐπεγεύραντος; οὐ μὲν οὖν· διὸ καὶ φθάσαντος τοῦ ἁγίου εἰς τι χωρίον τῷ αἰγιαλῷ παρακείμενον μετὰ τῶν 75 παρεπομένων αὐτῷ ἀδελφῶν, ἐξαίφνης πλῆθος πολὺ τι Ἀγαρηνῶν μετὰ πλοίων πολεμικῶν τῇ νήσῳ καὶ τῷ τόπῳ ἐκείνῳ καθώρμισε καὶ πολλὰ τῶν ἐκ γειτόνων χωρίων αἰχμαλωτεύσαν, πρὸς τούτοις καὶ τοῦτον πολεμίας διάρπαγμα χειρὸς κατειργάσατο· καὶ γίνεται μετὰ τῶν συσχεθέντων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ παιδῶν τοῦ συμμίκτου λαοῦ τῆς αἰχμαλωσίας 80 καὶ τῆς πολυπληθοῦς ἐκείνης τῶν Χριστιανῶν κατασχέσεως καὶ αὐτὸς συνδεσμώτης ὁ θεὸς ἀνὴρ καὶ μετὰ τῶν προϋχόντων, ὡς εἰς τῶν προϋχόντων, σιδήρῳ ἐγκατακλείεται καὶ εἰς ἓν τῶν πλοίων ἐμβάλλεται εἰς τὴν ἀλλοτρίαν ἀπαχθισόμενος.

τὰ μὲν οὖν τοῦ τότε καιροῦ, δεινά τε καὶ πέρα δεινῶν. καὶ τίς ἂν 13r ἐκείνου λόγος τὰ κατὰ | μέρος ἐπέλθοι, τὴν τηνικαῦτα ἀθρόαν συμφορὰν, τὸν ἀλαλαγμὸν τῶν βαρβάρων, τὸν ὀλολυγμὸν τῶν τιτρωσκομένων, τῶν ἐφελκομένων τὸν θρῆνον, τῶν ἐπὶ γῆς ῥιπτομένων, τῶν σφαττομένων, τῶν ἀπ' ἀλλήλων χωριζομένων καὶ τοῖς πλοίοις ἐμβάλλομένων; ἡμῖν δὲ ἐπειδὴ μὴ σκοπὸς θρηνωδίας ἐγκαταγράφεσθαι καὶ συμφορῶν πλημμύρας ἐξα- 90 ριθμῆν, ἀλλὰ βίον θεάρεστον διηγῆσασθαι καὶ τῶν φιλαρέτων τὰς ἀκοὰς τὰς μὲν ἐπ' ἄκρον ἰούσας ἐφετὸν ἐνηδύναι, τὰς δ' ἔτι κατὰ σκοπὸν ἐλαυνούσας πρὸς ζῆλον ἐπείγειραι τὸν ὅμοιον, ἐκεῖνα μὲν καταλείψομεν μηδέν τι πλέον εἰπόντες, ἢ ὅτι οὕτως ταῦτα συγκεχώρηται γίνεσθαι παρὰ τῆς 95 ἄνω προνοίας διὰ τι ἄλλο συμφέρον τῶν θλιβερῶν πολὺ πολλαπλάσιον σοφίας βυθοῖς ἀνερευνήτοις καὶ φιλανθρώπου οἰκονομίας ἐπιτηδεύμασι· πρὸς δὲ τὸ ἐξῆς τοῦ λόγου τὴν ὁρμὴν ἀπευθύνομεν.

οἱ μὲν οὖν βάρβαροι οὕτως ταῦτα διαπραξάμενοι αὐθις ἐκείθεν ἀπέπλευσαν καὶ τῆς Κρήτης ἀπάραντες ἐν τινὶ νήσῳ πλησιαζούσῃ, ἐρήμῳ νή-

- f. 13v 100 σφ, τῇ καλουμένῃ Σιγίλλῃ | προσώρμισαν τὰ τούτοις νενομισμένα ποιή-
 σοντες· εἴτα καὶ εἰς τρεῖς μοίρας τὸν περιλειφθέντα λαὸν ἀπομερι-
 σάμενοι, οὓς μὲν εἰς δούλους αὐτῶν ἐξελέγησαν, οὓς δ' ἐλευθέρους ἀφή-
 κασιν ἔρχεσθαι, τοὺς δὲ τρίτους εἰς τὴν μερίδα τοῦ ξίφους ἀπεδοκίμασαν
 105 κατὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς τοῦ Μωάμεθ παράδοσιν· ἐκεῖνῳ γὰρ διδασκάλῳ
 χρησάμενοι οἱ ἀνόσιοι, ἐκείνου καὶ τῆς μαιφονίας καὶ τῆς βεβηλότητος
 καὶ τῆς αἰσχροουργίας καὶ ἀπλῶς τῆς ἐν ἅπασιν τοῖς κακοῖς μοχθηρίας
 ζηλωταὶ καθεστήκασιν· ἐκεῖνος γὰρ αὐτοῖς παραδέδωκε πρὸς τοῖς ἄλλοις
 110 ἀθεμίτοις καὶ τό, μὴ ἄνευ θανάτου καὶ αἵματος, τὸ πᾶν τῆς περιλει-
 φθείσης αἰχμαλωσίας καταλιμπάνεσθαι· εἰ γὰρ καὶ διὰ κέρδος αὐτοῖς τὸ
 τοιούτων κατατολμᾶν, ἀλλ' ὅμως τὸ μαιφονεῖν καὶ κέρδους πλέον ἡγεῖ-
 σθαι ἐπαίδευσεν, διὸ δὴ καὶ τρισῶς αὐτῆς καταμερισθείσης, ὡς εἵπομεν,
 καὶ οὕτως τῆς τρίτης μερίδος πρὸς τὴν ἐπὶ θάνατον ἀγομένης, συγκα-
 τηριθμήθη καὶ ὁ μακάριος ταύτῃ Κοσμᾶς καὶ τὴν ψῆφον δεξάμενος συνα-
 f. 14r 115 πήγετο. ἐπειδὴν δὲ τῷ τόπῳ τῆς κατακρίσεως ἡγγισαν, ἴσταντο μὲν | οἱ
 Ἀγαρηνοὶ ξιφῆρεις, τὰς σπάθας γεγυμνωμένας ἔχοντες, ἀναρριπίζοντες
 ἀπηνές τι καὶ φόνιον βλέποντες, οἱ δὲ δορυάλωτοι κατὰ στίχους καὶ στί-
 χους ἀποδιηρημένοι, ὀπίσω τὰς χεῖρας δεδεσμημένοι, γυμνοὺς τοὺς τρα-
 χήλους ὑποδεικνύοντες, τὰ ὄμματα κάτω βλέποντες, θρήνων ἀνάμεστοι,
 120 δακρύων νιφάσι τὴν γῆν καταρραίνοντες, τοὺς συνήθεις ἀνακαλοῦμενοι
 καὶ τὸ μόνον ἰδεῖν καὶ προσφθέγγασθαι ἱμειρόμενοι· οἱ παῖδες τοὺς φιλ-
 τάτους γονεῖς, οἱ γονεῖς τοὺς ποθεινοτάτους υἱούς, οἱ φίλοι τοὺς φίλους, οἱ
 ἀδελφοὶ τοὺς ὁμαίμονας, πάντες δὲ κοινῶς τὸ ἀπὸ Κυρίου ἀνακαλοῦμενοι
 ἔλεος. τοιαύτης δὲ ἀναφθείσης καμίνου τῶν συμφορῶν ὁ γενναιότατος
 125 οὗτος πατὴρ ἡμῶν μέσον ἀπάντων ὅλος ἀτρέμας ἴστατο παραινῶν, συμ-
 βουλευὼν, διδάσκων, παρακαλῶν, πάσης γραφῆς ἀνακαλύπτων βυθόν,
 ὥστε μὴ λυπεῖσθαι, μηδ' ἀδημονεῖν ἐπὶ τοῖς συμβεβηκόσι, μηδὲ δειλιᾶν
 τοῦτον τὸν πρόσκαιρον θάνατον, ὥσπερ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα ἀναστά-
 f. 14v 130 σεως, μηδ' ἀπογινώσκειν, μηδ' ἀποστροφὴν ἡγεῖσθαι ἀπὸ Θεοῦ | τὸ εἰς
 χεῖρας παραδοθῆναι μαιφόνων ἀνδρῶν, ἀλλὰ χαίρειν καὶ τῷ Θεῷ εὐχα-
 ριστεῖν, τῷ ταῦτα οὕτως γενέσθαι οἰκονομήσαντι, ἵνα οἱ μὲν τῷ πυρὶ δοκι-
 μασθέντες τῶν πειρασμῶν, καθαρώτεροι ὡς χρυσὸς ἐν χωνεῖᾳ ἐκλάμψωσι
 καὶ τὸν ἐξαιτούμενον τοὺς δικαίους πειράζειν καὶ μέχρι θανάτου αὐτοῦ
 καταισχύνωσι καὶ κατὰ τῆς ἀθλίας ἐκείνου κορυφῆς προσθήκην κακῶν
 ἐπιθήσωσι (καθ' ὅσον γὰρ καὶ ὅσον τοῖς ἀγίοις ἡττᾶται ὁ δειλαιος, κατὰ

123 Hom. II. 13,438 125-127 μηδὲ - ἀναστάσεως: cf. 1 Th. 4,13 130 ὡς - ἐκλάμψωσι: cf. Sap. 3,6

109-110 αἰ ἡη (= ὥραϊον σημεῖον) alia manu in marg. A 125 μὴδ' A μὴδὲ A 127 μὴδ' A μὴδ' A

- 135 τοσοῦτον προσθήκην λαμβάνει ἢ τοῦτον ἐκδεχομένη κόλασις), οἱ δὲ διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ εὐχαριστίας τὰ μήπω αποπλυθέντα τῶν ἁμαρτημάτων καθάρωσι καὶ στιγμάτων ἐκτὸς γενόμενοι διὰ τῆς τοιαύτης ὑπὲρ τῶν πλημμελημάτων ἀντιμετρήσεως, καθαροὶ τῷ καθαρωτάτῳ νυμφίῳ προσμιλήσωσι καὶ τῆς ἀτελευτήτου γεέννης τὴν υπερβάλλουσιν ζέσιν ἐκφεύξονται. «εἰ μὲν γὰρ μέχρι τῶν παρόντων», φησί, «τὰ ἡμέτερα καθεστῆκεσαν, εἰ μὴ καὶ φυγόντες τὰ καταλαβόντα δεινὰ θανάτῳ πάλιν ὑπῆρχομεν ἔνοχοι, εἰ μὴ πρόσκαιρον εἶχομεν τὴν ζωὴν, εἰ μὴ ψυχὴν ἀθάνατον, εἰ μὴ ἀνάστασιν, εἰ μὴ | ἀνταπόδοσιν, εἰ μὴ βασιλείαν ἀσάλευτον, εἰ μὴ ζωὴν αἰωνίζουσιν, εἰ μὴ τῶν φιλτάτων αὐθις συνέλευσιν καὶ ἀπόληψιν, τότε πάντως ἔδει ἀνύποιστα ἡγεῖσθαι τὸν ἀπ' ἀλλήλων χωρισμὸν καὶ τὸν θάνατον καὶ θρηνεῖν μὲν καὶ τὸ πάθος, θρηνεῖν δὲ καὶ τὴν στέρησιν, ὥν περ δοκεῖ τε στερίσκεσθαι τὰς ἐπιφανεῖς οἰκίας, τοὺς ἐνηδόρους ἀγρούς, τὰ λαμπρὰ ἐπιβλήματα, τοὺς ποθοῦντας, τοὺς ποθουμένους, τὰς τρυφάς, τὰ συμπόσια καί, ὅσοις εὐφραίνονται ἄνθρωποι· ἐπεὶ δὲ ἄλλων μὲν ἐν ἐλπίσιν ὑπάρχοντες ἀγαθῶν, ὧν ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε, 150 καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, καὶ ἀνάστασιν πιστεύομεν καὶ σωτῆρα ἐξ οὐρανοῦ ἀπεκδεχόμεθα, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὃς μετασχηματίζει τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν πρὸς ἀφθαρσίαν, καὶ οὖς τό γε νῦν ἔχον ἀπόλλειν δοκοῦμεν, ὠραιότερους πάλιν ἀπολαμβάνειν ὀφείλομεν, ὥς ἐκ τοῦ φθαρτοῦ μετασχηματισθέντας εἰς ἄφθαρτον καὶ 155 οὐδέν τι τῶν ἀναγκαιοτέρων ἀπόλλομεν, ἵνα τί κενῶς ὀδυρόμεθα καὶ συντρίβομεν ἑαυτοὺς καὶ | κατὰ τοὺς μὴ ἔχοντας ἐλπίδα ἀναστάσεως ὀδυνώμεθα καὶ κωκύομεν καὶ τοὺς ἀπίστους παρακινούμεν εἰς γέλωτα. τοὺς γὰρ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως καταγγέλλοντας καὶ τὴν ψυχὴν ἀθάνατον εἶναι πιστεύοντας καὶ τᾶλλα διδάσκοντας, ὅσα ὁ τῆς εὐσεβείας λόγος 160 ἡμῖν πεφανέρωκε διὰ μαρτυρίας σημείων πολλῶν καὶ μεγάλων καὶ μεγίστων δυνάμεων, ὁρῶν ὁ περὶ πάντα ταῦτα ἐναντιούμενος παρὰ τῷ προσκαίρῳ τούτῳ θανάτῳ ἀδημονοῦντας, ἄρα οὐ κωμωδήσει καὶ διαβάλλῃ καὶ διασύρει; πάνυ μὲν οὖν. ἀλλὰ καὶ ποῦ ἂν θήσομεν τὴν τοῦ κορυφαίου παραγγελίαν, οὐ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἵνα μὴ λυπησθε καθὼς καὶ 165 οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα ἀναστάσεως, καὶ τὰ ἐξῆς τῆς γραφῆς; ποῦ δὲ καὶ τὸ τοῦ Σολομῶντος, δίκαιος ἐὰν φθάσῃ τελευτῆσαι, ἔδοξεν ἐν ὀφθαλμοῖς ἀνθρώπων τεθνάναι, ὁ δὲ ἐστὶν εἰς ζωὴν; ἀλλ' ὁδύνῃν ἔχει τὸ

138 γεέννης - ζέσιν: cf. Mat. 5,22; Jac. 3,6 146 ἐνηδόρους: cf. Sch. Eur. Hec. 828 (Dindorf) 149-150 ὧν - ἀνέβη: cf. 1 Co. 2,9; Phil. 3,20-21 150 ἐπὶ - ἀνέβη: cf. Act. 7,23 156-157 κατὰ - κωκύομεν: cf. 1 Th. 4,13 164 Rm. 1,13 164-165 ἵνα - ἀναστάσεως: cf. 1 Th. 4,13 166-167 δίκαιος - ζωὴν: cf. Wi. 4,7

134 ἐκδεχομένη: - ὁ- alia manu A 148 ἄνθρωποι (sine spiritu) A 155 ἵνα (sine spiritu et accentu) A 159 τᾶλλα A

- πρᾶγμα καὶ πόνον ἀνύποιστον. ἀλλὰ τὴν ὁδύνην ταύτην, τὴν μὴ πλέον
 μικρᾶς τιнос ῥοπῆς διαρκοῦσαν, ἑκατονταπλάσιος καὶ διαιωνίζουσα ἡδο-
 νὴ διαδέχεται. ἡ γὰρ δύναμὶς μου, φησὶ ὁ Θεός, ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται.
 170
 f. 16r στῶμεν οὖν, στῶμεν γενναῖοι πρὸς τὴν παροῦσαν ἀσθενείαν τὴν μικρὰν
 καὶ δι' ὀλίγου διαλυομένην καιροῦ, ἵνα τὴν τελείωσιν τῆς δυνάμεως τοῦ
 Θεοῦ καταλάβωμεν». τοιούτων οὖν λόγων παρακλητικῶν εἰρημένων ἐκ
 τοῦ ἁγίου, πάντες εἰς εὐθυμίαν ἀνήγοντο καὶ συντετριμμένη καρδίᾳ
 175 ἐξομολογούμενος ἕκαστος τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ καὶ συγχώρησιν εἰληφέναι
 παρακαλῶν καὶ ἴλεων τὸν Θεὸν εὐρηκέναι ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως
 δυσωπῶν καὶ τοῦτο λαμβάνων δι' εὐχῆς ἁγίας καὶ δικαίας αἰτήσεως μετ'
 εὐχαριστίας τὸν αὐχένα ὑπέκλινε καὶ ἡ βάρβαρος χεὶρ τὴν διὰ ξίφους
 τελείωσιν ἔφερεν. ἐπεὶ δὲ τὸ πλῆθος τῶν σφαττομένων ὑπῆρχε πολὺ καὶ
 180 κόρος ἤδη καὶ ἀτονία τοὺς σφάττοντας κατελάμβανεν, οὕτω τοῦ Θεοῦ
 εὐδοκήσαντος, ἀνίσταν μὲν ἐκ τοῦ τῆς μανίας ζόφου οἱ βάρβαροι καὶ εἰς
 αἴσθησιν τῶν πραττομένων γενόμενοι, ὡς εἶδον τοὺς περιλειφθέντας περὶ
 οὐδὲν ἄλλο ἀπησχολημένους καὶ ἐπισπεύδοντας ἢ τὸ δυνηθῆναι προσ-
 ελθεῖν ὅπως δῆποτε τῷ ἁγίῳ καὶ λαβεῖν ἐξ αὐτοῦ εὐλογίαν καὶ οὕτως τὸν
 f. 16v θάνατον δέξασθαι, ἤροντο τούτους μετὰ πολλῆς τῆς ἐκπλήξεως: «τίς
 ὑμῶν αὕτη ἡ τοῦ θανάτου καταφρόνησις; καὶ τίς οὗτος ἐστὶν ὁ ἀνὴρ ὁ
 συνδεσμώτης ὑμῖν; καὶ ὅπως τοιοῦτον τὸ σέβας αὐτῷ ἀπονέμετε;» τού-
 των δὲ ἀφηγουμένων τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὴν, τὴν πρὸς Θεὸν παρρησίαν,
 τὴν δύναμιν τοῦ συγχωρεῖν ἁμαρτίας, τὴν ἀκριβῆ τῶν ἐντολῶν φυλακὴν
 190 καὶ ὅτι πιστεύομεν τῷ δι' αὐτοῦ κηρυττομένῳ Θεῷ πρὸς ἄλλην κρείττω
 καὶ αἰωνίαν ζωὴν μετελθεῖν ἀπὸ τῆς πολυωδύνου ταύτης καὶ προσκαιροῦ
 καὶ μοχθηρᾶς, ταῖς τοῦ ὁσίου τούτου εὐοδωθέντες εὐχαῖς, ἔτι δὲ ὅτι πο-
 λυμαθῆς ὁ ἀνὴρ καὶ πάση σοφίᾳ ἐπίσημος, τοῖς λεγομένοις οἱ βάρβαροι
 τὴν καρδίαν ἐπέστησαν καὶ τηνικαῦτα εἰς ἡμερότητα μετεβλήθησαν. τὸ
 195 γὰρ κακὸν τοῖς καλοῖς οὐκ ἔσται ποτὲ διὰ θαύματος, τὸ μὲν τοι γε καλὸν
 τοῖς κακοῖς πολλάκις ὑπάρχον εὑρεῖν ἐστὶ. τοίνυν καὶ κρίναντες δεῖν τῷ
 ἄρχοντι δῆλα ποιῆσαι τὰ κατ' αὐτόν, οὐ μόνον αὐτὸν ἀνῆκαν τῆς σφαγῆς,
 ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων αὐτῷ οὐκ ὀλίγους ἀπεχαρίσαντο· λύσαντες δὲ καὶ
 f. 17r τῶν δεσμῶν οὐκ ἔτι ὡς κατὰκριτον ἐπεφέροντο, ἀλλὰ καὶ ἐτίμων καὶ | δι'
 200 αἰδοῦς εἶχον καὶ τῶν προτέρων ἀνιαρῶν ἀντιθεραπεύειν ἠπείγοντο· τί
 ἄλλο ἢ πάντως τοῦτο προμηθουμένου τοῦ φιλανθρώπου, τοῦ πάντας εἰς
 ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν ἐθέλοντος, τὸ δι' αὐτοῦ πολλοὺς τῶν ἐκ τῆς

169 διαιωνίζουσα: cf. Phil. Jud. 2,318; id. Fr. 64H; id. 2,190; cf. etiam Suda 882 (Adler): διαιωνιέει δι' αἰῶνος παραμενεῖ 170 ἡ - τελειοῦται: cf. 2 Co,129 201-202 τοῦ - ἐθέλοντος: cf. 1 Ti. 2,4

172-173 ἵνα- καταλάβωμεν: τὴν ιδιότητα scholium alia manu in marg. A 196-198 cη (= σημεῖον) alia manu in marg. A

- Ἀγαρηνῶν χώρας τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας εὐρεῖν, οὓς καὶ προσέγνω κατὰ
 τὸν Ἀπόστολον καὶ προώρισεν. ἀλλὰ ταῦτα μὲν εἶχεν οὕτως. τὰ δὲ ἐξῆς
 205 καὶ λίαν ἐξαίσιος, τῆς τε τοῦ Θεοῦ δικαιοκρισίας ἐπάξια καὶ τοῦ τὸν
 οἰκεῖον θεράποντα διάδηλον ἀναφανῆναι περιεκτικῶς εἰπεῖν ἐπιτήδεια.
 ἀπάραντες γὰρ ἐκ τῆς Σιγίλλιας νήσου οἱ βάρβαροι καὶ τὸν ἀπόπλουον
 πρὸς τὴν πατρίδα ποιούμενοι, ἐπειδὴν τῷ πελάγει πανταχόθεν ἐναπερ-
 210 ῖφθησαν, ἐξαίφνης λαίλαψ ἐκ νότου βιαίου ἐπέβαλε καὶ σφοδρότερον
 ἄγαν αὐτοῖς ἐπιπνεύσασα, κύματα μὲν ὑπερμεγέθη διόρωρε· καὶ τὰ τε
 λίνα πολὺ πληρώσασα κατεσπάραξεν· ἀλλὰ καὶ τὰ ἱστία συνέτριψε καὶ
 τοὺς κάλους διέρρηξεν, ἐπὶ δὲ τούτοις καὶ τῶν πλοίων ἄλλα μὲν αὐταν-
 δρα τῷ βυθῷ παραδédωκεν, ἄλλα δὲ ὥδε κάκεισε διαμερισθέντα ἢ ταῖς
 f. 17v πέτραις προσέβαλε καὶ διέθρουσεν, ἢ ταῖς | ῥωμαϊκαῖς ἐναπέριψε χώ-
 215 ραις, ἐν οἷς, ὡς οἶμαι, ψυχὰ Χριστιανῶν ἐπεφέροντο, καὶ χειραλώτους
 τοὺς βαρβάρους κατέστησε. τέως δὲ οὐδὲ ἐν καταλέλοιπεν ἀλώβητον
 ἕτερον ἢ τὸ πλοῖον, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ· καὶ τοῦτο δὲ πῶς;
 διὰ τῆς πρὸς Θεὸν τοῦ ἁγίου μεσιτείας· τῶν γὰρ ἄλλων ἀπάντων τάχα τὸ
 220 τῇ θαλάσῃ ἐναποπνίγεσθαι ἐλπίζόντων αὐτὸν μηδὲν τι τοιοῦτον ὑπονοή-
 σας, ἀλλ' ὅλος ἐν ἀκαταπλήκτῳ τυγχάνων φρονήματι, ἐν τούτῳ καὶ τού-
 των τῶν δυσχερῶν ὑπέρτερος γέγονεν, οἷα μηδὲ φρονῶν τι ἄλλο ἢ τοῦτο:
 ὁ ἔχων πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως ἔρει τῷ ὄρει τούτῳ μετάβηθι καὶ
 μεταβήσεται. διὸ καὶ κατενώπιον πάντων εἰς εὐχὴν ἑαυτὸν ἐπιδέδωκε καὶ
 τὸν τοῦ ἐλέους ἐπεκαλεῖτο Θεόν, τὸν πατέρα τῶν οἰκτιρμῶν, τῆς φι-
 225 λανθρωπίας τὴν ἄβυσσον, ὥστε τοῦ κλύδωνος ἐξελέσθαι οὐκ αὐτὸν μόνον
 καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ πιστοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς βαρβάρους τοὺς σὺν αὐτοῖς·
 «σὺ γὰρ εἶ» (φασί) ἔλεγε διαδήλῳ φωνῇ, «ὁ ἐντειλάμενος εὐχεσθαι ὑπὲρ
 τῶν ἐχθρῶν, καὶ ἡμεῖς τοῖς σοῖς ἀκολουθοῦντες προστάγμασιν αὐτῶν τὴν
 f. 18r σωτηρίαν αἰτούμεθα· εἰ δὲ καὶ | κατευθύναις αὐτῶν τὴν διάνοιαν ἐπὶ τῷ
 230 ἐπιγνώναι σὲ καὶ τὸν μονογενῆ σου υἱόν, ὃν ἀπέστειλας ἐπὶ σωτηρίᾳ
 ἡμῶν, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τοῦτο τῆς σῆς ἐστίν ἀγαθό-
 τητος». οὐπω δὲ εἰς τέλος ἐλήλυθεν ἡ εὐχή καί, ὃ φησι ἡ γραφή περὶ τοῦ
 Χριστοῦ, τοῦτο κάνταῦθα ἐπράχθη· ἐγίνετο γὰρ γαλήνη μεγάλη καὶ οἱ
 235 ἄνθρωποι ἐθαύμασαν λέγοντες: «ποταπὸς ἐστίν οὗτος ὅτι καὶ οἱ ἄνεμοι
 καὶ ἡ θάλασσα ὑπακούουσιν αὐτοῦ;» καὶ οὐ τοῦτο μόνον τὸ τηνικαῦτα
 παράδοξον ἀλλὰ καὶ ἄλλο τὸ τούτου ἐξαισιώτερον· ἡκηκόεσαν γὰρ τῶν

203-204 οὓς - προώρισεν: cf. Rom. 8,29 222-223 ὁ - μεταβήσεται: cf. Mat. 17,20 224 2
 Co. 1,3 227-228 ὁ ἐντειλάμενος - ἐχθρῶν: cf. Mat. 5,44; Luc. 6,28 232-233 οὐπω -
 μεγάλη: cf. Ma. 8,26 234-235 Mat. 8,27

205 scholium alia manu επαξίως (sine spiritu) in marg. A 209 λαίλαψ A 211 ἱστία A 213
 ὥδε A 214 ἐναπέριψε A 221 μὴδὲ A 222 σινάπεος A 237 προσεστῶς A

- βαρβάρων, ὁ προεστὼς καὶ τινες ἄλλοι δύο τῶν προεχόντων, θείας φωνῆς
 ἐξ οὐρανοῦ ἐνεχθείσης αὐτοῖς, ὅτι τῷ βυθῷ ἀποπνίγεσθαι ἐμελλον, δίκην
 ἀποτινύντες τῆς μαιφονίας, ἦν τῷ λαῷ μου, φησί, διεπράξαντο, εἰ μὴ
 240 που ὁ δοῦλος μου ἔστι καὶ ὑπὲρ ὑμῶν ἐξιλάσατο, ὑφ' ἧς καὶ καταπλα-
 γέντες σπουδῇ καὶ τῇ πρὸς τὸν ἅγιον παρακλήσει, τῷ θεῷ βαπτίσματι
 ἐκαθάρθησαν· τοῦτο τὸ πρῶτον τῆς πρὸς Θεὸν παρρησίας αὐτοῦ, τούτῳ
 καὶ βάρβαροι ἐφωτίσθησαν καὶ πιστοὶ διεσώθησαν καὶ οἱ μὲν μῦθοι
 σειρῆνας τινὰς ἔπλασαν τῷ κάλλει θελγούσας τῆς σκοτεινῆς μελωδίας
 f. 18v τοὺς ἐν αὐταῖς παρα|πλέοντας, ὁ λόγος δ' ὁ ἀληθὴς θείαν φωνὴν τοὺς
 ἐξοφωμένους φωτίζουσαν. ἴωμεν δὲ καὶ εἰς τὰ ἐξῆς· ἀνέμων δ' ἐντεῦθεν
 ἐπιτηδείων πνευσάντων, τῇ Δαμασκῷ καθωρμίσθησαν· οὐδὲ γὰρ τοῦ
 πρόσω πορεύεσθαι παρὰ τοῦ ἁγίου ἐκωλύθησαν· καὶ γὰρ εἰ τοσοῦτον διὰ
 τοῦ τότε κατέπληξε θαύματος, ὥστε καὶ μεταστρέψαι πρὸς θεοσέβειαν,
 250 ἄραγε δυνατῶς εἶχεν καὶ τοῦ λαβεῖν ἐξ αὐτῶν ἄδειαν πρὸς τὴν ἐνεγκα-
 μένην μετὰ προπομπῶν ἐπανέρχεσθαι· ἀλλ' οὐκ ἠθέλησε τοῦτο, εἴτε ὡς
 ἀποκαλυφθεὶς ἀπὸ τοῦ Κυρίου τὰ μέλλοντα συμβαίνειν αὐτῷ, εἴτε ὡς
 στοχασάμενος ἐκ τῶν προτέρων θαυμασίων τὰ δεύτερα. ἐκεῖσε δὲ ἤδη
 τοῦ πλοίου ἐγκαθορμίσαντος, δῆλος εὐθύς δι' ὀλίγου τρόπῳ τοιῷδε πάσῃ
 255 τῇ Δαμασκῷ ἀναδείκνυται· συμβούλῳ γὰρ αὐτῷ χρησαμένων τῶν ἀπα-
 γόντων, τῷ τηνικαῦτα τῆς χώρας προσάγεται ἄρχοντι καὶ δίδοται τούτῳ
 τῶν ἀρπαγμάτων ὥσει τι δῶρον ἐριτιμότατον, ὄνομα τούτῳ Μουσούρ,
 καὶ ὃς δέχεται *κοιλῇ χειρὶ* τὸ τοῦ λόγου, ἀναμαθὼν αὐτοῦ τὸ περὶ πᾶσαν
 σοφίαν ἐλλόγιμον καὶ παρ' ἐαυτῷ τοιοῦτο θήραμα εἶναι οὐκ ἀποστρέ-
 260 φεται. ἦν δὲ τῷ ἄρχοντι υἱὸς κομιδῇ νέος, ὥσει χρόνων ἱβ' καὶ μικρόν τι
 f. 19r πρὸς, παιδίον ἐκ σπαργάνων | τάχα πνεύματος θείου ἀνάπλεων καὶ τῆς
 ἀρετῆς ἐμπόνως ἐπιμελούμενον (οἶδαμεν γὰρ καὶ ἐξ ἀκανθῶν ῥόδον φυό-
 μενον, ἀλλὰ καὶ πικρίαν μητέρα υἱείας πολλάκις ὑπάρχουσας καὶ τὸ
 λεόντειον φρόνημα ἐκ μασθῶν φυλάττον τὰ κατ' αὐτὸ ἰδιώματα), ἦν οὖν
 265 καὶ τοῦτο, καίτοι γε μήπω κατάκρως μυηθὲν τὰ ἡμέτερα μηδὲ τελειωθὲν
 τῷ βαπτίσματι, φιλόπτωχον καὶ ἐλεημοσύναις χαῖρον, ὅπου δ' ἂν ἀκού-
 σαιε χριστιανούς ὑπάρχοντας ἐκεῖσε ἐπειγόμενον καὶ σφόδρα τούτοις
 συλλαλεῖν ὀρεγόμενον, ἐνωτίζεσθαι τε τῶν τοῦ Χριστοῦ εὐαγγελίων
 γλιχόμενον καὶ τὰς ἐμφερομένας ἐν τούτῳ διδασκαλίας ἀνερευνῶν σπου-
 270 δαίως πάνυ καὶ προσηγῶς. τοῦτο δὲ τὸ παιδίον, ὡς τὰ κατὰ τὸν ἅγιον
 μάθοιεν, ἰκέτης τῷ πατρὶ γίνεται συγχωρηθῆναι παρακαλῶν μαθητεῦσαι
 αὐτῷ, «ἵνα μὴ μόνον», φησί, «τὰς τῶν Σαρακηνῶν βίβλους ἀλλὰ πρὸς

258 fortasse ex sermone quotidiano: cf. etiam Anth. Pal. 12,212 (Strat) 260-261 καὶ μικρόν τι
 πρὸς: modus dicendi cf. e.g. Dem. 4,28

240 an ἔστω scribendum? 265 μὴδὲ A

- ταύταις καὶ τὰς τῶν Ἑλλήνων διδαχθεῖς σοφισθήσομαι»· καὶ εἰπὼν, κατα-
 νεύοντα τὸν πατέρα πρὸς τὸ αἰτούμενον εἵληφεν ἀσμένως ἄγαν καὶ μεθ'
 275 ἡδονῆς ὅσης τὴν αἵτησιν προσδεξάμενον ἅτε λυσitteλῇ τυγχάνουσαν καὶ
 πλέον κοσμοῦσαν τὸν αἰτησάμενον παρὰ τὸ κρατοῦντος τυγχάνειν υἱόν·
 οὐδὲ γὰρ βαρβάρους λανθάνει ἡ ἀνακύπτουσα τοῖς ποσὶν ἐκ τῶν ἐπιτη-
 f. 19v δευμάτων εὐγένεια. τοῖνυν καὶ προσκαλεῖται | ὁ ἅγιος καὶ ὁ ἄρχων φησὶ
 πρὸς αὐτόν: «ὁρᾷς τὸ παιδίον τοῦτο; ἐξ ἐμοῦ γεννηθὲν πλέον τί ἔχειν τῶν
 280 ἡμετέρων ὀρέγεται καὶ σοφίας ἐλληνικῆς ἐν μεθέξει γενέσθαι ἐφίεται.
 λάβε οὖν αὐτὸ καὶ βλέπε οὐχ' ὥς ἐκ κυρίου σου κύριον ἀλλ' ὥς τέκνον ἀπὸ
 σοῦ γεννηθὲν καὶ παιδεύσον, ἣν οἶδας παιδείαν, καὶ πρὸς φιλοσοφίαν πα-
 τρικῶς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ρύθμισον, ἵν', ὥσπερ ἐμὲ σαρκικόν, οὕτω καὶ σέ
 285 τοῦ μετὰ φιλοσοφίας βίου γνήσιον εἶναι πατέρα γνωρίσειεν ἢ καὶ σαρ-
 κικοῦ πρὸς ὑψηλότερον· ἐξ ἐμοῦ γὰρ ἀποκυθὲν εἰς τόνδε προήχθη τὸν
 βίον καὶ ζῇ, Θεοῦ μοι τοῦτο χαρισαμένου, τὸ δὲ εὖ ζῆν, ὅπερ ἐκεῖνου πολ-
 λῷ τιμώτερον, παρὰ σοῦ καὶ τῶν σῶν παιδευμάτων αὐτῷ προσγενή-
 σεται· βούλομαι οὖν σε πλὴν τοῦ ποιῆσαι χριστιανὸν τᾶλλα πάντα σο-
 φίσαι τὰ κατὰ σέ». ταῦτ' εἶπεν καὶ εἰς χεῖρας αὐτοῦ τὸν υἱὸν παρατίθησι
 290 καὶ ὅδε αὐτὸν πνευματικῶς ἐναγκαλισάμενος ἔξεισι· τὸ γὰρ τοῦ ἥθους
 βεβηκός τε καὶ στάσιμον, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς τὴν γνῶσιν ὀλοσχερεστάτη
 εὐτρέπεις, πληροφορίαν ἐποίει τῆς κατὰ σκοπὸν ἀγομένης εὐθύτητος·
 καὶ γὰρ καὶ τοξόται ἐκ πρώτης εὐθὺς τῆς μεταχειρίσεως καὶ τῆς εἰς τὴν
 κατάστασιν ἐπιτηδειότητος τὰς εὐθυβόλους βολὰς εὐφυῶς τοῖς πεπαι-
 f. 20r δευμένοις | γνωρίζουσι. καὶ ἦν ἰδεῖν διὰ τῶν ἐξῆς διδάσκαλον μὲν εὐκλεῆ
 καὶ πλέον τοῦ οἴκοθεν ἔχειν ἐκ τοῦ μαθητοῦ κλειζόμενον, καὶ πολύφημον
 μαθητὴν πλέον τῆς ἐξ αὐτοῦ σπουδῆς διὰ τὸν παιδαγωγὸν εὐφημού-
 μενον· ἐξ ἥρωος ἥρωα καὶ ἐκ γίγαντος γίγαντα, ἥλιον ταῖς ἀκτίσι τὸν
 κόσμον φωτίζοντα καὶ ἀκτῖνας ἐνὸς ἡλίου εἶναι, ἀκτῖνας κεκτημένους τὸ
 300 τοῦ παντὸς πυρσεύειν τὰ πέρατα καί, ὃ φασὶ οἱ περὶ τοὺς λόγους κομψοί,
 διάλληλον δεῖξιν ἐν τοῖς τῶν ἀγαθῶν προτερήμασιν. ὁ μὲν γὰρ πάντα
 παρεῖχεν, ὅσα διδάσκαλος ἀγαθὸς καί, ὅσα ὁ ἀγαπῶν τὸν πλησίον ὡς
 ἑαυτόν· ὁ δέ, οἷά τις πύργος, ἀπροσκόπτως ἀνεμάσσετο τῆς ἀληθοῦς
 σοφίας τὰ νάματα καὶ σολομώντειος ἄλλως ἢν βδέλλα μὴ κορεννυμένη
 305 ταῖς λογικαῖς ἀναπόσεσι καὶ τὸ ἔργον εὐωδοῦτο κατὰ τὸ πάντη ἐξαί-
 ρετον. καὶ γὰρ οὕτως ἔχει κἀν ταῖς τέχναις· ὁρῶμεν γὰρ τηνικαῦτα τὸ
 σπουδαζόμενον εἰς ἔργον ἐκβαῖνον, ὀπηνίκα καὶ τέχνη καὶ ὕλη συνεργοῦ-

301 διάλληλον δεῖξιν: cf. Dam. Pr. 290; Andr. Cr. or. 19 (PG 97,1217A); cf. Aretht. Apoc. 6. (PG 106,540C) 302-303 ὁ - ἑαυτόν: cf. Luc. 10,27 304 σολομώντειος - βδέλλα: cf. Pr. 24,30; 30,15

310 σι τοῖς πράγμασι· ἤδη δὲ κὰν ταῖς ἱστορίαις ἀκούομεν τὴν Αἴαντος
 f. 20v ἄσπίδα, παρὰ τῷ Αἴαντι εὐδοκίμοῦσαν καὶ τὴν λεοντὴν Ἑρακλέους παρ'
 Ἑρακλεῖ, καὶ τὰ ὄπλα τοῦ Ἀχιλλέως παρ' Ἀχιλλεῖ. ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτως
 315 προέβαινε καὶ | οὕτως ἐν βραχεὶ χρόνῳ τὰ διὰ χρόνου πολλοῦ κατορθού-
 μενα γέγονε· καὶ ὁ παῖς οὐδέν τι τῶν εἰς τῆς ἕξω σοφίας, οὐδὲν τῶν μω-
 σαϊκῶν καὶ προφητικῶν, οὐδὲν τῶν εὐαγγελικῶν τε καὶ ἀποστολικῶν κα-
 ταλέλοιπεν, ὃ μὴ διήλθε μετ' ἐπιτάσεως, καὶ ἦν ἀναγόμενος πρὸς ἄμφω,
 320 πρὸς τελείωσιν ἡλικίας σωματικῆς καὶ πνευματικῆς, τὸ πλεόν δὲ πνευμα-
 τικῆς, ἐξ ὧν τι γίνεται ἄξιον θαύματος πρᾶγμα. ἐπαγρυπνοῦντι γὰρ ποτὲ
 καὶ τὰ τοῦ θεοπάτορος Δαυὶδ μελετῶντι λόγια, ἐφίσταται παραδόξως
 αὐτὸς ὁ προφήτης καὶ βασιλεὺς οὐχ' ὕπαρ ὀφθεῖς οὐδὲ ἐν ὄνειρῳ, ὥς τὰ
 325 πολλὰ φαντασθεῖς, ἀλλ' ἐν ἀκραιφνεῖ ὁράσει πορφύραν φορῶν καὶ διά-
 δημα καὶ πρὸς ὄνομα καλέσας τὸν παῖδα, ὅπερ μετὰ τὸ βάπτισμα ἔμελ-
 λεν ὀνομάζεσθαι, φησί: «Ἰωάννη, Χριστὸς ὁ παμβασιλεὺς με ἀπέσταλκεν
 ὑποδείξαι σοι, ὅπως ὀφείλεις τὴν τοῦ παναγίου πνεύματος ὑποδέξασθαι
 ἔλλαμψιν· ἀνάπτυσον οὖν τὴν βίβλον ἐκ τρίτου, ἣν ἐπὶ χειρας κρατεῖς, ἥς
 330 αὐτουργὸς ἐγεγόνειν ἐγώ, καὶ καθ' ἐκάστην ἀνάπτυσιν προσεκτικώτερον
 τῶν ἐκβησομένων ῥητῶν ἐπιστήσας τὸν νοῦν, ἐντεῦθεν εὐρήσεις τὴν
 ἐπερχομένην σοι τοῦ παρακλήτου ἐμφόρησιν». ὥς δὲ δὴ ταῦτα εἰπόντος
 f. 21r ἀκούσειε, πῇ μὲν τῷ παραδόξῳ τοῦ | θεάματος, πῇ δὲ τῷ φοβερῷ τῆς
 ἐξερχομένης ἀστραπῆς κατάφοβος ὁ νεανίας γεγονώς, ἐπὶ γῆς ἐπεπτῶ-
 κει καὶ τοῖς ποσὶ τοῦ φανέντος ἐγκυλινδούμενος, μονιμότερον τῆς ἀπ'
 335 ἐκείνου τυχεῖν ἐδέετο ἀντιλήψεως· καὶ ὅς κρατήσας αὐτὸν τῆς χειρὸς
 ἀνίστησιν· ἀλλὰ καὶ τὸ πολὺ τῆς δειλίας περιελών, οὕτως γὰρ γίνεσθαι
 εἴωθεν ἐν ταῖς πιστοῖς ἀπὸ Θεοῦ πεμπομέναις ὀπτασίαις, κατενώπιον
 αὐτοῦ τὸ ἐντεταλμένον ποιῆσαι παρεκελεύσατο. καὶ μὴν καὶ πεποίηκε
 καὶ τρεῖς ἀναπτύξας τὴν δέλτον εὔρεν ἐν πρώτοις οὕτως: «τὸ πνεῦμα σου
 340 τὸ ἅγιον μὴ ἀντανέλης ἀπ' ἐμοῦ»· εἶτα καὶ τοῦτο: «καὶ πνεῦμα εὐθὲς
 ἐγκαίνισον ἐν τοῖς ἐγκάτοις μου»· καὶ τὸ τελευταῖον «καὶ τῷ πνεύματι τοῦ
 στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτοῦ». τούτων δὲ οὕτως ἐκβεβηκότων,
 ἔκπληξις ἔσχε καὶ θάμβος τὸν νεανίαν, ἀλλὰ καὶ σύμμικτος φόβῳ ἡδονῇ,
 εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφοντα καὶ ἐπαποροῦντα, τί ἂν εἴη ταῦτα τὰ ἀποκαλυ-
 φθέντα αὐτῷ. τάχα δὲ καὶ δεόμενον τοῦ ὀφθέντος τελεωτέραν αὐτῷ
 προσθεῖναι τὴν ἐπὶ τούτοις διάγνωσιν, ἐφ' ᾧ καὶ φησὶ ὁ ὀφθεῖς, «ἡ ἐν ἐμοὶ

308-310 Αἴαντος - Ἀχιλλεῖ: fortasse alludit ad Anth. Pal. VII, 146, 147; Antisth. Ajax p. 664 (Blass) 318 οὐχ' - ὄνειρῳ: cf. Pl. Phlb. 65e; Resp. 382e 323 ἐκ τρίτου: cf. Eur. Or. 1178 328 κατάφοβος - γεγονώς: cf. Prov. 29,16 335 τὸ - ἐμοῦ: cf. Ps. 50 (51),13 335-336 Ps. 50 (51),12 336-337 Ps. 32 (33),6

- γενομένη τοῦ παναγίου πνεύματος ἐπιφοίτησις, τέκνον, ἔσται ἐπισκιά-
 σασα καὶ ἐν σοί, ἐν τοῖς τῆς Ἀναστάσεως μελωδήμασιν, ἐφ' οἷς συνα-
 f. 21v
 345 στράφαι | σοι μέλλει καὶ ὁ καθηγητής· ἀλλὰ σπούδασον γενέσθαι ἐν τά-
 χει πιστός». καὶ ταῦτα εἰπὼν ἄφαντος ἐγεγόνει εὐθύς· τί τοῦτω παραδη-
 λώσας ὁ ἑξαρχος τῶν θείων μελῶν ὁ Δαυὶδ ἢ πάντως τὸ μέλλειν ἐξάρχειν
 καὶ τούτους ἐν τοῖς αὐτοῖς τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς αὐτῆς ἐπι-
 φοιτήσεως τοῦ παναγίου πνεύματος, ἧς ἐν μεθέξει καὶ ὁ προφήτης ἐγέ-
 350 νετο; ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὅσα πρὸ τοῦ βαπτίσματος τὸ τοῦ ἄρχοντος ἀπε-
 καλύφθη υἱῷ· ὅθεν καὶ σφοδρότερος ἔρως ἐνέσκηψε ταχύτερον τὸ τῆς
 παλιγγενεσίας λουτρὸν ἐπενδύσασθαι. τοῖνυν καὶ κατὰ μέρος τὰ πάντα ὁ
 παῖς τῷ διδασκάλῳ ἀφηγησάμενος, ἡξίου μηδὲ μικρόν τι μελῆσαι μηδ'
 ἀναβολῇ δοθῆναι τὸ ἐξαιτούμενον ἀλλὰ τελειωθῆναι αὐτὸν διὰ τοῦ βα-
 355 πτίσματος καὶ τέλειον τοῖς τελείοις προσομιλῆσαι πιστοῖς· εἶξε δ' εἰς τοῦ-
 το κάκεῖνος, τῇ εὐγνωμοσύνῃ καὶ τῇ θερμοτάτῃ πίστει συντρέχουσαν
 ἰδὼν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν (ἐπεὶ καὶ που ἔδει τοῦ Θεοῦ ἐπισπεύδοντος καὶ
 πληροφοροῦντος ἐκεῖνον ἀναβάλλεσθαι), διὸ καὶ κατηχήσας τὸ πρότερον
 ὡς εἰκὸς τὸν λόγον τῆς πίστεως προευτρεπίσας δὲ καὶ τῆς νηστείας καὶ
 f. 22r
 360 τῆς ἐκ τῶν ἀπίστων διαιρέσεως καθ' ὅλας ἡμέρας τὰς τετυπωμένας πρὸ
 τοῦ βαπτίσματος, εἶτα καὶ τὴν πατρικὴν δεισιδαιμονίαν παντάπασιν ἀπο-
 βαλέσθαι συμβουλευσάμενος καὶ μηδὲ μικράν τινα ὅλως μερίδα τῆς μετ'
 αὐτοῦ κοινωνίας κεκτῆσθαι ἐξασφαλισάμενος ὑφαπλώσας καὶ τοὺς τῆς
 ἀγίας συνόδου τῆς ἐν Νικαίᾳ ὄρους, ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦτοις ἐπόμενα, τὸν
 365 περὶ ἀγάπης καὶ συμπαθείας λόγον, τὸν περὶ ἐλεημοσύνης, τὸν περὶ
 τιμῆς ἱερέων καὶ μοναστῶν, τὸν περὶ προσκυνήσεως τῶν προσκυνητῶν
 εἰκόνων καὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου, τὸν περὶ ἐγκωμίων ἀποστόλων,
 μαρτύρων καὶ προφητῶν καί, ἁπλῶς εἰπεῖν, προκαταστήσας κατὰ τὸν
 ἐξαρχῆς τῇ ἐκκλησιαστικῇ καταστάσει ὀρισθέντα τύπον, λανθάνει προ-
 φάσει νόσου τοὺς τοῦτου γεννήτορας καὶ τελειοῖ τῷ βαπτίσματι, τοῦτο
 370 καλεῖσθαι ἐπισφραγίσας τὸ ὄνομα, ὃ καὶ ἡ ὀπτασία προεσημήνατο, καὶ ὁ
 ἐκ κοιλίας προεγνωσμένος μάρτυς, Ἰωάννης καλεῖσθαι ἀπάρχεται. τοῦ
 μὲν οὖν θείου βαπτίσματος οὕτως τι θαύματος ἄξιον προηγῆσατο καὶ τὴν
 εἰς τοῦτο προθυμίαν ἠρέθισεν οὐδὲ πρότερον τοῦ Ἰωάννου ἢ ἀνεπιτη-
 δεῖως πρὸς τὸ λουτρὸν τῆς καθάρσεως ἔχοντος ἢ μὴ τῷ πράγματι ἐπι-
 f. 22v
 375 σπεύδοντος· ἀλλ' ὅμως καὶ αὐθις ἠρέθισεν, ἐπεὶ καὶ τοῖς ἀποστόλοις |
 πρότερον ἐμφυσήσας, τοῦ ἀγίου μετέδωκε πνεύματος ὁ Χριστός, ἀλλὰ

 351 Tit. 3,5

 352 μὴδὲ Α μὴδ' Α 356 ποῦ Α 361 μὴδὲ Α 372 τί Α

- πρὸς τούτῳ καὶ τῇ διὰ τῆς ἐπιδημίας τοῦ παρακλήτου ἐπιφοιτήσει ἐξε-
πλήρωσε διττῶς τὴν ὑπόσχεσιν. ἴδωμεν δέ, εἰ καὶ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ
βαπτίσματος θαύματι τὸ θαῦμα ἐπεβεβαίωσε· καὶ μὴν οὐδὲ τότε ὁ τῶν
380 παραδόξων Θεὸς ποιητῆς ἀδοξάστους τοὺς δοξάζοντας αὐτὸν καταλέ-
λοιπεν. ἀνερχομένου γὰρ ἐκ τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτιζομένου ὠράθη ἀμφο-
τέροις, τῷ βαπτιζομένῳ καὶ τῷ βαπτίζοντι, ἐν ἀέρι παιδίον κρεμάμενον,
ἀστράπτον ὑπὲρ τὸν ἥλιον, λαμπηδόσιν ὑπερφυέσι κατὰστιλπνον, εὐο-
σμίας ἀφάτου πληροῦν τὸ οἰκίδιον καὶ ἀμφοτέρους πρὸς ὄνομα καλέσαν,
385 ὥσπερ τὸν Ἰεζεκιὴλ τὴν κεφαλίδα τοῦ βιβλίου ἐψώμισε, οὕτως καὶ ᾧδε
ἐδίδαξε τὸν μὲν Κοσμᾶν εἰπεῖν «ἡ τὸ ἄσχετον κρατοῦσα καὶ ὑπέρροον ἐν
αἰθέρι ὕδωρ, ἡ ἀβύσσους χαλινοῦσα καὶ θαλάσσας ἀναχαιτίζουσα Θεοῦ
σοφία ὕδωρ νιπτῆρι βάλλει, πόδας ἀποπλύνει δὲ δούλων δεσπότης», τὸν
δὲ Ἰωάννην «ἐν τάφῳ σωματικῶς, ἐν Ἀδῇ δὲ μετὰ ψυχῆς, ὡς Θεός, ἐν
390 παραδείσῳ δὲ μετὰ ληστοῦ καὶ ἐν θρόνῳ ὑπῆρχες Χριστὲ μετὰ Πατρός
καὶ | Πνεύματος», πάντα πληρῶν ὁ ἀπερίγραπτος, τὰ ὑπερφυῆ ταῦτα καὶ
πλήρη θεολογίας καὶ γνώσεως ἄσματα, δι' ὧν Σαβέλλιοι μὲν ἅμα καὶ
Ἄρειοι καὶ οἱ λοιποὶ τῶν λοιπῶν αἱρέσεων ἔξαρχοι κατασφάττονται.
ἡμεῖς δὲ πρὸς αὐτὴν ὀδηγούμεθα τὴν ἀλήθειαν, τοσοῦτον ἐν τούτοις καλ-
395 λωπιζόμενοι, ὅσον ἐν ἄστρασιν οὐρανὸς καὶ λειμῶνες ἐν ἄνθεσι· δύο γὰρ
ἐν τούτοις τὰ κάλλιστα, αἰθέριος νοῦς καὶ μέλος πολλῶν ὀρφικῶν ἐναρμο-
νιώτερον, οὐκ ἄλογα ζῶα θέλγον, κἂν δώσομεν εἶναι τὸ μυθικὸν ἀληθές,
ἀλλὰ τὰς λογικὰς ψυχὰς πλέον ἡδύνον τοῦ μέλιτος, ὅπερ οὐκ ἀνθρωπίνῃ
ἐπίνοια ἀλλ' ἀρετῇ καὶ Θεὸς τοῖς εἰσποιοῦσιν ἀνέπνευσε.
- 400 τὰ μὲν οὖν γεγονότα τῷ τότε θαυμάσια παρὰ τοῦ θαυμαστοῦ Θεοῦ ἐν
τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ τοιαῦτα· ὅπως δὲ τὰ ἐξῆς προέβη καὶ, ὅπως κατὰ τὸν
λόγον τοῦ πρὸ τοῦ φωτίσματος ὀπταθέντος προφήτου Δαυὶδ οἱ παρόντες
ἔξαρχοι τῶν θεοπνεύστων μελῶν ἐγεγόνεισαν, τολμῶ δ' εἰπεῖν ὅτι καὶ μέ-
λους ἐναρμονίου παντός, τοῖς σκοποῦσιν οὐκ ἄδηλον ἔσεται. πρὸ γὰρ
405 τούτων οὐχ' εὐρηται ἕτερος τὰ τῆς νέας μελίσσας ἄσματα καὶ ἀρχαῖς
ἐναρμονίους καθαρμοσάμενος, ἀλλ' αὐτοὶ τῶν ἀπάντων ἡγήσαντο καὶ ἀπ'
f. 23v αὐτῶν τοῖς ἄλλοις ἡ πρόοδος γέγονεν. ἀλλὰ καὶ τὸ τούτου πολὺ | καὶ σο-
φώτερον καὶ ὑπερφυέστερον, ὅτι πρὸ τούτων οὐχ' εὐρηταί τις οὔτε τῶν ἐκ
τῆς νέας, οὔτε τῶν ἐκ τῆς παλαιᾶς, οὔτε τῶν ἔξω σοφῶν ἐν ἡχοῖς ὀκτῶ
410 συμποσώσας τοὺς ὅλους καὶ τὴν ἐκάστου ἰδιαζόντως εὐρυθμίαν παραδι-

385 ὥσπερ - ἐψώμισε: cf. Ez. 3,2 386-388 Christ - Paraniikas 192; cf. Detorakis EEBΣ 41, p. 277 389-391 Penfkostarion, V. Troparion (fortasse Damasceni; cf. Detorakis EEBΣ 41, p. 277 392-393 Σαβέλλιοι ... Ἄρειοι: cf. etiam opera aliorum e.g. Athan. contra Sabell.; disputat. contra Arium; Basil. contra Sabell. et Arium et Anomoeos; Euseb. de eccles. theolog.

δούς, πρᾶγμα σοφίας ἐκπλήχτου καὶ γνῶσιν ὑπερνικώσης ἀνθρώπινον
 καὶ Θεὸν βεβαιούσης οὐκ ἄλλον ὑπάρχειν τοῖς εὐρηκόσι διδάσκαλον. οἱ
 γὰρ πρὸ τούτων ᾧδοι ἔλεγον μὲν καὶ ἐμέλιζον ἄσματα, ἕκαστον δὲ τῶν
 415 ὑπ' αὐτῶν ἄδομένων, ὁποῖου καθέστηκεν ἤχου, οὐκ ἠπίσταντο. οὗτοι δὲ
 πρὸς τῷ ἄδειν καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ἤχου ἐκέκτηντο καὶ τοῦ εἰρμοῦ οὐκ
 ἐξήρχοντο, διὸ καὶ πολὺ τὸ ὑπεραίρον τούτους παρὰ τοῖς κρίνουσιν
 ὀρθῶς τεθεώρηται. ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον. ἰκέσθω δ' ὁ λόγος, ὅθεν
 ἐξώρμητο· ἐν τούτοις δὲ ὄντων αὐτῶν μέλζονι προνοίᾳ τὰ κατ' αὐτοὺς
 420 ἀπευθύνεται· καὶ ὁ ἄρχων Μουσοῦρ τὸν βίον ἐξέλιπε καταλελοιπῶς τὸν
 υἱὸν κληρονόμον τῆς περιουσίας αὐτοῦ καὶ διάδοχον πάντων τῶν κατ'
 αὐτὸν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἐπίτροπον, τὸν μακάριον τοῦτον Κοσμᾶν, ἐκείνῳ κρί-
 νας καὶ μετὰ θάνατον δεῖν ἀναθεῖναι τὸν παῖδα, παρ' οὗ μήτε φθονηθῆναι
 ποτὲ ἐνεδέχετο ὡς ἁλλοεθνοῦς· ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸ τούτου ἀνατροφὴ καὶ
 f. 24r παιδεία καὶ ἐπιμέλεια τὸ πρὸς ἐκεῖνον σπλάγγχνον πολὺ | ἐβεβαίωσεν. ὁ δὲ
 425 θαυμασιώτατος Ἰωάννης διτταῖς καταπρίεται θλίψεσιν· ἡ τε γὰρ τελευτῇ
 τοῦ πατρὸς μεγάλως ἐλύπει αὐτὸν καί, ὅτι μὴ ἔφθασε πιστὸς γεγονέναι,
 τὴν καρδίαν κατησθίετο· καὶ ἄλλως τε οὗτος ὡς μαθητῆς τῶν τοῦ Χρι-
 στοῦ ἐντολῶν τὴν ἀγάπην πρὸς πάντας ἐκέρου. ἐπεὶ δὲ καὶ περὶ πατρὸς
 ἦν ἡ φροντίς αὐτοῦ καὶ τοῦ ὅτι μετὰ τῶν ἀπίστων ὦν ὁ πατὴρ τετελεύ-
 430 τηκε, καὶ ὅτι κριτηρίῳ φρικτῷ καὶ κολάσει ἐκδίδοσθαι μέλλει, μὴ συνιέ-
 ντος αὐτοῦ μηδὲ διόρθωσιν εἰληφότος τινα ἐκ τῶν πολλάκις πρὸς αὐτὸν
 τοῦ μακαρίου Κοσμᾶ διδασκαλιῶν, καίτοι τᾶλλα χρηστοῦ καὶ καθε-
 στῶτος καὶ ἐλεήμονος, δικαίως δεινοπαθῶν διετέλει καὶ ὀδυνηρῶς συνε-
 τρίβετο καὶ τὴν ὄψιν συνέπιπτε καὶ ἡλλοιοῦτο καὶ μετεβάλλετο· ἐν συμ-
 435 φορᾷ δὲ τοιαύτῃ τυγχάνων, λέγει τὸ πάθος τῷ ἱατρῷ καὶ δέεται τοῦ κα-
 θηγητοῦ συνεύξασθαι τούτῳ ὑπὲρ πατρός καὶ τὸν τοῦ ἐλέους Θεὸν ἵλεων
 τῷ γεγενηκότι ποιήσασθαι· εἶτα καὶ πᾶσαν τὴν περιουσίαν, ὅποση ἐν
 χρήμασιν ἦν, ὅποση ἐν κτήμασι, ἐν ἀνδραπόδοις καὶ ἐν βοσκήμασι, εἰς
 440 χεῖρας Θεοῦ ἐπιρρίψας καὶ πεινῶντων γαστέρας, τὰς μὲν ἐμπλήσας, τὰς
 δὲ καὶ ἐμπλῆσαι καλῶς μελετήσας καὶ περιωδύνους ψυχὰς περιθάλψας,
 f. 24v ἵνα καὶ ὁ τετελευτηκὼς τῶν ὀδυνῶν ἐκείνων τῶν αἰωνίων ἀπαλ|λαγῇ, καὶ
 ἄχρι τῆς τεσσαρακοστῆς τῶν ἐπιταφίων ἡμέρας πάνυ πολὺ τι μέρος
 ἐξαντλήσας τῆς ὑποστάσεως, ὡς ἤδη καὶ αἱ ἑκατέρων τούτων εὐχαὶ πρὸς
 445 πατρὶ τῶν οἰκτιρμῶν διελέγετο, τελεῖται καὶ πάλιν παράδοξον ἕτερον τῶν
 προτέρων οὐκ ἔλαττον, τάχα δὲ καὶ παραδοξότερον καὶ πᾶσαν ὑπερεκ-

444 Ex. 33,11 444-445 2 Co. 1,3

425 διτταῖς (sine accentu) A 427 τὲ A 431 μὴδὲ A τινὰ A 432 τᾶλλα A

- πληττον διάνοιαν. ἐγένετο γὰρ καὶ μετὰ τὴν τεσσαρακοστὴν τῶν ἐπι-
 ταφίων ἡμέρα, ἐν μιᾷ τῶν νυκτῶν εὐχομένων αὐτῶν ἐκτενέστερον καὶ τοῦ
 φιλανθρώπου τὸ ἔλεος ἐπιδομένων εἰς τὸν τετελευτηκότα ἐλθεῖν, φαίνε-
 450 ται παραχρῆμα ἐκεῖνος αὐτοῖς ὁ Μουσσοῦρ ὀφθαλμοφανῶς, ἔνθους ὅλος
 ὑφ' ἡδονῆς καὶ κατὰδακρυς, ὡς ἂν εἴ τις ἀπροσδοκῆτως ὑπὸ τινος ἐκ
 μεγάλου κινδύνου ῥυσθῇ, καὶ τοῖς ποσὶ τῶν ἁγίων ἑαυτὸν ἐπιρρίψας,
 455 φησί, «διὰ τῶν ἁγίων εὐχῶν ὑμῶν σέσωσμαι τῆς ἀνυποίστου γεέννης
 ἐκείνης καὶ τοῦ πυρὸς ἔνθα παρὰ τοῦ λαβόντος με φλογινωτάτου ἀπή-
 χθην ἀγγέλου καὶ τὸν ἀπαταιῶνα Μωάμεθ σὺν τοῖς ὑπαχθεῖσι τῇ πλάνῃ
 αὐτοῦ τηγανιζομένους κατέλαβον, ἐπεὶ μὲν ἡβουλῆθην καὶ αὐτὸς τὸν
 ὄντως ἐπιγνῶναι Θεόν, τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν Χριστόν, σέσωσμαι διὰ τῆς
 f. 25r ὑμῶν ἐπικλήσεως τοῦ ἀκαταπαύστου | ἐκείνου κωκυτοῦ, ἀγγέλου φωτει-
 νοῦ ἐπιφθάσαντος καὶ τῶν κακῶν ἀφαρπάσαντος». καὶ ταῦτα μὲν ἔλεγε
 460 πρὸς τοὺς πόδας τῶν ἁγίων ἐγκυλινδούμενος, εὐχῆς δὲ γενομένης διὰ τὸ
 καινὸν τουτὶ τοῦ θαύματος, ὡς οὐκ ἦν ἀπάτη τὸ καθορώμενον, Θεοῦ δὲ
 καὶ τοῦτο προμήθεια, καὶ ὁ πρὸς γῆν ἐρριμμένος ἀνίστατο καὶ περιττο-
 τέρας τυχεῖν ἀντιλήψεως προσεδέετο, ὡ θαύματος, λόγον ὑπερνικῶντος
 καὶ ἔννοιαν, ὁ μακαρίτης Κοσμᾶς χάρτην λαβὼν ἐνεχάραξε ταῦτα αὐτῷ:
 465 «οἱ ἀνάξιοι δοῦλοι σου, Κοσμᾶς καὶ Ἰωάννης, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ υἱὲ τοῦ
 Θεοῦ, τῆς εὐσπλαγχνίας σου δεόμεθα· εἰσάγαγε τὸν Μουσσοῦρ ἐν αὐλῇ
 φωτός· ἡ ἐλπὶς ἡμῶν τῶν σῶν δούλων, ἐπικάμφθητι ταῖς ἰκεσίαις ἡμῶν». καὶ
 ταῦτα τῷ χάρτῃ ἐγγεγραφὼς τῷ φανέντι Μουσσοῦρ ἐπιδέδωκε· καὶ
 ἅμα τῇ δόσει ἔλαμψε φῶς ἐν τῷ τῆς εὐχῆς οἰκήματι κατὰ μέσσην τὴν
 470 νύκτα, φωτὸς ἡλιακοῦ φωτεινότερον, καὶ φωνὴ ἐκ τοῦ φωτὸς ἐξηκούετο
 «ἡ δέησις ὑμῶν εἰσῆλθεν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ» καὶ ὁ φανείς ἀπέπτυη σὺν τῇ
 φωνῇ καὶ μόνοι πάλιν οἱ προσευχόμενοι κατελείφθησαν, τοσαύτης κά-
 νταῦθα γεγεννημένης τῆς εὐωδίας καὶ οὕτως πολλῆς καὶ μέτρον ὑπερνι-
 f. 25v κώσης, ὥστε καὶ πολλοὺς κατ' ἐκεῖνο καιροῦ καταπλήκτους | γενομένους
 475 καὶ τῶν ἀπὸ διαστήματος ἱκανοῦ προσοικούντων προσδραμεῖν τῷ οἰκή-
 ματι, ἐν ᾧ διανυκτερεύοντες ἦσαν οἱ ἄγιοι, ὥσεί τι καινοφανὲς θεασό-
 μενοι, τί τούτων Μωσεὶ παραδοξότερον πέπρακτα· ἐκείνῳ γὰρ λελά-
 ληκεν ὁ Θεός, τούτοις δὲ καὶ λαλεῖ καὶ γράμματα δεχόμενος ἀντιφθέγ-
 γεται, τὰς αἰτήσεις ἀποπληρῶν ἐκεῖνος μέχρι τῶν παρόντων ἐπεδείκνυτο
 480 τὰ τεράστια καὶ μεσιτεύων τὴν θραῦσιν κατέπαυεν, εἰς δὲ τὰ τῶν ἀποι-
 χομένων οὐκ ἐπαρρησιάζετο. οὗτοι δὲ καὶ ὑπὲρ τῶν τετελευτηκότων τὰς
 μεσιτείας προσφέρουσι καὶ ταῦτα ὑπὲρ ἀπίστων καὶ τῶν τῆς μερίδος

462 ἐρριμμένος A 480 μεσιτεύων - κατέπαυεν: cf. Nu. 16,48 (17,13); 16,50 (17,15); Ps. 105 (106),30

- ὑπαρχόντων τῆς ἀλλοτρίας, τὸ περικρανέστερον, πρὸς ὃ ἀπιστήσῃ μὲν οὐδεὶς, ἢ ὅστις οὐκ ἤκουσε τοῦ λέγοντος, οὐκ ἀδυνατήσῃ τῷ Θεῷ πᾶν
 485 ῥῆμα καὶ ὅτι ὁ πιστεύων εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ταῦτα πάντα ποιήσῃ· καὶ μεῖζονα τούτων ποιήσας ἢ ἀκηκοῶς οὐ πεπίστευκεν. ἀλλὰ καὶ πῶς ἂν ἀπιστηθῇ τὸ πολλάκις λεγόμενον; ἐπεὶ καὶ Τραϊανὸς ὁ βασιλεὺς μετὰ θάνατον εὐχαῖς δικαίου τῆς μερίδος τῶν σωζομένων ἐγένετο, Ἑλλήν γὰρ
 f. 26r τὰς τραχεῖας ὁδοὺς κατεπράυνε καὶ πλακώμασι ταύτας | ἐλείωσε, καὶ γεφύραις τὰ δυσαχθῇ τῶν ποταμῶν τοὺς ὁδίτας διαφεύγειν πεποίηκε, καὶ τοῖς κ[ατοικοῦ]σι τὴν ἄνεσιν κατεπραγματεύσατο, καὶ κενὸς ὁ ἐκ τῶν ὑδάτων σάλος ἡγείρετο καὶ οἱ παραπορευόμενοι τὰς ὁδοὺς μετ' εὐχαριστίας διήρχοντο, γέγραπται παρὰ πολλοῖς τῶν ἱστορικῶν, ὥς, ἐπειδὴ
 495 ταῦτα θεάσατο ὁ θεὸς Γρηγόριος ὁ Διάλογος ἐν καιρῷ χειμερίῳ τὴν πορείαν ποιούμενος, ἀπὸ Ῥώμης πρὸς τὸ Βυζάντιον, εὐχαῖς ἐκλιπαρῆσαι τὸ θεῖον ὑπὲρ τοῦ ταῦτα ἐργασαμένου Τραϊανοῦ καὶ μὴ πρότερον ἀποστῆναι τῆς ἐκτενοῦς ἰκεσίας καὶ τῆς δεήσεως, πρὶν ἢ ὁ ἐπικαλούμενος τῆς αἰτήσεως ἐπακούσοιτο. ἀγγέλου δὲ πρότερον ἐπιστασίαις δις ἀναχαιτισθεὶς μὴ εὐχεσθαι ὑπὲρ ἀσεβῶν, ὕστερον εὐαγγελισθῆναι, ἐπειδὴ τῷ
 500 Βυζαντίῳ προσεγγίζειν ἔμελλε, τὸ «ἰδοὺ Γρηγόριε, εἰσηκούσθη ἡ δέησίς σου καὶ ἐρρύσθη ἀπὸ τῶν βασάνων ὁ Τραϊανός, πλὴν ὥρα σε μηκέτι εὐχεσθαι ὑπὲρ ἄλλων τινῶν ἀσεβῶν». εἰ δὲ περὶ Τραϊανοῦ ταῦτα οὐκ ἄπιστον, εἰ καὶ περὶ Μουσοῦρ τὸ αὐτό, ἐπειδὴ πιστεύομεν ὅτι εἰσακούει Θεὸς τῆς
 505 τῶν δικαίων δεήσεως. οὕτως μὲν οὖν ὁ Θεὸς τοὺς ἁγίους αὐτοῦ ἐθαυμάστωσεν κατὰ Μουσοῦρ καὶ ἄπιστος ἔφθασε τελευτῆσαι, ὅμως παιδὸς ἐκ δικαίου τῆς σωτηρίας τετύχηκε καὶ τὰ καταλειφθέντα δὲ χρήματα παρ' αὐτοῦ οὕτως οὐ μόνον τοῖς ἐν ὅλῃ τῇ Δαμασκῷ διενεμήθη πέννησι καὶ τοῖς ἐν τοῖς ὁρίοις αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ μέχρις Ἱεροσολύμων διήρχεσαν· καὶ
 510 γὰρ καὶ εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους περινοστήσαντες οἱ μακάριοι καὶ πλείστα τοῖς ἱεροῖς καταβαλόντες ναοῖς, τὰ πλείονα τοῖς ἐκεῖσε μοναστηρίοις ἀπένεμιον καὶ μεγίστην ὠφέλειαν ἐκκαρπούμενοι ἀπὸ τῶν ἐν αὐτοῖς ἀσκουμένων θεοφόρων ἀνδρῶν ἀντεδίδοσαν τὰ ἐπιφερόμενα· καὶ οὕτως οὐκ ἀπελείφθη οὐδὲν τῆς περιουσίας ἐκείνης, ὃ μὴ πρὸς λύτρον ἐδόθη καὶ
 515 θεραπείαν Θεοῦ καὶ ψυχῶν δεομένων ἐπάρχεσιν. τί δέ· ἀλλὰ ταῦτα μὲν

495ff cf. Detorakis, *Κοσμάς ὁ Μελωδός*, p. 53: «Vita von Greg. (ca. 710) in B. Colgrave, *The earliest Life of Gregory the Great by an Anonymus Monk of Whitly*, Lawrence, University of Kansas Press, 1968, p. 126-129»

484-485 οὐκ - ῥῆμα: cf. Luc. 1,37 485 ὁ - ποιήσῃ: cf. Joh. 14,12 505-506 οὕτως - ἐθαυμάστωσεν: cf. Ps. 4,3 506 καὶ - τελευτῆσαι: cf. Wi. 4,7

492 fortasse κατοικοῦσι: vix legit A 502 ἐρύσθη A μηκέτι A

- οὕτως ὠκονομήθησαν καλῶς. ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης ἄραγε αὐθις εἰς
 Δαμασκὸν ὑπέστρεψε καὶ τῶν πραγμάτων ἐγένετο ἐγκρατής, τῆς πα-
 τρικῆς τε δυναστείας διάδοχος καὶ τῶν ὑπ' ἐξουσίαν ἐκείνου ἐπιμελου-
 520 μενος, οὐμενον ἀλλ' ἔχων ἐν ἑαυτῷ τὸν φθεγξάμενον Κύριον «ὃς οὐκ ἄρη
 τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθήσει ὀπίσω μου, οὐκ ἔστι μου ἄξιος», τὰ
 μὲν ἄλλα πάντα χαίρειν ἑᾶ, δόξαν, πλοῦτον, δυναστείαν, ἀρχήν, πολυ-
 τέλειαν, προπομπάς, ὑπηρεσίας, εὐφήμες φωνὰς καὶ ὅσα εὐφραίνει τὸν
 f. 27r κάτω συρόμενον | ἄνθρωπον καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ ἐπευφραίνόμενον· τὸ μο-
 ναχικὸν δὲ σχῆμα ἀμφιασάμενος ἐφ' ἐνὶ τῶν ἐκείνων μοναστηρίων καὶ σὺν
 525 τῷ καθηγητῇ καὶ λοιπῷ καταλόγῳ τῶν μοναστῶν τῆς κατ' αὐτοὺς
 πολιτείας, καθ' ὅσον ἰσχύς, ἐπιμελησάμενος καὶ ἅμα, ὥσπερ ἐκ ψυχῆς τε
 καὶ σώματος οὔσης ἡμῖν τῆς συνθέσεως, οὕτως ἐπαμφοτέρωθεν τῇ τε
 πνευματικῇ καὶ σωματικῇ προκοπῇ εἰς αὐξήσιν προβαίνων καὶ πρὸς τὸ
 τέλειον τῆς ἡλικίας γενόμενος καὶ ἀνὴρ καταστάς τῷ ὄντι τέλειος καὶ
 530 ἀνδρικὸν κεκτημένος τὸ φρόνημα τοῖς λειτουργοῖς τοῦ Θεοῦ κατελέγεται
 καὶ ἱερατεύειν ψηφίζεται ὁ καὶ πρὸ τῆς ἱερωσύνης ἱερὸς καὶ σεβάσμιος.
 καὶ τηνικαῦτα μοῦσαι μὲν, οἷα κεναί, τὸ τῶν μουσῶν ἀφήρηνται ὄνομα
 καὶ μηδὲ ὅτι εἰσὶν αἱ μηδὲ ποτε οὔσαι διαγινώσκονται· ὁ μέντοι γε Πει-
 ρεὺς ὁ θρυλούμενος ἐκεῖνος σεσίγηται· γίνεται δὲ τοῦτο ἡ σεβασμία
 535 ἐκεῖνη μονή, ἐν ἣ Κοσμᾶς τε καὶ Ἰωάννης, αἱ μοῦσαι τῆς ἀληθείας, τὸ
 κάλλος τῶν λόγων, ἡ εὐῆχος ἀρμονία, αἱ μέχρι περάτων διηχήσασαι
 σάλπιγγες, τοῦ παρακλήτου τὰ ὄργανα τὴν κατοίκησιν ἔπηξαν, καὶ ἡ
 ἐκκλησία τὴν φωνὴν τῆς ἀγαλλιάσεως ἅμα καὶ σωτηρίας ἀπὸ σκηνῶν
 f. 27v προσλαβοῦσα δικαίων κατὰ τὴν | προφητείαν Δαυὶδ ἐορτάζει χαρμόσυνα.
 540 οὐ γὰρ μόνον τοῦτο, ὅτι μέλος ἐν κάλλει λόγου ἐναρμονίως ἐκεῖ μελίζεται
 καὶ ἡδονὴν ἐμποιεῖ οὐκ ἐλάχιστον, ἀλλ' ὅτι τούτῳ καὶ σωτηρία συμπλέ-
 κεται· τὸ παράδοξον· καὶ πῶς γὰρ οὐκέτι παράδοξον ἀκοῆς ἡδονῇ
 ψυχικὴν σωτηρίαν συμπλέκεσθαι, ἢ πῶς οὐχὶ μόνου ταῦτα Θεοῦ καὶ τῶν
 θεραπόντων αὐτοῦ, ὃς καὶ ἐκ λίθων δύναται τέχνα ἐγεῖραι τῷ Ἀβραάμ·
 545 ἀλλὰ καὶ ὅθεν ἐρρῦν τὰ φαῦλα, ἐκεῖθεν πηγᾶσαι τὰ κρείττονα. καὶ τί
 λέγω ταῦτα· οὐ μόνον ἐκ τούτων ἢ καθ' ἡμᾶς ἐκκλησία τὴν τῶν σωτηρίων
 ἁσμάτων ὥδην ἐναρμόνιον περιβάλλεται, ἀλλὰ καὶ εἰς τάξιν καθίσταται
 τὴν κατήκουσαν καὶ τὴν ἐδραιωτέραν λαμβάνει παγίωσιν· εἰ γὰρ καὶ τὰ

519-520 ὃς - ἄξιος: cf. Mat. 10,38; Luc. 14,27 533-534 Πειρεὺς ὁ θρυλούμενος: fortasse alludit ad Apollod. II 7,8 538-539 φωνὴν - δικαίων: cf. Ps. 117 (118),15 544 τέχνα - Ἀβραάμ: allusio ad Septuag. 545 ἐρρῦν - κρείττονα: allusio ad Cassiam; cf. e.g. Pseud.-Cod. patr. Const. 3,196,4 sqq.; Georg. Mon. Chron. 790,8; Sym. Log. Chron. 213,16; Joh. Chrys. in annunt. PG 50, 795,15 sqq.

- οὐράνια τάξις συνέχει καὶ τὰ ἐπίγεια, τὴν μεῖζονα δὲ τάξιν ἐκ τούτων ἡ
 550 ἐκκλησία ἐκτῆσατο, ἄραγε οὗτοι καὶ τὴν ἐδραιωτάτην παγίωσιν προσε-
 πενοήσαντο· καὶ ὥσπερ ἐν τῇ κοσμοκτισίᾳ, εἰ καὶ πρότερον τοῦτο τὸ φῶς
 ἡ παντοδύναμος σοφία ἐδημιούργησεν, ὁμως τοὺς φωστῆρας τοὺς μεγάλους
 ἐπαγαγοῦσα δι' αὐτῶν τὴν τοῦ φωτὸς ἐνέργειαν ἐπιδείκνυσθαι
 παραδόξως εὐδόκησεν, οὕτως καὶ ὧδε προεμηθεύσατο περὶ τῆς ἐκκλη-
 555 σιαστικῆς καταστάσεως ἐκ τούτων αὐτῶν τὴν τελεωτέραν παγίωσιν
 f. 28r δέξασθαι. καὶ γὰρ | ἔχει οὕτως. καὶ ἐν τοῖς πρότερον χρόνοις ἦν μὲν ἡ
 μνήμη παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις τῆς ὅλης οἰκονομίας τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ,
 ὑπῆρχον δὲ ἄρα καὶ αἱ πανηγύρεις τῶν κατὰ μέρος αὐτῆς τελετῶν, ἀλλὰ
 καὶ τῶν ἀποστολικῶν καὶ μαρτυρικῶν ἁθλῶν, εἰ καὶ μὴ πάντων, ἀλλὰ
 560 τέως τινῶν· ἦν δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἡμερῶν τῶν κατὰ καιρῶν περιόδους καὶ
 ἐβδομάδων ἀγομένων καὶ τηρουμένη ἡ φυλακὴ, πλεον δὲ τοῦ λέγεσθαι
 ὅτι μνήμη τοῦδε ἢ τοῦδε τυγχάνει τὴν σήμερον, οὐχ' ὑπῆρχεν τι ἕτερον·
 τῶν γὰρ αὐτῶν ἁσμάτων κἂν ταῖς ἑορτασίμοις κἂν ταῖς κοιναῖς ἢ ἐκ-
 κλησία ἐπέληπτο καὶ ἐπὶ πᾶσι τὰ τοῦ ψαλτῆρος μελίσματα, διὸ καὶ
 565 νωθρεία ὑπῆν τοῖς πολλοῖς οὐκ ἐλάχιστος. ἐκ τούτων δὲ τῶν ἀοιδίμων
 πατέρων ἐκάστη λαβοῦσα τῶν ἡμερῶν τὰ συντείνοντα ἅσματα, οὐ μόνον
 τῆς μνήμης τὴν φυλακὴν ἀπεργάζεται πλείονα, ἀλλὰ καὶ τὴν τάξιν
 ἄτακτον, ἀλλὰ καὶ τὰς συνόδους ἐπιμελεστέρας, ἀλλὰ καὶ τὴν ὄρεξιν τοῦ
 ἀκούειν καὶ λέγειν εὐπρόθυμον. καὶ τί χρὴ τὰ πολλὰ λέγειν; ἐντεῦθεν ἰδεῖν
 570 ἔστι σκυτοτόμον ῥήτορα, χαλκοτύπον καὶ βάνανυσον πολλῶν Πλατῶνων
 καὶ Πυθαγόρων, καὶ ὧν οὐδὲν παρ' Ἑλλήσιν ὑψηλότερον, θεολογικώ-
 τερον· ἐντεῦθεν καὶ γραῦν τὴν εὐτελεστέραν καὶ τὴν παντάπασιν ἐν τοῖς
 f. 28v ἐσχάτοις καθεστηκυῖαν, διδάσκαλον οὐκ ἀσαφῆ· ἐντεῦθεν καὶ τύχην
 πᾶσαν καὶ ἡλικίαν οὐκ ἀμνημονοῦσαν τῆς εὐταξίας καὶ καταστάσεως,
 575 ἅσματα πανταχόθεν ψυχαφελῆ, τὰ μὲν ἐκ τῆς πρώτης μεταδοθέντα
 πηγῆς ἀπὸ τῶν πατέρων πρὸς τοὺς υἱούς, τὰ δὲ κατ' ἐκεῖνα συντιθέμενα
 καὶ συναρμοζογούμενα, ἀφ' ὧν πλήθουσι μὲν ἀγοραί, πλήθουσι δὲ καὶ
 πόλεις καὶ χώραι καὶ νῆσοι καὶ ὑπερόριος ἅπανα καὶ τὸ μέτρον τῆς
 ἡδονῆς ὡς ὑπὲρ μέτρον καὶ ταῦτα οὐκ ἀπόλυτα οὕτως καὶ φερόμενα, ὡς
 580 ἂν τύχοι. ταῦτα γὰρ ἐν ἄλλοις καὶ πρὸ τούτων ἐτύγχανον, ἀλλὰ ἐν
 στάθμῃ πεποσωμένων ἥχων, καὶ ὧν οὐ πλεον, οὐκ ἔλαττον ἔστιν εἰδεῖν·
 καὶ ἐν μεθόδῳ ῥυθμοῦ καὶ κανόνι ἐγγράμμῳ διδάσκοντι τὰς κατακλάσεις,
 τὰς ἀνατάσεις, τοὺς διαμερισμούς, τὰς ἀναπαύσεις, τὰς παρεκβάσεις
 καὶ τὰ ἄλλα τὰ τούτοις ἐπόμενα. καὶ μήτε πόρρω βεβηκότι τοῦ δέοντος,
 585 μήτε παραλιμπάνοντι μηδὲν τῶν ἀπάντων τῶν ὅσα ῥυθμίζειν τὸ μέλος

551 ὥσπερ ἐν τῇ κοσμοκτισίᾳ: cf. Gen. 1,14 sqq.

550 ἄραγε A 560 ἀν καιροὺς περιόδων ... ἀγομένων scribendum? 562 τί A

ἐνδέχεται καὶ τὸ τέλος τῆς μουσικῆς ἁρμονίας ἀποπληροῦν, πρᾶγμα
 παράδοξον καὶ σοφίας πολλὴν εὐφυίαν κεκτημένης συμπράκτορα ἢ
 εὐφυίας πλάτος ἐχούσης σοφίας συνεργὸν καὶ συνέμπορον· καὶ γὰρ
 παράδοξος μὲν καὶ τῶν ἡχῶν ἢ εὗρεσις καὶ λόγον ὑπερνικῶσα τῷ θαύμα-
 τι· ὑπέρσοφος δ' εὐφυία | καὶ τῶν τόνων ἢ μέθοδος καὶ μέτρον ὑπερκει-
 μένη ταῖς χάρισι· τὸ δὲ τῆς ἐννοίας ὑψηλόν, τὸ δὲ τῶν δογμάτων ὀρθόν,
 τὸ δὲ κατανυκτικὸν καὶ παιδευτικόν, πάντα πλήρη χάριτος καὶ ἀληθείας
 καὶ πνεύματος ἁγίου ἀνάπλεα, ἵνα δὲ τῶν μοναχῶν τὰ συστήματα μὴ καὶ
 τῆς τοῦ κόσμου σοφίας ἀμέτοχα πέλωσιν, ἐπειδὴ πολλὰ ἐκ τούτων
 595 κινούμενοι τὰς δεινὰς ἐρεσχελίας τῇ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ κατέσπειραν οὐ
 κατ' ἐπίγνωσιν ἀληθείας τῷ λόγῳ χρησάμενοι, ἀλλ' ἔνεκεν μόνον τοῦ
 κατασυλλογιζέσθαι τὰς τῶν ἀπλουστέρων ψυχάς, ἐν τεύχει μικρῷ τὴν
 ἅπασαν δύναμιν αὐτῆς συμπεριλαβόντες καὶ ταύτη τῶν δογμάτων προ-
 σεπαγαγόντες πᾶν ὅσον ὀρθόδοξον τῷ καταλόγῳ τῶν μοναχῶν ἀναγινώ-
 600 σκεσθαι ἐκδεδώκασιν. καὶ δύο ἐν τούτῳ τὰ κάλλιστα προσεπραγματεύ-
 σαντο, τό τε τὴν γνῶσιν ἐκείνης αἰτίας μὴ οἶσθαι τῆς τῶν αἱρέσεων μα-
 ταιότητος γίνεσθαι (πῶς γὰρ αἰτία, ἥτις ἐκ τῶν οἰκείων συνεργεῖ μοι πρὸς
 τὸ ὀρθόδοξον) καὶ τὸ μὴ συμποδίζεσθαι διὰ τὸ μὴ μετέχειν αὐτῆς, τὸν
 ἐπιμελούμενον τῆς ἀσκήσεως. ἐπεὶ δὲ ταῦτα οὕτως εἶχε καὶ τοιούτων
 605 γεγόνασιν αὐτουργοὶ οἱ μακάριοι, ἔδει δὲ αὐτοὺς μηδὲ τῆς ἀποστολικῆς
 καὶ μαρτυρικῆς παρρησίας διαπεσεῖν, μηδὲ τὴν οἰκουμένην τῷ ζόφῳ
 f. 29v κεκρατημένην τῷ τῶν αἱρέσεων | καταλιπεῖν, ὅσον τὸ κατ' αὐτοὺς ἀβοή-
 θητον, γίνονται ποταμοὶ δύο ἀντὶ τεττάρων τῆς Ἑδέμ ἀφικόμενοι καὶ τὴν
 οἰκουμένην ἄρδεύοντες ἔρχονται, καὶ κατὰ Πέτρον καὶ Παῦλον τὸ εὐαγ-
 610 γέλιον διελόμενοι. ὁ μὲν Ἰωάννης τῆς ἐπὶ Συρίαν ὁδοῦ ἅπτεται καὶ μετ'
 ἐκείνην τῆς κατ' Αἴγυπτον, εἴτα καὶ μέχρι Περσῶν ἀφικνεῖται, τὸν λόγον
 διδάσκων τῆς πίστεως καὶ τῆς προσκυνητῆς Τριάδος ἀναστηλῶν τὰ
 ὀρθόδοξα δόγματα, καὶ τὰς πολισχεδεῖς αἱρέσεις οὐ λόγῳ μόνῳ ἰώμενος,
 οὐδὲ χρόνῳ τινὶ μετρητῷ τὸν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶνα ἐπιμετρούμενον,
 615 ἀλλὰ καὶ γραφῇ διαιωνιζούσῃ τὰς καθ' ἡμῶν ἀκάνθας ριζόθεν ἐξαφανι-
 ζόμενος, πολλοὺς δὲ καὶ τοῦ ἐλληνισμοῦ ἐξαιρούμενος καὶ ἄλλους τῆς
 δεινῆς τῶν Ἰουδαίων σκοτώσεως, πάντας δ' ὁμοῦ καὶ λόγῳ ἐγγράφῳ καὶ
 γραφῇ ἐνδυνάμῳ καὶ δυνάμει συνεργουμένη σημείοις καὶ τέρασι καὶ
 ποικίλαις ἀποστολικαῖς δυνάμεσιν εἰς τὴν σωτηρίαν ἐπισυρόμενος· ὁ δὲ
 620 θεϊότατος Κοσμᾶς ἐξ ἐφῶς πρὸς δύσιν ἐπείγεται καὶ δίκην ἀστέρος ἡλίου
 προτρέχοντος τὸν τῆς δικαιοσύνης ἥλιον κατααγγέλλων τοῖς πέρασιν, ἥδη

608 ποταμοὶ - Ἑδέμ: cf. Ge. 2,10-14 618 σημείοις - τέρασι: cf. e.g. Mat. 24,24 621
 δικαιοσύνης ἥλιον: cf. Malach. 3,20

- καὶ ἕως αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἐπιφοιτᾷ, τοῦ μαιρᾶς μόνης† ὕδατα τῷ ξύλῳ καταγλυκαίνων τῆς γνώσεως, οὐδ' εὐπερίγραπτον πικρίαν ἀπεριγράπτῳ λαῷ ἀφαιρούμενος, ἀλλ' f. 30r ἐθνῶν πολλῶν κόσμος καὶ ποδηγέτης γινόμενος, τῆς ἀληθείας καθηγητής, τῆς εὐσεβείας ὑφηγητής, τῆς ἀγνωσίας διορθωτής, τὴν κατέχουσιν λύων σκοτόμαιναν καὶ τὴν καθαρὰν αἰθρίαν πραγματευόμενος. καὶ ὁ μὲν μακάριος Ἰωάννης μέγας γενόμενος, θαυμαστός τε καὶ περιβόητος, οἰκειοῦται Χοσρόη, τῷ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, καὶ τὰ πρῶτα τῆς 630 παρ' αὐτοῦ ἀξιοῦται τιμῆς δι' αἰτίας πολλάς, τὴν τῶν λόγων δύναμιν, τὴν τοῦ ἥθους κατάστασιν, τῆς ἀρετῆς τὸ ἐξάισιον καὶ τοῦ γένους αὐτοῦ τὴν εὐγένειαν καὶ οὕτως διατελεῖ παρ' αὐτῷ, ἕως τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς ἐπικρατῆς ὁ Κοπρώνυμος γίνεται καὶ τρόποις, οἷς οἶδε τὸ θεῖον, ὁ ἀσεβέστατος οὗτος τοῦ εὐσεβοῦντος λαοῦ καὶ περιουσίῳ τὴν βασιλείαν 635 μεταχειρίζεται· τῆνικαῦτα γὰρ σφοδρότερον τῆς κατὰ τῶν ἁγίων εἰκόνων ἀναρριπισθεὶς μανίας καὶ τοῦ κρυπτοῦ ἐνδυναμωθέντος ἐλληνισμοῦ, ἐπειδὴ ὁ μακάριος Ἰωάννης φανεραῖς ἐκ Περσίδος ἐπιστολαῖς τὴν ἐφύβριστον τούτου μετὰ παρρησίας κακίαν διήλεγε καὶ τὸν ὠδινόμενον βόθρον τῆς ἀπωλείας ἀναφανδὸν ἀνεκήρυττε (καὶ τί γὰρ ἄλλο ποιεῖν ἔδει 640 ἐπὶ τηλικούτῳ τῆς οἰκουμένης κινδύνῳ τὸν τηλικούτον τῆς εὐσεβείας ὑπεραγωνιστήν), ἐνδιαβάλλεται παρ' ἐκείνου τῷ Πέρσῃ Χοσρόη, φίλιά ποτε τούτῳ πνεύσαντος, τῷ ὅφει τοῦ ὀφews· περιττὸν γὰρ κατὰ μέρος τὴν διαβολὴν καὶ τὰ ταύτη γράφειν ἐπόμενα, τοῖς τὴν ἀμετρίαν ἐκφεύγουσι, 645 πλην ὅτι ἐνδιαβάλλεται· καὶ ὑπὲρ τῆς προσκυνήσεως τῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου τὸν μαρτύριον ἀναδύεται στέφανον καί, πρὸς ὃν ἐπόθει κλῆρον, ἀπέρχεται καὶ τοῖς μάρτυσιν ὁ πατήρ καὶ ἀπόστολος συνηριθμηται τοιαύτην τῶν πολλῶν ἐκείνων ἀγώνων μακαρίαν ἀντίδοσιν εἰληφώς καὶ τοιαύτης ἀνταξιωθείς παρρησίας ἐν οὐρανοῖς, 650 πατρικῆς, ἀποστολικῆς καὶ μαρτυρικῆς, ἵν', ὥσπερ ὑπερβαλλόντως ἐπόθησε τὸν ποθοῦμενον Κύριον, οὕτως καὶ τῆς ὑπερβαλλούσης ἐκεῖσε τιμῆς καταξιωθῇ. τὰ δὲ τοῦ αἰοιδίμου Κοσμᾶ ἔχει οὕτως· ἀλλ' ἄνωθεν αὐθις ὁ λόγος τοῦ κατ' αὐτὸν λαβόμενος διηγήματος, τὴν καθ' εἰρμὸν πορείαν ποιείτω μοι· δεῖ γὰρ τοῦτο, ἐπεὶ περ αὐτὸς ἡ τῶν λόγων ὑπάρχει ὑπόθεσις. ἐκ τῆς ἐφως, ὡς ἔφημεν, πρὸς τὴν δύσιν ἐρχόμενος, τὰ κατ' 655 Αἴγυπτον πρότερον διέρχεται μοναστήρια καὶ τοὺς βίους τῶν ἀσκητῶν μετ' ἐπιμελείας ἰχνηλατεῖ καί, ὥσπερ ὁ φιλοθεάμων ἀπ' ἄλλης εἰς ἄλλην

623-624 ὕδατα - γνώσεως: cf. Si. 38,5; cf. etiam Gr. Nyss. v. Mos. (PG 44,368A) 626-627 κατέχουσιν - σκοτόμαιναν: cf. Anth. Pal. 13,12; Or. Sib. 5,479; Greg. Naz. or. 5,31 (PG 35,704B); ib. or 21,12 (PG 35,1096A)

- μετερχόμενος τὰ κρείττω τῶν θεαμάτων εἰς γνωστικὴν ἀρετὴν ἑαυτῷ
κατεργάζεται σπουδάζων μηδὲν τι τῶν παραδόξων αὐτῷ διαφυγεῖν,
οὕτως καὶ ὁδε τὰς τῶν ἐπ' ἀρετῇ σπουδαζόντων ἐπιθυμῶν ἀνερευνῆσαι
660 μετὰ πολλῆς ἀκριβείας διαγωγὰς ἐπείγεται, τὸ διὰ πάντων καλὸν ἀναλέ-
f. 31r ξασθαι καὶ συναγωγῇ | γεγενέναι τῆς ἀπὸ πάντων ἀκρότητος· καὶ μὴν
καὶ τῶν κατὰ σκοπὸν οὐ διαμαρτάνει· ποιεῖ δὲ καὶ ἱστορίας τι ἄξιον.
ἐπειδὴ γὰρ τὴν τοιαύτην διαγωγὴν μετερχόμενος εἷς τι μοναστήριον κα-
τήντησεν, εὐρίσκει τὸν τῆς μονῆς προϊστάμενον γέροντα, τῶν μὲν ἄλλων
665 ἀπάντων, εἰς ἄκρον ἐλληλακότα καλῶν, σπουδῇ τε καὶ μόχθῳ πρὸς πᾶσαν
ἀρετὴν διαπρέποντα, θυμοῦ δὲ τοσοῦτον ἡττώμενος, ὥστε μηδὲ τινα
δύνασθαι εἶναι αὐτῷ πρὸς ὑποταγὴν· ἀφόρητος γὰρ οὗτος ὁ γέρων ἦν ἐν
τῷ καταλαμβάνειν αὐτὸν τὸν θυμὸν καὶ πάσης ὑπέρτερος κολακείας καὶ
ἐκμειλίξεως· καὶ μαθὼν περὶ τούτου βουλευέται βουλὴν θαυμαστήν, αὐτῷ
670 ἐπιδοῦναι τὴν οἰκείαν ψυχὴν εἰς ὑποταγὴν καὶ διὰ τῆς οἰκείας θεραπείας
σπουδάσαι ἢ τοῦτον ἐξημερώσασθαι καὶ μετατρέψαι πρὸς τὸ καλότητες
ἢ, κὰν μὴ δύναται τούτου ἐπιτυχεῖν, τέως διὰ τῆς ἄκρας ὑποταγῆς καὶ
τοῦ φέρειν εὐχαρίστως ἅπαντα τὰ ἐξ ἐκείνου ἀνιάρᾳ, τὰ τρία ταῦτα κατ'
ἄκρον ἀσκήσαι, τὴν ταπεινώσιν, τὴν ὑπακοὴν καὶ τὸ τῆς ἀγάπης αἰθέ-
675 ριον. καὶ βουλευσάμενος εἰς ἔργον ἐκβῆναι τὸ πρᾶγμα οὐδὲ μικρὸν ἀνα-
βάλλεται καὶ φήσας πρὸς ἑαυτόν, «ιδού σοι ἀγῶνος καιρὸς, Κοσμᾶ τα-
πεινέ», καὶ ὅτι «περίζωσαι | σεαυτὸν ὡς μαχητὴς πρὸς τὸν ἀντικαθι-
στάμενον τύραννον», εἴτα καὶ τοῦ Θεοῦ δεηθεὶς ἐξ ὕψους βοήθειαν ἐπι-
f. 31v λάμψαι αὐτῷ καὶ ὁδηγῆσαι πρὸς τὸ εὐάρεστον θέλημα τῆς αὐτοῦ ἀγα-
θότητος, ἀναστὰς ἐπορεύθη καὶ καταλαβὼν εἴσεισι πρὸς τὴν κέλλαν τοῦ
γέροντος καὶ βαλὼν τὴν συνήθη μετάνοιαν, φησὶ πρὸς αὐτὸν ἐν πραεῖᾳ
φωνῇ «εὐλόγησον πατέρα τὸν ιδιώτην καὶ ταπεινόν» (ἦν γὰρ σχηματίσας
680 ἑαυτὸν καὶ πάντη γραμμάτων ἀμέτοχον) «καὶ θέλησον ἐκδουλεῦσαι σοι
τῆς τε προσούσης σοι ὠφεληθῆναι μικρὸν ἀρετῆς καὶ πρὸς τούτῳ καὶ
685 γραμμάτων λαβεῖν τινὰ μύσιν ἀπὸ σοῦ· γλίχομαι γὰρ ἐν μεθέξει γενέ-
σθαι γραμμάτων παιδείας, ἀλλὰ παρ' ὧτινι μαθητευθῆναι μὴ ἔχων ἐστέ-
ρημαι· περὶ δὲ τῆς σῆς ἀναμαθῶν λογιότητος, ἰκετεύω σε». καὶ ὁ γέρων
σχῆμα καὶ ἦθος ἰδὼν ταπεινὸν καὶ ὅτι οὐκ ἔστιν ἐνθάδιος ὁ αἰτῶν, οὐδὲ
τῶν γινωσκόντων αὐτόν, ἀλλὰ ξένος, ἀσμένως αὐτὸν προσεδέξατο· οὐδὲ
690 γὰρ ἡγνόει ὅτι τῶν ἐνθαδίων οὐδεὶς ἂν βουληθῇ ἐξυπηρετῆσαι τὴν
ὀργίλον ἐκείνου ψυχὴν. καὶ ἦν ἐπιτάσσειν ποιεῖν, ὅσα παρ' ἐκείνου ποιεῖ-
σθαι ἐβούλετο, καὶ ὁ ἄκμων τῇ σφύρᾳ ὑπέκειτο καὶ τῷ πυρὶ ὁ ἀδάμας καὶ
f. 32r τῇ χωνεῖᾳ ὁ χρυσοῦ καὶ πρὸ τῆς χωνείας τελῶν τηλαυγέστερος. | ἐπεὶ δὲ
πρὸς πᾶσαν τὴν ὑπηρεσίαν ἀόκνως ἡγώνιστο, καὶ τὸ κηπίον ἐπεμελεῖτο,
695 καθ' ὅσον ἐπιμελεῖσθαι ἐξῆν, καὶ ἡ ἀρδεῖα κατὰ καιρὸν καὶ ἐπιτηδεῖως
ἐγίνετο, καίτοι τοῦ φρέατος ἀπωκισμένου τυγχάνοντος, καὶ τὰ φυτὰ ἐτε-

θήλει, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὰ λοιπὰ μετὰ πάσης σπουδῆς τε καὶ προ-
 θυμίας ἐξεπληροῦντο τοῦ γέροντος ἐπιτάγματα, ἀλλὰ καὶ τῆς ἱερᾶς συ-
 νάξεως ὁ ἅγιος οὐκ ἀπελιμπάνετο, οὐδὲ νηστείας ἀπείχετο, οὐδὲ προσευ-
 700 χῆς, οὐδ' ἄλλου τινὸς τῶν ὅσα τοῖς μοναχοῖς ἀναγκαῖα καθέστηκε, ἣν
 ἰδεῖν ἀπιστουμένην μεταβολὴν καὶ τὰ βεβουλευμένα εἰς ἔργον ἐκβεβηκό-
 τα θαυμάσιον, τὸν μὲν γέροντα πρὸς τὸ πάντη πραότατον μετελθόντα,
 τὸν δὲ μακάριον Κοσμάν καὶ πλέον γνησίου υἱοῦ ἀγαπώμενον, καὶ ὡς ἄν-
 705 τισ εἴποι, τὸν μὲν τιθασσεύμενον ἐπεικέσι πομπύσμασι, τὸν δὲ τιθασεύον-
 ντα ἐπιτηδεῖς τεχνάσμασι. ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων καὶ τοῦ δύνα-
 σθαι διὰ τῆς ὑπακοῆς καὶ θηρίων ἀγριωτέραν ἡπιωθῆναι ψυχὴν ἀποδει-
 χθέντος, εἰς τὸν ἕτερον αὖθις ὁ ἅγιος μεταβαίνει σκοπὸν καὶ κρίνει ἀνά-
 ξιον εἶναι αὐτῷ μὴ καὶ πρὸς πείραν ἡκέναι ἀνιαρῶν καὶ τὸν ἐκτὸς τα-
 710 πεινῶσαι δι' ὕβρεων ἀνθρωπον καὶ ὡς ἐκ βαθμίδος εἰς βαθμίδα ὑψηλο-
 τέραν ἐπανελθεῖν καὶ διὰ πάσας ιδέας ὑπομονὴν καταισχύναι τὸν ἀόρα-
 f. 32v τον ἐχθρὸν καὶ πολέμιον· τοῖνυν καὶ προσελθὼν ἀξιοῖ τὸν ἰδιώτην, ὁ ῥητό-
 ρων καὶ φιλοσόφων ὑπέρτερος, ἐν πίνακι τὰ στοιχεῖα ἐγκαταγράψασθαι
 καὶ συλλαβίζειν αὐτῷ ὑποδείξαι καὶ ἐκδιδάξαι τὴν ἀναγνώσιν· εἴτα καὶ
 ἀφυῇ ἑαυτὸν ὑπάρχειν ὑποτυπώσας, ὑβρίζειται· κατὰ κόρρης τύπτεται·
 715 κατὰ κεφαλῆς· τοῖς μῶλωφι προστίθῃσι μῶλωπας· ῥίπτεται κατὰ γῆς·
 λακτίζεται· τὰς τρίχας τίλλεται καὶ συνελὼν εἰπεῖν ἀτμηελήτως πρὸς
 πᾶσαν ἐκδίδωσι τὸ σωμάτιον βάσανον, ἵνα κερδήσῃ Χριστόν, καίτοι το-
 σοῦτον τεταπεινωμένον ὑπὸ τῆς ἁγαν ἐγκρατείας καθεστηκός· τοσοῦτοις
 720 οὐδ' ἐκδεδωκώς χαλεποῖς, ἔχαιρε μᾶλλον· οὐ μὴν ἡχηδία· οὐδ' ἐραθύμει·
 οὐδ' ἐδυσφόρει ἐν οὐδενὶ τῶν ἐπαγομένων αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ ἐρωτώμενος
 καὶ παρὰ τῶν μὲν εἰδόντων τὸ δρᾶμα παραμυθούμενος, ὡς μικρά τινα
 ἔλεγε ταῦτα λογίζεσθαι, ἔνεκεν τοῦ κερδήσαι γνώσιν γραμμάτων καὶ
 γέροντος σεβασμιωτάτου εὐχὴν. χρόνων δὲ διελθόντων δύο αὐτῷ, ἐν τοῖς
 725 τοιούτοις δεινοῖς καὶ τῆς παιδεύσεως τάχα ἱκανῶς ἐπιγενομένης αὐτῷ,
 ἄλλο ἐπ' ἄλλῳ προστίθῃσιν ὑπομνήσεως ἄξιον. καὶ γὰρ τῆς ὀρθρινῆς
 τελουμένης ποτὲ τοῦ Πάσχα συνάξεως, ἐπειδὴ προτραπείῃ ἔκ τε τοῦ
 γέροντος καὶ τῆς ἀδελφότητος τὸν τοῦ Μεγάλου Γρηγορίου λόγον ὑπα-
 f. 33r ναγνῶναι, τὸν εἰς τὸ Πάσχα, τὴν | βίβλον ἀνέπτυξε καὶ τοῦ λέγειν ἀπῆρ-
 ξατο· ὡς, μόνον ἀρξαμένου καὶ εἰπόντος, ὁ γέρων ἀκούσειεν εἰς τὸ Πά-
 730 σχα καὶ εἰς τὴν βραδυτῆτα, εὐθὺς ἐμπίπλεται θυμοῦ ἀφορήτου καὶ τῆς
 καθέδρας ἀνίσταται καί, μεθ' ἧς ἐν χερσὶν ἐπέφερετο ῥάβδου, ἔμπροσθεν

714 κατὰ - τύπτεται: locus communis; cf. e.g. Plat. Gorg. 486C, 508D, 527A; Luc. D. Mort. 20,2; Dem. 562, 9 717 ἵνα - Χριστόν: cf. Phil. 3,8 729-730 εἰς - βραδυτῆτα: cf. Greg. Naz. in sanct. Pasch. et in tard. (p. 72-82 Bernardi)

700 καθέστηκε: -xe alia manu in marg. A 704 τιθασσεύμενον A 704-705 τιθασσεύοντα A 714 κόρης A 721 δρᾶμα A

- τῶν πατέρων ἀφειδῶς κατὰ κεφαλῆς οὐκ ἐπαύσατο τύπτειν αὐτόν, ἕως
καὶ αἷμα ἐκείθεν καταρρυῆναι μέχρις αὐτῶν τῶν ποδῶν ἀπειργάσατο·
ἀλλὰ καὶ τῶν γερόντων ἀναστελλόντων, οὐκ ἀνεστέλλετο, ἀλλὰ καὶ
735 ἀφυέστατον ἀπεκάλει καὶ ἀμαθῆ, διότι τὴν βραδυτῆτα προεπερίσπωσε
καὶ οὐ προπαρώξυνε, καίτοι γε, ἀπὸ τριάκοντα, ὥς φησι, ἡμερῶν, οὕτως
εἶπεῖν μεμαθηκότα ἀπ' ἐμοῦ· τοσοῦτον γὰρ ἦν καὶ γραμματικῆς καὶ
τόνων ὁ γέρων ἀμύητος· ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν εἰδόντων ἐπισκωπτόμενος, ὥς
σφάλλοιτο μᾶλλον αὐτὸς ἐπὶ τούτῳ, οὐδόλως ἐπείθετο· καὶ ὁ μὲν γέρων
740 οὕτως ὕβριζεν, οὕτως ἔπαιεν, ὁ δὲ τῆς ὑπομονῆς στύλος, ὁ ἐκούσιος ἀθλη-
τῆς «συγχώρησον», ἀντεφθέγγετο, «τῇ ἰδιωτίᾳ καὶ ἀμαθίᾳ τοῦ δούλου
σου καὶ κέλευσον ἀναγνῶναι τὸν λόγον καθὼς ἂν ἐκ Θεοῦ καὶ τῆς ἁγίας
εὐχῆς σου εὐοδωθήσομαι· καὶ μὴ ὀργίζου εἰς τὸν οἰκέτην σου». ὥς δὲ καὶ
μόλις παρεχωρήθη καὶ τὰς τῶν εἰδόντων ἀχροατῶν ἀκοὰς κατεβρόντησε
f. 33v τῇ εὐρυθμίᾳ τοῖς κατὰ προσώδιας | διαμερισμοῖς καὶ ταῖς ἡθικαῖς ἐπιγνώ-
σεσιν, ἀλλὰ καὶ τῇ διερμηνείᾳ τῶν λέξεων εἰς ἑκπληξιν ἦγε τοὺς πάντας
καὶ ἀπορίαν, ὥστε καὶ συνελθόντας τοὺς προκρίτους εἶπεῖν «εὐτύχησας
Θεόδωρε», τοῦτο γὰρ ἦν τῷ γέροντι ὄνομα, «ὅτι τοιούτου τετύχηκας
μαθητοῦ, σοφίας ἐπιεικοῦς καὶ μετρίου καὶ ταπεινοῦ», καὶ τόνδε πρὸς
750 αὐτοὺς ἀποκρίνασθαι «πιστεύσατε, ὁπηνίκα τῇ κέλλᾳ μου ἐπεδήμησε,
παντάπασιν ἦν ἀναλφάβητος, καὶ ἐγὼ τουτονὶ συλλαβίζειν ἐδίδαξα· ἐξι-
σταμαι δὲ καὶ αὐτὸς πῶς παραχρῆμα σεσόφισται». καὶ ταῦτα μὲν οὕτως.
ὥς δὲ καὶ δι' ὅλου τοῦ καιροῦ τῆς ὑμνωδίας ἐπολυπραγμονεῖτο τὸ γε-
γονὸς καὶ πολλῶν ὄμμασι συχνότερως κατεσκοπεῖτο ὁ ἅγιος, οὐκ ἔλαθεν,
755 ὅστις ἐστὶ· καὶ τῆνικαῦτα λαθὼν φυγαδίας ἐξώρμητο. τὰ μὲν οὖν εἰργα-
σμένα τῷ μακαρίῳ ἐν τῷ ῥηθέντι μοναστηρίῳ παρὰ τῷ γέροντι τῷ θυ-
μῷδαι τοιαῦτα· τί δὲ πρὸς ταῦτα ἔδει τὸν τοιοῦτον ἀναφανέντα καὶ
οὕτως ἐκλάμψαντα καὶ τὸν ἔχθρον κατατροπώσαντα μὲν καὶ παρὰ τοῦ
ἀθλοθέτου ἀξίων τυχεῖν ἀνταμείψεων· οὐμενουν· διὸ καὶ τετύχηκε καὶ
760 ἐστεφάνωται καὶ δόξης μεγάλης θαυμάτων ἐν μεθέξει γεγένηται καὶ
f. 34r προσεκτέον τοῖς εἰρημένοις· ἐκ πολλῶν γὰρ ὀλίγα προσθήσω τῷ | διη-
γήματι καί, ὥσπερ ἐξ ἀκράτου ὀλίγου ἢ τοῦ οἴνου ποιότης διακινώσκειται,
οὕτως ἐκ τῶν ὀλίγων τὴν καὶ μέχρι πολλῶν δυναμένην ἰκέσθαι τῶν
θαυμάτων ἰσχὺν καταστήσω πασιδῆλον. εἶχε μὲν οὕτω ταῦτα. καὶ ὥς ἤδη
765 τῆς μονῆς ἐκείνης ἐξώρμησεν ὁ μακάριος, ἄγγελος εὐθέως αὐτὸν ἀνα-
λαβὼν κατὰ τὸν Ἀμβρακίου διὰ σμικροτάτης ῥοπῆς εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα
φέρων ἀποκατέστησεν, οὗ καὶ γενόμενος καὶ γνωσθεὶς τοῖς ἐκείσε οὖσιν
ἀδελφοῖς καὶ συνταξάμενος καὶ προσκυνήσας καὶ εἰς τὸ σωτήριον μνημα
770 καὶ εἰς τὸν ἐν Γολγοθᾶ τόπον, αὐθις ἐκείθεν ἐξῆλθε καὶ ἐπορεύθη εἰς

- Ἀντιόχειαν καὶ ἐν τῷ ἐκεῖσε ναῷ τοῦ Προδρόμου κατασκηνώσας τῷ
καθηγουμένῳ καὶ τοῖς ἐκεῖσε συνδιάγουσι μοναχοῖς πάλιν εἰς ὑποταγὴν
ἐαυτὸν ἐπιδέδωκεν. ἡμερῶν δὲ τινῶν παρελθουσῶν καὶ τῆς ὑψώσεως τοῦ
τιμίου Σταυροῦ ἐορταζομένης ἐφάλλετο μὲν ὁ κανὼν, ὃν ἐκτεθεῖκει
775 αὐτός· ἡγανάκτει δὲ οὗτος ἐν τῷ πολλὰ παρεσφάλλαι τὸν ἐκφωνούμενον,
εἴτε δι' οἰκείαν ἀγροικίαν, εἴτε τῆς βίβλου τὰ πταίσματα· καὶ τῶν λόγων
τὰ σφάλματα διορθούμενος ἀγανακτοῦντας εἶναι κατ' αὐτοῦ ἐποίει τοὺς
μοναχοὺς καὶ τὸν καθηγούμενον ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν μετὰ σφοδρότητος
ἀντιλέγοντας «σὺ δὲ τίς ὢν τοιούτου ποιητοῦ λόγους ἀνατρέπειν ἐπι-
f. 34v χειρεῖς;» καὶ ὁ ἅγιος, ἵνα μὴ τὰ τοσαῦτα τῇ μελωδίᾳ | κρατήσωσι πταί-
σματα καὶ τοῖς ἔξω εὐκαταφρόνητοι γένωνται, τοῦτου γὰρ ἔνεκεν μᾶλλον
ἐφρόντιζεν ὁρκοῖς μὲν πρότερον προσελθὼν τὸν προεστῶτα κατησφα-
λίσσατο μὴ ἀπογυμνῶσαι τὸ ἐμπιστευθησόμενον τούτῳ μυστήριον, εἴτα
785 καὶ εὐπειθῇ ἐσχηκώς, ἡσυχίῳ φησι τῇ φωνῇ «ἐγὼ εἰμι, πάτερ, ὁ τόδε τὸ
ποίημα ἐργασάμενος· καὶ οὗτος τῇ ἀπιστίᾳ καταληφθεὶς «οὐκ ἂν ποτε»,
ἔφη, «πιστεύσω σοι, εἰ μὴ ἔξ ἔργων τὴν πίστιν ἐργάσαιο» καὶ τηνικαῦτα
ἢ μετὰ τὸ τέλος καὶ τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ ἁσματος ἐτέρα προσετέθη ὥδῃ
«ὁ διὰ βρώσεως τοῦ ξύλου τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων προσγενόμενος
θάνατος, διὰ σταυροῦ κατήργηται σήμερον». μετὰ δὲ ταῦτα συνταξά-
790 μενος αὐθις ἐκεῖθεν ἐξῆλθεν καὶ τῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πορείας
ἀψάμενος ἐπορεύετο· καταλαβὼν δὲ τὴν Νικομήδειαν τῷ τῆς πόλεως
ἐπισκόπῳ Εὐσεβίῳ ἐνέτυχε καὶ πολλὰ περὶ τῶν ἁγίων διαλεχθεὶς, ὡς
εἶδεν αὐτὸν ἀπειθοῦντα, προεφῆτευσεν οὕτως εἰπὼν πρὸς αὐτὸν «κακὸς
κακῶς καταλύσεις τὸν βίον Εὐσέβιε». οὐ παρῆλθε δὲ διάστημα πλέον
795 τριῶν ἡμερῶν καὶ ὁ Εὐσέβιος νεωτεριζόμενος καὶ εἰς ἄρκτου θηρείαν
παραγενόμενος τοῦ ἵππου συμποδισθέντος, ἐν ᾧ ἐπωχεῖτο αὐτός, συνε-
ποδίσθη καὶ ἔπεσε κατὰ τὴν γραφὴν καὶ παρὰ τῆς ἄρκτου δεινῶς
f. 35r διασπαραχθεὶς οὕτως ἀθλίως | ἀπέρρηξε τὴν ψυχὴν, τοῖς μὲν φιλοθέοις
800 θρήνων, τοῖς δ' ἀγοραίοις ἔργον γελῶτων γενόμενος. ἐκεῖθεν δ' ἀπάρας
ὁμοίως τῆς εἰς τὰ πρόσω πορείας ἐφήπτετο καὶ ἐν τῷ πορεύεσθαι θαῦμα
ποιεῖ τι τῶν ἄλλων θαυμασιώτερον· τί δὲ τοῦτο; χήρας υἱὸς νεκρὸς ἐπὶ
κλίνης ἔξω τῆς πόλεως ἐκομίζετο τῇ ταφῇ παραδοθησόμενος καὶ θρήνος
τῆς χήρας καὶ τῶν συνομαρτούντων πολὺς ἐπηγείρετο· ἢ δ' ἐπεβόα καὶ
οἰμωγὴ τὴν οἰμωγὴν ἐπεκάλυπτεν· ἐπωδύρετο· ὠλοφύρετο· παραμυθου-
805 μένη οὐκ ἔφερεν· «ἀπόλωλα τὴν ἀνακωχὴν τῆς πενίας» ἐφθέγγετο «τοῦ

788-789 Christ - Paraniikas 165 (cf. Papadopoulos - Kerameus A1Σ, IV, p. 287) 792 ἐπισκόπῳ Εὐσεβίῳ: cf. etiam Detorakis EEBΣ 41, p. 284

796-797 συνεποδίσθη καὶ ἔπεσε: cf. Ps. 19 (20) 8

γῆρους τὴν βακτηρίαν· τῶν λυπηρῶν τὴν ἀναψυχὴν· τὸ γλυκύτατον
 τέκνον· τὸν μονογενῆ· τοῦ πατρὸς τὸ ὁμοίωμα» καὶ ὅσα τοῦ τότε καιροῦ
 καὶ τῆς κατασχούσης εἰσεῖ συμφορᾶς. καὶ ὃς θεασάμενος ταῦτα καὶ τὸ τῆς
 810 ὁδύνης ἀφόρητον στοχασάμενος ἔστησε μὲν τοὺς ἀπάγοντας, εἰς εὐχὴν
 δὲ τραπεῖς ἐν ἐπηκόῳ ἀπάντων ἐκ βάθους καρδίας καὶ στεναγμοῦ καὶ
 ὁδύνης ἐφθέγγετο «Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός, ὁ μονογενὴς υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ
 δι' εὐσπλαγχνίαν πολλὴν τὴν σάρκα φορέσας τὴν ἡμετέραν καὶ πάντα
 εἰδὼς τὰ τῆς ἀσθενείας ἡμῶν, ὁ ἐπὶ Λαζάρῳ τῷ σῷ φίλῳ δακρύσας καὶ
 f. 35v τετραήμερον αὐτὸν ἀναστήσας ἐκ | τῶν νεκρῶν, ἐπικάμωθητι τῇ δεήσει
 815 τοῦ δούλου σου καὶ σπλαγχνίσθητι ἐπὶ τῇ ἀπροστατεύτῳ ταύτῃ καὶ
 πενιχρᾷ τῇ μὴ ἐχούσῃ ἄλλην τινὰ βακτηρίαν τοῦ γῆρους καί, ὥς πάλαι
 τὸν τῆς χήρας υἱὸν ἐξανέστησας, οὕτως καὶ ταύτης τὸν παῖδα ἀνάστη-
 σον, ἵνα δοξάζεται τὸ πανάγιον ὄνομα τῆς σῆς μεγαλοπρεποῦς ἀγαθότη-
 820 τος». καὶ φθεγγόμενος στεναγμοῖς τε καὶ δάκρυσιν ἑαυτὸν ἐπιδέδωκε καὶ
 δακρύσας τῆς τοῦ τεθνηκότος χειρὸς ἐπελάβετο καὶ εἰπὼν «Ἰησοῦς ὁ
 Χριστός, ὁ Θεός μου καὶ Κύριος, ὁ τῶν ζώντων ἐξουσιάζων καὶ τῶν
 νεκρῶν, ἀναστήσειέ σε παιδίον», μεγάλη φωνὴ ἀνεβόησεν ἐν τῷ ὀνόματι
 τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ «ἀνάστηθι τέκνον»· καὶ εὐθὺς σὺν τῷ
 λόγῳ ἀνέστη ὁ τεθνεὼς· τίς δὲ τούτων ἐναργεστέρα ἀποδείξεις τοῦ
 825 γενέσθαι καὶ τοῦτον τοῦ Χριστοῦ μαθητὴν οἰκειότατον, Πέτρον ἕτερον,
 Παῦλον ἄλλον, δεύτερον υἱὸν τῆς βροντῆς; ποία δὲ πίστις ἄλλη φανε-
 ρωτέρα ἐμφαίνουσα τὸ ἐνοικῆσαι ἐν αὐτῷ τὸν Θεὸν καὶ ἐμπεριπατῆσαι
 καὶ μονὴν παρ' αὐτῷ ποιήσασθαι; τῶν γὰρ ἄλλων θαυμάτων ἀκρότατον
 πέφυκε τὸ ψυχὴν ὑποστρέψαι νεκροῦ, καθότι καὶ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως
 830 μαρτυρία ἐστὶν ἀναμφίβολος καὶ ὁδύνης ἀπαλλαγὴν ἀπεργάζεται· νῦν
 f. 36r μὲν ὁπόσης, | (τί γὰρ θανάτου ὑπάρχει ἐπωδυνότερον;) τότε δὲ πηλικω-
 τέρας καὶ οἶας; διὰ γὰρ τὴν ὑπερβολὴν τοῦ πράγματος καὶ ἡ ἀπιστία
 τοῖς ἀδρανεστέροις τὴν γνῶσιν ἐγγίνεται, τῶν δ' ἀκροτάτων ἤδη καὶ ὁ
 ἅγιος μετὰ παρρησίας ἐφήψατο καὶ τῇ μητρὶ ζῶντα τὸν τεθνεῶτα υἱὸν
 835 ἀποδέδωται. ἀλλ' ὁ παῖς ἀναστὰς καὶ περιβλεψάμενος καὶ κατασκο-
 πήσας καὶ τὸν ἐγγηγερότα γνούς, ὁποῖός τις ἦν, καὶ εἰς πόδας ἐκείνου
 πεσὼν παρεκάλει συνέπεσθαι αὐτῷ καὶ ἐκδουλεύειν ἐν ἁπασιν. ὁ δὲ πρὸς
 τὸν λόγον ἐκείνου μικρὸν ἐπιμειδιάσας καὶ «ποία», φησί, «ἐν ἐμοὶ δουλεία,
 ᾧ κλινὴ μὲν ἢ γῆ, ἢ βοτάνη τροφή, τὸ ὕδωρ ποτὸν καὶ ἔνδυμα πολὺν
 840 μικρὸν καὶ ὅσον ἀρκεῖ πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦδε τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀθλίου
 μου σώματος; πλὴν ἀλλ' ἐπεὶ εἴλου συγκακοπαθῆσαι μοι τέκνον, ἀκολού-
 θει μοι καὶ ὁ Κύριος θρέψει, ἀλλὰ καὶ ὁδηγήσει ἀμφοτέρους εἰς τὸ ποιεῖν

813 -814 Λαζάρῳ - νεκρῶν: cf. Joh. 11,35 816-817 ὡς - ἐξανέστησας: cf. Luc. 7,11 822
 μεγάλη φωνὴ ἀνεβόησεν: cf. Mat. 27,46; Mar. 15,34.37; Luc. 23,46 826 Mar. 3,17 827-
 828 τὸ - ποιήσασθαι: cf. 2 Co. 6,16

- τὸ ἐκεῖνου σωτήριον θέλημα». εἶτα καὶ τὴν μητέρα τοῦ παιδὸς παραθεῖς
 τῷ σκευοφύλακι Παύλῳ τῆς τῶν Νικομηδέων ἐκκλησίας ἐπὶ τῷ παρ'
 845 ἐκεῖνου αὐτὴν διοικεῖσθαι καὶ διυθύνεσθαι καὶ πολλὰ περὶ ταύτης ἐντει-
 λάμενος, αὕτη μὲν τὸν μονήρη βίον ἡσπάσατο καὶ θεοφιλῶς βιοτεύσασα
 f. 36v καὶ ἄχρι τοῦ ἑκατοστοῦ ἔκτου | χρόνου ἐπιζήσασα, ἐπὶ τέλει αὐτῆς καὶ
 θείων ἀποκαλύψεων ἔτυχεν· οὗτος δὲ ἅμα Γεωργίῳ τῷ νεκρεγέρτῳ,
 850 τοῦτο γὰρ τὸ ἐπὶ κλὴν τῷ παιδί προσεγένετο, πλοίου ἐπιβάντες κατέλα-
 βον τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν ὠδινομένην αὐτοῖς προσκύνησιν ταῖς ἐκκλησίαις
 τοῦ Θεοῦ ἀπονείμαντες, εἰς ἓν τι τῶν τῇ Χρυσείᾳ Πόρτᾳ πλησιαζόντων
 μοναστηρίων διήγον κακέισε ὃ τε Γεώργιος ἀπεκάρη μετονομασθεὶς εἰς
 Γρηγόριον καὶ τοῖς ἐκεῖσε πατρῷσιν ὑπάρχων ὑποταττόμενος μετὰ πάσης
 855 συνέσεως καὶ θεοφιλοῦς καταστάσεως καὶ αὐτὸς διδάσκων ἐτέλει τῶν
 ἑαυτοῦ ποιημάτων τὰ ἄσματα, ἐφ' ᾧ καὶ τὸν μὲν μακάριον Κοσμάν τῶν
 πατέρων ὁ σύλλογος ὡς ἅγιον καὶ θαυμάτων πολλῶν αὐτουργὸν καὶ
 ποιημάτων τοιούτων διδάσκαλον δι' αἰδοῦς εἶχον καὶ ἐτίμων καὶ ὑπε-
 τάτοντο, τὸν δὲ Γρηγόριον ὡς τέκνον ὑπακοῆς ἡσπάζοντο καὶ πάσῃ τῇ
 860 περὶ τούτοις οἰκειώσει ὠκείωντο καὶ τῇ ἀγάπῃ συνείχοντο. ἄρτι δὲ τοῦ
 δυσεβοῦς Κωνσταντίνου, ὃν ὁ λόγος Κοπρώνυμον φθάσας ὠνόμασε, τὸν
 βίον ἐξελθόντος καὶ σκωλήκων ἔκβρασμα γεγονότος ὑπέρμετρον καὶ
 865 πολὺ πλεόν ἢ κόπρων ἀφορήτων δυσωδεστάτην συναγωγὴν τὰ πέριξ τῆς
 f. 37r ἀθλίας ἐκείνης σοροῦ | ἰλιγγιώδους δυσωδίας ἐμπλήσαντος, εἰς ἔνδειξιν
 πάντως τῆς μελλούσης αὐτὸν διαδέχεσθαι κολάσεως καὶ τὴν οἰκουμένην
 αἰθρίας ἐπιλαβούσης φωτοφανοῦς καὶ τῆς ὀρθοδόξου ἀναθηλησάσης
 870 αὐθις καὶ σεπτῆς καταστάσεως, ἐφήπλωται καὶ ἡ περὶ τὸν ἅγιον φήμη·
 τῆς φήμης δὲ στόμασί τε πολλῶν ἀδομένης καὶ ἀκοαῖς διαδιδομένης οὐκ
 ἔλαθε τὰ κατ' αὐτὸν οὐδενὶ τῶν οἰκούντων τὴν βασιλίδαν· ἀλλ' οὐδὲ τοῖς
 ἀπὸ τῶν πέριξ κωμῶν τε καὶ πόλεων· τοῖσιν καὶ δι' ὀλίγου ἦν εἰκάσαι
 875 τοὺς πρὸς ἐκεῖνον ἀπιόντας καὶ ὑποστρέφοντας δίκην μυρμήκων τὰς
 λεωφόρους συνέχοντας καὶ τούτους ἐκ πάσης ὄντας ἰδέας ἐκ τῶν φιλο-
 σόφων, τῶν ῥητόρων, τῶν γραμματικῶν καὶ λοιπῶν τῶν ἐν γνώσει, ἵνα τι
 875 τελεώτερον τῆς ἐκεῖνου σοφίας προσλάβωνται ἐκ τῶν τῆς ἐκκλησίας· ἵν'
 ἐκκλησιαστικὴν παιδευθῶσι κατάστασιν ἐκ τῶν ἁσματικῶν καὶ τῶν περὶ
 τὴν ἔμμελον ἀπησχολημένων ᾧδῶν· ἵνα μάθωσιν, ὅπως δεῖ ἄδειν ᾧδὰς ἐκ
 τῶν ἀσπαζομένων τὸν ἡσύχιον βίον καὶ ταπεινόν· ἵνα, ὅπερ ἐστὶν ἀληθὴς
 875 ἡσυχία καὶ ταπεινώσις ἀψευδής, ἀναδιδαχθέντες ἀπλανῶς πολιτεύω-
 νται ἐκ τῶν ἐν συμφοραῖς περιπετωκότων· ἵνα τὴν παραμυθίαν | καρπῶ-

- 880 σωνται ἐκ τῶν πασχόντων κακῶς· ἵνα τὴν ἰασιν λάβωσιν ἐκ τῶν μετα-
 νοούντων· ἵνα τὰ πλημμεληθέντα εἰπόντες τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν ἀμαρ-
 τημάτων κερδήσωσι καὶ ἀπλῶς ἐκ παντὸς ὄντας συστημάτων πιστῶν
 ἴσως δὲ καὶ τῶν ἀπίστων· ἵνα ἕκαστος, ὅπερ αἱροῖ τὸ ἐξ ἐκείνου ἢ μὴ
 885 ἔχων κτήσοιτο, ἢ κακῶς ἔχων, καλῶς ἀνακτήσοιτο. πρὸς γὰρ τοὺς ἐτοι-
 μους ἐκπληρωτὰς τῶν ἐν ἐκάστῳ ἐφέσεων καὶ οἱ μὴ ἐκ τῆς αὐτῆς κα-
 θεστηκότες πολλὰκις δόξης προσρύνονται. φθάνει δὲ ἡ τοῦ ἀνδρὸς φήμη
 καὶ μέχρι τῶν βασιλέων αὐτῶν καὶ οὐδὲ αὐτὸς ὁ κρατῶν, Κωνσταντῖνος δ'
 ἦν οὗτος ὁ ἀσεβής, ὁ τοῦ Κοπρωνύμου ἔχγονος, οὐδὲ ὁ πατριάρχης Θεό-
 φίλος ἀπαξιούσιν ὠφελείας χάριν παραβάλλειν αὐτῷ. οὐδὲ γὰρ μετρητὸς
 890 ἦν ὁ κρατήσας τῆς ἀρετῆς κολοφών, διὸ καὶ γίνεται τι πάλιν ἐκπλήξεως
 ἄξιον. παρενέβαλλεν οὕτως ἐν τῷ μοναστηρίῳ συχνότερον καὶ αὐτὸς ὁ
 κρατῶν οὐ φέρει τὴν τοσαύτην τιμὴν καθορῶν, ὁ κοινὸς ἐχθρὸς καὶ πολέ-
 μιος· καὶ τί μελετᾷ; ἐφ' ἵππου ποτὲ τοῦ βασιλέως πρὸς ἐκείνον ὁδεύοντος,
 f. 38r ἐπειδὴν φθάσοι ἐν τῇ τοῦ Βοδὸς πλατείᾳ, τὸν ἵππον, ἐν ᾧ | ἐπωχεῖτο, ποιεῖ
 895 ταραχθῆναι καὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ ὄρθιον ἀπαιωρηθῆναι τοῖς δυσὶ ποσὶ
 μόνοις τοῖς ὀπισθίοις ἐπερειδόμενον ἐπὶ ὥρας μιᾶς διαστήματος· τοὺς δὲ
 περὶ τὸν βασιλέα ἀμηχανήσαντας εἰς τὸ καθέξει τὴν τοῦ ἵππου θρασύ-
 τητα, ἐμφόβους ἐστάναι καὶ τὴν μεγάλην ταύτην προσδοκᾶν συντριβὴν
 καὶ μὴ δι' ὀλίγου ἐγεγόνει ἂν τοῦτο, εἰ μὴ ἐν μνήμῃ μόλις γενόμενος τοῦ
 900 ἁγίου ὁ βασιλεὺς οὕτως ἐξεβόησε «ταῖς πρεσβείαις ὁ Θεὸς τοῦ ἐκλεκτοῦ
 σου Κοσμᾶ, βοήθει μοι». καὶ οὗτος ὠπτάνθη αὐτῷ καὶ τοῦ χαλινοῦ ἐπι-
 λαβόμενος πρὸς τὸν ἵππον ἔφησεν «ἡμέρως τῷ ἐποχουμένῳ σοι ὑποτέτα-
 ξο» κάκεινόν τε ἐπράυνε καὶ τῷ παραδόξῳ τοῦ θαύματος τὸν κρατοῦντα
 τῆς καταφθορᾶς ἐλυτρώσατο. καὶ τοῦτο μὲν οὕτως· οἷον δὲ καὶ τὸ ἐξῆς.
 905 ἐπειδὴ καὶ αὐθις ὁ βασιλεὺς τῆς αὐτῆς ὁδοιπορίας ἐφήπτετο καὶ πρὸς
 τοὺς συνοδεύοντας διηγείτο τουτὶ τὸ θαυμάσιον, ἑώρα πάλιν τὸν ἅγιον
 μόνος αὐτὸς τοῦ ἵππου προπορευόμενον, ἐναέριον καὶ δακτυλοδεικτῶν
 αὐτὸς μὲν ἐδόκει, τῶν δ' ἄλλων οὐ τις ὠρᾶτο ἕως ἐν τῇ τοῦ Προδρόμου
 ἐγγίσας μονῇ (αὕτη γὰρ ἦν ἡ τὸν ἄνδρα κατέχουσα) ἀπέβη τῆς ἐποχῆ-
 910 σεως καὶ εἶσω γενόμενος | ὑπηντηκότα ἐκείνον τετύχηκε μετὰ τινος διδα-
 σκαλίας, ἧς ἐποιεῖτο πρὸς τὸν λαὸν «ἐὰν ἔχῃτε πίστιν ὡς κόκκον σινά-
 πεως, ἐρεῖτε τῷ ὄρει τούτῳ μετάβηθι καὶ μεταβήσεται». τηνικαῦτα γὰρ ἡ
 μὲν ὀπτασία ἀπέβη, ὁ δ' ἀληθῆς Κοσμᾶς παρὰ πάντων ὁμοῦ τεθεώρητο
 τὴν προσήκουσαν τιμὴν ἀπονέμων τῷ βασιλεῖ. καὶ ὁ βασιλεὺς μετάνοιαν

887 alludit ad Constantinum VI; cf. Detorakis EEBΣ 41, p. 286 893 Βοδὸς πλατεία: cf. Detorakis EEBΣ 41, p. 287f 910-911 ἐὰν - μεταβήσεται: cf. Mat. 17,20

- 915 ἕως ἐδάφους βαλὼν, τοσοῦτον γὰρ αὐτὸν ἐκθειάσας ἦν, συνεκαθέσθη καὶ
 τὰ περὶ τοῦ ἵππου καὶ τῆς ὀπτασίας διηγεῖτο παράδοξα. ἡ μὲν οὖν τοῦ
 ἁγίου πρὸς Θεὸν παρρησία τοσαύτη, ἀλλὰ καὶ τοῦ βασιλέως τὸ ἀγχίνουν
 καὶ συνετὸν τοιοῦτον· ἄξιον δὲ μὴδ' ὅσα τὸ τηνικαῦτα πρὸς τὸν κρα-
 920 τοῦντα διηλέγχθη ὁ ἅγιος παραλιπεῖν ταπεινώσεως ἅμα καὶ κατανύξεως
 πεφυκότα καὶ γινωσκόμενα ῥήματα· «ἐγὼ γάρ», φησι, «ὦ βασιλεῦ, ὡς
 ὁρᾷς ἐνταῦθα διατελὼν τῷ λαῷ διαλέγομαι, ὁ δὲ σεσωκὼς σε ὑπάρχει
 Θεός, ὃν ἡγάπησας, καὶ ἡ πίστις, ἣν ἀκραιφνῇ τητηρηκέναι πρὸς αὐτὸν
 ἐπεπόθησας· τίς γὰρ ἐγὼ καὶ τί τὸ ἐν ἐμοὶ θεωρούμενον καταπλήξεως
 ἄξιον; ἢ πῶς ἂν οὐ διαφυλάττη Θεός σε τοιαύτην ὁρῶν τὴν πρὸς ἡμᾶς δι'
 f. 39r αὐτόν σου διάθεσιν, εἰ μὴ | γὰρ σὲ καὶ τινα τῶν ἄλλων ἐν ταύταις ἡμῶν
 925 ταῖς ἡμέραις· πλὴν ἀλλὰ μὴδὲ οἴου ὅτι ἐκ μόνου τοῦδε τοῦ κακοῦ
 ἐρρύσθης, ἀλλ' ὅτι καὶ ἐκ τοῦ νοητοῦ δράκοντος ἐκταράξαι αἰτησαμένου
 σε, διὸ καὶ μόνῳ τῷ ἀληθῶς ῥυσαμένῳ Θεῷ ἀνομολόγει τὰς χάριτας·
 ἡμεῖς γὰρ ἀχρεῖοι δοῦλοι ἐσμέν καὶ ἐπιδεεῖς πάντες, κἂν ἄλλο ἄλλου
 προέχῃν δοκῇ· καὶ τοῦτο ποιῶν ἔσομαι πάλιν αὐτὸς πρὸς τοὺς ὑπηκόους
 930 ἐλεήμων καὶ εὐμενὴς καὶ φιλόανθρωπος· τοῖς ἁμαρτάνουσι συμπαθὴς·
 τοὺς χρεωστοῦντας ἀπολυτρούμενος· τοὺς πτωχεύοντας ἀνακτώμενος·
 τῶν ἐν λύπαις περιπεσόντων καὶ συμφοραῖς τὸ ἀηδὲς μεταβάλλων εἰς
 εὐθυμίαν προσήκουσαν καί, ἵνα συνελὼν εἴπω, ὁ ἐπὶ γῆς βασιλεὺς τὸν
 ἐπουράνιον βασιλέα μιμούμενος, ὃς καὶ μόνος ὑπάρχων καὶ ἀληθὴς βα-
 935 σιλεὺς τῶν ὁμοδούλων σε βασιλεῦσαι εὐδόκησε καὶ κύριος γεγονέναι τῶν
 ἀπάντων ἠθέλησεν, ὃν ἡ φύσις οὐκ οἶδεν ὡς κύριον, ἀλλ' ὡς ἓνα τῶν
 πάντων ὁμοιοπαθῇ καὶ ὁμόθνητον· καὶ ὥσπερ ἐκεῖνος ὁμοίως βρέχει ἐπὶ
 δικαίους καὶ ἀδίκους καὶ τὸν ἥλιον ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς τε καὶ
 ἀγαθοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐχθροὺς ἀγαπᾷ ἐπαγγέλλεται καὶ τοὺς ἐπη-
 f. 39v ρεάζοντας τὸ ἅγιον ὄνομα τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ | ἐπιστρέφειν εἰς σω-
 τηρίαν ἐπείγεται, καὶ τῶν ἐπιστρεφόμενων τῆς προτέρας πονηρίας οὐ
 μέμνηται, ἀλλ' ἀπ' ἐντεῦθεν ἐναγκαλίζεται καὶ θύει τὸν μόσχον τὸν
 945 οὕτως ποιεῖν, καὶ αὐτὸς καθ' ὅσον ἰσχὺς τῷ βεβασιευκότι σε ἐξωμώωσο.
 καὶ ἐὰν τοιαύτης σε ὄντα προθέσεως ἐπιγνώσῃται Κύριος οὐδέποτε τὸ
 παράπαν ἑάσει ὁ φιλοκτίρμων ἐπηρεασθῆναι παρὰ τῶν κύκλῳ συνεπιτι-

928 ἡμεῖς - ἐσμέν: cf. Luc. 17,10 937-939 ἐκεῖνος - ἀγαθοὺς: cf. Mat. 5,45 939 τοὺς
 ἐχθροὺς - ἐπαγγέλεται: cf. Mat. 5,44 939-940 τοὺς ἐπηρεάζοντας- αὐτοῦ: cf. 1 Pe.
 3,16 942-943 θύει - σιτευτόν: cf. Jd. 6,25.28; Luc. 15,23 943-944 δραχμῆς εὐρέσει: cf.
 Luc. 15,8.9 947-948 τῶν - σοι: cf. Ps. 3,7

- θεμένων σοι, οὐδὲ τοὺς ἐν ὕψει περιπατοῦντας ἐχθροὺς ἀδικῆσαι καὶ
 950 ἐμποδίσαι σου τὰ κατὰ Θεὸν διαβήματα». ἐν τοιούτοις δὲ ὄντος τοῦ
 ὁσίου παραινετικοῖς λόγοις καὶ οὕτως τοῦ βασιλέως μετὰ πάσης συν-
 τριβῆς καὶ τεταπεινωμένης καρδίας προσδεχομένου τὰ παραγγέλματα
 καὶ τάχα προθυμουμένου καὶ τῶν ἀγίων ἐκείνου ἰχνῶν ἅπτεσθαι καὶ τὴν
 εὐχὴν ἐπιζητοῦντος καὶ τᾶλλα ποιοῦντος, ὅποσα ποιήσῃ τις κατανε-
 955 τυγμένος καὶ τὸν ἔλεον τοῦ Κυρίου ἐπικαλούμενος, γίνεται τι καὶ πάλιν
 f. 40r αἰρέσεως, Μάξιμος καὶ Φλωρέντιος, | μεγιστάνες τῶν παρὰ βασιλεῖ, βικά-
 ριοι τὴν ἀξίαν, τὰ γινόμενα καθορῶντες διεπρίοντο, πρόθυμον ἐξεκαίοντο
 καὶ καθ' ἑαυτοὺς ὑποψιθυρίζοντες ἕκαστος πρὸς τὸν ἕτερον ἔλεγεν «οὐχ'
 ὁράς, ὦ οὗτος, ὅποι τῆς δόξης προβαίνει τὸ γένος τουτὶ τὸ σκοτένδυτον;
 960 καὶ ὅπως ὁ μὲν τῆς οἰκουμένης κρατῶν μικροῦ δεῖν ὡς ἀνδράποδον
 εὐτελὲς καὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ περιπτύσσοιτο; ὁ πορφύραν καὶ βύσσον
 ἡμφιεσμένος τοῦ ῥερυπωμένου τούτου, τοῦ ἀηδοῦς, τοῦ κατερρικνωμέ-
 νου, τοῦ ὁδωδότος, τοῦ γόητος; φεῦ τῆς ἀβελτηρίας! ποῦ νῦν ἐστι Κων-
 965 σταντῖνος ὁ κράτιστος, ὁ περιδόξος, ὁ ἐν βασιλεῦσι περίβλεπτος» (περὶ
 τοῦ Κοπρωνύμου ταῦτα λέγων) «ἵνα ὡς πολλοὺς καὶ ὡς Στέφανον καὶ
 τουτοὺν τὸν ἀναιδῆ, τὸν πλάνον, τὸν αἰσχιστον, ὡς εἰκός, τιμωρήσοιτο;»
 καὶ ὡς ταῦτα πρὸς ἀλλήλους ἡρέμα ὠμίλουν, μηδὲ τινος ἄλλου γινώ-
 σκοντος, ὁ ἅγιος γνοὺς τὰ παρ' ἀλλήλων πρὸς ἀλλήλους διαλεγόμενα,
 μετὰ παρρησίας αὐτοῖς ἐξεφώνησεν. «ἐπειδὴ τοσοῦτον ἡμῶν κατορχεισθε
 970 οἱ τὴν εἰκόνα Χριστοῦ διαβάλλοντες καὶ τοῦ εὐσεβεστάτου τοῦδε βασι-
 λέως καταμέμφεσθε, κἀκεῖνον τὸν ἀσεβῆ τε καὶ τύραννον ὑπεραίρετε, ἵν'
 f. 40v εἰδῆτε ἐν ποίῳ μεθέξει κακοῦ ἢ προσιοῦσα | ἐκείνῳ ἀσέβεια ἤλασε, καὶ
 οἷων διὰ ταύτην ἐπέτυχεν ἀμοιβῶν, μέρος τῆς κατεχούσης ἐκείνον κολά-
 σεως ὑμᾶς καταλήψεται, καὶ γνώσεσθε τίνος ἀντιποιεῖσθε». καὶ πρὸς
 975 τούτοις καταπληκτικῶς πρὸς αὐτοὺς ἐνιδὼν ὁ αἰεὶ προσηνής τε καὶ μέ-
 τριος φησί, «εἰ ἐγὼ ἀληθῆς Χριστοῦ δοῦλος καὶ Θεὸς ἀληθῆς ὁ Χριστός,
 ἐκ τοῦ πυρός, οὗ ἀπολαύει ὁ ἀσεβῆς Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος, μέρος
 τι ἐπιλήψοιτο καὶ τούσδε, τοὺς ἐκείνῳ ὁμόφρονας, τὸν Φλωρέντιον καὶ
 τὸν Μάξιμον». καὶ ἅμα τῷ λόγῳ εὐρέθησαν ἐν μέσῳ τῆς αὐλῆς τοῦ μονα-
 980 στηρίου οἱ τάλανες, ἄγγελος δὲ πάντως ἦν τοῦ Κυρίου κατὰ τὸν Δαυὶδ ὁ
 καταδιώκων αὐτοὺς καὶ πῦρ ζοφῶδες ὡς ἐκ πίσεως καὶ θείου ἀνακαί-
 ομενον περιεκύκλου αὐτοὺς καὶ ἦν ἰδεῖν πρᾶγμα φρικτόν τε καὶ ἔντρομον·
 ὁ καπνὸς ἐπηγείρετο, ὁδμὴ βαρεῖα ἐπέιχε τὴν τῶν ὁρώντων ὄσφρησιν, οἱ

961 πορφύραν - βύσσον: cf. Pr. 31,22 965 Στέφανον: cf. Detorakis EEBΣ 41, p. 289

953 τᾶλλα A 967 ἡρέμα A μὴδὲ A 968 γνοὺς A

- 985 δειλαιοι μέσον συνείχοντο καὶ ὁ κωκυτὸς αὐτῶν καὶ τῶν ὀδόντων ἡ
 συντριβὴ εἰς θρῆνον ἐκάλει τὸν ἀκροώμενον· ἦν δὲ καὶ ἀκούειν λεγόντων
 αὐτῶν «ἐλέησον ἡμᾶς, δοῦλε τοῦ ὑψίστου Θεοῦ». ὁ δὲ βασιλεὺς καὶ τῶν
 f. 41r μοναχῶν ἡ λογὰς καὶ ὅσοι πρὸς τὴν θεάν συνέδραμον, | ἀχανεῖς καὶ ἐνεοὶ
 πρὸ τῆς θέας γεγόνασι. φανερώς γὰρ εἶδον τὸ καὶ ἐν μόνῳ τῷ λέγεσθαι
 990 παρὰ τοῦ προφήτου ἐκδειματοῦν τὸν ἀκούοντα «ἐπιβρέξει Κύριος ἐπὶ
 ἁμαρτωλοὺς παγίδα πῦρ καὶ θεῖον καὶ πνεῦμα καταιγίδος ἡ μερίς τοῦ
 ποτηρίου αὐτοῦ». ἐφ' ἱκανὰς δὲ ὥρας τοῦ θεάματος τούτου κρατήσαντος
 καὶ τῆς τιμωρίας τοὺς φρενοβλαβεῖς ἐκθλιψάσης ὁ συμπαθέστατος οὗτος
 Κοσμᾶς καὶ μακάριος ὑπὸ συμπαθείας κινήθεις, κατεκάμφθη γὰρ τῇ
 995 παρακλήσει αὐτός, ἐδάκρυσε· καὶ πάλιν μετὰ παρρησίας ἐφθέγγετο
 «ἐπειδὴ ἦσθου, ὦ ματαία дуὰς τῆς τοῦ Κοπρωνύμου βασάνου, καὶ οἶων
 ἐπέτυχον ἀμοιβῶν οἱ τῶν ἁγίων εἰκόνων ἀθετηταὶ καὶ τῶν ὑπὲρ Χριστοῦ
 παθόντων οἱ ἀλαζόνες τιμωρηταί, ἀπαλλάγηθι τοῦ λοιποῦ τῆς κολά-
 σεως· καὶ ἐκτενὴ ποιήσας δέησιν μετὰ τῶν προσηκόντων ψαλμῶν ἀλλὰ
 1000 καὶ τοῦ Κυρίου τὸ ἔλεος ἐπικαλεσάμενος ἅμα τοῖς συνελθοῦσι πατρᾷσι
 καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς δυσωποῦσι καὶ ἀπαιτοῦσιν αὐτὸν τὴν συγχώρησιν
 ἐσφράγισε τῇ χειρὶ τὸ ζοφῶδες ἐκεῖνο πῦρ καὶ ἅμα τῇ τοῦ σταυροῦ
 ἐκτυπώσει κατ' ὀλίγον ὑποχωρῶν αὐτὸ μὲν τελείως ἀπέπτῃ· οἱ δ' ἄνδρες
 f. 41v ἐφάνησαν παντελῶς ἄγνωστοι | μηδὲ λείψανον περιβολῆς ἐν τῇ σαρκὶ
 1005 αὐτῶν περιφέροντες, γυμνοὶ καὶ κατὰφλεκτοί· τοῦτο δὲ τὸ θέαμα καὶ Ῥω-
 μαῖοι καὶ βάρβαροι, Ἑλληνές τε καὶ οἱ ἐξ ἀπάσης χώρας (πολλοὺς γὰρ ἐκ
 τούτων ἡ μεγαλοῦπολις τρέφει) μεμαθηκότες ἐθαύμασαν καὶ τῷ φοβερῷ
 κατενύγησαν. ὁ δὲ ἅγιος εἰς διδασκαλίαν αὐθις ἐτράπετο καὶ πρὸς τὸν
 βασιλέα καὶ τοὺς δυνάστας φησὶ «ὁ μὲν οὖν Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς
 1010 ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τὴν ἡμετέραν φορέσας ἀσθένειαν καὶ μεθ' ἡμῶν συνανα-
 στραφεὶς πολλὰς μὲν καὶ μεγάλας εὐεργεσίας καὶ ἰάσεις ἐτέλεσεν· ἐτιμω-
 ρήσατο δὲ οὐδέν, εἰ μὴ τὴν ξηρανθεῖσαν συκὴν, δεικνὺς ὅτι οὐ μόνον
 ἰσχύει ἀγαθοποιεῖν καὶ θεραπεύειν τὰς ψυχικὰς καὶ σωματικὰς ἀσθε-
 νείας, ἀλλ' ἔστιν ὅτε, εἰ βουληθεῖν, τὴν ἄκαρπον ψυχὴν τιμωρεῖται καὶ
 1015 ἀδιόρθωτον, ἐπὶ διορθώσει πολλῶν καὶ σωφρονισμῷ. ἵνα δὲ μηδεὶς ὑπο-
 τρέχοιτο λογισμός, ὅτι οὐκ ἀληθὲς τὸ προφητικὸν τοῦτο δι' αὐτοῦ βασι-
 λεῖς βασιλεύουσι καὶ τύραννοι κρατοῦσι γῆς (κρατοῦσι δὲ πάντως, ἐφ'

984-985 ὀδόντων - συντριβή: cf. Ps. 57 (58),6 990-992 ἐπιβρέξει - αὐτοῦ: cf. Ps. 10 (11),7
 1012 ξηρανθεῖσαν συκὴν: cf. Mat. 21,19; Mar. 11,13.14.20; cf. etiam Hb 3,17 1016-1017
 δι' αὐτοῦ - γῆς: cf. Pr. 8,15-16

- f. 42r
1020 ὅσον ἂν οὗτος ἐθέλει καιρόν, ὁ μόνος τῆς οἰκουμένης δημιουργός τε καὶ Κύριος), εἴτε διὰ τὸ δοξάσαι τοὺς ἁγίους αὐτοῦ, παρὰ | τῇ τοσαύτῃ τοῦ μάρτυρος ὑπομονῇ, εἴτε διὰ τὸ καταισχύναί τὸν ἀντικαθιστάμενον ἄορατον ἔχθρὸν καὶ πολέμιον, εἴτε οἷς οἶδε τρόποις οἰκονομίας καί, ἵνα μὴ δοκῇ ἀήττητος ἡ κακία μηδὲ ἡ τῆς ἀρετῆς ἐπιμέλεια ἀστεφάνωτος καὶ μᾶλλον, εἰ παρὰ βασιλέων τηροῖτο, οἷς πολλὰ καὶ πολλαχόθεν εἰσὶ τὰ ἐμπόδια, θαυματουργεῖ τὰ τοιαῦτα εἰς πληροφορίαν αὐτῶν καὶ ἐδραίωσιν· οὐ γὰρ δι' ἡμᾶς, οὐδὲ ἀφ' ἡμῶν τὸ γεγονός, ἀλλὰ δι' αὐτοὺς καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ.
- 1025 τινες γὰρ ἡμεῖς, διὸ ἐπιγραφῆναι χρὴ πάλιν τοὺς ἐπταικότας καὶ ταῖς σεπταῖς εἰκόσι τὴν σεπτὴν ἀπονεῖμαι προσκύνησιν; οὐ γὰρ ἐστὶν ἁμαρτία, ἥτις νικᾷ τοῦ Θεοῦ τὴν φιλανθρωπίαν, πάντας δὲ τοὺς ὀθενδήποτε ὑποστρέφοντας καὶ δέχεται φιλανθρώπως καὶ ἀγκαλίζεται φιλαγάθως καὶ κατασπάζεται». ταῦτα δὲ τοῦ ἁγίου νουθετήσαντος οἱ μὲν τιμωρηθέντες ἄνδρες εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ πεσόντες ἐξωμολογήσαντο πάντα καθαρῶς, ὅσα κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν πατέρων καὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων ἐντεθύμηντο· καὶ ἀναθεματίσαντες τὴν τῶν εἰκονομάχων αἵρεσιν καὶ ἀπλῶς πᾶσαν, ἣν ἡ ἁγία καὶ καθολικὴ ἐκκλησία ἀναθεματίζειν παρέ-
- f. 42v λαβεν, | ἐφ' ἱκανάς τε ἡμέρας μετ' αὐτοῦ διατελέσαντες πανοικεσία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος τετυχήκασι· οὐδὲ γὰρ ἦσαν πρότερον καθαρῶς αὐτοῦ ἀπολαύσαντες διὰ τὸν βαρβαρισμὸν τῶν πατέρων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν φλυκτίδων ἐντεῦθεν καὶ τῆς καυστηρίας ἀπαλλαγέντες εἰς τὸ πρότερον εἶδος ἀπεκατέστησαν. τὸν δὲ γε βασιλέα ἡ βασιλῆος αὐθὺς εἶχεν ἐστία ὑμνοῦντα καὶ εὐλογοῦντα τὸν Θεόν, ἐφ' οἷς ἡκηκοί καί, οἷς ἐθεάσατο. ἐπεὶ δὲ ταῦτα καὶ ἡ φήμη πανταχοῦ διέδραμε καὶ φόβος τοὺς εἰκονομάχους ἐπέλαβεν, ἤρχοντο πάντες καὶ ἐξομολογούμενοι ἀνεθεματίζον τὴν αἵρεσιν ταύτην καὶ τῆς τῶν πιστῶν μερίδος ὁμοίως ἐγίνοντο· ἀμέλει καὶ πολλῶν ἄλλων ὁμοίως τελεσθέντων παραδόξων παρὰ τοῦ μάκαρος ἐν
- 1040 τῇ Κωνσταντινουπόλει ἀσκούντων τε πάνυ Θεῷ εὐαρέστων αὐτὴν ἐντροφᾶν παραδεδωκότος, ὧν αὐτὸς μὲν αὐτουργὸς ἦν. ὁ λόγος δ' ὁ τῶν πολλῶν ἄσματα ἀνατολικά τὰ τοιαῦτα ὠνόμασεν ἄσματα· ἀλλὰ καὶ λόγους διδασκαλικούς, ἀλλὰ καὶ βίους πατέρων ἀναγκαίους τοῖς εἰς ἀρετὴν σπουδάζουσι συγγραφάμενος, ἐπεὶ ἔγνω δεῖν αὐτὸν πρὸς τὰς ἐν Ἱεροσολύμοις αὐθὺς ἐπαναστρέφει μονὰς περιελθόντα πρότερον τὴν οἰκουμένην καὶ κατὰ Παῦλον | διδάξαντα νουθετεῖ μὲν πρότερον καὶ ἐπιστηρίζει τοὺς οἰκείους ἀκροατάς εἰς ἀκτημοσύνην, εἰς πλούτων καταφρόνησιν, εἰς πενήτων χειραγωγίαν, εἰς ἀποστροφὴν λημμάτων, εἰς ἐξουδένωσιν πάντων τῶν μὴ μενόντων, μηδὲ τῷ μέλλοντι φυλασσομένων αἰῶνι, καὶ εἰς ἐπιμέ-
- f. 43r
1055 λειαν τῆς ἀρετῆς καὶ τῶν ἐστώτων καὶ οὐρανίων τερπνῶν. εἶτα προσέρ-

- χεται καὶ τῷ βασιλεῖ συνταξόμενος· ὁ δέ, μεθ' ὅσης τῆς τιμῆς προσδε-
 ξάμενος, ἀντιβολεῖ, δυσωπεῖ, λόγοις ἱκετηρίοις μαλάσσειν ἐπείγεται τὸ
 σπλάγχχνον τὸ πατρικόν· πάντα ποιεῖ τε καὶ λέγει, ὅποσα λύπης ὑπερβαλ-
 λούσης σημαίνει κατήφειαν καὶ διὰ πάντων τούτων αὐτὸν διελθὼν ὡς οὐχ'
 1060 εὕρισκε καθεκτὸν, οὐδὲ γὰρ ὄγκον φλογὸς δυνήσαιτό τις κωλύσαι μὴ
 πρὸς ὕψος φέρεσθαι τὴν φύσει φερομένην πρὸς τὰ ὑπέργεια, χρήμασιν
 αὐτὸν ἱκανοῖς προπέμπειν βουλευέται· καὶ ὃς τὴν μὲν πρόθεσιν τοῦ
 βασιλέως ἀσπάζεται, τὰ χρήματα δὲ πρὸς τοῖς ποσὶν αὐτοῦ κείμενα, ὡς
 χοῦν ὑπερβαίνει καὶ διαπτύεται· «τοῦτο δέ μοι», φησί, «ἀντὶ χρημάτων
 1065 ἔστι πολλῶν, ὧ βασιλεῦ, ἐὰν τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν καὶ τὴν τῶν ἁγίων
 εἰκόνων προσκύνησιν μέχρι τέλους διατηρήσης ἀλώβητον· μέλλουσι γὰρ
 f. 43v καὶ ἔτι λύκοι | ἄγριοι διασπαράττειν τὸ ὀρθόδοξον ποίμνιον, κἂν εἰς κενὸν
 κοπιάσαι ὀφείλωσι, τί γὰρ ἐμοὶ δεῖ χρημάτων; τοῖς δεομένοις ἐπίδοσις·
 καὶ οὗς συμφοραὶ καὶ ἀνάγκαι καὶ βιωτικαὶ περιστάσεις ὀδύνουσι». καὶ
 1070 ταῦτα εἰπὼν καὶ τὸν Χριστὸν αὐτῷ βοηθὸν ἐπὶ πᾶσιν ὑπάρχειν εὐξάμενος
 παραγίνεται καὶ πρὸς τὸν πατριάρχην καί, ὥσπερ τῷ βασιλεῖ, οὕτως κἀ-
 κείνῳ περὶ τῶν μελλόντων ταράττειν τὴν ἐκκλησίαν προφητικῶ διορά-
 ματι προσαναφωνεῖ· «καὶ σὺ μέν», φησί, «ἀγιώτατε πατέρα τοὺς ἐρχομέ-
 νους θήρας κατὰ τῆς ἐκκλησίας οὐκ ὄψει· ἔτι γὰρ δύο χρόνοι καὶ ἀπο-
 1075 δημήσεις πρὸς Κύριον· οἱ δὲ τοῦ κλήρου ἑαυτοὺς προκατασφαλιζέσθω-
 σαν, ὡς φυτὰ εὐσεβῆ, ὡς θαλλοὶ θεοφύτευτοι, ὡς τὸ τάλαντον, ὅπερ
 ἔλαχον, ἐνώπιον μέλλοντες λογοθετηθῆναι Θεοῦ». μετὰ δὲ τοὺς λόγους
 τούτους εὐχὴν δεδωκὼς καὶ λαβὼν καὶ κατασπασάμενος πάντας καὶ
 θρῆνον τῶν προπεμπόντων κινήσας οὐχὶ μικρόν, ἐξῆλθον ἀπὸ τῆς πόλεως,
 1080 οὐδὲν τι ἕτερον ἐκείθεν ἀποφερόμενος ἢ τὰ σανδάλια, ἅπερ ὁ πατριάρ-
 χης αὐτῷ ἐδωρήσατο διὰ τὸ σεσαθρῶσθαι πάντα τὰ προσόντα αὐτῷ καὶ
 τὸ τρύχινον ἐν ἱμάτιον, ὅπερ ἀπὸ τῆς Δαμασκού ἐπενδύετο, εἰς ὃ καὶ
 f. 44r πρᾶγμα τι ἐθεωρεῖτο παράδοξον· ἐπὶ χρόνοις γὰρ | εἵκοσι καὶ τρισὶ τῆς
 1085 τιμίας ἐκείνης σαρκὸς μὴ ἀπεκδυθὲν ὡς καινόν τι καθωρᾶτο ἀεὶ καὶ
 νεοῦργητον. ἐξῆλθε δὲ τῆς πόλεως μόνος· ὁ γὰρ μαθητὴς αὐτοῦ Γρηγό-
 ριος ὁ νεκρέγερτος τὸ τοῦ χαρτοφύλακος ἐνεπιστεύθη παρὰ τοῦ πα-
 τριάρχου ὀφφίκιον, συμβούλῳ χρησαμένου πρὸς τοῦτο καὶ τῷ θεοφόρῳ
 πατρί, καὶ διελθὼν τὴν Μακεδονίαν, τὴν Ἑλλάδα, τὰς νήσους καὶ ἄχρι
 1090 τῆς μεγαλουπόλεως φθάσας Πώμης καὶ πολλὰ κατὰ χώρας καὶ τόπους
 ἐκτελέσας θαυμάσια, ἃ κατὰ μέρος γράφειν οὐκ ἂν ἐξαρκέσειέ τις, ἐπεὶ
 μὴδὲ δεῖ τῶν ἀπάντων τοῖς ἁπαξ μαθοῦσι τὴν περὶ τὸ πράττειν τοῦ
 ἀνδρὸς δύναμιν, ἐκεῖθεν ἀπῆρεν εἰς Αἴγυπτον· καὶ αὐθις εἰς τοὺς ἐν Ἱερο-

1066-1067 μέλλουσι - ποίμνιον: Act. 20,29

1076 θαλοὶ A 1091 μὴδὲ A

- 1095 σολύμοις Ἀγίους Τόπους κάκεισε τὴν καθήκουσαν ἀπονείμας τῷ ζωη-
φόρῳ τάφῳ προσκύνησιν, εὕρισκει τὸν τίμιον Στέφανον, τὸν ἀδελφιδοῦν,
τὸν συναθλητὴν, τὸν ἐνταφιαστὴν τοῦ μακαρίου Ἰωάννου, προεστῶτα τῆς
τοῦ Σαββαΐτου μονῆς· καὶ δέχεται παρ' ἐκείνου καὶ τῆς ἀδελφότητος
πολλῇ τῇ περιχαρείᾳ καὶ τῇ περὶ τὸ πρᾶγμα ἡδονῇ καί, ὡς ἂν ἑδὲ παῖδα
περὶ τὸν οἰκεῖον πατέρα χρόνιον ἐκ τῆς ξένης ὑποστρέφοντα περιχαρῆναι
καὶ ἀποδέξασθαι, ἐπεὶ καὶ οὗτος ὁ τιμιώτατος Στέφανος παίδευμα ἦν τοῦ
f. 44v ἁγίου, ἀναγωγή τε καὶ ῥύθμισις καὶ | τῇ μονῇ ὥσπερ τι κειμήλιον τῶν
ἄγαν πολυτίμων διὰ σπουδῆς πολλῆς τε καὶ παρακλήσεως τῶν ἀδελφῶν
ἀποκαταστὰς ἀναδιδάσκεται καὶ περὶ τοῦ μαρτυρίου καὶ τῆς ὑπὲρ Χρι-
στοῦ ὁμολογίας καὶ τελειώσεως τοῦ αἰοδίου Ἰωάννου τὴν κατὰ μέρος
ἀκριβείαν. οὐδὲ γὰρ ἦν πρότερον οὕτως περὶ τούτου ἀναμαθῶν, εἰ καὶ
1105 ναὸν ἐν τῷ τῆς τελειώσεως τόπῳ ἀνήγειρε παρὰ τῇ τιμίᾳ σορῷ ἐπ'
ὀνόματι ἐκείνου, ὀπηνίκα ἐξ Ἰβηρίας πρὸς τὴν Περσίδα ἀφίκετο· εἶτα καὶ
προφητεῦει περὶ τῆς ἑαυτοῦ τελειώσεως· τοὺς γὰρ ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ
τοὺς ψυχικοὺς καὶ σωματικοὺς κύκλῳ διάρρας τῶν τῆς μονῆς καταστημά-
των καὶ περιβλεψάμενος λέγει «οὗτος ὁ τόπος τῶν πολλῶν κόπων καὶ τῶν
1110 ἀπείρων μου πόνων· σὺν Θεῷ ἡ ἀνάπαυσις· ἐνθάδε κατοικήσω ζήσας
ἀπὸ γε τοῦ νῦν, χρόνον ἕνα καὶ μῆνας τρεῖς». καὶ μὴν κατὰ τὴν ἀπόφασιν
παρηκολούθησε καὶ ἡ ἔκβασις. οὐ λόγῳ δὲ μόνῳ τὴν προφητείαν ἐπῆ-
νεγκεν, ἀλλὰ καὶ δι' ἔργου αὐτὴν παραδηλῶν κατεφαίνεται· ἔκτοτε γὰρ
διώρυγα κατὰ χεῖρας ἀναλαβὼν τὸ τοῦ τάφου ἐξήρτυεν ὄρυγμα. αὐτὸς
1115 δι' ἑαυτοῦ τοῦτο ποιῆσαι σπουδάζων, ἐφ' ᾧ καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἔλεγε «σπεῦ-
f. 45r δε Κοσμᾶ | ταπεινέ, ὅτι ἐνταῦθα ἀποδιδόναί ὀφείλεις τὸν χοῦν τῷ χοῦ».
ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ καιρὸς ἐφειστήκει τῆς προφητείας, τὸ προφητευόμενον
ἐκπεπλήρωται καὶ κοιμηθεὶς ὁ αἰοδῖμος, οὕτω γὰρ δεῖ καλέσαι ἐκεῖνον
τὸν θάνατον, ὕπνον δικαίῳ ἐμπρέποντα προστίθεται τοῖς ἁγίοις πατρῶ-
1120 σι καὶ διδασκάλοις, ὁ ἐπίγειος ἄγγελος καὶ οὐράνιος ἄνθρωπος· καὶ τὸ
σῶμα τῇ γῇ παραδούς, τῇ ψυχῇ πρὸς σκηνὰς μεταβαίνει τὰς οὐρανίας
καὶ τοῖς προλαβοῦσιν αὐτοῦ θαύμασι θαῦμα προστίθεται ἀξιέραστον·
ἐώκεισαν γὰρ οἱ συνεληλυθότες πατέρες τῇ τελευτῇ, καθὼς αὐτὸς ὁ τι-
μιώτατος Στέφανος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ διηγῆσαντο, τὴν σεβασμίαν ἐκείνου
1125 ψυχὴν ἅμα τῇ ἀποψύξει εἰς οὐρανοὺς ἀναλαμβανομένην ὁρᾶν, διὸ καὶ
ταῦτα παρὰ τῇ σορῷ ἐγγεγράφασιν «ἔχειν σε τύμβος, κἂν δοκῇ κεκρυ-
μένον, / λέληθεν αὐτόν· οὐρανὸς γὰρ κατέχει / τὸν ὡς ἀληθῶς ἥλιον φαι-
σφόρον· / οὐ γὰρ κάτω σε σὺν νεκροῖς ὥραν μίαν / ἀφῆκεν ἡ πρόνοια
δικαίᾳ κρίσει». καὶ τὰ μὲν τοῦ μακαρίου τοῦδε ἀνδρός, οὕτω τοιοῦτο τὸ
f. 45v τέλος ἐδέξαντο καὶ οὕτως τῇ μεγάλῃ τούτου καὶ | θαυμαστῇ πολιτείᾳ καὶ

τὸ τέλος συμβαῖνον παρηκολούθησεν· ἀναγράφονται δ' εἶναι πάντες οἱ
 χρόνοι τῆς τούτου ἐπιβιώσεως ὀκτὼ πρὸς τοῖς ἑβδομήκοντα· καὶ γὰρ
 ὀπηνίκα ἐκ τῆς τῶν Κρητῶν ἐξῆλθε νήσου, χρόνων εὐρέθη τυγχάνων ὡς
 γέγραπται λς'. διετέλεσε δὲ καὶ ἐν Δαμασκῷ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ὁρίοις
 1135 αὐτῆς ἔτη κδ'. ἐν δὲ ταῖς περιόδους αὐτοῦ ταῖς ἐν χώραις καὶ πόλεσιν, ἔτη
 ιη'. εἰ δὲ καὶ τὴν γέννησιν μὴ εἶχεν ἐκ Δαμασκοῦ ἀλλ' ἐκ Κρήτης, ὅμως
 κατὰ τὸν μακάριον Ἰωάννην καὶ οὗτος Δαμασκηνὸς ὠνομάζετο, τοῦτο
 κληθεὶς ἀπ' ἐκείνου τοῦ γέροντος, τοῦ τὸ πάθος τῆς ὀργῆς ἐπιφέροντος,
 ὥ πρὸς ὑπηρεσίαν διὰ κτῆσιν ὑπομονῆς καὶ ὑπακοῆς ἑαυτὸν ἐπιδέδωκε,
 1140 καὶ ἐνηβρύνετο τοῦτο καλούμενος, ὥσεί τινα μεγίστῳ τροπαίῳ τῆς κατὰ
 Θεὸν πολιτείας αὐτοῦ, ἧς τὰ μὲν πολλὰ παρελείφθη, οὐχ' ὡς παρορατέα,
 ἀλλ' ὡς ὑπερνικῶντα τὸ μέτρον τοῦ λέγειν καὶ τοῦ ἀκούειν τὴν δύναμιν·
 τὰ δὲ ἀρκοῦντα τῇ διηγῆσει ἐκτίθενται εἰς ὕμνον, εἰς δόξαν, εἰς αἰνεσιν
 f. 46r τοῦ ἐγείροντος λόγους Θεοῦ χοῖκούς συναμιλλουμένους τοῖς οὐρανίοις, |
 1145 ταῖς ἀρεταῖς, ὥ ἡ δόξα σὺν τῷ ἀνάρχῳ αὐτοῦ πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ
 πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν.

Freie Universität Berlin

Ανδρέα Γκουτζιουκώστα

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΤΩΝ ΑΣΗΚΡΗΤΙΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΑΣΗΚΡΗΤΙΣ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ*

Η αυτοκρατορική γραμματεία στο Βυζάντιο αποτελούσε έναν σημαντικό μηχανισμό για τη διοίκηση του κράτους και ταυτόχρονα ένα όργανο προπαγάνδας της αυτοκρατορικής εξουσίας, που δεν είχε μία σταθερή και ενιαία μορφή¹, αλλά υπέστη πολλές μεταβολές κυρίως όσον αφορά τους αξιωματούχους της. Έτσι παρουσιάζονται νέα αξιώματα ανά τους αιώνες, τα οποία είτε έχουν καινούργιες αρμοδιότητες, είτε απορροφούν εκείνες παλαιότερων αξιωματούχων, είτε βέβαια συνδυάζουν και τα δύο.

Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο η αυτοκρατορική γραμματεία σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών και τις αναλύσεις των μελετητών² διαρθρώνεται σχηματικά ως εξής: στην κορυφή της βρίσκεται ο κοιαίστωρ του ιερού παλατίου, ο οποίος είναι επιφορτισμένος με τη σύνταξη και υπαγόρευση των νόμων, τη σύνταξη των *rescripta*³, την τήρηση αρ-

* Για τη συγγραφή της παρούσας μελέτης οφείλω θερμές ευχαριστίες στην καθηγήτριά μου κ. Αλκήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, η οποία μου υπέδειξε να ασχοληθώ εκτενέστερα με ορισμένους θεσμούς της αυτοκρατορικής γραμματείας και με καθοδήγησε σε όλα τα στάδια της έρευνάς μου.

1. Πβλ. F. Dölger, Die byzantinische und mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei, *Rapports XIIe Congrès International des Études Byzantines* (Ochride 1961), έκδ. Beograd 1963, I., σ. 83-103, κυρίως σ. 83 (στο εξής F. Dölger, Herrscherkanzlei).

2. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Αυτοκρατορικά Έγγραφα*², [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 4], Θεσσαλονίκη 1972, σ. 145-161 (στο εξής Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική*), όπου παρουσιάζεται η λειτουργία και η εξέλιξη της αυτοκρατορικής γραμματείας, το περίγραμμα του οποίου ακολουθώ. — Του ιδίου, *Το Βυζαντινό Κράτος*⁴, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 320-321, 326-327, 335-336 (στο εξής Ι. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*). — F. Dölger, Herrscherkanzlei 83 κ.ε.

3. Για τα *rescripta* και τη μορφή τους βλ. P. Classen, *Kaiserreskript und Königsurkunde*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 15], Θεσσαλονίκη 1977, σ. 17-23. — P. Noailles, *Les collections de Nouvelles de l'empereur Justinien*, Paris 1912, σ. 9-13 (στο εξής P. Noailles, *Collections*). — M. Kaser - K. Hackl, *Das römische Zivilprozessrecht*², [Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.4], München 1996, σ. 633-636 (στο εξής M. Kaser - K. Hackl, *Zivilprozessrecht*). — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 179 κ.ε. — De Marini Avonzo, *I rescritti nel processo del IV e V secolo, Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XI Convegno Internazionale, in onore di Felix B. J. Wubbe*, [Università degli studi di Perugia - Facoltà di Giurisprudenza], Napoli 1996, σ. 29-39. — L. Maggio, Note critiche sui rescritti postclassici. I. Il processo per *rescriptum*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 61 (1995) 285-311, όπου και η κυριότερη βιβλιογραφία (βλ. κυρίως σημ. 3, 7, 8).

χείου των νόμων και τη συμπλήρωση, ύστερα από πρότασή του, ενός καταλόγου ορισμένων υπαλληλικών θέσεων, του *laterculum minus*⁴. Πρόκειται για το σπουδαιότερο μέλος της αυτοκρατορικής γραμματείας⁵, που εκτός των άλλων διενεργεί και την πιστοποίηση της γνησιότητας των αυτοκρατορικών εγγράφων (*recognitio*)⁶. Άλλοι σημαντικοί αξιωματούχοι της αυτοκρατορικής γραμματείας ήταν οι *magistri scriniozum*, αυτόνομοι υπάλληλοι αποσπασμένοι από τα διάφορα *scrinia*⁷, τα οποία και προμήθευαν με βοηθούς τόσο τον *κοιαιστωρα* όσο και τους *magistri scriniozum* και βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του *magister officiorum*⁸. Ο *magister me-*

4. Βλ. *Codex Theodosianus*, έκδ. Th. Mommsen – P. M. Meyer, τ. I. 1-2, II, Berlin 1904 (4η ανατύπωση Dublin-Zürich 1971), 1.8.2 (424) (στο εξής CTh): ... *totius minoris laterculi dignitates, hoc est praepositurae omnes tribunatus et praefecturae iuxta consuetudinem priscam clementiae meae auctoritate deinceps emittantur*. Πβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 146.

5. Για τις αρμοδιότητες του *κοιαιστωρα* κατά την πρώτη περίοδο βλ. αναλυτικά με παράθεση πηγών Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαιστωρα του ιερού παλατίου: Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξή του*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 18], Θεσσαλονίκη 2001, σ. 78 κ.ε. (στο εξής Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαιστωρα*). Για τον θεσμό του *κοιαιστωρα* του ιερού παλατίου βλ. ακόμη R. Guillard, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*. Le questeur: *ó κοιαιστωρ quaestor*, *Byzantion* 41 (1971) 78-104 (στο εξής R. Guillard, *Questeur*). — G. de Bonfils, *Il comes et quaestor nell'età della dinastia costantiniana*, Napoli 1981. — S. Faro, *Il questore imperiale: luci et ombre su natura e funzione*, *Koinonia* 8 (1984) 133-159. — Domenico Vera, *Alcune note sul quaestor sacri palatii*, *Studi Tardoantichi* 1 (1986) [1988] 27-53. — J. Harries, *The Roman Imperial Quaestor from Constantine to Theodosius II*, *JRS* 78 (1988) 148-172 (στο εξής J. Harries, *Quaestor*). — A. Coşkun, *Ausonius und die spätantike Quaestur*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)* 119 (2001) 312-343, κυρίως 315-334.

6. Βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαιστωρα* 102-103.

7. Για τους *magistri scriniozum* βλ. J. B. Bury, *Magistri scriniozum*, *ἀντιγραφής και ρεφερενδάριοι*, *Harvard Studies in Classical Philology* (στο εξής HSPH) 21 (1910) 23-29 (στο εξής J. B. Bury, *Magistri*). — A. E. R. Boak, *The Roman Magistri in the Civil and Military Service of the Empire*, *HSPH* 26 (1915) 73-164, κυρίως σ. 92 κ.ε. Βλ. ακόμη I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 149, Για τη σχέση του *κοιαιστωρα* με τους *magistri* και τα *scrinia* βλ. J. Harries, *Quaestor* 159-164. Βλ. επίσης P. Noailles, *Collections* 9 κ.ε., όπου ο μελετητής σημειώνει ότι τα *scrinia* συμμετέχουν στη σύνταξη των διαφώρων *rescripta*, ενώ ο κύριος χαρακτήρας της λειτουργίας τους δεν είναι νομοθετικός αλλά κυρίως διοικητικός (σ. 13). — R. Delmaire, *Les institutions du bas-empire romain, de Constantin à Julien. I: Les institutions civiles palatines*, Paris 1995, σ. 64-73 (στο εξής R. Delmaire, *Institutions*), όπου γίνεται λόγος για τις αρμοδιότητες των *scrinia* και τις σημαντικές εργασίες που λάμβαναν χώρα σε αυτά με παράθεση πηγών. — Για τα *scrinia* βλ. ακόμη O. Seeck, «*Scrinium*» *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (στο εξής RE), τ. II.A1 (1923) 893-904. — W. Ensslin, «*Memoriales*», RE, τ. XV.1 (1931) 657-659.

8. *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Latercula Provincia-rum*, έκδ. O. Seeck, Berlin 1876 (ανατύπωση Frankfurt a.M. 1962) (στο εξής Not. Dign.), Or. 11.13-16. Για τον *magister officiorum* και τις αρμοδιότητές του βλ. A. E. R. Boak, *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empire* [University of Michigan Studies, Humanistic Series, τ. XIV: Aspects of Roman Law and Administration, Part II], New York - London 1919 (ανατύπωση εν Α. E. R. Boak – J. E. Dunlap, *Two Studies in Later Roman and*

memoriae επεξεργαζόταν τις παρατηρήσεις του αυτοκράτορα (adnotatio-
nes), οι οποίες γράφονταν πάνω στις αιτήσεις που του προσκομιζόνταν⁹,
και ο magister epistolarum είχε τη φροντίδα της απαντήσεως προς έγγρα-
φα υπομνήματα και αιτήσεις αρχών ή πολιτών¹⁰. Ο magister epistolarum
graezarum ήταν υπεύθυνος για τη σύνταξη και τη μετάφραση εγγράφων
και επιστολών στην ελληνική γλώσσα¹¹. Ο magister libellorum ασχολού-
νταν με τις υποθέσεις που εισάγονταν πρωτοδίκως στο αυτοκρατορικό
δικαστήριο και τις σχετικές με αυτές αιτήσεις¹². Επομένως στη σύνταξη
των απαντήσεων του αυτοκράτορα στις αιτήσεις των υπηκόων ή των
αρχών με τη μορφή των rescripta εκτός από τον κοιαίστωνα συμμετείχαν
και οι magistri scriniozum καθώς και οι υπάλληλοι των scrinia¹³. Η τρίτη
ομάδα αξιωματούχων της αυτοκρατορικής γραμματείας αποτελούνταν
από το σώμα των βασιλικών νοταρίων¹⁴ με επικεφαλής τον primicerius
notariorum, που τηρούσαν τα πρακτικά των συνεδριάσεων του θείου κον-
σιστωριού καθώς και το laterculum maius, έναν κατάλογο των ανώτερων
πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων του κράτους¹⁵. Ξεχωριστή θέ-

Byzantine Administration, New York - London 1972) (στο εξής A. E. R. Boak, *Master of Offices*). — M. Clauss, *Der magister officiorum in der Spätantike* (4.-6. Jahrhundert), München 1980 (στο εξής M. Clauss, *Magister officiorum*).

9. *Not. Dign. Or.* 19.7. Πβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 148. — Του ιδίου, *Κράτος* 318. — Για τον magister memoriae βλ. και M. Peachin, *The Office of the Memory, Studien zur Geschichte der römischen Spätantike: Festgabe für Professor Johannes Straub*, έκδ. E. Chrysos, Athens 1989, 168-208. — Ο magister memoriae είχε ως καθήκον και την αποστολή των νόμων στους επαρχιακούς διοικητές. Βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωνα* 65-66 σημ. 164 με βιβλιογραφία και παράθεση πηγών.

10. *Not. Dign. Or.* 19.8-9. Πβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 148. — Του ιδίου, *Κράτος* 318.

11. *Not. Dign. Or.* 19.12-13. Πβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 148. — Του ιδίου, *Κράτος* 318.

12. *Not. Dign. Or.* 19. 10-11. Πβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 148. — Του ιδίου, *Κράτος* 318.

13. Βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωνα* 88-89 σημ. 240, με παράθεση πηγών και απόψεις μελετητών.

14. Ο λατινικός όρος νοτάριος είναι ταυτόσημος με τους ελληνικούς σημειογράφος, ταχυγράφος, οξυγράφος και υπογραφεύς. Βλ. Δ. Πλαγιάννης, *Βυζαντινοί σημειογράφοι και χριστιανισμός. Σημειογράφοι, ταχυγράφοι, οξυγράφοι, νοτάριοι, στενογράφοι*, Αθήνα 1940, κυρίως 11, 23 (στο εξής Δ. Πλαγιάννης, *Σημειογράφοι*). — Σ. Χουβαδερόγλου, *Φιλολογικά και ιστορικά έρευνα περί την σημειογραφικήν έπιστήμην*, Αθηνά 49 (1939) 196-220 κυρίως 198, 208 (στο εξής Σ. Χουβαδερόγλου, *Σημειογραφική έπιστήμη*). — I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 148.

15. *CTh.* 6.35.7 (367). — *Not. Dign. Or.* 18.3-4. Πβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 148. — Του ιδίου, *Κράτος* 320. — Για τις απαρχές, τη σύνθεση της ομάδας των βασιλικών νοταρίων, τις αρμοδιότητες και τον προϊστάμενό τους βλ. R. Guiland, *Le Primicier (ό πρωμικήριος), le grand primicier (ό μέγας πρωμικήριος)*, *REB* 14 (1956) 132-133 (= Του ιδίου, *Recherches sur les institutions byzantines, I-II*, Berlin-Amsterdam 1967, I. σ. 306-307) [στο εξής R. Guiland, *Primicier (= Recherches)*]. — C. Vogler, *Constance II et l'administration impériale*,

ση μεταξύ των νοταρίων είχαν οι ρεφερενδάριοι, που μετέφεραν τις αιτήσεις των υπηκόων προς τον αυτοκράτορα και τις εντολές του τελευταίου προς τους *magistri scriniozum*, ενώ η θέση τους ήταν υψηλότερη από εκείνη των υπόλοιπων νοταρίων¹⁶. Στα μέσα του 5ου αιώνα οι νοτάριοι που τηρούσαν τα πρακτικά των συνεδριάσεων του ιερού κονσιστωρίου, του αυτοκρατορικού δηλαδή συμβουλίου, ονομάζονταν *σηκηρητάριοι* του θείου κονσιστωρίου και αποτελούσαν μία ιδιαίτερη ομάδα γραμματέων, τους οποίους εξετάζουμε στη συνέχεια.

Στη μέση βυζαντινή περίοδο θα σημειωθούν αλλαγές όσον αφορά την οργάνωση της αυτοκρατορικής γραμματείας και νέα αξιώματα θα υποκαταστήσουν τα παλαιότερα. Οι αντιγραφείς, δηλαδή οι παλαιοί *magistri scriniozum* και συγκεκριμένα ο *magister libellorum* και ο *magister epistolarum* θα περάσουν τον 9ο αιώνα, ίσως και νωρίτερα, στη δικαιοδοσία του *κοιαίστωνα*, ενώ ο *magister memoriae* παραμένει ένας ανεξάρτητος αξιωματούχος με τον ελληνικό τίτλο *ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων*¹⁷. Αργότερα κατά τον

Strasbourg 1979, σ. 192-197 (στο εξής C. Vogler, Constance II). — R. Delmaire, *Institutions* 47-56. — Βλ. και H. C. Teitler, *Notarii en Exceptores*, Amsterdam 1985 (στο εξής H. C. Teitler, *Notarii en Exceptores*), που αναλύει τον ρόλο και τη σημασία των ταχυγράφων (νοταρίων) στην εκκλησιαστική και αυτοκρατορική γραμματεία από την εποχή του Principatus μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα δίνοντας και προσωπογραφικά στοιχεία.

16. Για τους ρεφερενδάριους βλ. ενδεικτικά όσα αναφέρει ο Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων λόγοι*, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia I*, Lipsiae 1905, Ed. stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, Leipzig 1963, Περσ. Πολ. II.23.6 (στο εξής Προκόπιος, Περσ. Πολ.): Θεόδωρον ἐκέλευε τοῦ ἔργου τούτου ἐπιμελεῖσθαι, ὃς δὴ ἀποκρίσας ταῖς βασιλικαῖς ἐφειστήκει, αἰὲ τῷ βασιλεῖ τὰς τῶν ἱκετῶν δεήσεις ἀγγέλλων, σημαίνων τε αὐτῆς ὅσα ἂν αὐτῷ βουλομένῳ εἴη. ρεφερενδάριον τῇ Λατίνων φωνῇ τὴν τιμὴν ταύτην καλοῦσι Ῥωμαῖοι. — Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. III. 1, Lipsiae 1906. Ed. stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, Leipzig 1963, 14.11 (στο εξής Προκόπιος, *Ανέκδοτα*): Τοῖς δὲ ρεφερενδάριοις καλουμένοις οὐκέτι ἀπέχρη ἀνενεγκεῖν εἰς τὸν βασιλέα τὰς τῶν ἱκετευόντων δεήσεις, ἐς δὲ τὰς ἀρχὰς ἀναγγεῖλαι μόνον, ἥπερ εἰώθει. Πβλ. J. B. Bury, *Magistri* 25-29. — I. Καραγιαννόπουλος 148. — V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2: *L'administration centrale*, Paris 1981, σ. 4 (στο εξής V. Laurent, *Corpus*). — R. Delmaire, *Institutions* 55-56. — Το αξίωμα του ρεφερενδάριου εκτός από κρατικό ήταν και εκκλησιαστικό. Οι εκκλησιαστικοί ρεφερενδάριοι διαβίβαζαν και εξέθεταν στον αυτοκράτορα τα αιτήματα των επισκόπων, που παρπετιδημούσαν στην Κωνσταντινούπολη και δεν ήταν δυνατόν να παρουσιασθούν απ' ευθείας σε αυτόν. Βλ. Β. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 508-511 (στο εξής Β. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*).

17. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911 (ανατύπωση New York 1958), σ. 76 (στο εξής J. B. Bury, *Administrative System*). — A. E. R. Boak, *Master of Offices* 86. — I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 152. — R. Guiland, *Maître de Requêtes, Byzantion* 35 (1965) 97 κ.ε. — Οι αντιγραφείς ταυτίζονται από τον Ιωάννη Λυδό με τους αντικήσωρες. Βλ. *Περὶ ἐξουσιῶν ἢ περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*, έκδ. A. Bandy, *On Powers or the Mastertraces of the Roman State*, Philadelphia 1983, 3.27: *κυαίστωρα καὶ τοὺς λεγομένους πάλαι μὲν ἀντεκλήσωρας, καθ' ἡμᾶς δὲ ἀντιγραφεῖς* (στο

11ο αιώνα θα ανεξαρτητοποιηθεί και ο λιβελλίσσιος, ο παλαιός *magister libellorum*¹⁸. Τον *κοιαίστωρα*, του οποίου η σημασία στην αυτοκρατορική γραμματεία μειώνεται, θα υποσκελίσει όσον αφορά την *recognitio* των αυτοκρατορικών εγγράφων ό *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* στα μέσα του 9ου αιώνα¹⁹ και ο πρωτοασηκρητης, ένα άλλο αξίωμα που εμφανίζεται τον 8ο αιώνα, θα αντικαταστήσει τον *κοιαίστωρα* στην υπαγόρευση των νομοθετικών διατάξεων στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα²⁰. Στους αξιωματούχους της μέσης βυζαντινής περιόδου θα προστεθεί και ο *λογοθέτης του δρόμου*, που δεν αποτελούσε γραμματειακό αξίωμα, αλλά σύμφωνα με τον F. Dölger ήταν υπεύθυνος για τη σύνταξη εγγράφων εξωτερικής πολιτικής²¹. Το τελευταίο τέταρτο του 9ο αιώνα εμφανίζεται για πρώτη φορά το αξίωμα του *μυστικού* στο πρόσωπο του Λεόντα Χοιροσφάκτη, που σύμφωνα με ορισμένους μελετητές αποτελούσε τον ιδιαίτερο γραμματέα του αυτοκράτορα, ο οποίος φρόντιζε για την προσωπική και απόρρητη αλληλογραφία του²², ενώ κατ' άλλους αποτελούσε τον εξ απορρήτων σύμβουλο του αυτοκράτορα²³. Επομένως κατά τους 9ο και

εξής Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*). Πβλ. R. Guiland, *Questeur* 82. Ωστόσο οι αντικήνσορες ήταν καθηγητές του Δικαίου και μάλλον θα πρέπει να ταυτίσουμε τους αντιγραφείς με τους παλαιούς *magistri scriniorum*. Βλ. J. B. Bury, *Magistri* 24-25. — Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωρα* 121, 127. — Για τους αντικήνσορες βλ. H. J. Scheltema, *L'enseignement de droit des antecessors* [Byzantina Neerlandica, ser. B: Studia, fasc. I.], Leiden 1970.

18. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 155-156.

19. Ο πρώτος γνωστός *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* είναι ο *λογοθέτης του δρόμου* Θεόκτιστος *ἐπὶ Μιχαήλ Β'* (820-829). Βλ. Ιωσήφ Γενέσιος, *Βασιλείαι*, έκδ. Α. Lesmüller-Werner et I. Thurn, [CFHB XIV], Berlin - New York 1978, σ. 17.35-37 (στο εξής Γενέσιος). Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 160. — Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωρα* 130-131, όπου λανθασμένα και εκ παραδρομής σημειώνει ότι το αξίωμα του *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* απαντά για πρώτη φορά *ἐπὶ Θεοφίλου* (829-842).

20. Βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωρα* 132-134.

21. F. Dölger, *Der Kodikellos des Christodulos in Palermo. Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde* (1929), στο *Byzantinische Diplomatie. Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Ettal 1956, σ. 61 (στο εξής F. Dölger, *Kodikellos*). — Για τον *λογοθέτη του δρόμου*, τις αρμοδιότητες και τους υφιστάμενούς του βλ. J. B. Bury, *Administrative System* 91-93. — D. A. Miller, *The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period*, *Byzantion* 36 (1966/7) 438-470. — R. Guiland, *Les Logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*, *REB* 29 (1971) 31-70 (στο εξής R. Guiland, *Logothètes*). — N. Oikonomidès, *Les listes de présence byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 311-312 (στο εξής N. Oikonomidès, *Listes*).

22. F. Dölger, *Kodikellos* 64. — Του ιδίου *Herrscherkanzlei* 84. — R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le mystique, ό μυστικός*, *REB* 26 (1968) 279. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 153. — Του ιδίου, *Κράτος* 327. — Πβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β'1 (610-867) *Θεσσαλονίκη* 1998, σ. 271 και τ. Γ'1 (1081-1204) *Αθήνα* 2001, σ. 262-263 (στο εξής Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*).

23. N. Oikonomidès, *Listes* 324. — Του ιδίου, *St George of Mangana, Maria Skleraina, and the «Malj Sion» of Novgorod*, *DOP* 34-35 (1980-1) 245, ο οποίος σημειώνει: «this office which designated the Emperor's confidential counselor who also had important judicial responsibilities».

10ο αιώνες σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στην αυτοκρατορική γραμματεία, οι διεργασίες των οποίων είχαν αρχίσει νωρίτερα.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει την εξέλιξη των άσηκρητης και του πρωτοασηκρητης, προκειμένου να δοθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα της πορείας τους και του ρόλου τους στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας, της οποίας αποτελούν σημαντικά μέλη και για τους οποίους δεν υπάρχει μία ειδική μελέτη.

Οι άσηκρητης, των οποίων η ονομασία προέρχεται από τη λατινική (*a secretis*)²⁴, αποτελούν μία ιδιαίτερη ομάδα νοταρίων, που μαρτυρούνται για πρώτη φορά κατά τον 5ο αιώνα στα πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (451) με τον τίτλο του σηκρηταρίου του θείου κονσιστωρίου στο ελληνικό κείμενο των Πρακτικών και τον τίτλο του *a secretis* ή *secretarii sacri consistorii* στη μεταγενέστερη λατινική μετάφραση²⁵.

Με βάση τις αναφορές στα πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, μεταξύ των αρμοδιοτήτων των σηκρηταρίων του θείου κονσιστωρίου πε-

— Βλ. και Ι. Χρ. Κωνσταντινίδης, Νικόλαος Α' Μυστικός, Αθήνα 1967, σ. 36, οποίος αναφέρει ότι ο μυστικός ήταν ο εξ απορρήτων σύμβουλος του αυτοκράτορα, γι' αυτό καλείται και μυστικός. Με το αξίωμα του μυστικού ασχολούμαι σε ειδική μελέτη, η οποία βρίσκεται στο στάδιο της εκπόνησης.

24. Γι' αυτό στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε άκλιτα τους τύπους άσηκρητης και πρωτοασηκρητης, παρά το γεγονός ότι σε ορισμένες αφηγηματικές πηγές τα παραπάνω ουσιαστικά κλίνονται. Ακόμη πρέπει να σημειωθεί ότι εκτός από τον τύπο πρωτοασηκρητης απαντά στις πηγές και ο τύπος πρωτασηκρητης.

25. Βλ. στο ελληνικό κείμενο των πρακτικών *Acta Conciliorum Oecumenicorum* (έκδ. E. Schwartz. I-IV, Strassburg 1914 κ.ε.) (στο εξής ACOe) 2.1.1.65.15-16: τούτων τίνων Ἑλλη-νιστὶ ἐρμηνευθέντων διὰ Βερονικιανοῦ τοῦ καθωσιωμένου σηκρηταρίου τοῦ θείου κονσιστω-ρίου ... , αὐτόθι 2.1.1.66.21-22, 2.1.1.67.34-37: Κωνσταντίνος ὁ καθωσιωμένος σηκρητάριος τοῦ θείου κονσιστωρίου εἶπεν. Βλ. επίσης στο ελληνικό κείμενο των Πρακτικών και τα υπό-λοιπα σημεία όπου αναφέρονται οι δύο παραπάνω αξιωματούχοι: ACOe 2.1.1.69.9, αὐτόθι 2.1.1.70.37-38, 2.1.1.72.1-2, 2.1.1.73.19-20, 2.1.1.74.7-8, 2.1.1.78.13-14, 2.1.1.85.6, 2.1.1.88.19-20, 2.1.1.88.32, 2.1.1.89.26-27, 2.1.1.92.3-4, 2.1.1.94.22-23, 2.1.1.97.15-16, 2.1.1.103.3-4, 2.1.1.112.8-9, 2.1.1.113.24-25, 2.1.1.114.19-20, 2.1.1.114.28-29, 2.1.1.117.13-14, 2.1.1.119.31-32, 2.1.1.120.29-30, 2.1.1.121.15-16, 2.1.1.122.18-19, 2.1.1.141.3-4, 2.1.1.143.28-29, 2.1.1.181.5-6, 2.1.1.189.35-36, 2.1.1.192.1-2, 2.1.2.81.17, 2.1.2.92.12-15, 2.1.2.93.3-5, 2.1.2.93.32-33, 2.1.2.110.26, 2.1.2.115.38-39, 2.1.2.117.1-2, 2.1.2.117.23-24, 2.1.2.119.25, 2.1.2.124.35-36, 2.1.2.156.34-35, 2.1.3.5.26-27, 2.1.3.14.8-9, 2.1.3.32.7-8, 2.1.3.34.33-34, 2.1.3.44.29-30, 2.1.3.58.6, 2.1.3.60.23-24, 2.1.3.60.36-37, 2.1.3.61.21-22, 2.1.3.65.27, 2.1.3.66.22-23, 2.1.3.69.5, 2.1.3.85.39, 2.1.3.88.27, 2.1.3.95.28-29, 2.1.3.96.1, 2.1.3.104.9, 2.1.3.108.30-31. Βλ. ενδεικτικά στο λατινικό κείμενο των Πρακτικών ACOe 2.3.1.41.9-11: *Beronicianus vir devotus a secretis sacri consistorii ... recitavit*, 2.3.1.46.1-2: *Constantinus devotissimus agens in rebus et a secretis sacri consistorii ... recitavit*, 2.3.1.47.1-2: *Beronicianus devotissimus secretarius sacri consistorii ex eodem codice recitavit*. Πβλ. E. Stein, *Untersuchungen über das Officium der Prätorienpräfektur seit Diocletian*, Wien 1922, 47 και σημ. 1 (στο εξής E. Stein, *Prätorienpräfektur*). — Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 149-150.

ριλαμβάνεται η ανάγνωση κατά τη διάρκεια των εργασιών της Συνόδου διαφόρων εγγράφων, όπως των επιστολών του αυτοκράτορα και των επισκόπων που προέρχονταν από τα πρακτικά της ληστρικής Συνόδου της Εφέσου (449)²⁶. Ακόμη στα καθήκοντα των παραπάνω αξιωματούχων στο πλαίσιο των εργασιών της Δ' Οικουμενικής Συνόδου ανήκαν η σύνταξη των Πρακτικών, η μετάφραση λατινικών κειμένων στην ελληνική γλώσσα²⁷ καθώς και η καταγραφή και ανακοίνωση των αποφάσεων του αυτοκράτορα, καθήκον που δεν συνδέεται μόνο με τις εργασίες της Συνόδου, αλλά και με τη θεσμική δραστηριότητα των σηκρηταρίων του θείου κονσιστωρίου²⁸.

Μόνο η προσθήκη «τοῦ θείου κονσιστωρίου» που συνοδεύει τον όρο σηκρητάριος —η αναφορά γίνεται σε δύο σηκρηταρίους, τον Κωνσταντίνο και τον Βερονικιανό— δείχνει ότι ο σηκρητάριος έχει σχέση με το κονσιστώριον και τις εργασίες του²⁹. Οι *a secretis* ή *secretarii sacri consi-*

26. Ο Π. Α. Γιαννόπουλος, *Ἡ αὐτοκρατορική αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα*, ΕΕΒΣ 37 (1969-1970) 112 (στο εἶξ. Π. Α. Γιαννόπουλος, *Αὐλή*), αναφερόμενος στον πρωτοασκηρῆτις σημειώνει ὅτι με δική του ευθύνη φυλάσσονταν τα πρακτικά των παλαιότερων Συνόδων στα αρχεῖα του παλατίου. Ωστόσο αὐτό δεν τεκμηριώνεται ἀπὸ τις πηγές, ἐνῶ υπεύθυνος γιὰ τὸ αρχεῖο των νόμων, τον *liber legum*, και μάλλον και γιὰ ἄλλα αυτοκρατορικά ἐγγράφα ἦταν ὁ *κοιαίστωρ* του *ιεροῦ παλατίου*, ὅπως ἀναφέρει στη συνέχεια και ὁ Π. Α. Γιαννόπουλος (σ. 115). Ακόμη ὁ *κοιαίστωρ* του *ιεροῦ παλατίου* Κωνσταντίνος, που συμμετεῖχε στις εργασίες της Ε' Οικουμενικῆς Συνόδου (552), παρουσίασε μία σειρά ἐγγράφων, την ἀλληλογραφία του Ιουστινιανού και του πάπα Βιγίλιου (537-555), στην οποία φαίνονταν ὅτι ὁ πάπας εἶχε ἐγκρίνει παλαιότερα την πολιτική του αυτοκράτορα. Βλ. *ACOe* 4.1.183 κ.ε. (ἐκδ. J. Straub, Berlin 1971). Πβλ. *The Prosopography of the Later Roman Empire* IIIA. 343 (Constantinus 4) [ἐκδ. A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, τ. I. (260-395), Cambridge 1997, J. R. Martindale, τ. II. (395-527), Cambridge 1995 (πρώτη ἐκδοση 1980), J. R. Martindale, τ. IIIA και τ. IIIB (527-641), Cambridge 1992] (στο εἶξ. *PLRE*). — Βλ. και *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, ἐκδ. J. D. Mansi, Firenze-Venezia 1757-1798 (ανατύπωση Graz 1901) (στο εἶξ. J. D. Mansi), τ. 11 σ. 524: *οἱ προσκομισθέντες χάρται και κωδίκια παρὰ Ἰωάννου τοῦ ἐνδοξοτάτου πατριχοῦ και κοιαίστωρος ... και ἐπεδόθησαν δύο χαρτία ἐσφραγισμένα ἀπὸ κηρίου, ἐντυποῦντα μονόγραμμα Κωνσταντίνου δεσπότης*. Πβλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Ὁ θεσμός του κοιαίστωρα* 90 και σημ. 247.

27. Γιὰ τὴ δραστηριότητα των σηκρηταρίων του θείου κονσιστωρίου κατὰ τις εργασίες της Δ' Οικουμενικῆς Συνόδου βλ. τα χωρία που σημειώνονται παραπάνω στη σημείωση 25.

28. Βλ. γιὰ παράδειγμα *ACOe* 2.1.2.124.32 κ.ε.: *Οἱ ἐνδοξότατοι ἄρχοντες εἶπον· Ἄνευεγθήσεται τῷ θεοτάτῳ και εὐσεβεστάτῳ ἡμῶν δεσπότη τὰ ἐκβούμενα. Καὶ ἀπελθὼν κατὰ κέλευσιν τῶν ἐνδοξοτάτων ἀρχόντων εἰς τὸ θεῖον παλάτιον Βερονικιανὸς ὁ καθωσιωμένος σηκρητάριος τοῦ θείου κονσιστωρίου και μετὰ μικρὸν ἐπανελθὼν προσεφώνησε τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ ταῦτα. Προσφώνησις. Ἐκέλευσεν ὁ θεοτάτος και εὐσεβεστάτος ἡμῶν δεσπότης ἢ κατὰ τὰ δόξαντα τοῖς μεγαλοπρεπεστάτοις και ἐνδοξοτάτοις ἄρχουσιν ... ἢ, εἰ μὴ τοῦτο δοκεῖ, ... , ὅπου φαίνεται ὅτι ὁ Βερονικιανὸς κατέγραψε ἢ συνέταξε τὴν αυτοκρατορική ἀπόφαση.*

29. Ὁ Κωνσταντίνος ονομάζεται και βοηθὸς τῶν θείων σηκρητῶν (βλ. *ACOe* 2.1.1.77.5) και βοηθὸς τοῦ θείου κονσιστωρίου (βλ. *ACOe* 2.1.3.64.39) ἢ *adiutor sacri consistorii* (κατὰ τὴ λατινική ἀπόδοση). Εἰδὼ με τὸν ὅρο *θείων σηκρητῶν* μάλλον ἐννοοῦνται οἱ συνεδριάσεις του

storii ή σηκηρητάριοι του θείου κονσιστωρίου πρέπει να συμμετείχαν στη σύνταξη των εμπιστευτικών πρακτικών και των αποφάσεων του ιερού κονσιστωρίου ως γραμματείς και κατά τις εργασίες της Δ' Οικουμενικής Συνόδου δύο από αυτούς ανέλαβαν καθήκοντα που θα μπορούσε να αναλάβει και ένας νοτάριος. Άλλωστε η ανάγνωση κειμένων στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των σηκηρηταρίων του θείου κονσιστωρίου, καθώς και ο καθωσιωμένος έσκέπτωρ (exceptor) για παράδειγμα αναγιγνώσκει αυτοκρατορικά και άλλα έγγραφα³⁰.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι υπήρχε παράλληλα και το εκκλησιαστικό αξίωμα του σηκηρηταρίου. Στα πρακτικά της Συνόδου που συνήλθε το 536 στην Κωνσταντινούπολη επί πατριαρχίας Μηνά (536-552) απαντούν δύο διάκονοι, νοτάριοι και σηκηρητάριοι, ο Χριστόφορος και ο Χριστόδωρος. Σύμφωνα με τη Β. Λεονταρίτου το αξίωμα του σηκηρηταρίου δεν διαφέρει από εκείνο του νοταρίου, καθώς και ο σηκηρητάριος μεταφράζει κείμενα από τα λατινικά στα ελληνικά και αναγιγνώσκει έγγραφα στη Σύνοδο³¹. Επομένως φαίνεται και από την περίπτωση του εκκλησια-

ιερού κονσιστωρίου, στις οποίες συμμετείχε και προσέφερε τις υπηρεσίες του ο Κωνσταντίνος, οι οποίες ήταν γραμματειακές και σχετίζονταν με την τήρηση των πρακτικών. — Βλ. και Α. Kraus, *Secretarius und Secretariat, Der Ursprung der Institution des Staatssekretariats und ihr Einfluss auf die Entwicklung moderner Regierungsformen in Europa, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 55 (1960) 46 και σημ. 17 (στο εξής Α. Kraus, *Secretarius*), σύμφωνα με τον οποίο ο όρος τών θείων σηκηρητών έχει τοπικό χαρακτήρα («wobei secretum nicht Geheimnis, sondern eben jenen Raum bedeutet»). — Για το sacrum consistorium, που ως όρος μαρτυρείται για πρώτη φορά στα χρόνια του Κωνσταντίνου Β' (337-361) και προέρχεται από το consilium principis, το άτυπο σώμα των φίλων και συντρόφων του αυτοκράτορα κατά την εποχή του Principatus, το οποίο με το πέρασμα του χρόνου αποκτούσε όλο και πιο επίσημη μορφή και ο Μ. Κωνσταντίνος το κατέστησε επίσημο όργανο, βλ. F. Amarelli, *Dai «consilia principum» al «consistorium»*. *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. X Convegno Internazionale in onore di A. Biscardi*, [Università degli studi di Perugia. Facoltà di Giurisprudenza], Napoli 1995, σ. 187-193. — P. B. Weiss, *Consistorium und comites consistoriani. Untersuchungen zur Hofbeamtenschaft des 4. Jahrhunderts n. Chr. auf prosopographischer Grundlage*, Würzburg, 1975. — C. Vogler, *Constance II* 216-220. — R. Delmaire, *Institutions* 29-45.

30. Βλ. ενδεικτικά ACOe 2.1.1.153.4-7: Ἔστιν καὶ θεία ὑποσημείωσις ἐν τῇ ἀναγνωσθεῖσῃ δεήσει τοῦ θειοτάτου καὶ εὐσεβεστάτου ἡμῶν βασιλέως ... καὶ διὰ τοῦ αὐτοῦ καθωσιωμένου ἐσκέπτορος ἀνεγνώσθη, 2.1.1.156.5-9: Καὶ διὰ Ἀστερίου τοῦ καθωσιωμένου ἐσκέπτορος τὸ αὐθεντικὸν σχεδᾶριον τὸ ἀπὸ τῶν νοταρίων προενεχθέν ἄλλον τὰ ἀντίγραφα ἅτινα ἐκ τοῦ μέρους Εὐτυχοῦς τοῦ εὐλαβεστάτου ἀρχιμανδρίτου, προενεχθέντα συγκρινόντος ἀνεγνώσθησαν. καὶ ἀνεγνώσθη ἐξ ἀρχῆς ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα πρᾶξις, ἥτις καὶ ἐν τοῖς ὑπομνήμασιν ἐμφέρεται, οὕτως ... , 2.1.1.178.3-5: Ἡ θεία καὶ δὴ ὑποσημείωσις ἀναγιγνωσκέσθω. Καὶ διὰ τοῦ αὐτοῦ καθωσιωμένου ἐσκέπτορος ἀνεγνώσθη — Για τους exceptores, οι οποίοι ήταν νοτάριοι των διαφόρων υπηρεσιών και όχι του αυτοκράτορα βλ. C. Teitler, *Notarii en Exceptores* 73 x.e. — P. Noailles, *Collections* 57-58.

31. ACOe 3.52.30-31, 3.134.16-17, 3.152.9-11, 3.160.17-18. — Βλ. και Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως τῆς Κυπρίων νήσου εἰς τὰ λειπόμενα τοῦ βίου τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν καὶ ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Ἰωάννου τοῦ ἐλεήμονος, ἐκδ. Α. Festugière, ἐν Α. J.

στικού αξιώματος του σηκρηταρίου ότι ο σηκρητάριος έχει όμοιες αρμοδιότητες με τους νοταρίους, ενώ δεν γίνεται μνεία για κάποιο άλλο ιδιαίτερο καθήκον του³². Όσον αφορά τον ονομαστικό τίτλο του εκκλησιαστικού σηκρηταρίου, ενδεχομένως αυτός να προέρχεται από την υπηρεσία του ως γραμματέα στο πατριαρχικό σέκρετο.

Επιπλέον στον Θεοδοσιανό Κώδικα αναφέρονται άτομα που εκτελούσαν καθήκοντα νοταρίων στο κονσιστώριον και μάλλον κρατούσαν τα εμπιστευτικά πρακτικά των συνεδριάσεων του³³. Σύμφωνα με μία άλλη διάταξη του ιδίου Κώδικα ο *πριμικήριος των νοταρίων* φαίνεται ότι συμ-

Festugière – L. Rydén, *Léontios de Néapolis, Vie de Syméon le fou et Vie de Jean de Chypre*, [Institut Français d'Archéologie de Beyrouth. Bibliothèque Archéologique et Historique t. XCV], Paris 1974, σ. 349 (cap. 4), στίχ. 1-5: *Μαθὼν δὲ ποτε πάλιν ὁ τρισόλβιος ὥς τινες ἀδικούμενοι ὑπὸ τῶν ἀντιδίκων αὐτῶν καὶ βουλόμενοι προσέρχεσθαι τῷ αἰοδίμῳ τῷ φόβῳ τῶν καγκελλάρων καὶ σεκρηταρίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ λοιπῶν τῶν παρισταμένων ἀνακόπτονται*. Πβλ. Β. Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα* 530, η οποία για την τελευταία μαρτυρία σημειώνει ότι οι σεκρητάριοι αναφέρονται μαζί με τους καγκελλάρους και τους εκκλησιαστικούς ως προσωπικό των πατριαρχικών γραφείων αλλά και ως όργανα επιβολής της τάξεως. Ο εκδότης Α. J. Festugière στη γαλλική μετάφραση του κειμένου αποδίδει τον όρο *σεκρητάριοι* ως «*secrétaires du conseil*». Στη συγκεκριμένη περίπτωση ενδεχομένως πρόκειται για τους γραμματεῖς του πατριαρχικού δικαστηρίου που συνέτασσαν τις δικαστικές αποφάσεις.

32. Βλ. και Δ. Πλαγιάννης, *Σημειογράφοι* 43 σημ. 2, ο οποίος σημειώνει ότι ο *σεκρητάριος* ή *ἀσηκρήτις* ή *πρωτοασηκρήτις* σήμαινε τον εξ απορρήτων γραμματέα ή τον δευθυνή της γραμματείας του αυτοκράτορα ή του πατριάρχα και ήταν ανώτατο αξίωμα, με το οποίο είχαν τιμηθεί από την πολιτεία και την εκκλησία πολλοί νοτάριοι.

33. CTh. 6.35.7 (367): *Omnes, qui intra consistorii secreta veneranda notariorum funguntur officio...* . Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 150. — Ch. Lecrivain, *Notarius*, στο *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romains*, έκδ. E. Daremberg – E. Saglio (στο εξής *Dict. Antiq.*), τ. 4, μέρος Α', Paris 1907 (ανατύπωση Graz 1969), σ. 106 (στο εξής Ch. Lecrivain, *Notarius*). — De Martino, *Storia della costituzione romana*², V, Napoli 1975, σ. 277. — C. Vogler, *Constance II* 192-193. Βλ. και Cassiodori *Senatoris, Variarum*, έκδ. Th. Mommsen, MGH. Auct. Ant. XII, (1894), I.4.10, VI.16 (*Formula notariorum*). — Sidonii Apollinaris, *Carmina*, έκδ. A. Loyer, τ. I, CUF, Paris 1960, XXIII 215. Πβλ. W. Ennslein, *Tribunus et notarius*, RE, τ. VI.A2 (1937) 2453. Ο R. Delmaire, *Institutions* 52, σημειώνει ότι οι νοτάριοι από τη συμμετοχή τους στο κονσιστώριον ή *secretum* θα ονομαστούν *a secretis* ή *secretarii* από τον 5ο αιώνα. — Ο C. Teitler, *Notarii en Exceptores* 96, επισημαίνει ότι οι σηκρητάριοι ανέλαβαν τα καθήκοντα των νοταρίων στο *θεῖον κονσιστώριον*. — Βλ. και M. Clauss, *Magister officiorum* 206, ο οποίος επεξηγεί τον όρο *a secretis* ως *νοτάριο*, καθώς οι νοτάριοι ήταν οι *ταχυγράφοι* του *ιερού κονσιστωρίου* και των υπόλοιπων συζητήσεων ενώπιον του αυτοκράτορα (σ. 16). Πάντως οι νοτάριοι ως τεχνικός όρος δεν ταυτίζονται με τους *ἀσηκρήτις*. — Ο Th. Mommsen, *Ostgothische Studien, Neues Arch. d. Gesellsch. f. ältere deutsche Geschichtskunde* 14 (1889) 225-249 και 453-544· 15 (1890) 181-186 (Nachträge) = *Gesammelte Schriften* VI, Berlin 1905, σ. 420 ταυτίζει τους όρους *νοτάριος* και *ἀσηκρήτις*, αλλά παρά τη συνάφεια των αρμοδιοτήτων τους πρόκειται για δύο διαφορετικά αξιώματα. Πβλ. E. Stein, *Prätorienpräfektur* 47 σημ. 2, όπου σημειώνεται ότι οι *ἀσηκρήτις* ως ξεχωριστό αξίωμα μάλλον δεν υφίστανται στη Δύση, καθώς δεν αναφέρονται με κάποια ορολογία στις πηγές και γι' αυτό ο Κασσιόδωρος δεν αναφέρεται σε *a secretis*, αλλά σε *νοταρίους* που υπηρετούν στο *sacrum consistorium*.

μετείχε στο *sacrum consistorium*, καθώς αναφέρεται ότι οι *πριμικήριοι* των νοταρίων μπορούσαν να παραιτηθούν από την υπηρεσία τους στο *κονσιστώριον*, εφόσον το επιθυμούσαν οι ίδιοι³⁴. Κατά συνέπεια μάλλον και κάποιοι νοτάριοι της υπηρεσίας του συμμετείχαν στις εργασίες του *κονσιστωρίου*.

Επομένως οι *σηκηρητάριοι* καλούνταν έτσι, γιατί τηρούσαν τα εμπιστευτικά πρακτικά των συνεδριάσεων του *ιερού κονσιστωρίου* διαδεχόμενοι σε αυτή την αρμοδιότητα τους *νοταρίους*. Όπως άλλωστε σημειώνει ο Ι. Καραγιαννόπουλος, πιθανότατα οι *a secretis* ονομάζονταν αρχικά *notarii a secretis*³⁵.

Κατά τον Α. Η. Μ. Jones τα υπαλληλικά καθήκοντα των *νοταρίων* πέρασαν γύρω στο 450 στους *memoriales* ή *agentes in rebus*, που υπηρετούσαν ως γραμματείς του *ιερού κονσιστωρίου*, καθώς λίγοι από τους *νοταρίους*, που τις περισσότερες φορές βρίσκονταν μακριά από την αυλή διεκπεραιώνοντας διάφορες διπλωματικές αποστολές, ασκούσαν τα υπαλληλικά τους καθήκοντα³⁶. Ο μελετητής στηρίζεται αφενός στη μαρτυρία της διάταξης του Ιουστίνου Α' (518-527), όπου γίνεται λόγος για διπλές και ταυτιζόμενες υπηρεσίες, όπως των *ἀσηκηρῆτις* που είναι ταυτόχρονα *memoriales* ή *agentes in rebus*³⁷, και αφετέρου στο γεγονός, ότι στα πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου ο Κωνσταντίνος και ο Βερονικιανός αναφέρονται με τον τίτλο *μαγιστριανοί* (*agentes in rebus*) και *σηκηρητάριοι του θείου κονσιστωρίου*³⁸. Πρέπει όμως να παρατηρήσουμε πως αυτό δεν σημαίνει ότι οι *agentes in rebus* και οι *memoriales* εκτόπισαν

34. CTh 6.10.2 (381): *Notariorum primicerios, si, prout eorum voluntas fuerit, de consistorio nostro sine administratione discesserint, non solum vicariis anteponi ...* Πβλ. Ch. Lecrivain, *Notarius* 105. — R. Delmaire, *Institutions* 52.

35. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 153.

36. Α. Η. Μ. Jones, *The Later Roman Empire*, τ. I-III, Oxford 1964, (ανατύπωση σε δύο τόμους Baltimore 1986, την οποία χρησιμοποιώ), Ι. σ. 574 και σημ. 22. (II. 1235) (στο εξής Α. Η. Μ. Jones, *Empire*).

37. *Codex Justinianus* 12.33.5.4 (524), έκδ. P. Krueger (*Corpus Juris Civilis* II), Berlin 1877 (ανατύπωση Hildesheim 1997) (στο εξής CJ): *Excipiendis videlicet nec deducendis in hanc perpetuo conservandam legem pragmaticam eis, qui binas militias simul compositas et sociali nexas consortio fuerint adsecuti, ut in viris dicatissimis scholaribus atque candidatis fieri moris est nec non in viris devotis laterculensibus et pragmaticariis vel a secretis contigit, quos memorialium etiam aut agentes in rebus adornat cingulus, et si qui simili stipendiorum iuguntur copula*. Βλ. και CJ 12. 20.5 (470).

38. Βλ. ενδεικτικά ACOe 2.1.1.70.37-38: Κωνσταντίνος ο καθωσιωμένος *μαγιστριανός και σηκηρητάριος του θείου κονσιστωρίου*. — ACOe 2.1.1.94.22-23: Βερονικιανός ο καθωσιωμένος *μαγιστριανός και σηκηρητάριος του θείου κονσιστωρίου*. Για τη σχέση και την ομοιότητα των δραστηριοτήτων των *agentes in rebus* και των *νοταρίων* ως οργάνων ελέγχου από μέρους της κεντρικής εξουσίας και ως φορέων διεκπεραίωσης αποστολών που τους είχαν ανατεθεί από τον αυτοκράτορα βλ. W. Sinnigen, *Two Branches of the Late Roman Secret Service*, *Journal of American Philology* 80 (1959) 238-254.

πλήρως τους νοταρίους από το κονσιστώριον και ότι αυτοί πλέον τηρούσαν τα πρακτικά των συνεδριάσεων του θείου κονσιστωρίου.

Αντίθετα με τον Α. Η. Μ. Jones, ο R. Delmaire σημειώνει με βάση τις παραπάνω μαρτυρίες ότι οι a secretis μπορούσαν να προέρχονται και από τους agentes in rebus και τους υπαλλήλους των scrinia (memoriales) καθώς και από τους ταχυγράφους του επάρχου του πραιτωρίου, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Ιωάννη Λυδού, στην οποία αναφερόμαστε στη συνέχεια³⁹. Μαρτυρείται μάλιστα και άσηκρητίς, ο οποίος ήταν ιατρός του παλατιού⁴⁰, ωστόσο δεν αποκλείεται να του είχε αποδοθεί τιμητικά το αξίωμα του άσηκρητίς. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι στην παραπάνω διάταξη του Ιουστίνου Α΄ γίνεται λόγος για συνδυαζόμενα ζεύγη αξιωμάτων και επομένως οι a secretis, που προέρχονταν από διάφορες υπηρεσίες και υπηρετούσαν ως ταχυγράφοι στο sacrum consistorium, μπορούσαν να ασκούν διπλά καθήκοντα, του a secretis και του agentis in rebus ή του memorialis⁴¹.

Ένας ακόμη άσηκρητίς που μαρτυρείται κατά τον 5ο αιώνα είναι ο Στρατήγιος (475/476), ο οποίος αναγιγνώσκει μήνυμα του Βασιλίσκου (475-476) προς τον λαό⁴². Και εδώ ο Στρατήγιος μεταφέρει μία εντολή του αυτοκράτορα, όπως για παράδειγμα και ο σηκρητάριος του θείου κονσιστωρίου Βερονικιανός κατά τις εργασίες της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου⁴³, ενώ δεν σημειώνεται κάποια άλλη αρμοδιότητά του. Σε αυτή την περίπτωση αποδίδεται για πρώτη φορά στις πηγές, απ' όσο γνωρίζουμε, ο λατινικός όρος a secretis με τον εξελληνισμένο όρο άσηκρητίς.

Ο εξελληνισμένος όρος άσηκρητίς απαντά και στις αφηγηματικές

39. R. Delmaire, *Institutions* 45 και σημ. 54, 72.

40. Βλ. *Πασχάλιον Χρονικόν*, έκδ. L. Dindorf, CB, I, Bonnae 1832 (στο *εξής Πασχάλιον Χρονικόν*), σ. 625.3-4, όπου γίνεται λόγος για τον Θωμά, που ήταν άσηκρητίς και ιατρός του αυτοκράτορα. Πβλ. R. Delmaire, *Institutions* 45 και σημ. 54. — PLRE IIIB. 1315 (Thomas 5).

41. Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 150, όπου σημειώνει ότι οι άσηκρητίς ενίοτε ασκούσαν τα διπλά καθήκοντα του a secretis και του agentis in rebus.

42. Βίος του Δανιήλ του Στυλίου [BHG 490], Vita antiquior, έκδ. H. Delehaye, *Les Saints Stylites*, Bruxelles-Paris 1923, σ. 79.1 κ.ε.: *Ἐἶτα προσκαλεσάμενος ὁ δοῖος Στρατήγιον τὸν ἀσηκρητίν, ἐπέτρεψεν τῷ βασιλεῖ ἀποστεῖλαι μανδάτα τῷ δήμῳ ἀπολογίας χάριν· ὃ δὴ καὶ πεποίηκεν. Καὶ ἀνελθὼν ὁ ἀσηκρητίς ἐν τῷ ἄμβωνι ἤρξατο ἀναγιγνώσκειν οὕτως λέγων ...* Πβλ. PLRE II. 1034 (Strategius 7). Ο Βίος του Δανιήλ Στυλίου γράφτηκε από έναν ανώνυμο μαθητή του (ἄπερ παρὰ τῶν πρὸ ἐμοῦ μαθητευσάντων τῷ ἁγίῳ ἤκουσα καὶ ὅσα αὐταῖς διψοῖν ἔθεασάμην ἀψευδῶς διηγῆσμαι [σ. 2. στιχ. 6-7] και χρονολογείται στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα. Μεταγενέστερη είναι η επιτομή του Βίου του καθώς και μία τρίτη παραλλαγή. Και οι τρεις παραλλαγές έχουν εκδοθεί από τον H. Delehaye, ό.π. σ. 1-147.

43. Βλ. παραπάνω σημ. 28.

πηγές του 6ου αιώνα⁴⁴. Ο Μένανδρος χρησιμοποιεί τον όρο, για να προσδιορίσει την ιδιότητα ενός αξιωματούχου των Περσών, του οποίου δεν δηλώνονται με σαφήνεια οι ακριβείς αρμοδιότητες: ... κατὰ μέσον τῆς ὁδοιοποιίας τῶν τις παρὰ Πέρσαις τοῖς βασιλικοῖς τε καὶ δημοσίοις πράγμασιν ἐξυπηρετούμενων, οὓς, εἴ τις τῇ Λατίνων χρήσοιτο φωνῇ, ἀσηκρήτις προσαγορεύσειεν⁴⁵.

Ο Προκόπιος είναι πιο συγκεκριμένος όσον αφορά τις αρμοδιότητες των ἀσηκρήτις. Αναφερόμενος στις επεμβάσεις και υπερβάσεις του Ιουστινιανού σημειώνει: ... τοῖς δὲ ἀσηκρήτις καλουμένοις οὐκ ἀπεκέκριτο τὸ ἀξίωμα ἐς τὸ τὰ βασιλέως ἀπόρρητα γράφειν, ἐφ' ὧπερ τὸ ἀνέκαθεν ἐτετάχατο ...⁴⁶ και σε άλλο έργο του αναφέρει: τὸν τῶν ἀπορρήτων γραμματέα ... ἀσηκρήτις καλοῦσι τὸ ἀξίωμα τοῦτο οἱ Ῥωμαῖοι· σήκηρητα γὰρ καλεῖν τὰ ἀπόρρητα νενομίκασιν⁴⁷. Η μαρτυρία του Προκοπίου συνδέει τον ἀσηκρήτις με τον γραμματέα των απορρήτων του αυτοκράτορα, προφανώς μεταφράζοντας στην ελληνική τον λατινικό όρο *secreta*, πρέπει όμως να προσδιορίσουμε τις αρμοδιότητες αυτού του γραμματέα,

44. Δύο από τους ἀσηκρήτις που μαρτυρούνται τον 6ο αιώνα είναι ο Αρμόνιος, που συμμετείχε το 504 μαζί με τον μάγιστρο των οφφικίων Κέλερ στις διαπραγματεύσεις ειρήνης με την Περσία [βλ. Μαρκελλίνος κόμης, Χρονικόν, έκδ. Th. Mommsen, MGH. Auct. Ant. XI, 2 (1894), 504 (σ. 96.21). Πβλ. PLRE II. 150 (Armonius)], και ο Αστέριος μεταξύ των ετών 512-517, ο οποίος στη συνέχεια προήχθη σε *refereyndario*. Βλ. Severus of Antioch (465-538). A Collection of Letters of Severus of Antioch, έκδ. - μετάφρ. E. W. Brooks, *Patrologia Orientalis* 12 (1915), 14 (1919), Brepols 1973, 46. Πβλ. PLRE II. 172 (Asterius 10).

45. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Excerpta de legationibus* (Εκ τῆς Ἱστορίας Μενάνδρου), έκδ. Ch. de Boor, Berolini 1903, σ. 213.27-30. — Βλ. και Πασχάλιον Χρονικόν 730.13-14: ἐπέδωκαν ἡμῖν ὑπομνηστικὸν γενόμενον πρὸς ἡμᾶς ἀπὸ τινος ἀδσηκρήτις Περσῶν. — Ο Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 3.20, σημειώνει για τον τίτλο ἀδσηκρήτις: καὶ ἁ σηκρήτις τοὺς ἐπὶ τῶν σηκρήτων —οὐδὲ γὰρ ἀδσηκρήτις κατὰ τοὺς ιδιώτας, ἐξ ἀγνοίας μετὰ τοῦ δέλτα στοιχείου τῆς προθέσεως ἐπιβαλλομένης.

46. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 14.4. Πβλ. J. B. Bury, *Administrative System* 97. — I. Πηλλης, *Τίτλοι, ὀφφίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ χριστιανικῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ*, Αθήνα 1985, σ. 229 (στο εἰς I. Πηλλης, *Τίτλοι*). Βλ. και *Suida Lexicon*, έκδ. A. Adler, τ. 1, μέρος Α', Lipsiae 1928 (editio stereotypa editionis primae Stuttgart 1989) (στο εἰς *Suida Lexicon*), σ. 538, λ. Γραμματέας: ... τὸν τῶν ἀπορρήτων γραμματέα· ἀσηκρήτις καλοῦσι τὸ ἀξίωμα Ῥωμαῖοι. — Ιγνάτιος Διάκονος, *Βίος Νικηφόρου* [BHG 1335], έκδ. Ch. de Boor, *Nicéphori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Lipsiae 1880, (ανατύπωση New York 1975) (στο εἰς Ιγνάτιος, *Βίος Νικηφόρου*), σ. 144.7-10: ἡρέθη γὰρ ὑπογραφεὺς τοῖς τῶν κρατούντων μυστηρίοις ὑπηρετούμενος, οὕτω γὰρ παρὰ Αὐσονίδι διαλέκτῳ τὸ Ἀσηκρήτις ὄνομα, ὃ ἐπὶ τῶν μυστηρίων μεθερμηνεύεσθαι βούλεται. Πβλ. W. Lackner, *Der Amtstitel Maximus des Bekenners*, JÖB 20 (1971) 64 (στο εἰς W. Lackner, *Amtstitel*).

47. Προκόπιος, Περσ. Πολ. II.7.15. — Νικηφόρος Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ιστορία*, έκδ. C. Mango, [CFHB XIII], Washington 1990, σ. 114.18-19 (στο εἰς Νικηφόρος). Πβλ. J. B. Bury, *Administrative System* 97. — E. Stein, *Histoire du Bas Empire*, τ. II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949 (ανατύπωση Amsterdam 1968), σ. 737 (στο εἰς E. Stein, *Histoire*).

ζήτημα που θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους ἀσηκρήτις μας παρέχει και ο Ιωάννης Λυδός. Μιλώντας για τον εαυτό του αναφέρει: ... ἐπὶ τὴν ἐπαρχότητα τῶν πραιτωρίων ὑπὸ τῷ πάντων βασιλέων ἡμερωτάτῳ Ἀναστασίῳ προήγαγεν· ὃς οὐ πείθειν με μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀναγκάζειν δυνάμενος τοῖς ταχυγράφοις τῆς ἀρχῆς συνηρίθμυσεν ... Ὅπως δὲ μὴ τυχὸν ῥαθυμήσω πᾶσάν μοι κέρδους ὁδὸν ὃ ὑπαρχος ἔδειξεν ... οἱ δὲ πρὸς τὸ βοηθεῖν ἀπὸ τοῦ λεγομένου ἀβ ἄκτις καλούμενοι, τὸ μήποτε γενόμενον, παρακαλοῦντες προσελάβοντό με εἰς πρῶτον χαρτουλάριον, ἐτέρων δύο μόνων, ἤδη γερόντων, πρότερον μετὰ χρυσίου δόσεως συνταξαμένων αὐτοῖς· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ τέσσαρας πρὸς εἴκοσι χρυσοῦς κατ' ἔτος ὥρισαν ἕκαστον. ὁμοίως τε ποιῶν ἀντ' αὐτῶν τὸ λεγόμενον περσωνάλιον καὶ κοττιδιανόν, περὶ ὧν ἄρτι διεξῆλθον, σουγγεστίωνας ἐτίθεμην ... τοῦ δὲ θεοῦ συλλαμβάνοντος καὶ τῆς ἀπὸ τῶν περιγινόμενων μοι παραμυθιῶν προθυμίας ἀνεπαίσθητον ἀποτελοῦσης τὸν κάματον, οὐ μόνον ἐπλήρουν τὰς εἰρημένας λειτουργίας ἐπὶ τοῦ σκρινίου, ἀλλὰ μὴν ἐπισηκρητεύων παρὰ τοῖς ταχυγράφοις, ἔτι καὶ βοηθῶν ἐτέροις ἐν τῷ Τεμένει τῆς Δίκης ταχυγραφοῦσιν, ὃ καλεῖται Σήκηρητον· καὶ οὐ μικρά ἦ τε δόξα διὰ τῶν ἔργων ἢ τε τῆς παραμυθίας ἐπὶ τοῖς ἔργοις ἀφθονία· ἔνθεν ὥσπερ ἀναπτρωθεὶς ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀ σηκρήτις τῆς αὐλῆς ἡπειγόμενην⁴⁸. Σύμφωνα με την παραπάνω αφήγηση ο Ιωάννης Λυδός, που είχε προσληφθεῖ στην υπηρεσία του ἐπάρχου τῶν πραιτωρίων αρχικά ως *exceptor* και στη συνέχεια διορίστηκε πρῶτος χαρτουλάριος στο *scrinium* του *ab actis*⁴⁹,

48. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 3.26-3.27.

49. Πβλ. J. Caimi, *Burocrazia e diritto nel de magistratibus di Giovanni Lido*, Milano 1984, σ. 56 (στο εξής J. Caimi, *Burocrazia*). — Ο *ab actis*, που ήταν επικεφαλής ενός *scrinium* της υπηρεσίας του ἐπάρχου τῶν πραιτωρίων, ασχολοῦνταν με υποθέσεις χρηματικών διαφορῶν και ἦταν υπεύθυνος για τα πρακτικά των δικῶν, τηρώντας ένα ημερήσιο βιβλίο (*cottidianum*) των πρακτικῶν των συνεδριάσεων και ἕναν κατάλογο των υποθέσεων και των ονομάτων των διαδίκων (*personalium*). Βλ. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 3.20: *Περὶ τῶν ἀβ ἄκτις. Ἀβ ἄκτις μὲν ὄνομα τῷ φροντισματι, σημαίνει δὲ καθ' ἑρμηνείαν τὸν τοῖς ἐπὶ χρήμασι πραττομένοις ἐφεστῶτα, ὡς ἂ πηγμέντις τοὺς ἐπὶ τῶν ἀρωμάτων καὶ ἀ σηκρήτις τοὺς ἐπὶ τῶν σηκρήτων ... δύο δὲ καὶ αὐτῶν ὄντων τῶν ἀβ ἄκτις, οὓς κατὰ βαθμὸν ὁ χρόνος ἀπὸ τῶν ταχυγράφων, καθάπερ τοὺς πρὸ αὐτῶν, καλεῖ, ἐξ ἀνδρες σεβαστοὶ καὶ νουνεχέστατοι καὶ σφριγῶντες ἔτι ἀπὸ τοῦ τάγματος τῶν Αὐγουσταλίων βοηθοῦσι δῆθεν ἔτι καὶ νῦν τῷ ὀνόματι. ἔργον δὲ αὐτοῖς τὰς χρηματικὰς ὑποθέσεις τρακτεύειν, ἀντὶ τοῦ διαψηλαφᾶν, καὶ εἰσφέρειν κριθησμένας τῷ βήματι, ὑπουργούντων αὐτοῖς τῶν νωμενκουλατῶρων ... πάντα διὰ τῶν παρόντων αὐτοῖς χαρτουλαρίων, καὶ αὐτῶν ἀπὸ τῶν ταχυγράφων, ἀναφαίνεσθαι ἐπὶ τῶν λεγομένων ῥεγέστων ἢ κοττιδιανῶν, ἀντὶ τοῦ ἐφημέρων (ῥεγέστα δὲ Ῥωμαῖοι τὰς βιβλούς, αἷς ἐνέγραφον τὰ πραττόμενα συνείδον ὀνομάζουσιν, ὅτι ῥῆς γέστας τὰς πράξεις τοῦ πολιτεύματος εἶναι βούλονται), ἔνθεν τοῖς ὅτε δὴ ποτε ζητοῦσι τὰ ὅτε δὴ ποτε πεπραγμένα συντόμως περὶ τὴν εὐρεσιν εὐκολία· ἐξ αὐτῶν γὰρ τῶν ῥεγέστων, τῶν καὶ κοττιδιανῶν, ἡ δύναμις τῶν πεπραγμένων ἐγίνωσκετο ... ἢ δὲ τῶν λεγομένων περσωνάλων ἀναγραφῇ παντὸς ἐπαίνου κρείττων δικαίως ἐνομιζέτο ...* Πβλ. A. H. M. Jones, *Empire* I. 587.

βοηθούσε παράλληλα τους ταχυγράφους του θείου κονσιστωρίου (ἐπισηκρητεύων παρὰ τοῖς ταχυγράφοις)⁵⁰ και τους ταχυγράφους στο δικαστήριο του ἐπάρχου των πραιτωρίων (ἐτι καὶ βοηθῶν ἐτέροις ἐν τῷ Τεμένει τῆς Δίκης ταχυγραφοῦσιν) και στη συνέχεια προήχθη σε ἀσηκρητῆς τῆς αὐλῆς, δηλαδή σε ταχυγράφο του θείου κονσιστωρίου, ως αναγνώριση του ἔργου του και των ικανοτήτων του⁵¹. Ο νέος εκδότης του ἔργου *Περὶ ἀρχῶν* του Ἰωάννη Λυδού A. Bandy σημειώνει στα σχόλιά του ὅτι με τον ὄρο ἀσηκρητῆς τῆς αὐλῆς που αναφέρει ο Ἰωάννης Λυδός, εννοοῦνται οἱ a secretis του ἐπάρχου των πραιτωρίων⁵², ωστόσο δεν αναφέρονται ἀση-

50. Ἔτσι πρέπει να ερμηνεύσουμε τη φράση κατὰ τον R. Delmaire και το συλλογικό ἔργο PLRE. Βλ. R. Delmaire, *Institutions* 45, σύμφωνα με τον οποίο ο Ἰωάννης Λυδός ἀπὸ μέλος της υπηρεσίας του ἐπάρχου των πραιτωρίων και ταυτόχρονα βοηθὸς των ταχυγράφων του θείου κονσιστωρίου (ἐπισηκρητεύων παρὰ τοῖς ταχυγράφοις) προήχθη σε ἀσηκρητῆς τοῦ θείου κονσιστωρίου. Βλ. και PLRE II. 612 (Ioannes Lydus 75), ὅπου σημειώνεται ὅτι ο Ἰωάννης Λυδός βοηθοῦσε τους exceptores που ἐργάζονταν στο secretum και στη συνέχεια ἐντάχθηκε στους a secretis της αὐλῆς [«he also gave assistance to the exceptores who worked in the secretum (in the palace itself) and at this stage entertained the hope of securing an appointment as a secretis»]. Ο A. Bandy στην εἰσαγωγή της ἐκδόσης του *Περὶ ἀρχῶν* του Ἰωάννη Λυδού, σ. xiii, σημειώνει ὅτι ο Ἰωάννης Λυδός βοηθοῦσε γενικά τους exceptores καθὼς και τους exceptores στο δικαστήριο του ἐπάρχου των πραιτωρίων. Πρέπει πάντως να παρατηρήσουμε ὅτι οἱ exceptores ἦταν μέλη της υπηρεσίας του ἐπάρχου των πραιτωρίων και ἄλλων υπηρεσιῶν ἀλλὰ ὄχι ταχυγράφοι του ἱεροῦ κονσιστωρίου. Βλ. H. C. Teitler, *Notarii en Exceptores* 49-53 και 54-56, σύμφωνα με τον οποίο οἱ ταχυγράφοι των αυτοκρατόρων ονομάζονταν exceptores ἢ notarii χωρὶς διάκριση, ἀλλὰ ἀπὸ τον ἐποχὴ του Λικινίου και του Μ. Κωνσταντίνου οἱ αυτοκρατορικοὶ ταχυγράφοι καλοῦνταν (tribuni et) notarii ως μέλη της schola notariorum, ἐνῶ με τον ὄρο exceptores καλοῦνταν οἱ ταχυγράφοι διάφορων υπηρεσιῶν. Βλ. και A. H. M. Jones, *Empire* I. 412, 427, 565, 587-588.

51. Βλ. J. Caimi, *Burocrazia* 56-59, ὁ οποίος παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐνταξὴ του Ἰωάννη Λυδού στους ἀσηκρητῆς τῆς αὐλῆς εἶχε μεγαλύτερη αἰγλή ἀπὸ τη θέση του ως ἀπλοῦ υπαλλήλου της υπηρεσίας του ἐπάρχου των πραιτωρίων (praefectianus) και ὅτι ο Λυδός ἀνήκε ταυτόχρονα στην υπηρεσία του praefectus praetorio και την αυτοκρατορική γραμματεία για λίγο διάστημα μέχρι το 524, ὁπότε καταργήθηκε με διάταξη του Ἰουστίνου Α' (518-527) (CJ 12.33.5) ἡ ταυτόχρονη κατοχὴ δύο ἢ περισσότερων αξιωμάτων ἐκτὸς ὁρισμένων ἐξαιρέσεων και τότε ο Ἰωάννης Λυδός ἔμεινε μόνο στην υπηρεσία του ἐπάρχου.

52. Ἰωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* σ. 315. Με την ἀποψη του A. Bandy διαφωνεῖ ο J. Caimi, *Burocrazia* 56-57 και σημ. 177. — Βλ. ἀκόμη M. Maas, *John Lydus and the Roman Past. Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian*, London - New York 1992, σ. 32 (στο ἐξῆς M. Maas, *Roman Past*) και C. N. Tsirpanlis, John Lydos on the Imperial Administration, *Byzantion* 44.2 (1974) 480-481, οἱ οποίοι δεν κάνουν λόγο για ἀσηκρητῆς του ἐπάρχου των πραιτωρίων, ἀλλὰ για ἀσηκρητῆς της αυτοκρατορικής γραμματείας. — Βλ. και E. Stein, *Prätorienpräfektur* 49-50, ὁ οποίος παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἀσηκρητῆς τοῦ θείου κονσιστωρίου ονομάζονται κατὰ τον 6ο αἰῶνα ἀσηκρητῆς τῆς αὐλῆς. — Ο I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 150, θεωρεῖ ὅτι ο πλήρης τίτλος του θεσμοῦ των ἀσηκρητῆς εἶναι ἀσηκρητῆς τῆς αὐλῆς. Βλ. και Flavii Cresconii Corripi, *In laudem Iustini Augusti Minoris*, ἐκδ. S. Antès, *Éloge de l'empereur Justin II*, CUF, Paris 1981, βιβλ. I, σ. 17.27: ... secreta sacrae tractans Demetrius aulae ... Ο Δημήτριος πρέπει να ἦταν ἀσηκρητῆς τῆς αὐλῆς ἐπὶ Ἰουστίνου Β' το 566. Πβλ. E. Stein, *Prätorienpräfektur* 49. — PLRE III.A 395 (Demetrius 5).

κρητῆς στην υπηρεσία του praefectus praetorio αλλά μόνο σηκρητάριοι, για τους οποίους κάνουμε λόγο στη συνέχεια.

Ο σηκρητάριος, υπάλληλος της υπηρεσίας του επάρχου των πραιτωρίων που αναφέρει ο Ιωάννης Λυδός σε άλλο σημείο του έργου του, είναι διαφορετικό αξίωμα από τον ἀσηκρητῆς. Αυτό συνάγεται από το γεγονός, ότι ο Ιωάννης Λυδός δεν ταυτίζει τους δύο όρους, αλλά τους χρησιμοποιεί ξεχωριστά ως δύο διαφορετικά αξιώματα⁵³. Ο σηκρητάριος είναι ένας δικαστικός υπάλληλος, που κάνει μία σύνοψη των δικαστικών αποφάσεων στη λατινική γλώσσα⁵⁴. Το όνομά του μάλλον προέρχεται από το γεγονός, ότι υπηρετεί στο δικαστήριο του επάρχου των πραιτωρίων, το *Ιερὸν τῆς Δίκης*, το οποίο καλεῖται *Σήκρητον*, ὅσον εἰ ἀτάραχον καὶ σιγῇ σεμνόν⁵⁵. Το ότι ο σηκρητάριος που αναφέρει ο Ιωάννης Λυδός ως δικαστικό υπάλληλο είναι διαφορετικό αξίωμα από τον ἀσηκρητῆς τῆς αὐλῆς του αυτοκράτορα, επιβεβαιώνει και η μεταγενέστερη μνεία σε πηγές του 7ου αιώνα ενός σεκρεταρίου και ενός πρωτοσεκρεταρίου, δικαστικών υπαλλήλων της υπηρεσίας του επάρχου της πόλεως⁵⁶. Επομένως

53. Πβλ. E. Stein, *Prätorienpräfektur* 36 σημ. 3 ο οποίος παρατηρεί: «Mit den kaiserlichen a secretis, die mitunter auch a secretis genannt werden, haben die secretarii der Präfektur natürlich nichts zu schaffen».

54. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 3.11: ... εἴτα ἐκείθεν πρὸς τῶν σηκρηταρίων ἐμμελῶς ἀναγιγνωσκόμενον τοῦ λεγομένου καθαροῦ οὕτω τε ἀπολυομένου τῷ λιτιγάτωρι, ὅσον εἰ δίκης ἔνεκα παραφυλάττοντι, σύνοψιν ὁ σηκρητάριος ἐποιεῖτο τῆς τοῦ πεπραγμένου δυνάμεως τοῖς Ἱταλῶν ρήμασι καὶ ταύτην ἐτήρει παρ' ἐαυτῷ πρὸς κώλυμα τολμηρᾶς προσθήκης ἢ ὑφαίρεσεως ... Πβλ. R. D. Scott, John Lydus on some Procedural Changes, *Βυζαντινά* 4 (1972) 439-451. — J. Caimi, *Burocrazia* 368 κ.ε.

55. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 3.11 καὶ 3.27, 3.65. Πβλ. J. Caimi, *Burocrazia* 369 καὶ σημ. 166. Βλ. ἀκόμη CJ 4.20.14 (486): *Nullum penitus, cum semel ad iudicem quemlibet, licet non suum, dicendi gratia testimonii fuerit indressus ... sed omnes, qui in civili scilicet causa suum praebeant testimonium, separato et tamquam ante iudicium interim depositis exceptionis fori privilegio huiusmodi praesidio denudatos, ita iudicantis intrare secretum, ut, quodcumque aures eius offenderit, non dubitent sibimet formidandum ...* Πβλ. M. Kaser – K. Hackl, *Zivilprozessrecht* 555 καὶ σημ. 5, ο οποίος σημειώνει ὅτι secretarium, auditorium ἦταν ο κλειστός χώρος, ὅπου λάμβανε χώρα η ακροαματική διαδικασία. Ἦδη ἀπὸ την εποχὴ του Νέρωνα (54-68 μ.Χ.) ἐς τὸ ἀπόρρητον δικαστήριον ... ἡ ἀρχὴ αὐτῇ (δηλ. ο praefectus praetorio) ἀφανῶς δικάζει. Βλ. Φιλοστράτου, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, ἐκδ. C. L. Kayser, *Flavii Philostrati, Opera*, τ. I, Lipsiae 1870, (ανατύπωση Hildesheim 1964), σ. 162.27-29. Πβλ. O. Seeck, *Secretarium*, RE, τ. II.A1 (1921) 979-981, ὅπου παρουσιάζεται η εξέλιξη ἀπὸ το δημόσιο δικαστήριο στο secretarium. — Βλ. καὶ τις περιπτώσεις των μαρτύρων Εὐπλου [BHG 629] καὶ Φιλέα [BHG 1513k] που δικάστηκαν in secretario. Βλ. H. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972, σ. 310.9 καὶ 342.4-5 ἀντίστοιχα. Πβλ. K. Μπουρδάρη, *Τὸ δίκαιο στα αἰγυλογικά κείμενα*, [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 2], Αθήνα 1987, σ. 69 καὶ σημ. 38.

56. Βλ. *Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου* (7ος αἰώνας), ἐκδ. V. S. Crisafulli – J. W. Nesbitt, Leiden - New York - Köln 1997, σ. 118-120. Βλ. καὶ τα σχόλια των ἐκδοτῶν (σ. 251), οἱ οποίοι σημειώνουν ὅτι ο σεκρετάριος ἦταν υπάλληλος που ἀνήκε στο προσωπικό του επάρχου της πόλεως — J. Magou-

lias, Crime and Punishment as viewed in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries, *Βυζαντινά* 11 (1982) 387-388. — J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, σ. 273 σημ. 65 (στο εξής J. F. Haldon, *Byzantium*). — Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. 6, Αθήνα 1955, σ. 45 (στο εξής Φ. Κουκουλές *Βίος*). — PLRE IIIA. 427-428 (Drosus). — Βλ. και Le text grec de l'Hypomnesticum de Théodore Spoudée (Θεοδώρου του Σπουδαίου, *Ιστορία Σύντομος (περιέχουσα) τὰ κατὰ τὸν μακάριον Μαρτῖνον γεγονότα πάπαν Ρώμης καὶ τὸν δαίον Μάξιμον καὶ τὸν σὺν αὐτῷ*), έκδ. R. Devreese, *Analecta Bollandiana* 53 (1935) σ. 68.26-28 (7ος αιώνας) και νεότερη έκδοση με παράλληλη λατινική μετάφραση του Αναστασίου Βιβλιοθηκαρίου, εν *Scripta Saeculi VII Vitam Maximi Confessoris Illustrantia*, έκδ. Pauline Allen – Bronwen Neil, [Corpus Christianorum, Series Graeca, 39], Turnhout-Leuven 1999, σ. 201, στίχ. 79-80, όπου γίνεται αναφορά στον πρωτοσεκρετάριο Θεόδωρο, δικαστικό υπάλληλο της υπηρεσίας του επάρχου της πόλεως: και Θεόδωρος ὁ πρωτοσεκρετάριος τοῦ πραιτωρίου τοῦ ὑπάρχου Κωνσταντινουπόλεως πρὸ τούτου ἐξηγήσατο ἡμῖν ... Πβλ. J. F. Haldon, *Byzantium* 273. — Βλ. και E. Saglio, *Secretarium ou Secretum, Secretarius, Dict. Antiq.*, τ. 4, μέρος Α', Paris 1911 (ανατύπωση Graz 1969) σ. 1164-1165, όπου σημειώνεται ότι ο *secretarius* ήταν υπάλληλος του *secretarium*, του τμήματος της αἵθουσας του δικαστηρίου που χωριζόταν από το κοινό με κάγκελλα ή βήλο, όπως εκείνο της συγκλήτου και του επάρχου της πόλεως, και από εκεί πήρε το όνομά του. — Στα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής συνόδου (680) γίνεται λόγος για τους *ἀσκηρῆτις καὶ βασιλικούς σεκρεταρίους* Παῦλο, Ἰωάννη, Φωτεινό, και Διογένη. Βλ. *Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series secunda, volumen secundum, Concilium Universale Constantinopolitanum tertium*, Partes 1-3, έκδ. R. Riedinger, Berlin 1990-1993, 2.2.1, σ. 32.3-4. -2.2.1 σ. 50.32-33. -2.2.1, σ. 166.15-16. -2.1.2, σ. 176.3-4. -2.1.2, σ. 202.9-10. -2.2.2., σ. 560.10-12. -2.2.1., σ. 214.23-24. -2.2.1., σ. 52.10-12. -2.2.1, σ. 218.4-5. -2.2.1, σ. 232.24 -27. -2.2.1, σ. 268.19-20. Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 152. — Μ. Λεοντσίνη, *Σχετικά με το αξίωμα του ἀσκηρῆτις κατὰ τον 7ο αἰώνα*, *Βυζαντινά* 21 (2000) 211 (στο εξής Μ. Λεοντσίνη, *Ἀσκηρῆτις*), η οποία εξετάζει το αξίωμα του ἀσκηρῆτις και τη δραστηριότητά του, αλλά δεν αναφέρεται στις σημειώσεις του αρμοδιότητες και τα προβλήματα που έχουν ανακύψει γύρω από αυτές. — Της ίδιας, *Θρησκευτικές πεποιθήσεις και γλωσσική διατύπωση τον 7ο αἰώνα*, εν *Οἱ Σκοτεινοὶ αἰῶνες του Βυζαντίου (7ος -9ος)*, [Εθνικό Ἰδρυμα Ερευνών. Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν Διεθνή Συμπόσια, 9], Αθήνα 2001, σ. 84-85. — Ε. Κούντουρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινὸς κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινῶν αἰώνων»*, [Εθνικό Ἰδρυμα Ερευνῶν. Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Μονογραφίες, 3], Αθήνα 1996, σ. 88 (στο εξής Ε. Κούντουρα-Γαλάκη, *Κλήρος*). Στην παραπάνω μαρτυρία των Πρακτικῶν της Στ' Οικουμενικής Συνόδου στηρίζεται και η ανάγνωση της σφραγίδας ενός Γρηγορίου από τους G. Zacos – A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, τ. Α', μέρος 1ο, Basel 1972, σ. 394 αριθ. 348 (στο εξής G. Zacos – A. Vegler, *Seals*), που χρονολογείται στο β' μισό του 6ου αιώνα: *a secretis secret<arius> ?*, αν και κατὰ την πρόταση που διατύπωσε σε επιστολή του προς τους εκδότες της σφραγίδας ο V. Laurent, παρατηρεί ότι θα έπρεπε ίσως να αναγνωσθεί: *ἀσκηρῆτις κρητῆς*. — Σχετικά με την ταυτόχρονη αναφορά σε *ἀσκηρῆτις* και *σηκρητάριο* στα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής Συνόδου, αν δεν πρόκειται για σχῆμα ἑν διὰ δύοιν, ενδεχομένως ὁ ὅρος βασιλικὸς σεκρετάριος να σημαίνει τον υπάλληλο που υπηρετεῖ στο αυτοκρατορικό δικαστήριο κατ' αντιστοιχία με τον σεκρετάριο που υπηρετοῦσε στο δικαστήριο του επάρχου της πόλεως. Επίσης σε μία σφραγίδα που παραθέτει ο G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, σ. 586, και την χρονολογεί στα χρόνια των Κομνηνῶν γίνεται λόγος για κάποιον «Ἰωάννη Ἀργυρὸ σπαθάριο, ἐπὶ του χρυσοτρικλίνου, βασιλικὸ νοτάριο της Καππαδοκίας, ειδικὸ σηκρητάριο του σεκρέτου του Φόρου(;)». Πβλ. J.-F. Vannier, *Familles byzantines. Les Argyroi (IXe-XIIe siècles)*, Paris 1975, σ. 54 (αρ. 28) και σημ. 2, κατὰ τον οποίο η ανάγνωση της τελευταίας λέξης (Φόρος) είναι αμφίβολη και η χρονολόγηση της σφραγίδας πρέπει να επανεξεταστεί. Ο W. Seibt στη βιβλιοκρισία του για τη μελέτη του J.-F. Vannier, βλ. *JÖB* 26 (1977) 325, σημειώνει για την παραπάνω σφραγίδα: «wurde von Schlumberger schlecht gelesen» προτείνει την ανάγνωση που υιοθετεί και ο V.

εκτός από τους άσηκρητς ή σηκρηταρίους του ιερού κονσιστωρίου υπήρχαν και υπάλληλοι στο δικαστήριο (*secretarium*) του επάρχου των πραιτωρίων και του επάρχου της πόλεως που ονομάζονταν σηκρητάριοι ή σεκρετάριοι. Η χρησιμοποίηση του όρου σηκρητάριος ή σεκρετάριος τόσο για τους υπαλλήλους του θείου κονσιστωρίου όσο και για εκείνους των δικαστηρίων του επάρχου της Ανατολής και του επάρχου της πόλεως οφείλεται στο γεγονός, ότι αφενός το κονσιστώριον και οι συνεδριάσεις του ονομάζονταν *secreta* και αφετέρου η αίθουσα των παραπάνω δικαστηρίων καλούνταν *secretarium*, γιατί η ακροαματική διαδικασία δεν γινόταν δημόσια μπροστά σε κοινό. Ωστόσο ποτέ δεν χρησιμοποιήθηκε ο όρος άσηκρητς για τους υπαλλήλους του επάρχου των πραιτωρίων ή της πόλεως⁵⁷, καθώς σήμαινε αποκλειστικά τον αυτοκρατορικό γραμματέα που υπηρετούσε στο θείον κονσιστώριον.

Ο Α. Kraus διατυπώνει μία διαφορετική άποψη για τη σχέση του άσηκρητς και του σηκρηταρίου. Κατά τον μελετητή πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η λατινική μετάφραση των Πρακτικών της Δ' Οικουμενικής Συνόδου έγινε στα μέσα του βου αιώνα και επομένως ο όρος *a secretis*, ο οποίος δεν απαντά στο ελληνικό κείμενο των Πρακτικών αλλά μόνο στο λατινικό, δεν υπήρχε το 451. Θεωρεί λοιπόν ο Α. Kraus ότι ο άσηκρητς εκτόπισε τον σηκρητάριο από την αυτοκρατορική αυλή γύρω στο 550 περιορίζοντάς τον στην υπηρεσία του επάρχου των πραιτωρίων⁵⁸. Ωστόσο ο

Laurent, *Corpus* αρ. 1139: *Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίῳ ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ βασιλεῖς* (κ(ω) νοταρίῳ τῶν ἀποδείξεων τοῦ σεκρέτου τοῦ ἐ(ν) φόρου τῷ Ἀργυρῷ, και χρονολογεί τη σφραγίδα στο β' μισό του 11ου αιώνα. Πβλ. Β. Βλυσίδου, Ε. Κούντουρα-Γαλάκη, Στ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ερευνητική Βιβλιοθήκη, 1], Αθήνα 1998, σ. 446. — Σε σφραγίδες αναφέρεται και ο τίτλος βασιλικός άσηκρητς. Βλ. ενδεικτικά G. Zacos — Α. Vegler, *Seals* αρ. 548, 662. — V. Laurent, *Corpus* αρ. 15, 18. — Του ιδίου V. Laurent, *La collection C. Orghidan*, Paris 1952, αρ. 65, ο οποίος σημειώνει για ορισμένες σφραγίδες, στις οποίες το αξίωμα του άσηκρητς δεν συνοδεύεται από το επίθετο βασιλικός, ότι ίσως οι κάτοχοι αυτών των σφραγίδων ανήκαν σε κάποια άλλη υπηρεσία, ωστόσο οι άσηκρητς είναι μέλη μόνο της αυτοκρατορικής γραμματείας υπό τον πρωτοασηκρητς. — Άλλωστε στις αφηγηματικές πηγές δεν γίνεται λόγος για βασιλικούς άσηκρητς που στέλνονται από τον αυτοκράτορα σε κάποια αποστολή αλλά για άσηκρητς. Στο μεταγενέστερο τόμο σφραγίδων που εξέδωσε ο V. Laurent, *Corpus* σ. 5 κ.ε. δεν επαναλαμβάνει την προηγούμενη άποψή του.

57. Ο Α. Kazhdan, *Asekretis*, *Oxford Dictionary of Byzantium*, έκδ. Α. Kazhdan (στο εξής ODB), τ. 1-3, New York - Oxford 1991, τ. 1, σ. 204 (στο εξής Α. Kazhdan, *Asekretis*), ανακριβώς σημειώνει ότι ορισμένοι άσηκρητς ήταν στην υπηρεσία του επάρχου του πραιτωρίου.

58. Α. Kraus, *Secretarius* 45. Βλ. και Α. Kazhdan, *Asekretis* 204. — Ο Η. C. Teitler, *Notarii en Exceptores* 266, δεν παίρνει θέση για το ποια άποψη είναι η ορθή, η παραπάνω του Α. Kraus ή εκείνη του Ε. Stein, *Prätorienpräfektur* 47, σύμφωνα με την οποία ήδη από το 451 μαρτυρείται ο όρος *a secretis* με βάση το λατινικό κείμενο των πρακτικών της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, και σημειώνει ότι χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για τον προσδιορισμό της

ερευνητής δεν έχει υπόψη τη μαρτυρία του Βίου του Δανιήλ Στυλίου, που χρονολογείται την περίοδο από τα τέλη του 5ου έως τις αρχές του 6ου αιώνα και στον οποίο γίνεται λόγος για τον άσηκρητις Στρατήγιο, που αναφέραμε παραπάνω. Επομένως ο όρος άσηκρητις απαντά νωρίτερα από τα μέσα του 6ου αιώνα. Άρα και ο λατινικός όρος *a secretis* μάλλον ήταν γνωστός κατά τον 5ο αιώνα.

Ακόμη ο Α. Kraus θεωρεί σημαντική για τη στήριξη της επιχειρηματολογίας του περί εισαγωγής του αξιώματος του άσηκρητις στα μέσα του 6ου αιώνα τη μαρτυρία του Ιωάννη Λυδού, ο οποίος αναφέρει ότι επί Αρκαδίου (395-408) είχαν διοριστεί προς ύπογραφην τοῖς βασιλεῦσι, όταν συνεδρίαζε ο αυτοκράτορας με τη σύγκλητο για την εκδίκηση υποθέσεων, δεκαπέντε δηπουτάτοι (*deputati*), οι πρωτεύοντες του τάγματος των Αύγουσταλίων, καθώς δεν υπήρχε τὸ τῶν ἄρτι παραφυνέντων άσηκρητις ὄνομα⁵⁹. Σύμφωνα με τον E. Stein δεν πρέπει να εννοήσουμε ότι η εισαγωγή του θεσμού των άσηκρητις ήταν πρόσφατη, καθώς τους συναντούμε ήδη από το έτος 451 στην Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας, γεγονός που απορρίπτει ο Α. Kraus, αλλά την άνοδο της σπουδαιότητας του αξιώματος σε συνδυασμό με την παρακμή και την εξαφάνιση των ρεφερενδαρίων⁶⁰. Κατά τη γνώμη μας όσα αναφέρει παραπάνω ο Ιωάννης Λυδός δεν είναι αρκετά, ώστε να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα, ότι ο θεσμός του άσηκρητις εισήχθη τον 6ο αιώνα και επομένως εκτόπισε το αξίωμα του σηκρηταρίου περιορίζοντάς το στην υπηρεσία του επάρχου των πραιτωρίων, όπως υποστήριξε ο Α. Kraus⁶¹. Θεωρούμε πιθανότερο

ακριβούς σχέσης του *secretarius* και του *a secretis*, ζήτημα που προσπαθούμε να διασαφηνίσουμε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης.

59. Ιωάννης Λυδός, *Περί άρχων* 3.10: Κερδῶν δὲ οὐ σμικρῶν τὸ πρὶν ἐπ' εἰρήνης καὶ τιμῆς ἐξοχωτάτης μετὰ δυνάμεως ἰσχυρᾶς περιγινόμενων τοῖς τῶν εἰρημένων σκρινίων βοηθοῖς, εἰκὸς ἦν ἐμποροῦμένους αὐτοὺς ἀπαξιῶν αὐθις ἐπὶ τὴν δέλτον καὶ τὴν ἐξ ἀκερδεῖας ἐπιείκειαν ἀναστρέφειν. ἔνθεν ἐκ δεήσεως αὐτῶν νόμος πρὸς Ἀρκαδίῳ τίθεται θεσπίζων, ἰδιάζον καὶ πάντῃ κεχωρισμένον σύστημα τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν ἀνδρῶν ἤδη πρότερον ἐν τῷ βοηθεῖν διαφανομένων συστήσαι τὴν ἐπαρχότητα πρὸς ὑπηρεσίαν ἑαυτῇ· οὐδὲ γὰρ εὐχερὲς ἦν τὸ τνηκαῦτα, τῶν βασιλέων ἅμα τῇ βουλῇ δίκας ἀκρωμένων, τοὺς πάντας ἄριστα ὑπηρετεῖν· ὥστε καὶ πεντεκαίδεκα ἐξ αὐτῶν τῶν πεπανωτέρων πείρα τε καὶ τῷ χρόνῳ κριεττόνων πρὸς ὑπόγραφην τοῖς βασιλεῦσιν ἀφορισθῆναι, οὗς ἔτι καὶ νῦν δηπουτάτους καλοῦσιν οἱ τοῦ τάγματος τῶν Αὐγουσταλίων πρωτεύουσιν· οὕτω γὰρ ἦν τὸ τῶν ἄρτι παραφυνέντων ἡ σηκρητῆς ὄνομα, μετρίων σφόδρα τῶν χρηματικῶν ζητήσεων οὕσων, τῶν μὲν ἐμπροσθεν βασιλέων ἐπὶ τοὺς πολέμους ὁρμώντων, καὶ τῶν τὰς ἐπαρχίας ἰθυόντων τοῖς νόμοις ἀλλ' οὐ ταῖς κλοπαῖς προσαγρυπνούντων ... Πβλ. E. Stein, *Prätorienpräfektur* 43 κ.ε., ο οποίος σχολιάζει τη μαρτυρία του Ιωάννη Λυδού και στη συνέχεια σημειώνει ότι οι δηπουτάτοι αντικαταστάθηκαν στην αυτοκρατορική αὐλή από τους άσηκρητῆς και επέστρεψαν στην υπηρεσία του επάρχου των πραιτωρίων μάλλον πριν από το 402 (σ. 53). - J. Caimi, *Byzocrazia* 420-421.

60. E. Stein, *Prätorienpräfektur* 51.

61. A. Kraus, *Secretarius* 46.

ότι τότε επικράτησε ο ονομαστικός τίτλος άσηκρητис για τους αυτοκρατορικούς ύπογραφεις, όπως φαίνεται και από τις μαρτυρίες των πηγών του βου αιώνα που παραθέσαμε παραπάνω, πρόκειται δηλαδή για μία ονομαστική και όχι θεσμική εξέλιξη, καθώς παλαιότερα χρησιμοποιούνταν ο όρος σηκρητάριος του θείου κονσιςτωρίου. Άλλωστε στο παραπάνω χωρίο ο Ιωάννης Λυδός κάνει λόγο για αντικατάσταση των δηπουτάτων στα καθήκοντά τους ως ταχυγράφων από τους άσηκρητис, όταν ο αυτοκράτορας συνεδρίαζε με τη σύγκλητο για την εκδίκηση υποθέσεων. Αλλά και ο όρος σηκρητάριος δεν χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τον υπάλληλο της υπηρεσίας του επάρχου των πραιτωρίων από τα μέσα του βου αιώνα και μετά. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία της Στ' Οικουμενικής Συνόδου (680), όπου γίνεται λόγος για τους άσηκρητис και βασιλικούς σεκρεταρίους Παύλο, Ιωάννη, Φωτεινό, και Διογένη⁶², οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν είναι υπάλληλοι του δικαστηρίου του praefectus praetorio.

Οι Ε. Stein και Ι. Καραγιαννόπουλος βασιζόμενοι στη μαρτυρία του Προκοπίου, σύμφωνα με την οποία τὸ ἀξίωμα ἐς τὸ τὰ βασιλέως ἀπόρρητα γράφειν⁶³ καλείται άσηκρητис, θεωρούν ότι ίσως ορισμένοι από τους άσηκρητис ασκούσαν και καθήκοντα ιδιαίτερου γραμματέα του αυτοκράτορα και ήταν υπεύθυνοι για την ιδιωτική του αλληλογραφία⁶⁴. Την άποψη αυτή αντικρούει ο R. Delmaire, σύμφωνα με τον οποίο το όνομα των a secretis δεν δηλώνει ότι επρόκειτο για ιδιαίτερους γραμματείς του αυτοκράτορα, που ήταν υπεύθυνοι για την ιδιωτική του αλληλογραφία, αλλά ότι εκτελούσαν γραμματειακές αρμοδιότητες στα secreta,

62. Βλ. παραπάνω σημ. 56.

63. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 14.4.

64. Ε. Stein, *Histoire* II. 737. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 150. Βλ. και F. Dölger, *Kodikellos* 64. — Ο J. Caimi, *Burocrazia* 56, σημειώνει ότι για τους a secretis του ιερού κονσιςτωρίου, τους γραμματείς δηλαδή του κονσιςτωρίου, από τους οποίους οι αυτοκράτορες επέλεγαν τους ιδιαίτερους γραμματείς τους, λίγα είναι γνωστά όσον αφορά την προέλευση, την εξέλιξη καθώς και τις αρμοδιότητές τους κατά την ιουστινιάνεια περίοδο. — Τις άπόψεις αυτές επαναλαμβάνει και ο M. Maas, *Roman Past* 32. — Ο Ι. Πηλίδης, *Τίτλοι* 226 κ.ε., γενικεύει τον όρο άσηκρητис και τον θεωρεί αντίστοιχο του γραμματέα της αρχαίας ελληνικής εποχής και του scriba της ρωμαϊκής περιόδου παρατηρώντας ότι πρόκειται για ένα πολιτικό και εκκλησιαστικό αξίωμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. Ωστόσο μία τέτοια γενίκευση δεν ισχύει στο σύνολό της, καθώς στο Βυζάντιο οι άσηκρητис είναι μία ιδιαίτερη ομάδα γραμματέων που είχαν ως κύρια αρμοδιότητα την τήρηση των πρακτικών των συνεδριάσεων του ιερού κονσιςτωρίου. — Σύμφωνα με τον Α. Semenov, *Über Ursprung und Bedeutung des Amtes der Logotheten in Byzanz*, *BZ* 19 (1910) 444, ο λογοθέτης των σεκρέτων, αξίωμα που αναφέρεται για πρώτη φορά επί Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118), αντιστοιχεί στον άσηκρητис, που ήταν υπεύθυνος για την αλληλογραφία του αυτοκράτορα, χωρίς όμως να στηρίζει το συμπέρασμά του σε μαρτυρία των πηγών. Την άποψη ότι ο λογοθέτης των σεκρέτων ήταν υπεύθυνος για την αυτοκρατορική αλληλογραφία υιοθετούν οι R. Guiland, *Logothètes* 78 και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τ. Γ' 1, σ. 258.

τις συνεδριάσεις δηλαδή του ιερού κονσιστωρίου⁶⁵. Ωστόσο ο E. Stein, τον οποίο ο R. Delmaire έχει υπόψη και σχολιάζει τις απόψεις του, δεν αναφέρει ότι οι *a secretis* έχουν ως θεσμοθετημένο καθήκον να είναι ιδιαίτεροι γραμματείς του αυτοκράτορα, αλλά ότι ο αυτοκράτορας επέλεγε από τους άσηκρητίς τους ιδιαίτερους γραμματείς του, ενώ παρατηρεί επίσης ότι η πλειονότητα των άσηκρητίς ασχολούνταν με διαφορετικά πράγματα από την ιδιωτική αλληλογραφία του αυτοκράτορα⁶⁶.

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Προκόπιος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, προσδιορίζει τον άσηκρητίς ως τὸν τῶν ἀπορρήτων γραμματέα, καθὼς οι Ρωμαῖοι σήκρητα γὰρ καλεῖν τὰ ἀπόρρητα νενομίκασιν⁶⁷ και με τον όρο ἀπόρρητα εννοούνται στην παραπάνω περίπτωση μάλλον οι συνεδριάσεις του ιερού κονσιστωρίου και όσα εμπιστευτικά λέγονταν σε αυτές. Η κύρια αρμοδιότητα των σηκρηταρίων του θείου κονσιστωρίου και στη συνέχεια καλουμένων άσηκρητίς ήταν η καταγραφή των πρακτικών των συνεδριάσεων και των αποφάσεων του θείου κονσιστωρίου.

Κατά ανάλογο τρόπο με την παραπάνω μαρτυρία του Προκοπίου θα

65. R. Delmaire, *Institutions* 45 και 30. Βλ. και A. Kraus, *Secretarius* 47, ο οποίος θεωρεί τους άσηκρητίς ως γραφείς της αυλής και όχι ως μυστικούς γραμματείς του αυτοκράτορα, δηλαδή υπεύθυνους για την απόρρητη αυτοκρατορική αλληλογραφία. — Το κονσιστώριον ονομαζόταν και *σέκρετον* (*secretum*). Βλ. Hesychii Alexandrini, *Lexicon*, τ. 4, έκδ. M. Schmidt, Halle 1862 (ανατύπωση Amsterdam 1965), σ. 18: [*σέκρετον*· συνέδριον]. — Cassiodorus, *Variae* 6.16: *principis secretum et consilium*. Πβλ. C. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Paris 1688 (ανατύπωση Paris 1943), σ. 1346 (*σέκρετον*). — J. B. Bury, *Administrative System* 83-84. — R. Guiland, *Logothètes* 76. — A. Kazhdan, *Sekretion*, ODB, τ. 3, σ. 1866 (στο εξής A. Kazhdan, *Sekretion*). Όταν το κονσιστώριον λειτουργούσε ως δικαστήριο, ονομαζόταν και *auditorium* (βλ. CJ 7.62.37.2 (529), 7.62.39 πρ. (530), *Novellae Justiniani* 23.3 (535), έκδ. R. Schöll – G. Kroll, (*Corpus Juris Civilis* III), Berlin 1895, (ανατύπωση Hildesheim 1993) (στο εξής NJ): *Cum enim veneranda vetustatis auctoritas ita magistratus digessit ... sed ad spectabilium iudicum tribunal quatenus et ipsi sacro auditorio adhibito litem exercerent ...*. Πβλ. M. Kaser – K. Hackl, *Zivilprozessrecht* 541. — O R. Delmaire, *Institutions* 44, παρατηρεί ότι οι άσηκρητίς ασκούσαν έναν ελεγκτικό ρόλο εκ μέρους του αυτοκράτορα για την ορθότητα των αποφάσεων που λαμβάνονταν από το κονσιστώριον, όταν αυτό εκδίδανε υποθέσεις υπό περιορισμένη σύνθεση με επικεφαλής τον επάρχο των πραιτωρίων και τον κοιαιστώρα. — Πάντως οι άσηκρητίς που υπηρετούσαν στο *sacrum consistorium* είτε αυτό λειτουργούσε ως δικαστήριο είτε ως διοικητικό όργανο, δεν έχουν καμία σχέση με τους σηκρηταρίους του δικαστηρίου του επάρχου των πραιτωρίων, για τους οποίους κάναμε λόγο παραπάνω. Αυτή η παρατήρηση γίνεται, για να αποφευχθεί κάθε παρανόηση που μπορεί να προκύψει από την παραπάνω άποψη του R. Delmaire και να ταυτιστεί το δικαστήριο του επάρχου των πραιτωρίων, στο οποίο υπηρετούν σεκρετάριοι, με το *consistorium* στο οποίο υπηρετούν οι άσηκρητίς.

66. Βλ. E. Stein, *Histoire* II. 737: «ce (*a secretis*) feut parmi eux que les empereurs choisissent leurs secrétaires intimes» και σημ. 1, όπου αναφέρει ότι η μαρτυρία του Ιωάννη Λυδού, *Περὶ ἀρχῶν* 3.27 σε συνδυασμό και με εκείνη που εξετάσαμε παραπάνω (Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 2.10): «suffirait pour prouver que la plupart des *a secretis* s'occupaient d'autres choses que de la correspondance secrète de l'empereur».

67. Προκόπιος, *Περσ. Πολ.* II.7.15.

πρέπει να ερμηνευθεί και μία άλλη μεταγενέστερη μαρτυρία, που είναι γνωστή και περιγράφει τις αρμοδιότητες των άσκηρῆτις. Στον Βίο του πατριάρχου Νικηφόρου Α' (806-815) σημειώνεται για τον τελευταίο: ύπογραφεὺς τοῖς τῶν κρατούντων μυστηρίοις ὑπηρετούμενος, οὕτω γὰρ παρὰ Αὐσονίδι διαλέκτῳ τὸ Ἀσκηρῆτις ὄνομα, ὃ ἐπὶ τῶν μυστηρίων μεθερμηνεύεσθαι βούλεται⁶⁸. Με βάση αυτή τη μαρτυρία φαίνεται ότι πρόκειται για τον γραμματέα που συμμετέχει στις συσκέψεις του αυτοκράτορα με αξιωματούχους ή συγκλητικούς (τοῖς τῶν κρατούντων μυστηρίοις ὑπηρετούμενος), όπως ο Κωνσταντίνος που αναφέρεται ως βοηθὸς τῶν θείων σηκρήτων στα πρακτικά της Δ' Οικουμενικῆς Συνόδου⁶⁹,

68. Ιγνάτιος, Βίος Νικηφόρου 144.7-10. Στον Βίο του Νικηφόρου 189.30-31, γίνεται αναφορά και τῷ πρώτῳ τῶν βασιλικῶν ὑπογραφέων, δηλαδή τον πρωτοασκηρῆτις Ευτυχιανό. Πβλ. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, Erste Abteilung (641-867), τ. 1, nach Vorarbeiten F. Winkelmanns, erstellt von R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow u.a., Berlin - New York 1999, σ. 587 [αρ. 1865] (στο εξῆς *PmbZ*). — Βλ. ακόμη Epistola Nicephori Constantinopolitani ad Leonem Pontificem Maximum, PG 100, 173B: καὶ γὰρ τῶν βασιλικῶν ὑπογραφέων ἐτύγχανον ὦν, ἀ σκηρῆτις δὲ τούτους καλεῖν ἐλωθιάς τῆς Λατινίδος γλώττης ἴσμεν ἐκφώνημα. — Ιγνάτιος, Βίος Ταρασίου [BHG 1698], έκδ. S. Efthymiadis, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 4], Ashgate Variorum 1998, σ. 103.21-22 (στο εξῆς Ιγνάτιος, Βίος Ταρασίου): Νικηφόρος ὁ τοῖς βασιλικοῖς τηνικαῦτα μυστηρίοις ὑπηρετούμενος.

69. Βλ. παραπάνω σημ. 29. — Η σπουδαιότερη αρμοδιότητα της συγκλήτου ήταν η λειτουργία της ως συμβουλευτικὸ ὄργανο του αυτοκράτορα και, όπως σημειώνει η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος, *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικοῦ Δικαίου* 2 (1949) 95-96, η άσκηση τέτοιου εἶδους καθηκόντων δεν εἶναι χρονικὰ περιορισμένη, ἀλλὰ ἐκτείνεται μέχρι τις τελευταῖες μέρες της αυτοκρατορίας. Για τη συγκρότηση και λειτουργία της συγκλήτου βλ. ακόμη H. G. Beck, *Senat und Volk von Konstantinopel*, *Bayerische Akademie der Wissenschaft. Phil. - Histor. Kl. Sitzungsberichte* 1966 (= Του ἰδίου, *Ideen und Realitäten in Byzanz*, Variorum Reprints, London 1972, XII). Ο αυτοκράτορας κατὰ την πρώτη βυζαντινή περίοδο μπορούσε να συγκαλέσει το κοινοστῶριον διευρυμένο με την παρουσία της συγκλήτου και τότε η συνεδρίαση ονομαζόταν *silentium cum conventu*, καθὼς οἱ συνεδριάσεις της συγκλήτου καλοῦνταν *conventus* (βλ. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ μηνῶν* 1.30, έκδ. R. Wuensch, Lipsiae 1898). Τέτοιου εἶδους συνεδριάσεις γίνονταν ἀπὸ τον 6ο κυρίως αἰῶνα [βλ. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 2. 9. -NJ 62] και στην οὐσία το κοινοστῶριον και η σύγκλητος αποτελούσαν τότε ἓνα ὄργανο. Βλ. R. Delmaire, *Institutions* 33-34. — A. Kazhdan, *Consistorium*, ODB, τ. 1, σ. 496. Ο ὅρος κοινοστῶριον θα διατηρηθεῖ στο πλαίσιο της αὐλικῆς εθιμοτυπίας. Βλ. ενδεικτικὰ Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, έκδ. I. Reiske, CB, I-II, Bonnæ 1829-1830, (στο εξῆς *Κων. Πορφ.*, Βασ. Ταξ.), σ. 218.18: καὶ ἴστανται οἱ πατρίκοι κοινοστῶριον, αὐτόθι σ. 416.20-22: εἰ δὲ βούλεται ὁ βασιλεὺς, ἀναχωρῶν ἐκ τῆς ἐκκλησίας ποιεῖ κοινοστῶριον. Πβλ. J. B. Bury, *Administrative System* 84. — A. Kazhdan, *Sekretion* 1866. — Πάντως αὐτὸ που ἔχει σημασία εἶναι ὅτι πάντοτε ὁ αυτοκράτορας εἶχε συμβούλους και πραγματοποιοῦσε συνεδριάσεις ή συσκέψεις μαζί τους, εἴτε αὐτοὶ ἦταν μέλη της συγκλήτου εἴτε ἀνώτεροι αξιωματοῦχοι. Βλ. το εγκώμιο του Μιχαήλ Ψελλοῦ πρὸς τον Συμεὼν Μεταφραστή (Michaelis Pselli, *Orationes hagiographicae*, έκδ. E. A. Fisher, Stuttgart - Leipzig 1994) —ο ὁποῖος σύμφωνα με την επικρατοῦσα ἀπόψη ταυτίζεται με τον Συμεὼν Λογοθέτη, ἐνὸς κατὰ ἄλλους πρόκειται για δύο διαφορετικὰ πρόσωπα [βλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ ιστορικοὶ και χρονογράφοι*, τ. Β' (8ος-10ος α.), Αθήνα 2002, σ. 393 (στο εξῆς Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ*

καθώς πρέπει να ερμηνεύσουμε κατά τη γνώμη μας τον όρο μυστήρια κατ' αντιστοιχία με τους όρους *ἀπόρρητα* και *secreta*. Επομένως φαίνεται ότι ακόμη και στις αρχές του 9ου αιώνα οι *ἀσηκρήτις* ήταν επιφορτισμένοι με την καταγραφή των πρακτικών, των αποφάσεων και των συζητήσεων του αυτοκράτορα και των συμβούλων του.

Οι εκκλησιαστικοί νοτάριοι υπηρετούσαν ως προσωπικοί γραμματείς των επισκόπων και ακολουθούσαν τους προϊσταμένους τους στις συνόδους. Σε αυτές κρατούσαν τα πρακτικά των συνεδριάσεων αφενός για λογαριασμό του επισκόπου τους και αφετέρου για λογαριασμό της συνόδου καταγράφοντας κατά τη διάρκεια των συζητήσεων τα σχεδάρια, με βάση τα οποία κατήρτιζαν στη συνέχεια τα αυθεντικά πρακτικά⁷⁰. Έτσι και οι *ἀσηκρήτις*, και προηγουμένως οι νοτάριοι της αυτοκρατορικής γραμματείας⁷¹, εκτελούσαν παρόμοιες γραμματειακές αρμοδιότητες

ιστορικοί). — A. Kazhdan, Symeon Metaphrastes, ODB, τ. 3, σ. 1983] —στο οποίο σημειώνεται (σ. 274-275): βασιλεύει γὰρ ἐπέραστος γεγωνὺς τὰ τιμώματα τῶν δλων πιστεύεται, τὸ μὲν ἐγγὺς ἐστάναι τοῦ βήματος διὰ τὴν σύνεσιν, τὴν δὲ τῆς πολιτείας διοίκησιν διὰ τὴν τὴν φύσεως ἐπιτηδεϊότητα καὶ τὴν τῶν πραγμάτων προσλαβὼν ἐπιμέλειαν. καὶ πρῶτα μὲν ἐπὶ ταῖς μυστικωτέραις ἐφειστήκει τῶν πράξεων καὶ τοῖς ἀπορρήτοις βουλευμασι κοινωνὸς παρειστήκει τοῖς συμβουλευούσιν. ἐπεὶ δὲ ἡ τοῦ τρόπου πίστις ἐν τούτοις τοῦτον ἐκήρυξε, μετὰ τῶν ἀδύτων καὶ τὰς κοσμικωτέρας φροντίδας συνελήφεν, ὡς τὸν αὐτὸν γεγενῆσθαι εἰσαγγελέα τε τῷ κρατοῦντι τῶν ἔξωθεν καὶ ἑξαγγελέα τῶν τοῦ κρατοῦντος τοῖς ἔξωθεν. καὶ ἦν ὥσανει δεσμός τῆς διοικήσεως ἀκριβής ... Επομένως ο Σymeών Μεταφραστής παρεισχοῦντας στις εμπιστευτικές συνεδριάσεις ενδεχομένως του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (945-959) με διάφορους αξιωματούχους και κλήθηκε από τον τελευταίο για τη σύνταξη της μεγάλης συναξαριακής συλλογής, όπως αναφέρεται στη συνέχεια του παραπάνω εγχειρίδιου του Μιχαήλ Ψελλού. Για την ταύτιση του αυτοκράτορα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογεννήτο βλ. Σ. Α. Πασχαλίδης, Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών. Το πρόσωπο και το έργο του. Συμβολή στη μελέτη της προσωπογραφίας και της αγιολογικής γραμματείας της προμεταφραστικής περιόδου, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 28] Θεσσαλονίκη 1999, σ. 308-309, όπου και η παράθεση πηγών και απόψεων των νεότερων μελετητών. Ο Σymeών κατείχε μέχρι τον θάνατο του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (959) το αξίωμα του πρωτοασηκρήτις. Βλ. N. Oikonomides, Two Seals of Symeon Metaphrastes, DOP 27 (1973) 324, όπου δεν αναφέρεται στο παραπάνω εγχειρίδιο, αλλά παρατηρεί ότι δεν ξέρουμε από πότε είχε το αξίωμα του πρωτοασηκρήτις ο Σymeών (στο εξής N. Oikonomides, Symeon Metaphrastes). — Παλαιότερα ο N. Oikonomides, Listes 324, είχε υποστηρίξει με βάση την παραπάνω μαρτυρία ότι η φράση ἐπὶ ταῖς μυστικωτέραις ἐφειστήκει τῶν πράξεων καὶ τοῖς ἀπορρήτοις βουλευμασι κοινωνὸς προσδιόριζε το αξίωμα του μυστικού.

70. Βλ. Δ. Πλαγιάννης, Σημειογράφοι 14-15 και 39-47, όπου γίνεται λόγος για τις αρμοδιότητες των νοταρίων στις εκκλησιαστικές συνόδους. — Ν. Τωμαδάκης, Βυζαντινή επιστολογραφία. Εισαγωγή, κείμενα, κατάλογος επιστολογράφων, Αθήνα 1955, σ. 32-33 (στο εξής N. Τωμαδάκης, Επιστολογραφία). — Σ. Τρωιάνος, Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, Αθήνα 1964, σ. 34, 115. — Του ίδιου, Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204, Επετηρίς του Κέντρου Ερευνών της Ιστορίας τους Ελληνικού Δικαίου 13 (1966), (Αθήνα 1969), σ. 117-118. — Β. Λεοναρτίου, Εκκλησιαστικά αξιώματα 313 κ.ε., κυρίως 316-318. — Βλ. και H. Boge, Griechische Tachygraphie und tironischen Noten, Hildesheim - New York 1974, σ. 121-128.

71. Βλ. και A. Kazhdan - A. Cutler, Notary, ODB, τ. 2, σ. 1495, όπου σημειώνεται γενικά

κατά τις συνεδριάσεις του ιερού κονσιστωρίου και αυτή ήταν η κύρια και θεσμοθετημένη αρμοδιότητά τους.

Βεβαίως οι άσηκρῆτις, ως υπάλληλοι που ασχούν γραμματειακή δραστηριότητα, μπορούσαν να καταγράφουν το περιεχόμενο των ιδιωτικών επιστολών του αυτοκράτορα προς συγγενικά του πρόσωπα, φίλους ή κρατικούς αξιωματούχους καθώς και οποιαδήποτε άλλα κείμενα τους υπαγόρευε ο αυτοκράτορας λειτουργώντας ορισμένοι από αυτούς ως προσωπικοί γραμματείς του τελευταίου. Ο αυτοκράτορας μπορούσε να προσδιορίζει απλώς το περιεχόμενο της επιστολής ή του κειμένου και τη διατύπωση να αναλαμβάνουν οι άσηκρῆτις. Επομένως κάποιοι από τους άσηκρῆτις ίσως επιλέγονταν για τη φροντίδα της προσωπικής, ιδιωτικής αλληλογραφίας του αυτοκράτορα ή για την καταγραφή και σύνταξη άλλων κειμένων ή εγγράφων κατόπιν εντολής του ανώτατου άρχοντα.

Στα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως γίνεται αναφορά στον πρωτοασηκρῆτις και επιστολογράφο του Ιουστινιανού Α' (527-565) Πλούταρχο⁷², ο οποίος πρέπει να ήταν άσηκρῆτις, καθώς είναι μάλλον αναχρονιστική η χρησιμοποίηση του όρου πρωτοασηκρῆτις, που ως τεχνικός όρος απαντά από τον 8ο αιώνα και εξής⁷³. Με βάση αυτή τη μαρτυρία φαίνεται ότι οι άσηκρῆτις δεν ήταν θεσμικά οι αρμόδιοι για την τήρηση της ιδιωτικής αυτοκρατορικής αλληλογραφίας, μια και ο Πλούταρχος είχε το αξίωμα του άσηκρῆτις και παράλληλα ήταν και ο επιστολογράφος του αυτοκράτορα, κάτι που ενδεχομένως δεν θα δηλωνόταν, εάν το αξίωμα συνεπαγόταν αυτήν την ιδιότητα, αλλά φαίνεται ότι πρόκειται για αρμοδιότητα που δεν αντιστοιχούσε σε κάποιο συγκεκριμένο αξίωμα. Εξάλλου ως επιστολογράφος του αυτοκράτορα αναφέρεται από τον Προκόπιο και ο Πρίσκος⁷⁴, που σύμφωνα με τον Ιωάννη Μαλάλα και τον Θεοφάνη ήταν ύπατος από νοταρίων και φαίνεται ότι δεν είχε την ιδιότητα του άσηκρῆτις⁷⁵. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι για την αλληλογραφία του με

για τους νοταρίους: «Late Roman notarii were primarily stenographers who recorded the minutes of important meetings».

72. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, έκδ. Th. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, Lipsiae 1907 (ανατύπωση New York 1971), σ. 76.9 (στο εξής Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως). Πβλ. Ν. Τωμαδάκης, *Επιστολογραφία* 33-34, ο οποίος για τον πρωτοασηκρῆτις σημειώνει ότι είναι ο πρώτος νοτάριος του μυστικού αρχείου, χωρίς να στηρίζεται σε κάποια πηγή. Στα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 144.4-5, αναφέρεται ως επιστολογράφος του Μ. Κωνσταντίνου ο Ευτρόπιος, που ήταν *magister epistolarum* επί Κωνσταντίου Β' (350-361). Πβλ. PLRE I. 317 (Eutropius 2). — G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des Patria*, Paris 1984, σ. 27 σημ. 21 (στο εξής G. Dagron, *Constantinople imaginaire*).

73. Βλ. παρακάτω σ. 73-75.

74. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 16.7. Πβλ. E. Stein, *Histoire* II. 738 σημ. 2. -PLRE IIIB. 1051 (Priscus 1).

75. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, έκδ. I. Thurn, [CFHB XXV], Berlin 2000, σ.

τους πάπες ή τους αρχηγούς άλλων κρατών ο αυτοκράτορας μπορούσε να χρησιμοποιήσει και άλλους αξιωματούχους που θα φρόντιζαν για την καλλιέργεια και τη ρητορική των λόγων του, όπως για παράδειγμα τον κοιαίστωρα του ιερού παλατίου, ο οποίος αποτελούσε την επίσημη φωνή του αυτοκράτορα, όσον αφορά τη σύνταξη των νόμων και άλλων αυτοκρατορικών εγγράφων, και ήταν το στόμα βασιλέως σύμφωνα με ένα επίγραμμα που αναφερόταν στον κοιαίστωρα Πρόκλο⁷⁶. Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο F. Dölger, ο κοιαίστωρ του ιερού παλατίου πρέπει να συνέτασσε εκτός των άλλων και τις διπλωματικές επιστολές του αυτοκράτορα και τις συνθήκες με ξένους ηγεμόνες⁷⁷.

Οι άσηκρητίς ορισμένες φορές ανακοίνωναν στον λαό ή σε Οικουμενικές Συνόδους διατάγματα του αυτοκράτορα⁷⁸ και ενδεχομένως να ήταν

377.25-27 (στο εξής Ιω. Μαλάλας). — Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. Ch. de Boor, *Theophanis Chronographia*, I, Lipsiae 1883 (ανατύπωση Hildesheim 1963), σ. 186.15 (στο εξής Θεοφάνης). Πβλ. E. Stein, *Histoire* II. 738 σημ. 2. — PLRE IIIB. 1051 (Priscus 1).

76. *Anthologia Palatina*, έκδ. F. Dübner, Paris 1871-1890, II. XVI. 48: Πρόκλος ἐγώ ... ἔφρ' εἶην στόμα πιστὸν ἐρισθένεος βασιλῆος. Πβλ. Α. Γκουτζιουκώστα, Ο θεσμός του κοιαίστωρα 96.

77. F. Dölger, *Herrscherkanzlei* 84. — Του ιδίου, *Kodikellos* 24, 61, όπου σημειώνει ότι από τον 9ο αιώνα την αρμοδιότητα αυτή έχει ο λογοθέτης του δρόμου. Πάντως διπλωματικές επιστολές υπαγόρευσε και ο Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος δεν είχε το αξίωμα του λογοθέτη του δρόμου, αλλά μάλλον του πρωτοασηκρητίς επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Βλ. παρακάτω σημ. 119 και 121.

78. Βλ. για παράδειγμα τη μαρτυρία του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Οίκουμενική Ιστορία*, έκδ. Ch. de Boor, Leipzig 1887. Ed. corr. curavit P. Wirth, Stuttgart 1972 (στο εξής Θεοφ. Σιμοκάττης), σ. 302.23-30 και 303.1: κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ὁ τύραννος τὸν ἀσηκρητίς Θεόδωρον, τῶν βασιλικῶν ταχυγράφων ἄνδρα ἐπίσημον, ἐν τῇ λεγομένῃ ἐκκλησίᾳ μεγάλῃ ἐκπέπομφεν, ὅπως οἱ Βυζάντιοι λαοὶ τὸν ἱεράρχην τὴν τε σύγκλητον ἀναλαβόμενοι ὡς αὐτὸν παραγέωνται. ὁ μὲν οὖν Θεόδωρος ἀφικόμενος ἐπὶ τὸ μέγα τέμενος τῆς πόλεως τὸ ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ αυτοκράτορος ἰδρυμένον, ἀνεῖς ἐπὶ τῶν βημάτων τῶν ὑψηλῶν (ἄμβωνα τὰ πλήθῃ ἀποκαλεῖ) τὸ τοῦ τυράννου πρόσταγμα τῷ λαῷ μεταδίδωσιν. — Θεοφάνης 289.10-12: πέμπει τοῖνον ὁ Φωκάς Θεόδωρον τὸν ἀσηκρητὴν, καὶ εἰσελθὼν ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ ἐπανέγνωσε τῷ λαῷ ... Πβλ. Μ. Λεοντσίνη, *Ἀσηκρητίς* 211. — Βλ. και Θεοφάνης 441.9-15, όπου και πάλι γίνεται αναφορά σε κάποιον ἀσηκρητίς του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε' (741-775), ο οποίος ἦν σὺν αὐτῷ βαστάζων τόμον χάρτου ... ὑπανεγίνωσκετο ὁ χάρτης εἰς ἐπήκοον παντὸς τοῦ λαοῦ ... Βλ. και Νικηφόρος 158.4-9. Πβλ. *PmbZ*, τ. 5, Berlin - New York 2001, σ. 384 [αρ. 10958]. — Βλ. ακόμη Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία*, έκδ. I. Bekker, CB, Bonn 1832, σ. 246.6-9 και 247.3-4 (στο εξής Λέων Γραμματικός). — Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχοῦ, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, CB, Bonn 1838, σ. 832.9-12, όπου επί Μιχαήλ Γ' (842-867) στις 26 Μαΐου του 866 κατά τη στέψη του Βασιλείου Α', του μετέπειτα αυτοκράτορα, σε συμβασιλεύα: Λέων ὁ Κάστωρ καὶ ἀσηκρητίς, ἔχων τόμον ἐπὶ χεῖρας ... ᾗρξατο οὖν ... ἀναγινώσκειν και 833.6-7: ὁ δὲ τὸν τόμον ἐπαναγνούς Κάστωρ ὁ ἀσηκρητίς ἐξελθὼν ἐν Νικομηδείᾳ. — Βλ. ακόμη J. D. Mansi, τ. 16, 186C, όπου ο πρωτοσπαθάρης και ἀσηκρητίς Λέων ἀνέγνωσε τὸ ἡδίκτον του Βασιλείου Α' κατά την τελευταία συνεδρίαση της Συνόδου στις 28 Φεβρουαρίου του 870 στην Κωνσταντινούπολη. Πβλ. V. Laurent, *Corpus ap.* 3. — *The Correspondance of Ignatius Deacon*, έκδ., μετάφρ., σχόλια C. Mango με τη συνεργασία του S. Efthymiadis, Washington 1997, σ.

εκείνοι που είχαν καταγράψει τις αυτοκρατορικές αποφάσεις, τις οποίες στη συνέχεια ανακοίνωναν. Αλλά και οι νοτάριοι μετέφεραν αυτοκρατορικές αποφάσεις⁷⁹ και ο κοιαίστωρ του ιερού παλατίου μπορούσε να απευθυνθεί στο λαό ή τη σύγκλητο εκ μέρους του αυτοκράτορα και να διαβάσει κάποια αυτοκρατορικά έγγραφα, όπως είχε κάνει ο κοιαίστωρ Κωνσταντίνος επί Ιουστινιανού κατά τις εργασίες της Ε' Οικουμενικής Συνόδου (552)⁸⁰.

201 (στο εξής C. Mango, *Correspondance*). — *PmbZ*, τ. 3, Berlin - New York 2000, σ. 69-70 [αρ. 4512]. Βλ. και παραπάνω σημ. 42, όπου γίνεται λόγος για τον Στρατήγιο. — Βλ. ακόμη Ιγνάτιος, *Βίος Νικηφόρου* 146.23-27, όπου ο άσκηρῆτις Νικηφόρος, ο μετέπειτα πατριάρχης, φαίνεται ότι διακήρυξε επισήμως το τέλος της Εικονομαχίας: τὸ κατὰ τὴν ἱερὰν ἐκείνην σύνοδον ἐγχειρισθεὶς βασιλικὸν ἐπιφώνημα, δι' οὗ τὸ εὐλικρινὲς τῆς πίστεως πᾶσιν ἐπικηρυκευσάμενος καὶ ... τὴν τῶν σεπτῶν εἰκόνων ἐπιβόησας καὶ τρανώσας ἀρχαῖκην ἱερογραφίαν τε καὶ προσκύνησιν ... — Βλ. επίσης J. D. Mansi, τ. 12, 1055A, όπου ο άσκηρῆτις Νικηφόρος ανέγνωσε κατά τη διάρκεια της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου (787) σε ελληνική μετάφραση μία επιστολή του πάπα της Ρώμης Αδριανού Α' (772-795) προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΣΤ'. Πβλ. P. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople: Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford 1958, 60-61. — Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί* 64-65. — Στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο έλαβε μέρος και ο άσκηρῆτις Λεόντιος, ο οποίος ανέγνωσε διάφορα έγγραφα, μεταξύ των οποίων και την επιστολή του Κωνσταντίνου Στ' και της Ειρήνης κατά την πρώτη συνεδρίαση της Συνόδου. Βλ. J. D. Mansi, τ. 12, 1002D. Πβλ. *PmbZ*, τ. 3, σ. 86 [αρ. 4582].

79. Για τις πολλαπλές αποστολές των νοταρίων βλ. R. Guiland, *Primicier* 132-133 (= *Recherches* I. 306) και πιο αναλυτικά R. Delmaire, *Institutions* 52 και σημ. 20, ο οποίος σημειώνει ότι μεταξύ άλλων οι άσκηρῆτις μπορούσαν να ενεργήσουν ως γραφείς δικαστηρίου σε δίκες σημαντικές, όπως στην εξέταση μίας συνωμοσίας εναντίον του Ιουστινιανού το 562 (Ιωάννης Μαλάλας 494). Όταν πρόκειται για έγκλημα καθοσιώσεως, δηλαδή κάθε σκέψη, μελέτη, μηχανορραφία και πράξη ατόμου ή ομάδος προσώπων, που συνδέονται ή όχι με όρκο, και στρέφονται κατά του προσώπου του αυτοκράτορος, τότε συγχροτείται ένα έκτακτο δικαστήριο με υπόδειξη του αυτοκράτορα για την εξέταση της υπόθεσης, όπως σημειώνει η Κ. Μπουρδάρ, *Καθοσιώσεις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα 1981, σ. 137-141. Σε ένα τέτοιο δικαστήριο συμμετείχε και ο άσκηρῆτις Ζηνόδωρος σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία του Ιωάννη Μαλάλα, χωρίς ωστόσο να είναι βέβαιο ότι ενήργησε ως γραφέας δικαστηρίου. Για το έγκλημα καθοσιώσεως βλ. ακόμη Κ. Μπουρδάρ, *Καθοσιώσεις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους (1056-1081)*, Αθήνα 1984. — Της ίδιας, *Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)*, στο *Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο* τ. Ι., Ρέθυμνο 1986, σ. 211-229. — Της ίδιας, *Les crimes contre l'état selon le droit byzantin*, στο *Byzantine Law, Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10-13 December 1998*, έκδ. C. Papastathis, Thessaloniki 2001, σ. 219-227. — Της ίδιας, *Το έγκλημα καθοσιώσεως κατά την περίοδο της βασιλείας των Αγγέλων (1185-1204)*, εν *Τίμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου*, Αθήνα - Κομοτηνή 2000, σ. 437-464.

80. Ο κοιαίστωρ Κωνσταντίνος ανακοίνωσε το διάταγμα του Ιουστινιανού, με το οποίο διαγραφόταν ο πάπας Βιγίλιος (537-555) από τα δίπτυχα της εκκλησίας. Βλ. *ACOe* 4.1.200-201. Πβλ. *PLRE* IIIA. 343 (Constantinus 4). — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Α' (324-565), Θεσσαλονίκη 1995 (5η ανατύπωση), σ. 546 (στο εξής Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*). — R. Guiland, *Questeur* 90. Βλ. και Θεοφ. Συμοκάττης 39.8 κ.ε., όπου ο κοιαίστωρ είναι ο εκπρόσωπος του αυτοκράτορα Τιβερίου Β' και ομιλεί εκ μέρους

Οι άσηκρητίς στέλνονταν και σε διπλωματικές αποστολές ως εκπρόσωποι του αυτοκράτορα, όπως ο Αρμόνιος που αναφέραμε παραπάνω, γεγονός που επιβεβαιώνει την εμπιστοσύνη του τελευταίου προς αυτούς καθώς και τις ικανότητες και τα προσόντα τους⁸¹. Αλλά και αυτή η δραστηριότητά τους δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο ή πάγια αρμοδιότητά τους, καθώς στις διπλωματικές αποστολές συμμετείχαν διάφοροι αξιωματούχοι, όπως ο κοιαιστωρ από την αρχή της εμφάνισής του μέχρι και τα τελευταία έτη δράσης του⁸². Σε ανάλογες αποστολές συμμετείχαν και νοτάριοι. Φαίνεται ότι το κριτήριο για τη συμμετοχή σε διπλωματικές αποστολές ήταν η ευστροφία, η ευγλωττία και η εγγύτητα προς τον αυτοκράτορα⁸³. Άλλωστε στο Βυζάντιο οι πρέσβεις σπανίως ήταν διπλωμάτες καριέρας αλλά σχεδόν πάντοτε αξιωματούχοι της αυλής⁸⁴.

Ο Ε. Stein σημειώνει ότι η αύξηση της επιρροής και της ισχύος των άσηκρητίς συνοδεύτηκε από την παράλληλη μείωση της σημασίας των ρεφερενδαρίων, οι οποίοι αρχίζουν από τον 6ο αιώνα να εκτοπίζονται

του στους συγκεντρωμένους αξιωματούχους, όταν ορίζει ως διάδοχό του τον στρατηγό Μαυρίκιο. Πβλ. R. Guiland, *Questeur* 93. — PLRE IIIA. 677 (Ioannes 94). — Α. Γκουτζιουκώστα, *Ο θεσμός του κοιαιστωρα* 124-125 σημ. 385.

81. Βλ. παραπάνω σημ. 44. Ένα άλλο παράδειγμα είναι εκείνο του άσηκρητίς Επιφανίου, ο οποίος στάλθηκε με σάκρα από την Κωνσταντινούπολη στον πάπα Ρώμης Δόνο (676-678), για να τον καλέσει να παραστεί στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο. Βλ. Βλός Αγάθωνος (678-681) *Liber Pontificalis*, έκδ. L. Duschene, Paris 1955 (στο εξής *Liber Pontificalis*), τ. Α', σ. 350. 4-7: *Hic suscepit divalem iussuionem piissimorum principum Constantini, Heraclii et Tiberii Augustorum per Epiphanium gloriosum a secretis, missa praecessori suo Dono papae, invitans atque adhortans ut debeat sacerdotes vel missos suos dirigere in regia urbe pro adunatione facienda sanctarum Dei ecclesiarum, quod et ordinare non distulit*. Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 152. — T. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croissades* (407-1096), Αθήνα 1980, 324 (στο εξής T. Lounghis, *Ambassades*), ο οποίος αναφέρει συγκεντρωτικά τις διπλωματικές αποστολές που ανέλαβαν οι άσηκρητίς και ο πρωτοάσηκρητίς στη Δύση από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα (σ. 323-327). — *PmbZ*, τ. 3, σ. 68 [αρ. 4509]. — Μ. Λεοντσίνη, 'Άσηκρητίς 212-213. — Ακόμη επί Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (945-959) στάλθηκε ο άσηκρητίς Ιωάννης Πιλάτος στους Άραβες της Ιταλίας για τη σύναψη ειρήνης, αποστολή που στέφθηκε με επιτυχία. Βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. I. Thurn, [CFHB V], Berlin - New York 1973 (στο εξής Ιω. Σκυλίτζης), σ. 266.43-47: Μετά δὲ τοῦτο Κωνσταντίνος ὁ βασιλεὺς Ἰωάννην άσηκρητίς, τὸν τὴν ἐπωνυμίαν Πιλάτου, περὶ ειρήνης ἐκπέμπει διαλεξόμενον τοῖς Σαρακηνοῖς, εἰωθότες δ' οὗτοι μὴ ταῖς νίκαις ἐπαίρεσθαι, ἀλλὰ τὴν ειρήνην καὶ κρατοῦντες ἀσπάζεσθαι, προθύμως ὑπήκουσαν καὶ ἐπὶ τινὰ χρόνον ειρήνην ἔθεντο. Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β' (565-1081), Θεσσαλονίκη 1993 (5η ανατύπωση), σ. 379.

82. Βλ. Α. Γκουτζιουκώστα, *Ο θεσμός του κοιαιστωρα* 68-69, 96 και σημ. 268, 104-105 σημ. 301, 139-140.

83. Πβλ. Α. Giardina, *Aspetti della burocrazia nel basso impero*, Roma 1977, σ. 72.

84. Πβλ. T. Lounghis, *Ambassades* 306 κ.ε., όπου γίνεται λόγος για τους διάφορους αξιωματούχους που στάλθηκαν σε διπλωματικές αποστολές στη Δύση.

από την αυτοκρατορική γραμματεία⁸⁵, αν και δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξη μιας αιτιώδους σχέσης μεταξύ των δύο αυτών εξελίξεων, όπως παρατηρεί ο Ι. Καραγιαννόπουλος⁸⁶.

Ο θεσμός των άσηκρητίς ισχυροποιείται ακόμη περισσότερο τον 7ο αιώνα λόγω της προσωπικής τους επαφής με τον αυτοκράτορα. Οι άσηκρητίς διαθέτουν ανώτερη μόρφωση και κύρος, είναι έμπιστα άτομα του αυτοκράτορα και εξακολουθούν να συμμετέχουν σε διπλωματικές αποστολές⁸⁷. Μάλιστα στις αρχές του επόμενου αιώνα ο Αρτέμιος, που προερχόταν από τους άσηκρητίς, ανέβηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο ως Αναστάσιος Β' (713-715)⁸⁸.

Από τον 8ο αιώνα και εξής εμφανίζεται στις πηγές ως επικεφαλής των άσηκρητίς ο πρωτοασηκρητίς. Βέβαια ως προς τον χρόνο της εμφάνισης του πρωτοασηκρητίς υπάρχει ένα πρόβλημα, καθώς ο όρος απαντά τον 8ο αιώνα, ενώ σύμφωνα με τον W. Lackner ο πρωτοασηκρητίς υφίσταται ήδη επί Ηρακλείου (610-642)⁸⁹. Ο μελετητής με βάση όσα αναφέρονται για τον Μάξιμο τον Ομολογητή στον Βίο του, ότι δηλαδή διέτελεσε ύπογραφεύς πρώτος τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων⁹⁰, θεωρεί πως ο Μάξιμος κατείχε το αξίωμα του πρωτοασηκρητίς. Ο W. Lackner, για να

85. E. Stein, *Histoire* II. 738 σημ. 1. — V. Laurent, *Corpus* 4-5.

86. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 151 και σημ. 10. Βλ. και R. Guiland, *Le décanos et le référendaire*, REB 5 (1947), 97 (= *Recherches* II. 93) (στο εξής R. Guiland, *Le décanos*), ο οποίος θεωρεί την άνοδο του επί τῶν δεήσεων ως αιτία της παρακμής των ρεφερενδαρίων, καθώς έπαψαν οι τελευταίοι να ασχολούνται με τις αιτήσεις προς τον αυτοκράτορα και τη μεταφορά των αποφάσεων του τελευταίου στους *magistri scrinioium*.

87. Για τον θεσμό του άσηκρητίς κατά τον 7ο αιώνα βλ. το άρθρο της Μ. Λεοντσίνη, 'Άσηκρητίς 209-214, όπου και η ανάλυση των σχετικών με το αξίωμα των άσηκρητίς πηγών. Σύμφωνα με την συγγραφέα η αύξηση του κύρους των άσηκρητίς που φαίνεται και από τον τίτλο του μεγαλοπρεπεστάτου (*gloriosus*), τον οποίο φέρουν οι άσηκρητίς Παύλος, Ιωάννης, Φωτεινός, Διογένης και Επιφάνιος (βλ. παραπάνω σημ. 56 και σημ. 81), μπορούσε να οφείλεται στον ιδιαίτερο ρόλο τους στις ενέργειες για την ενίσχυση της Ορθοδοξίας και την αποκατάσταση της ισορροπίας στις σχέσεις με τη Ρώμη (σ. 213-214).

88. Θεοφάνης 383.18. — Νικηφόρος 114.18-20. — Εφραίμ του Αινίου, *Χρονογραφία*, έκδ. Οδ. Λαμπίδης, τ. Α', Αθήνα 1984, στίχ. 1600-1605. — Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Οδ. Λαμπίδης, [CFHB XXXVI/1], Αθήνα 1996, στίχ. 4050. Στον Θεοφάνη και τον Εφραίμ ο Αρτέμιος αναφέρεται ως πρωτοασηκρητίς.

89. W. Lackner, *Amtsstil* 63 κ.ε. — Του ίδιου, *Zu Quellen und Datierung der Maximosvita* [BHG 1234], *Analecta Bollandiana* 85 (1967) 291 σημ. 3. — J. B. Bury, *Administrative System* 97. — Ι. Πηλλης, *Τίτλοι* 229. — Ιγνάτιος, *Βίος Ταρασίου* σ. 12 σημ. 43. — Αντίθετα βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 151, ο οποίος φαίνεται επιφυλακτικός όσον αφορά τη μαρτυρία του αγιολογικού κειμένου. — Την ίδια επιφύλαξη εκφράζει και ο A. Kazhdan, *Protasekretis*, ODB, τ. 3, σ. 1742. — Ο Π. Α. Γιαννόπουλος, Αύλη 112-113, διαχωρίζει τον πρώτον ὑπογραφέα τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων από τον πρωτοασηκρητίς, ωστόσο είναι λανθασμένη η θέση του ότι αποτελεί τίτλο ενός ιδιαίτερου αξιώματος στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας.

90. PG 90. 72.C [BHG 1234].

αποδείξει ότι με τον όρο πρώτος υπογραφεύς εννοείται το αξίωμα του πρωτοασηκρήτης, στηρίζεται κυρίως στη συσχέτιση της παραπάνω μαρτυρίας με εκείνη του μεταγενέστερου Βίου του πατριάρχη Νικηφόρου Α', που έχει κατά τον μελετητή παρόμοιο ύφος με τον Βίο του Μάξιμου του Ομολογητή, μαρτυρία την οποία έχουμε ήδη παραθέσει (υπογραφεύς τοῖς τῶν κρατούντων μυστηρίοις ὑπηρετούμενος, οὕτω γὰρ παρὰ Αὐσονίδι διαλέκτῳ τὸ Ἀσηκρήτης ὄνομα...), και στο γεγονός ότι στο μεταγενέστερο Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως αναφέρεται ότι ο Μάξιμος ο Ομολογητής διετέλεσε πρωτοασηκρήτης⁹¹.

Οστόσο δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την ορθότητα της άποψης του μελετητή, καθώς το επίθετο πρώτος στην περίπτωση του Μάξιμου του Ομολογητή ίσως έχει εγκωμιαστικό χαρακτήρα ή πράγματι ο τελευταίος ήταν ο κορυφαίος των γραμματέων του αυτοκράτορος, χωρίς όμως να σημαίνει ότι είχε ήδη εισαχθεί ο τεχνικός όρος του αξιωματού του πρωτοασηκρήτης⁹².

Σύμφωνα με τον Ι. Καραγιαννόπουλο πρώτη μνεία του όρου πρωτοασηκρήτης έχουμε το 756⁹³, αν βέβαια θεωρήσουμε, όπως σημειώνει ο ιστορικός, τις μαρτυρίες των Πατρών Κωνσταντινουπόλεως για τον πρωτοασηκρήτη και επιστολογράφο του Ιουστινιανού Α' (527-565) Πλού-

91. Βλ. H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, έκδ. H. Delehaye, Brussels 1902 (ανατύπωση 1985), σ. 409 και 887: εἰς τὸ τοῦ πρωτοασηκρήτης προεβίβασθη ἄξιωμα. Βλ. και V.V. Latyšev, *Menologii Anonymi Byzantini Saeculi X*, II., Petropoli 1912 (αναστατική επανέκδοση Leipsig 1970), [BHG 1235], σ. 273-274: ... εἰς τὸ τοῦ πρωτοασηκρήτης ὀφρῖκιον ἀνεβίβασαν καὶ βουλευμάτων αὐτῶν κοινῶν ἐποιοῦντο καὶ λόγων αὐτοῖς ἀπορρήτων εἰδήμονα. — Πάντως δεν αποκλείεται οι μεταγενέστερες αυτές μαρτυρίες να αποτελούν αναχρονισμό. Για την εκ νέου χρονολόγηση του αυτοκρατορικού μηνολογίου τον 10ο και όχι τον 11ο αιώνα σύμφωνα με τον Fr. Halkin, *Le mois de janvier de «Ménologe impérial» byzantin*, *Analecta Bollandiana* 57 (1939) 228-230, βλ. Θ. Δετοράκης, Η χρονολόγηση του αυτοκρατορικού Μηνολογίου του B. Latyšev, *BZ* 83 (1990) 46-50.

92. Βλ. και *PmbZ* τ. 3, σ. 208 [αρ. 4921], όπου και εκεί εκφράζεται η επιφύλαξη ότι ο Μάξιμος διετέλεσε πρωτοασηκρήτης. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι επί Θεοδοσίου Α' (379-395) γίνεται λόγος για τον Ιωάννη πρωτοστάτην τῶν βασιλικῶν ὑπογραφῶν (βλ. Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 7.23, έκδ. G. C. Hansen, [GCS Neue Folge 1], Berlin 1995), αλλά δεν πρόκειται για κάποιον πρωτοασηκρήτη. Πβλ. Σ. Χουβαδερόγλου, *Σημειογραφική έπιστήμη* 208. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 148. — Βλ. ακόμη τη μαρτυρία του Αγαθία, *Ιστοριῶν τόμοι Ε'*, έκδ. R. Keydell, [CFHB III], Berlin 1967, σ. 5.18-20: Εὐτυχιανὸς ... ἀνὴρ τὰ πρῶτα τελῶν ἐν τοῖς τῶν βασιλέων ὑπογραφεῦσι. Ο Εὐτυχιανὸς (6ος αἰώνας) ἐνδεχομένως να ἦταν *primicerius notariorum*. Πβλ. *PLRE* IIIA. 475 (Eutychianus 1).

93. Βίος Στεφάνου Β' (752-757), *Liber Pontificalis*, τ. Α', σ. 452.12: ... *Georgius scilicet proto a secreta* ... Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 151. — *PmbZ*, τ. 1, σ. 664-665 [αρ. 2158]. Βλ. και V. Laurent, *Corpus* 5. Αλλά και η Μ. Λεοντίνη, *Ἀσηκρήτης* 214, δεν φαίνεται να συμμερίζεται την παραπάνω άποψη του W. Lackner, αν και στο άρθρο της δεν κάνει λόγο για τις αρμοδιότητες των άσηκρήτης και για την εμφάνιση του όρου πρωτοασηκρήτης.

ταρχο⁹⁴ και του Θεοφάνη για τον πρωτοασκηρῆτις Αρτέμιο, τον μετέπειτα αυτοκράτορα⁹⁵, και τον πρωτοασκηρῆτις Θεόκτιστο επί Λέοντος Γ' (717-741)⁹⁶ ως αναχρονισμούς⁹⁷. Αλλά ακόμη και αν οι μαρτυρίες του Θεοφάνη δεν θεωρηθούν ως αναχρονισμοί και πάλι ο όρος πρωτοασκηρῆτις απαντά από τον 8ο αιώνα και εξής.

Επομένως ο πρωτοασκηρῆτις ως τεχνικός όρος δεν εμφανίζεται στις πηγές επί Ηρακλείου αλλά κατά τον 8ο αιώνα. Τον θεσμό στελεχώνουν άτομα με υψηλή μόρφωση⁹⁸ και ορισμένοι από αυτούς ανήλθαν στον πατριαρχικό θρόνο όπως ο Ταράσιος (784-806)⁹⁹ και αργότερα ο Φώτιος

94. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως σ. 76.9. Πβλ. και G. Dagron, *Constantinople imaginaire* 196, όπου σημειώνει ότι ο πρωτοασκηρῆτις είναι τίτλος που δεν μαρτυρείται παρά από τον 8ο αιώνα και εξής.

95. Θεοφάνης 383.18. Πβλ. F. Dölger, *Kodikellos* 62, ο οποίος σημειώνει ότι ο Αρτέμιος είναι ο πρώτος μαρτυρημένος πρωτοασκηρῆτις. — *PmbZ*, τ. 1, σ. 74 [αρ. 236]. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αρτέμιος, ο μετέπειτα αυτοκράτορας, άλλοτε αναφέρεται ως άσκηρῆτις και άλλοτε ως πρωτοασκηρῆτις. Βλ. παραπάνω σημ. 88.

96. Θεοφάνης 400.30. Πβλ. *PmbZ*, τ. 4, Berlin - New York 2001, σ. 563 [αρ. 8033].

97. Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 152, σύμφωνα με τον οποίο η αντικατάσταση των *referendarii* από τους άσκηρῆτις είχε ως συνέπεια και την αντικατάσταση της ονομασίας *primicerius notariorum* από τον όρο πρωτοασκηρῆτις, μία διαδικασία που υπήρξε μακρόχρονη δεδομένου ότι ο πρωτοασκηρῆτις εμφανίζεται για πρώτη φορά τον 8ο αιώνα. Πβλ. E. Stein, *Prätorienpräfektur* 50-51.

98. Πβλ. H. Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius avant son patriarchat*, *BZ* 58 (1965) 348-363, κυρίως 361 (στο εξής H. Ahrweiler, Photius), η οποία σημειώνει: «Photius commença sa carrière dans les asêkrêtia, bureaux qui réunissaient à ce moment (avant la réorganisation de l'université par Bardas), l'élite intellectuelle de la capitale». — W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford - California 1988, σ. 25, όπου σημειώνει ότι ο πρωτοασκηρῆτις: «was generally a man of impressive learning and as such could receive other assignments» και αναφέρει ως παράδειγμα τον Ταράσιο, τον μετέπειτα πατριάρχη, για τον οποίο κάνουμε λόγο στη συνέχεια. — Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι Λέων Ε' ο Αρμένιος (813-820) ζήτησε από τον άσκηρῆτις Στέφανο Καπετωλίτη να του ερμηνεύσει έκ τινος συμβουλευτικής βέβλου ... γραφήν, η οποία προμήνυε τη δολοφονία του αυτοκράτορα. Βλ. Σμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης (Ψευδοσυμεών), *Χρονογραφία*, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, II., CB, Bonnæ 1838 (στο εξής Ψευδοσυμεών), σ. 610.12-22 και 611.1-2. Βλ. όμως και Συνεχιστές Θεοφάνη, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, CB, Bonnæ 1838 (στο εξής Συν. Θεοφ.), σ. 36.1-11, όπου σημειώνεται ότι τον σιβυλλιακόν χρησμόν ερμήνευσε κάποιος που είχε το αξίωμα του *κοιαίστωρα*. Πβλ. R. Guiland, *Questeur* 94. — Θ. Κορρές, Λέων Ε' ο Αρμένιος και η εποχή του: Μία κρίσιμη δεκαετία για το Βυζάντιο (811-820), *Θεσσαλονίκη* 1996, σ. 147 (στο εξής Θ. Κορρές, Λέων Ε'). — Α. Γκουτζιουκώστας, Ο θεσμός του *κοιαίστωρα* 122-123. — *PmbZ*, τ. 4, σ. 259-260 [αρ. 7074].

99. Ιγνάτιος, *Βίος Ταρασίου* 75.11: πρώτος ύπογραφεύς τών βασιλικών μυστηρίων. Βλ. και στον Βίο Θεοφυλάκτου Νικομηδείας [BHG 2452], έκδ. F. Halkin, *Hagiologie byzantine = Subsidiâ hagiographica* 71, Brussels 1986, σ. 172, κεφ. 2, στίχ. 10-13, όπου γίνεται αναφορά στον Ταράσιο τῷ τε τών βασιλικών ύπογραφίων έντυγχάνει πρωτεύοντι (πρωτασκηρῆτις τούτου ή Ρωμαίων γλώττα καλεῖ). Πβλ. *PmbZ*, τ. 4, σ. 309 [αρ. 7235], όπου σωστά σημειώνεται ότι οι περισσότερες πηγές αναφέρουν, μάλλον απλοποιημένα, τον Ταράσιο ως άσκηρῆτις.

(858-867 και 877-886)¹⁰⁰.

Ο πρωτοασηκηρίτης αναδεικνύεται με την πάροδο του χρόνου στο σημαντικότερο μέλος της αυτοκρατορικής γραμματείας. Στα τέλη του 9ου αιώνα γίνεται λόγος στο Κλητορολόγιον του Φιλοθέου (899) για τον πρωτοασηκηρίτη και τους βοηθούς του, υπό τον οποίο τίθενται εκτός από τους ασηκηρίτες, βασιλικοί νοτάριοι και ο δεκανός¹⁰¹. Η παρουσία των

100. Βλ. Συν. Θεοφ. 195.12-15. — Ψευδοσυμεών 668.3-4. — Ιω. Σκυλίτζης, 106.37-38. — Νικήτας Δαυίδ Παφλαγών, *Βίος πατριάρχου Ιγνατίου* [BHG 817], PG 105, 509A: Φώτιον πρωτοσπαθάριον τε ὄντα καὶ πρωτοασηκηρίτην, εἰς ἀρχιερέα τῆς βασιλίδος προχειρίζονται. — Βίος Νικόλαου του Στουδίτου [BHG 136], PG 105, 908B. Πβλ. *PmbZ*, τ. 3, σ. 671-684 [αρ. 6253]. Βλ. και Η. Ahrweiler, Photius 361-363, κατά την οποία ο Φώτιος διαδέχτηκε τον πρωτοασηκηρίτη και επικεφαλής αἰρέσεως Ζήλικα. Βλ. Γενέσιος, 60.84-85: Κατ' ἐκεῖνο δὲ καιροῦ ἡ τῶν Ζηλίκων αἵρεσις ἀνεφάνη σὺν τῷ ἀρχηγῷ αὐτῶν Ζήλικι, ὄντι τῶν βασιλικῶν ἐν πρώτοις ὑπογραφέων. — Συν. Θεοφ. 161.18-20: Καὶ ἑτέρα δὲ τις αἵρεσις οὕτω τῶν Ζηλίκων λεγομένη ἀναφανείσα, σὺν τῷ ἑαυτῆς ἀρχηγῷ Ζηλὶ ὀνομαζομένῳ, φέροντι δὲ τὴν τῶν ἀσηκηρίτων ἐν πρώτοις τιμὴν. — Ψευδοσυμεών 654. 6-8. Πβλ. J. Gouillard, Deux figures mal connues du second Iconoclasme, *Byzantion* 31 (1961) 371-401, κυρίως 385. — *PmbZ*, τ. 5, σ. 120 [αρ. 8642]. — Προερχόμενος ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν ἀσηκηρίτην ἀνῆλθε ἐπίσης στὸν πατριαρχικὸ θρόνον ο Παῦλος Γ' (688-693), ο οποίος, ὡς ἔχουμε ἀναφέρει, ἀπαντᾷ ὡς ἀσηκηρίτης στὰ πρακτικὰ τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (βλ. παραπάνω σημ. 56). Πβλ. *PmbZ*, τ. 3, σ. 521-522 [αρ. 5768]. — L. Bréhier, Le recrutement des patriarches de Constantinople pendant la période byzantine, *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines*, Paris (27 juillet - 2 août) 1948, ἐκδ. Paris 1950, (ἀνατύπωση σε ἓναν τόμο Nendeln-Liechtenstein 1978), σ. 222, ο οποίος παρατηρεῖ ὅτι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα μέχρι τὸν 7ο αἰῶνα ο πατριάρχης προερχόταν κατὰ κανόνα ἀπὸ κληρικούς τοῦ κύκλου τῆς Ἀγίας Σοφίας με ἐξαιρέσει τὸν πατριάρχη Νεκτάριο (381-397) ποὺ ἦταν προηγούμενως συγκλητικός καὶ πραιτωρ [βλ. PLRE I. 621 (Nectarius 2)] καὶ τὸν Παῦλο Γ' ποὺ ἦταν ἀσηκηρίτης. — Ο J.-L. van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715)*, [Geschichte der griechischen Patriarchen von Konstantinopel, Teil 4.], Amsterdam 1972, σ. 149, παρατηρεῖ ὅτι ο Ιουστινιανός Β' (685-690) ἠθέλε νὰ εἶναι ο πατριάρχης πειθῆνιο ὄργανό τοῦ γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς τοῦ πολιτικῆς καὶ γι' αὐτὸ ἐπέλεξε ἓναν κρατικὸ ἀξιωματοῦχο γι' αὐτὴν τὴ θέση. — Ε. Κούντουρα-Γαλάκη, Κλήρος 78-79 καὶ 87-88, ἡ οποία σημειώνει ὅτι με τὴν ἐκλογὴ αὐτὴ γίνεται ἐμφανέστατη ἡ δυσπιστία, ἰσως καὶ ἡ δυσἀρέσκεια τοῦ αυτοκράτορα πρὸς τοὺς εκπροσώπους τοῦ κλήρου. — *PmbZ*, τ. 3, σ. 521-522 [αρ. 5768]. — Καὶ ο πατριάρχης Νικηφόρος Α' (806-815), γιὰ τὸν Βίο τοῦ ὁποῖο κανάμε λόγο παραπάνω, προερχόταν ἀπὸ τοὺς ἀσηκηρίτης. Πβλ. *PmbZ*, τ. 3, σ. 376-385 [αρ. 5301]. — Βλ. καὶ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, *Διήγησις περὶ τῶν ἐπισκόπων Βυζαντίου καὶ τῶν πατριαρχῶν πάντων Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Α. Banduri, PG 147, 460B, ὅπου ο πατριάρχης Θεόδοτος Α' Κασσιτεράς (815-821) μνημονεύεται ὡς πρωτοασηκηρίτης, πρὶν ἀνέλθει στὸν πατριαρχικὸ θρόνον. Πβλ. *PmbZ*, τ. 4, σ. 544-548 [αρ. 7954].

101. Φιλοθέου, Κλητορολόγιον 123.1-4, (ἐκδ. Ν. Oikonomides, *Listes* σ. 65-235). Πβλ. Α. Vogt, *Basile Ier, empereur de Byzance (867-886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, Paris 1908 (ἀνατύπωση Hildesheim - New York 1973), σ. 169. — F. Dölger, *Kodikellos* 62 σημ. 292. — Οἱ ἀσηκηρίτης εἶναι ἱεραρχικά ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς νοτάρχους τῶν ἀσηκηριτειῶν σύμφωνα με ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Κων. Πορφ., *Βασ. Ταξ.* 693.9-14 σχετικὰ με τὴ μισθοδοσία τοὺς: ὁ εἰς τὰ ἀσηκηριτεῖα μέλλων γενέσθαι, ἐὰν λαμβάνει ρόγαν νομίσματα λ', ὀφείλει διδόναι λίτρας ἑβ'. εἰ δὲ πλείονα ρόγαν ἐπιζητεῖ, κατὰ ἀναλογίαν τῆς ρόγας ὀφείλει ἀναβιβάζεσθαι καὶ τὸ τίμημα. ὁ δὲ νοτάρχος τῶν ἀσηκηριτειῶν ὁ θέλων γενέσθαι, ἐὰν λαμβάνει ρόγαν νομίσματα κ', ὀφείλει δοῦναι λίτρας ἡ'. Πβλ. G. Weiss, *Oströmische Beamte*

βασιλικών νοταρίων και του δεκανού, ο οποίος δεν ήταν απλός κλητήρας, όπως έχει διαπιστώσει ο R. Guiland¹⁰², δείχνει ότι ο πρωτοασηκρητς ήταν επικεφαλής υπηρεσίας στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας και αυτό θα πρέπει ίσως να συνδυαστεί με τις γενικότερες αλλαγές που συμβαίνουν σε εκείνη από τον 6ο έως τον 10ο αιώνα¹⁰³. Σύμφωνα με τον F. Dölger ο πρωτοασηκρητς πρέπει να διηύθυνε, όπως δηλώνει και το όνομά του, τις γραμματειακές εργασίες που διεκπεραιώνονταν στα άσηκρητς του ιερού παλατίου και να ήταν υπεύθυνος για την τελική σύνταξη των εγγράφων, αν και δεν υπάρχει σαφής αναφορά των πηγών γι' αυτή την αρμοδιότητα¹⁰⁴. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εξέλιξη του αξιώματος του πρωτοασηκρητς κατά τον 10ο αιώνα, οπότε φαίνεται ότι εκτός από τη σύνταξη αυτοκρατορικών εγγράφων είναι επιφορτισμένος¹⁰⁵ και με την υπαγόρευση των νόμων, καθώς ο πατρίκιος και πρωτο-

im Spiegel der Michael Psellos, München 1973, 112-113 (στο εξής G. Weiss, *Beamte*).

102. R. Guiland, *Le décanos* 99-100 (= *Recherches* II. 94-95.89-98). — Όσα δεῖ γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὕψηλου βασιλέως τῶν Ρωμαίων μέλλοντος φροσσατεῦσαι, ἐν Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ἐκδ. J. F. Haldon, Wien 1990 (στο εξής J. F. Haldon, *Treatises*), σ. 118.388: διὰ τοῦ δεκανοῦ εἰς τὰ βασιλικά χαρτία σαγμάριον α'. Βλ. καὶ σχόλια σ. 238.

103. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 152, ο οποίος σημειώνει ότι δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες στις πηγές, ὥστε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῶν ἀλλαγῶν που συντελέστηκαν στὴν αυτοκρατορική γραμματεία ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸν 10ο αἰῶνα, ἀλλὰ διαπιστώνουμε μόνο τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν.

104. F. Dölger, *Kodikellos* 62. — Ν. Οικονομίδης, *Listes* 310, ο οποίος χαρακτηρίζει τὸν πρωτοασηκρητς «chancelier principal». — Του ἰδίου Chancery, *ODB*, τ. 1, σ. 408. — G. Weiss, *Beamte* 116 καὶ σημ. 384 (σ. 221). Με βάση ὅσα ἀναφέρονται σε μία ἐπιστολή του Μιχαήλ Ψελλοῦ γιὰ τοὺς νοταρίους καὶ τὰ καθήκοντά τους ([Τοῖς νοταρίοις τοῦ βασιλέως τοῦ Κομνηνοῦ], ἐκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 5, Παρίσι 1876 (ἀνατύπωση Ἀθῆνα 1972), σ. 485: ἢ οὐχί, ὁ μὲν κορυφαῖος ὑμῶν (τῶν νοταρίων) τὰ τοῦ χρησμοῦ ἐπισκέπτεται γράμματα καὶ συμβιβάζει τὸ ἔπος, καὶ τὸ κεχρῆνός ξυγκολλᾷ, τὴν ἱερογλυφικὴν τέχνην τεκμαιρόμενος, εἰτα δὴ ἀπευθύνων τὸ σχολίον, μέλος δὲ τοῦτο οὕτω καλοῦμενον, ἐτέρω δίδωσιν ἄσμα;] ο G. Weiss, *Beamte* 114, θεωρεῖ ὅτι ο ἐπικεφαλὴς τῆς αυτοκρατορικῆς γραμματείας καὶ τῶν νοταρίων, που αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἦταν ο πρωτοασηκρητς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διανομὴ καθηκόντων στοὺς τελευταίους γιὰ τὴ σύνταξη τῶν εγγράφων ἔκανε καὶ τὶς τελικὲς διορθώσεις στο ὕφος του κειμένου. Γιὰ τοὺς νοταρίους καὶ τὸν επικεφαλὴς τοὺς γίνεται λόγος καὶ σε μία ἄλλη ἐπιστολή του Μιχαήλ Ψελλοῦ (Τοῖς ἐν τῷ ταξειδίῳ νοταρίοις τοῦ αὐτοῦ βασιλέως). Βλ. Κ. Ν. Σάθας, ὁ.π., σ. 305-306: Τῷ κορυφαίῳ καὶ τῷ χωρῷ, ἦν δὲ βούλησθε τῷ μυσταγωγῷ καὶ τοῖς μύσταις ... Πβλ. F. Dölger, *Herrscherkanzlei* 90 σημ. 25.

105. Γιὰ παράδειγμα ο πρωτοασηκρητς Συμεὼν συντάσσει ἓνα πιττάκιο μετὰ ἀπὸ ἐντολὴ του αυτοκράτορα Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ (920-944), ὅπως ἀναφέρεται στο ἔργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *De Administrando Imperio*², ἐκδ. G. Moravcsik, ἀγγλικὴ μεταφρ. R. J. H. Jenkins, τ. 1, [CFHB I], Washington 1967, σ. 46.67-68: ἐκ προστάξεως τοῦ βασιλέως ἐδέξατο πιττάκιον τοῦ πατρικίου Συμεῶν, τοῦ πρωτοασηκρητς ... Βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια τ. II, *Commentary*, ἐκδ. R. J. H. Jenkins, σ. 180, ὅπου σημειώνεται ὅτι ο Συμεὼν που ἀναφέρεται παραπάνω στο κείμενο δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Συμεὼν Μάγιστρο καὶ Λογοθέτη. Ἀντιθέτως ο Ν. Οικονομίδης, *Symeon Metaphrastes* 324 καὶ σημ. 2, παρατηρεῖ ὅτι, εἰάν δεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ταύτιση, τότε ο Συμεὼν πρέπει νὰ κατέχε το ἀξίωμα του πρωτοασηκρη-

ασηκρήτης Συμεών υπαγορεύει μία Νεαρά του Ρωμανού Β' (953-963)¹⁰⁶ και δύο Νεαρές του Νικηφόρου Β' Φωκά (963-969)¹⁰⁷, έχοντας υποσχεθεί ένα παλαιό και σημαντικό μέλος της αυτοκρατορικής γραμματείας, τον κοιαιίστωνα του ιερού παλατίου¹⁰⁸. Η θέση του πρωτοασηκρήτης κοντά στον αυτοκράτορα και η παρακμή του αξιώματος του κοιαιίστωνα οδήγησε στην άνοδο του πρώτου, ο οποίος συγκεντρώνει τα

τις τουλάχιστο για τριάντα χρόνια, κάτι που είναι απίθανο, ενώ θεωρεί πιθανότερο ότι πρέπει να ταυτιστεί με τον ασηκρήτης Συμεών που μαρτυρείται κατά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 904 και έγινε αργότερα πρωτοασηκρήτης, για τον οποίο κάνουμε λόγο στη συνέχεια.

106. Nov. 17 (959-963) (= JGR 1. 244). — F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 1. Teil (565-1025), αρ. 691 (στο εξής F. Dölger, *Regesten*). Ο πρωτοασηκρήτης Συμεών που υπαγορεύει την παραπάνω Νεαρά καθώς και άλλες δύο Νεαρές του Νικηφόρου Β' Φωκά, για τις οποίες κάνουμε λόγο στη συνέχεια, ταυτίζεται από τους μελετητές με τον Συμεών Μάγιστρο και Λογοθέτη ή Συμεών Μεταφραστή. Βλ. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, [Archives de l'Orient Chrétien, 6], Paris 1960, σ. 33. — N. Svoronos, *Les Nouvelles des Empereurs Macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, édition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athènes 1994 (στο εξής N. Svoronos, *Nouvelles*), σ. 153-154. — N. Oikonomides, Symeon Metaphrastes 324. Ο Συμεών συνέταξε και επιστολές εξ ονόματος του Νικηφόρου Β' Φωκά. Βλ. για παράδειγμα J. Darrouzès, ό.π. αρ. 83, 86, 88, 99, 101. Η δραστηριότητα του Συμεών ως πρωτοασηκρήτης μαρτυρείται στην υπ' αριθμόν 87 επιστολή (βλ. σ. 148 σημ. 56) και εκφράζεται εμμέσως, όπως επισημαίνει ο J. Darrouzès (σ. 153 σημ. 61) στη φράση της επιστολής του Συμεών προς τον μητροπολίτη Λαοδικείας, αρ. 92, στίχ. 12-15: Ταῦτά τε ἔλεγον καὶ ἐμακάριζόν σε τῆς γλώττης, οὐχ οὕτως ὥσπερ σὺ τὴν ἐμὴν ῥητορικῶς καὶ εὐτέχνως, ἦν, ἐπεὶ μηδὲν ἔγνως ἀφ' ἐαυτῆς ἔχουσιν ἀπὸ τοῦ κεχρησθαι τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ λόγους, ἔκρινας ἐπαινεῖν. Πβλ. N. Svoronos, *Nouvelles* 154 σημ. 391. — Σύμφωνα με τον Τ. Θ. Γριτσόπουλο, Πατριαρχικά γράμματα ὑπὲρ τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, *ΕΕΒΣ* 26 (1956) 209, ο Ιωάννης Λαμπαρδόπουλος, ο ιδρυτής της μονῆς Φιλοσόφου, ήταν πρωτοασηκρήτης, δηλαδή πρωθυπουργός του αυτοκράτορα Νικηφόρου Β' Φωκά και σημειώνει ότι ο πρωτοασηκρήτης ήταν ο πρώτος των βασιλικών γραμματέων, ο εξ απορρήτων γραμματεὺς του αυτοκράτορα.

107. Nov. 19 (964) (= JGR 1.249). — N. Svoronos, *Nouvelles* 155-156. — F. Dölger, *Regesten* αρ. 699. — Nov. 20 (967) (= JGR 1.253). — N. Svoronos, *Nouvelles* 179. — F. Dölger, *Regesten* αρ. 712. Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 155. — F. Dölger, *Kodikellos* 63 σημ. 29. Αν και τον 10ο αιώνα σημειώνονται ονόματα αξιωματούχων που υπαγορεύουν αυτοκρατορικές διατάξεις, τον 11ο αιώνα έχουμε μία μόνο τέτοια περίπτωση, του Ιωάννη Σολωμόνα, ο οποίος ήταν μάλλον πρωτοασηκρήτης και υπαγόρευσε μία αυτοκρατορική σημείωση του Αλεξίου Α' Κομνηνού (1092) (= JGR 1.298. — F. Dölger – P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 2. Teil (1025-1204) erweiterte und verbesserte Auflage, München 1995, σ. 1168c [1084]) (στο εξής F. Dölger – P. Wirth, *Regesten*), ενώ συχνά σημειώνονται τα ονόματα αυτών που στάθηκαν αφορμή με τις αιτήσεις τους για την έκδοση ενός νόμου. Πβλ. M. Th. Fögen, *Legislation in Byzantium: A Political and a Bureaucratic Technique*, στο *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, έκδ. A. E. Laiou – D. Simon, Washington D.C. 1994, σ. 62-63. — V. Laurent, *Corpus* αρ. 8 και 254.

108. Σύμφωνα με τον Ι. Καραγιαννόπουλο, *Διπλωματική* 155, αυτή η εξέλιξη διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι πολλές φορές καθήκοντα πρωτοασηκρήτης αναλάμβαναν ανώτατοι δικαστικοί έμπειροι σε νομικά και νομοθετικά θέματα, όπως μαρτυρεί και η Πείρα. Βλ. παρακάτω σημ. 137.

ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά και προσόντα με τον δεύτερο. Έτσι και οι άσηκρητις αποκτούν μετά τις εξελίξεις που συντελούνται στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας ευρύτερες αρμοδιότητες και συμμετέχουν στη σύνταξη αυτοκρατορικών εγγράφων και νόμων με την ανάδειξη του προϊσταμένου τους σε επικεφαλής της αυτοκρατορικής γραμματείας¹⁰⁹.

Παράλληλα οι άσηκρητις και ο προϊστάμενός τους αναλάμβαναν και άλλες έκτακτες αρμοδιότητες¹¹⁰ και η δραστηριότητά τους εξαρτιόταν από τη βούληση του αυτοκράτορα, τις ικανότητές τους και την προσωπική τους σχέση με αυτόν. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις του πρωτοασηκρητις Ιμερίου που ανέλαβε κατόπιν εντολής του αυτοκράτορα Λέοντα Στ' την αρχηγία του στόλου¹¹¹, για να αντιμετωπίσει τον Λέοντα Τριπολίτη, και του άσηκρητις Συμεών που διαπραγματεύθηκε με τον τελευταίο μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 904. Ο Συμεών κατάφερε με αντάλλαγμα μία ποσότητα χρυσού να σώσει την πόλη από πυρπόληση και αργότερα προήχθη σε πατρίκιο και πρωτοασηκρητις¹¹². Στρατιωτική

109. Βλ. και τη Νεαρά του Βασιλείου Β' (996) για τους δυνατούς και τους πένητες (= JGR 1. 267. — N. Svoronos, *Novelles* 206.92 κ.ε. — F. Dölger, *Regesten* αρ. 783), όπου σημειώνεται: 'Αλλ' οὐδὲ πάλιν οἱ τοῖς χρυσοβουλλοῖς λόγοις ἀναγράφοντες αὐτοὺς (ενν. τοὺς περιορισμοὺς) ἀσηκρηταὶ πάρεσιν ἐπὶ τοῦ τόπου καὶ βλέπουσιν, ὅτε τὸ μέτρον καὶ ἡ ἐκθεσις αὐτῶν γίνεται ..., μαρτυρία που επιβεβαιώνει ότι η σύνταξη των χρυσοβούλλων ανήκει στον πρωτοασηκρητις και τους υφισταμένους του.

110. Απαντά μάλιστα ένας ανώνυμος πρωτοασηκρητις ἐπὶ Μιχαήλ Γ' (842-867), που εκτελούσε καθήκοντα κομβιογράφου των Βενέτων. Βλ. Συν. Θεοφ. 198.18-20. Πβλ. *PmbZ*, τ. 5, σ. 658 [αρ. 12024]. Βλ. και G. Dagron avec la collaboration d'A. Binggeli, M. Featherstone et B. Flusin, *L'organisation et le déroulement des courses d'après le Livre de Cérémonies*, TM 13 (2000) 3-209, κυρίως 142, 152, 154, όπου σημειώνεται σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Περί βασιλείου τάξεως ότι ο βασιλικός κομβιογράφος κατέγραφε το λεπτομερές πρόγραμμα των αγώνων, που διαμορφωνόταν κατόπιν συνεννόησης μεταξύ των ομάδων του ιπποδρόμου και υποβαλλόταν για έγκριση στον αυτοκράτορα. Για τους κομβιογράφους βλ. ακόμη Φ. Κουκουλές, *Βλός*, τ. Γ', Αθήνα 1949, σ. 41, ο οποίος παρατηρεί ότι κρατούσαν κομβίνας, δηλαδή σημειώσεις, όριζαν τους συνδυασμούς ηνιόχων, ίππων και αρμάτων, και ήταν τρεις τον αριθμό, ένας εκ μέρους των Πρασίνων, ένας εκ μέρους των Βενέτων και ένας εκ μέρους του αυτοκράτορα. Βλ. και Σ. Γιάτσης, *Το θέαμα του ιπποδρόμου και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο* (ιδιδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 56, ο οποίος σημειώνει ότι οι κομβιογράφοι ανήκαν στους κριτές της αρένας που ήταν υπεύθυνοι για το ξένημα και τη συνέχεια των αγώνων.

111. Συν. Θεοφ. 367.4-5: *Ημερίω οὖν πρωτοασηκρητις τὴν ναυτικὴν δύναμιν ἐγχειρίσας κατὰ τοῦ Τριπολίτου ἀπέστειλεν.* — Ιω. Σκυλιτζής 183.61-62. Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β', σ. 323-324.

112. Βλ. *Βλός πατριάρχου Ευθυμίου* [BHG 651], έκδ. P. Karlin-Hayter, Bruxelles 1970, σ. 101.10-19: *... καὶ Συμεὼν ... τὴν πόλιν Θεσσαλονίκης μέχρις ἐδάφους καταλύεσθαι μέλλουσαν παρὰ τοῦ ... Τριπολίτου καλουμένου ... πείθει τοῦτον τό τε ἄστυ σώον ἑᾶσαι καὶ τὸ τῆς αἰχμαλωσίας πλείστον καταλιπεῖν, τὴν εἰς Βουλγάρους παρ' αὐτοῦ ἀποσταλείσαν φιλικὴν δεξιῶσιν μετὰ καὶ τῆς ὁλκῆς τοῦ χρυσίου τοῖς Ἀραβι παρασχόμενος.* — Συν. Θεοφ. 368.11-15. — Λέων Γραμματικός 277.13 κ.ε. — Ιωάννης Καμενιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, έκδ. G. Böhlig, [CFHB IV], Berlin 1973, σ. 54-55. Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος,

αποστολή στην Αφρική κατά την αποτυχημένη βυζαντινή εκστρατεία της ανακατάληψης της Κρήτης από τους Άραβες το 949 ανέλαβε και ο πρωτοσπαθάριος και άσηκρητης Ιωάννης¹¹³.

Μία εικόνα των συνθηκών εργασίας των άσηκρητης στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας μας δίνει ο Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος διέτελεσε άσηκρητης και αργότερα μάλλον πρωτοασκηρήτης, ζήτημα για το οποίο γίνεται λόγος στη συνέχεια. Ο Μιχαήλ Ψελλός περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα τις δύσκολες και αντιξοές συνθήκες εργασίας που βίωνε καθημερινά με τους συναδέλφους του άσηκρητης, και σημειώνει, με αρκετή δόση υπερβολής, ότι ήταν χειρότερες από τις τιμωρίες του Ταντάλου και του Προμηθέα¹¹⁴.

Ιστορία, τ. Β', σ. 325. — *Die Einnahme Thessalonikes durch die Araber im Jahre 904*, μετάφρ.-σχόλια G. Böhlig, Graz - Wien - Köln 1975, σ. 136 σημ. 2. — Φ. Φιλίππου, Οι Βυζαντινο-Βουλγαρικές σχέσεις επί Συμεών (894-913), *Βυζαντιακά* 16 (1996) 286-290. — Αργότερα το 906 ο άσηκρητης Συμεών στάλθηκε από τον Λέοντα Στ' στον πάπα Σέργιο Γ' (904-911). Βλ. *Βίος πατριάρχου Ευθυμίου* 87.9-13. Πβλ. T. Lounghis, *Ambassadors* 197.

113. J. F. Haldon, *Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration*, Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies, *TM* 13 (2000) 219.22-23: ἀπεστάλησαν δὲ μετὰ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Ἰωάννου καὶ ἀσηκρητης ἐν Ἀφρικῇ χελάνδια γ' καὶ δρόμυνες δ' ἀνὰ ἀνδρῶν σκ'.

114. Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Oratoria Minora*, έκδ. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, 11 (*De servitute a secretis*) σ. 44-46 (στο εξής Μιχαήλ Ψελλός, *Oratoria Minora*): ...Ἐπεὶ γὰρ πονηρᾶ τινι μοῖρα καὶ κακοδαίμονι, τῇ καὶ γεννησάσῃ καὶ θρεψαμένῃ με, τῶ τῶν ἀσηκρητῶν ἐνηριθμῆσθαι χορῶ καὶ τῆς ἐκ τοῦ δουλεύειν ἀνεπλήσθην κακώσεως, ἔγνω ὅσῳ τὰ θρυλούμενα κολαστήρια τῶν ἐνταῦθα ἐπιπόνων καταδεέστερα. καὶ μὴ μέ τις οἰηθεῖ πᾶσαν τὴν ἐνταῦθα κάκωσιν τῶν ἐκείθεν ὑπεράφειν δεινῶν· σφαγαὶ γὰρ ἴσως καὶ ἀνασκολοπισμοὶ καὶ ἀποτυμπανίσεις πρὸς τὰ ἐν ἄδου συγκρινόμενα δέματα ἀσυγκρίτως ἐκείνων ἔλθοιεν δεύτερα, τῆς δὲ τῶν ἀσηκρητῶν δουλείας οὐκ ἔστιν ὅστις εἰπεῖν ἔχοι τὸν τῆς γεέννης ὑπερκεῖσθαι φλογμόν· τί γὰρ τῆς ἐνταῦθα φλογὸς ἀναιρότερον ἢ βαρύτερον; Πρῶτον μὲν γὰρ ὑπερπληθὴς ἡ ταλαιπωρία καὶ ἡ πρὸς τὸ γράφειν σύννευσις, ὥς μὴτε τὸ οὖς κνᾶσθαι δύνασθαι, τοῦτο δὴ τὸ λεγόμενον, μὴτε τὴν κεφαλὴν ὑπερᾶραι, μὴ ποτοῦ κατὰ καιρὸν, μὴ βρώσεως γεύσασθαι, μὴ τὸ σῶμα καθᾶραι λουτροῖς, εἰ μὴ τις τοῖς ἐκ φύσεως φήσειεν (ιδρώσι, φημί, βίᾳ τοῦ μετώπου καὶ τῆς κεφαλῆς καταρρέουσιν). ἔπειτα ὡς μεγάλη ἡ τούτων ἀντίδοσις — ὄβρεις, ἀπειλαί, παροράσεις, καὶ τᾶλλα ὧν οἱ τραγικοὶ δαίμονες χορηγοί... ἔσταυρώμεθα δὲ οὐκ ἐν Καυκάσῳ (ἦττον γὰρ ἂν ᾔν το δεινόν) μὴ ἔχοντες θεατὴν, ἀλλ' ἐν πόλει μέσῃ, ἵνα καὶ παρὰ πάντων γελώμεθα καὶ ὀνειδιζώμεθα... Σύμφωνα με τον εκδότῃ ο λόγος πρέπει να χρονολογηθεῖ λίγο μετὰ το 1040. Προφανῶς ἡ περιγραφή τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ εἶναι υπερβολική. Ὅπως παρατηρεῖ ο G. Weiss, *Beamte* 112, ο παραπάνω λόγος τοῦ Ψελλοῦ δεν απευθύνεται ἄμεσα στον αυτοκράτορα, ἀλλὰ μάλλον προοριζόταν γι' αὐτόν, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε τὴ συγκεκριμένη ἀφορμὴ γιὰ τὴ σύνταξί τοῦ. Ἀκόμη ο Μιχαήλ Ψελλός ἀναφέρει ὅτι σημειώνονταν διαμάχες καὶ προστριβές μετὰ τῶν φιλόδοξων καὶ φιλαυτῶν ἀσηκρητῶν καὶ περιγράφει τὴ φιλονικία τοῦ ἀσηκρητῆ Παύλου με τοὺς συναδέλφους τοῦ, ἡ οποία λύθηκε ἀπὸ τον επικεφαλὴ τοὺς πρωτοασκηρήτης καὶ τὴν ἐπιβολὴ τιμωρίας στον Παῦλο παρὰ τὴν ἀπόπειρα παρέμβασης τοῦ Ψελλοῦ. Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Oratoria Minora* 12 (*De invidia et aemulatione a secretis*) σ. 47-48: ...Καντεύθεν πῦρ ἐριδος ἀνήφθη πολὺ καὶ μάχη τις ἀδιάκριτος...ὁπὲ γὰρ τῆς ὥρας λογικῶς τῷ πρωτοασκηρῇ ἐγὼ συγγενόμενος καὶ τὴν τούτου διάνοιαν ὁπως ἔχοι περὶ τοὺς ἀσηκρητὰς θηρώμενος, ἔγνω λύκον εἶναι κατὰ

Επί Μιχαήλ Ε' (1041-1042) ο Μιχαήλ Ψελλός, που υπηρετούσε αρκετό καιρό στην αυτοκρατορική γραμματεία έχοντας το αξίωμα του άσηκρητίς, το οποίο αποδίδει με τον γενικό όρο *υπογραμματεῶν*, φαίνεται ότι ανέλαβε καθήκοντα ιδιαίτερου γραμματέα του αυτοκράτορα¹¹⁵. Με τους όρους *υπογραφεὺς* και *υπογραμματεῶν* του αυτοκράτορα εννοείται εκείνος που τελεί γραμματειακή υπηρεσία, καταγράφοντας όσα του ορίζει ή του υπαγορεύει ο αυτοκράτορας¹¹⁶ ή υπαγορεύοντας ο ίδιος ό,τι του έχει οριστεί¹¹⁷, και με τους παραπάνω όρους μπορούσε να αποδοθεί το αξίωμα των άσηκρητίς ή του πρωτοάσηκρητίς¹¹⁸.

ἀρῶν ὡς εὐθέως αὐτοὺς θοινησόμενον. περὶ δὲ τοῦ Παύλου ἐρόμενος εἴ τι οὗτος ἀπὸ τῆς γλωσσαλγίας ἀπῶνατο, πῦρ εἶδον ἀπὸ τῆς γλώττης αὐτοῦ κατ' ἐκείνου πεμπόμενον· ἔφησε γὰρ ὡς ὁ καταρότατος οὗτος ἄνθρωπος καὶ τὴν γλῶτταν ἀπαίδευτος καὶ τὸν νοῦν ἀσύνητος καὶ τοῦ συλλόγου ταράκτης καὶ τὴν ψυχὴν διεφθαρμένος καὶ οἷον κυκεῶν τῆς τῶν συντρόφων ψυχῆς ἢ ἄνεμος ἀπαρκτίας καταρράκτοις ἐμπέπτων κύμασι καὶ τοῦ χρυσοῦ στερηθήσεται καὶ δημιευθεὶς ἀτμίαν μεγίστην ἀτιμωθήσεται. Καὶ αὐτός ο ἰόγος πρέπει νὰ χρονολογηθεὶ λίγο μετὰ τὸ 1040 σύμφωνα με τὸν Α. R. Littlewood. Πβλ. G. Weiss, *Beante* 112-113.

115. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, έκδ. E. Renauld, I-II, Paris 1926-1928, (ανάτύπωση 1967) (στο εξέξ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*), τ. I, σ. 103, παρ. 27, στίχ. 6-13: Ἐγὼ γοῦν τῆνικαῦτα πρὸ τῶν βασιλείων εἰσθήκειν εἰσόδων, πόρρωθεν ὑπογραμματεῶν τῷ βασιλεῖ καὶ ἄρτι μεμνημένος τὰ προεισόδια· καὶ με εἶχεν ἡ ἔξω στοὰ γραφάς τινος τῶν μυστικωτέρων ὑπαγορευόντα· ἄθροον δὲ βοή τις ἡμῖν προσβάλλει ὥσπερ ἱππόδροτος καὶ διέσεισε τὰς τῶν πολλῶν ὁ ἥχος ψυχᾶς· ἔπειτὰ τις ἦκεν ἀγγέλων, ὡς ὁ δήμος ἅπας ἐπὶ τὸν βασιλέα κεκίνηται καὶ ὥσπερ ὀφ' ἐνὶ συνθήματι πρὸς τὴν αὐτὴν γνώμην συνελεκεται. Πβλ. G. Weiss, *Beante* 78-79.

116. Βλ. γὰρ παράδειγμα τῆ μαρτυρία τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, τ. I, παρ. 6, σ. 29, στίχ. 14-20, ο οποίος γὰρ τὸν διάδοχο τοῦ Βασιλείου Β' Κωνσταντῖνο Η' (1026-1028) ἀναφέρει ὅτι υπαγόρευε τόσο γρήγορα, ὥστε οἱ ὑπογραφεῖς διαμαρτύρονταν, γιὰτὶ δὲν προλάβαιναν νὰ καταγράψουν ὅσα ἔλεγε: ἀμέλει καὶ ἐνίας τῶν βασιλείων ἐπιστολῶν αὐτὸς ὑπηγόρευεν (ἐφιλοτιμεῖτο γὰρ περὶ τοῦτο), καὶ πᾶσα χεὶρ ὀξεῖα ἡττάτο τοῦ τάχους τῶν ὑπηγορευμένων, καίτοι γε τοσοῦτους καὶ τηλικούτους ὑπογραμματέας ὀξυγράφους εὐτύχησεν, ὁποίους ὀλιγάκις ὁ βίος εἶδεν· ὁθεν πρὸς τὸ τάχος τῶν λεγομένων ἀποναρκοῦντες, σημείους τισὶ τὸ πλῆθος τῶν τε ἐννοιῶν καὶ τῶν λέξεων ἀπασήμαινον. Πβλ. F. Dölger, *Herrscherskanzlei* 89, ο οποίος σημειώνει ὅτι ἡ υπαγόρευση ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αυτοκράτορα προκαλοῦσε τὴ δυσἀρέσκεια τῶν υπαλλήλων τῆς αυτοκρατορικής γραμματείας. — G. Weiss, *Beante* 116. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 120 ὅσα ἀναφέρει ὁ Μιχαήλ Ψελλός γὰρ τὸν Βασίλειο Β'.

117. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 121, ὅπου γίνεται λόγος γὰρ τὴν υπαγόρευση ἐπιστολῶν τοῦ Κωνσταντῖνου Θ' Μονομάχου ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Ψελλό.

118. Βλ. γὰρ παράδειγμα C. Mango, *Correspondance* αρ. 54, στίχ. 18-20: Στέφανος, ὃς ἐν τοῖς βασιλικῶς ὑπογραφεῖσι τὸ τῆνικαδε ποέλαμπε. Ο Στέφανος εἶχε τὸ αξίωμα τοῦ άσηκρητίς. Βλ. C. Mango, *Correspondance* 199-200. — S. Efthymiadis, *Notes on the Correspondance of Theodore the Studite*, REB 53 (1995) 160-161. — *PmbZ*, τ. 4, σ. 234 [αρ. 7003]. — Άννα Κομνηνή, Ἄλεξιάς, έκδ. D. R. Reinsch – A. Kambylis, [CFHB XL/1], Berlin 2001, (στο εξέξ Άννα Κομνηνή, Ἄλεξιάς), σ. 384. 22-26, που σημειώνει γὰρ τὸν Ἰωάννη Ταρωνίτη: ἀνὴρ δὲ οὗτος τῶν εὐγενῶν νηπιόθεν πρὸς αὐτοῦ (δηλ. τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ) προσληφθεὶς καὶ ὑπογραμματεῦσας αὐτῷ ἐπὶ πολὺ, φρονήματος μὲν ὦν δραεῦτάτου καὶ νόμων ῥωμαϊκῶν ἐπιστήμων καὶ τὰ βασιλέως προστάγματα μεγαληγορῶν, ὀπηνὶκα προστάττειτο βασιλικῆς

Για τις υπηρεσίες του στον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055) ο Μιχαήλ Ψελλός σημειώνει: *λόγοις καλλίοσι τὰ ἐκείνου ἐκόσμησα δόγματα, καὶ τὰ θεσπιζόμενα ῥητορικώτερον ἐξεφώνησα*. Φρόντιζε δηλαδή για την καλλιπεία και το ρητορικό ύφος των αυτοκρατορικών αποφάσεων και λόγων, όπως παλαιότερα ο *κοιαιστωρ* του ιερού παλατίου, έχοντας μάλλον το αξίωμα του πρωτοασκηρήτις¹¹⁹. Στη Χρονογραφία του

μεγαλοπροσώνης ἐπάξια ... Πβλ. F. Dölger, *Herrscherkanzlei* 90. Όσα αναφέρονται για τον Ιωάννη Ταρωνίτη είναι αντίστοιχα με εκείνα που σημειώνονται παλαιότερα για τον *κοιαιστωρα* Ιωάννη από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη 39.8-13: *βασιλέως δὲ γλῶτταν τὸν Ἰωάννην ἐδείκνυε, ἄνδρα ῥήτορά τε δεινὸν καὶ νόμων Ῥωμαϊκῶν ἐπιστήμονα, ὃς τὰ βασιλέως προτάγματα τῷ διατόρῳ τῆς εὐλῳττίας ἐμεγαληγόρει βασιλικῆς μεγαλοπροσώνης ἐπάξια. τοῦτον ἐπιχωρίῳ Ῥωμαῖσι φωνῇ ἀποκαλοῦσι κυαιστωρα*. — Ο F. Dölger, *Herrscherkanzlei* 90, θεωρεῖ τον Ιωάννη Ταρωνίτη απλό ὑπογραφέα του Αλεξίου Α' Κομνηνού. Ωστόσο, όπως συνάγεται από το χωρίο της Άννας Κομνηνῆς, ο Ιωάννης Ταρωνίτης υπῆρξε μία προσωπικότητα αρκετά σημαντική και πιθανότατα να διετέλεσε πρωτοασκηρήτις. Εξάλλου ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Ἐπιστολαὶ τοῦ μακαριωτάτου ἐπισκόπου Βουλγαρίας κυροῦ Θεοφύλακτου*, ἐκδ. P. Gautier, [CFHB XVI/2], *Thessalonique* 1986, σε μία επιστολή του προς τον πρωτοασκηρήτις Γρηγόριο Καματηρό (αρ. 127, στίχ. 7-8) αναφέρει: *καὶ τὸ τοῦ πρωτοασκηρήτις ὀφθίκιον τοῦ ἀεὶ τοῖς αὐτοκράτορσιν ὑπογραμματεύοντος*, ἀλλὰ καὶ γι' αὐτόν ἡ Άννα Κομνηνῆ, *Ἀλεξιάς* 275.56-58, σημειώνει: *Γρηγόριος δὲ ἦν ὁ Καματηρὸς νεωστὶ προσληφθεὶς καὶ ὑπογραμματεύων τῷ αὐτοκράτορι*, που σημαίνει ὅτι ἴσως διορίστηκε αρχικὰ ὡς νοτάριος ἢ ἀσκηρήτις καὶ στη συνέχεια προήχθη σε πρωτοασκηρήτις. Πβλ. P. Gautier ὁ.π. 78. — Του ἰδίου, *Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doucas*, *REB* 24 (1966) 163 καὶ σημ. 31, ὅπου ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ὅρος ὑπογραμματεύων δὲν ἀντιστοιχεῖ πάντοτε στον πρωτοασκηρήτις στην Άννα Κομνηνῆ, καθὼς ἀναφέρεται Νικόλαός τις τῶν ὑπογραμματεύων τῷ αὐτοκράτορι (βλ. Άννα Κομνηνῆ, *Ἀλεξιάς* 207.43), ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν πρωτοασκηρήτις. — M. Mullet, *Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 2], Ashgate Variorum 1997, σ. 94. Γενικότερα οἱ ὅροι ὑπογραμματεύων ἢ ὑπογραφεὺς δὲν ἀντιστοιχοῦν πάντοτε στον ὄρο πρωτοασκηρήτις. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Suida Lexicon*, τ. 1, μέρος Γ', *Lipsiae* 1933, σ. 480, λ. νοτάριος: *ὁ γραμματεὺς νότα γὰρ τὰ γράμματα. Ῥωμαῖσι δὲ ὑπογραφεὺς*. — Βλ. ἐπίσης J. B. Bury, *Administrative System* 97 καὶ σημ. 3. — Ο Ιωάννης Ταρωνίτης εἶτε ὡς πρωτοασκηρήτις, ὅπως πιστεύω, εἶτε ὡς απλὸς ὑπογραφεὺς καὶ υφιστάμενος στην υπηρεσία του πρωτοασκηρήτις φαίνεται ὅτι εἶχε ἀναλάβει νὰ δίνει τὸ κατάλληλο καὶ μεγαλοπρεπὲς ὕφος στα προτάγματα τοῦ αὐτοκράτορα, ὅπως ἔκανε παλαιότερα ὁ *κοιαιστωρ*, καὶ ἔτσι ἐπιβεβαιώνεται ὅτι οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ *κοιαιστωρα*, ὅσον ἀφορὰ τὴν υπαγόρευση τῶν νόμων, εἶχαν περιέλθει στον πρωτοασκηρήτις. Καθίκοντα πρωτοασκηρήτις φαίνεται ὅτι ἐκτελοῦσε ὁ Γεώργιος Μαγγάνης, στον ὁποῖο ἀνέθεσε ὁ νεοαναγορευθεὶς αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς τὴ σύνταξη ἐνὸς χρυσοβούλλου (βλ. Άννα Κομνηνῆ, *Ἀλεξιάς* 77.66-69: *κατανεύει πρὸς τοῦτο ὁ Ἀλέξιος ὁ ἀρτιφανὴς βασιλεὺς καὶ μετακαλεσάμενος εὐθὺς Γεώργιον Μαγγάνην, ὃς καὶ ὑπογραφεὺς αὐτῷ ἐχρημάτιζεν*). Ο Γεώργιος Μαγγάνης φαίνεται ὅτι ἦταν υπεύθυνος καὶ γιὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ μελανοδοχεῖο (βλ. Άννα Κομνηνῆ, *Ἀλεξιάς* 79.48 κ.ε.: *ὁ δὲ τὸν μὲν χρυσοβούλλον λόγον γεγραμμένον εἶχεν ἔλεγε, τὸ δὲ γε χρησιμεῖον σκεῦος πρὸς τὰς βασιλικὰς ὑπογραφὰς σὺν τῇ γραφίδι ἀπολωλεκέναι δυσχυρίζετο ...*) εἶχε δηλαδὴ καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου. Πβλ. P. Gautier, *Le Synode des Blachernes (fin 1094)*, *Études prosopographiques*, *REB* 29 (1971) 256. — B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade*, *Louvain* 1980, σ. 96-97.

119. Μιχαήλ Ψελλός, *Oratoria Minora* 8, *Ὅτε παρητήσατο τὴν τοῦ πρωτοασκηρήτις ἀξίαν*, σ. 34.137-138. Ο ἐκδότης χρονολογεῖ τὸν λόγο τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ γύρω στο 1055.

μάλιστα ο Μιχαήλ Ψελλός φέγει τον Βασίλειο Β' (976-1025), γιατί δεν εμπιστεύθηκε τη σύνταξη των αυτοκρατορικών διαταγμάτων σε μορφωμένα και καλλιεργημένα πνευματικά άτομα και ο ίδιος υπαγόρευε τις αποφάσεις του με προχειρότητα, με αποτέλεσμα τα αυτοκρατορικά διατάγματα να μην διακρίνονται για την καλλιπεία και την περίτεχνη διατύπωσή τους, αλλά να είναι ανεπιτήδευτα και άκομψα¹²⁰. Ο Μιχαήλ Ψελλός υπαγόρευε και επιστολές του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου προς τον χαλίφη της Αιγύπτου, το περιεχόμενο και το ύφος των οποίων διαμόρφωνε αντίθετα με τις αυτοκρατορικές εντολές, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται. Επειδή όμως τα κείμενα που συνέτασσε είχαν ύφος σκοτεινό, ο αυτοκράτορας αποφάσισε να υπαγορεύει ο ίδιος τις επιστολές του προς τον ηγεμόνα της Αιγύπτου¹²¹. Όπως παρατηρεί ο G. Weiss με βάση την

Πβλ. R. Guiland, *Un compte-rendu de procès par Psellos*, BSl 20 (1959) 216 (= *Recherches* I. 93), ο οποίος σημειώνει ότι ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν πρωτοασκηρητις, δηλαδή βασιλικός αρχιγραμματέας. Την άποψη αυτή υιοθετεί και η Σ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του* (11ος αιώνας), Αθήνα 2002, σ. 232-233 και 470, η οποία τοποθετεί τον διορισμό και την παραίτηση του Ψελλού ως πρωτοασκηρητις κατά το διάστημα 1052-1053. — G. Weiss, *Beamte* 116. Ο Μιχαήλ Ψελλός διέτελεσε, όπως ο ίδιος αναφέρει, και γραμματέας του αυτοκρατορικού δικαστηρίου επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Βλ. Μιχαήλ Ψελλού, *Χρονογραφία*, τ. II, σ. 55, παρ. 170, στίχ. 10-12: *καὶ αὐτὸς πρὸ τῶν ἄλλων ὑπογραμματεύων καὶ τὰς τῆς Θέμιδος φωνὰς σημειούμενος*. Πβλ. G. Weiss, *Beamte* 23. Ακόμη ο Μιχαήλ Ψελλός ισχυρίζεται ότι η Θεοδώρα, ενώ ζούσε ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος, όταν ήθελε να συντάξει ένα απόρρητο έγγραφο ή να κάνει κάτι άλλο με μυστικότητα, τον συμβουλευόταν για τις απορίες και τα σχέδιά της. Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, τ. II, σ. 78, παρ. 13, στίχ. 2-12: *ἐτύγχανον μὲν οὖν οὐ πρὸ πολλοῦ τῆς (τοῦ) βασιλεύοντος τελευτῆς ἀτακταζόμενος τῇ φαύλῃ ζωῇ· ἐπεὶ δὲ ἡ Θεοδώρα τοῦ κράτους ἐπειλήπτο, εὐθύς με μετακαλεσαμένη ἐκτραγωδεῖ μὲν καὶ ἂ παρὰ τοῦ γαμβροῦ πεπόνθει, κοινωνεῖ δέ μοι καὶ βουλευμάτων τινῶν ἀπορρήτων, καὶ ἐγκελεύεται μοι συνεχῶς τε πρὸς αὐτὴν ἀφικνεῖσθαι, καὶ εἴ τί γε τῶν πάντων εἰδείην μὴδὲν ἐπικαλύπτειν αὐτῇ· οὐ πρῶτως δὲ τότε τῆς πρὸς αὐτὴν κεκοινώνηκα μεταθέσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπιζῶντι τῷ βασιλεῖ, εἴ τι γράφειν ἀπόρρητον βούλοιο ἢ ἄλλο τι ποιήσειν τῶν κεκρυμμένων, ἐμοὶ ἐκοινωνεῖ τοῦ λόγου καὶ τοῦ βουλευματος ...* Πβλ. Σ. Χονδρίδου, *ό.π.* σ. 236.

120. Μιχαήλ Ψελλού, *Χρονογραφία*, τ. I, σ. 19, παρ. 30, στίχ. 6-17: *καὶ τινα λογάδα περὶ αὐτὸν πεποιηκῶς ἀνδρῶν οὔτε τὴν γνώμην λαμπρῶν, οὔτε μὴν ἐπισήμων τὸ γένος, οὔτε τὰ ἐς λόγους ἐς τὸ ἄγαν πεπαιδευμένων, τούτοις καὶ τὰς βασιλείους ἐπιστολὰς ἐνεχείρισε, καὶ τῶν ἀπορρήτων κοινωνῶν διετέλει. Ἐπεὶ δὲ ποικίλη τότε οὐκ ἦν ἡ τῶν βασιλέων πρὸς τὰς ὑπομνήσεις ἢ δεήσεις ἀπόκρισις, ἀλλ' ἀρελῆς καὶ λιτὴ (τοῦ γὰρ κοινῆς καὶ συντεταγμένως γράφειν ἢ λέγειν ἀπείχετο παντελῶς), τὰ γοῦν ἐπίοντα τῇ γλώττῃ ῥήματα αὐτὰ συνεύρων τοῖς γράφουσιν ὑπηγόρευε, καὶ δεινὸν οὐδὲν ὁ λόγος εἶχεν, οὐδὲ περίεργον.*

121. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, τ. II, σ. 64, παρ. 190, στίχ. 5-13: *πολλάκις γοῦν ἐμοὶ τὰ πρὸς ἐκεῖνον πιστεύων ἀπόρρητα καὶ ἐπιστέλλειν προστάττων, ἐπεὶ με ᾔδει φιλόπολιν τε ὄντα καὶ φιλορῳμαῖον, ὑπετίθει πῶς ἂν ἐκὼν εἶναι τοῦτον μὲν ταῖς ὑφέσεσιν ἀτιμάσω, ἐκείνῳ δὲ τὸ μείζον περιποιήσομαι μέγεθος· ἀλλ' ἐγὼ ἐλάνθανον ταῖς περιτροπαῖς τοῦναντίον ποιῶν, καὶ ἄλλο μὲν τὸ φαινόμενον τῷ κρατοῦντι διδοῦς, ἐλλοχῶν δὲ πρὸς ἐκεῖνον καὶ λεληθότως διαφαιλίζων τοὺς ἐνθυμήμασιν· ὅθεν ἐπείμῃ τὸ σχῆμα τὸ ἀσαφὲς εἶχεν, αὐτὸς τὰς πρὸς τὸν Αἰγύπτιον ἐπιστολὰς ὑπηγόρευεν...* Πβλ. G. Weiss, *Beamte* 116.

παραπάνω περίπτωση, ο αυτοκράτορας έδινε σε γενικές γραμμές το περιεχόμενο του κειμένου και στη συνέχεια ο γραμματέας συνέτασσε το κείμενο ανεπτυγμένο δίνοντάς του το κατάλληλο ύφος. Έτσι ο ρόλος του γραμματέα ήταν σημαντικός¹²². Ακόμη ο Μιχαήλ Ψελλός ισχυρίζεται ότι έλαβε ενεργό μέρος και στη λήψη πολιτικών αποφάσεων: πολλά γέ τοι τούτω καὶ τῶν κοινῶν συνέπραξα, καὶ περὶ πολιτείας ὑπεθέμην ἀρίστης, καὶ πᾶσιν οἷς φαίνεται ἡ μοναρχία ὡς γέ μοι δοκεῖ, συνήρμοσα¹²³. Ο Μιχαήλ Ψελλός διαδραμάτισε και επί των διαδόχων του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου σημαντικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα και συνέχισε να έχει γραμματειακή δραστηριότητα, χωρίς όμως να αναφέρεται το αξίωμα που κατείχε κάθε φορά¹²⁴. Το 1073/4 επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078)

Βλ. και P. Gautier, Un chrysobulle de confirmation rédigé par Michel Psellos, *REB* 34 (1976) 94 κ.ε. (στο εξής P. Gautier, Chrysobulle), όπου παραθέτει έναν κατάλογο των πρωτοασκηρήτης από το 1041/2 έως το 1070, και κυρίως 95-97, όπου αναφέρεται στο πρόβλημα του χρόνου της κατοχής του αξιώματος του πρωτοασκηρήτης από τον Μιχαήλ Ψελλό και διαπιστώνει ότι η πιο απλή λύση θα ήταν να διαγραφούμε τον Ψελλό από τον κατάλογο των πρωτοασκηρήτης. Πάντως παρά τον προβληματισμό του μελετητή, πρέπει μάλλον να δεχτούμε ότι ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν πρωτοασκηρήτης για ένα διάστημα επί Κωνσταντίνου Μονομάχου σύμφωνα και με τις μαρτυρίες που παραθέσαμε παραπάνω. Πβλ. G. Weiss, *Beamte* 116-117 και σημ. 389-390, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Μιχαήλ Ψελλό «Geheimsekretär», που συνέταξε λόγους και ιδιωτικές αυτοκρατορικές επιστολές. — Για τους άσκηρήτης και τον προϊστάμενό τους πρωτοασκηρήτης δεν υπάρχει ένας πλήρης κατάλογος ή μία προσωπογραφική μελέτη, ζήτημα με το οποίο επιφυλασσόμαστε να ασχοληθούμε στο μέλλον.

122. G. Weiss, *Beamte* 116.

123. Μιχαήλ Ψελλός, *Oratoria Minora* 8, σ. 34. 139-140.

124. Ο Ψελλός υπαγόρευσε και ένα χρυσόβουλλο για τον πρωτοασκηρήτης Επιφάνιο Φιλάρετο, το οποίο ο P. Gautier, Chrysobulle 99, το χρονολογεί το 1060/1 επί Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067), ενώ σύμφωνα με τον M. D. Spadaro, Un chrysobullon Pselliano, *Orpheus* 5 (1984) 335-356, χρονολογείται κατά το 1043/4. Πβλ. F. Dölger – P. Wirth, *Regesten* αρ. 1023, οι οποίοι δεν ακολουθούν ούτε τη μία ούτε την άλλη πρόταση και τοποθετούν το έγγραφο χωρίς την αναγραφή συγκεκριμένης χρονολογίας επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078). — Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Orationes Forenses et Acta*, έκδ. G. T. Dennis, Stuttgart - Leipzig 1994, σ. 169-175 (στο εξής Μιχαήλ Ψελλός *Or. for. et acta*). Ο Μιχαήλ Ψελλός συνέταξε ακόμη λόγους, σελέντια, της Θεοδώρας (1055-1056), του Ρωμανού Διογένη (1068-1071) και του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078), καθώς και το Επαναγνωστικόν του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067) (F. Dölger – P. Wirth, *Regesten* αρ. 945a). Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Oratoria Minora* σ. 1-18, όπου περιλαμβάνεται ένας ακόμη σιλέντιος λόγος είτε του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα είτε του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη Κίναμου, *Έπιτομή*, έκδ. A. Meineke, CB. Bonnae 1836 (στο εξής, Ιω. Κίναμος), σ. 290.14-16, ο άσκηρήτης ή μάλλον ο πρωτοασκηρήτης (βλ. και παρακάτω σημ. 133) ήταν υπεύθυνος για τη σύνταξη των σιλέντιων λόγων, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι ο Μιχαήλ Ψελλός είχε το αξίωμα του πρωτοασκηρήτης κατά τη βασιλεία όλων των παραπάνω αυτοκρατόρων. — Για τους σιλέντιους λόγους σημειώνει ο Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, έκδ. I. A. von Dieten, [CFHB XI/1], Berlin 1975 (στο εξής Νικ. Χωνιάτης), σ. 210.10-11: ὁ βασιλεὺς ... καὶ καθηχητηρίους ὤδινε λόγους, οὓς φασὶ σελέντια. — Βλ. και G. Weiss, *Beamte*, σ. 274, στίχ. 103-105, όπου ο Μιχαήλ Ψελλός στον λόγο του προς την αυτοκράτειρα Ευδοκία σημειώνει: ἀναμνήσθητι λόγων τῶν περὶ σοῦ, ἀναμνήσθητι ὁμιλιῶν,

συνέταξε μία επιστολή προς τον Σελτζούκο σουλτάνο Malik-Shah¹²⁵ και επιπλέον συγκαταλέγονται στα έργα του ένα χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Ζ' προς τον Νορμανδό Ροβέρτο Γυισκάρδο το 1074 καθώς και άλλα δύο χρυσόβουλλα που χρονολογούνται επί βασιλείας του ιδίου αυτοκράτορα¹²⁶. Η σύνταξη χρυσοβούλλων αποτελεί θεσμική αρμοδιότητα του πρωτοασηκρητς αυτή την εποχή και επομένως θα μπορούσε να θεωρηθεί κανείς ότι ο Ψελλός ήταν και πάλι επικεφαλής της αυτοκρατορικής γραμματείας επί Μιχαήλ Ζ', αν και δεν υπάρχει συγκεκριμένη αναφορά για το αξίωμα που έφερε¹²⁷.

Ο πρωτοασηκρητς ανήκε μεταξύ των υψηλόβαθμων αξιωματούχων που συνόδευαν τον αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια εκστρατειών, προκειμένου να συνεχιστούν οι διοικητικές λειτουργίες και να καλυφθούν οι ανάγκες που θα προέκυπταν, καθώς το κέντρο διοικήσεως του κράτους μεταφερόταν εκεί όπου βρισκόταν ο αυτοκράτορας¹²⁸. Ενδεικτική είναι

δημηγοριών ήμεριών τε και νυκτερινών συγγραφών...

125. P. Gautier, Lettre au Sultan Malik-Shah rédigée par Michael Psellos, *REB* 35 (1977) 73-97. — F. Dölger — P. Wirth, *Regesten* ap. 996α. Πβλ. G. Weiss, *Beamte* 103 και σημ. 338. — A. Bibicou, Un aspect des relations Byzantino-Turques en 1073-1074, *Actes XIIe Congress International d'Études byzantines*, Ochride (10-16 septembre) 1961, II., έκδ. Belgrade 1964, σ. 15-25.

126. Μιχαήλ Ψελλός, *Or. for. et acta* σ. 176-181. — F. Dölger — P. Wirth, *Regesten* ap. 1003. Πβλ. G. Weiss, *Beamte* 103 και σημ. 338. — Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Scripta Minora*, έκδ. E. Kurtz - F. Drexler, Milano 1969, I. 356-360 και Μιχαήλ Ψελλός *Or. for. et acta*, σ. 156-160. — F. Dölger — P. Wirth, *Regesten* ap. 1026c.

127. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Τστορία*, έκδ. I. Bekker, Bonn 1853, σ. 296.20-23 και 297.1-5, βλ. και νεότερη έκδοση Pérez Martin, *Miguel Atalates, Historia*, [Nueva Roma, 15], Madrid 2002, σ. 212.11-17 (στο εξής Μιχ. Ατταλειάτης), σημειώνει ότι πέθανε ο μοναχός Μιχαήλ που ήταν υπογραφεύς και των πολιτικών πραγμάτων προστάς το 1078 και αυτός ο θάνατος προοικονομούσε εκείνον του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Σύμφωνα με τον P. Gautier, *Monodie inédite de Michel Psellos sur le Basileus Andronic Doucas*, *REB* 24 (1966) 153-181, κυρίως 159-164, ο Μιχαήλ ήταν ο Ψελλός που πέθανε το 1078, αν και υπάρχουν έργα του που χρονολογούνται μετά το 1081. Βλ. A. Kazhdan — S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, σ. 53-55. Με την άποψη του P. Gautier τάσσεται και ο G. Weiss, *Beamte* 105 και σημ. 349. Βλ. όμως τελευταία A. Schminck, Zum Todesjahr des Michael Psellos, *BZ* 94 (2001) 190-196, ο οποίος με βάση τις μαρτυρίες των πηγών τοποθετεί τον θάνατο του Μιχαήλ Ψελλού τον χειμώνα του 1092/3.

128. Βλ. Περί καταστάσεως άπληκτου, και ότι ό στρατηγός άπό του πλήθους των όπλιτων των έν ταις ταξιαρχιας τεταγμένων δύναται την όλην του άπλήκτου διαγνώαι και άπαρτίσαι περίμετρον, εν *Three Byzantine Military Treatises*, έκδ. G. T. Dennis, Washington 1985, σ. 251-252, στίχ. 108-128: Της δέ βασιλικής σκηνής κατά μέσον πηγνυμένης ... κατά δέ τδ βόρειον μέρος ό τής μεγάλης έταιρείας ό λογοθέτης και ό πρωτοασηκρητς και οι ύπ' αυτούς τεταγμένοι άπληκευέτωσαν ... Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ένας χρυσόβουλλος λόγος του Αλεξίου Α' Κομνηνού (1085) κατεστρώθη έν τοις σεκρετικοις χαρτίοις του σεκρέτου των οικειακων κατά την κς' μηνός ιουλίου ινδικτιώνος η' έν τω άπλήκτω τής Σαλαβρίας. Βλ. L. Petit, Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macedoine, *IRAIK* 6 (1900) (Diplômes impériaux, I.), σ. 25-27 (στο εξής L. Petit, Notre Dame). — F. Dölger — P. Wirth,

και η περίπτωση του πρωτοασηκρήτις Ευστρατίου Χοιροσφάκτη, ο οποίος σκοτώθηκε στη μάχη του Μαντζικέρτ (1071) μαζί με άλλους αξιωματούχους που συνόδευαν τον αυτοκράτορα Ρωμανό Δ' Διογένη¹²⁹.

Ο όρος *άσηκρήτις* εξαφανίζεται στα χρόνια των Κομνηνών και αντ' αυτού χρησιμοποιείται ο όρος *γραμματικός*¹³⁰, ενώ ο πρωτοασηκρήτις αποτελούσε μέλος της αυτοκρατορικής γραμματείας¹³¹ σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη τουλάχιστον μέχρι το 1106, οπότε και η τελευταία γνωστή μέχρι σήμερα σημείωση καταστρώσεως του πρωτοασηκρήτις σε αυτοκρατορικό έγγραφο¹³². Πάντως με βάση μία μαρτυρία του Ιωάννη Κίννα-

Regesten αρ. 1124. Πβλ. "Όσα δεῖ παραφυλάττειν βασιλέως μέλλοντος ταξειδεύειν, εν J. F. Haldon, *Treatises*, σ. 88, στίχ. 109-110: μετ' ἐκείνους δὲ οἱ βασιλικοὶ ἄρχοντες (και σχόλια σ. 169-170). Πρόκειται για τη συνέχεια του *comitatus* της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, της ακολουθίας δηλαδή του αυτοκράτορα, που τον συνόδευε στα ταξίδια του και αποτελούνταν από αξιωματούχους της κεντρικής διοίκησης και της υπηρεσίας του αυτοκράτορα, οι οποίοι έφεραν τον τίτλο του *comes*. Βλ. A. H. M. Jones, *Empire* I. 366-367. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 109.

129. Μιχ. Ατταλειάτης 167.9-17 (I. Bekker) - (Pérez Martin) 124.8-15: *Συνῆσαν γὰρ καὶ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς ἄνδρες ἐκ τῶν πρώτων τῆς συγκλήτου βουλῆς, παραδόξως τὸν κίνδυνον συνδιαφυγόντες ἡμῖν. ἑτεροὶ δὲ κατεκόπησαν ἐν αὐτῷ τῷ πολέμῳ καὶ τῷ δρασμῷ, μεθ' ὧν καὶ Λέων ἐκεῖνος ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων, ἀνὴρ λόγῳ καὶ γνώσει διαφανέστατος, καὶ ὁ μάγιστρος Εὐστράτιος, καὶ πρῶτος ἄσηκρήτις ὁ Χοιροσφάκτης ...* Πβλ. P. Gautier, *Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées*, REB 44 (1986) 111-196, κυρίως 116-118, όπου κάνει λόγο για τον πρωτοασηκρήτις Αριστήν (επιστ. 24, σ. 173-175) και σημειώνει ότι ενδεχομένως είναι ο ανώνυμος πρωτοασηκρήτις που συμμετέχει την ίδια περίοδο με τον Ευστράτιο Χοιροσφάκτη στην εκστρατεία του Ρωμανού Διογένη στην Ανατολία (1069), ενώ λίγο αργότερα (1071) ο Ευστράτιος Χοιροσφάκτης, που ήταν προηγούμενως πρωτονοτάριος του δρόμου (επιστ. 25, σ. 176-178), κατείχε το αξίωμα του πρωτοασηκρήτις. Βλ. και G. Weiss, *Beamte* 114-115.

130. Βλ. E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* 2 (1923-1926) 37-38 (στο εξής E. Stein, *Verfassung*). — I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 157. — W. Hörander, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, [Wiener Byzantinische Studien, Band XII], Wien 1974, σ. 519. — O. Kresten, *Zum Sturz des Theodoros Styraeiotes*, JÖB 27 (1978) 50 σημ. 8.

131. Βλ. και *Actes de Vatopédi* I. (Des origines à 1329), έκδ. J. Bompiaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, [Archives de l'Athos XXI], Paris 2001, αρ. 11, στίχ. 20 (1081): *τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ... κινναβάρ(εως) χειρὶ τοῦ πρωτοπροέδρου Ἰωάννου καὶ πρωτοασηκρήτις ...* — F. Dölger — P. Wirth, *Regesten* αρ. 1077a. Πβλ. F. Dölger, *Herrscherkanzlei* 83. — *Actes de Lavra* I. (Des Origines à 1204), έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, με τη συνεργασία της D. Papachrysanthou, [Archives de l'Athos V], Paris 1970, αρ. 44, στίχ. 44 (1082) (στο εξής *Actes de Lavra*). — F. Dölger — P. Wirth, *Regesten* αρ. 1077b. — E. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της μονῆς Πάτμου*, τ. Α': *Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980 (στο εξής E. Βρανούση, *Έγγραφα*), αρ. 3, στίχ. 66 [Χρυσόβουλλον Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου (1079)] και τα σχόλια της σ. 28, 30, όπου παρατηρεί ότι η μονοκουνδουλιά επί του νώτου του χρυσοβούλου δηλώνει ότι ο πρωτοασηκρήτις δεν είχε απομακρυνθεί ακόμη από την αυτοκρατορική γραμματεία. — F. Dölger — P. Wirth, *Regesten* αρ. 1046.

132. Βλ. L. Petit, *Notre Dame* σ. 30, στίχ. 10-11, όπου στο τέλος του χρυσοβούλου λόγου του Αλεξίου Α' σημειώνεται: *Κατεστρώθη τοῦ πρωτοασεκρέτου*. — F. Dölger — P. Wirth, *Regesten* αρ. 1231. Πβλ. N. Oikonomides, *L'évolution de l'organisation administrative de*

μου μπορεί να υποστηριχθεί ότι ακόμη και τον 12ο αιώνα επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) ο πρωτοασηκρητς υπαγορεύει αυτοκρατορικά έγγραφα¹³³.

Ο πρωτοασηκρητς δεν ασχολούνταν μόνο με τα έγγραφα που αφορούσαν στη δημόσια διοίκηση και τους νόμους, αλλά συμμετείχε και στην εκδίκαση υποθέσεων. Στις αρχές του 9ου αιώνα στην έδρα του, στα άσηκρητεια, που βρίσκονταν ακόμη στον σκεπαστό ιππόδρομο και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο Ιερό Παλάτι¹³⁴, ο αυτοκράτορας Λέων Ε΄ ο Αρμένιος εκδίκασε μία υπόθεση συνωμοσίας του παλιού του φίλου και μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Β΄ Τραυλού (820-829)¹³⁵. Η δικαστική δραστηριότητα του πρωτοασηκρητς επιβεβαιώνεται από ένα έγγραφο της μονής του Πρωτάτου του 934, όπου αναφέρεται ότι ο μάγιστρος Στέφανος, ο πρωτοασηκρητς Κωνσταντίνος και ο επί των δεήσεων Βασίλειος εξέτασαν στο σέκρετον των άσηκρητειών, ύστερα από αυτοκρατορική εντολή, μία υπόθεση καταπάτησης γης από τη μονή του Κολοβού σε

l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), TM 6 (1976) 125-152, κυρίως 131 (στο εξής Ν. Oikonomides, L'évolution). — V. Laurent, *Corpus* 5. — P. Magdalino, Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries, στο Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries, έκδ. Α. Ε. Laiou – D. Simon, Washington 1994 (στο εξής Law and Society), σ. 108-109 (στο εξής P. Magdalino, Justice), κατά τον οποίο ο πρωτοασηκρητς μετά το 1106 είχε μόνο δικαστικές αρμοδιότητες και έγινε προκαθήμενος δικαστηρίου επί Αλεξίου Α΄ στο πλαίσιο των αλλαγών που εισήγαγε ο αυτοκράτορας στο δικαστικό σύστημα. — Του ιδίου, Innovations in government, στο Alexios I Komnenos, Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium 14-16 April 1989 [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], τόμ. I: Papers, Belfast 1996, σ. 165.

133. Ιω. Κίνναμος 290.14-16: Κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον καὶ τὸν σιλέντιον ὁ βασιλεὺς αὐτὸς ξυνετάξατο λόγον, οὐχ ὥσπερ εἶθιστο, τοῦ άσηκρητς αὐτὸν ἐκ βασιλέως δῆθεν ὑπαγορεύσαντος. Μάλλον ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν πρωτοασηκρητς καὶ ὄχι γιὰ ἕνα ἀπλὸ άσηκρητς κατὰ τὸν E. Stein, *Verfassung* 37 σημ. 4, με βάση τὴν ὑπάρξη τοῦ άρθρου (τοῦ άσηκρητς) καὶ ὁ μνημονευόμενος ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κίνναμο άσηκρητς ἀποτελεῖ κατὰ τὸν μελετητὴ ἐνδεχομένως ἀπλογραφία τοῦ ά άσηκρητς, δηλαδὴ τοῦ πρωτοασηκρητς. Πβλ. I. Καραγιαννῶπουλος, *Διπλωματικὴ* 157 σημ. 4, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὀρθὴ τὴν ἀποψη τοῦ E. Stein. Ἀκόμη ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α΄ Κομνηνοῦ (1183-1185) ὁ πρωτοασηκρητς Γεώργιος Σκυλίτζης υπαγόρευσε τὸ συγκλητικὸ ψήφισμα με τὸ ὁποῖο επικυρώνονταν οἱ θανατικὲς καταδικὲς τῶν ἐχθρῶν τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄. Βλ. Νικ. Χωνιάτης 335.19-20: Καὶ δὴ τόμος εὐθὺς ἐδέχετο τὰ ὑποτυπούμενα, ὑπαγορεύοντος τοῦ πρωτοασηκρητς, ἀμφιπονουμένου τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων, τοῦ δὲ πρωτονοταρίου τοῦ δρόμου ταῖς φωναῖς ἀλαλάζοντος..., καὶ ὅσα σημειώνονται στο κριτικὸ υπόμνημα. Πβλ. E. Stein, *Verfassung* 38. — I. Καραγιαννῶπουλος, *Ιστορία*, τ. Γ΄ 1 (1081-1204), Θεσσαλονίκη 1999, σ. 282-283.

134. Βλ. R. Guillard, L'Hippodrome couvert. 'Ο σκεπαστὸς Ἰππόδρομος, BSI 19 (1958) 53 (= *Études de Topographie de Constantinople Byzantine*, Amsterdam 1969, I. σ. 185-186) [στο εξής R. Guillard, Hippodrome Couvert (= Topographie)].

135. Συν. Θεοφ. 34-35. — Ιω. Σκυλίτζης 19.38-40: ... δεξάμενος τὰς μηνύσεις ὁ βασιλεὺς ἐπὶ βήματός τε ἐν τοῖς άσηκρητείοις ἐκάθισε καὶ ἀκριβὲς ἐξεταστὴς τῶν μηνυθέντων ἐγένετο. Πβλ. R. Guillard, Hippodrome couvert 52 (= Topographie I. 185). — Θ. Κορρές, Λέων Ε΄ 146-147.

βάρος των Αθωνιτών μοναχών¹³⁶. Δικαστικά καθήκοντα αναλαμβάνει ο πρωτοασκηρήτης και τον 11ο αιώνα σύμφωνα με μαρτυρίες της Πείρας¹³⁷, ενώ την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού είναι προκαθήμενος ενός από τα σημαντικότερα και πιο υψηλόβαθμα δικαστήρια της πρωτεύουσας¹³⁸.

136. *Actes du Prôtaton*, έκδ. D. Papachryssanthou [Archives de l'Athos VII], Paris 1975, αρ. 3, στίχ. 37-40 (934): και ἐξετασθέντων κελεύσει τῆς βασιλείας ἡμῶν, ἐπὶ Στεφανου μαγίστρου καὶ Κωνσταντίνου βασιλικου (πρωτο)σπαθαρίου καὶ πρωτοασκηρητου καὶ Βασιλείου βασιλικου πρωτοσπαθαρίου καὶ ἐπὶ τῶν δεησεων, ἐπὶ τοῦ περιωνύμου σεκρετου τῶν ασκηρειῶν, εὐρεθσαν ταῖς ἀληθείαις παραλόγως περιγραφεντα τα τοιαυτα τόπια ...

137. Πείρα ἔχουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμάου, JGR 4, 14.1, 25.69, 43.8, 53.1. Πβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική* 155. — G. Weiss, Hohe Richter in Konstantinopel, JÖB 22 (1973) 120, 124, ο οποίος παρατηρεῖ ὅτι ο πρωτοασκηρήτης που ἀπαντᾷ στὴν Πείρα (53.1) δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνας ἐντεταλμένος δικαστὴς ἀλλὰ ἓνας καλὰ καταρτισμένος νομικός καὶ σημειώνει: «Kanzlei und Jurisprudenz ist nicht zu trennen».

138. Βλ. *Εκλογὴ Βασιλικῶν*, έκδ. L. Burgmann, *Ecloga Basilicorum*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 15], Frankfurt a.M. 1988, 2.3.41 (σ. 98.19-21), 9.1.64 (σ. 372.3). Πβλ. R. J. Macrides, The Competent Court, στο *Law and Society* σ. 120. Το δικαστήριο τοῦ πρωτοασκηρήτης μνημονεύεται καὶ στὴ Νεαρά τοῦ Μανουήλ Β΄ Κομνηνού (1166). Βλ. R. J. Macrides, Justice under Manuel Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder, *Fontes Minores* 6 (1984) 138. 222-224: ...ἐφ' ἐκάστῳ τῶν τεσσάρων δικαστηρίων, τοῦ τε μεγάλου δρουγγαρίου, τοῦ προκαθημένου τῶν δημοσιακῶν δικαστηρίων, τοῦ πρωτοασκηρήτης καὶ τοῦ δικαιοδότου. Πβλ. N. Oikonomidès, L'évolution 131. — P. Magdalino, Justice 106-107. — *Actes de Lavra* αρ. 68, στίχ. 33 (1196): ... συνδικαζόντων ἡμῖν τ(ῶν) μεγάλ(α) οὐπερόχ(ων) (πρωτο)νο(βελλισ)μ(οῦ)περ(άτων) τοῦ τε (πρωτο)ασκη(ρη)τ(η)ς κύρ Κων(σταντ)ί(νου) του Πατρηνού ... Ἐτσι πρόσωπα που ἀνέρχονται στὸν δικαστικό θώκο τοῦ πρωτοασκηρήτης διαθέτουν νομικὴ κατάρτιση καὶ ἔχουν ἀκολουθήσει δικαστικὴ σταδιοδρομία, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Δημήτριος Δριμύς που εἶχε διατελέσει πράιτωρ τοῦ θέματος Ελλάδος ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1183-1185) καὶ μνημονεύεται ὡς κριτὴς τοῦ βήλου καὶ πρωτοασκηρήτης ἐπὶ Ἰσακίου Β΄ Ἀγγέλου (1185-1195). Βλ. Μιχαήλ Αχομινάτου τοῦ Χωνιάτου, *Τα σωζόμενα*, έκδ. Σπ. Λάμπρος, τ. Α', Ἀθήνα 1879, σ. 157-179, ὅπου το προσφώνημα πρὸς τὸν πράιτωρ Ελλάδος Δημήτριο Δριμύ, στο ὁποῖο ο τελευταῖος παρομοιάζεται με τὸν Τριβωνιανό (κυρίως σ. 161.17 κ.ε. καὶ 178.12 κ.ε.: ... οὕτω καὶ σέ, δικαιοτάτον ἀνδρῶν ἀποδεδειγμένον καὶ τοῖς δικαστικοῖς θρόνοις ἤδη λαμπρῶς ἐμπρέψαντα, κατέπεμψεν ὁ θεότατος ἡμῶν αὐτοκράτωρ εἰς τὰ κατώτατα ταῦτα μέρη δικαστὴν ἀκριβῆ καὶ τῆς Θέμιδος πρύτανιν, ἵνα θεμιστεύῃς τοῖς δεῦρο ... εἰ δὲ παιδείας ἔχοντι πάσης καὶ χάρισι ῥητορικαῖς τὰς νομικὰς ἐπιστήμας συζεύξαντι καὶ ὅλῳ νομογραφεῖν νεαρὰ θεοπύσματα κατὰ τὸν Τριβωνιανὸν ἐκείνον τὸν χαριέστατον). Πβλ. P. Magdalino Die Jurisprudenz als Komponente der byzantinischen Gelehrtenkultur des 12. Jahrhunderts, *Cupido Legum*, ed. L. Burgmann, M. Th. Fögen, A. Schminck, Frankfurt 1985, σ. 173. Βλ. ἀκόμη Μιχαήλ Αχομινάτου τοῦ Χωνιάτου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β', Ἀθήνα 1880, αρ. 50, σ. 81-84 καὶ νεότερη ἔκδοσις *Michaelis Choniatae Epistulae*, έκδ. F. Kolovou, [CFHB XLI], Berlin 2001, αρ. 50, σ. 68-70. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ ο Μιχαήλ Χωνιάτης ψέγει τὸν πρωτοασκηρήτη Δημήτριο Δριμύ, γιὰτὶ ἀρνῆθηκε τὸν διορισμό του ὡς πράιτωρ τοῦ θέματος Ελλάδος καὶ Πελοποννήσου γιὰ δευτέρη φορά. Πβλ. G. Stadtmüller, *Michael Choniates Metropolit von Athen*, Roma 1934, σ. 248. — C. M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Cambridge - Massachusetts 1968, σ. 99. — J. Herrin, *Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205*, DOP 29 (1975) 268. — Ε. Βρανούση, *Εγγραφα* 96. - Φ. Κολοβού, Mi-

Το αξίωμα του πρωτοασηκρητίς υφίσταται και επί Παλαιολόγων. Ο Γεώργιος Παχυμέρης σημειώνει ότι ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος (1259-1282) πριν από την άνοδό του στον θρόνο είχε υποσχεθεί στον Μιχαήλ Κακό Συναχηρείμ να τον διορίσει στο σβεσθέν δικαστικό αξίωμα του πρωτοασηκρητίς, το οποίο θα αναβίωνε, και τελικά τον διόρισε¹³⁹. Ωστόσο κατά τον Α. Failler, ο Γεώργιος Παχυμέρης υποπίπτει σε κάποιο λάθος, καθώς ο Μιχαήλ Συναχηρείμ μαρτυρείται και νωρίτερα με το αξίωμα του πρωτοασηκρητίς¹⁴⁰. Πάντως η μαρτυρία που επικαλείται ο Α. Failler αμφισβητείται από τον Ε. Trapp, κατά τον οποίο η φράση διὰ τοῦ Συναχηρείμ ἐκείνου τοῦ πρωτασηκρητίς μπορεί να θεωρηθεί ως μία μεταγενέστερη προσθήκη, που αναφέρει τον θανόντα Συναχηρείμ με τον τίτλο του αξιωμάτος του¹⁴¹. Άλλωστε με την ιδιότητα του πρωτοαση-

κρήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το *Corpus* των επιστολών, [Πονήματα. Συμβολές στην Έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, 2], Αθήνα 1999, σ. 145. Ως κριτής του βήλου μνημονεύεται σε ένα κεκυρωμένο αντίγραφο του τέλους του 12ου αιώνα ενός χρυσοβούλλου λόγου του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1186). Βλ. Ε. Βρανούση, Έγγραφα 89.

139. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, έκδ. Α. Failler, Georges Pachymères, *Relations Historiques*, [CFHB XXIV/1], Paris 1984, I. σ. 131.10-17 (στο εξής Γεώργ. Παχυμέρης): πλὴν καὶ πολλὰ τινὰ κατορθοῦν ὑπισχνεῖτο, τὴν μὲν ἐκκλησίαν ἀνυψοῦν ὅσον, τοὺς δ' ἱερωμένους καὶ πλεόν τοῦ μετρίου τιμᾶν, ἀξίαις τε μεγίσταις τοὺς ἀξίους τῶν ἐν τέλει προβιβάζειν καὶ κρίσεις ὑπεραποδέχεσθαι δικαίας καὶ τοὺς ἀρρεπῶς κρινοῦντας ἐγκαθιστᾶν, ὧν καὶ μάλα καὶ πρῶτιστον τὸν Κακὸν Μιχαήλ, τὸν καὶ Συναχηρείμ ἐπικεκλημένον, εὐ τῶν λόγων καὶ τῶν νόμων ἔχοντα, ἐν τῷ δοῦναι οἱ καὶ πρωτοασηκρητίς πάλα σβεσθέν ἀξίωμα καὶ οἱ θέλειν ἀσηκρητίς ὑποτάξαι, ἐφ' ᾧ ἀδεκάστως καὶ ἀνεριθεύτως κρῖνοιεν. — Αὐτόθι 157.1-2: καὶ Μιχαήλ τὸν Κακὸν, πρωτασηκρητίς ἀναδείξας.

140. Γεώργ. Παχυμέρης I. σ. 130 σημ. 1: «Pachymères doit se tromper ici doublement: la charge de prôtosaskrētis existait sous les prédécesseurs de Michel VIII et elle était précisément exercée par Michael Sénachèreim, qui est signalé dans cette fonction dès 1247-1248». Βλ. Σπ. Λάμπρου, *Νέος Ελληνομνήμων* 7 (1910) 43: Τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μανουήλ γράμμα ἐκδοθέν αὐτῷ διὰ τοῦ Συναχηρείμ ἐκείνου τοῦ πρωτασηκρητίς ἐκχωροῦν τοῖς ἀπὸ τῆς Καλαβρίας ἐλθοῦσι πρὸς αὐτὸν ἱερομονάχοις ... [Πβλ. V. Laurent, *Les registes des Actes du Patriarcat de Constantinople*. Vol. 1: *Les Actes des patriarches*, fasc. 4: *les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971, αρ. 1308.

141. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, έκδ. Ε. Trapp, τ. I/10, Wien 1990, αρ. 25154 (στο εξής PLP). Βλ. καὶ Μ. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea* (1204-1261), Oxford 1975 (στο εξής Μ. Angold, *Government*), σ. 160 σημ. 63, σύμφωνα με τον οποίο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Μιχαήλ Συναχηρείμ είχε διοριστεί πρωτοασηκρητίς στις αρχές της βασιλείας του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και επομένως το παραπάνω έγγραφο (βλ. την προηγούμενη σημείωση) είτε πρέπει να αναχρονολογηθεί είτε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για έναν αξιωματούχο της πατριαρχικής γραμματείας, κάτι που είναι μάλλον απίθανο. Η άποψη του Ε. Trapp είναι κατά την εκτίμησή μας η ορθότερη. Έτσι και ο αμοιβαίος όρκος που αντάλλαξαν ο συμβασιλέας Μιχαήλ Παλαιολόγος και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Δ' Λάσκαρης συντάχθηκε, όπως αναφέρει ο Γεώργιος Παχυμέρης I. 135.5-20, από τον πρωτοασηκρητίς Μιχαήλ Κακό Συναχηρείμ, αλλά τότε (1258) [βλ. F. Dölger – P. Wirth, *Regesten*, Teil 3. (1204-1282), München 1977, αρ. 1855 (στο εξής F. Dölger – P. Wirth, *Regesten*)] ο Μιχαήλ Κακός δεν είχε ακόμη το

κρήτις δε θα ήταν δυνατόν να υπαγορεύσει μία επιστολή του πατριάρχη Μανουήλ, του οποίου ίσως ήταν γραμματέας εκείνη την εποχή, αλλά δεν κατείχε το αξίωμα του πρωτοασηκρήτις. Επομένως μάλλον ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος αναβίωσε το αξίωμα του πρωτοασηκρήτις.

Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές ο πρωτοασηκρήτις τέθηκε επικεφαλής του αυτοκρατορικού δικαστηρίου. Η άποψη αυτή στηρίζεται στη σύνδεση της παραπάνω μαρτυρίας του Παχυμέρη για τον Συναχειρήμ με εκείνη μιας σφραγίδας, κατά την οποία ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος ανασυνέστησε το αυτοκρατορικό δικαστήριο μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261¹⁴²: *Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ὃ νῦν κρατύνει τῷ χρόνῳ βεβυσμένον ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων, ποινὴ Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρίσις κα...*¹⁴³. Πάντως, ανεξάρτητα από τη σύνδεση ή μη των παραπάνω μαρτυριών, φαίνεται ότι ο πρωτοασηκρήτις, που ήταν και επί Μανουήλ Α' προκαθήμενος σε ένα από τα σημαντικότερα δικαστήρια της πρωτεύουσας, τίθεται με την ανασύστασή του από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο στην κορυφή της δικαστικής ιεραρχίας¹⁴⁴.

αξίωμα του πρωτοασηκρήτις.

142. I. Ševčenko, Léon Bardales et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles, *Byzantion* 19 (1949) 257 (στο εξής I. Ševčenko, Léon Bardales). — L. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration central de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris 1968 (στο εξής L. Raybaud, *Gouvernement*) σ. 260. — M. Angold, *Government* 160. — A. Failler, Γεώργ. Παχυμέρης Ι. σ. 130 σημ. 1. — Βλ. και P. Lemerle, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémoire Louis Petit*, Bucarest 1948, σ. 294 σημ. 1 (= P. Lemerle, *Le monde de Byzance: Histoire et Institutions*, Variorum Reprints, London 1978, X).

143. G. Zacos – A. Vegler, *Seals*, τ. Α' μέρος 3ο, αρ. 2756bis. — K. M. Κωνσταντόπουλος, *Ἡ δίκη τοῦ σεκρέτου*, *ΕΕΒΣ* 10 (1933) 293-303. — F. Dölger, *BZ* 34 (1934) 247. — Βλ. και V. Laurent, *Les bulles metriques dans la sigillographie byzantine*, *Ελληνικά* 8 (1935) 59-60. — Του ιδίου, *Corpus* 435-436, αρ. 824, ο οποίος διαβάζει την τελευταία λέξη της σφραγίδας ως *πά[λιν] ή πά[σα]*. Βλ. όμως και F. Dolger, *BZ* 36 (1936) 268.

144. Βλ. παραπάνω σημ. 139. Επίσης στα έγγραφα της μονής Ιβήρων περιλαμβάνεται μία δικαστική απόφαση του πρωτοασηκρήτις Μανουήλ Νεοκαισαρίτου. Βλ. *Actes d'Iviron III*. (De 1204 à 1328), έκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachrysanthou, V. Kravari, με τη συνεργασία της H. Mètrèvèli [Archives de l'Athos, XVIII], Paris 1994, αρ. 67 (1295). Πβλ. *PLP*, τ. I/8, Wien 1986, αρ. 20094, όπου δεν έχει ληφθεί υπόψη η παραπάνω μαρτυρία, καθώς η έκδοση των εγγράφων της μονής είναι μεταγενέστερη (1994), και επομένως ακόμη και το 1295 ο Μανουήλ Νεοκαισαρίτης ήταν πρωτοασηκρήτις. Πβλ. και τα σχόλια των εκδοτών σ. 133. — Εκτός από τον Μανουήλ Νεοκαισαρίτη απαντά στις πηγές και ο πρωτοασηκρήτις Μιχαήλ Νεοκαισαρίτης, ο οποίος μεταφέρει έναν χρυσόβουλλο λόγο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282) το έτος 1274 στην Αγία Σοφία, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε αν συμμετείχε και στη σύνταξή του. Βλ. Γεώργ. Παχυμέρης II. 505.20-22: *Ταῦτα γράψας καὶ ὑπογράψας, προσέτι δὲ καὶ βούλλη χρυσοῦ κατασφαιλισάμενος, πέμπει τῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τοῦ πρωτοασηκρήτις Νεοκαισαρείτου Μιχαήλ: ὥ δὴ καὶ βεβαιωθέντες, καθυπογράφουσιν, ἄνευ καὶ τότε τινῶν, οἱ δὴ καὶ ἐξορισθέντες, μετὰ καιρὸν συγκαταθέντες, κατὰγονται καὶ ἐνοῦνται τῇ ἐκκλησίᾳ, οὐδενὸς τῶν τοῦ κλήρου ἐλλείψαντος.* — F.

Ο θεσμός του πρωτοασηκηρῆτις διατηρήθηκε και τον 14ο αιώνα και είχε δικαστικές αρμοδιότητες¹⁴⁵, ενώ μαρτυρείται και τον 15ο αιώνα στην Ήπειρο¹⁴⁶.

Dölger – P. Wirth, Regesten, αρ. 2002b. Πβλ. PLP, τ. I/8, αρ. 20096. Ένας ακόμη Νεοκαισαρήτης που απαντά ως πρωτοασηκηρῆτις στις πηγές (τέλη 13ου- αρχές 14ου ή και νωρίτερα) είναι ο Θεόδωρος. Βλ. PLP, τ. I/8, αρ. 20091. — Ακόμη ένας ορισμός του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1262) φέρει την ιδιότητα υπογραφή του πρωτοασηκηρῆτις Συναχειρήμ. Βλ. Ε. Βρανούση, Έγγραφα αρ. 30, στίχ. 26: διὰ τοῦ πρωτοασηκηρῆτι(ου) Μιχαήλ τοῦ Συναχειρήμ. — Σύμφωνα με τον F. Dölger, Intervenienten-Vermerke in graeco-slavischen Urkunden, *Die Welt der Slaven* 5 (1960) 260-265, τέτοιου είδους «διά-σημειώσεις» ονομάζονται «σημειώσεις μεσολαβητών». Βλ. και Ι. Καραγιαννόπουλος, Διπλωματική 115, ο οποίος προτιμά τον όρο «σημειώσεις εισηγητών», καθώς τις σημειώσεις αυτές έβηταν οι ανώτατοι υπάλληλοι του άμεσου περιβάλλοντος του αυτοκράτορα που εισηγήθηκαν στον τελευταίο για το αντικείμενο του εγγράφου. — Βλ. και πιο πρόσφατα J. Karayannopoulos, Zu den «Δια-Vermerken» der byzantinischen Kaiserurkunden, *Documenti Medievali Greci e Latini. Studi Comparativi. Atti del seminario di Erice (23-29 ottobre 1995)* a cura di G. De Gregorio – O. Kresten, Spoleto 1998, σ. 203-232 (υπό εκτύπωση ελληνική απόδοση της εργασίας από τον Κ. Παναγιωτίδη με τίτλο «Οι “διά-σημειώσεις” των βυζαντινών εγγράφων»). Ο Ι. Καραγιαννόπουλος ύστερα από ενδελεχή ανάλυση των μαρτυριών των εγγράφων διαχωρίζει τις «σημειώσεις των εισηγητών», που βρίσκονται στο recto των εγγράφων, όπως η παραπάνω σημείωση, και δεν έχουν τεχνική-υπηρεσιακή σημασία (technisch-dienstliche Bedeutung), από τις «σημειώσεις καταστροφές», που αντίθετα έχουν τεχνική-υπηρεσιακή λειτουργία και βρίσκονται στο verso των εγγράφων. Το όνομα αλλά όχι και η ιδιότητα του Μιχαήλ Συναχειρήμ σημειώνεται και επί των κολλημάτων ενός χρυσοβούλλου του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259). Βλ. Ε. Βρανούση, Έγγραφα αρ. 14, στίχ. 63-64 (Verso).

145. Ψευδο-Κωδινός, Περί όφφικιαίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως, έκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, Paris 1976, σ. 178.28-33: Τὸ τοῦ πρωτοασηκηρῆτις ὑπρέτημα δῆλον καὶ ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος· πρῶτος γὰρ τῶν κριτῶν λέγεται. Ἔστι δ' ὅτε συγκρίνουσι μετ' αὐτοῦ βασιλικῶ ὀρισμῶ καὶ ἔτεροι ἐντιμότεροι λέγεται. Πβλ. E. Stein, *Verfassung* 37. — Πρωτοασηκηρῆτις με δικαστικές αρμοδιότητες ήταν και ο Λέων Βαρδάλης (1321-1342). Βλ. Νικηφόρου Χούμνου, *Ἐπιστολαί*, έκδ. J. Boissonade, *Anecdota nova*, Paris 1844, (ανατύπωση Hildesheim 1962), αρ. 75, σ. 88. Πβλ. PLP I/2, Wien 1977, αρ. 2183. — I. Ševčenko, Léon Bardales 254, 258, ο οποίος θεωρεί ότι ο πρωτοασηκηρῆτις, που ήταν ο επικεφαλής του αυτοκρατορικού δικαστηρίου, συνεδρίαζε μαζί με τους καθολικούς κριτές που εισήγαγε το 1329 ο Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος, χωρίς ωστόσο αυτή η υπόθεση να θεμελιώνεται σε στέρεα επιχειρήματα. Βλ. και L. Raybaud, *Gouvernement* 263-264. Για τη δικαστική δραστηριότητα του πρωτοασηκηρῆτις βλ. και *Le Codex B du Monastère saint-jean-Prodrome* (Serrès) A. (XIIIe-XVe siècles), έκδ. L. Bénou, Paris 1998, τ. I, 126. p. 98 (14ος αιώνας) σ. 209-211: Μηνί Ἀπριλλίω, (Ινδικτιώνος) δεκάτης (καί) οἱ τῆς σε(βασμιάς) βασιλικ(ῆς) μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου τῆς ἐν τῷ ὄρει τοῦ Μενουικέως τιμωί(α)τ(οι) μοναχοὶ ἔγκλησιν ἐποίησαντο ἐπὶ τὸ καθ' ἡμᾶς τῆς ἐκκλησίας Ζιχνῶν δικαστήριον, συμπαρόντων ἡμῖν (καί) ἀρχόντων τῆς βασιλεί(ας) τοῦ τε πανσε(βάστ)ου (καί) οἰκείου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου) ἡμῶν αὐθ(έν)τ(ου) (καί) βασιλέ(ως) κυρίου ἡμῶν τοῦ πρωτασηκηρῆτις..., αὐτόθι 127. p. 99-101 (Σεπτέμβριος ινδ. 3 - 14ος αιώνας) σ. 212.12 κ.ε.: ... καὶ ἐξ [ἀ]ποστολῆς τοῦ σεκρέτου σε(βαστ)ός ὁ Κεραμεὺς, κριτῆς ὢν τῆς θεοσωστοῦ πόλ(εως) Θεσσαλονίκης ἐπιφερόμενος (καί) γραφὴν τοῦ πανσε(βάστ)ου πρωτασεγκρήτης δηλωποιοῦσαν, ἵνα προσ[κα]λεσάμενος ὁ εἰρημένος σε(βαστ)ός ὁ Κεραμεὺς τοπικοὺς ἄρχοντας τῆς πόλεως Σερρών...

146. Ο πρωτοασηκηρῆτις Στανίτζης συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των αρχόντων της πόλεως των Ιωαννίνων, στους οποίους απευθύνεται ο «ορισμός» του Σινάν Βέη κατά την πολιορκία της πόλης το 1430. Βλ. D. M. Nicol, *Το δεσποτάτο της Ηπείρου 1264-1479*,

Συμπερασματικά οι άσηκρηῖτις μαρτυρούνται για πρώτη φορά κατά τον 5ο αιώνα στα πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (451) με τον τίτλο του σηκρηταρίου τοῦ θείου κονσιςτωρίου στο ελληνικό κείμενο των πρακτικών και τον τίτλο του a secretis ή secretarii sacri consistoriū στη μεταγενέστερη λατινική μετάφραση. Ο εξελληνισμένος όρος άσηκρηῖτις φαίνεται ότι επικράτησε κατά τον 6ο αιώνα σύμφωνα με τις μαρτυρίες των αφηγηματικών πηγών.

Οι άσηκρηῖτις δεν είναι παρά μία ιδιαίτερη ομάδα νοταρίων που τηρούν τα εμπιστευτικά πρακτικά των συνεδριάσεων του ιερού κονσιςτωρίου (secreta), απ' όπου παίρνουν το όνομά τους, γι' αυτό και ο θεσμός των άσηκρηῖτις προσδιορίζεται στις πηγές ως ο γραμματεὺς τῶν άπορρήτων ή ο ύπογραφεὺς τοῖς τῶν κρατούντων μυστηρίοις, καθώς οι όροι άπόρρητα και μυστήρια αποτελούν απόδοση του όρου secreta. Θεωρείται ότι οι άσηκρηῖτις εκτελούσαν και χρέη ιδιαίτερου γραμματέα του αυτοκράτορα και συνέτασσαν τις ιδιωτικές επιστολές του τελευταίου, ωστόσο αυτό δεν αποτελούσε θεσμική αρμοδιότητά τους, αλλά ο αυτοκράτορας μπορούσε να επιλέξει από τους άσηκρηῖτις τους ιδιωτικούς του γραμματεῖς. Ακόμη οι άσηκρηῖτις ανακοίνωναν στον λαό ή σε Οικουμενικές Συνόδους διατάγματα του αυτοκράτορα και συμμετείχαν σε διπλωματικές επιστολές.

Ο άσηκρηῖτις (τῆς αὐλῆς) που έχει ως πεδίο δράσης το θεῖον κονσιςτώριον, είναι διαφορετικό αξίωμα από τον σεκρετάριο της υπηρεσίας του επάρχου των πραιτωρίων που αναφέρει ο Ιωάννης Λυδός και σημαίνει τον γραμματέα δικαστηρίου, ο οποίος συντάσσει μία σύνοψη της απόφασης στα λατινικά.

Με την πάροδο του χρόνου στο πλαίσιο των εξελίξεων που συντελούνται στην αυτοκρατορική γραμματεία και λόγω της προσωπικής τους επαφής με τον αυτοκράτορα σημειώνεται αύξηση της σημασίας των άσηκρηῖτις και του προϊσταμένου τους πρωτοασηκρηῖτις, ο οποίος εμφανίζεται στις πηγές από τον 8ο αιώνα και εξής.

Ο πρωτοασηκρηῖτις τίθεται επικεφαλής γραμματειακής υπηρεσίας σύμφωνα με το Κλητορολόγιον του Φιλοθέου (899) και αναδεικνύεται στο σημαντικότερο μέλος της αυτοκρατορικής γραμματείας, στον οποίο εκτός από τη σύνταξη αυτοκρατορικών εγγράφων περιέρχεται και η υπαγόρευση των νόμων από τα μέσα του 10ου αιώνα αντικαθιστώντας σε αυτή την αρμοδιότητα τον κοιαίστωρα του ιερού παλατίου. Έτσι και οι άσηκρηῖτις αποκτούν ευρύτερες αρμοδιότητες και συμμετέχουν στη σύν-

τάξη αυτοκρατορικών εγγράφων και νόμων με την ανάδειξη του προϊσταμένου τους σε επικεφαλής της αυτοκρατορικής γραμματείας. Εκτός από τις γραμματειακές τους αρμοδιότητες οι άσηκρητίς και ο πρωτοασηκρητίς αναλαμβάνουν διπλωματικές και στρατιωτικές αποστολές, δείγμα των ικανοτήτων και της εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα σε εκείνους που διορίζονται σε αυτά τα αξιώματα.

Τις συνθήκες εργασίας των άσηκρητίς περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα και με αρκετή δόση υπερβολής ο Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος επίσης διετέλεσε άσηκρητίς και μάλλον και πρωτοασηκρητίς.

Ο όρος άσηκρητίς θα εξαφανιστεί στα χρόνια των Κομνηνών και θα αντικατασταθεί από εκείνον του γραμματικοῦ, ενώ ο πρωτοασηκρητίς εξελίσσεται σε δικαστικό αξιωματούχο και επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού είναι προκαθήμενος δικαστηρίου. Το αξίωμα του πρωτοασηκρητίς ως δικαστικού λειτουργού θα αναβιώσει ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος.

Θεσσαλονίκη

ΟΙ ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΗΣ ΑΛΩΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΡΑΒΕΣ (904)*

Στις 31 Ιουλίου του 904 η Θεσσαλονίκη, ή έχθροῖς ἄβατος, ἀφ' οὗ χρόνου ταύτην ἥλιος ἐθέασατο¹, καταλήφθηκε από τους Άραβες. Η άλωση της δεύτερης σε μέγεθος, σε πλούτο και σε σημασία πόλης της βυζαντινής αυτοκρατορίας², πόλεως μεγάλης καὶ πρώτης τῶν Μακεδόνων³,

* Η παρούσα εργασία αποτελεί τμήμα της μεταπτυχιακής μελέτης «Ναυτικές συγκρούσεις μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων στην ανατολική Μεσόγειο την εποχή του Βασιλείου Α' (867-886) και του Λέοντα Στ' (886-912)». Θα ήθελα και από αυτή τη θέση να ευχαριστήσω τον επόπτη Καθηγητή κ. Θεόδωρο Κορρέ και την Καθηγήτρια κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα για τις επισημάνσεις και τις παρατηρήσεις τους.

1. Νικολάου πατριάρχου ὁμιλία εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονικῆς, ἐκδ. L. G. Westerink, *Nicholas I. Patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings*, greek text and engl. transl., Dumbarton Oaks, Washington 1981 (στο εἰς: 'Ὁμιλία), 192.57-58. Βλ. ἐπίσης τὴν παλαιότερη ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου με τὸ σχολιασμό τοῦ Γ. Τσάρα, Νικολάου πατριάρχου ὁμιλία εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονικῆς, *Μακεδονικά* 1 (1940) 236-246. — Α. Α. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. Tome II. Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne (Les empereurs Basile I., Léon le Sage et Constantin VII. Porphyrogénète), 867-959 (253-348). Première partie: de 867 à 959*, éd. franç. prep. par M. Canard [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae 2,1], Bruxelles 1968 (στο εἰς: M. Canard, *Byz. et Arabes*), σ. 179, σημ. 1. — W. A. Farag, *Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki*, 904 A.D., *BZ* 82 (1989) 133-139 (στο εἰς: W. A. Farag, *Attack*), σ. 133. — J. D. C. Frendo, *The Miracles of St. Demetrius and the Capture of Thessaloniki. An Examination of the Purpose, Significance and Authenticity of John Kaminates' De Expugnatione Thessalonicae*, *Bsl.* 58 (1997) 205-224 (στο εἰς: J. D. C. Frendo, *Capture*), σ. 219.

2. Για τὴν ἱστορία τῆς πόλης τῆς Θεσσαλονικῆς καὶ τὴ σημασία τῆς γιὰ τὴ βυζαντινὴ αυτοκρατορία βλ. ἐνδεικτικὰ Ο. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913, ανατ. IMXA, Θεσσαλονίκη 1993. — Τοῦ ἰδίου, *Η Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὶς ἀπαρχές ὡς τὸν 14ο αἰῶνα*, Paris 1919 (εἰλλ. μετάφρ. Α. Νικολοπούλου, Αθήνα 1994) (στο εἰς: Ο. Tafrali, *Θεσσαλονίκη*). — Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980 (στο εἰς: Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία*). — Θ. Κορρές, *Θεσσαλονίκη, προπύργιο τῆς αυτοκρατορίας, 4ος-10ος αἰῶνας, Ιστορικὴ πορεία τῆς Θεσσαλονικῆς*, *Επιστημονικὴ ἡμερίδα* (23 Νοεμβρίου 1985), Αθήνα 1988, 25-44. — Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη: Πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ ἐξέλιξη, Τοῖς ἀγαθοῖς βασιλεύουσιν Θεσσαλονίκη. Ιστορία καὶ Πολιτισμός, τ. Α': Ιστορία καὶ Κοινωνία*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1997, 114-135. — Τῆς ἰδίας, *Τὰ θέματα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου. Τὸ θέμα Θεσσαλονικῆς ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ., Βυζαντινὰ* 19 (1998) 157-170. — Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Εγκώμια τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονικῆς. Εἰσαγωγή, κείμενα, μετάφραση*, Θεσσαλονίκη 1999, ὅπου καὶ ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία.

3. Ἰωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονικῆς*, ἐκδ. G. Böhlig, *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae* [CFHB 4], Berlin - New York 1973 (στο εἰς: Ἰω. Καμινιάτης), 3.57.

υπήρξε το τραγικότερο γεγονός της βασιλείας του Λέοντα Στ' (886-912) και το μεγαλύτερο κατόρθωμα των Αράβων την εποχή εκείνη.

Τα γεγονότα της πολιορκίας και άλωσης της Θεσσαλονίκης γνωρίζουμε κυρίως χάρη στο έργο του Θεσσαλονικιού κληρικού Ιωάννη Καμινιάτη⁴, ο οποίος αιχμαλωτίστηκε από τους Άραβες, όταν εισέβαλαν στη Θεσσαλονίκη, και μεταφέρθηκε αρχικά στην Τρίπολη της Συρίας και κατόπιν στην Ταρσό της Κιλικίας, όπου ζούσε, όπως ο ίδιος μας πληροφορεί, ελπίζοντας να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη με κάποια από τις ανταλλαγές αιχμαλώτων μεταξύ των Αράβων και των Βυζαντινών. Το έργο αυτό, που φέρει τον τίτλο *Ιωάννου κληρικού και κουβουκλεισίου του Καμινιάτου εις τήν άλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, αποτελεί και την καταγραφή της προσωπικής ιστορίας του Καμινιάτη και της οικογένειάς του από τη στιγμή που οι Θεσσαλονικείς πληροφορήθηκαν την επικείμενη άφιξη των Αράβων ως τη στιγμή που ο Καμινιάτης μεταφέρθηκε μαζί με τους συγγενείς του στην Ταρσό⁵.

Η θλιβερή ιστορία της πολιορκίας και άλωσης της Θεσσαλονίκης σύμφωνα με τον Καμινιάτη έχει εν συντομία ως εξής: οι Άραβες με αρχηγό τον εξωμότη Λέοντα Τριπολίτη⁶ έφτασαν στη Θεσσαλονίκη στις 29

4. Σχετικά με το όνομα του Θεσσαλονικιού κληρικού υπάρχει πρόβλημα, καθώς ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο σωστός τύπος είναι *Καμινιάτης*, ενώ άλλοι θεωρούν ως ορθό τον τύπο *Καμενιάτης*. Για τις απόψεις και τα επιχειρήματα των δύο πλευρών βλ. Δ. Ι. Γεωργακάς, Συμβολή εις την τοπωνυμικήν έρευναν, *Αθηνά* 48 (1938) 15-76, σ. 76. — Ν. Γ. Πολίτης, Τοπωνυμικά, *Λαογραφία* 6 (1917) 221-236, σσ. 225-226. — G. Böhlig, *Ioannis Caminiatae de expurgatione Thessalonicae* [CFHB 4], Berlin - New York 1973 (στο εξής: G. Böhlig, *De expurgatione Thessalonicae*), σσ. IX-X [Βιβλιοκρισία: Ε. Τσολάκης, *Ελληνικά* 32 (1980) 186-190]. — Γ. Τσάρας, *Ιωάννου Καμινιάτου στην άλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.). Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια*, Θεσσαλονίκη 1987 (στο εξής: Γ. Τσάρας, *Άλωση*), σσ. 19-20. Χρησιμοποιώ εδώ τον τύπο *Καμινιάτης* ακολουθώντας τη G. Böhlig, που έχει κάνει την τελευταία κριτική έκδοση του έργου το 1973.

5. Η αξία του έργου αυτού είναι μεγάλη, καθώς η αφήγηση του Καμινιάτη αποτελεί την προσωπική μαρτυρία ενός ανθρώπου, που ήταν παρών στα δραματικά γεγονότα που αφηγείται. Για τον Ιωάννη Καμινιάτη και το έργο του βλ. G. Böhlig, *De expurgatione Thessalonicae* VII x.e. — Γ. Τσάρας, *Άλωση* 13 x.e. — *Ιωάννης Καμινιάτης, Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης. Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια*: Ε. Τσολάκης [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 10], Αθήνα 2000, σ. 7 x.e. — *John Kaminiates. The Capture of Thessaloniki*, Translation, introduction and notes by D. Frendo and Ath. Fotiou [Byzantina Australiensia 12], Perth 2000, σσ. xxvii x.e. — Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Β' (8ος-10ος αι.), Αθήνα 2002 (στο εξής: Α. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και χρονογράφοι*), σσ. 253-262, όπου και η πρόσφατη βιβλιογραφία. — Ε. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Ηλ. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 32, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών], Θεσσαλονίκη 2002 (στο εξής: Ε. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Ηλ. Παρασκευοπούλου, *Θεσσαλονίκη*), σ. 9 x.e. Για τη συζήτηση σχετικά με την αυθεντικότητα του έργου του Καμινιάτη βλ. Α. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και χρονογράφοι* 263-273, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

6. Για τον Λέοντα Τριπολίτη βλ. Συνέχεια του Θεοφάνη, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Con-*

Ιουλίου του 904. Με το στόλο τους, τον οποίο απάρτιζαν 54 πλοία, προξένησαν τον τρόμο στους Θεσσαλονικείς, οι οποίοι μετά τις επιθέσεις των Αβάρων και των Σλάβων κατά τους 6ο και 7ο αιώνες δεν είχαν αντιμετωπίσει εχθρικές επιδρομές και είχαν παραμελήσει την οχύρωση της πόλης και κυρίως την επισκευή των θαλασσιών τειχών. Το γεγονός αυτό το γνώριζαν οι Άραβες και το εκμεταλλεύτηκαν κατάλληλα. Έπειτα από τρεις ημέρες πολιορκίας από ξηρά και θάλασσα κατάφεραν να εισβάλουν στη Θεσσαλονίκη από το θαλάσσιο τείχος και να την καταλάβουν. Οι Άραβες του Λέοντα Τριπολίτη έσφαξαν σύμφωνα με τον Καμινιάτη ένα μεγάλο αριθμό κατοίκων, λεηλάτησαν την πόλη και αφού συγκέντρωσαν πλήθος αιχμαλώτων και λαφύρων απέπλευσαν από τη Θεσσαλονίκη. Μετά από σύντομες στάσεις σε διάφορα νησιά του Αιγαίου αποβιβάστηκαν στην Κρήτη, όπου και έμειναν για δώδεκα ημέρες. Επόμενος σταθμός τους υπήρξε η Πάφος στην Κύπρο και από εκεί κατευθύνθηκαν προς τον τελικό προορισμό τους, την Τρίπολη της Συρίας, όπου έφτασαν στις 14 Σεπτεμβρίου του 904, την ημέρα της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού⁷.

tinuatus, [CSHB], Bonnæ 1838 (στο εξής: Συν. Θεοφ.), 366.13-15. — Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψις Ιστοριών, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzæ, Synopsis Historiarum* [CFHB, Series Berolinensis 5], Berlin 1973 (στο εξής: Ιω. Σκυλίτζης), 182.50-51. — Γεωργίου του Κεδρηνού, Σύνοψις Ιστοριών, έκδ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus*, τ. II, CB, Bonnæ 1838 (στο εξής: Γεώργ. Κεδρηνός), 261.22. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 163, σημ. 2, όπου και οι σχετικές αραβικές πηγές. — Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία* 242. — W. A. Farag, *Attack* 135-136. — R. Khoury Odetallah, *Leo Tripolites - Ghulām Zurāfa and the Sack of Thessaloniki in 904*, BSL 56 (1995) 97-102 (στο εξής: R. A. Khoury al Odetallah, Sack), σσ. 98-99.

7. Ιω. Καμινιάτης 23.71 κ.ε. Για τα ανωτέρω γεγονότα βλ. Ο. Tafrali, *Θεσσαλονίκη* 101-110. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. Β', München 1986 (ελλ. μετάφρ. Ι. Παναγόπουλου, Αθήνα 2001) (στο εξής: G. Ostrogorsky, *Ιστορία*), σ. 133. — R. J. H. Jenkins, *Byzantium. The Imperial Centuries. A.D. 610-1071*, London 1966 (στο εξής: R. J. H. Jenkins, *Byzantium*), σσ. 203-204. — Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία* 241-245. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τ. Β'. *Ιστορία μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, ανατ. ε', Θεσσαλονίκη 1993 (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*), σσ. 327-329. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β'2, 867-1081², Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 64-65. — A. Struck, *Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904*, BZ 14 (1905) 535-562 (στο εξής: A. Struck, *Eroberung*). — E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650-1040)*, Berlin 1966 (στο εξής: E. Eickhoff, *Seekrieg*), σσ. 258-259. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 163 κ.ε. — V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984 (στο εξής: V. Christides, *Crete*), σ. 161. — R. Khoury Odetallah, *Sack* 97-102. — J. D. C. Frendo, *Capture* 206 κ.ε. — Κ. Φουντουκίδης, *Οι αλώσεις της Θεσσαλονίκης (904, 1185, 1430). Μια συγκριτική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 6 (2002) 43-59 (στο εξής: Κ. Φουντουκίδης, *Αλώσεις Θεσσαλονίκης*), κυρίως σσ. 43-44. Για την άλωση της Θεσσαλονίκης σύμφωνα με τις αραβικές πηγές βλ. τη γαλλική μετάφραση των σχετικών χωρίων από τον M. Canard: A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. Tome II. La dynastie macédonienne (867-959)*, éd. franç. prep. par H. Grégoire et M. Canard, *Deuxième partie: Extraits des sources arabes*, trad. par M. Canard, [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae 2,2], Bruxelles 1950 (στο εξής: M. Canard, *Sources arabes*), σσ. 18-19, 56, 143, 167, 189, 229, 245,

Οι αιχμάλωτοι Θεσσαλονικείς έμειναν εκεί για λίγο καιρό και έπειτα μεταφέρθηκαν στην Ταρσό της Κιλικίας, όπου ζούσαν προσδοκώντας ή του τυχείν τής πάλαι θρυλλουμένης διὰ τής σωτηρίου καταλλαγής απολυτρώσεως, ή τῷ θανάτῳ παραπεμφθῆναι καθ' έκάστην έφεστῶτι ταῖς συχναῖς άρρωστιαῖς καὶ άλλως τοῖς έν τῇ φρουρᾷ πλησίον συνωκισμένῳ⁸.

Τις ανωτέρω πληροφορίες παραδίδουν περιληπτικά και οι Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι της εποχής, οι οποίοι όμως προσθέτουν ένα στοιχείο, που δεν αναφέρει ο Καμινιάτης: ο Λέων Τριπολίτης, πριν καταπλεύσει στη Θεσσαλονίκη, κατευθύνθηκε προς την Κωνσταντινούπολη⁹. Ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε για την επικείμενη άφιξη του αραβικού στόλου, όταν ο τελευταίος βρισκόταν ακόμη στο Αιγαίο, και αντέδρασε άμεσα: διέταξε τον δρουγγάριο του πλώιμου Ευστάθιο να αποπλεύσει με το βασιλικόν πλώιμον, τον αυτοκρατορικό δηλαδή στόλο¹⁰, και να κατευθυνθεί εναντίον του Τριπολίτη. Ωστόσο ο Ευστάθιος μὴ δυνηθείς άντιτάξασθαι τούτῳ¹¹ δεν ενεπλάκη σε ναυμαχία με το στόλο του Τριπολίτη, και άντεστράφη κενός προς την Κωνσταντινούπολη¹². Ο Τριπολίτης ενθαρρυσμένος από την απόσυρση του βασιλικού πλώιμου διέσχισε τα στενά του Ελλησπόντου, κατέλαβε την Άβυδο και από εκεί έπλευσε ως το Πάριον (σημ. Kemer), ένα λιμάνι στην είσοδο της θάλασσας του Μαρμαρά,

259, 265, 270, 273. — H. Grégoire, Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904), Byz. 22 (1952) 373-378. — W. A. Farag, Attack 134-135. — R. Khoury Odetallah, Sack 97. — J. D. C. Frendo, Capture 205, σημ. 2. Για την άλωση της Θεσσαλονίκης μέσα από τα αγιολογικά κείμενα της εποχής βλ. Ε. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπασα - Ηλ. Παρασκευοπούλου, Θεσσαλονίκη 115-116, 120-121, 140-141, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

8. Ιω. Καμινιάτης 78.94-2.

9. Βλ. Συν. Θεοφ. 366.19-20. — Συνέχεια Γεωργίου Μοναχοῦ, έκδ. I. Bekker, *Georgii Monachi Vitae Recentiorum Imperatorum*, Theophanes Continuatus [CSHB], Bonnæ 1838, σσ. 810-924 (στο εξής: Συν. Γεωργ. Μοναχοῦ), 862.17-18: ...ήλθεν άγγελία ως ότι ό στόλος τών Άγαρηνών άμα τῷ Τριπολίτῃ άνέρχεται κατὰ Κωνσταντινούπολεως - Ψευδοσυμεών, Χρονογραφία, έκδ. I. Bekker, *Symeon magister*, Theophanes Continuatus [CSHB], Bonnæ 1838, σσ. 603-760 (στο εξής: Ψευδοσυμεών), 705.13-14. — Λέων Γραμματικός, Χρονογραφία, έκδ. I. Bekker, *Leonis Grammatici, Chronographia*, [CSHB] Bonnæ 1842 (στο εξής: Λέων Γραμματικός), 276.17-18. — Ιω. Σκυλιτζής 182.55-56: προσετίθεσαν δ' οι άγγελιαφόροι, ως κατ' αὐτῆς έχει τήν όρμην τῆς βασιλίδος. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.4-5.

10. Για το βασιλικόν πλώιμον βλ. L. Bréhier, La marine de Byzance du VIIIe au XIe siècle, Byz. 19 (1949) 1-16 (στο εξής: L. Bréhier, Marine), σσ. 4-6. — R. Guiland, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: drongaire de la flotte, grand drongaire de la flotte, duc de la flotte, mégaduc, BZ 44 (1951) 212-240 [= Recherches sur les institutions byzantines, t. I., Berlin-Amsterdam 1967] (στο εξής: R. Guiland, Chefs de la marine), σσ. 212-213. — H. Ahrweiler, Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles [Bibliothèque byzantine 5], Paris 1966 (στο εξής: H. Ahrweiler, Mer), σσ. 66-67. — E. Eickhoff, *Seekrieg* 81-82.

11. Συν. Θεοφ. 366.22-367.1.

12. Συν. Θεοφ. 367.1.

όπου και αγκυροβόλησε¹³. Ο αυτοκράτορας περιήλθε εἰς μεγάλην... ἀθυμίαν καὶ ἀμνηχανίαν¹⁴, καθώς η Ἄβυδος, όπου υπήρχε ένας από τους σημαντικότερους τελωνειακούς σταθμούς, ήταν μία θέση-κλειδί στο δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη¹⁵.

Κατόπιν αυτού ο Λέων Στ' έστειλε εναντίον του Τριπολίτη το βασιλικόν πλώμιον για δεύτερη φορά με επικεφαλής όχι τον Ευστάθιο, αλλά τον πρωτοασηκρήτη Ιμέριο¹⁶. Ωστόσο ο Ιμέριος δε χρειάστηκε να αντιμετωπίσει τον αραβικό στόλο στον Ελλήσποντο, καθώς στο μεταξύ ο Τριπολίτης αποχώρησε από τα Δαρδανέλλια και κατευθύνθηκε προς το βορειοδυτικό Αιγαίο¹⁷.

Ο αραβικός στόλος μετά την έξοδό του από τον Ελλήσποντο κατευθύνθηκε ΒΔ. και αγκυροβόλησε στη Θάσο, όπου έμεινε για αρκετές ημέρες ασχολούμενος με πολεμικές προετοιμασίες. Ο βυζαντινός στόλος υπό τις διαταγές πια του Ιμερίου ακολούθησε τα αραβικά πλοία και τα πρόλαβε στη Θάσο. Ωστόσο ο Βυζαντινός ναύαρχος δεν επιτέθηκε στους Άραβες πλήθει τε καὶ προθυμία υπερέχοντας αυτούς ιδών, όπως μας πληροφορεί ο Ιωάννης Σκυλίτζης¹⁸. Η πληροφορία αυτή του Ιωάννη Σκυλίτζη είναι, κατά την άποψή μου, πολύ σημαντική, καθώς όχι μόνο εξηγεί γιατί ο Ιμέριος δεν επιτέθηκε εναντίον του αραβικού στόλου, αλλά επιπλέον

13. Σύμφωνα με τον *Συνέκδημον* τοῦ Ἱεροκλέους, έκδ. E. Honigmann, *Le Synekdhemos d'Hiérokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939, 662.4 το Πάριον ανήκε στην επαρχία Ελλησπόντου και αναφέρεται μαζί με τη Λάμψακο και την Ἄβυδο. Για τη θέση του Παρίου βλ. W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890, repr. Amsterdam 1962, χάρτης σ. 179. — W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter* [Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften], Wien 1891, σσ. 14-15.

14. *Συν. Θεοφ.* 367.3-4.

15. Για την Ἄβυδο και τη σημασία της θέσης της βλ. K. Ἄμαντος, Ἄβυδος - Στενόν, *Ελληνικά* 1 (1928) 402-404. — Δ. Α. Ζακυθινός, Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τῷ βυζαντινῷ κράτει, *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 42-62, σσ. 55-56. — H. Ahrweiler, *Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance*, *REB* 19 (1961) 239-252 [= VR, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971, II.] (στο εξής: H. Ahrweiler, *Fonctionnaires*), σ. 239. — C. Foss, *Abydos, The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, ed. A. P. Kazhdan, New York - Oxford 1991. — N. Oikonomides, *Le kommerktion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle, én V. Kravari - J. Lefort - C. Morisson, Hommes et richesses dans l'empire byzantin (VIIIe-XVe siècle)*, Paris 1991, 241-248, κυρίως σ. 241.

16. *Συν. Θεοφ.* 367.4-5. — *Συν. Γεωργ. Μοναχού* 863.1-4. — Λέων Γραμματικός 277.1-4. — Ιω. Σκυλίτζης 182.60-183.62. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.10-12. Βλ. M. Canard, *Byz. et Arabes* 165. — E. Eickhoff, *Seekrieg* 258. — R. Guillard, *Contribution à la prosopographie de l'empire byzantin. Les patrices sous les règnes de Basile Ier (867-886) et de Léon VI (886-912)*, *BZ* 63 (1970) 300-317 [= *Recherches t. I.*] (στο εξής: R. Guillard, *Patrices*), σσ. 309-310.

17. *Συν. Γεωργ. Μοναχού* 863.4-5. — Λέων Γραμματικός 277.5-6.

18. Ιω. Σκυλίτζης 183.65. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.15-16.

διαφωτίζει τους λόγους για τους οποίους και ο Ευστάθιος λίγο νωρίτερα άφησε τα αραβικά πλοία να πλεύσουν ανενόχλητα στον Ελλήσποντο.

Όπως είδαμε, ο αυτοκράτορας έστειλε αρχικά εναντίον του Τριπολίτη το βασιλικόν πλώιμον με επικεφαλής τον δρουγγάριο του πλωίμου Ευστάθιο. Χωρίς οι πηγές να αναφέρουν την αιτία, μας πληροφορούν ότι ο Ευστάθιος δεν συγκρούστηκε με τον αραβικό στόλο και άντεστράφη κενός¹⁹. Ο R. J. H. Jenkins σε άρθρο του, που δημοσίευσε το 1948, ερμήνευσε την απραξία του Ευσταθίου ως προδοσία. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι ο δρουγγάριος του πλωίμου Ευστάθιος ταυτίζεται με τον Ευστάθιο Αργυρό, υποστράτηγο των Ανατολικών, ο οποίος κατά την άποψη του R. J. H. Jenkins συμμετείχε στη συνωμοσία του Ανδρόνικου Δούκα εναντίον του αυτοκράτορα έχοντας και την υποστήριξη του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Μυστικού (901-907, 912-925)²⁰. Αποστολή του Ευσταθίου, σύμφωνα πάντα με τον R. J. H. Jenkins, ήταν να φροντίσει για την παράλυση του βυζαντινού ναυτικού τη στιγμή, που ο Ανδρόνικος Δούκας με τη βοήθεια των Αράβων θα κατευθυνόταν εναντίον της Κωνσταντινουπόλης, κάτι που σύμφωνα με την άποψη του R. J. H. Jenkins έγινε το καλοκαίρι του 904. Μάλιστα ο R. J. H. Jenkins βασίζει τη θεωρία του για την προδοτική συμπεριφορά του Ευσταθίου το καλοκαίρι του 904 και τη συνεργασία του πατριάρχη στη συνωμοσία του Ανδρόνικου Δούκα στα γεγονότα, που έλαβαν χώρα το 902, όταν ο Ευστάθιος είχε κατηγορηθεί για προδοσία κατά την πολιορκία και άλωση του Ταυρομενίου στη Σικελία από τους Άραβες και είχε καταδικαστεί σε θάνατο, αλλά μετά από παρέμβαση του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού αθωώθηκε. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο άρθρο του ο R. J. H. Jenkins, «ο Ευστά-

19. Συν. Θεοφ. 367.1.

20. Bl. R. J. H. Jenkins, The «Flight» of Samonas, *Speculum* 23 (1948) 217-235 [= VR, Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries, London 1970, X.] (στο εξής: R. J. H. Jenkins, Samonas), σ. 223, σημ. 42, όπου ο συγγραφέας αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του. Βλ. επίσης R. H. Dolley, The Lord High Admiral Eustathios Argyros and the Betrayal of Taormina to the African Arabs in 902, *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Palermo 3-10 Aprile 1951, I. Filologia, Letteratura, Linguistica, Storia, Numismatica, Roma 1953, repr. Nendeln/Liechtenstein, 340-353 (στο εξής: R. H. Dolley, Eustathios), σσ. 341-342. Αντιθέτως βλ. R. Guiland, Chefs de la marine 216, που σημείωσε ότι οι δύο ανωτέρω αξιωματούχοι δεν πρέπει να συγχέονται. Ο ίδιος λίγα χρόνια αργότερα προσέθεσε ότι δεν θεωρεί απίθανο να υπήρχαν δύο δρουγγάριοι του στόλου με το όνομα Ευστάθιος επί Λέοντα Στ'. Βλ. R. Guiland, *Patrices* 304-305. Τέλος ο J.-F. Vannier, *Familles byzantines. Les Argyroi (IX-XIIe siècles)*, Paris 1975 [Βιβλιοκρισία W. Seibt, *JÖB* 26 (1977) 324-326], σσ. 23-24, απορρίπτει την πιθανότητα ο δρουγγάριος του πλωίμου Ευστάθιος να είχε οποιαδήποτε σχέση με τους Αργυρούς. Βλ. επίσης τη σφραγίδα αρ. 144, σσ. 109-110, G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, comp. and ed. by J. W. Nesbitt, vol. II., nos. 1-1089, Berne 1984, που αποδίδεται στον Ευστάθιο, δρουγγάριο του πλωίμου. Ο εκδότης στο σχολιασμό της ανωτέρω σφραγίδας δε λαμβάνει θέση στο ζήτημα ταύτισης ή όχι των δύο προσώπων.

θιος... εξετέλεσε την τελευταία του προδοσία. Έπλευσε έξω από τα στενά κι έπειτα ξανά μέσα χωρίς να προβάλει καμία αντίσταση. Ο Τριπολίτης στο μεταξύ μπήκε στα στενά και κατευθύνθηκε προς την Κωνσταντινούπολη. Στο μεταξύ ο Ανδρόνικος... ετοιμάστηκε να δράσει αμέσως μόλις ο Άραβας ναύαρχος έφτανε μπροστά στα τείχη... Ο Λέων Στ' έδρασε γρήγορα και απάλλαξε τον Ευστάθιο από το αξίωμά του... και αργότερα τον εξόρισε»²¹.

Η άποψη του R. J. H. Jenkins για τη συμμετοχή του Ευσταθίου στην υποτιθέμενη συνωμοσία του 904 αμφισβητήθηκε από τον R. H. Dolley, που θεώρησε ότι ο Βυζαντινός ναύαρχος παρέμεινε πιστός στον αυτοκράτορα και μάλιστα παρά τα γεγονότα του 902 επελέγη από τον Λέοντα Στ', για να αντιμετωπίσει τον Τριπολίτη, διότι ήταν ο μόνος ικανός να αντιταχθεί σε έναν αραβικό στόλο τη στιγμή εκείνη και επειδή ο αυτοκράτορας γνώριζε ότι δεν ήταν αναμειγμένος στη συνωμοσία του Ανδρόνικου Δούκα²². Ωστόσο ο R. H. Dolley σημειώνει ότι ο Ευστάθιος αντικαταστάθηκε από τον Ιμέριο, επειδή τα πληρώματα του βασιλικού πλωίμου δεν είχαν πλέον εμπιστοσύνη στον Βυζαντινό ναύαρχο, καθώς γνώριζαν την υπόθεση του 902, και θεωρώντας ότι ο Ευστάθιος επρόκειτο να τους προδώσει δεν ήταν πρόθυμα να υπακούσουν στις εντολές του. Έτσι σύμφωνα με τον R. H. Dolley ο Ευστάθιος αναγκάστηκε να επιστρέψει, γιατί γνώριζε ότι δεν θα ήταν σωστό να εμπλακεί σε ναυμαχία υπό αυτές τις συνθήκες²³.

Ας εξετάσουμε όμως προσεκτικά τις θεωρίες του R. J. H. Jenkins και του R. H. Dolley για τη συμπεριφορά και την αντικατάσταση του Ευσταθίου. Όσον αφορά την άποψη του R. J. H. Jenkins ότι ο Ευστάθιος δεν αντιτάχθηκε στους Άραβες εσκεμμένα, επειδή συνεργαζόταν μαζί τους, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, καθώς δεν έχει ερείσματα στις πηγές, αφού πουθενά δεν αναφέρεται, ούτε καν υπονοείται συνεργασία του Ανδρόνικου Δούκα ή του Ευσταθίου με τον Τριπολίτη. Πέραν αυτού όμως ο Ευστάθιος δεν θα μπορούσε το 904 να συμμετάσχει στη στάση του Ανδρόνικου Δούκα, για το λόγο ότι αυτή εκδηλώθηκε ένα χρόνο μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες. Εκτός από τον R. J. H. Jenkins κανείς άλλος από τους ερευνητές, που ασχολήθηκαν με τη στάση του Ανδρόνικου Δούκα, δεν την τοποθέτησε χρονικά πριν από το Σεπτέμβριο του 905²⁴. Μάλιστα και ο ίδιος ο R. J. H. Jenkins σε ένα μεταγενέ-

21. R. J. H. Jenkins, Samonas 224-229. Πρβ. W. A. Farag, Attack 138.

22. R. H. Dolley, Eustathios 352. Πρβ. E. Eickhoff, *Seekrieg* 259.

23. R. H. Dolley, Eustathios 352-353.

24. O R. Janin, Un Arabe ministre à Byzance: Samonas (IXe-Xe s.), EO 34 (1935) 307-318, σ. 317 τοποθέτησε τη στάση του Ανδρόνικου Δούκα μεταξύ του φθινοπώρου του 906 και

στερο άρθρο του το 1963 αποδέχτηκε και υποστήριξε με θέρμη την άποψη του M. Canard για τη χρονολόγηση της στάσης του Ανδρόνικου το Σεπτέμβριο του 905²⁵. Κατά συνέπεια η υπόθεση του R. J. H. Jenkins για προδοτική στάση του Ευστάθιου το καλοκαίρι του 904 δεν ευσταθεί.

Από την άλλη πλευρά θεωρώ ότι η άποψη του R. H. Dolley, δηλαδή ότι τα πληρώματα του βασιλικού πλωίμου επέδειξαν ανυπακοή στον Ευστάθιο και για αυτόν τον λόγο ο Βυζαντινός ναύαρχος δεν διακινδύνευσε να επιτεθεί εναντίον των Αράβων, είναι μάλλον παρακινδυνευμένη, καθώς δεν έχει κανένα έρεισμα στις πηγές. Στο ερώτημα, γιατί ο Ευστάθιος δεν ενεπλάκη με τον αραβικό στόλο και επέστρεψε άπρακτος στη βάση του, οι ίδιες οι πηγές δίνουν κατά τη γνώμη μου την απάντηση. Όπως είδαμε ανωτέρω, ο Ιωάννης Σκυλίτζης αναφέρει ότι ο Ιμέριος δεν επιτέθηκε στον αραβικό στόλο, που βρισκόταν στη Θάσο, επειδή τα αραβικά πλοία ήταν περισσότερα²⁶. Θεωρώ πολύ πιθανόν τα ίδια ακριβώς δεδομένα να ίσχυαν και όταν ο Ευστάθιος εστάλη να αντιμετωπίσει το στόλο του Τριπολίτη, ενώ εκείνος βρισκόταν ακόμη στο Αιγαίο²⁷. Με άλλα λόγια οι βυζαντινές ναυτικές δυνάμεις, που εστάλησαν εναντίον των Αράβων αρχικά στο Αιγαίο και στη συνέχεια στη Θάσο, πρέπει να αριθμούσαν λιγότερα από τα 54 πλοία των Αράβων, αν θεωρήσουμε την πληροφορία του Κα-

της άνοιξης του 907. Ο V. Grumel, *Notes chronologiques. La révolte d'Andronic Doux sous Léon VI. La victoire navale d'Himérius*, EO 36 (1937) 202-207 (στο εξής: V. Grumel, *Andronic Doux*), σ. 206 υποστήριξε ότι ο Ανδρόνικος Δούκας στασίασε στα τέλη του καλοκαιριού ή στις αρχές του φθινοπώρου του 906. Τέλος ο M. Canard, *Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle, Bulletin d'Études Orientales de l'Institut français de Damas*, XIII, 1949-1950, Beyrouth, 51-69 [= VR, Byzance et les musulmans du Proche Orient, London 1973, XII.] (στο εξής: M. Canard, *Épisodes*), σσ. 60-61, σημ. 4, υποστήριξε ότι η επανάσταση του Βυζαντινού αξιωματούχου θα έπρεπε να τοποθετηθεί το Σεπτέμβριο του 905 και μάλιστα τη συνέδεσε με την ανταλλαγή αιχμαλώτων μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων τον ίδιο μήνα, από την οποία οι Βυζαντινοί αποχώρησαν ξαφνικά, πιθανότατα σύμφωνα με τον M. Canard επειδή πληροφορήθηκαν ότι ο Ανδρόνικος Δούκας είχε στασιάσει και φοβήθηκαν ότι ίσως βρισκόταν ήδη σε συνηνοήσεις με τους Άραβες. — Του ιδίου, *Byz. et Arabes* 182 κ.ε. — Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού*, Διατριβή επί διδακτορία, Θεσσαλονίκη 1972 (στο εξής: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Συνάντηση*), σσ. 34-36. Βλ. επίσης P. Karlin-Hayter, *The Revolt of Andronicus Ducas*, BSI. 27 (1966) 23-25, η οποία όμως δεν λαμβάνει θέση για το θέμα της χρονολόγησης της στάσης του Ανδρόνικου. Τέλος ο D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, σ. 18 δέχεται τη χρονολόγηση της επανάστασης του Ανδρόνικου Δούκα το 906.

25. Βλ. R. J. H. Jenkins, *Leo Choerosphactes and the Saracen Vizier*, ZRVI 8 (1963) 167-175, *Mélanges G. Ostrogorsky* [= VR, ό.π., XI], (στο εξής: R. J. H. Jenkins, *Choerosphactes*), σ. 170.

26. Ιω. Σκυλίτζης 183.65. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.15-16.

27. Πρβ. O. Tafrali, *Θεσσαλονίκη* 101. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 165. — M. Kremp, *Arabisches Kreta. Das Emirat der Andalusier (827-961)*, Frankfurt am Main 1995 (στο εξής: M. Kremp, *Kreta*), σ. 146.

μινιάτη για τον αριθμό των αραβικών πλοίων ορθή²⁸. Κατά την άποψή μου ο Ευστάθιος στην προκειμένη περίπτωση δεν έκανε τίποτε άλλο από το να πράξει σύμφωνα με την εμπειρία του και βέβαια σύμφωνα με τους κανόνες της βυζαντινής ναυτικής τακτικής, όπως αυτοί παρουσιάζονται στα ναυτικά εγχειρίδια της εποχής, που όριζαν ότι η εμπλοκή με έναν εχθρικό στόλο που υπερτερούσε αριθμητικά έπρεπε να αποφευχθεί²⁹. Δεν πρέπει άλλωστε να παραβλέψουμε ότι τα αραβικά πλοία ήταν σύμφωνα με τον Καμινιάτη μεγάλα και αξιόμαχα³⁰. Από την άλλη πλευρά η αντικατάσταση του Ευσταθίου από τον Ιμέριο δεν είναι απαραίτητο να σχετίζεται ούτε με προδοσία του Βυζαντινού αξιωματούχου ούτε με ανυπακοή των βυζαντινών πληρωμάτων. Πιστεύω ότι ο αυτοκράτορας αντικατέστησε τον Ευστάθιο, επειδή στην προκειμένη περίπτωση ο Βυζαντινός ναύαρχος δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει τους Άραβες, που έγιναν στο μεταξύ πιο τολμηροί και εισέβαλαν στον Ελλήσποντο. Η τακτική αυτή είναι συνήθης στο στρατό και δικαιολογείται απόλυτα από την κρισιμότητα των περιστάσεων.

Οι ερευνητές, που ασχολήθηκαν με την άλωση της Θεσσαλονίκης, παρατήρησαν ότι την εποχή αυτή το βασιλικόν πλώιμον είναι σαν να μην υπάρχει, ενώ οι θεματικοί στόλοι δεν διαθέτουν αρκετά ισχυρές ναυτικές δυνάμεις, ώστε να υπερασπιστούν τις περιοχές, που υπάγονταν στη δι-

28. Ιω. Καμινιάτης 18.22-23: *τέτταρας γὰρ ὁμοῦ καὶ πεντήκοντα τὰς βαρβαρικὰς εἶναι προέλεγον νῆας...*

29. Στα Ναυμαχικά, που αποδίδονται στον Λέοντα Στ', αναφέρεται ότι η επίθεση πρέπει να γίνεται μόνο όταν οι προϋποθέσεις είναι ευνοϊκές και υπάρχουν πολλές πιθανότητες νίκης. Βλ. Λέοντος βασιλέως Ναυμαχικά, έκδ. Α. Dain, *Naumachica*, Paris 1943, σσ. 19-38, 1.49. — Α. R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean, A.D. 500-1100*, Princeton - New Jersey 1951 (στο εξής: Α. R. Lewis, *Naval Power*), σ. 158. — V. Christides, *Crete 60*. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ο Συριανός Μάγιστρος υποστηρίζοντας ότι οι Βυζαντινοί έπρεπε να προχωρήσουν σε μάχη μόνο αν υπερτερούσαν αριθμητικά των αντιπάλων. Σε περίπτωση που οι δύο στόλοι ήταν ισοδύναμοι, τόσο στον αριθμό όσο και στον οπλισμό, οι Βυζαντινοί θα έπρεπε να εμπλακούν σε ναυμαχία, μόνο αν ο εχθρός απειλούσε άμεσα το δικό τους στόλο ή εξεστράτευε εναντίον της πατρίδας τους. Μάλιστα ο Συριανός Μάγιστρος συμβουλεύει τους ναυάρχους να μην πολεμούν με υπερβολική αυτοπεποίθηση ακόμα και στην περίπτωση, που ο στόλος τους υπερτερούσε του εχθρικού. Βλ. Ναυμαχία Συριανού μαγίστρου, έκδ. Α. Dain, ό.π., σσ. 45-55, 4.9, 10-11: *ἐκατέραν δὲ τῶν δυνάμεων παραβάλλοντες τήν τε ἡμετέραν τήν τε τῶν πολεμίων, εἰ μὲν ὑπερβάλωμεν τῇ δυνάμει τῶν ἐναντίων, πολεμῶμεν αὐτοὺς οὐ καταφρονοῦντες αὐτῶν διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς δυνάμεως· πολλοὶ γὰρ τῷ πλήθει θαρρήσαντες ὑπὸ ἐλαττόνων ἠττήθησαν. εἰ δὲ ἰσάζει ἀμφοτέρων ἡ δύναμις κατὰ τε ῥώμην σώματος καὶ ἀνδρείαν καὶ καθοπλισμὸν καὶ τάλλα, εἰ μὲν καθ' ἡμῶν οὐ προέρχονται οἱ πολέμιοι, ἵνα καὶ ἡμεῖς μένωμεν φυλάττοντες ἑαυτοὺς καὶ τὰ ἴδια, ἀλλὰ μὴ πολεμῶμεν αὐτούς.* Βλ. επίσης Έκ τῶν τακτικῶν Νικηφόρου Οὐρανοῦ, έκδ. Α. Dain, ό.π., σσ. 71-88, 7.119, 10-11.

30. Ιω. Καμινιάτης 18.23-24: *...τὰς βαρβαρικὰς... νῆας, οὐδὲν ἤττον πόλεως ἐκάστης αὐτῶν τῷ μεγέθει καὶ ταῖς ἄλλαις κατασκευαῖς τυγχανούσης...*

καιοδοσία τους³¹. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο ότι το βασιλικόν πλώιμον, που επτά χρόνια αργότερα, δηλαδή το 911, αριθμούσε σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο τουλάχιστον 60 δρόμωνες και 40 παμφύλους³², διέθετε το 904 λιγότερα από 54 πλοία³³. Επίσης οι στόλοι των ναυτικών θεμάτων ή των ηπειρωτικών θεμάτων, που είχαν εκτεταμένα παράλια, δεν αναφέρονται καθόλου από τις πηγές³⁴. Και όμως ο Τριπολίτης ορμώμενος από την Ταρσό³⁵, θα έπρεπε αναγκαστικά να περάσει από την περιοχή ευθύνης του θέματος των Κιβυρραιωτών³⁶ και στη

31. Βλ. H. Ahrweiler, Mer 104-105. Πρβ. P. Karlin-Hayter, «When Military Affairs were in Leo's Hands». A Note on Byzantine Foreign Policy (886-912), *Traditio* 23 (1967) 15-40 [= VR, Studies in Byzantine Political History, London 1981, XIII.] (στο εξής: P. Karlin-Hayter, Foreign Policy), σ. 32. — E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin. VIII-XIIe siècles*, vol. I [Byzantina Sorbonensia 8], Paris 1988 (στο εξής: E. Malamut, *Iles*), σ. 82. — W. A. Farag, Attack 133.

32. Πρόκειται για την οργάνωση εκστρατείας από τον Λέοντα Στ' με σκοπό την ανακατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες. Βλ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, έκδ. I. I. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris, De cerimonis aulae byzantinae*, vol. II, Bonnae 1829 (στο εξής: Κων. Πορφ., Βασ. τάξ.), 652.10-11.

33. Μάλιστα στη Συνέχεια του Γεωργίου Μοναχού 862.19-20 αναφέρεται ότι ο Ευστάθιος εστάλη εναντίον των Αράβων μετά παντός στόλου. Κατά συνέπεια η μέγιστη δύναμη του βασιλικού πλώιμου δεν έφτανε εκείνη την εποχή ούτε τα 54 πλοία.

34. Την εποχή αυτή στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου υπήρχαν τα ναυτικά θέματα των Κιβυρραιωτών, του Αιγαίου και της Σάμου, ενώ στόλο διέθετε σίγουρα και το ηπειρωτικό θέμα Ελλάδος, που είχε εκτεταμένα παράλια. Βλ. σχετικά Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 652.15, 653.4, 9, 14. — H. Ahrweiler, Mer 45 κ.ε., 107-111. — E. Eickhoff, Seekrieg 82 κ.ε. — M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε., Διδακτορική Διατριβή*, Θεσσαλονίκη 1985 (στο εξής: M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Θεματικός θεσμός), σ. 51. — E. Malamut, *Iles* 311 κ.ε. — Ch. Makrypoulis, The Navy in the Works of Constantine Porphyrogenitus, *GrArab*. 6 (1995) 152-171 (στο εξής: Ch. Makrypoulis, Navy), σ. 153. — T. Kolias, Die byzantinische Kriegsmarine. Ihre Bedeutung im Verteidigungssystem von Byzanz, *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996*, Mannheim und Möhnesee 1999, 133-139, σσ. 134-135.

35. Ο W. A. Farag σημειώνει ότι μέσα από τις αραβικές πηγές φαίνεται καθαρά ότι ο στόλος του Λέοντα Τριπολίτη ξεκίνησε από την Ταρσό. Επίσης βασιζόμενος σε μια μεταγενέστερη αραβική πηγή, που αναφέρει ότι το 904 ο Τριπολίτης ήταν δεύτερος κυβερνήτης της Ταρσού, υποστηρίζει ότι είναι πολύ πιθανόν ο Λέων να μετέβη από την Τρίπολη στην Ταρσό κατόπιν εντολής του χαλίφη ήδη από το 903 και από εκεί τελικά να απέπλευσε εναντίον του Βυζαντίου. Βλ. σχετικά W. A. Farag, Attack 136, σημ. 24 και 26, καθώς και A. Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D.*², Cairo 1966, σ. 62. Πρβ. R. Khoury Odetallah, Sack 99, σημ. 17.

36. Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών, που ήταν το παλαιότερο και σπουδαιότερο ναυτικό θέμα, περιελάμβανε τις αρχαίες επαρχίες της Παμφυλίας, της Λυκίας και της Καραίας. Αναλυτικά για την έκταση του θέματος βλ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ θεμάτων*, έκδ. A. Pertusi (introduzione - testo critico - commento), *Costantino Porfirogenito de thematibus* [Studi e Testi 160], Città del Vaticano 1952 (στο εξής: Κων. Πορφ., Θεμ.) 78.1-79.52. — L. Bréhier, Marine 6-7. — E. Eickhoff, Seekrieg 82-84. — H. Ahrweiler, Mer 52, 64, 81 κ.ε. — M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα της ιδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11 (1982) 203-221. — A. Γ. Κ. Σαββίδης, Η Αττάλεια

συνέχεια, για να εισέλθει στα στενά των Δαρδανελλίων, έπρεπε να πλεύσει μέσα από την περιοχή επιχειρησιακής ευθύνης του θέματος Σάμου, αν ερχόταν κατά μήκος των μικρασιατικών παραλίων³⁷, ή του θέματος Αιγαίου, αν έπλεε μέσα από τα νησιά³⁸. Η πορεία του αραβικού στόλου μέσα από τα Δαρδανέλλια και η κατάληψη της Αβύδου προκαλεί την εύλογη απορία, πού βρίσκονταν οι ναυτικές δυνάμεις οι εντεταλμένες με την προστασία της περιοχής³⁹. Αλλά και μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης, όταν ο αραβικός στόλος πέρασε σύμφωνα με τον Καμινιάτη από τις Β. Σποράδες, την Εύβοια και τις Κυκλάδες⁴⁰, δε συνάντησε πουθενά το στόλο του θέματος Αιγαίου ή τουλάχιστον αυτόν του θέματος Ελλάδος⁴¹. Μάλιστα οι Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι μας πληροφορούν ότι το βασιλικόν πλώιμον με επικεφαλής τον Ιμέριο ακολούθησε τον αραβικό

ως έδρα του βυζαντινού ναυτικού θέματος Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτών (μέσα 7ου - τέλη 11ου αι.), *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990) 139-167, σ. 149, σημ. 36, όπου και ο αναλυτικός κατάλογος των περιοχών, που ανήκαν στο θέμα Κιβυρραιωτών.

37. Ο στρατηγός του θέματος Σάμου έδρευε στη Σμύρνη, αν και πολλές φορές το ίδιο το νησί της Σάμου χρησιμοποιούταν ως βάση επιχειρήσεων, και είχε στην ακτίνα της δικαιοδοσίας του εδάφη του θέματος Θρακησιών. Βλ. Κων. Πορφ., Θεμ. 81.1-82.16. — Δ. Α. Ζακυθνήος, *Μελέται περί της διοικητικής διαίρεσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει*, *ΕΕΒΕ* 17 (1941) 208-274 (στο εξής: Δ. Ζακυθνήος, *Διοικητική διαίρεσις*), σσ. 261-263. — L. Bréhier, *Marine* 7. — E. Eickhoff, *Seekrieg* 84. — M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός* 51. — E. Malamut, *Iles* 312-314. — Π. Γιαννόπουλος, *Η Οργάνωση του Αιγαίου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, *Πρακτικά «Τριήμερο Αιγαίου»*, 21-23 Δεκεμβρίου 1989, *Παρνασσός* 32 (1990) 200-224 (στο εξής: Π. Γιαννόπουλος, *Οργάνωση Αιγαίου*), σσ. 218-219.

38. Το ναυτικό θέμα Αιγαίου περιελάμβανε σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Λήμνο, τη Σκύρο, τη Μήλο, την Αμοργό, τη Θήρα, τη Θηρασία, τη Ρήνεια και άλλα νησιά του Αιγαίου. Επίσης σύμφωνα πάντοτε με τον Πορφυρογέννητο στη δικαιοδοσία του στρατηγού του θέματος Αιγαίου υπάγονταν οι περιοχές της Κυζίκου, του Ελλησπόντου και της Προκοννήσου. Βλ. Κων. Πορφ., Θεμ. 82.1-83.39. — L. Bréhier, *Marine* 7. — Δ. Ζακυθνήος, *Διοικητική διαίρεσις* 256-259. — H. Ahrweiler, *Mer* 76 κ.ε. — E. Eickhoff, *Seekrieg* 84. — M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός* 51. — E. Malamut, *Iles* 311-312. — Π. Γιαννόπουλος, *Οργάνωση Αιγαίου* 218. — J. Koder (unter Mitarbeit von P. Soustal, A. Koder), *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)* [TIB 10], Wien 1998 (στο εξής: J. Koder, *Aigaion*), σσ. 55-56, 79.

39. Σύμφωνα με την H. Ahrweiler ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή υπήρχε στα στενά της Αβύδου ένας Βυζαντινός αξιωματούχος επικεφαλής μιας μικρής ναυτικής μοίρας, που ήταν υπεύθυνος για τον έλεγχο και την ασφάλεια της θαλάσσιας αυτής περιοχής. Βλ. σχετικά H. Ahrweiler, *Fonctionnaires* 245-246, όπου και οι σχετικές πηγές. — H. Antoniadou-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance. L'«octava», le «kommerkion» et les commerciaires*, Paris 1963, σσ. 179-181. — J. Koder, *Aigaion* 80.

40. Ιω. Καμινιάτης 67.64-70.73.

41. Στο θέμα Ελλάδος ανήκαν 79 πόλεις σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Ανάμεσα σε αυτές ήταν η Ναύπακτος, η Χαϊρώνεια, οι Δελφοί, η Άμφισσα και οι Θερμοπύλες, καθώς επίσης η Εύβοια και η Αίγινα. Βλ. Κων. Πορφ., Θεμ. 89.1-90.18. — Δ. Ζακυθνήος, *Διοικητική διαίρεσις* 253. — E. Malamut, *Iles* 312. — J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia* [TIB 1], Wien 1976, σσ. 57, 62.

στόλο μετά τον απόπλου του από τη Θεσσαλονίκη, αλλά επέλεξε να μη συμπλακεί μαζί του⁴², χάνοντας έτσι την ευκαιρία να σταματήσει τους Άραβες και να σώσει τους αιχμαλώτους Θεσσαλονικείς. Μάλιστα τα αραβικά πλοία ήταν βαρυφορτωμένα και για το λόγο αυτό δυσκίνητα και το εγχείρημα της καταναυμάχησης των Αράβων και της διάσωσης των αιχμαλώτων θα ήταν σαφώς ευκολότερο για τους Βυζαντινούς. Σύμφωνα μάλιστα με τον Καμινιάτη οι Άραβες έτρεμαν μήπως συναντήσουν το βυζαντινό στόλο, λόγος για τον οποίο και έπλεαν οὐδὲ κατά τινος ὠρισμένου τόπου, ἀλλ' ὡς ἂν ἔδοξε τοῖς τῶν νηῶν ἀρχηγοῖς κάνοντας τῇδε κάκεισε τὰς μεταβάσεις καὶ ἀντιστροφάς⁴³. Τέλος την παραπάνω εικόνα συμπληρώνει η απουσία έστω και λίγων πολεμικών πλοίων από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, της δεύτερης σε σπουδαιότητα πόλης της αυτοκρατορίας⁴⁴.

Μετά τα ανωτέρω εύλογα προκύπτει το ακόλουθο ερώτημα: πού οφείλεται η αποδυνάμωση του βυζαντινού ναυτικού το καλοκαίρι του 904; Γιατί το βασιλικόν πλώμιον εμφανίζεται αδύναμο να αντιταχθεί στους Άραβες, ενώ οι θεματικοί στόλοι δεν αναφέρονται καθόλου;

Ας ρίξουμε μια ματιά στον αραβοβυζαντινό πόλεμο στη θάλασσα κατά τα προηγούμενα χρόνια. Από την αρχή της βασιλείας του Λέοντα Στ' οι Άραβες της Κρήτης, της Συρίας, της Κιλικίας, της Αιγύπτου και της Β. Αφρικής επιτίθενται ανενόχλητοι σε νησιά και παράλια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ληλατούν τη Σάμο (889 ή 892/3), πιθανόν την Αττική (τέλη 9ου αι.), τη Δημητριάδα (901/2) και τη Λήμνο (902), ενώ το βυζαντινό ναυτικό δεν φαίνεται να είναι ικανό να τους εμποδίσει. Επίσης οι βίοι των αγίων, που έζησαν την εποχή εκείνη, βρithουν από αναφορές για αραβικές επιδρομές σε νησιά όπως η Ελαφόννησος ή τα Κύθηρα, ή σε παράλιες περιοχές, όπως η Αργολίδα, τα Μύρα στη Λυκία ή οι ακτές του Λάτρους. Εξαιτίας της κατάστασης αυτής πολλοί κάτοικοι νησιών και παραλίων περιοχών έχουν εγκαταλείψει την εποχή αυτή τις κατοικίες τους και έχουν μεταβεί σε ασφαλέστερες περιοχές, ενώ οι κάτοικοι της Νάξου πληρώνουν φόρο στους Άραβες της Κρήτης, προκειμένου να γλιτώσουν από τις επιδρομές⁴⁵.

42. Συν. Θεοφ. 368.16-20. — Ιω. Σκυλίτζης 183.79-83. — Γεώργ. Κεδρηνός 263.9-13.

43. Ιω. Καμινιάτης 67.3-9. — A. Struck, Eroberung 560-561. — M. Canard, Byz. et Arabes 117.

44. H. Ahrweiler, *Mer* 104-105. — W. A. Farag, *Attack* 133.

45. Για τα ανωτέρω γεγονότα βλ. σχετικά E. W. Brooks, *The Struggle with the Saracens* (867-1057), *The Cambridge Medieval History*, plan. by J. B. Bury, ed. J. R. Tanner, C. W. Previté-Orton, Z. N. Brooke, vol. IV., *The Eastern Roman Empire* (717-1453), Cambridge 1936, 138-152, σσ. 140-142. — K. Setton, *On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and their Alleged Occupation of Athens*, *AJA* 58 (1954) 311-319 [= VR,

Οι προσπάθειες του βυζαντινού πολεμικού ναυτικού να εμποδίσει τους Άραβες κατέληξαν τις περισσότερες φορές σε αποτυχία και κόστισαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία μεγάλες απώλειες σε πλοία και ανθρώπινο δυναμικό. Οι βυζαντινές και αραβικές πηγές αναφέρουν ορισμένες από τις ναυτικές αραβο-βυζαντινές ναυτικές συγκρούσεις, ενδεικτικές της κατάστασης, που επικρατούσε την εποχή εκείνη. Το έτος εγίρας 275 (16 Μαΐου 888 - 5 Μαΐου 889) ο εμίρης της Ταρσού Yāzīmān, ο κυριότερος εχθρός του βυζαντινού κράτους την εποχή εκείνη, κατέλαβε τέσσερα βυζαντινά πλοία⁴⁶. Δέκα περίπου χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 898, ο αραβικός στόλος της Ταρσού με επικεφαλής τον ευνούχο Rāghib συγκρούστηκε με το βυζαντινό στόλο και τον καταναυμάχησε. Σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, που είναι οι μόνες, οι οποίες αναφέρουν το ανωτέρω γεγονός, οι Άραβες έκαψαν τα βυζαντινά πλοία και κατόπιν εντολής του Rāghib αποκεφάλισαν 3.000 Βυζαντινούς⁴⁷.

Εξίσου σημαντικές απώλειες είχε το βυζαντινό ναυτικό και στη Δύση, όπου είχε αποσταλεί ένα σημαντικό τμήμα του βυζαντινού πολεμικού στόλου. Αραβικές πηγές αναφέρουν ότι το 888 οι Άραβες καταναυμάχησαν το βυζαντινό στόλο μπροστά στη σικελική πόλη Μύλαι (σημ. Milazzo) και οι απώλειες των Βυζαντινών έφτασαν τους 12.000 άνδρες, γεγονός που σημαίνει ότι χάθηκαν 40 περίπου πλοία⁴⁸, ενώ το 901 έξω από τη Μεσσήνη (σημ. Messina) ο βυζαντινός στόλος συγκρούστηκε με τον αραβικό στόλο του Αγλαβίδη Abul' 'Abbas, ηττήθηκε και έχασε 30 πλοία. Οι Άραβες το 900/1 κατέλαβαν την Πάνορμο (σημ. Palermo) στη Σικελία, το 901 το Ρήγιο (σημ. Reggio di Calabria) στην Κ. Ιταλία και το 902 το Ταυρομένιο (σημ. Taormina), το τελευταίο ισχυρό βυζαντινό οχυρό της Σικελίας⁴⁹.

Athens in the Middle Ages, London 1975, II.]. — Γ. Θεοχαρίδης, Ιστορία 242-243. — V. Christides, Crete 157-168.

46. Βλ. τα σχετικά χωρία των αραβικών πηγών σε γαλλική μετάφραση από τον M. Canard, Sources arabes 10, 270. — του ιδίου, Byz. et Arabes 121.

47. Για τις αραβικές πηγές, που αναφέρονται στο ανωτέρω γεγονός, βλ. M. Canard, Sources arabes 13, 141, 265, 270, όπου υπάρχουν τα σχετικά αποσπάσματα από τα έργα των Αράβων ιστορικών και χρονογράφων μεταφρασμένα στα γαλλικά. Βλ. M. Canard, Byz. et Arabes 132-133. — E. Eickhoff, Seekrieg 256. — M. Kremp, Kreta 115, 92-93.

48. Βλ. M. Canard, Byz. et Arabes 134-135, όπου και οι σχετικές πηγές. Βασίζόμενοι στην πληροφορία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Βασ. τάξ. 652.10-11, ότι σε έναν βυζαντινό δρόμωνα επέβαινε πλήρωμα αποτελούμενο από 300 άνδρες, μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τον αριθμό των βυζαντινών πλοίων κατά τη ναυμαχία του 888: 12.000 άνδρες διά 300 άνδρες σε κάθε πλοίο = 40 πλοία.

49. Για τα ανωτέρω γεγονότα της Σικελίας και της Κ. Ιταλίας βλ. M. Amari, Storia dei Musulmani di Sicilia², vol. 2, publ. con note a cura di C. A. Nallino, Catania 1935 (στο εξής: M. Amari, Musulmani), σ. 92 κ.ε. — J. Gay, L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071), Paris 1904 (στο

Μετά τις συνεχείς ήττες του βυζαντινού ναυτικού και παρά το γεγονός ότι οι απώλειες σε πλοία και σε πληρώματα υπήρξαν μεγάλες, ο Λέων Στ' δεν φαίνεται να φρόντισε να κατασκευάσει νέο στόλο⁵⁰, λόγος για τον οποίο το βυζαντινό ναυτικό εμφανίζεται αποδιοργανωμένο το καλοκαίρι του 904. Μία σημαντική αιτία για την παραμέληση του ναυτικού υπήρξε αναμφισβήτητα η απασχόληση του Λέοντα Στ' με το βουλγαρικό κίνδυνο, που από το 894 είχε αναγκάσει τον αυτοκράτορα να στραφεί με όλες του τις δυνάμεις στην αντιμετώπισή του και να εγκαταλείψει έτσι τα υπόλοιπα πολεμικά μέτωπα⁵¹.

Φαίνεται όμως ότι ως το 904 ο αυτοκράτορας δεν είχε συνειδητοποιήσει το μέγεθος του κινδύνου, που αντιπροσώπευαν οι αραβικοί στόλοι. Σύμφωνα μάλιστα με τους Βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους ο αυτοκράτορας προτιμούσε να χρησιμοποιεί τα πληρώματα για την ανοικοδόμηση ναών παρά για την πραγματοποίηση ναυτικών εκστρατειών. Όπως αναφέρουν οι πηγές της εποχής, εξαιτίας της απασχόλησης του βυζαντινού στόλου στο κτίσιμο δύο ιερών ναών, του ενός προς τιμήν της πρώτης συζύγου του αυτοκράτορα Θεοφανούς, και του άλλου προς τιμήν του αγίου Λαζάρου, καταλήφθηκαν το 902 το Ταυρομένιο στη Σικελία και η Λήμνος στο Β. Αιγαίο⁵². Βέβαια οι πληροφορίες αυτές θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν με επιφυλακτικότητα, καθώς οι βυζαντινές πηγές, που αναφέρονται στα ανωτέρω γεγονότα, διάκινται εχθρικά

εξής: J. Gay, *Italie*, σ. 145 x.e. — P. Hitti, *History of the Arabs*³, London 1943, σ. 602 x.e. — A. R. Lewis, *Naval Power* 139 x.e. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 134-137, 142 x.e. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 323-326.

50. Όπως σωστά παρατηρεί ο R. H. Dolley, *Naval Tactics in the Heyday of the Byzantine Thalassocracy, Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Palermo 3-10 Aprile 1951, Rome 1953, repr. Nendeln/Liechtenstein 1978, 324-339, σ. 325, η κατασκευή των πλοίων ήταν πολυέξοδη και χρονοβόρος και η αντικατάσταση των πληρωμάτων εξαιρετικά δύσκολη. Βλ. επίσης V. Christides, *Crete* 60. Σχετικά με τα βυζαντινά πλοία βλ. R. H. Dolley, *The Warships of the Later Roman Empire*, *JRS* 38 (1948) 47-53. — Φ. Κουκουλές, *Εκ του ναυτικού βίου των Βυζαντινών*, *ΕΕΒΕ* 21 (1951) 1-48. — V. Christides, *Ibn al-Manqalī (Manglī) and Leo VI: New Evidence on Arabo-Byzantine Ship Construction and Naval Warfare*, *BSI*. 56 (1995) 83-96.

51. Πρβ. J. Gay, *Italie* 160. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία* 132-133. Για το βυζαντινοβουλγαρικό πόλεμο βλ. ενδεικτικά R. J. H. Jenkins, *Byzantium* 202. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 316 x.e. — St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, σ. 135 x.e. — Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Συνάντηση* 27-32. — Φ. Φιλίππου, *Οι βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις επί Συμεών (894-913)*, *Βυζαντινά* 16 (1996) 265-294, σ. 267 x.e. — Ε. Κυριακής, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου [*Ιστορικές μονογραφίες* 13], Αθήνα 1993, σ. 211 x.e.

52. Συν. Θεοφ. 365.3-7. — Συν. Γεωργ. Μοναχού 860.19-861.7. — Λέων Γραμματικός 274.15-275.6. — Ιω. Σκυλίτζης 181.19-22. — Γεώργ. Κεδρηνός 260.4-13. — Ιωάννης Ζωναράς, *Έπιτομή Ιστοριών*, έκδ. A. Dindorf, *Ioannis Zonarae, Epitome Historiarum*, vol. IV, Lipsiae 1871, 42.31-43.3.

απέναντι στον Λέοντα Στ'⁵³. Ωστόσο αυτό που φαίνεται είναι ότι ως την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες ο αυτοκράτορας δεν είχε δώσει ιδιαίτερη σημασία στο ναυτικό.

Ο Λέων Στ' φαίνεται όμως ότι συγκλονίστηκε από την κατάληψη της δεύτερης σημαντικότερης πόλης της αυτοκρατορίας και έσπευσε να προετοιμαστεί για αντεπίθεση⁵⁴. Η ναυτική νίκη του Ιμερίου το 905⁵⁵ μας επιτρέπει να σκεφτούμε ότι ο Λέων Στ' μετά το 904 προχώρησε στην κατασκευή στόλου, ενώ γνωρίζουμε ότι λίγα χρόνια αργότερα η ισχύς του βυζαντινού ναυτικού είχε αποκατασταθεί πλήρως. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος δίνει ακριβή αριθμητικά στοιχεία για τη δύναμη του βασιλικού πλωίμου και των θεματικών στόλων κατά τα τελευταία έτη βασιλείας του πατέρα του. Στην εκστρατεία εναντίον των Αράβων της Κρήτης, που πραγματοποιήθηκε πιθανότατα το 911, συμμετείχαν 100 πολεμικά πλοία του βασιλικού πλωίμου, 31 του θέματος των Κιβυρραιωτών, 22 του θέματος Σάμου, 14 του θέματος Αιγαίου και 10 του θέματος Ελλάδος, δηλαδή συνολικά 177 πλοία⁵⁶. Και φυσικά πέρα από αυτά τα πλοία θα υπήρχαν σίγουρα και άλλα, καθώς ο αυτοκράτορας δεν θα μπορούσε να αφήσει τα βυζαντινά παράλια και νησιά χωρίς αμυντικό στόλο, όταν θα εξεστράτευε εναντίον της Κρήτης⁵⁷.

53. Σύμφωνα με την P. Karlin-Hayter, Foreign Policy 15-16 οι βυζαντινές πηγές, που αναφέρονται στη χρήση των πληρωμάτων του βυζαντινού ναυτικού από τον Λέοντα Στ' για την ανοικοδόμηση ναών, υποστηρίζουν τον Ρωμανό Α' και διάκεινται εχθρικά απέναντι στον Λέοντα Στ'.

54. Ο Λέων Στ' μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης έστειλε βυζαντινά στρατεύματα στην Ανατολή με επικεφαλής τον Ευστάθιο Αργυρό και τον Ανδρόνικο Δούκα, τα οποία κατάφεραν να σημειώσουν σπουδαίες νίκες κατά των Αράβων. Βλ. Συν. Θεοφ. 368.21-369.5. — Ιω. Σκυλίτζης 183.83-86. — Γεώργ. Κεδρηνός 263.14-17.

55. Συν. Θεοφ. 372.8-9. — Συν. Γεωργ. Μοναχού 867.2-4. — Λέων Γραμματικός 281.5-7. — Ιω. Σκυλίτζης 186.56-58. — Γεώργ. Κεδρηνός 266.19-21. Για τη ναυτική νίκη του Ιμερίου έχουν προταθεί διάφορες χρονολογίες μεταξύ του 905 και του 908. Ο V. Grumel, *Andronicus Dux* 202-207 πρότεινε το 908, αλλά η άποψή του δεν έγινε αποδεκτή. Ο M. Canard υποστήριξε ότι το ανωτέρω γεγονός έγινε το 905 και την άποψή του ενστερνίστηκαν οι περισσότεροι ιστορικοί. Βλ. M. Canard, *Épisodes* 61. — Του ίδιου, *Byz. et Arabes* 184-187. — R. J. H. Jenkins, *Choerosphactes* 172-173. — A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Συνάντηση* 34, σημ. 35. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 330. — E. Malamut, *Iles* 82.

56. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 652.9 κ.ε. — L. Bréhier, *Marine* 14. — H. Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du «Thème des Caravisiens»*, Paris 1966 (στο εξής: H. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*), σ. 93. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 203. — E. Malamut, *Iles* 82-84. — Ch. Makrypoulis, *Navy* 156-157.

57. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο λεπτομερές κατάλογο, που παρέχει σχετικά με τη ναυτική προετοιμασία των Βυζαντινών για την εκστρατεία εναντίον των Αράβων της Κρήτης το 949, αναφέρει όχι μόνο τον αριθμό των πλοίων, που εστάλησαν στην Κρήτη, αλλά και τον αριθμό των πλοίων, που έμειναν στις ναυτικές βάσεις, ώστε να προστατεύσουν τα βυζαντινά νησιά και παράλια σε περίπτωση επίθεσης. Το ίδιο ίσχυε κατά πάσα πιθανότητα και για την εκστρατεία του 911, παρόλο που ο Πορφυρογέννητος δίνει μόνο τον

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω τη σημασία μιας πληροφορίας, που έχει περάσει σχεδόν απαρατήρητη από τη σύγχρονη έρευνα και θεωρώ ότι διαφωτίζει την κατάσταση των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων την εποχή ακριβώς της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες. Οι Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι αναφέρουν ότι λίγο πριν από την άφιξη του αραβικού στόλου μπροστά στη Θεσσαλονίκη, κάποιος ευνούχος Ροδοφύλης, κουβικουλάριος στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, καθοδόν προς τη Σικελία αρρώστησε και σταμάτησε στην πόλη πρὸς τὸ λούσασθαι καὶ ἀνακτῆσασθαι ἑαυτὸν⁵⁸. Κατά την πολιορκία και άλωση της Θεσσαλονίκης ο Ροδοφύλης αποκλείστηκε στην πόλη και αιχμαλωτίστηκε από τον Τριπολίτη. Ο εξωμότης αρχηγός πληροφορούμενος ότι ο Ροδοφύλης μετέφερε μαζί του ένα σημαντικό χρηματικό ποσό βασάνισε τον κουβικουλάριο, προκειμένου να ομολογήσει πού είχε κρύψει τα χρήματα. Ωστόσο εκείνος δεν αποκάλυψε την κρυψώνα του χρυσού και για αυτό το λόγο εκτελέστηκε από τον Τριπολίτη⁵⁹.

Την ιστορία του Ροδοφύλη παραδίδει και ο Καμινιάτης. Μάλιστα ο τελευταίος παρουσιάζει την ιστορία του Ροδοφύλη αναλυτικά και είναι αυτός, που μας πληροφορεί λεπτομερώς για την αποστολή του κουβικουλαρίου, ενώ οι βυζαντινές πηγές περιορίζονται στο να γράψουν ότι ο Ροδοφύλης ἦν ἀποσταλεὶς ἐν Σικελίᾳ διὰ χρεῖαν τινά, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ χρυσίου λίτρας ἑκατόν⁶⁰. Σύμφωνα λοιπόν με τον αυτόπτη μάρτυρα της άλωσης Καμινιάτη αποστολή του κουβικουλαρίου Ροδοφύλη ήταν να μεταφέρει στη Σικελία μία μεγάλη ποσότητα χρυσού, ὅπερ ἔλεγεν ἀπάγειν ἐπικουρίας τινὸς χάριν τοῦ κατὰ Σικελίαν στρατοῦ, συμπλεκομένου τοῖς κατὰ τὴν Ἀφρικὴν βαρβάροις αἰεὶ καὶ πολλῆς δεομένου τῆς ἐν τοῖς πράγμασι συνεργίας⁶¹.

Οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές αγνόησαν τον Καμινιάτη, τη Συνέχεια του Γεωργίου Μοναχού, τη Συνέχεια του Θεοφάνη, τον Λέοντα Γραμματικό και τον Ιωάννη Σκυλίτζη, που αναφέρουν ότι ο Ροδοφύλης κατευθυνόταν προς τη Σικελία, και επέλεξαν να χρησιμοποιήσουν την

αριθμό των πλοίων, που κατέπλευσαν στην Κρήτη. Βλ. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 664.7 κ.ε. — H. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime* 94.

58. Συν. Θεοφ. 368.6-9. — Συν. Γεωργ. Μοναχού 863.7-11. — Λέων Γραμματικός 277.9-13. — Ιω. Σκυλίτζης 183.70-72. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.20-263.1. — J. D. C. Frendo, *Capture* 206.

59. Συν. Θεοφ. 368.9-11. — Συν. Γεωργ. Μοναχού 863.11-14. — Λέων Γραμματικός 277.13-16. — Ιω. Σκυλίτζης 183.72-74. — Γεώργ. Κεδρηνός 263.1-2. — J. D. C. Frendo, *Capture* 206.

60. Συν. Γεωργ. Μοναχού 863.8-9. — Συν. Θεοφ. 368.6-8. — Λέων Γραμματικός 277.9-11. — Ιω. Σκυλίτζης 183.70-71. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.21-22.

61. Ιω. Καμινιάτης 59.62-64.

πληροφορία, που παραδίδει μόνο ο Ψευδοσυμεών. Σύμφωνα με αυτήν ο Ροδοφύλης εστάλη πρὸς τοὺς Φράγγους μετὰ κανισκίου χρυσίου λίτρας ῥ⁶². Ο J. Gay επέλεξε να χρησιμοποιήσει την πληροφορία του Ψευδοσυμεών αγνοώντας τις άλλες πηγές, για να στηρίξει την άποψή του, ότι ο Λέων Στ' παρά την απασχόλησή του με τους Βουλγάρους δεν σταμάτησε να ενδιαφέρεται για τον πόλεμο των Φράγκων εναντίον των Αράβων στην Καμπανία⁶³. Παρόμοιες είναι και οι απόψεις των άλλων ερευνητών. Ο Τ. Λουγγής υποστήριξε ότι ο Λέων Στ' με την αποστολή χρηματικής βοήθειας με τον Ροδοφύλη το 904 προσπαθούσε να πείσει τον αυτοκράτορα Λουδοβίκο Γ' των Φράγκων να κατέβει στην Ιταλία⁶⁴. Ο Μ. Amari θεώρησε επίσης την πληροφορία του Ψευδοσυμεών ορθή και υποστήριξε ότι τα χρήματα προορίζονταν πιθανότατα για τους Φράγκους του Spoleto και του Camerino. Επίσης διατύπωσε την άποψη πως τα χρήματα, που μετέφερε ο Ροδοφύλης, προορίζονταν για το στρατό, που επρόκειτο να σταλεί στη Σικελία, δηλαδή, όπως ο ίδιος ο Μ. Amari εξηγεί στη συνέχεια, στη Σικελία δεν υπήρχε στρατός, αλλά επρόκειτο να μεταφερθεί εκεί από την Καλαβρία⁶⁵. Με τον Μ. Amari συμφώνησε ο R. Hiestand, που βασιζόμενος στον Ψευδοσυμεών υποστήριξε ότι ο Λέων Στ' προσπαθούσε την εποχή αυτή να προσεταιριστεί τους Φράγκους του Spoleto και του Camerino, καθώς και τους Λογγοβαρδούς ηγεμόνες της Ν. Ιταλίας, προκειμένου να του παράσχουν στρατιωτική βοήθεια εναντίον των Αράβων⁶⁶. Ο Μ. Canard είναι ο μοναδικός ερευνητής, που διατύπωσε αμφιβολίες για την πληροφορία του Ψευδοσυμεών και αποδέχτηκε την πληροφορία των άλλων βυζαντινών πηγών⁶⁷.

Θεωρώ ότι η άκριτη αποδοχή της πληροφορίας του Ψευδοσυμεών από τους ανωτέρω ερευνητές είναι εσφαλμένη. Η γενική αντίληψη, που επικρατεί στη Βυζαντινή φιλολογία για τις χρονογραφίες του 10ου αιώνα, που συμβατικά ονομάζονται Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού, Χρονογραφία Λέοντα Γραμματικού, Χρονογραφία Ψευδοσυμεών και Συνέχεια του Θεοφάνη και αναφέρονται στα γεγονότα των ετών 886-948, είναι ότι αποτελούν διαφορετικές διασχευές του έργου του Συμεών Λογοθέτη⁶⁸. Η Ρ.

62. Ψευδοσυμεών 707.22-708.2.

63. J. Gay, *Italie* 160.

64. Τ. Λουγγής, *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία από το θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ως την άλωση του Μπάρι*, 395-1071 μ.Χ., Αθήνα 1989, σ. 201.

65. Μ. Amari, *Musulmani* 110, σημ. 1.

66. R. Hiestand, *Byzanz und das Regnum Italicum im 10. Jahrhundert*, Zürich 1964, σσ. 114-115, σημ. 32.

67. Μ. Canard, *Byz. et Arabes* 155, σημ. 1, 176, σημ. 1.

68. Κ. Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τ. Α', München 1897 (ελλ. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, 1897, ανατ. Αθήνα 1974), σσ. 728, 732-733. — R. J. H. Jenkins, *The*

Karlin-Hayter, που το 1970 εξέδωσε το βίο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ευθυμίου (907-912), εξέτασε συγκριτικά τις πηγές του 10ου αιώνα και οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι οι Βυζαντινοί χρονογράφοι είχαν υπόψη τους το κείμενο του Καμινιάτη, όταν έγραφαν ή αντέγραφαν τα έργα τους, καθώς πολλά στοιχεία, που στον Καμινιάτη παρουσιάζονται αναλυτικά, απαντούν περιληπτικά στις χρονογραφίες της εποχής⁶⁹. Ανάμεσα σε άλλα παραδείγματα η P. Karlin-Hayter αναφέρει τη φράση του Καμινιάτη ...Ροδοφύλης... ὅς ἔτυχε πρὸ μικροῦ τοῦ κινδύνου τὴν ἐπὶ δύσιν σταλείς... καὶ ἐκόμιζε μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος χρυσίου, ὅπερ ἔλεγεν ἀπάγειν ἐπικουρίας τινὸς χάριν τοῦ κατὰ Σικελίαν στρατοῦ, συμπλεκομένου τοῖς κατὰ τὴν Ἀφρικὴν βαρβάρους αἰεὶ καὶ πολλῆς δεομένου τῆς ἐν τοῖς πράγμασι συνεργίας⁷⁰, την οποία σύμφωνα πάντα με την P. Karlin-Hayter ο Ψευδοσυμεών όχι μόνο συμπύκνωσε σε μερικές λέξεις, αλλά και μετέτρεψε το ἐπὶ δύσιν του Καμινιάτη σε ...πρὸς τοὺς Φράγγους...⁷¹. Στο σημείο αυτό θα συμφωνήσω με την άποψη της P. Karlin-Hayter, οφείλω δε να προσθέσω το εξής: το γεγονός και μόνο ότι όλες οι άλλες χρονογραφίες του 10ου αιώνα και ο Καμινιάτης, που σύμφωνα με την P. Karlin-Hayter γράφτηκε ανεξάρτητα από τα άλλα έργα της εποχής του⁷², αναφέρουν ότι η αποστολή χρηματικής βοήθειας προοριζόταν για τη Σικελία είναι αρκετό, για να μας πείσει ότι ο Ψευδοσυμεών σφάλλει. Άλλωστε όλοι οι σύγχρονοι ερευνητές συμφωνούν ότι η αξιοπιστία της χρονογραφίας του Ψευδοσυμεών είναι αμφισβητήσιμη⁷³.

Chronological Accuracy of the «Logothete» for the Years A.D. 867-913, DOP 19 (1965) 91-112 [= VR, δ.π., III.] (στο εξής: R. J. H. Jenkins, Logothete), σ. 91, σημ. 3. — P. Karlin-Hayter, Foreign Policy 15. — I. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας⁵, Θεσσαλονίκη 1987 (στο εξής: I. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί), σσ. 272-277. — H. Hunger, Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τ. Β'. Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση, München 1978 (ελλ. μετάφρ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, MIET., Αθήνα 1997) (στο εξής: H. Hunger, Λογοτεχνία), σσ. 163-164. — Α. Σωτηρούδη, Νέα στοιχεία γύρω από τη χρονογραφία του 10ου αι. με έμφαση στην περίπτωση του Συμεών Λογοθέτη, Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του, Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987, 127-133, κυρίως σσ. 127-128. — Α. Καρπόζηλος, Ιστορικοί και χρονογράφοι 358, 391 κ.ε.

69. Βλ. την εισαγωγή της P. Karlin-Hayter στην έκδ. του βίου του πατριάρχη Ευθυμίου, Vita Euthymii patriarchae CP. [Bibliothèque de Byzantion 3], Bruxelles 1970 [BHG 651], (στο εξής: P. Karlin-Hayter, Vita Euthymii) σσ. 23-24. Αντιθέτως βλ. Α. Καρπόζηλος, Ιστορικοί και χρονογράφοι 260, ο οποίος αναφέρει ότι το έργο του Καμινιάτη δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε άμεσα ως πηγή από άλλους ιστορικούς.

70. Ιω. Καμινιάτης 59, 58-64.

71. P. Karlin-Hayter, Vita Euthymii 24. Βλ. επίσης F. Hirsch, Byzantinische Studien, Leipzig 1876, ανατ. Amsterdam 1965 (στο εξής: F. Hirsch, Studien), σσ. 315-316, όπου γίνεται αναφορά και σε άλλες ανακρίβειες του Ψευδοσυμεών.

72. P. Karlin-Hayter, Vita Euthymii 24.

73. Βλ. F. Hirsch, Studien 315-317, 333. — R. J. H. Jenkins, Logothete 91, σημ. 3. — I.

Η πληροφορία του Καμινιάτη ότι το καλοκαίρι του 904 υπήρχε ακόμη βυζαντινός στρατός στη Σικελία, που πολεμούσε εναντίον των Αράβων της Β. Αφρικής, σημαίνει ότι ο Λέων Στ' δεν είχε εγκαταλείψει τη Σικελία στα χέρια των Αράβων μετά την άλωση του Ταυρομενίου το 902⁷⁴. Θεωρώ ότι τα ανωτέρω έχουν άμεση σχέση με την αριθμητική δύναμη του βασιλικού πλωίμου το καλοκαίρι του 904. Και τούτο γιατί, η ύπαρξη στρατού στη Σικελία θα απαιτούσε ασφαλώς και την ύπαρξη στόλου, αφενός μεταγωγικού, που θα μετέφερε δηλαδή εκεί τα βυζαντινά στρατεύματα, και αφετέρου πολεμικού, καθώς, όπως είδαμε, οι Άραβες της Β. Αφρικής διέθεταν ισχυρό πολεμικό στόλο, που είχε συγκρουστεί με τον βυζαντινό πολλές φορές κατά τα προηγούμενα χρόνια. Οι ήδη ολιγάριθμες ναυτικές δυνάμεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας είχαν μειωθεί λοιπόν ακόμη περισσότερο μετά την αποστολή βυζαντινών πλοίων στη Σικελία. Ο αραβικός στόλος του Λέοντα Τριπολίτη κατάφερε έτσι να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη, ενώ το βυζαντινό ναυτικό, που είχε πληροφορηθεί από πριν τα σχέδια του Τριπολίτη για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, παρέμεινε ένας απλός παρατηρητής. Ακόμη και μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης ο βυζαντινός στόλος, που ακολούθησε τα αραβικά πλοία, επέλεξε και πάλι να μην επιτεθεί εξαιτίας της αριθμητικής του αδυναμίας.

Τα τραγικά γεγονότα του Ιουλίου του 904 είχαν μεγάλο αντίκτυπο στην Κωνσταντινούπολη. Ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός εκφώνησε από τον άμβωνα του ναού της Αγίας Σοφίας μια ομιλία, στην οποία τονίζει ότι ο λόγος, για τον οποίο χάθηκε η πόλη της Θεσσαλονίκης, ήταν η αμαρτωλή ζωή των κατοίκων⁷⁵. Σε μια αποστροφή του προς στον άγιο Δημήτριο ρωτά: *Ποῦ μοι, Δημήτριε μάρτυς, ἡ ἀήττητος συμμαχία; Πῶς τὴν σὴν πόλιν ὑπερεῖδες πορθουμένην; Πῶς ὑπὸ σοὶ πολιούχῳ ἡ ἐχθροῖς ἄβατος, ἂφ' οὗ χρόνου ταύτην ἥλιος ἐθεάσατο, τοσούτων κακῶν εἰς πείραν ἐγένετο; Πῶς τῆς τῶν δυσσεβούντων ὀφρῦος ἡνέσχου κατορχουμένων τῆς ἱερᾶς προστασίας; Πῶς ὑπέμεινες ταῦτα καὶ διεκατέρησας;*⁷⁶

Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί* 275-276. — H. Hunger, *Λογοτεχνία* 164. — Α. Μαρκόπουλος, *Η χρονογραφία του Ψευδοσυμεών και οι πηγές της, Διατριβή επί διδακτορία, Ιωάννινα 1978* (στο εξής: Α. Μαρκόπουλος, *Ψευδοσυμεών*), σ. 182, όπου αναφέρεται ότι το έργο του Ψευδοσυμεών δεν είναι πρωτότυπο, αλλά συμπληρωματικό. Για τη σύνθεση του έργου του ο Ψευδοσυμεών αντλεί από διάφορες πηγές, όπως από τη χρονογραφία του Συμεών Λογοθέτη και από το έργο βιβλίο της Συνέχειας του Θεοφάνη. — Α. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και χρονογράφοι* 402-406.

74. M. Canard, *Byz. et Arabes* 176, σημ. 1.

75. Όμιλία 192.30 κ.ε. — J. D. C. Frendo, *Capture* 219-220.

76. Όμιλία 192.56-61. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 178-179. — J. D. C. Frendo, *Capture* 219-220.

Και απαντά ο ίδιος ο Νικόλαος: Ὅτι πολλῇ κεκρατημένον λύπη τὸν δεσπότην ὁρῶ τὸν κοινόν, ἐφ' οἷς τὸ δεσπόζειν ἢ ἁμαρτία λαμβάνει...⁷⁷. Ὡστόσο σε μια επιστολή του προς τον Βούλγαρο ηγεμόνα Συμεών (893-927) το 922 ο Νικόλαος Μυστικός ρίχνει το φταίξιμο όχι στις αμαρτίες των κατοίκων αλλά στην oligωρία και στην αναβλητικότητα της κυβέρνησης, που δεν απέστειλε εγκαίρως ναυτικές δυνάμεις, για να βοηθήσει τη Θεσσαλονίκη⁷⁸. Θεωρώ ότι η αιτία της αναβλητικότητας του αυτοκράτορα ήταν μία και μοναδική: η αυτοκρατορία δεν διέθετε αρκετές ναυτικές δυνάμεις, ώστε να αποσταλεί ικανοποιητικός αριθμός πλοίων στη Θεσσαλονίκη⁷⁹. Ἄλλωστε δεν θα ήταν συνετό ο Λέων Στ' να στείλει όλα τα βυζαντινά πλοία εναντίον του αραβικού στόλου, που πολιορκούσε τη Θεσσαλονίκη, και να αφήσει έτσι απροστάτευτα σημαντικά στρατηγικά σημεία της αυτοκρατορίας⁸⁰. Ας μην ξεχνάμε ἄλλωστε ότι ο αυτοκράτορας έπρεπε να υπολογίσει και τις κινήσεις των Αράβων της Κρήτης ή της Αφρικής, που θα μπορούσαν να επιτεθούν και να καταφέρουν να πλήξουν καίριες θέσεις του Βυζαντίου, αν οι τελευταίες έμεναν εντελώς απροστάτευτες. Θεωρώ εντελώς εσφαλμένη την υπόθεση του Μ. Κρεμπ, ότι ορισμένοι κύκλοι της Κωνσταντινούπολης είχαν συμφέρον να αφήσουν την αντίπαλο Θεσσαλονίκη να συναντήσει τη μοίρα της⁸¹. Είναι φανερό ότι ο Λέων Στ' προσπάθησε να βοηθήσει τη Θεσσαλονίκη, όπως μπορούσε. Σύμφωνα με τον Καμινιάτη αμέσως μόλις ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε τα σχέδια των Αράβων εναντίον της Θεσσαλονίκης έσπευσε να στείλει τον πρωτοσπαθάριο Πετρωνά, για να βοηθήσει τους κατοίκους να προετοιμαστούν για την αντιμετώπιση του αραβικού κινδύνου. Μάλιστα η ανησυχία και το αδιάπτωτο ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για τη Θεσσαλονίκη φαίνεται από το γεγονός ότι λίγο αργότερα έστειλε εκεί άλλον

77. Όμιλία 192.64-65. — J. D. C. Frendo, *Capture 220*. Στις βυζαντινές πηγές αποτελεί κοινό τόπο η απόδοση των συμφορών των ανθρώπων στις αμαρτίες τους. Βλ. επίσης Ιω. Καμινιάτης 12.38-13.88, όπου αναφέρονται οι αμαρτίες των Θεσσαλονικέων, καθώς και 22.58-70, όπου ο Καμινιάτης αναφέρει ότι αυτές ακριβώς οι αμαρτίες στάθηκαν εμπόδιο στην επιτυχή μεσολάβηση του πολιούχου της πόλης αγίου Δημητρίου προς τον Θεό για τη σωτηρία της πόλης.

78. Νικολ. Μυστικού, *Επιστολαί*, έκδ. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink, *Nicholas I. Patriarch of Constantinople, Letters*, greek text and eng. transl. [CFHB 6], Washington 1973, 75.62-66: ... ἀπῆλθεν ἡ Θεσσαλονίκη ... Διὰ τί; Ὅτι ἐνταῦθα ἀμέλειαν προηγῆσαντο. Καὶ γὰρ ἐπιδεομένων βοηθείας τῶν Θεσσαλονικέων, ἡμέραν ἔξ ἡμέρας ἀναβαλλόμενοι πρὸς τὸ ἀπολυθῆναι ἐκεῖ πλώϊμον ἀπόλεσαν τὰ πράγματα. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 178, σημ. 6. — W. A. Farag, *Attack* 133.

79. Βλ. και P. Karlin-Hayter, *Foreign Policy* 32.

80. Βλ. Κων. Πορφ., *Βασ. τάξ.* 664.7 κ.ε., όπου φαίνεται καθαρά ότι σε περίπτωση πολεμικής ναυτικής αποστολής ένα μέρος του στόλου έμενε πίσω, για να προστατεύσει τα βυζαντινά παράλια.

81. M. Kremp, *Kreta* 146-147.

αξιωματούχο, τον Λέοντα Χατζιλάκιο ή Χιτζιλάκη, ανακαλώντας τον Πετρωνά, ενώ στη συνέχεια έφτασε στη Θεσσαλονίκη κάποιος στρατηγός Νικήτας, προκειμένου να προσφέρει στους Θεσσαλονικείς την καλύτερη δυνατή βοήθεια⁸².

Η αδυναμία του βυζαντινού στόλου να εμποδίσει τους Άραβες του Λέοντα Τριπολίτη να πλησιάσουν τη Θεσσαλονίκη υπήρξε πράγματι καθοριστική για την τύχη της πόλης. Από τη στιγμή που οι Άραβες έφτασαν έξω από την πόλη, ο κύβος ερρίφθη για τους Θεσσαλονικείς. Η κακή κατάσταση των θαλασσίων τειχών⁸³, ο ανεπαρκής αριθμός των υπερασπιστών, οι αντικρουόμενες απόψεις των στρατιωτικών αρχηγών, η εφευρετικότητα και το αξιόμαχο των Αράβων, ο πανικός των υπερασπιστών της Θεσσαλονίκης την κρίσιμη στιγμή, υπήρξαν σαφώς οι παράγοντες, που καθόρισαν το τελικό αποτέλεσμα και επέτρεψαν στους Άραβες του Λέοντα Τριπολίτη να καταλάβουν –έστω και πρόσκαιρα– την τόσο σημαντική αυτή βυζαντινή πόλη⁸⁴. Είναι βέβαιο όμως ότι η μεγάλη αυτή τραγωδία θα είχε αποφευχθεί, αν ο βυζαντινός στόλος ήταν αριθμητικά επαρκής και είχε καταφέρει να αναχαιτίσει τις αραβικές ναυτικές δυνάμεις, όταν αυτές βρίσκονταν ακόμη στο Αιγαίο ή στη Θάσο.

82. Ιω. Καμινιάτης 17.56-19.70. — A. Struck, *Eroberung* 546-548. — O. Tafrali, *Θεσσαλονίκη* 102-103. — Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία* 243. — J. D. C. Frendo, *Capture* 206-207.

83. Για την κακή κατάσταση των θαλασσίων τειχών βλ. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σσ. 42-43. — M. Vickers, *The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki*, *Balkan Studies* 11 (1970) 261-280. — X. Μπακιτζής, *Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης. (Παρατηρήσεις και προβλήματα)*, *Βυζαντινά* 7 (1975) 289-341, σσ. 298-299, 332-333. — Γ. Βελένης, *Τα Τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, *Θεσσαλονίκη* 1998, σσ. 94, 132-135. Για τα χερσαία τείχη της πόλης βλ. A. Struck, *Eroberung* 543-546. — M. Φουντούκου, *Παρατηρήσεις στο αμυντικό σύστημα των τειχών της Θεσσαλονίκης*, *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985) 111-157. — Γ. Γούναρης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, *Θεσσαλονίκη* 1982, σσ. 18-20.

84. Για τα παραπάνω θέματα βλ. Ιω. Καμινιάτης κεφ. 16 κ.ε. — A. Struck, *Eroberung* 546 κ.ε. — O. Tafrali, *Θεσσαλονίκη* 102 κ.ε. — R. Khoury *Odetallah*, *Sack* 101. — Κ. Φουντουκίδης, *Αλώσεις Θεσσαλονίκης* 52.

Γιάννας Μαλιγκούδη

ΤΟ ΚΥΡΙΛΛΟ-ΜΕΘΟΔΙΑΝΟ ΕΡΓΟ:
ΜΙΑ «ΕΘΝΙΚΗ» ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ¹;

Ένα αυτονόητο ιστορικό δεδομένο, το οποίο, άλλωστε, έχει επισημανθεί άπειρες φορές, είναι το γεγονός, ότι η δημιουργία της λεγόμενης παλαιοσλαβικής γλώσσας από τους δυο Θεσσαλονικείς αδελφούς Κύριλλο και Μεθόδιο², είχε ως αποδέκτη ολόκληρο το σλαβικό κόσμο και δεν προοριζόταν για ένα και μοναδικό σλαβικό έθνος. Δεδομένο, το οποίο γίνεται πληρέστερα αντιληπτό, αν αναλογιστεί κανείς ότι τους δυο αποστόλους των Σλάβων και την εποχή τους χωρίζουν δέκα σχεδόν αιώνες από τη νεότερη ιστορική περίοδο, τότε που τα νεογέννητα επιμέρους σλαβικά έθνη θ' αρχίσουν να αναζητούν το δικό τους ιστορικό παρελθόν.

Φαντάζει, συνεπώς, παράδοξο και ξενίζει τον κάθε ουδέτερο τρίτο το γεγονός ότι η αρχικά κοινή για όλους τους Σλάβους γραπτή γλώσσα και μαζί της ολόκληρη η κυρίλλο-μεθοδιανή κληρονομιά έγινε κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα αντικείμενο μιας έντονης διαμάχης, που εκτυλίσσεται τόσο στις επιμέρους εθνικές γραμματολογίες αλλά και στις ιστοριογραφίες των ορθοδόξων σλαβικών λαών. Ιδιαίτερα εμφανής είναι η διένεξη αυτή μεταξύ των ερευνητών της Βουλγαρίας και εκείνων στην τέως ομόσπονδη Γιουγκοσλαβική δημοκρατία της Μακεδονίας, αλλά και μεταξύ Βουλγάρων και Ρώσων ειδικών μελετητών³.

Παρακάμπτοντας την, προφανή άλλωστε, πολιτική διάσταση του θέ-

1. Το κείμενο αυτό εκφωνήθηκε στη Διεθνή ημερίδα «Το έργο του Κυρίλλου και Μεθοδίου», που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 18.5.2002.

2. Για τη γλώσσα και το έργο του Κυρίλλου και Μεθοδίου βλ. Γ. Μαλιγκούδη, *Η παρουσία του μεσαιωνικού ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 1997. — Α. Α. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 1992.

3. Ως εισαγωγή στο θέμα προσφέρονται οι εξής πρόσφατες μελέτες: Z. Topolinska, *Studii od makedonsko-bugarskata jazična konfrontacija* (Μελέτες για τη σκοπιανο-βουλγαρική γλωσσική αντιπαράθεση), Skopje 1996. — E. M. Verešagin, *Istorija vozniknovenija drevnego obščeslavjanskogo literaturnogo jazyka. Perevodčeskaja dejatel'nost Kirila i Mevodija i ich učениkov* (Ιστορία της δημιουργίας της παλαιοσλαβικής γραπτής γλώσσας. Η μεταφραστική δραστηριότητα των Κυρίλλου και Μεθοδίου και των μαθητών τους), Moskva 1997. — Ch. Voss, *Der Streit um das kyrillomethodianische Erbe bei den Slawen im Süden und Osten, Die Slawischen Sprachen* 63 (1999) 23-53.

ματος, θα παραμείνουμε στη μεθοδολογική παράμετρο, μια και τα δυο αντιμαχόμενα μέρη προσφεύγουν, για να αντλήσουν τα πολιτικά τους επιχειρήματα, στα πορίσματα της γλωσσολογικής, φιλολογικής και ιστορικής έρευνας, όπως αυτή διεξάγεται στα αντίστοιχα επιστημονικά ιδρύματα των χωρών αυτών. Ιδρύματα, τα οποία, όπως είναι γνωστόν, έχουν ως κύριο έργο τους την εξυπηρέτηση των εθνικο-πατριωτικών στόχων της χώρας τους.

Ένα από τα σημεία τριβής μεταξύ των ακαδημαϊκών κέντρων στη Σόφια και, από την άλλη πλευρά, στα Σκόπια αποτελεί ακόμη σήμερα το σλαβικό αλφάβητο και η λεγόμενη σχολή της Αχρίδας. Όπως είναι γνωστό, μετά το θάνατο του Μεθοδίου το 885 στη Μοραβία της Κεντρικής Ευρώπης, οι μαθητές του εκδιώχθηκαν από εκεί και μερικοί από αυτούς βρήκαν καταφύγιο στη Βουλγαρία. Ο τσάρος της Βουλγαρίας, Βόρις (852-889) και ιδιαίτερα ο γιος του Συμεών (893-927) είχαν καταλάβει τη σημασία και τα οφέλη, που θα μπορούσε να έχει η παρουσία των μορφωμένων αυτών ανδρών για την πολιτιστική ανάπτυξη και ανύψωση της χώρας τους. Άλλωστε ο Συμεών είχε περάσει ένα μεγάλο μέρος της νεανικής του ηλικίας στην Κωνσταντινούπολη και γνώριζε τα ελληνικά⁴.

Δημιουργήθηκαν τότε δυο κέντρα, στα οποία αναπτύχθηκε έντονη φιλολογική δραστηριότητα. Το ένα βρισκόταν στην πρωτεύουσα του βουλγαρικού κράτους, την Πρεσλάβα, στο βόρειο-ανατολικό μέρος της χώρας, ενώ το άλλο στην Αχρίδα⁵, σε μια περιοχή η οποία μόλις πριν από λίγες δεκαετίες είχε προσαρτηθεί στο κράτος της Βουλγαρίας. Στην Αχρίδα εγκαταστάθηκαν δυο από τους στενότερους συνεργάτες των Κυρίλλου και Μεθοδίου, ο Κλήμης και ο Ναούμ. Η συγγραφική, η μεταφραστική αλλά και η διδακτική δραστηριότητα, στην οποία συμμετείχαν, κάτω από την καθοδήγηση των ανδρών αυτών, και εκατοντάδες ντόπιοι μαθητές σλαβικής καταγωγής, έχει καθιερωθεί να αποκαλείται συμβατικά ως η σχολή της Αχρίδας.

Τα κατεξοχήν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της φιλολογικής αυτής σχολής της Αχρίδας είναι, σύμφωνα με τους ειδικούς, η διατήρηση του γλαγολιτικού αλφαβήτου⁶ καθώς και η πιστή εφαρμογή των κριτηρίων εκείνων της μεταφραστικής τέχνης, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από τους

4. Οι Βυζαντινοί τον αποκαλούσαν «μισό Έλληνα», βλ. *Latinski izvori za balgarska istorija* 2, Sofia 1960, 323. — I. Bogdanov, *Stara balgarska literatura*, Sofia 1999.

5. I. Galabov, *Ranni školi na starija balgarski knižoven ezik* (Οι πρώτες σχολές της παλαιοβουλγαρικής λόγιας γλώσσας) στο περιοδικό: *Balgarski ezik* 18 (1968) 2-3, 141-148. — *Preslavska knižovna škola*, 3τ., Šumen 1995-1998.

6. B. Koneski, *Ochridska književna škola* (Η φιλολογική σχολή της Αχρίδας), στο: *Slovo* 1957, 6-8, 177-193. — Για το γλαγολιτικό αλφάβητο τελευταία H. Miklas (ed.), *Glagolitica. Zum Ursprung der slawischen Schriftkultur*, Wien 2000.

Κύριλλο και Μεθόδιο. Κριτηρίων, τα οποία στοχεύουν στην όσο το δυνατόν πληρέστερη κατανόηση του μεταφρασμένου κειμένου από τους νεοφώτιστους Σλάβους.

Αντίθετα με την Αχρίδα, που διατήρησε αλώβητη την κυρίλλο-μεθοδιανή παράδοση, στο φιλολογικό κέντρο της Πρεσλάβας συντελείται (πιθανώς το 893) μια σημαντική αλλαγή. Το γλαγολιτικό αλφάβητο θα αντικατασταθεί από ένα νέο, το οποίο δημιουργήθηκε με πρότυπο τη μεγαλογράμματη ελληνική γραφή, το κυρίλλικό αλφάβητο, όπως ονομάστηκε προς τιμήν του Αγίου Κυρίλλου. Το αλφάβητο αυτό χρησιμοποιούν, με μικρές μόνο αλλαγές, οι ορθόδοξοι Σλάβοι μέχρι σήμερα (δηλαδή οι Βούλγαροι, Σέρβοι, Σκοπιανοί, Ρώσοι, Λευκορώσοι και Ουκρανοί). Η αλλαγή αυτή του αλφαβήτου έγινε, όπως πιθανολογείται, διότι στη ανατολική Βουλγαρία —λόγω της κοντινής της απόστασης από το Βυζάντιο, λόγω των συχνών επαφών με αυτό και λόγω της χρήσης της ελληνικής γραφής στη Βουλγαρία από την προχριστιανική ακόμη εποχή— το ελληνικό αλφάβητο ήταν πιο οικείο και περισσότερο διαδεδομένο. Εκτός όμως από το αλφάβητο, στη σχολή της Πρεσλάβας συντελείται και μια αλλαγή στη μεταφραστική τεχνική. Οι μεταφράσεις είναι γλωσσικά περισσότερο εξαρτημένες από το ελληνικό τους πρότυπο, ενώ τα μεταφραστικά δάνεια και η ενσωμάτωση στο κείμενο ξένων λέξεων (ελληνικών, λατινικών, εβραϊκών) αποτελούν πλέον τον κανόνα.

Τα δυο αυτά χαρακτηριστικά της σχολής της Πρεσλάβας, δηλαδή η αλλαγή του αλφαβήτου και η εγκατάλειψη της κύριλλο-μεθοδιανής μεταφραστικής τεχνικής, θεωρούνται από τους επιστήμονες των Σκοπίων ως ελληνοποίηση, ως παρέκκλιση από την κύριλλο-μεθοδιανή παράδοση και συνεπώς ως πράξη ηθικά επιλήψιμη. Πέραν τούτου η σκοπιανή πλευρά προϋποθέτει, ότι η αναχώρηση των δυο σημαντικών μαθητών του Μεθοδίου, που προαναφέραμε, του Κλήμη και του Ναούμ, από τη βουλγαρική πρωτεύουσα στην απομακρυσμένη Αχρίδα, αποτέλεσε είτε πράξη διαμαρτυρίας κατά της φιλοβυζαντινής πολιτικής των Βουλγάρων τσάρων είτε τιμωρία, που επέβαλε ο ηγεμόνας της Βουλγαρίας στους δυο αυτούς μαθητές ακριβώς για την αντίθεσή τους αυτή⁷. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε εδώ, ότι παρόμοιες ερμηνείες δεν βρίσκουν ερείσματα στις πηγές. Αντίθετα είναι γνωστό ότι ο Κλήμης μετά την επτάχρονη παραμονή του στην Αχρίδα έγινε επίσκοπος.

Η δραστηριότητα των μαθητών του Κυρίλλου και Μεθοδίου στα τέλη

7. I. Velez, *Kirilometodievskata tradicija i kontinuitet*, Skopje 1997, σ. 16. — L. Moszynski, Kryteria stosowane przez Konstantego-Cyryla przy wprowadzaniu wyrazow obcego pochodzenia do textow slowianskich, *Slavia* 38 (1969) 4, 552-564.

του 9ου αιώνα στα δυο αυτά φιλολογικά κέντρα σημαδεύει την αρχή μιας λαμπρής περιόδου του βουλγαρικού πολιτισμού, που συνήθως χαρακτηρίζεται ως η «χρυσή εποχή». Η εξαιρετική σημασία των κέντρων αυτών και για την ιστορία της βουλγαρικής γλώσσας δεν επιτρέπει στους Βούλγαρους να αγνοήσουν την σχολή της Αχρίδας. Άλλωστε πρέπει να συνειδητοποιήσουμε, ότι ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος της Αχρίδας παίζει έναν κεντρικό ρόλο και κατά τη δεύτερη «χρυσή» περίοδο, που γνώρισε ο βουλγαρικός πολιτισμός, εκείνη της εθνικής αφύπνισης κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μια και οι περισσότεροι πρωτεργάτες της προέρχονται από αυτόν ακριβώς το χώρο⁸.

Αυτός ο γεωγραφικός χώρος —στον οποίο εμφανίστηκαν τα γραπτά εκείνα μνημεία της παλαιοσλαβικής γραμματείας τα οποία σήμερα αποτελούν τη βάση των γνώσεών μας για τη χρυσή εποχή του βουλγαρικού πολιτισμού— αποτελεί και ο ίδιος ένα πεδίο έντονων τριβών⁹. Οι ιστορικές περιπέτειες στο χώρο της Βαλκανικής κατά τους αιώνες που ακολούθησαν τη διάλυση του μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους σημάδεψαν και τη μοίρα των γραπτών μνημείων. Έτσι, από τα κείμενα εκείνα της «χρυσής εποχής» ελάχιστα διασώθηκαν στα εδάφη του σημερινού βουλγαρικού κράτους. Τα αρχαιότερα παλαιοσλαβικά κείμενα, τα οποία γνωρίζουμε σήμερα, έχουν την προέλευσή τους από το χώρο της σημερινής ΠΓΔΜ, ή φυλάσσονται σήμερα σε βιβλιοθήκες τρίτων χωρών και αποτελούν μεταγενέστερες αντιγραφές. Στην τελευταία αυτή περίπτωση μάλιστα το γεγονός ότι μεταξύ του αρχικού κειμένου, που συντάχθηκε στη Βουλγαρία, και του αντιγράφου του που έχει διασωθεί στη Ρωσία για παράδειγμα, μεσολάβησαν εκατονταετίες, με μία ή και περισσότερες αντιγραφές και γλωσσικές προσαρμογές, καθιστά τον προσδιορισμό της αρχικής προέλευσης του προτύπου ένα εξαιρετικά δύσκολο έργο. Οι Βούλγαροι επιστήμονες βρίσκονται λοιπόν σήμερα σε μειονεκτική θέση, μια και φέρουν ακέραιο το βάρος της απόδειξης¹⁰.

Έτσι για παράδειγμα τα πιο σημαντικά και αρχαιότερα παλαιοσλαβικά χειρόγραφα προέρχονται αποδεδειγμένα από τον γεωγραφικό χώρο της τότε δυτικής Βουλγαρίας, δηλαδή από τη Μακεδονία και συνδέονται

8. *Literaturni očerci*, 2t., Sofia 1999. — I. Duridanov, *Balgarski vazroždenski knižovnici ot Makedonija*, Sofia 1978.

9. M. Georgievski, *Makedonskoto kniževno nasledstvo od XI do XVIII vek*, Skopje 1979. — I. Vele, *Kirilometodievska tradicija* (όπως στην υποσημ. 7).

10. B. Angelov, *Iz istorijata na rusko-balgarskite literaturni vrazki*, Sofia 1972, σ. 9-25. — F. Thomson, *Made in Russia. A Survey of the Translations allegedly made in Kievan Russia*, στο: *Tausend Jahre Christliches Russland*, ed. G. Birkfellner, Köln, Weimar, Wien 1993, σ. 295-354. — A. A. Alekseev, *Koe-što o perevodach v Drevnej Rusi*, *Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury* 49, 278-295.

άμεσα με την παράδοση της σχολής της Αχρίδας. Πρόκειται, για να απαριθμήσουμε μερικά, για το γλαγολιτικό Ευαγγέλιο του Ασσεμάνι από το δεύτερο μισό του δέκατου ή τις αρχές του ενδέκατου αιώνα, για το Ευαγγέλιο από τη μονή Ζωγράφου του Αγίου Όρους από την ίδια περίοδο, για το Ευχολόγιο και το Ψαλτήριο από τη μονή της Αγ. Αικατερίνης στο Σινά κ.ά.¹¹ Για τη σημερινή πνευματική αλλά και την πολιτειακή ηγεσία του κράτους των Σκοπίων τα παλαιοσλαβικά αυτά γραπτά μνημεία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς του δικού τους λαού. Θεώρηση που εντάσσεται στο «έπίσημο», το γνωστό ιστορικό δόγμα περί «Μακεδονικού έθνους» που προβάλλεται, από το 1944 από τη γειτονική μας χώρα. Οι Βούλγαροι απαντούν στον ισχυρισμό αυτόν με γλωσσολογικά επιχειρήματα, τονίζοντας την ενότητα των νοτιοσλαβικών ιδιωμάτων στο χώρο της Μακεδονίας και Βουλγαρίας όχι μόνο στο παρελθόν, αλλά και στο παρόν¹². Για το λόγο αυτόν δεν αναγνωρίζουν ούτε ένα ιδιαίτερο μακεδονικό έθνος, αλλά ούτε και την σλαβομακεδονική του γλώσσα. Το Φεβρουάριο του 1999 κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψης του πρωθυπουργού της ΠΓΔΜ Λ. Γκεοργιέφσκι στη Βουλγαρία υπογράφηκε μια κοινή δήλωση των πρωθυπουργών των δυο χωρών σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, ένα ανακοινωθέν, το οποίο ερμηνεύθηκε από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ως επίσημη αναγνώριση εκ μέρους της Βουλγαρίας της «μακεδονικής» γλώσσας¹³. Πρόκειται όμως για μια εσφαλμένη ερμηνεία. Η Βουλγαρία αναγνώρισε, όπως μου εξήγησε η βουλγαρική πλευρά, με τη διατύπωσή της στο εν λόγω ανακοινωθέν, τη σλαβομακεδονική όχι ως μια ξεχωριστή γλώσσα, αλλά ως μια παραλλαγή της βουλγαρικής.

Ένα δεύτερο επιχείρημα που προβάλλει η βουλγαρική πλευρά είναι η μεγάλη έμφαση που αποδίδεται από τους ερευνητές της χώρας αυτής στη σημασία της Πρεσλάβας στη ΒΑ Βουλγαρία ως ενός μεσαιωνικού πνευματικού κέντρου με πλούσια παραγωγή. Μια έμφαση που έγινε ακόμη εντονότερη, όταν, από το Μάιο του 1990, ξανάρχισε, μετά από 53

11. Ο κατάλογος των μεταφρασμένων έργων στους: I. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo* 2, Rom 1966. — F. P. Mareš, *Die Anfänge des slawischen Schrifttums und die byzantinisch-griechische Literatur, Cyrillomethodianum* 3 (1975) 1-12.

12. Βλ. το ανυπόγραφο άρθρο της Βουλγαρικής Ακαδημίας των επιστημών *Edinstvoto na balgarskija ezik v minaloto i dnes* (Η ενότητα της βουλγαρικής γλώσσας στο παρελθόν και στο παρόν) στο περιοδικό *Balgarski ezik* 28 (1976) 3-43. — I. Duridanov, *Die Mazedonische Frage. Linguistische Tatsachen und politische Bedingtheit*, ed. H. Schaller, *Sprache und Politik. Die Balkansprachen in Vergangenheit und Gegenwart* (Südosteuropa-Jahrbuch 27), München 1996, σ. 187-202. — Η σχετική βιβλιογραφία για το θέμα και στο: *Makedonski pregled*, Sofia 1994, τ. 4, σ. 155-159.

13. Γ. Ε. Δουδούμης, *Βαλκανικές εξελίξεις* IV, Αθήνα 2000, σ. 79.

χρόνια σιωπής, τη δραστηριότητα και τις δημοσιεύσεις του το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο στη Σόφια.

Αλλά και μια περαιτέρω ατυχής ιστορική συγκυρία είναι εκείνη που προξενεί σύννεφα στις σχέσεις των σημερινών Βουλγάρων επιστημόνων, τη φορά αυτήν με τους ομόδοξους συναδέλφους τους από τη Ρωσία. Πρόκειται για το δεδομένο ότι το μεγαλύτερο μέρος της βουλγαρικής πνευματικής παραγωγής της μετα-κυριλλομεθοδιανής περιόδου διασώθηκε μόνο σε μεταγενέστερα ρωσικά χειρόγραφα. Εδώ καλούνται οι Βούλγαροι να ξεπεράσουν μια σειρά από προβλήματα, για να αποδείξουν τη βουλγαρική προέλευση των πρωτογράφων. Ως παράδειγμα αναφέρουμε τον κώδικα του ηγεμόνα του Κιεβικού κράτους Svjatoslav από το 1073, που είναι γνωστός ως *Izbornik Svjatoslava*. Πρόκειται για το δεύτερο παλαιότερο χρονολογημένο σλαβικό χειρόγραφο, αντιγραφή ενός κώδικα, ο οποίος εκπονήθηκε περίπου 150 χρόνια νωρίτερα στη Βουλγαρία για το βούλγαρο τσάρο Συμεών και για το λόγο αυτόν οι Βούλγαροι το ονομάζουν *Simeonov sbornik*. Επειδή μεταξύ του βουλγαρικού πρωτογράφου και του ρωσικού του αντιγράφου παρεμβάλλονται χρονικά δυο τουλάχιστον άλλες αντιγραφές, στη γλώσσα του εμφανίζονται και στοιχεία του ρωσικού γλωσσικού ιδιώματος¹⁴. Βέβαια, στην περίπτωση αυτήν η βουλγαρική καταγωγή του κώδικα είναι φανερή, σε άλλες όμως ανάλογες περιπτώσεις η απόδειξη είναι δύσκολη ή τελείως αδύνατη. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τη μετάφραση του βυζαντινού χρονικού του Αμαρτωλού, την οποία διεκδικούν οι δυο πλευρές πάνω από έναν αιώνα, μέχρι τώρα χωρίς αποτέλεσμα¹⁵. Τον διάλογο και την αντικειμενική έρευνα δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο μια επιπρόσθετη, εξω-επιστημονική παράμετρος, το γεγονός ότι, κατά το παρελθόν αλλά εν μέρει και σήμερα, η ρωσική πλευρά αρνείται να δεχθεί ότι οι απαρχές της παλαιорωσικής γραμματείας έχουν τις ρίζες τους στη μεσαιωνική Βουλγαρία και ότι η ρωσική γραμματεία είναι τουλάχιστον κατά έναν αιώνα νεότερη της βουλγαρικής.

Τα παραδείγματα στα οποία μόλις αναφερθήκαμε μας θέτουν όμως και ένα επιπλέον, εξίσου καίριο, ερώτημα, το οποίο περιμένει την απάντησή του, της επίδρασης δηλαδή της βουλγαρικής γραμματείας στη πνευματική παραγωγή του πρώτου ρωσικού κρατικού μορφώματος, του

14. A. Minčeva, *Starobalgarskijat knižoven ezik v Simeonovija sbornik po prepisa ot 1073g.* T.1. Izsledvanija i tekst, Sofia 1991.

15. F. J. Thompson, *The Bulgarian Contribution of the Reception of Byzantine Culture in Kievan Rus': the Myths and the Enigma*, *Harvard Ukrainian Studies* 12-13, Cambridge 1988/89, 214-161.

Κράτους του Κιέβου¹⁶. Τίθεται συγκεκριμένα το ερώτημα, πώς ή από πού ήρθαν τα χειρόγραφα του πρώτου βουλγαρικού κράτους στη Ρωσία; Στο ζήτημα αυτό σημασία έχει η περίοδος 971-1018. Το έτος 971, όταν ο Ρώσος ηγεμόνας Svyatoslav κατέκτησε την πρωτεύουσα του βουλγαρικού κράτους, την Πρεσλάβα, την οποία και εγκατέλειψε μετά την εναντίον του εκστρατεία από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή, η βιβλιοθήκη της Πρεσλάβας είτε λεηλατήθηκε από τον ρώσο ηγεμόνα και μεταφέρθηκε κατευθείαν στη Ρωσία, είτε κατασχέθηκε από τον Τσιμισκή και μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Η πρώτη εκδοχή δεν φαίνεται πολύ πιθανή, αν αναλογιστούμε τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες ο Σβιατοσλάβος εγκατέλειψε το πεδίο μάχης στο Δούναβη και το γεγονός, ότι ήταν ακόμη ειδωλόατρης¹⁷. Πιο πιθανή φαίνεται η δεύτερη εκδοχή, η μεταφορά δηλαδή της βιβλιοθήκης από την Πρεσλάβα στην Κωνσταντινούπολη, από την οποία, πιθανότατα ως προίκα της πορφυρογέννητης πριγκίπισσας Άννας, μεταφέρθηκε στη νεοφώτιστη Ρωσία το 988 μετά το γάμο της Άννας με τον ηγεμόνα της Κιεβικής Ρωσίας, τον Βλαδίμηρο¹⁸.

Αν όμως καμιά από τις παραπάνω δυο εκδοχές δεν ισχύει, τότε η Ρωσία μετά την επίσημη βάπτιση το 988, έπρεπε, για τις ανάγκες της σε μεταφρασμένα παλαιοσλαβικά λειτουργικά και εκκλησιαστικά κείμενα, να απευθυνθεί στο κράτος του Σαμουήλ και την αυτοκέφαλη ήδη εκκλησία της Αχρίδας¹⁹. Τον γεωγραφικό αυτόν χώρο, όπου το βραχύβιο κράτος του Σαμουήλ, με κέντρα του την Πρέσπα και την Αχρίδα, συνέχιζε τη βουλγαρική δυναστική παράδοση και κατά το χρονικό διάστημα 976-1018 αντιστεκόταν στην υποταγή του στο Βυζάντιο, θεωρείται σήμερα από την σκοπιανή ιστοριογραφία ως το πρώτο κράτος των «Μακεδόνων».

Καταλήγοντας, είναι προφανές ότι η διαμάχη για τη κυριλλομεθοδιανή κληρονομιά αποτελεί ένα αναπόσπαστο μέρος των εθνικών φιλολογιών και ιστοριογραφιών, έχει πολλές προεκτάσεις φορτισμένες από έντονο συναισθηματισμό και πολιτική χροιά. Η κατάσταση αυτή θα πα-

16. B. Angelov, Pronikvane na starobalgarski sačinienija v starata ruska literatura, στο: *Starobalgarska literatura* 2 (Sofia 1977) 20-46. — N. Kočev, Die Anfänge der russisch-bulgarischen literarischen Kontakte, στο: *Tausend Jahre Christentum in Russland*, ed. K. Ch. Felmy, Göttingen 1988, σ. 503-509.

17. Για την εκστρατεία βλ. την περιγραφή του Λέοντα Διακόνου, *Historia*, ed. C. B. Haase, Bonn 1828.

18. A. A. Turilov, Bolgarskie literaturnye pamjatniki epochi pervogo carstva v knižnosti moskovskoj Rusi 15-16 veka, στο: *Slavjanovedenie* 1995/3, 31-45.

19. A. A. Ταχιάος, *Το εφήμερο-κράτος του Σαμουήλ (976-1018)*, Θεσσαλονίκη 1990. — Δ. Γόνης, *Ιστορία της εκκλησίας της Βουλγαρίας*, Αθήνα 1995. — Ι. Ταρνανίδης, *Η διαμόρφωση του αυτοκέφαλου της Βουλγαρικής εκκλησίας (844-1235)*, Θεσσαλονίκη 1976.

ραμείνει πιθανώς ως έχει, μέχρις ότου επικρατήσει επιτέλους η άποψη ότι η κληρονομιά των Κυρίλλου και Μεθοδίου είναι κοινή για ολόκληρο τον ορθόδοξο σλαβικό κόσμο και δεν αποτελεί την αποκλειστική ιδιοκτησία ενός και μόνον από τους σημερινούς σλαβικούς λαούς.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Κωνσταντίνου Δ. Σ. Παϊδα

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΑΣΥΛΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΠΙΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΖΩΝΑΡΑ*

Ιδιαίτερη σημασία στη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία έχει η μελέτη του δικαίου του ασύλου, το οποίο καθιερώθηκε εθιμικά στο βυζαντινό δίκαιο. Η εξέλιξη του δικαίου του ασύλου αντανακλά με τον καλύτερο τρόπο τον ανταγωνισμό μεταξύ του θεσμοθετημένου κράτους, που επιθυμούσε να διατηρήσει αμείωτη την ποινική δικαιοδοσία των οργάνων του, και της Εκκλησίας, που αποσκοπούσε στην ενίσχυσή της ως πολιτειακού παράγοντος μέσω της ενδυνάμωσης του δικαίου του ασύλου¹. Ο ανταγωνισμός αυτός είχε ως φυσική συνέπεια τον αυστηρό καθορισμό τόσο του δικαιώματος όσο και της έκτασης του ασύλου, ενώ προβλέφθηκαν και συγκεκριμένες ποινές για τους υπαίτιους παραβίασης των σχετικών με το δίκαιο του ασύλου διατάξεων².

Αναλυτικότερα, το δικαίωμα επίκλησης των διατάξεων περί ασύλου στερούνταν, σύμφωνα με τους περιορισμούς του ιουστινιάνειου κώδικα³, οι φονείς, οι μοιχοί, οι άρπαγες παρθένων και όσοι είχαν οικονομικές εκκρεμότητες έναντι του δημοσίου. Στα Βασιλικά, τα οποία συνιστούν και την τελευταία κωδικοποιητική απόπειρα της αυτοκρατορίας, δεν απαντά καμία διάταξη που να στερεί από το δικαίωμα επίκλησης του ασύλου όσους είχαν κριθεί ένοχοι εγκλήματος καθοσίωσης, ή όσους αποτελούσαν απειλή κατά του αυτοκράτορος. Ως εκ τούτου, ex silentio προκύπτει το συμπέρασμα πως, εκτός από τους περιορισμούς της ιουστινιάνειας νεα-

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον ομότιμο καθηγητή του Παν/μίου Αθηνών κ. Σπ. Τρωιάνο, ο οποίος με τις γενναιόδωρες παρατηρήσεις του συνέβαλε στη βελτίωση της παρούσης μελέτης. Οποιαδήποτε σφάλματα και ανακρίβειες παραμένουν, βαρύνουν, όπως είναι ευνόητο, αποκλειστικά και μόνον τον συγγραφέα.

1. Για τη στάση της πολιτείας και της Εκκλησίας αναφορικά με τον θεσμό του ασύλου βλ. γενικά Σπ. Τρωιάνος, Το δίκαιο του ασύλου στο Βυζάντιο, *Καθημερινή, Επτά Ημέρες* (16 Ιανουαρίου 2000), σσ. 5-7, και του ιδίου Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 1997, σσ. 63-65.

2. *C.Th.*, 9.45.1 (έτους 392), 9.40.16 (έτους 398), 9.45.3 και 9.45.5 (ετών 398 και 432 αντιστοίχως).

3. *C.J.*, 1.12.2 (έτους 409), 3 (έτους 431), 6 (έτους 466) και νεαρά 17 (έτους 535).

ράς 17 (έτους 535) κάθε πολίτης δικαιούνταν να επικαλεστεί το δίκαιο του ασύλου, προκειμένου να προστατευτεί από ποινική δίωξη ή απειλή⁴. Τοποτηρητές των διατάξεων περί ασύλου, πέραν βέβαια των θεσμοθετημένων οργάνων της Πολιτείας, ήταν οι εκκλησιαστικοί άρχοντες που έδρευαν στον ιερό χώρο, όπου είχε καταφύγει ο ικέτης, ενώ ως αυτονόητος εκλαμβάνονταν από τον νομοθέτη ο σεβασμός των διατάξεων αυτών εκ μέρους των οργάνων της πολιτείας. Η παραβίαση δε των διατάξεων περί ασύλου⁵ επέσυρε κατά περίπτωση την ποινή της τύφλωσης⁶ ή του δαρμού, της κουράς και της εξορίας⁷ (δηλ. εξισωνόταν με το αδίκημα της ιεροσυλίας⁸).

Το κύρος του δικαίου του ασύλου στην πράξη βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση από την προσωπικότητα του ικέτη και του εντολέα της δίωξης, από τον βαθμό, στον οποίον ο ικέτης συνιστούσε σοβαρή απειλή για τον εντολέα της δίωξης, και από την ιδιαιτερότητα της χρονικής συγκυρίας. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να επισημανθεί ότι η συντριπτική πλειονότητα των περιστατικών επίκλησης του δικαίου του ασύλου που μαρτυρείται στις ιστοριογραφικές πηγές της πρώιμης, μέσης και ύστερης περιόδου αφορούν σε περιπτώσεις, κατά τις οποίες αυτός που επικαλούνταν το δίκαιο του ασύλου ήταν είτε ηγέτης ή συμμετοχος αποτυχημένου στασιαστικού κινήματος, είτε έκπτωτος βασιλεύς ή πολύ οικείο του πρόσωπο —συγγενικό ή μη. Ως εκ τούτου, είναι προφανές πως βασική επιδίωξη του ικέτη ήταν πρωτίστως η σωτηρία της ζωής του και, εν συνεχεία, η επίτευξη μιας επιεικούς κατά το δυνατόν ποινής (αποφυγή τύφλωσης ή ακρωτηριασμού).

Στην παρούσα μελέτη διερευνώνται οι περιπτώσεις εκείνες επίκλησης του δικαίου του ασύλου που μαρτυρούνται στην *Έπιτομή Ιστοριών* του

4. Για την προσπάθεια της πολιτείας να περιορίσει το δικαίωμα του ασύλου βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο*, 64-65.

5. Για το έγκλημα της παραβίασης του ασύλου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Τὰ περί τὴν ῥησκειαν ἐγκλήματα εἰς τὰ νομοθετικά κείμενα τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων*, *Δίπτυχα* 1 (1979) 181-184. — Κ. Παϊδας, *Εἰς αὐτὸ τὸ καὶ ἀγγέλοις αἰδέσιμον φονίως εἰσελαύνουσιν ἡσαστήριον: Παραβιάσεις των διατάξεων περί ασύλου στις ιστοριογραφικές πηγές του ενδέκατου αιώνα*, *Σύμμεικτα* 16 (υπὸ ἐκδόσει).

6. Για την ποινή της τύφλωσης στο βυζαντινό ποινικό δίκαιο βλ. Οδ. Λαμφίδης, *Ἡ ποινὴ τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῦς*, Αθήνα 1949. — Κ. Μπουρδάρ, *Καθοσμίσεις καὶ τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1981, σσ. 167-168. — Σπ. Τρωιάνος, *Οἱ ποινές*, 35, σημ. 73. Επίσης, Ι. Λασκαράτος — Σ. Μαρκέτου, *Ἡ ποινὴ τῆς τυφλώσεως στὸ Βυζάντιο*, *Βυζαντινὰ Μελέτα* 2 (1990) 165-188, καὶ J. Herrin, *Blinding in Byzantium*, στον τόμο C. Scholz — G. Makris (εχδ.) *Πολύπλευρος νοῦς, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag* [Byzantinisches Archiv], Λιψία 2000, σσ. 56-68.

7. Β., 60.45.12.

8. Β., 5.1.13 καὶ 60.45.18.

Ιωάννη Ζωναρά. Το υλικό αυτό, το οποίο εξετάζεται παράλληλα και με τις πρωτεύουσες ιστοριογραφικές πηγές που το παραδίδουν, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο συντάκτης του ήταν ένας από τους διαπρεπέστερους νομικούς της υπερχιλιετούς βυζαντινής ιστορίας και, ως εκ τούτου, η οπτική του αναφορικά με την ισχύ του δικαίου του ασύλου έχει ξεχωριστή σημασία.

Στις 18 Ιανουαρίου του 350 ο κόμης Flavius Magnus Magnentius στασίασε κατά του Κώνσταντος⁹, αυτοκράτορος του δυτικού ρωμαϊκού κράτους, στο Augustodunum και με την υποστήριξη του comes rerum privatarum Μαρκελλίνου ανακηρύχθηκε αυτοκράτωρ. Τα γεγονότα της στάσεως διηγείται γλαφυρά ο Ζωναράς: (Μαγνέντιος) άτυχοῦντα περί τὸν Περσικὸν πόλεμον ἤκουε τὸν Κωνστάντιον, καὶ εὐκαιρίαν ἔκρινε τῆνικαῦτα τοῦ ἐπικεχειρηκέναι τῇ τυραννίδι. Καὶ πλασάμενος τὰ ἑαυτοῦ ἐορτάζειν γενέθλια ἐν Αὐγουστούλῳ τῇ πόλει συνεκάλεσε τοὺς ἐξόχους τῆς πόλεως τοῦ συμποσίου αὐτοῦ συμμεθέξοντας, τοὺς μὲν καὶ συνίστορας αὐτῷ τοῦ σκοποῦ, τοὺς δὲ καὶ ἀμετόχους τοῦ σκέμματος, καὶ παρέτεινε τὸν πότον ἕως ἑσπέρας. Ἐξαναστὰς δὲ τοῦ συμποσίου αἴφνης εἰς τὸν κοιτῶνα εἰσέδραμε καὶ πρόεισιν ἐκεῖθεν μετὰ βραχὺ ἐν σχήματι βασιλείας σὺν δορυφόροις πολλοῖς, ὃ τοὺς μὴ συνειδότας αὐτῷ τὴν πρᾶξιν ἐτάραξεν. Ἐκεῖνος δὲ διαλεχθεὶς τοῖς παροῦσι τοὺς μὲν ἔπεισε συνθέσθαι αὐτῷ, ἐνίους δὲ γε καὶ ἐβιάσατο. Ἀμέσως μετὰ, αφοῦ φρόντισε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὐνοία ὅλων ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ νὰ κρατήσῃ μυστικά τὰ σχέδιά του σὲ ὅλους τοὺς ἐκτὸς τῆς πόλεως, αὐτίκα στέλλει τοὺς τὸν Κώνσταντα ἀναιρήσοντας, πρὶν ἢ γνοίῃ τὸ τόλμημα. Ἡ ἐκδοχή, τὴν ὁποίαν υιοθετεῖ ὁ Ζωναράς, θέλει τὸν Κώνσταντα νὰ σφαγιάζεται μαζί με τοὺς λιγοστοὺς συντρόφους του, ἐνὺ κοιμόταν ἀποκαμωμένος ἀπὸ τὸ κυνήγι στὸν Ροδανὸ ποταμὸ. Ὡστόσο, παραδίδει καὶ ἄλλη μία, σαφῶς πιο ἐνδιαφέρουσα, ἐκδοχή γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Κώνσταντος: Οἱ δὲ μὴ οὕτω φασὶ γενέσθαι τὴν ἐκεῖνου ἀναίρεσιν, γινῶναι δ' ἐκεῖνον τὴν κατ' αὐτοῦ ἐπανάστασιν καὶ μονωθέντα, καταλιπόντων αὐτὸν τῶν περὶ αὐτόν, νὰ ᾧ προσφυγεῖν. Κάκεῖ τὰ τῆς βασιλείας παράσημα ἀπεκδύσασθαι κάκεῖθεν ἐχβληθέντα ἀναιρεθῆναι, ἐπτακαιδέκατον ἔτος ἀνύσαντα παρὰ τῇ ἀρχῇ, τῆς δ' ἡλικίας ἤδη παρεληλυθότα τριακοστὸν¹⁰. Σύμφωνα με τὴ δευτέρη

9. Για τὸν Κώνσταντα βλ. Paulys - G. Wissowa, RE, τ. IV, λήμμα *Constans I*, σσ. 948-952 (O. Seeck): A. Jones - J. Martindale - J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. 1 A.D. 260-395, Cambridge 1971, λήμμα *Constans I*, σ. 220: ODB, τ. 1, Oxford University Press, Oxford 1991, λήμμα *Constans I* (T.E.G.), σ. 496.

10. Ιωάννης Ζωναράς, *Έπιτομή Ιστοριῶν* (ἐκδ. Th. Büttner-Wobst), (σσ. 31-33) 13.6.12 καὶ ἐξῆς. Σύμφωνα με τὸν Ζώσιμο, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει τὸ περιστατικὸ τῆς ἐπὶ κλήσης τοῦ δικαίου τοῦ

αυτή εκδοχή, ο ικέτης αποσπάστηκε διά της βίας από τον ναό, ενώ δεν υπάρχει καμία αναφορά για επιβολή ποινής στους παραβάτες των διατάξεων περί ασύλου.

Τον Αύγουστο του 476 ο Ζήνων, ο οποίος είχε διαφύγει από την Κωνσταντινούπολη στις 9 Ιανουαρίου του 475, εισήλθε στη Βασιλεύουσα και έγινε δεκτός από τα στρατεύματα που βρίσκονταν στην Πόλη, από τη σύγκλητο, από τη Βερίνα και από τον δήμο των Πρασίνων. Μπροστά στον κίνδυνο να συλληφθεί ο ίδιος και η οικογένειά του από τον Ζήωνα, ο Βασιλίσκος¹¹ κατέφυγε μαζί με τα μέλη της οικογένειάς του στον ναό της Αγίας Σοφίας, όπου και επικαλέστηκε το δίκαιο του ασύλου. Ο Ζωναράς αφηγείται τα γεγονότα: *Κάντευθεν ἐλθὼν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Ζήνων ἐδέχθη ὑπὸ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ λαοῦ. Καὶ ὁ Βασιλίσκος τῇ ἐκκλησίᾳ προσπεύφευγε μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν παίδων, ὅθεν ἐξῆλθε πληροφορίαν λαβὼν ὡς οὐ στερηθήσεται τῆς ζωῆς. Καὶ ἀπήχθησαν εἰς τι φρούριον, ἔνθα λέγεται εἰς πύργον κατακλεισθῆναι σὺν τοῖς φιλτάτοις καὶ διαφθαρήναι λιμῷ. Ἕτεροι δὲ ἀναιρεθῆναι αὐτοὺς ἐν τῷ ἀπάγεσθαι λέγουσιν (...) Ὁ γοῦν Βασιλίσκος εἴτε ὡς εἴρηται εἴτ' ἄλλως ἐπὶ δύο τυραννήσας ἐνιαυτοὺς διώλετο*¹². Ο Ζωναράς με την αφήγησή

ασύλου, ο Κώνστας, όταν συνειδητοποίησε την επιτυχία του στασιαστικού κινήματος που εκδηλώθηκε εναντίον του, προσπάθησε να διαφύγει και επεζήτησε καταφύγιο σε μία μικρή πόλη, την Ελένη, στην περιοχή του Πυρηναίου. Εκεί, αφού εγκαταλείφθηκε από τους συντρόφους του, συνελήφθη από τους διώκτες του και δολοφονήθηκε. Σχετικά βλ. Ζώσιμος, *Ιστορία Νέα* (έκδ. F. Paschoud), 2.42.5.

11. Για τον Βασιλίσκο βλ. ODB, τ. 1, λήμμα *Basiliskos* (T.E.G.), σ. 267. — Jones-Martindale-Morris, *The Prosopography*, τ. II A.D. 395-527, Cambridge 1980, λήμμα *Basiliskos*, σσ. 212-214. — B. Croke, *Basiliscus the Boy-Emperor*, GRBS 24 (1983) 81-91.

12. Ζωναράς, (σσ. 128-130) 14.2.10 και εξής. Η αφήγηση των γεγονότων από τον Ζωναρά συμφωνεί πλήρως με τη μαρτυρία του Θεοφάνη: *Τοῦ δὲ Ζήωνος σὺν Ἀρεάδῃ τὴν βασιλεύουσαν καταλαβόντος, ἐδέχθη ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τῆς συγκλήτου. Ὁ δὲ Βασιλίσκος ἐλθὼν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τὸν βασιλικὸν ἀποθέμενος στέφανον ἐν τῇ θείᾳ τραπέζῃ ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ προσέφυγε σὺν Ζηνωδίᾳ, τῇ καχοδόξῳ αὐτοῦ γυναικί. Ὁ δὲ Ζήνων καταλαβὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν παρεγένετο καὶ οὕτως εἰσῆλθεν εἰς τὰ βασίλεια. Ἀποστεilas δὲ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἔλαβε τὸν Βασιλίσκον, δούς αὐτῷ λόγον μὴ ἀποκεφαλίζειν αὐτόν τε καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ· ὃν ἀποστεilas εἰς Κουκουσὸν τῆς Καππαδοκίας ἀποκλεισθῆναι προσέταξεν εἰς ἕνα πύργον σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ τῇ λιμῷ διαφθαρήναι· τινὲς δὲ φασιν, ὅτι ἀπαγόμενος ἀποσφάττεται. Σχετικά βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (έκδ. C. de Boor), 124.24-125.2. Η εξιστόρηση του γεγονότος από τον Μαλάλα συνάδει με την πρώτη εκδοχή, σύμφωνα με την οποία ο Βασιλίσκος και η οικογένειά του φυλακίστηκαν σε ένα κάστρο της περιοχής της Καππαδοκίας, όπου και βρήκαν τραγικό θάνατο από αστία. Σχετικά βλ. I. Μαλάλα, *Χρονογραφία* (έκδ. I. Thurn), (σ. 303) 15.5.62-70. Με την εκδοχή αυτή συμφωνεί και ο Προκόπιος, ο οποίος όμως δίνει την ενδιαφέρουσα πληροφορία πως τον Βασιλίσκο παρέδωσε στον διώκτη του Ζήωνα ὁ τῆς πόλεως ἱερεὺς Ἀχάκιος εξαιτίας τῆς ασέβειας καὶ τῆς καχοδοξίας που διέκρινε τον τύραννο Βασιλίσκο ως οπαδό της αίρεσης του Ευτυχούς. Σχετικά βλ. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων* (έκδ. J. Haury – G. Wirth), (σσ. 343-344) 3.7. Αυτή ακριβώς η αναφορά του Προκόπιου δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά για τον ρόλο που όφειλαν να διαδραματίζουν και για τη στάση που κρατούσαν στην πράξη οι εκκλησιαστικοί λειτουργοί ως «εγγυητές» του δικαίου του ασύλου σε ανάλογες περιπτώσεις.*

του καθιστά σαφές πως ο Ζήνων τυπικά δεν κατέλυσε το άσυλο της Μεγάλης Εκκλησίας, ουσιαστικά όμως παραβίασε τις σχετικές διατάξεις, καθώς ο Βασιλίσκος και η οικογένειά του δεν ωφελήθηκαν από την προσφυγή τους στον ναό της Αγίας Σοφίας, αλλά αντιθέτως θανατώθηκαν χωρίς να τύχουν επιεικούς μεταχείρισης από τον διεκδικητή του θρόνου και, κυρίως, χωρίς να ακολουθηθεί η σύνομη διαδικασία για το έγκλημα της καθοσίωσης που βάρυνε τον Βασιλίσκο για την ανατροπή του Ζήνωνος¹³.

Το 711 ο Ιουστινιανός Β΄ απέστειλε μεγάλη ναυτική δύναμη, για να εκδικηθεί τους Χερσωνίτες και τους Βοσποριανούς για τη στάση που είχαν κρατήσει έναντι αυτού κατά τη διάρκεια της εξορίας του. Επειδή, όμως, οι πατρίκιοι Μαύρος και Στέφανος εν μέρει μόνον εξετέλεσαν τις εντολές του Ιουστινιανού Β΄, εκείνος απέστειλε εκ νέου δυνάμεις στη Χερσώνα με σαφείς διαταγές να κατασκάψουν την πόλη εκ θεμελίων. Ως αντίδραση στις θηριώδεις προθέσεις του αυτοκράτορος οι εντόπιοι πληθυσμοί στασίασαν και αναγόρευσαν αυτοκράτορα τον Βαρδάνη-Φιλιππικό, στο πλευρό του οποίου συντάχθηκε και το εκστρατευτικό σώμα που είχε αποστείλει στην περιοχή ο Ιουστινιανός Β΄. Στο μεταξύ, ο Ιουστινιανός Β΄, επειδή δεν είχε καμία είδηση από τις δυνάμεις που είχε αποστείλει στη Χερσώνα και επειδή διαισθανόταν την εκδήλωση στάσης, εγκατέλειψε τη Βασιλεύουσα και συνοδευόμενος από τις δυνάμεις του θέματος του Οφικίου, από μέρος των δυνάμεων του θέματος των Θρακησίων και από τρεις χιλιάδες Βουλγάρους στρατοπέδευσε στην πεδιάδα του Δαματρύ, στην περιοχή της Χρυσουπόλεως. Τότε, όμως, διαπίστωσε πως οι δυνάμεις του ανταπαιτητή του θρόνου βρίσκονταν πολύ κοντά στην Βασιλεύουσα και πως κάθε προσπάθεια εκ μέρους του να ανακόψει την πορεία τους ήταν μάταιη. Για τον λόγο αυτόν, παρέμεινε στον Δαματρύ, όπου εγκαταλελειμμένος από τους στρατιώτες του συνελήφθη από τον Ηλία και αποκεφαλίστηκε, ενώ η κεφαλή του μεταφέρθηκε μέσω διαφόρων επαρχιών στη Ρώμη. Στα πλαίσια της αποτροπής του κινδύνου αναγόρευσης σε αυτοκράτορα του διαδόχου του Ιουστινιανού Β΄ Τιβερίου, ο Βαρδάνης-Φιλιππικός διέταξε τη σύλληψη και τη θανάτωση εκείνου. Ο Ζωναράς αφηγείται τα γεγονότα: *Πρὸς ὃν ὁ εἰρημένος Ἡλίας ἀποσταλεῖς ἡδυνήθη πείσαι τὸ μετὰ Ἰουστινιανοῦ στρατιωτικὸν ἀποστῆναι αὐτοῦ καὶ προσρῆναι Φιλιππικῷ. Καταλειφθεὶς τοίνυν παρὰ τῶν στρατιωτῶν Ἰουστινιανὸς χειροῦται καὶ χερσὶν οἰκείαις εὐθύς ὁ Ἡλίας ἀφείλε τὴν*

13. Για τον ανταγωνισμό γύρω από τη νομιμότητα του Ζήνωνος βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Τίνα αυτοκράτειρα εικονίζει ἡ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ πινακὶς τοῦ ἐν Φλωρεντίᾳ Bargello; Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας* 5 (1969) 141-147, τῆς ἰδίας *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1996², σσ. 217-218.

αὐτοῦ κεφαλὴν. Ὁ δὲ τούτου παῖς ὁ Τιβέριος μετὰ τῆς πρὸς μητρὸς μάμμης Ἀναστασίας (ἡ γὰρ μήτηρ αὐτοῦ Θεοδώρα ἔφθη θανεῖν) τῷ ἐν Βλαχέρναις ναῷ προσφυγὼν εἰσέδου τὸ θεῖον θυσιαστήριον καὶ ὑπὸ τὴν παναγῇ γενόμενος τράπεζαν, ἐνὸς τῶν ταύτην ἀνεχόντων στυλίσκων δεδραγμένος ἰκέτευε μὴ θανεῖν. Ἄλλ' οἱ σταλέντες εἰς ζήτησιν αὐτοῦ ἐξελεύσαντες τοῦ θυσιαστηρίου τὸν παῖδα μαχαίρᾳ τούτου τὸν λαίμῳ ὡς βοσκήματος ἀπέτεμον ἀπηνῶς¹⁴.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περιγραφή του Ζωναρά, στὴν περίπτωση τοῦ Τιβερίου οἱ διατάξεις περὶ ἀσύλου παραβιάστηκαν βάνουσα, καθὼς οἱ διώκτες τοῦ δεν σεβάστηκαν τὴν ιερότητα τοῦ χώρου, ἀπέσπασαν βιαίως τὸν ἰκέτη ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα καὶ τὸν θανάτωσαν χωρὶς νὰ τὸν βαρύνει καμία κατηγορία καὶ χωρὶς νὰ ἔχει προηγηθεῖ δίκη. Αυτονόητο εἶναι, βέβαια, πὼς οἱ παραβάτες τῶν διατάξεων περὶ ἀσύλου καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δεν υπέστησαν καμία τιμωρία, ἐφόσον οἱ ἐνέργειές τους υπαγορεύονταν ἀπὸ τὸ συμφέρον τοῦ νέου αυτοκράτορα.

Τὸ 797 ἡ αυτοκράτειρα Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία, ἀφοῦ τύφλωσε με βάνουσο τρόπο τὸν γιο τῆς Κωνσταντίνου Σ', ἐγίνε ἡ πρώτη γυναίκα στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας πού καὶ τυπικά κατεῖχε τὸν θρόνο ὡς μονοκράτωρ¹⁵. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τῆς ἀντιμετώπισε ἰσχυρές

14. Ζωναράς, (σ. 242) 14.25.6-17. Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διήγηση τῆς σφαγῆς τοῦ Τιβερίου ἀπὸ τὸν Θεοφάνη (*Χρονογραφία*, 380.14-29), ὁ ὁποῖος περιγράφει με λεπτομερῆ τρόπο τὰ ὅσα ἐκτυλίχθησαν στὸν ναὸ τῶν Βλαχερνῶν: Καὶ ὁ μὲν Μαῦρος ἅμα τοῦ ῥηθέντος Στροῦθου ἐν Βλαχέρναις πορευθεὶς εἶρε τὸν Τιβέριον κρατοῦντα τῇ μιᾷ χειρὶ τὸ κιονάκιον τῆς ἁγίας τραπέζης τοῦ θυσιαστηρίου τῆς θεομήτορος, καὶ τῇ ἑτέρᾳ τὰ τίμια ξύλα καὶ ἐν τῷ τραχήλῳ φυλακτά, ἔξωθεν δὲ τοῦ βήματος παρακαθεζομένην Ἀναστασίαν, τὴν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ μητέρα. Ἦ τις τοῖς ποσὶ τοῦ Μαύρου κυλινδουμένην ἤτειτο μὴ ἀποκαθῆναι τὸν αὐτῆς ἔγγονα Τιβέριον, ὡς μὴδὲν ἄτοπον πράξαντα. Αὐτῆς δὲ τοὺς πόδας τούτου κατεχούσης καὶ μετὰ δακρύων ἰκετευούσης, εἰσελθὼν ὁ Στροῦθος ἔνδον τοῦ βήματος βίᾳ ἀφήρπασεν αὐτόν· καὶ τὰ μὲν τίμια ξύλα ἐξ αὐτοῦ ἄρας ἐπάνω τῆς τραπέζης ἐπέθηκεν, τὰ δὲ φυλακτά εἰς τὸν ἴδιον προσήρησε τράχηλον. Καὶ λαβόντες τὸν παῖδα ἐπὶ τῷ ἄνω τῶν Καλλινίκης παραπορτίῳ καὶ τοῦτον ἐκδύσαντες καὶ ἐπὶ τῆς φλιάς ἀπλώσαντες δίκην προβάτου αὐτὸν ἐλαρυγγοτόμησαν, καὶ τοῦτον ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων ἀναργύρων, τῷ λεγομένῳ Παυλίνης, ταφῆναι προσέταξαν. Ἡ περιγραφή τοῦ Θεοφάνη καταδεικνύει σαφέστερα τὸ μένος τῶν διωκτῶν τοῦ Τιβερίου, καθὼς φαίνεται πὼς τόσο οἱ ἰερεῖς τῆς Ἀναστασίας — ἡ ἴδια ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ δίκη τῆς τύχης — ὅσο καὶ ἡ ἐπίταξη τῆς ιερότητος τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν τιμίων ξύλων καὶ τῶν ἱερῶν περιόπτων δεν κατέστησαν ἐπαρκὴ μέσα, προκειμένου νὰ μὴν παραβιαστῇ ὁ ἀσύλος χώρος τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου ἢ, τουλάχιστον, νὰ διασωθεῖ ὁ ἰκέτης. Τὴν ἀπέλπιδα προσπάθεια τῆς Ἀναστασίας νὰ σώσει τὴ ζωὴ τοῦ Τιβερίου καὶ τὴν κατάφωρη παραβίαση τοῦ δικαίου τοῦ ἀσύλου ἀπὸ τὸν Στροῦθο μαρτυρεῖ καὶ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, *Ἱστορία Σύντομος* (ἐκδ. C. Mango), 45.

15. Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός πὼς, ἐπειδὴ ἡ ἀσκησις τῆς βασιλικῆς εξουσίας ἀπὸ γυναῖκα στὴ συνείδηση τῶν βυζαντινῶν ἐλαμβανόταν ὡς παραβίαση τῆς φυσικῆς τάξης, κατὰ τὸ δόγμα τῆς βασιλείας τῆς Εἰρήνης δεν μετεβλήθη τὸ τυπικὸ τῶν ἐγγράφων καὶ ἡ Εἰρήνη ἀποκαλοῦνταν σὲ αὐτὰ ὄχι βασιλίς, ἀλλὰ βασιλεὺς. Σχετικὰ βλ. L. Burgmann, *Die Novellen der Kaiserin Eirene, Fontes Minores IV*. [Forschungen der byzant. Rechtsgeschichte, 7.], Frankfurt 1981, σσ. 1-36 (ἐπὶ τοῦ προκειμένου σσ. 16, 26). Γιὰ τὴν ἀντιλήψεις τῶν βυζαντινῶν σχετικὰ με τὴν ἀσκησις τῆς βασιλικῆς εξουσίας ἀπὸ γυναῖκες βλ. R. Hiestand, *Eirene basileus- Die Frau als Herr-*

αντιδράσεις, εκ των οποίων χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια να εκθρονιστεί και να αντικατασταθεί από έναν από τους γιους του Κωνσταντίνου Ε'. Η κίνηση αυτή σχεδιάστηκε από έναν κύκλο συνωμοτών από τις τάξεις των στρατιωτικών αξιωματούχων, ενώ η επιλογή και προβολή των άβουλων ανδραδελφών της Ειρήνης ως νομίμων διαδόχων του θρόνου —τουλάχιστον έως την ενηλικίωση του νομίμως εκλεγμένου ανήλικου αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Σ'— ήταν απλώς μία προσπάθεια των εμπνευστών της συνωμοσίας να υπαρπάξουν την εξουσία μέσω της ανάδειξης και, εν συνεχεία, της χειραγώγησης ενός άβουλου βασιλέως. Με την αποκάλυψη της συνωμοσίας, οι πρωτεργάτες της σκέφτηκαν να μεταφέρουν τους ανδραδελφούς της Ειρήνης στον ναό της Αγίας Σοφίας υπό την πρόφαση της επίκλησης του ασύλου και εκεί να αναγορεύσουν έναν από αυτούς αυτοκράτορα. Τα σχέδιά τους ανέτρεψε ο πατρίκιος Αέτιος, στενός σύμβουλος της αυτοκρατορίας Ειρήνης, ο οποίος, μόλις πληροφορήθηκε πως οι συνωμότες είχαν καταφύγει στη Μεγάλη Εκκλησία, έσπευσε εκεί και, αφού τους έδωσε τις απαραίτητες εγγυήσεις για τη ζωή τους, τους έπεισε να εξέλθουν οικεία βουλήσει από τον ναό. Εν συνεχεία, τους εξώρισε στην Αθήνα, όπου και τυφλώθηκαν τον Μάρτιο του 799, όταν αποκαλύφθηκε η συμμετοχή τους σε νέα συνωμοσία με την υποστήριξη του Ακαμήρου. Ας δούμε πώς περιγράφει τα γεγονότα ο Ζωναράς: *Τῆς Ειρήνης δὲ μοναρχησάσης, ὡς λέλεκται, οἱ ἀνδράδελφοι αὐτῆς καθειργμένοι τυγχάνοντες ἡδυνήθησαν τῇ μεγάλῃ προσελθεῖν ἐκκλησίᾳ, παρά τινων νεωτεριστῶν πρὸς τοῦτο ἀναπεισθέντες. Ἀέτιος οὖν ὁ εὐνοῦχος, μέγα τότε παρὰ τῇ βασιλίσσει δυνάμενος, ἀπελθὼν καὶ πίστει αὐτοῖς παρασχὼν ὡς οὐδὲν δεινὸν πείσονται, ἐξῆνεγκε τῆς ἐκκλησίας αὐτοὺς καὶ εἰς Ἀθήνας ἀπήχθησαν ὑπερόριοι. Κάκεῖ διαγόντων αὐτῶν τινὲς τῷ τῆς Ἑλλάδος προσῆλθον τῷ ἄρχοντι τῶν Σθλαβικῶν ἐθνῶν, δεόμενοι αὐτοῦ ἐξαγαγεῖν αὐτοὺς καὶ ἓνα προχειρίσασθαι βασιλέα καὶ ἀναγαγεῖν αὐτὸν εἰς τὴν βασιλίδαν τῶν πόλεων. Μηνυθέντος δὲ τούτου τῇ βασιλίδι, προστάζει ἐκείνης ἀπετυφλώθησαν ἅπαντες¹⁶. Από την αφήγηση του Ζωναρά καθίσταται σαφές πως στην προκειμένη περίπτωση δεν παραβιάστηκαν οι διατάξεις περί ασύλου¹⁷. Ωστόσο, σε αυτό πρέπει να συν-*

scherin im Mittelalter, στον τόμο: H. Hecker (εκδ.), *Der Herrscher, Leitbild und Abbild im Mittelalter und Renaissance*, Düsseldorf 1990, σσ. 260, 263, 268. — K. Νικολάου – E. Χρήστου, *Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση εξουσίας από γυναίκες (780-1056)*, Σύμμεικτα 13 (1999) 49-66. — L. Garland, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium A.D. 527-1204*, London-New York, Routledge 1999. — J. Herrin, *Women in Purple: Rulers of Medieval Byzantium*, London 2001.

16. Ζωναράς, (σ. 300) 15.13.3-14.

17. Και ο Θεοφάνης (*Χρονογραφία*, 473.11-18) μαρτυρεί πως στην περίπτωση αυτή οι ικέτες εξήλθαν οικεία βουλήσει από τον άσυλο χώρο, αφού προηγουμένως έλαβαν τις απαραίτητες εγγυή-

έβαλε το γεγονός πως οι συνωμότες εξήλθαν αμέσως από τη Μεγάλη Εκκλησία μόλις έλαβαν εγγυήσεις για τη ζωή τους και δεν έδειξαν δυσπιστία στις διαβεβαιώσεις του Αετίου. Επιπλέον δε, το γεγονός ότι απλώς εξορίστηκαν μετά την έξοδό τους από τη Μεγάλη Εκκλησία ίσως να οφείλεται στο ότι επί της ουσίας εκείνοι ήταν απλά όργανα στα χέρια των εμπνευστών της συνωμοσίας και σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσαν σοβαρή απειλή για την αυτοκρατορία Ειρήνη. Όταν, όμως, μετά από σύντομο χρόνο εξύφαναν οι ίδιοι νέα συνωμοσία, τότε τους επιβλήθηκε η ποινή της τύφλωσης¹⁸.

Στις 11 Ιουλίου του 813 ο διοικητής του θέματος των Ανατολικών Λέων στέφθηκε αυτοκράτωρ από τον πατριάρχη Νικηφόρο στον ναό της Αγίας Σοφίας. Ο δρόμος προς τον θρόνο άνοιξε για τον Λέοντα Ε' τον Αρμένιο ύστερα από την ήττα του προκατόχου του Μιχαήλ Α' Ραγγαβέ από τα στρατεύματα του Κρούμου. Τότε, ο Μιχαήλ Α', ηττημένος και απογοητευμένος, γνωστοποίησε την πρόθεσή του να παραιτηθεί από το ύπατο αξίωμα και μετά από λίγες μέρες ο Λέων Ε', ο ικανότερος κατά την περίοδο αυτή από τους στρατηγούς του βυζαντινού στρατεύματος, αναγορεύθηκε από το στράτευμα αυτοκράτωρ και στέφθηκε επίσημα από τον πατριάρχη Νικηφόρο στη Μεγάλη Εκκλησία. Πριν, όμως, από την επίσημη ανάληψη της μέγιστης αρχής ο Λέων Ε' έπρεπε να εξασφαλίσει τη θέση του αφενός μεν από μία ενδεχόμενη μεταβολή των προθέσεων του Μιχαήλ Α', αφετέρου δε από τον κίνδυνο να ανατραπεί κάποια στιγμή από τον γιο του προκατόχου του Θεοφύλακτο, ο οποίος είχε αναγορευτεί συμβασιλεύς από τον πατέρα του (Χριστούγεννα του 811) και, ως εκ τούτου, είχε έρεισμα στον θρόνο. Αντιλαμβανόμενος τις σκέψεις και τις προθέσεις του Λέοντος Ε', ο Μιχαήλ Ραγγαβές μαζί με τη σύζυγό του Προκοπία και με τα παιδιά του κατέφυγαν ως ικέτες στον ναό που βρισκόταν στην περιοχή του Φάρου και επικαλέστηκαν το δίκαιο του ασύλου. Ωστόσο, το δίκαιο του ασύλου για άλλη μία φορά αποδείχθηκε ανίσχυρο μπροστά στο συμφέρον του νέου αυτοκράτορος. Οι ικέτες αποσπάστηκαν διά της βίας από τον ναό, και ο μεν Μιχαήλ εξορίστηκε στη νήσο Πρώτη, εκάρη μοναχός και παρέμεινε εκεί έως τον θάνατό του, ενώ ο γιος του Θεοφύλακτος υποβλήθηκε σε ευνουχισμό και, ακίνδυνος πλέον για τον Λέοντα Ε', εξορίστηκε μαζί με τη μητέρα του Προκοπία και με τα αδέρφια του. Ο Ζωναράς αφηγείται τα γεγονότα: *Ἀκχιζομένου δ' αὐτοῦ (του Λέοντος) καὶ παραιτουμένου δῆθεν τὴν αὐταρχίαν, ὁ τραυλὸς Μι-*

σεις για τη ζωή και για τη σωματική τους ακεραιότητα.

18. Την τελική τύχη των ανδραδελφών της Ειρήνης μαρτυρεί και ο Θεοφάνης (*Χρονογραφία*, 473.32-474.5), την άποψη του οποίου υιοθετεί ο Ζωναράς.

χαήλ τάγματος ἄρχων τὸ ξίφος σπασάμενος, τοῦτο δὲ καὶ ἄλλοις ποιεῖν ὑποθέμενος τῆς συνωμοσίας μετέχουσι, πείθουσι τάχα καὶ ἄκοντα τὴν ἀνάρρησιν τὸν Λέοντα δέξασθαι. Ὡς οὖν ἡγγέλη ταῦτα τῷ Μιχαήλ, εὐθύς οὔτε πρὸς ἀντικατάστασιν ὤρμησεν οὔτε τῆς βασιλείας ἀντιποιήσασθαι ἐδοκίμασεν, ἀλλὰ τὰ τῆς βασιλείας παράσημα τῷ Λέοντι ἐξαπέστειλεν. Ἐλθόντος δ' ἐκείνου εἰς τὰ βασιλεια ὁ Μιχαήλ ἅμα τῇ συζύγῳ καὶ τοῖς παισὶ πρὸς τὸν ἐν τῷ Φάρῳ ναοῦ ἱκέτης εἰσέδραμεν. Ἀποσπασθέντες δ' ἐκεῖθεν, ὁ μὲν Μιχαήλ εἰς τὴν Πρώτην λεγομένην νῆσον ἀπάγεται καὶ μοναχὸς γεγωνὺς ἐκεῖ κατεβίω. Τὸν δὲ παῖδα τοῦτου τὸν Θεοφύλακτον, ὃς καὶ ἀναρρήσεως, ὡς ἔφημεν, κατηξίωτο, τῶν παιδογόνων μορίων ἀφείλετο καὶ σὺν τῇ μητρὶ καὶ τοῖς ἀδελφοῖς ὑπερορίους ἐποίησε¹⁹. Προφανές εἶναι, βέβαια, πὺς κανεῖς ἀπὸ τοὺς παραβάτες τῶν διατάξεων περὶ ασύλου δεν υπέστησαν τις προβλεπόμενες ἀπὸ τὸν νόμο ποινές, καθὼς οἱ ἐνέργειές τοὺς ἀποσκοπούσαν στὴν ἐδραίωση τοῦ νέου αυτοκράτορος στο ὑπάτο ἀξίωμα καί, προφανῶς, εἶχαν διαταχθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Λέοντα Ε'.

Τὴν 23ῃ Δεκεμβρίου τοῦ 820 ὁ αυτοκράτωρ Λέων Ε' ὁ Ἀρμένιος προσήγαγε σε δίκη τὸν στρατηγὸ Μιχαήλ με τὴν κατηγορία τῆς ἐξύφανσης συνωμοσίας. Ὁ κατηγορούμενος, πιεζόμενος ἀφόρητα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀποδείξεων ποὺ προσκομίστηκαν ἐναντίον τοῦ, ἀναγκάστηκε νὰ ομολογήσει τὴν ἐνοχή τοῦ καί, ὡς ἐκ τοῦτου, σύμφωνα με τὶς διατάξεις τοῦ ποινικοῦ κώδικα γιὰ τὸ ἐγκλημα τῆς καθοσίωσης καταδικάστηκε σε θάνατο, ὅπως συνέβαινε φυσιολογικά σε ἀνάλογες περιπτώσεις, ἀλλὰ ἡ ἐκτέλεσή τοῦ ἀναβλήθηκε προσωρινά, λόγω τῆς ἀγιότητος τῶν ἡμερῶν, ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ εἰσήγηση τῆς αυτοκράτειρας Θεοδοσίας στὸν Λέοντα Ε'²⁰. Ἔως τὴν ἡμερομηνία τῆς ἐκτελέσεώς τοῦ ὁ καταδικασμένος Μιχαήλ φρουροῦνταν σιδηροδέσμιος στὸν χῶρο τῶν ἀνακτόρων. Με ἀναπτερωμένο τὸ ἡθικὸ λόγω τῆς ἀπροσδόκητης, ἐστὼ καὶ προσωρινῆς, σωτηρίας τοῦ ὁ Μιχαήλ ἀποφάσισε νὰ δράσει ἀμεσα: εἰδοποιῶντας μυστικὰ τοὺς συνωμότες-συντρόφους τοῦ τοὺς διέταξε νὰ ἀναμειχθοῦν με ταμφιεσμένοι με τοὺς κληρικοὺς ποὺ θὰ εἰσέρχονταν στὸ βασιλικὸ παρεκκλήσιο τῶν ἀνακτόρων καί, ἀφοῦ δολοφονήσουν τὸν ἀνυποψίαστο Λέοντα Ε', νὰ σπεύσουν νὰ ἀπελευθερώσουν ἐκεῖνον ἀπὸ τὰ δεσμά τοῦ

19. Ζωναράς, (σσ. 318-319) 15.18.14 καὶ ἐξῆς. Ὁ Θεοφάνης (*Χρονογραφία*, 502.26-29) δεν μαρτυρεῖ τὴν παραβίαση τοῦ ασύλου καὶ ἀναφέρει μόνον πὺς ὁ Μιχαήλ προσδραμῶν σὺν Προκοπίᾳ καὶ τοῖς αὐτῶν τέκνοις, ἀποχειράμενοι τὰς τρίχας μοναχικά περιβάλλοντο τῇ ἰα' τοῦ Ἰουλίου μηνός τῆς Ἰνδικτιῶνος, ἡμέρᾳ β'.

20. Παράλληλα, βλ. *Συνέχεια Θεοφάνη* (ἐκδ. I. Bekker), (33-35) 21. — Ἰωσήφ Γενέσιο, *Περὶ Βασιλειῶν* (ἐκδ. A. Lesmueller-Werner – I. Thurn), 1.17-18. — Ἰωάννη Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* (ἐκδ. I. Thurn), (19)7-(20)8.

και να τον αναγορεύσουν αυτοκράτορα. Ο Ζωναράς αφηγείται τα γεγονότα: Ἐγχαράττει τοῖνυν (ο Μιχαήλ) αὐτίκα γραφήν πρὸς τοὺς οἱ τῶν βουλευμάτων μετέχοντας, ἀπειλῶν ὡς εἰ μὴ τάχος ἐλεύσονται καὶ τὰ βεβουλευμένα θῶνται ἐπιτελῇ (εἶναι γὰρ τοῦτο ῥάδιον, ὡς αὐτὸς ὠκονόμῃ), πάντας ἀνακαλύψει τῷ βασιλεῖ καὶ οὐκ αὐτὸς μόνος τοῦ κινδύνου μεθέξει. Ταύτην τὴν ἐπιστολὴν ἐγχειρήσας τῷ παπῖα ἐνετείλατο στεῖλαι τινα ἐξ αὐτῆς τὸν τὴν ἐπιστολὴν ὑποδείξοντα τοῖς συνίστορσι, ἕκαστον εἰπὼν ἐξ ὀνόματος, καὶ ὑποθησόμενον νυκτὸς φοιτῆσαι πρὸς τὰ ἀνάκτορα μεταμφιεσάμενος ἐν σχήματι κληρικῶν καὶ ξιφίδια κεκρυμμένα βαστάζοντας²¹. Το σχέδιο εκτελέστηκε και ο Λέων Ε', αφού αγωνίστηκε σθεναρά για να σώσει τη ζωή του, δολοφονήθηκε εντός του ιερού του ανακτορικού παρεκκλησίου, όπου την ὕστατη στιγμή επεζήτησε ἄσυλο, προκειμένου να γλυτώσει ἀπὸ τα φονικά ξίφη των συνωμοτῶν: ὁ (Λέων Ε') συνεῖς τὸ δρῶμενον εἰσέδραμε τὸ θυσιαστήριον, καὶ οἱ αὐτοῦ δὲ ἀναιρέται ἐφείποντο, κάκει πρὸς αὐτῶν πολλαῖς κατατρωθεῖς ταῖς πληγαῖς καὶ τὴν χεῖρα ἀποτμηθεῖς τέλος ἀφήρητο καὶ τὴν κεφαλὴν, βασιλεύσας ὡμῶς τε καὶ ἀσεβῶς ἐπὶ ἔτη ἑπτὰ καὶ μῆνες πέντε²².

Τὴν 6η Ἰουνίου τοῦ 913 ἀπεβίωσε ο αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος, ο οποίος συμβασίλευσε ἐπὶ δεκατρεῖς μῆνες με τον ἀνεψιό του Κωνσταντῖνο, ὕστερα ἀπὸ τον θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ. Τρεῖς ἡμέρες μετὰ τον θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου (9 Ἰουνίου 913)²³ εκδη-

21. Παράλληλα, βλ. Συνέχεια Θεοφάνη (38) 7-14. — Γενέσιοι, 1.19-20. — Σκυλίτζη, (21) 11-(22).

22. Ζωναράς, (σσ. 334-335) 15.21.1 και ἐξῆς. Ο Γενέσιος (Περὶ Βασιλειῶν, 1.20) καθιστά τὴν ἀφήγησή του δραματικότερη και ἐπιτείνει τὴ βαρύτητα τῆς ἱεροσυλίας, περιγράφοντας λεπτομερῶς πῶς ο εἰκονομάχος Λέων Ε' προσπάθησε να σώσει τὴ ζωὴ του ἐντὸς τοῦ ιεροῦ με τὴ βοήθεια ἐνὸς σταυροῦ: Οὐκοῦν ὁ βασιλεὺς εἰσῆει τῷ ἱλαστηρίῳ περιτυχῶν, καὶ τούτου τὸν σταυρὸν ἢ κατὰ τινὰς τὴν τοῦ θυμιατηρίου κρεμάθραν δραξάμενος, ἐξαπορῶν τινὰς ἀμυντηρίου ὄργανου, ἀντιτάξασθαι ἔμελλεν. Ὅμως καταφανὴς γενόμενος τοῖς αὐτὸν διαχειριστομένοις, αὐθαρρὸν τοῖς ξίφεσιν ἐκερμάτιζον σταυρὸν ἐν χερσὶ κατέχοντα, ὡς ἐκ τούτου γε τὴν τομὴν ἀποπέμψασθαι. Ἦς χάριν πρὸς τινὰς τῶν μαιοφόνων, ὑπερμεγέθη ἄνδρα, ᾧ τὸ ἐν καὶ ἡμῖς κατὰ τὸ γιγάντειον προσωνομάζετο μέγεθος, ἐπεφθέγγατο ὅρκω περιδεσμῶν οὐ ἐπελάβετο. Ἄλλ' ἀμειλικτον ὅπα κατὰ τοὺς Ἀντιμάχου παῖδας διήκουσαν, ἀντειπόντα ἐνόρκως αὐτῷ μηκέτι βιώσεσθαι. Καὶ εὐθὺς τῇ κατακλείδι τὴν σπάθην καθεῖς τὴν χεῖρα διέσπασεν, ὥστε καὶ τὸ σταυρικὸν σχεδὸν τι κέρας διακοπῆναι· εἴθ' οὕτως αὐτὸν καὶ τῆς κεφαλῆς ἀπετύχισεν. Κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ὥραν φωνή τις ἀερόθεν ἐνήλατο ποντοποροῦσι ναυτίλοις, ὡς Λέων ὁ βασιλεὺς τῆδε διαπεφώνηκεν. Ἡ ἱεροσυλία ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν ἐνορκὴ δέσμευση τοῦ δῶκτη πρὸς τον ἱκέτη ὅτι θα τον δολοφονήσει ἐντὸς τοῦ ιεροῦ θυσιαστηρίου. Με τὴν ἀφήγηση τοῦ Γενεσίου συμφάνει ἀπολύτως ἡ Συνέχεια Θεοφάνη (39-40) 25.9 και ἐξῆς, και ο Σκυλίτζης, (22)40-(23)64.

23. Ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς υποστηρίζουν πῶς ο στασιαστὴς κλήθηκε στὴ Βασιλεύουσα ἐνῶ ο Ἀλέξανδρος ἦταν ἀκόμῃ ἐν ζωῇ. Σχετικὰ βλ. J. Darrouzès – V. Grumel, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople*, τ. I, Paris 1972, No 619, σσ. 197-198. — D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, σ. 24. — I. Κωνσταντινίδης, Νικόλαος Α' ο Μυστικός, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήνα 1967, σσ. 68-69. — Αἱ. Χριστοφιλο-

λώθηκε στάση υπό την ηγεσία του δομέστικου των σχολών Κωνσταντίνου Δούκα, γιού του Ανδρονίκου. Ο Ζωναράς αφηγείται τα γεγονότα: (ο Κωνσταντίνος) τούς ἐκκρίτους τῶν στρατευμάτων παραλαβὼν τῷ Βυζαντίῳ ἐπιδεδήμηκε καὶ διὰ τινος πυλίδος νυκτὸς εἰσελθὼν τὴν τοῦ Ἱπποδρόμου πύλην μετὰ λαμπάδων καταλαμβάνει, τινὰς καὶ τῶν συγκλητικῶν προσεταιρισάμενος, πολλοῦ καὶ δημῶδους ὄχλου συναθροισθέντος, οἱ καὶ ὡς βασιλέα αὐτὸν εὐφήμεον καὶ ἀνηγόρευον. Μπροστά στη σθεναρή αντίσταση των πολιορκουμένων και ύστερα από τον θάνατο του πρωτοστράτορός του, ο Κωνσταντίνος ἐκείθεν εἰς τὸ τῶν Ἱππων ἄπεισιν ἀμιλλητήριον θέατρον, εἶτα εἰς τὴν λεγομένην ἤλθε Χαλκὴν καὶ ἄχρι τῶν Ἐξκουβίτων προῆλθε. Στη σφοδρὴ μάχη που ακολούθησε οι δυνάμεις του στασιαστὴ ηττήθηκαν και ο ἴδιος, μαχόμενος λυσσαλέα σε μία ὕστατη προσπάθεια να αναπτερώσει το ηθικὸ των στρατιωτῶν του, ἔπεσε ἀπὸ το ἄλογό του καὶ τις αὐτὸς αὐτῷ ἐπελθὼν ἐξέτεμε τὴν αὐτοῦ κεφαλὴν καὶ τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ προσήνεγκε, διὰ τῆς δυτικῆς τοῦ Χρυσοτρικλίνου πύλης εἰσελθὼν, κατὰ τὴν πρόρρησιν τοῦ βασιλεύσαντος Λέοντος. Συναισθανόμενοι τὴν ἀποτυχία του στασιαστικοῦ τους κινήματος και φοβούμενοι τις συνέπειες του τολμήματός τους, ὁ τοῦ Κωνσταντίνου πενθερὸς ὁ μάγιστρος Γρηγορᾶς καὶ Λέων ὁ Χοιροσφάκτης τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ προσπεφοιτήκασιν σε μία ἀπεγνωσμένη προσπάθεια να επικαλεστούν το δίκαιο του ασύλου και να ἀποφύγουν τις προβλεπόμενες για το ἐγκλημα της καθοσίωσης ποινές ἢ, τουλάχιστον, να τύχουν ευνοϊκότερης μεταχείρισης. Ωστόσο, το δίκαιο του ασύλου παραβιάστηκε ἀπὸ τους διώκτες των στασιαστῶν, οι οποίοι ἐκβαλόντες τοῦ θείου τεμένους μοναχοὺς ἀπέκειραν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Στουδίου τους ἱκέτες²⁴. Μάλιστα, τὴν παραβίαση των διατάξεων περὶ ασύλου ἀκολούθησε μία σειρά ἀπὸ ἐνέργειες που ἀπέδειξαν πως οι διώκτες των στασιαστῶν ἦταν αποφασισμένοι να ἐξαλείψουν με κάθε τρόπο τον κίνδυνο μελλοντικῆς συνωμοσίας ἀπὸ τον κύκλο των ἀτόμων αὐτῶν: οι ἐπίτροποι του ἀνήλικου ἀκόμη Κωνσταντίνου ἄλλους δ' αἰκισάμενοι ἐθριάμβευσαν, ἐτέροις τὰ ὄμματα ἐξεπῆρωσαν, ἐνίων δὲ τὰς κεφαλὰς ἀπέτεμον καὶ ἄλλους ἐκ Χρυσοπόλεως μέχρι τοῦ Λευκάτου ἀνεσκολόπισαν. Ὑποστηρίζει δε ο Ζωναράς πως πολ-

πούλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, *Σύμμεκτα* 2 (1970) 46. Για τὴ στάση και γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἀνάμειξη του Νικολάου Μυστικοῦ βλ. Α. Σπαυρίδου-Ζαφράκα, *Ἡ συνάντηση Συμεῶν καὶ Νικολάου Μυστικοῦ στο πλαίσιο του βυζαντινοβουλγαρικοῦ ανταγωνισμοῦ* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 3], Θεσσαλονίκη 1972, σ. 49-50.

24. Τὴν παραβίαση των διατάξεων περὶ ασύλου μαρτυρεῖ καὶ ἡ *Συνέχεια Θεοφάνη* (381-384) καὶ ο Σκυλίτζης, (199) 2.85-89. Τὴ στάση του Κων/νου Δούκα περιγράφει καὶ ο συντάκτης του *Βίου του πατριάρχου Κων/πόλεως Εὐθυμίου*, ο οποίος ὅμως δὲν ἀναφέρει το περιστατικὸ τῆς ἐπίκλησης του ασύλου. Σχετικὰ βλ. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP*. [Bibliothèque de Byzantion], Bruxelles 1970, σσ. 131-132.

λοιό ακόμη θα αφανίζονταν από τους βασιλικούς επιτρόπους *εἰ μὴ* τινες τῶν δικαστῶν τῆς πρὸς τὰς τιμωρίας ῥοπᾶς αὐτοὺς ἀνεχαίτισαν, εἰπόντες «*πῶς τοιαῦτα ποιεῖτε ὑμεῖς κελεύσεως ἄτερ βασιλικῆς ἐπεὶ παῖς ὢν ὁ βασιλεὺς τοῖς πραττομένοις οὐ συναινεῖ;*» ἀποκείμενοι δὲ οἱ ἐπίτροποι καὶ τὴν τοῦ Κωνσταντίνου γυναῖκα καὶ τὸν υἱὸν Στέφανον ἐκτομίαν ποιήσαντες εἰς τὸν ἐν Παφλαγονίᾳ οἶκον αὐτῶν ἀπεστάλκασι τούτους καὶ καταλήγει στο συμπέρασμα πὺς οἱ τοῦ βασιλέως ἐπίτροποι, ὁ τε πατριάρχης καὶ οἱ λοιποὶ, ἐναυθεντοῦντες τοῖς πράγμασι πολλὰ τῶν οὐ δεόντων ἐποίουν²⁵. Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρουσιάζει τὸ γεγονός πὺς μεταξύ των επιτρόπων τοῦ ἀνήλικου Κωνσταντίνου, οἱ ὁποῖοι διέταξαν τὴ βίαιη ἀπόσπαση των ἱκετῶν ἀπὸ τον ναό καὶ ὅ,τι ἐπακολούθησε, ἦταν καὶ ὁ πατριάρχης Νικόλαος. Ἀπὸ αὐτό προκύπτει ἡ ἀδυναμία τοῦ δικαίου τοῦ ἀσύλου, καθὼς τὸ κατεξοχὴν πρόσωπο ποὺ ὀφείλε νὰ λειτουργεῖ ὡς ἐπόπτης γιὰ τὴν τήρησιν των σχετικῶν διατάξεων ἔδωσε τὴν ἐντολή, ἢ τουλάχιστον συναίνεσε, γιὰ τὴν κατάφωρη παραβίασή του, μολοντί, ἐντέλει, οἱ ἱκέτες ἔτυχαν ἐπιεικούς μεταχείρισης σύμφωνα με τὶς προβλεπόμενες περὶ ἀσύλου διατάξεις.

Στις 2 Ἰουλίου τοῦ 963 ὁ Νικηφόρος Φωκάς, μάγιστρος καὶ δομέστικος των σχολῶν τῆς Ανατολῆς ἕως τὴ στιγμὴ ἐκείνη, ἀναγορεύθηκε αὐτοκράτορας ἀπὸ τα στρατεύματα τῆς Ανατολῆς²⁶. Ἀμέσως ὁ παρακοιμώμενος Ἰωσήφ Βρίγγας²⁷, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τον θάνατο τοῦ Ρωμανοῦ Β' (15 Μαρτίου 963) εἶχε τὴν ἀποκλειστικὴ ἐυθύνῃ τῆς κρατικῆς διοικήσεως, ξεκίνησε τὶς προετοιμασίες γιὰ τὴν ἀμυνὰ τοῦ ἐναντίον τοῦ ἀσπονδοῦ ἀντιπάλου τοῦ Νικηφόρου Φωκά. Τὴν στιγμὴ ποὺ γνωστοποιήθηκε ἡ στάση τοῦ Νικηφόρου Φωκά βρισκόνταν στὴ Βασιλεύουσα ὁ ἀδελφός του Λέων, ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νὰ διαφύγει στὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ καὶ νὰ ἐνωθεῖ με τῆς δυνάμεις τοῦ στασιαστῆ ἀδελφοῦ του, καὶ ὁ πατέρας τοῦ Βάρδας, ὁ ὁποῖος, φοβούμενος τὴν ὀργὴν τοῦ Βρίγγα, ἐπεζήτησε ἄσυλο στον ναό τῆς Ἀγίας Σοφίας²⁸. Πιεζόμενος ἀπὸ τα γεγονότα καὶ ἀποσκοπώντας ἀποκλειστικά καὶ μόνον στὴν ἀπόκρουση τοῦ Νικηφόρου, ὁ Βρίγγας δὲν ἀσχολήθηκε καθόλου με τον ἱκέτη Βάρδα, τον ὁποῖον ἄλλωστε προστάτευε ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς κατοίκων τῆς Βασιλεύουσας ποὺ εἶχε προστρέξει ἐπὶ τούτου στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Τα γεγονότα πῆραν τὴ

25. Ζωναράς, (σ. 458-461) 16.16.17 καὶ ἐξῆς. Παράλληλα, βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, (384-385) 4.4 καὶ ἐξῆς; Σκυλίτζη, (197-200) 2.

26. Παράλληλα, βλ. Λέοντα Διάκονο, *Ἱστορία* (ἐκδ. C. B. Hase), 3.4-6.

27. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν πολιτεία τοῦ Ἰωσήφ Βρίγγα βλ. Αθ. Μαρκόπουλος, Ἰωσήφ Βρίγγας. Προσωπογραφικὰ προβλήματα καὶ ἰδεολογικὰ ρεύματα, *Σύμμεικτα* 4 (1981) 87-112.

28. Ζωναράς, (σ. 497) 16.24.5-8. Παράλληλα, βλ. Λέοντα Διάκονο, 3.7-8, καὶ Σκυλίτζη, (257) 23-27.

χειρότερη τροπή για τον Βρίγγα, καθώς ο λαός της Κωνσταντινούπολης εξεδήλωσε την εύνοιά του προς τον Νικηφόρο Φωκά, ενώ εκδηλώθηκε και ανταρσία εναντίον του παρακοιμώμενου, στην οποία μεταξύ των άλλων συμμετείχε και ο άσπονδος εχθρός του Βρίγγα Βασίλειος Λακαπηνός²⁹. Ύστερα από μία μάταιη προσπάθεια να αναστρέψει την πορεία των γεγονότων με μία σειρά σπασμωδικών ενεργειών —χαρακτηριστική είναι η διαταγή που εξέδωσε προς τους αρτοποιούς της Βασιλεύουσας να διακόψουν την παρασκευή ψωμιού για όσο διάστημα διαρκούσε η αναταραχή— ο Βρίγγας συνειδητοποίησε πως όλα είχαν τελειώσει γι' αυτόν και επεζήτησε άσυλο στη Μεγάλη Εκκλησία, προκειμένου να αποφύγει την οργή του εξεγερμένου πλήθους της Κωνσταντινουπόλεως και του ίδιου του Νικηφόρου Φωκά³⁰. Ο Ζωναράς αναφέρει χαρακτηριστικά πως έντεϋθεν ἀμείβονται τὰ τῆς τύχης τῷ Βάρδα Φωκᾷ καὶ τῷ Βρίγγᾳ. Ὁ μὲν γὰρ τεθαρρηκῶς ἐξῆει τῆς ἐκκλησίας, ὁ δὲ Βρίγγας εἰς αὐτὴν εἰσῆει ἰκέτης ἐλεεινός. Χωρίς να διευκρινίζονται οι συνθήκες και ο τρόπος, με τον οποίον ο Βρίγγας εξήλθε από τον ναό της Αγίας Σοφίας³¹, μαρτυρείται πως εκείνος μεταφέρθηκε αρχικά στην Παφλαγονία και, εν συνεχεία, στην μονή του Ασηκρήτου στα Πύθια, όπου και απεβίωσε δύο χρόνια αργότερα³². Είναι προφανές πως ο Βρίγγας έτυχε των ευεργεσιών των διατάξεων περί ασύλου, καθώς όχι μόνον έσωσε τη ζωή του, αλλά απέφυγε και τις συνήθεις συνέπειες που υφίσταντο οι επικίνδυνοι για τον κάτοχο της μέγιστης εξουσίας (δημόσια διαπόμπευση, δαρμό, μοναχική κουρά, τύφλωση). Αυτό συνέβη πιθανότατα διότι ο Βρίγγας είχε χάσει τα όποια ερείσματά του στα λαϊκά στρώματα, αλλά και στους κρατικούς αξιωματούχους και, ως εκ τούτου, ήταν αδύνατο να αποτελέσει απειλή για τον νέο κάτοχο του θρόνου. Η επιεικής δε μεταχείριση που έλαβε ίσως να οφείλεται και στο ότι και ο ίδιος δεν παραβίασε —συνειδητά ή τυχαία— το δίκαιο του ασύλου και δεν κακοποίησε τον Βάρδα Φωκά, όταν είχε καταφύγει ως ικέτης στον ναό της Αγίας Σοφίας.

Την νύχτα της 10ης προς 11ην Δεκεμβρίου του 969 ο Ιωάννης Τζιμισκής έφτανε μαζί με λίγους συντρόφους του στο λιμανάκι του Βουκολέοντος, το οποίο βρισκόταν ακριβώς κάτω από τα ανάκτορα, για να εκτελέσει το δολοφονικό έργο που είχε σχεδιάσει μαζί με την αυτοκράτειρα Θεοφανώ. Με τη βοήθεια και άλλων συνωμοτών-συντρόφων του που βρίσκονταν κρυμμένοι στα ιδιαίτερα δώματα της αυγούστας άνιμάται παρὰ

29. Παράλληλα, βλ. Σκυλίτζη, (258) 37-50.

30. Παράλληλα, βλ. Σκυλίτζη, (258) 50-54.

31. Ο Λέων ο Διάκονος (Ίστορία, 3.7) αναφέρει μόνον πως ο Βρίγγας κατέφυγε στη Μεγάλη Εκκλησία ως ικέτης χωρίς καμία επιπλέον πληροφορία για ό,τι επακολούθησε.

32. Ζωναράς, (σ. 499) 16.24.1-2. Παράλληλα, βλ. Σκυλίτζη, (260) 68-71.

θεραπεινῶν τῆς Θεοφανοῦς καὶ αὐτὸς καὶ οἱ σὺν αὐτῷ διὰ σαργάνης κα-
θειγμένης ἄνωθεν. Ο αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς βρισκόταν χαμαιεύ-
νης ὑπνώτων στον βασιλικὸ κοιτῶνα, ὁ ὁποῖος σκοπῖμως ἦταν ανοικτός.
Ο Ζωναράς αφηγείται τα δραματικὰ γεγονότα που ἀκολούθησαν: τις
αὐτῷ (τῷ βασιλεῖ) λὰξ ἐνθορῶν καὶ ἐνυβρίσας διῷπνισεν. Ὡς δὲ τὴν κε-
φαλὴν ἐκεῖνος διωπνισθεὶς ἀνεκούφισε, δέχεται κατ' αὐτῆς εὐθύς καιρίαν
πληγὴν, ἣτις αὐτῷ δεινῶς διέσεισε καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν. Εἴτα ὁ μὲν
Τζιμισκὴς ἐπὶ τῆς βασιλείου κλίνης κεκάθικε, τὸν δὲ Φωκᾶν ἤδη παρειμέ-
νου ἐκατέρωθεν ὑπεριδόμενον αὐτῷ παρεστήσατο. Ὁ δὲ τὰς αἰτίας
αὐτὸν ἡρώτα δι' ἃς κεκάκωτο παρ' αὐτοῦ. Ὡς δ' ἐκεῖνος πρὸς οὐδὲν
ἀπεκρίνατο, μόνον δὲ τὸ «κύριε, βοήθει» ἐφθέγγετο, ἐγκελεύεται τοῖς
περὶ αὐτὸν ταῖς λαβαῖς τῶν ξιφῶν τὰς γνάθους αὐτοῦ παίοντας συν-
θραῦσαι ἢ διασεῖσαι τοὺς ὀδόντας αὐτῷ. Εἴτά τις ἐξόπισθεν δόρατι βάλ-
λει κατὰ νῶτον αὐτόν, καὶ τὸ δόρυ διὰ τῶν στέρνων ἐξέπεσε. Καὶ θορύ-
βου παρὰ τῶν προκοιτούντων γεγενημένου (ἤδη γὰρ εἰς αἴσθησιν ἦκον
τῆς ἐπιβουλῆς), καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνδρὸς ἐκπεπνευκότης ἄρτι ἐκτέ-
μνουσι καὶ διὰ θυρίδος τοῖς σωματοφυλακοῦσι δεικνύουσι καὶ οὕτως τὴν
ἐκείνων ὁρμὴν καταπαύουσι³³. Ωστόσο, ὁ στασιαστὴς δὲν εἶχε γίνει ἀκό-
μα κύριος τῆς κατάστασης, καθὼς στὴ Βασιλεύουσα βρῖσκονταν ὁ ἀδελ-
φός του δολοφονηθέντος βασιλέως κουροπαλάτης Λέων Φωκάς καὶ ὁ
γιος του πατρίκιος Νικηφόρος, οἱ ὁποῖοι διέθεταν τέτοιες στρατιωτικὲς
δυνάμεις που θὰ μπορούσαν νὰ επικρατήσουν σὲ μία ἐνδεχόμενη σύ-
γκρουσή τους με τὶς δυνάμεις τοῦ στασιαστή. Τα γεγονότα, ὅμως, ἦταν
τόσο ἀπροσδόκητα, ὥστε ὁ Λέων καὶ ὁ Νικηφόρος, μόλις πληροφορήθη-
καν τὴ δολοφονία τοῦ Νικηφόρου Φωκά, κατέφυγαν ὡς ἱκέτες στὴ Με-
γάλη Ἐκκλησία. Ο Ζωναράς δὲν δίνει καμία πληροφορία γιὰ τὶς συνθή-
κες, ὑπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἱκέτες ἐγκατέλειψαν, ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως, τὸν
ἄσυλο χώρο, καὶ ἀρκεῖται στο νὰ ἀναφέρει πὼς ὁ κουροπαλάτης Λέων
καὶ ὁ γιος τοῦ πατρίκιος Νικηφόρος κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἰωάννη Τζιμισκῆ
περιορίστηκαν στὴ νήσο Λέσβο³⁴, ὅπου καὶ μετὰ ἀπὸ κάποιον χρονικὸ
διάστημα τυφλώθηκαν (ὁ Ζωναράς δίνει καὶ δευτέρη ἐκδοχὴ γιὰ τὴν
ἐφαρμογὴ τῆς ποινῆς), ὅταν σχεδίασαν νὰ διαφύγουν ἀπὸ τὴ Λέσβο καὶ
νὰ συνταχθοῦν στὶς τάξεις τοῦ στασιαστή Βάρδα Φωκά που εἶχε ἐπανα-
στατήσῃ³⁵. Λαμβανομένης ὑπόψης ἀφενὸς μὲν τῆς ἐκρηκτικῆς ατμόσφαι-
ρας, ἀφετέρου δὲ τῆς ἀποφασιστικότητος τῶν στασιαστῶν νὰ ἐξαλεί-
ψουν κάθε ἐνδεχόμενο ἀποτυχίας τοῦ ἐγχειρήματός τους, φαίνεται σχε-

33. Ζωναράς, (σσ. 517-519) 16.28.12 καὶ ἐξῆς.

34. Ζωναράς, (σ. 520) 17.1.7-8.

35. Ζωναράς, (σ. 525) 17.2.4-16.

δόν βέβαιο πως οι ικέτες θα πρέπει να αποσπάστηκαν διά της βίας από τον άσυλο χώρο.

Περί τα τέλη Αυγούστου του έτους 1056 η αυτοκράτειρα Θεοδώρα νόσφ περιεπεπτώκει δεινῇ, ἢ τοῖς Ἀσκληπιάδαις ὀνόμαστε εἰλεός³⁶ και συναισθανόμενη τον επικείμενο θάνατό της υπέκυψε στις πιέσεις των στενών συνεργατών της και κυρίως του συγκέλλου Λέοντος Παρασπονδύλου και αναγόρευσε αυτοκράτορα τον Μιχαήλ 5' Στρατιωτικό, ο οποίος βρισκόταν ήδη σε προχωρημένη ηλικία. Την εκλογή αυτή αρνήθηκε να αποδεχτεί ο Θεοδόσιος Μονομάχος, πρώτος εξάδελφος του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, ο οποίος ἄρτι, τοῦ Μιχαήλ ἀναρρηθέντος, ἐν δεινῷ ποιησάμενος τὴν ἐκείνου ἀνάρρησιν, τοὺς οἰκείους θεράποντας προσλαβόμενος καὶ τινας ἄλλους ὅσοι κατ' ἐκείνον ἐλαφρίαν ἐνόσουν φρενῶν, αποφάσισε να διεκδικήσει τον θρόνο από τον νεοεκλεγέντα αυτοκράτορα, θεωρώντας πως ἐαυτῷ προσήκειν τὸ κράτος διὰ τὴν πρὸς τὸν Μονομάχον συγγένειαν³⁷. Οι προθέσεις του γνωστοποιήθηκαν αμέσως, καθώς συγκέντρωσε γύρω του μία ολιγάριθμη —και σίγουρα ανεπαρκή για την επίτευξη του στόχου του— ομάδα ἐνόπλων και εκδήλωσε τη στάση. Για να ενισχύσει μάλιστα τις τάξεις των υποστηρικτών του παραβίασε το Πραιτώριο και το δεσμωτήριο της Χάλκης και βοήθησε τους φυλακισμένους να δραπετεύσουν, με την προσδοκία πως θα εξασφάλιζε τη συμπαραστάσή τους. Ωστόσο, τα σχέδιά του δεν ευοδώθηκαν, καθώς οι δραπετές δεν προσέτρεξαν στις τάξεις του, ἐνῶ μόνον ο αρχικός πυρήνας των δυνάμεών του παρέμενε στο πλευρό του. Έτσι, ο Θεοδόσιος αποφάσισε να κατευθυνθεί προς τη Μεγάλη Εκκλησία και εκεί να ζητήσει την υποστήριξη του πατριάρχη και του κλήρου και να πείσει τον λαό της Βασιλεύουσας να τον αναγορεύσουν αυτοκράτορα. Δυστυχώς γι' αυτόν, όμως, τόσο ο πατριάρχης, όσο και ο κλήρος αρνήθηκαν να του παράσχουν τη βοήθειά τους, ἐνῶ ὅσοι βρίσκονταν ἐως τη στιγμή εκείνη στο πλευρό του τον εγκατέλειψαν φοβούμενοι τις αυτοκρατορικές δυνάμεις που ήδη κατευθύνονταν προς τη Μεγάλη Εκκλησία για να συγκρουστούν μαζί τους. Τότε ο στασιαστής, συναισθανόμενος πως τα σχέδιά του είχαν πλέον καταρρεύσει και φοβούμενος για τη ζωή του και για την ασφάλεια του γιού του, επιζήτησε μαζί με αυτόν άσυλο στη Μεγάλη Εκκλησία. Το δίκαιο του ασύλου όμως παραβιάστηκε και ο στασιαστής με τον γιο του αποσπάστηκαν βίαια από τον ναό από ένα απόσπασμα που στάλθηκε στη Μεγάλη Εκκλησία επί τούτου. Ωστόσο, ο

36. Ζωνάρας, (σ. 652) 17.29.14. Παράλληλα, βλ. Σκυλίτζη, (480), 1. 29-30.

37. Για τη στάση του Θεοδοσίου Μονομάχου βλ. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance* (963-1210) [Byzantina Sorbonensia 9], Publications de la Sorbonne, Paris 1990, 67.

Θεοδόσιος απέφυγε τη θανατική καταδίκη —ενδεχομένως επειδή το κίνημά του δεν πρόλαβε να γενικευτεί και να απειλήσει σοβαρά τον αυτοκράτορα και το περιβάλλον που τον είχε αναδείξει— και εξορίστηκε μαζί με τους στενούς του συνεργάτες στην Πέργαμο³⁸.

Τον Φεβρουάριο του 1081 ο δομέστικος των σχολών Αλέξιος Κομνηνός³⁹, υποστηριζόμενος από τη στρατιωτική αριστοκρατία και, κυρίως, από την οικογένεια των Δουκών, επιχείρησε πραξικόπημα εναντίον του αυτοκράτορος Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη⁴⁰. Στο πλευρό του στασιαστή Αλεξίου Κομνηνού βρισκόταν ασφαλώς ο αδελφός του Ισαάκιος Κομνηνός και η μητέρα του Άννα Δαλασσηνή, η οποία διακρινόταν για τον δυναμισμό και για την αποφασιστικότητά της⁴¹. Με την εκδήλωση της στάσης των Κομνηνών οι σύζυγοί τους και η μητέρα τους κατέφυγαν στον ναό της Αγίας Σοφίας, όπου επικαλέστηκαν το δίκαιο του ασύλου, προκειμένου να αποφύγουν τις προβλεπόμενες από τον νόμο συνέπειες για το έγκλημα της καθοσίωσης σε περίπτωση που ο Αλέξιος και ο Ισαάκιος αποτύγχαναν στο εγχείρημά τους. Ο Ζωναράς αφηγείται τα γεγονότα: εκείνων (τῶν Κομνηνῶν) γὰρ ἐπικεχειρηκότων ἀποστασία, εὐθὺς αἱ γυναῖκες εἰς τὸ μέγα τέμενος τῆς τοῦ θεοῦ λόγου Σοφίας προσπεφοιτήκασιν. Ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης, όμως, μετέφερε τις ικέτιδες από τη Μεγάλη Εκκλησία στη μονή του Κανικλείου, ἵνα μὴ ἔχοιεν πρὸς τοὺς ἀποστατήσαντας διαπέμπεσθαι, χωρίς ωστόσο να προκαλέσει σε αυτές οὐδὲν ἄλλο ἢ ἑτερον ἀνιαρόν⁴². Μολοντί δε ο Ζωναράς δεν διευκρινίζει τις συνθήκες, υπό τις οποίες οι ικέτιδες μεταφέρθηκαν από τον ναό της Αγίας Σοφίας

38. Ζωναράς, ὁ.π., (σσ. 655-656) 18.1.10 και εξής. Ο Ζωναράς μαρτυρεί την επίκληση του ασύλου από τον Θεοδόσιο Μονομάχο και τον γιο του στη Μεγάλη Εκκλησία, καθώς και τη σύλληψή τους, χωρίς όμως να καθιστά σαφές αν εκείνοι εξήλθαν εκουσίως από τον ναό ή αν οι διατάξεις περί ασύλου παραβιάστηκαν από τους διώκτες τους. Διαφαίνεται, όμως, ως πιθανότερη η εκδοχή της παραβίασης του ασύλου. Παράλληλα, βλ. Σκυλίτζη, σσ. 480-482.

39. Ο Βρυένιος στην *Ύλη Ἱστορίας* (ἐκδ. P. Gautier), «Προοίμιον», ζ', αποδίδει στον Αλέξιο Κομνηνό το αξίωμα του μεγάλου δομέστικου. Για τα αξιώματα αυτά βλ. N. Oikonomidès, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 176 (υπόσ. 165), 177, 329-330.

40. Παράλληλα, βλ. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς* (ἐκδ. B. Leib), 2.3-4. — Βρυένιο, «Προοίμιον», 8-9.

41. Για τον χαρακτήρα και την πολιτεία της Άννας Δαλασσηνής βλ. Ch. Diehl, *Figures byzantines*, τ. I, Paris, Librairie Armand Colin 1938-39, σσ. 317-342. — M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge-New York, Cambridge University Press 1995, σσ. 45, 275, 283. — L. Garland, *Byzantine Empresses*, passim: ODB, τ. 1, λήμμα *Dalassene Anna* (C.M.B.), σ. 578.

42. Ζωναράς, (σ. 731) 18.21.1-6. Παράλληλα, βλ. Άννα Κομνηνή, 2.5.2-2.5.9. Η Άννα η Κομνηνή, η οποία επί του προκειμένου αποτελεί και την πηγή του Ζωναρά, αφηγείται το περιστατικό λεπτομερώς και με ιδιαίτερη γλαφυρότητα. Παράλληλα, βλ. Σπ. Τρωιάνος, Συμβολή εις την έρευναν τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αυτοκρατόρων παρεχομένων ἐνόρκων ἐγγυήσεων, *Ἐπετηρίς Κέντρου Ἑρευνῆς Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 12 (1965, κυκλ. 1968), σσ. 130-167 (επί του προκειμένου σ. 151).

στη μονή του Κανικλείου⁴³, πιθανότατα πρόκειται για μία ακόμη περίπτωση παραβίασης του δικαίου του ασύλου, καθώς θα ήταν παράλογο οι ικέτιδες να εξέλθουν εκουσίως από τον άσυλο χώρο στη στιγμή που η στάση των Κομνηνών ήταν υπό εξέλιξη και ο υπερασπιστής του θρόνου είχε κάθε λόγο να εκτονώσει την οργή του πάνω σε αυτές ή, τουλάχιστον, να τις μεταχειριστεί ως μέσο διαπραγματεύσεως με τους στασιαστές. Ωστόσο, οι ικέτιδες μετά την απομάκρυνσή τους από τον ναό της Αγίας Σοφίας και πριν από τον εγκλεισμό τους στη μονή του Κανικλείου δεν υπέστησαν καμία τιμωρία, γεγονός που οφείλεται σε κάποιο βαθμό και στο ήπιο φρόνημα του Νικηφόρου Γ', ο οποίος είχε επιδείξει την πραότητα του και στην περίπτωση του προκατόχου του Μιχαήλ Ζ'.

Από την ανάλυση των περιστατικών επίκλησης του δικαίου του ασύλου που προηγήθηκε προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

1. Το δίκαιο του ασύλου, το οποίο καθιερώθηκε εθιμικά στο βυζαντινό δίκαιο και καθορίστηκε με συγκεκριμένες νομοθετικές διατάξεις, επί της ουσίας παρέμεινε ανενεργό, καθώς σε κανένα περιστατικό παραβιάσής του δεν αναφέρεται επιβολή των προβλεπόμενων ποινών στους παραβάτες του, ενώ ελάχιστες είναι και οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι ικέτες έτυχαν των ευεργετημάτων που όριζαν οι σχετικές διατάξεις και απέφυγαν τον ειδεχθή σωματικό κολασμό (δαρμό, ακρωτηριασμό) και την ποινή του θανάτου.
2. Η συμβολή της εκκλησιαστικής ηγεσίας, αλλά και γενικότερα των φορέων της ιεροσύνης όλων των βαθμίδων στην προάσπιση του δικαίου του ασύλου ουσιαστικά εξαντλείται στις πιέσεις που ασκήθηκαν στην Πολιτεία για τη θεσμική αναγνώρισή του και για την πρόβλεψη συγκεκριμένων ποινών για τους παραβάτες των σχετικών διατάξεων. Από τη μελέτη των περιπτώσεων επίκλησης του δικαίου του ασύλου που προηγήθηκε δεν προκύπτει καμία προσπάθεια εκ μέρους των εκκλησιαστικών λειτουργών, στη δικαιοδοσία των οποίων βρίσκονταν οι ναοί όπου κατέφυγαν οι ικέτες και επεζήτησαν άσυλο, προκειμένου να εφαρμοστούν οι προβλεπόμενες διατάξεις και να μην παραβιαστεί ο άσυλος χώρος. Ακολούθως, από πουθενά δεν προκύπτει πως η εκκλησιαστική ηγεσία άσκησε πίεση στα αρμόδια θεσμικά όργανα της Πολιτείας, ούτως ώστε, όσοι διέπραξαν το αδίκημα της ιεροσυλίας παραβιάζοντας το δίκαιο του ασύλου, να υποστούν τις

43. Κατά την Άννα Κομνηνή οι ικέτιδες εξήλθαν οικεία βουλήσει, αφού έλαβαν τις σχετικές εγγυήσεις για τη σωματική ακεραιότητα και τη ζωή τους και αφού προηγήθηκε συμφωνία για τη μεταφορά τους στη μονή του Κανικλείου.

συνέπειες του νόμου. Αυτή η παθητική στάση της Εκκλησίας οφείλεται προφανώς στο ότι όλα τα περιστατικά που εξετάστηκαν αφορούσαν σε εναλλαγή προσώπων στο ύπατο αξίωμα, κατάσταση κατά την οποία τα πολιτικά πάθη κορυφώνονταν και ο ισχυρότερος εξόντωνε ολοκληρωτικά τον αντίπαλό του και οποιονδήποτε άλλον θεωρούσε πως υπονόμει τη θέση του. Σε μία τέτοια εκρηκτική ατμόσφαιρα κάθε πιθανή προσπάθεια εκ μέρους των εκκλησιαστικών ανδρών να διασώσουν τον ικέτη (είτε επρόκειτο για έκπτωτο βασιλέα ή εν δυνάμει διάδοχο του είτε για αποτυχημένο στασιαστή) πιθανότατα θα εκλαμβάνονταν ως ιδεολογική συμπόρευση με εκείνον και θα μπορούσε να αποβεί μοιραία ακόμη και γι' αυτούς. Το ίδιο ακριβώς θα συνέβαινε πιθανότατα και σε περίπτωση που η εκκλησιαστική ηγεσία απαιτούσε να λογοδοτήσουν οι παραβάτες των διατάξεων περί ασύλου, εφόσον κάτι τέτοιο θα μπορούσε να εκληφθεί εκ μέρους του κατόχου του θρόνου ως υπονόμηση της εξουσίας του και ως αμφισβήτηση της νομιμότητας της εξουσίας του.

3. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος με τον οποίον ο Ζωναράς, μέγας δρουγγάριος τῆς βίγλας, πρωτασηκρήτης και ένας από τους σημαντικότερους κανονολόγους του 12ου αιώνας, προσεγγίζει τα περιστατικά επίκλησης του δικαίου του ασύλου που περιλαμβάνονται στην *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, το ιστορικό πόνημα που συνέταξε προς το τέλος του βίου του. Ο Ζωναράς συνειδητά απεκδύεται τον χιτώνα του νομικού και προσεγγίζει το ζήτημα των παραβιάσεων του δικαίου του ασύλου ως «τυπικό δείγμα» βυζαντινού χρονογράφου, θέτοντας ως αποκλειστικό στόχο του την ανάπλαση του ιστορικού γίνεσθαι και τη μεταφορά του αναγνώστη του στην εποχή που περιγράφει, αλλά όχι και την επιστημονική ερμηνεία των περιπτώσεων αυτών που εμπίπτουν αναμφίβολα στον χώρο της νομικής επιστήμης. Η επιλογή αυτή είναι σαφώς συνειδητή και μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για «αντι-νομική» σκέψη του Ζωναρά στην *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, θέμα που θα πρέπει στο μέλλον να τύχει ειδικής διερεύνησης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΤΗΣ 10ης ΟΜΙΛΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΦΩΤΙΟΥ
ΜΕ ΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ ΦΑΡΟΥ.
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΥΠΕΡ ΑΥΤΗΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ*

Σε μια ομιλία του¹ ο πατριάρχης Φώτιος² αναφέρεται στα εγκαίνια ενός αυτοκρατορικού ναού προς τιμήν της Θεοτόκου, που οικοδομήθηκε ή ανακαινίστηκε εντός του χώρου που περιέκλειε τα αυτοκρατορικά ανάκτορα³.

* Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον καθηγητή του Johannes Gutenberg Universität Mainz κ. Günter Prinzing για την ευγενή καλοσύνη που είχε να μου αποστείλει το μη προσιτό σ' εμένα άρθρο της E. Bolognesi, La X Omelia di Fozio. Quale ekphrasis della chiesa di S. Maria Hodegetria, (στο εξής: *Omelia*), *Studi Medievali* 28 (1987) 381-398 για την 10η Ομιλία του πατριάρχη Φωτίου.

1. Βλ. R. J. H. Jenkins – C. Mango, *The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius* (στο εξής: *Tenth Homily*), *DOP* 9-10 (1956) 123-140. — C. Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople* (στο εξής: *Homilies*), English Translation, Introduction and Commentary by C. Mango, Cambridge - Massachusetts 1958, σ. 177-190. — Β. Λαούρδας, *Φωτίου Ομιλίες*. Έκδοσις κειμένου - Εισαγωγή και σχόλια (στο εξής: *Ομιλίες*), Ελληνικά. Περιοδικόν σύγγραμμα Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Παράρτημα 12, Θεσσαλονίκη 1959, κείμενο, σ. 99-104, ελεύθερη μετάφραση, σ. 56-58, σχολιασμός, σ. 58-61. Η 10η ομιλία του πατριάρχη Φωτίου περιέχεται στους εξής κώδικες: 1) στον χαρτώ κώδικα αριθ. 529 του μετοχίου του Παναγίου Τάφου της Κωνσταντινούπολης. Αποτελείται από 393 σελίδες, από τις οποίες η 39-300 περιέχουν 16 ομιλίες. Ο κώδικας αυτός χρονολογείται στα τέλη του 16ου αιώνα (λόγω του υδατογραφήματος του Αγγέλου που φέρουν τα χάρτινα φύλλα στα οποία καταγράφηκαν οι ομιλίες του Φωτίου). 2) Στον κώδικα αριθ. 684 της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους. Αποτελείται από 1052 σελίδες, από τις οποίες οι: 37-254 περιέχουν 16 ομιλίες. Τα κείμενα στον κώδικα αυτόν τα συνέγραψε ο ίδιος συγγραφέας που έγραψε και τα κείμενα στον κώδικα αριθ. 529 του μετοχίου του Παναγίου Τάφου της Κωνσταντινούπολης. Χρονολογείται και αυτός (εξαιτίας των υδατογραφημάτων του) στα τέλη του 16ου αιώνα. 3) Στον κώδικα Palatinus Heidelbergensis αριθ. 129. Περιέχει αποσπάσματα από τις ομιλίες του πατριάρχη Φωτίου. Χρονολογείται στο β' μισό του 14ου αιώνα και ίσως είναι αντίγραφο του Νικηφόρου Γρηγορά. 4) Στον κώδικα αριθ. 2756 της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Αθηνών. Χρονολογείται περί τα τέλη του 13ου αιώνα. 5) Στον κώδικα Neapolitanus graecus 111, A, A, 6. Στα folia 126-133 περιέχεται το κείμενο της ομιλίας που μας ενδιαφέρει. Χρονολογείται στον 14ο αιώνα. 6) Στον κώδικα Vaticanus graecus αριθ. 759. Περιέχει αποσπάσματα από τις ομιλίες του Φωτίου και από την ομιλία που μας ενδιαφέρει. Χρονολογείται στον 14ο αιώνα. 7) Στον κώδικα Parisinus graecus (Suppl.) αριθ. 286. Σ' αυτόν περιέχεται μια περιληψή της ομιλίας που μας ενδιαφέρει.

2. Για τον πατριάρχη Φώτιο, βλ. W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz, *Tusculum*-Λεξικόν (στο εξής: *Tusculum*-Λεξικόν) Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, τόμ. 1ος (ελλ. μτφρ. από τον Α. Α. Φούρλα - επιμ. Α. Χρ. Λώλος), Αθήνα 1993, σ. 494-496. — A. Kazhdan, Photios, *ODB* 3 (1991) 1669-1670.

3. Β. Λαούρδας, *Ομιλίες*, 99-100: *Τοῦ αὐτοῦ ἀγιοτάτου Φωτίου ἀρχιεπισκόπου Κων-*

Η ομιλία αυτή του Φωτίου εκφωνήθηκε παρουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα, ενός καίσαρα, της Ιεράς Συνόδου, των ανωτάτων αρχών της Κωνσταντινουπόλης και πλήθους κόσμου και αποτελεί ένα από τα ωραιότερα κείμενα της βυζαντινής γραμματείας. Στην αρχή της ομιλίας του ο πατριάρχης Φώτιος αναφέρει ότι η σημερινή εορταστική συγκέντρωση δεν είναι αποτέλεσμα ανθρώπινης προσπάθειας, αλλά θείας εμπνεύσεως και τονίζει ότι η πανήγυρις αυτή δεν είναι μια συνηθισμένη, όπως οι άλλες, αλλά ότι αποτελεί μια εκδήλωση τιμής προς το Θεό⁴.

Στη συνέχεια της ομιλίας του ο πατριάρχης Φώτιος επαινεί τον κτήτορα του ναού, τον αυτοκράτορα για τις νίκες του εναντίον των βαρβάρων και για την υποταγή τους σ' αυτόν⁵. Ο πατριάρχης εγκωμιάζει επίσης τον αυτοκράτορα για την εκ βάθρων ανοικοδόμηση κατεστραμμένων πόλεων καθώς και για τη δημιουργία νέων οικισμών, που κατέστησαν πιο συμπαγή τα σύνορα του κράτους⁶. Ο πατριάρχης Φώτιος επαινεί επίσης τον αυτοκράτορα για τη φροντίδα που έδειξε στους υπηκόους του, διότι τους έκανε πιο πλούσιους και πιο ευτυχισμένους με τη συνετή πολιτική του⁷. Στην ομιλία του ο πατριάρχης Φώτιος αναφέρει επίσης το σκοπό της συγκέντρωσης στα ανάκτορα, ο οποίος ήταν τα εγκαίνια ενός νέου ναού προς τιμήν της Θεοτόκου, για την ομορφιά του οποίου φαίνεται να επιμελήθηκε κάποια θεική δύναμη και η σύγκριση του ναού αυτού με τα ανάκτορα σύμφωνα με τον πατριάρχη, κάνει να φαίνονται τα δεύτερα σαν ιδιωτική οικία⁸.

σταντινουπόλεως όμιλία, ῥηθεῖσα ὡς ἐν ἐκφράσει τοῦ ἐν τοῖς βασιλείοις περιωνύμου ναοῦ ... ναὸς ἐν μέσοις αὐτοῖς ἀνακτόροις ἀνάκτορον ... — R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 130: «It is a church built ... in the very midst of the palace (ἐν μέσοις αὐτοῖς ἀνακτόροις); and it is a church of the Virgin».

4. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 99: Φαιδρὸν ὁρῶ τῆς παρούσης ἡμέρας τὸν σύλλογον καὶ οἶον οὐκ ἂν τις ἀνθρωπίνῳ σπουδάσματι καὶ χωρὶς ἐπινοίας θείας συγκροτῆσαι κατισχύσειε ... Ὅταν δὲ μὴδὲ τῶν ἐτησίως καὶ συνήθως ἐπιτελουμένων εἴη τὴν ἀνάμνησιν εορτάζουσα, ἀλλὰ καινὴν τινα καὶ ἀρτιφανῆ τὴν εἰς Θεὸν τιμὴν ἐγκαινίζουσα...

5. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 99-100: Λέγε τοιγαροῦν ἡμῖν, ὦ βασιλέων φιλοχριστότατε καὶ θεοφιλέστατε καὶ πάντας τοὺς ἐμπροσθεν νικῶν τε ἅμα καὶ λαμπρῶς φαιδρύνων τῇ κοινῇ τοῦ ἀξιώματος, λέγε, προθύμους ὡς ὁρᾷς τοὺς ἀκουσομένους ἔχων ἐφ' ᾧ περ ἡμᾶς συνεκάλεσας. Δείξον τοῖς λόγοις ἃ τοῖς ἔργοις προὔπεδειξας. Ἄρα γὰρ πάλιν κατὰ βαρβάρων νίκας ἀναστήσας καὶ τρόπαια, οἷς πολλάκις ἄλλοις ἐπ' ἄλλοις ἡμᾶς ἐδεξιώσω, φιλοφρονούμενος ἐπὶ τούτοις συνήγειρας, εὐφρανῖαι τε ἅμα καὶ τῷ δεδωκότι τὴν νίκην κοινὴν καὶ πάνδημον ἀναπέμψαι τὴν εὐχαριστίαν; ἢ λαβὼν ὑποσπόνδους καὶ ἄλλους καὶ ταπεινώσας ὑψηλὸν καὶ γαῦρον ἀλλόφυλον φρόνημα, ὡς ἐπὶ τὴν κραταιὰν χεῖρα τοῦ Θεοῦ εὐσεβοφρόνως ἀναφέρων πάντα τὰ σοὶ κατορθούμενα;

6. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 100: ... ἡ πόλεις ὑπηκόους, τὰς μὲν πάλαι κάτω κειμένας ἀνορθώσας, τὰς δὲ ἐκ βάθρων αὐτῶν ἀνεγείρας καὶ ἄλλων ἀνοικισμοὺς ἐργασάμενος καὶ τῆς πολιτείας πυκνώσας τὰ ὅρια;

7. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 100: Ἡ πλουτῶν καὶ ποιῶν εὐδαίμονας τὸ ὑπήκοον;

8. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 100: Δίδαξον ἡμᾶς, πρὸς σὲ τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης

Ο πατριάρχης Φώτιος αναφέρει στην ομιλία του τα όμορφα προπύλαια του ναού της Θεοτόκου, που είναι διακοσμημένα με πλάκες λευκού μαρμάρου, τα οποία καθηλώνουν τον θεατή και δεν τον αφήνουν να προχωρήσει προς το εσωτερικό του ναού⁹. Όταν προχωρήσει κανείς και εισέλθει στο εσωτερικό του ναού, καταλαμβάνεται από χαρά, ταραχή και θαυμασμό και του δημιουργείται η εντύπωση ότι εισέρχεται στον ίδιο τον ουρανό, του οποίου τα άστρα σχηματίζουν οι πολύμορφες και απλωμένες παντού μέσα στο ναό καλλιτεχνικές διακοσμήσεις¹⁰. Το μεγαλύτερο τμήμα του ναού είναι διακοσμημένο με χρυσό και ασήμι. Ο χρυσός βρίσκεται πάνω στα ψηφιδωτά του ναού και σε μορφή λεπτών ελασμάτων διακοσμεί επίσης διάφορα μέρη του ναού¹¹. Ο ναός είχε επιχρυσωμένα κιονόκρανα, χρυσές κορνίζες, επιχρυσωμένες αλυσίδες καθώς και επιχρυσωμένη και με πολύτιμους λίθους διακοσμημένη Αγία Τράπεζα¹². Το ασήμι κοσμούσε τις μικρές πύλες και τους κιονίσκους του Αγίου Βήματος

ἀφορῶντας ὀφθαλμόν, ἐπὶ τίνι τούτων ἡμᾶς συνεκάλεσας; Ἡ σιγᾶς μὲν αὐτὸς ἐπεικείας τρόπῳ καὶ τῷ μὴ βούλεσθαι σε τὰ σὰ ἡμῖν διηγείσθαι κατορθώματα, οἷς ἀνάγκη τοὺς ἐπαίνους συνυφαίνεσθαι, ἐμὲ δὲ παρέχεις ὑπηγῆσαι τῷ λόγῳ, τοῖς σοῖς ἔργοις ἐμπνεόμενον, τοῦ παρόντος συλλόγου τὸ αἶτιον; Ἄλλη τοιγαροῦν, ὦ φίλοι, τελετὴ καὶ ἄλλο μυστήριον σήμερον, ναὸς παρθενικὸς ἐπὶ γῆς ἐγκαινιζόμενος καὶ τῆς θεομήτορος, εἴπερ ἄλλο τι τῶν ἐγκοσμίῳν, ἐπάξιον οἰκητήριον. Ναὸς παρθενικὸς ἐπὶ γῆς ἐγκαινίζεται σήμερον, βασιλικῆς μεγαλοπρεπειᾶς ἔργον ὡς ἀληθῶς πολυύμνητον, ναὸς ἐν μέσοις αὐτοῖς ἀνακτόροις ἀνάκτορον ἄλλο θεῖον καὶ σεβάσιμον ἀνιστάμενος καὶ τῇ πρὸς αὐτὸ παραβολῇ καὶ συγκρίσει ἰδιωτικὴν οἰκίαν ἀποφαίνων τὰ ἀνάκτορα, μᾶλλον δὲ τῷ οἰκείῳ κάλλει καὶ τῇ ἐνούσῃ λαμπρότητι καὶ ταῦτα περιαστράπτων καὶ φαίδρύνων καὶ πολὺ παρασκευάζων τοῦ προτέρου κόσμου σεμνότερα. Εἴποις ἂν εἰς αὐτὸν ἰδὼν, οὐκ ἀνθρωπίνης χειρὸς ἔργον, ἀλλὰ θεῖαν τινὰ καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς δύναμιν τὸ κάλλος αὐτῷ ἐπιμορφώσασθαι.

9. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 100-101: Προπύλαια μὲν γὰρ τῷ ναῷ περικαλλῇ διεσκευασταί· καὶ γὰρ μαρμάρων διαλεχῶν πλάκες λαμπρόν τι καὶ χάρειν ἀποστίλβουσαι, ὁλην ἐναπολαβοῦσαι τὴν πρόσοψιν ... ἐξ οὐπερ τὰς ὄψεις συνέχουσαι καὶ πρὸς ἑαυτὰς ἐπιστρέφουσαι οὐκ ἐθέλιν ποιοῦσι τὸν θεατὴν μεταχωρῆσαι πρὸς τὰ ἐνδότερα, ἀλλ' ἐν αὐτῷ τῷ προτενίσματι τοῦ καλοῦ θεάματος ὁ προσὼν ἐμπιπλάμενος καὶ τοῖς ὁρωμένοις ἐρείδων τὰ ὅμματα, ὥσπερ τις ἐρριζωμένος τῷ θαύματι ἔστηκεν.

10. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 101: Ἐπειδὴν δὲ τις ἐκείθεν μόλις ἀποσπασθεὶς εἰς αὐτὸ παρακύψῃ τὸ τέμενος, ἡλίκης καὶ ὄσης οὕτος χαρὰς τε ἅμα καὶ ταραχῆς καὶ θάμβους ἐμπιπλάται. Ὡς εἰς αὐτὸν γὰρ τὸν οὐρανὸν μηδενὸς ἐπιπροσθούντος μηδαμῶς ἐμβεβηκὸς καὶ τοῖς πολυμόρφοις καὶ πανταχόθεν ὑποφαινομένοις κάλλεσιν ὡς ἄστροις περιλαμπόμενος ὅλος ἐκπεπληγμένος γίνεται. Δοκεῖ δὲ λοιπὸν ἐντεῦθεν τὰ τε ἄλλα ἐν ἐκστάσει εἶναι καὶ αὐτὸ περιδινεῖσθαι τὸ τέμενος· ταῖς γὰρ οἰκείαις καὶ παντοδαπαῖς περιστροφαῖς καὶ συνεχέσι κινήσεσιν, ἃ πάντως παθεῖν τὸν θεατὴν ἢ πανταχόθεν ποικιλία βιάζεται τοῦ θεάματος, εἰς αὐτὸ τὸ ὁρῶμενον τὸ οἰκεῖον φαντάζεται πάθημα.

11. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 101: Ἀλλὰ γὰρ χρυσὸς τε καὶ ἄργυρος τὰ πλείστα τοῦ ναοῦ διειλήφασιν, ὁ μὲν ψηφίσιν ἐπαλειφόμενος, ὁ δὲ εἰς πλάκας ἀποξεύμενος τε καὶ τυπούμενος, ἄλλος ἄλλοις ἐπιπασσόμενος μέρεσιν· ...

12. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 101: Ἐνταῦθα ἐπικοσμούμενα κιονόκρανα, ἐνταῦθα δὲ διὰ χρυσοῦ περιζώματα· ἀλλαχόθι δὲ ταῖς ἀλύσεσιν ἐπιπλεκόμενος χρυσός, ἢ χρυσοῦ τι θαυμασιώτερον, ἢ θεῖα τράπεζα, σύνθημα.

καθώς και τα περίστωα και το κιβώριο¹³. το υπόλοιπο τμήμα του ναού ήταν καλυμμένο με πολύχρωμα μάρμαρα¹⁴. Το δάπεδο του ναού ήταν επίσης διακοσμημένο με ψηφιδωτά από το ζωικό βασίλειο καθώς και με διάφορες άλλες ψηφιδωτές παραστάσεις και μοτίβα¹⁵. Σύμφωνα με τον πατριάρχη Φώτιο, το μόνο ελάττωμα του καλλιτέχνη ήταν ότι συγκέντρωσε στον ίδιο χώρο όλα τα ωραία πράγματα και δεν επιτρέπει έτσι στον θεατή να απολαύσει το θέαμα, διότι η προσοχή του πηγαίνει τότε στο ένα και τότε στο άλλο πράγμα¹⁶.

Ιδιαίτερη αναφορά κάνει επίσης ο Φώτιος στην πολύχρωμη ψηφιδωτή παράσταση του Χριστού στον τρούλλο του ναού, η οποία δορυφορείται από ένα πλήθος Αγγέλων, οι οποίοι βρίσκονται εκατέρωθεν του Χριστού στα έγκοιλα τμήματα των ημισφαιρίων γύρω από τον τρούλλο¹⁷. Η πάνω από την Αγία Τράπεζα ανηγερμένη αψίδα άστραπτε από την παράσταση της Παρθένου, η οποία είχε τα χέρια της ανυψωμένα σε στάση δεήσεως¹⁸. Ο ναός επίσης διακοσμείται επάξια από παραστάσεις μαρτύρων, αποστόλων, προφητών και πατριαρχών¹⁹.

Στη συνέχεια της ομιλίας του, ο πατριάρχης Φώτιος αναφέρει ότι δεν είναι δυνατόν σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα να θαυμάσει κανείς τις

13. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 101-102: "Αργυρος δὲ περὶ τὰς πυλίδας καὶ στυλίδας τοῦ θυσιαστηρίου σὺν τοῖς περιστάσις καὶ αὐτὸς ὁ κωνοειδὴς καὶ τῇ θείᾳ τραπέζῃ ἐπικείμενος σὺν τοῖς ὑπερεῖδουσιν στυλίσκοις ὑπαυροῖς ὄροφος.

14. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 102: Καὶ μαρμάρων δὲ πολυχρῶμων ὅσα μὴ χρυσὸς ἐπέδραμεν ἢ ἄργυρος περιέλαβεν, ἀμύχανόν τι καὶ τερπνὸν φιλοτέχνημα τὰ ὑπόλοιπα τοῦ ναοῦ διεκόσμησεν.

15. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 102: Ἡ δὲ τοῦ ἐδάφους θέα εἰς ζῶν μορφὰς καὶ σχημάτων ἄλλας ιδέας ταῖς πολυμόρφους ψηφίσιν διαμορφωθεῖσα θαυμαστὴν τινα τοῦ τεχνίτου τὴν σοφίαν παρεστήσατο, ...

16. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 102: Οὕτω πάντα πεπλήρωται θαύματος. Ἐν δέ μοι δοκεῖ μόνον ὁ τοῦ τεμένου ἀρχιτέκτων διημαρτηκέναι, ὅτι περ εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν χώρον ἅμα πάντα συλλέξας τὰ κάλλη οὐκ ἔξ τὸν θεατὴν καθαρῶς ἐντυφῆσαι τῷ θεάματι, ἄλλων ἀπ' ἄλλων ἐφελκόντων τε καὶ μετασπώντων καὶ μὴ παραχωρούντων ὅσον τις ἐθέλει τοῦ ὀρμμένου κορένυσθαι.

17. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 102: Ὁ δέ με παρέδραμε καὶ πρῶτον ῥηθῆναι δέον (ἀλλὰ γὰρ οὐδ' ἐν τοῖς λόγοις τοῦ τεμένου τὸ θαῦμα παρέχει τῷ λέγοντι καθαρῶς τὸ οἰκτεῖον τελεῖν ἔργον) καὶ δὴ καὶ νῦν εἰρήσεται. Ἐπ' αὐτῆς γὰρ τῆς ὀροφῆς ἀνδρείκελος εἰκὼν μορφὴν φέρουσα τοῦ Χριστοῦ πολυανθέσι ψηφίσιν ἐγγέγραπται· εἰποῖς ἂν αὐτὸν τὴν γῆν ἐφορᾶν καὶ τὴν περὶ ταύτης διανοεῖσθαι διακόσμησιν τε καὶ κυβέρνησιν· ... Τοῖς δὲ πρὸς αὐτῇ τῇ ὀροφῇ τοῦ ἡμισφαιρίου τμήμασιν ἐγκοίλοις πληθὺς ἀγγέλων τῷ κοινῷ δεσπότη δορυφοροῦντες διαμερόφονται.

18. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 102: Ἡ δ' ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἀνεγειρομένη ἀψὶς τῇ μορφῇ τῆς παρθένου περιαστράπτεται, τὰς ἀχράντους χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλούσης καὶ πραττομένης τῷ βασιλεὶ τὴν σωτηρίαν καὶ τὰ κατ' ἐχθρῶν ἀνδραγαθήματα.

19. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 102-103: Χορὸς δὲ μαρτύρων καὶ ἀποστόλων, ναὶ δὴ καὶ προφητῶν καὶ πατριαρχῶν ὅλον πληροῦντες ταῖς εἰκόσι τὸ τέμενος ἐξωραΐζουσιν· ...

ομορφίες αυτού του ναού και ότι χαιρείται, διότι, όσα είπε, είναι κατώτερα από την ομορφιά αυτού του ναού²⁰. Λίγο πριν από το τέλος της ομιλίας του, ο πατριάρχης επανέρχεται και πάλι στον αυτοκράτορα, τον υπεύθυνο της συγκέντρωσης (τον κτήτορα του ναού) για τα εγκαίνια του ναού, και του απευθύνει τις ευχές του για υγεία και για καλή διακυβέρνηση του κράτους²¹. Στο τέλος της ομιλίας του, ο πατριάρχης Φώτιος χαιρετά τον καίσαρα²² και απευθύνει επίσης τους χαιρετισμούς του στους συγκλητικούς, στους ιερείς, αρχιερείς και στους υπόλοιπους συγκεντρωθέντες²³.

Όσοι ασχολήθηκαν με την ομιλία αυτή του πατριάρχη Φωτίου θεωρούσαν ότι ο ναός, στον οποίο αναφέρεται ο πατριάρχης, ήταν η περίφημη Νέα Εκκλησία²⁴, η οποία εκτίσθη εντός του Μεγάλου Παλατίου και εγκαινιάστηκε το 880²⁵, ύστερα από επιθυμία του αυτοκράτορα Βασι-

20. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 103: *Καὶ τί ἂν τις ἐν οὕτῳ βραχεῖ καιρῷ τὰ τοῦ περιωπερινόμου τεμένους λόγῳ περᾶται περιέρχεσθαι θαύματα; ὅπου γε οὐδ' αὐτὴ ἡ ὀψις οὐδ' ἐπὶ συχνὸν χρόνον, καίτοι τὰς ἄλλας αἰσθήσεις τῷ τάχει κατόπιν ἄγουσα, ἀντιλαβέσθαι τούτων οὐδαμὸς ἐλέγχεται κατισχύουσα.*

21. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 103-104: *Ἀλλὰ μοι πρὸς σὲ ὁ τοῦ λόγου δρόμος, τὸν τοῦ σὺλ-λόγου αἴτιον, ἐπιστρεφόμενος ἰθυσέσθω. Χαῖρε τοιγαροῦν ὦ βασιλέων θεαχαριτώτατε καὶ θεοφιλέστατε, καὶ ἀνακαινίζου τὴν κατὰ τε σῶμα καὶ ψυχὴν ἐπ' ἔργοις ἀγαθοῖς ἀκμάζων νεότητα, τοῦ τε περιωνύμου ναοῦ καὶ τῶν τῆς σῆς σοφίας ἔργων καὶ χειρὸς ἐορτάζων τὰ ἐγκαίνια. Ἐντείνε καὶ κατευοδοῦ καὶ βασιλευε ἔνεκεν ἀληθείας καὶ πραότητος καὶ δικαιοσύνης ὁδηγεῖ γάρ, ὥς ἔνεστιν ἰδεῖν ἐναργῶς, καὶ ὁδηγήσει σε ἡ τοῦ Ὑψίστου δεξιὰ, τοῦ κτίσαντός σε καὶ ἐξ αὐτῶν σπαργάνων εἰς βασιλέα τοῦ οἰκείου καὶ περιουσίῳ λαοῦ χρίσαντός.*

22. Β. Λαούρδας, Ομιλία 104: *Συνευφραίνου καὶ συνακαινίζου καὶ αὐτός, τῶν δούσων ἥλιος ἐπέιθε καισάρων τὸ ἐγκαλλώπισμα, σοφία τε καὶ συνέσει τοὺς ἐμπροσθεν παρευδοκίμων, καὶ τῷ θεῷ σε ψήφῳ ἀλλὰ μὴ σπουδαρχήσαντα μὴδ' ἀνθρωπίναις περιδρομαῖς τὴν τηλικαύτην ἀρχὴν ἀναδέξασθαι. Συνευφραίνου τοίνυν καὶ συνακαινίζου τῷ μέτοχόν σε προσειληφότι καὶ κοινωνόν τῆς βασιλείας ἐπὶ κοινῇ τε σωτηρίᾳ τῶν ἀρχομένων καὶ ἀξίως τῆς εἰς αὐτὸν εὐνοίας καὶ ἀψευδεστάτης ἀγαπήσεως διὰ γὰρ τῆς ὑμετέρας дуάδος ἡ τριάς εὐσεβῶς λατρευομένη τε καὶ προσκυνουμένη, τὴν ἑαυτῆς πρόνοιαν εἰς πάντας ἐξαπλοῦσα τε καὶ διαπορθεύουσα σοφῶς πηδαλιουχεῖ καὶ διακυβερνᾷ τὸ ὑπῆκοον.*

23. Β. Λαούρδας, Ομιλία 104: *Χαίρετε καὶ ὑμεῖς, ὦ τῆς βουλῆς πατέρες, πολὺν σεμνὴ καὶ αἰδέσιμος, πιστῷ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ καὶ σεβαστῷ συνακαινιζόμενοι καίσαρι, τοῦ περιωνύμου ναοῦ συνεορτάζοντες τὰ ἐγκαίνια. Χαίρει δὲ καὶ συνευφραίνεται καὶ ὅσον ἱεροφαντικόν τε καὶ ἀρχιερέων πλήρωμα, οἰκεῖον κλέος καὶ καύχημα τὴν τοῦ ναοῦ ποιοῦμενοι καθιέρωσιν. Χαίρετε δὲ καὶ συγχορεύετε καὶ ὑμεῖς, ὅσον ὑπόλοιπον καὶ φιλόθεον ἄθροισμα, ἄλλον οὐρανὸν ὁρῶντες ἐπὶ γῆς τὸν τῆς παρθένου ναὸν ἐγκαίνιζόμενον σήμερον.*

24. Βλ. σχετικὰ, R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 125-136. Για τὴ Νέα Εκκλησία, βλ. P. Magdalino, *Observations on the Nea Ekklesia of Basil* (στο εἰς: *Nea Ekklesia*), *JÖB* 37 (1987) 51-64. — C. Mango, *Nea Ekklesia*, *ODB* 2 (1991) 1446. — A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (στο εἰς: *Patria*), *Ποικίλα Βυζαντινὰ* 8, Bonn 1988, σ. 373-375.

25. Τα εγκαίνια τῆς Νέας Εκκλησίας ἐγέναν τὴν 1η Μαΐου τοῦ 880. Βλ. R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily*, 128-129: *«The emperor and the Caesar are, therefore, the Pair, or Dyad, through whom the Trinity has chosen to rule. At no time during the reign of Basil I were these conditions in force. At the time of the encaenia of Basil's Nea Ekklesia (May 1, 880) there*

λείου Α' ²⁶.

Η ευθύνη για τη λανθασμένη αυτή ταύτιση οφείλεται στον P. Lambek, ο οποίος κατά την έκδοση της ομιλίας αυτής του Φωτίου το 1655 της έδωσε τον τίτλο: *Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἑκφρασις τῆς (sic) ἐν τοῖς βασιλείοις (sic) νέας ἐκκλησίας τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης οἰκοδομηθείσης* ²⁷.

Επειδή όμως ο τίτλος αυτός δεν φέρεται σε κανέναν από τους περιέχοντες την ομιλία κώδικες και επειδή φαίνεται ότι ο Lambek χρησιμοποίησε πιθανότατα τον κώδικα της Νεαπόλεως (*Neapolitanus graecus* 111, A, A, 6), στον οποίο ο τίτλος της ομιλίας είναι όπως και στους άλλους κώδικες, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Lambek τιτλοφόρησε την ομιλία με βάση την εσφαλμένη απ' αυτόν ερμηνεία του περιεχομένου της ²⁸, διότι την ταύτιση του περιγραφόμενου ναού στην ομιλία του πατριάρχου Φωτίου, με την Νέα Εκκλησία την αποκλείουν:

- 1) η ταυτόχρονη αναφορά ενός αυτοκράτορα και ενός καίσαρα ²⁹, οι οποίοι πιθανότατα ³⁰ είναι ο Μιχαήλ Γ' ³¹ και ο θεός του Βάρδας ³².
- 2) η αναφορά του πατριάρχη Φωτίου ότι ο αυτοκράτορας χρίσθηκε από τη γέννησή του αυτοκράτορας ³³.
- 3) το γεγονός ότι η Νέα Εκκλησία ήταν αφιερωμένη όχι μόνο στη Θεο-

were not two emperors, but three: Basil himself, Leo and Alexander. There is no reason whatever to believe that Photius could in 880 have described Leo VI, already crowned basileus in 870, as Caesar merely because he was heirapparent. And there is ample reason to think that, even had the term been applicable, Photius would have avoided it, since the word would have had painful and embarrassing associations for Basil himself. Who then are the persons referred to? The emperor is Michael III and the Caesar is his uncle Bardas. All difficulties vanish on this hypothesis. The tenth Homily takes its place with the other seventeen in Photius' first patriarchate, and the two rulers are seen to be in fact what they are called: a single emperor and a Caesar. ...».

26. Για τον Βασίλειο Α', βλ. A. Kazhdan – A. Cutler, *Basil I*, ODB 1 (1991) 260.

27. Βλ. R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 125-126. — C. Mango, *Homilies* 177. — B. Λαούρδας, *Ομιλίες* 58.

28. Βλ. R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 125-127. — C. Mango, *Homilies* 177.

— B. Λαούρδας, *Ομιλίες* 58-59.

29. Βλ. R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 128-130. — C. Mango, *Homilies* 178.

— B. Λαούρδας, *Ομιλίες* 58.

30. Βλ. R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 128-130. — C. Mango, *Homilies* 178-181. — B. Λαούρδας, *Ομιλίες* 58.

31. Για τον Μιχαήλ Γ', βλ. P. A. Hollingsworth – A. Cutler, *Bardas*, ODB 2 (1991) 1364.

32. Για τον Βάρδα, βλ. P. A. Hollingsworth – A. Cutler, *Bardas*, ODB 1 (1991) 255-256.

33. B. Λαούρδας, *Ομιλίες* 104, στίχοι 4-6: ... ὁδηγεῖ γὰρ ... καὶ ὁδηγήσει σε ἡ τοῦ Υἱοῦ δεξιὰ, τοῦ κτίσαντός σε καὶ ἐξ αὐτῶν σπαργάνων εἰς βασιλεία τοῦ οἴκειο καὶ περὶ αὐτοῦ λαοῦ χρίσαντος. Αυτή η αναφορά ταιριάζει απόλυτα στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' (842-867), ο οποίος γεννήθηκε στην «Πορφύρα» ενώ ο πατέρας του Θεόφιλος (829-842) ήταν ήδη αυτοκράτωρ. Αυτό το γεγονός δεν αναφέρεται από τον Λαούρδα ως στοιχείο που αποκλείει τον Βασίλειο Α' ως κτήτορα αυτού του ναού.

τόκο, αλλά και στους Αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, στον προφήτη Ηλία και στον άγιο Νικόλαο³⁴.

- 4) το γεγονός ότι η Νέα Εκκλησία είχε πέντε τρούλλους, ενώ ο ναός, τον οποίο περιγράφει ο πατριάρχης Φώτιος, μόνο έναν³⁵.
- 5) οι πληροφορίες, που μας δίδει ο πατριάρχης Φώτιος για το ανοικοδομητικό έργο του κτήτορα του ναού, ταιριάζουν επίσης στο πρόσωπο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ'.

Γνωρίζουμε ότι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' ανοικοδόμησε την πόλη Άγκυρα, την οποία είχε καταστρέψει ο χαλίφης Mutasim, ότι οχύρωσε εκ νέου τη Νίκαια και ότι ανήγειρε μια νέα σειρά από οχυρά στη Μικρά Ασία³⁶.

Όλες αυτές οι ενδείξεις αποδεικνύουν, ότι η ερμηνεία του Lampeck είναι εσφαλμένη και ότι πρόκειται για δύο διαφορετικούς ναούς. Ο ναός της Θεοτόκου, στον οποίο αναφέρεται ο Φώτιος, κτίστηκε ή ανακαινίστηκε και διακοσμήθηκε στην εποχή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' (842-867) και του καίσαρα Βάρδα (δηλαδή μεταξύ της 12ης Απριλίου 864 — ημερομηνία αναγόρευσης του Βάρδα στο αξίωμα του καίσαρα— terminus post quem - και της 21ης Απριλίου 866 —ημερομηνία της δολοφονίας του Βάρδα— terminus ante quem)³⁷.

34. Βλ. C. Mango, *Homilies* 178. — P. Magdalino, *Nea Ekklesia* 56. — B. Λαούρδας, *Ομιλίες* 58.

35. Βλ. B. Λαούρδας, *Ομιλίες* 58. — P. Magdalino, *Nea Ekklesia*, 56-57.

36. Βλ. R. J. H. Jenkins — C. Mango, *Tenth Homily* 129-130: «Here Photius is applying to the emperor several of the conventional categories of the classical enkomion, but each of them has a topical and contemporary relevance. The emperor has won a series of victories over one set of barbarians; others he has brought under his sway by treaty, and has humbled their pride. This no doubt refers to the two great victories over the eastern Saracens in September and October of 863; and to the humbling of Bulgaria, without fighting, in the spring of 864, which was, as we shall see in a moment, the year in which this Homily was delivered. We are also told that the emperor has re-erected cities which had long been cast down; the reference may well be to the rebuilding of Nicaea and Ancyra, which we know from inscriptions to have taken place in 858 and 859. Lastly, at the very end of the Homily. Photius refers to the emperor as πιστῶ και μεγάλῳ βασιλεῖ, a title which occurs on coins of Michael III (but not on coins of Basil I), and which seems to have been peculiarly affected by Michael». Βλ. επίσης, C. Mango, *Homilies* 179-180. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους* (στο εξής: *Ιστορία*), τόμ. 2ος (ελλην. μετάφρ. Ι. Παναγοπούλου - επιστημ. επιμ. Ευάγ. Χρυσού), Αθήνα 1979, σ. 101. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*. Τόμος Β'. *Ιστορία Μέσης Βυζαντινής Περίόδου* (565-1081), Θεσσαλονίκη 1992⁴, σ. 260-261, 263-264. Το ανοικοδομητικό έργο του κτήτορα αυτοκράτορα που επαινεί ο πατριάρχης Φώτιος δεν αναφέρει επίσης ο Λαούρδας, ως πρόσθετο στοιχείο για την ταύτιση αυτού του αυτοκράτορα, με τον Μιχαήλ Γ'.

37. R. J. H. Jenkins — C. Mango, *Tenth Homily* 130: «It is of course not disputed that the Nea Ekklesia was built by Basil I, and that its encaenia took place very probably on May 1. 880. Photius, who officiated, may well have delivered a Homily on that occasion. But this cannot be our Homily no. 10 since no. 10, as we shall see, was delivered before 866, and the Nea Ekklesia was not begun before 875 at the very earliest. What church then is the subject of Homily no. 10?

Για την ταύτιση του ναού της 10ης Ομιλίας του Φωτίου υπάρχουν επίσης άλλες δύο απόψεις. Η πρώτη άποψη ταυτίζει το ναό της ομιλίας του Φωτίου με το καθολικό της μονής Θεοτόκου της Οδηγήτριας³⁸ και η δεύτερη με το ναό της Θεοτόκου του Φάρου³⁹. Η πρώτη άποψη ορθώς απορρίφθηκε, διότι η μονή της Θεοτόκου Οδηγήτριας δεν βρισκόταν στο κέντρο των ανακτόρων (έν μέσοις τοῖς ἀνακτόροις = Μέγα Παλάτιον), αλλά εκτός και πλησίον αυτών⁴⁰. Σήμερα γνωρίζουμε πλέον ότι ο ναός αυτός, ο οποίος αποτελούσε το καθολικό της ομωνύμου μονής, βρισκόταν βορειοανατολικά του Μεγάλου Παλατίου⁴¹.

It is a church built by Michael in the very midst of the palace ... and it is a church of the Virgin. It must be, therefore, the Church of the Virgin of the Pharos, ... which Michael III either wholly rebuilt or in great part restored. The date of the Homily can be established within narrow limits. The termini post and ante are, of course, the dates on which Bardas was created Caesar (Wednesday, April 12, 864), and on which he was murdered (Sunday, April 21, 866). But we may say with some certainty that the Homily was delivered nearer to the first than to the second of these fixed points. The reference to Bardas' undertaking his high office, seems to imply that he had been created Caesar in the recent past. Taking this piece of evidence together with the references to Michael's military and political successes which have been discussed above, we shall not be wrong in dating the Homily between April 12 and the end of the year 864». Βλ. επίσης, C. Mango, *Homilies* 179-180: «It must therefore be concluded that the emperor and the Caesar are Michael III and his uncle, the Caesar Bardas. Once this is granted, everything becomes clear. Bardas was created Caesar on April 12, 864. ... Thus the date of our Homily falls after April 12, 864 and certainly before April 21, 866, when Bardas was murdered». Βλ. επίσης Β. Λαούρδας, *Ομιλίες* 58-59.

38. Την άποψη αυτή υποστήριξε τελευταία σε ένα άρθρο της και η E. Bolognesi, *Omelia* 381-398. Για τη μονή της Θεοτόκου Οδηγήτριας και για τη θέση της μέσα στη Κωνσταντινούπολη, βλ. R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin*. Première Partie. *Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique*. Tome III. *Les Églises et les Monastères* (στο εξής: *Églises*), Paris 1953, σ. 208-216. — A. Berger, *Patria* 376-378. — A. M. Talbot, *Hodegon Monastery*, ODB 2 (1991) 939. — V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten* (στο εξής: *Bauten*) [*Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik*, Herausgeben von Günter Prinzing, Band 1], Wiesbaden 1994, σ. 77-78.

39. R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 130: «What church then is the subject of Homily no. 10? It is a church built by Michael in the very midst of the palace (έν μέσοις αὐτοῖς ἀνακτόροις); and it is a church of the Virgin. It must be, therefore, the Church of the Virgin of the Pharos, the Capella Palatina of the Great Palace, which Michael III either wholly rebuilt or in great part restored». Βλ. επίσης, C. Mango, *Homilies* 180-181. — C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* 312-1453. *Sources and Documents*, New Jersey 1986, σ. 185: «The following description has long been considered to refer to the New Church (Nea Ekklesia) built by Basil I and inaugurated in 880. In fact, it concerns the church of the Virgin of the Pharos situated very close to the Chrysotriklinos in the Imperial Palace. This was the palatine chapel par excellence, and the repository of the most precious relics of Christendom». — A. Berger, *Patria* 374: «Die zehnte Predigt des Photios bezieht sich nicht, wie man lange geglaubt hat, auf die Nea, sondern auf die in der Patria nicht erwähnte Pharoskirche im Palast».

40. Αυτή τη θέση διατυπώνει και η E. Bolognesi, *Omelia* 393: «L'ubicazione della chiesa di S. Maria Hodegetria ne ... addossata ... vicino al Grande Palazzo».

41. Για το Μέγα Παλάτιο, βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantine* (στο εξής: *Constanti-*

Ένα επιπρόσθετο και βασικό στοιχείο, κατά τη γνώμη μας, εναντίον της ταύτισης του ναού αυτού της Θεοτόκου με το καθολικό της μονής της Θεοτόκου Οδηγήτριας είναι επίσης η μη αναφορά στο τέλος της 10ης Ομιλίας του Φωτίου στον ηγούμενο και στους μοναχούς της ομώνυμης μονής. Διότι δεν είναι δυνατόν, κατά τη γνώμη μας, να χαιρετά ο πατριάρχης Φώτιος στο τέλος της ομιλίας του τον αυτοκράτορα, τον καίσαρα, τους συγκλητικούς, τους ιερείς, τους αρχιερείς και το υπόλοιπο συγκεντρωμένο πλήθος των πιστών και να παρέλειψε τον ηγούμενο και τους μοναχούς της μονής της Θεοτόκου Οδηγήτριας (για το καθολικό της οποίας υποστηρίζεται από την E. Bolognesi⁴², ότι γράφτηκε η 10η Ομιλία του), την οποία επίσης ανακαίνισε ή έκτισε ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ'⁴³.

Εσφαλμένη είναι επίσης, κατά τη γνώμη μας, η προσπάθεια σύνδεσης, που επιχειρεί η Bolognesi στο άρθρο της⁴⁴ των ρημάτων: *ὁδηγεῖ γάρ, καὶ ὁδηγήσει σε* [εννοείται τον Μιχαήλ Γ'] *ἢ τοῦ Ὑψίστου δεξιᾷ* [εννοείται ο Θεός] ...⁴⁵ με τη Θεοτόκο Οδηγήτρια. Τα ρήματα αυτά αναφέρονται εμφανώς στον Θεό, ο οποίος, σύμφωνα με τον πατριάρχη Φώτιο, καθοδηγεῖ και θα καθοδηγεῖ στο μέλλον τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ'.

Υπέρ της δεύτερης άποψης των R. J. H. Jenkins και C. Mango⁴⁶ ότι ο ναός ταυτίζεται με το ναό της Θεοτόκου του Φάρου⁴⁷ και η οποία έγινε αποδεκτή από τον A. Berger⁴⁸, συνηγορούν και οι πληροφορίες άλλων πηγών ότι ο ναός της Θεοτόκου του Φάρου κτίστηκε ή ανακαινίστηκε, ύστερα από επιθυμία του Μιχαήλ Γ', ότι ήταν μικρών διαστάσεων και ότι βρισκόταν μέσα στο χώρο του Μεγάλου Παλατίου⁴⁹.

nople) [Institut Français d'Études Byzantines], Paris 1964, σ. 106-122. — A. Berger, *Patria* 214-218. — V. Kidonopoulos, *Bauten*, 155-158.

42. H E. Bolognesi, Omelia 393 αναφέρεται μόνο στο πλήθος που μαζεύτηκε έξω από την εκκλησία και τονίζει ότι τόσο πλήθος χωρούσε μόνο στον προαύλιο χώρο της μονής της Θεοτόκου Οδηγήτριας. Πολύ πλήθος κατά την γνώμη μας θα μπορούσε να συγκεντρωθεί χωρίς πρόβλημα επίσης και στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας της Θεοτόκου του Φάρου.

43. R. Janin, *Églises* 208: «Il est possible, quoique non prouvé, que Michael III ait fondé le monastère, mais il est certain qu'une église et non une simple chapelle fut construite à cet endroit vers le milieu du Ve siècle par l'impératrice Pulcherie. ... Il n'est nullement prouvé que ce soit Michel III qui ait fondé le monastère». — A. Berger, *Patria* 376: «Eindeutig belegt ist die Hodegoi-Kirche erst kurz nach 800, über ihren Ursprung wissen wir nichts. Die Gründungsnachricht der Patria muß sich deshalb auf eine Renovierung oder einen Neubau unter Michael III. (842-867) beziehen».

44. Βλ. E. Bolognesi, Omelia 392.

45. Βλ. υποσημ. 33.

46. Βλ. υποσημ. 39.

47. Για το ναό της Θεοτόκου του Φάρου, βλ. R. Janin, *Églises* 241-245. — A. Berger, *Patria* 374.

48. Βλ. υποσημ. 39.

49. Συμεών Μάγιστρος, *Χρονογραφία* (Theophanes Continuatus, τόμ. II, έκδ. Βόννης 1938), σ. 681: ... ὁ βασιλεὺς Μιχαήλ ... τὴν δὲ λάρνακα τοῦ Κοπρωνύμου διαπρίσας

Ο Β. Λαούρδας⁵⁰ διστάζει να πάρει θέση για την ταύτιση του ναού, εξαιτίας της περιγραφής του Νικολάου Μεσαρίτου (γύρω στο 1200) για την ψηφιδωτή διακόσμηση του ναού της Παναγίας του Φάρου. Ο Νικόλαος Μεσαρίτης⁵¹ μας πληροφορεί ότι ο ναός της Παναγίας του Φάρου είχε παραστάσεις από τη ζωή του Χριστού⁵².

Εξαιτίας αυτού του γεγονότος ο Β. Λαούρδας⁵³, που θεωρεί ότι ο πατριάρχης Φώτιος έκανε πλήρη περιγραφή των παραστάσεων που κοσμούσαν το ναό, δεν θεωρεί ασφαλή την ταύτιση του ναού που περιγράφει ο Φώτιος, με το ναό της Θεοτόκου του Φάρου.

Οι τελευταίοι όμως μελετητές R. J. H. Jenkins και C. Mango⁵⁴ θεωρούν

έποίησε στήθεα ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντι ναῷ ἐν τῷ παλατίῳ τοῦ Φάρου.

50. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 59-60. Βλ. επίσης R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 136-139.

51. Γ' αὐτόν, βλ. W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz, Μεσαρίτης Νικόλαος, *Tusculum-Λεξικόν* (1993) 338-339. — A. Kazhdan, Mesarites, Nicholas, *ODB* 2 (1991) 1346.

52. Βλ. A. Heisenberg, *Die Palastrevolution des Johannes Komnenos. Programm des K. Alten Gymnasiums*, Würzburg 1907, σ. 66. Βλ. επίσης, R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 136-139. — C. Mango, *Homilies* 181-183.

53. Β. Λαούρδας, Ομιλίες 60: Κατὰ ταῦτα τὸ θέμα τῆς ταυτίσεως τοῦ ὑπὸ τοῦ Φωτίου περιγραφομένου ναοῦ πρὸς ἓνα ἐκ τῶν δ' ἄλλων πηγῶν γνωστῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦν εἰσέτι πρόβλημα, λόγῳ ὅμως τῆς ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Μεσαρίτου παρουσιαζομένης δυσχερείας θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ταύτισις πρὸς τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου τοῦ Φάρου.

54. R. J. H. Jenkins – C. Mango, *Tenth Homily* 139-140: «Heisenberg suggested rather cautiously that Mesarites may be describing a pictorial cycle, a suggestion which was adopted by Ebersolt as an established fact. If it was indeed a cycle of pictures, it was one of considerable complexity. The subjects (if such they are) are listed twice with some overlapping between the two lists; besides, the order has been somewhat confused. The first sentence refers to Sinai, which cannot be connected with any New Testament scene, ... The second enumeration includes ... Christ walking on water (= St. Peter submerged), ... Christ anointed by Mary Magdalen, ... Speaking generally, a cycle of such complexity in the post-Iconoclastic period is apt to date from Comnenian rather than from Macedonian times. This conjecture is supported by the presence of such subjects as Christ walking on water, which is not found in the monumental art of the Macedonian period, and Mary Magdalen anointing Christ's feet. ... Taking also into consideration other instances of the redecoration of older churches in the eleventh and twelfth centuries (St. Sophia ca. 1070, the Holy Apostles and the Baptistry of St. Sophia in the twelfth century), it may be surmised that the cycle alluded to by Mesarites, if it actually refers to wall pictures, is of Comnenian date and replaced or supplemented the figures described by Photius. The need for a cycle illustrating the Gospel narrative may also have been suggested by the continued concentration in the Pharos church of relics pertaining to Christ, a concentration that reached its peak ca. 1150. The final defeat of Iconoclasm in 843 was not immediately followed by the redecoration of all major churches. From the few instances which are known to us, it would seem that the process of *anastelosis* was rather surprisingly slow. The delay may have been partly due to technical reasons, such as the scarcity of competent artists after a prolonged interruption in the tradition of sacred painting. A more cogent reason seems to have been the strength of the Iconoclasts, towards whom at first a conciliatory attitude was adopted. At any rate, iconoclasm remained a live issue at least until 870. The revised dating of Photius' Homily no. 10 provides a new element for the

σωστά, κατά τη γνώμη μας, ότι ο ψηφιδωτός διάκοσμος, που περιγράφει ο Νικόλαος Μεσαρίτης για το ναό της Θεοτόκου του Φάρου, προστέθηκε πιθανότατα αργότερα και μάλιστα κατά την εποχή της δυναστείας των Κομνηνών (περίπου το 1150)· και ταυτίζουν σωστά, κατά τη γνώμη μας, το ναό, στον οποίο αναφέρεται ο πατριάρχης Φώτιος, με το ναό της Θεοτόκου του Φάρου, διότι αφενός μεν οι πηγές τον αναφέρουν ως κτίσμα του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' και αφετέρου διότι βρισκόταν μέσα στο χώρο του Μεγάλου Παλατίου⁵⁵, πολύ κοντά στον Χρυσοτρίκλινο⁵⁶.

Η 10η Ομιλία του Φωτίου για τα εγκαίνια του αυτοκρατορικού ναού της Θεοτόκου του Φάρου είναι πολύ σημαντική, γιατί είναι μία από τις λίγες πηγές που έχουν σωθεί και περιγράφουν με κάποια σχετική λεπτομέρεια την εσωτερική διακόσμηση του ναού αυτού, ο οποίος δυστυχώς δεν σώζεται σήμερα.

Πανεπιστήμιο Θράκης

study of the restoration of sacred images. We can now give the following list of churches and secular buildings that received a sacred decoration at this time: Our Lady of the Pharos (864), the Chrysotriclinos between 856 and 867, and another hall in the palace before 867. The new mosaics of St. Sophia were not started until 867 and probably not completed until the end of the century. The important church of SS. Sergius and Bacchus was re-decorated at the instigation of the Patriarch Ignatius between 867 and 877. The church of the Holy Apostles may have received a new set of mosaics in connection with the consolidation of the building by Basil I». Βλ. επίσης, C. Mango, *Homilies* 183: «It is likely that the mosaics described by Photius were replaced or supplemented by a Gospel cycle at a later date. Nicolas Mesarites, who was sacristan of the church ca. 1200, may be referring to such a cycle in a passage which is, however, highly ambiguous. If he is in fact referring to mural decoration, it was one of considerable complexity, including scenes such as the ... Christ anointed by Mary Magdalen, ... This cycle (if such it was) could well have been added under the Comnenian dynasty. It was precisely at that time, towards the middle of the twelfth century, that the Pharos church by a process of gradual accumulation became the foremost repository of relics pertaining to Christ».

55. Βλ. υποσημ. 39.

56. Για τον Χρυσοτρίκλινο βλ. R. Janin, *Constantinople* 108, 115-117.

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΙΑΣ ΣΤΗ ΧΡΥΣΗ ΠΥΛΗ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ. ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΙΑ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ*

Η μάρτυς αγία Ία¹ έζησε ανάμεσα στα τέλη του 3ου και στο πρώτο ήμισυ του 4ου αι. Μαρτύρησε στην Περσία επί βασιλείως Σαβωρίου Β' (Scharur, 309-379)², όπου είχε οδηγηθεί μαζί με πολλούς άλλους αιχμαλώτους από τους Πέρσες, οι οποίοι είχαν κυριεύσει την οχυρωμένη πόλη Βιζαϊδέον³ ή Βυζαντίδα⁴, όπου γεννήθηκε και κατοικούσε η αγία Ία και οι άλλοι χριστιανοί αιχμάλωτοι.

Σώζονται δύο βίοι της αγίας Ίας. Ο πρώτος βίος της αγίας Ίας, του οποίου ο συγγραφέας είναι άγνωστος, αναφέρει ότι οι αιχμάλωτοι ήταν περίπου 50.000⁵. Ο δεύτερος βίος της αγίας Ίας, που εγράφη αργότερα (τέλη 13ου - πρώτο τέταρτο του 14ου αι.) από τον μοναχό και μετέπειτα πρεσβύτερο της μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων Μακάριο, δεν αναφέρει τον ακριβή αριθμό των αιχμαλώτων χριστιανών από τους Πέρσες⁶. Το Synaxarium Constantinopolitanum αναφέρει ότι οι αιχμάλωτοι

* Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες, αφενός μεν στον υπεύθυνο της βιβλιοθήκης του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών κ. Π. Χονδρογιάννη για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε, όσον αφορά τις βιβλιογραφικές έρευνες για τη συγγραφή των άρθρων μου και αφετέρου στον γραμματέα του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών κ. Α. Βαβαλίδη για τον κόπο που κατέβαλε να διαβάσει αυτά τα άρθρα.

1. Γι' αυτήν, βλ. Σ. Γ. Παπαδόπουλος, ΘΗΕ 6 (1965) 592.

2. H. Delehaye, Les versions grecques des actes des martyrs Persans sous Sapor II. Textes grecs et traductions publiés par Hippolyte Delehaye (στο εξής: Βίος Ίας), PO 2 (1971) 461: Έμαρτύρησεν δὲ ἡ ἁγία Ία ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῇ Ίουζαϊνῶν, τῇ οὐσῃ ἐν Περσίδι, μὴνι αὐγούστῳ πέμπτῃ, βασιλεύοντος τῶν Περσῶν Σαβωρίου, ... Για τον Σαβώριο Β', βλ. S. Vryonis, Jr. - A. Kazhdan, Sasanians, ODB 3 (1991) 1845-1846.

3. Βλ. H. Delehaye, Βίος Ίας 453: Ὁ αὐτὸς Σαβώριος ... ἦλθεν δὲ καὶ ἐπὶ κάστρον προσαγορευόμενον βιζαϊδέον ...

4. Βλ. H. Delehaye, Βίος Ίας 463: Ἐστὶ φρούριον, ὃ Βυζαντίς μὲν τοῦνομα, ... ἐν τούτῳ τοῖνον γεννηθεῖσα [η αγία Ία].

5. H. Delehaye, Βίος Ίας 453: Ἐν τῷ πεντηκοστῷ ἔτει τῆς βασιλείας Σαβωρίου τῶν Περσῶν βασιλείῳς, ἀνῆλθεν ὁ αὐτὸς Σαβώριος εἰς τὰ κάστρα καὶ εἰς τὰ μεθόρια τῶν Ρωμαίων, ποιήσας φωσάτον μετὰ τοῦ στρατοπέδου αὐτοῦ· ἦλθεν δὲ καὶ ἐπὶ κάστρον προσαγορευόμενον Βιζαϊδέον, καὶ ἡδυνήθη κατακυριεύσαι αὐτοῦ καὶ διακάτοχος αὐτοῦ γενέσθαι καὶ τὰ τεῖχη καταστρέφαι· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πλῆθος τῶν Ρωμαίων ἐκεῖ ἡδυνήθη διὰ τῆς τιμωρίας τῶν ξιφῶν ἀνελεῖν, πορθήσας ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας ὥσει πεντήκοντα χιλιάδας· ...

6. H. Delehaye, Βίος Ίας 463: Ὁ γάρ τοι μαρὸς ἐκεῖνος Σαβώριος παρὰ τισιν ἀναμα-

χριστιανοί, που πήραν οι Πέρσες, ήταν 9.000⁷. Η πόλη Βιζαϊδέον ή Βυζαντίδα βρισκόταν, σύμφωνα με το βίο της αγίας Ίας, που συνέγραψε ο μοναχός Μακάριος, στα σύνορα του βυζαντινού θέματος Αρμενιακού με την Περσία⁸. Πρόκειται πιθανότατα για την πόλη Βεζαβδέ⁹, κοντά στον Τίγρη ποταμό, που πολιορκήθηκε και κυριεύθηκε από τον Σαβώριο Β' το έτος 360 μ.Χ¹⁰. Σύμφωνα με τον βίο της αγίας Ίας (13ος αι.), εκείνο το έτος (360) οδηγήθηκε και η αγία Ία, πού ήταν ήδη αρκετά ηλικιωμένη, μαζί με πολλούς άλλους χριστιανούς στην αιχμαλωσία¹¹, στην επαρχία των Ουζαϊνών¹² ή Ιουζαϊνών¹³ της Περσίας.

θών, ὅτι οὐ μόνον πολλὸν φέρει τὸν πλοῦτον [ἡ Βυζαντίδα], ἀλλ' ὅτι καὶ χριστιανῶν πολὺ τι κέκτῃται πλῆθος, ἐκστρατεύει κατ' αὐτοῦ καὶ ... πολιορκήσας ... καὶ ἐγκρατὴς γενόμενος ... καὶ πολλῶν ἀνδρῶν χιλιάδας ἀνδραποδισάμενος σὺν γυναιξὶ καὶ παισὶ καὶ τοὺς μὲν αἰχμαλώτους θέμενος τοὺς δὲ παραλάνωμα ξιφῶν ποιησάμενος, οὕτω πρὸς τὴν ἰδίαν ἐπανέζευξε χώραν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ παρθένος Ἰα, γηραιὰ ἤδη οὕσα τὴν ἡλικίαν, αἰχμάλωτος ἀπήχθη σὺν τοῖς λοιποῖς.

7. H. Delehay, *Synaxarium Constantinopolitanum* (στο εἰς: *Synaxarium Constantinopolitanum*), *Acta Sanctorum, Propylaeum Novembris*, Brüssel 1902, σ. 868: Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τῆς ἀγίας Ίας καὶ τῶν σὺν αὐτῇ. Αὕτη ἤβλησεν ἐπὶ Σαβωρίου βασιλέως Περσῶν, πρεσβυτάτην ἄγουσα τὴν ἡλικίαν· συνελήφθη δὲ μετὰ ἑννέα χιλιάδων χριστιανῶν αἰχμαλώτων, παρὰ δὲ τῶν ἀρχιμάγων διαφόροις βασάνοις καὶ πικραῖς τιμωρίαις ὑποβληθεῖσα τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται. Ο Στυλ. Παπαδόπουλος στο λήμμα του για την αγία Ία (βλ. υποσημ. 1) αναφέρει εσφαλμένα ότι οι Πέρσες πήραν μαζί τους 90.000 χιλιάδες (ίσως πρόκειται για τυπογραφικό λάθος 90.000 αντί 9.000 όπως αναφέρει το *Synaxarium Constantinopolitanum*) χριστιανούς αιχμαλώτους από την επιδρομή τους εκείνη το έτος 360 στα εδάφη του Βυζαντίου που συνόρευαν με την Περσία.

8. Βλ. H. Delehay, *Βίος Ίας* 463: ἐν τοῖς μεθορίοις Ἀρμενίων τε καὶ Περσῶν ... ἐστὶ φρούριον, ὃ Βυζαντίς μὲν τοῦνομα, θέσεως δὲ καὶ τόπου καὶ ἐρυμνότητος εὖ ἔχον.

9. Βλ. Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum libri qui supersunt*, (ἐκδ. W. Seyfarth, Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*), τόμ. I, libri XIV-XXV [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubnerana], Leipzig 1978, κεφ. 20,7,1, σ. 196: Exciso itaque oppido rex Nisibin prudenti consilio vitans memor nimirum, quae saepius ibi pertulerat, dextrum latus itineribus petit obliquis Bezabden quam Phaenicham quoque institutores veteres appellarunt, vi vel promissorum dulcedine illectis defensoribus retenturus, munimentum impendio validum, in colle mediocriter edito positum vergensque in margines Tigridis atque, ubi loca suspecta sunt et humilia, duplici muro vallatum. Βλ. επίσης, Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους* (στο εἰς: *Ιστορία*). Τόμος Α. *Ιστορία πρωΐμου βυζαντινῆς περιόδου* (324-565), Θεσσαλονίκη 1992⁴, 152.

10. H. Delehay, *Βίος Ίας* 453: Ἐν τῷ πεντηχοστῷ ἔτει τῆς βασιλείας Σαβωρίου τῶν Περσῶν βασιλέως, ἀνῆλθεν ὁ αὐτὸς Σαβώριος εἰς τὰ κάστρα καὶ εἰς τὰ μεθόρια τῶν Ρωμαίων, ποιήσας φωσάτον μετὰ τοῦ στρατοπέδου αὐτοῦ· ἦλθεν δὲ καὶ ἐπὶ κάστρον προσαγορευόμενον Βιζαϊδέον, καὶ ἠδυνήθη κατακυριεῦσαι αὐτοῦ καὶ διακάτοχος αὐτοῦ γενέσθαι καὶ τὰ τεῖχη καταστρέψαι· ... Ο Σαβώριος Β' ὡς γνωστόν ἀνῆλθε στον θρόνο το έτος 309 καὶ βασιλεύσε ως το έτος 379. Βλ. επίσης, Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 152.

11. H. Delehay, *Βίος Ίας* 463: Ἐντεῦθεν καὶ ἡ παρθένος Ἰα, γηραιὰ ἤδη οὕσα τὴν ἡλικίαν, αἰχμάλωτος ἀπήχθη σὺν τοῖς λοιποῖς.

12. H. Delehay, *Βίος Ίας* 453: Ο αὐτὸς Σαβώριος εἰς τὰ κάστρα καὶ εἰς τὰ μεθόρια τῶν Ρωμαίων, ποιήσας φωσάτον μετὰ τοῦ στρατοπέδου αὐτοῦ· ἦλθεν δὲ καὶ ἐπὶ κάστρον προσαγορευόμενον Βιζαϊδέον, καὶ ἠδυνήθη κατακυριεῦσαι αὐτοῦ καὶ διακάτοχος αὐτοῦ γε-

Το έτος 360¹⁴ αποτελεί λοιπόν τον *terminus post quem* και το έτος 379¹⁵ τον *terminus ante quem* του μαρτυρίου της αγίας Ίας. Η αγία Ία μαρτύρησε λοιπόν στην Περσία ανάμεσα στα έτη 360 και 379 επί βασιλείας Σαβωρίου Β'. Το σώμα της μάρτυρος Ίας ετάφη, μετά το μαρτύριό της, από κάποιους χριστιανούς στην Περσία¹⁶ σε μια τοποθεσία, της οποίας το όνομα δεν αναφέρεται στους βίους της. Κάποια χρόνια αργότερα το ιερό της λείψανό μεταφέρθηκε από κάποιους χριστιανούς στην Κωνσταντινούπολη και τοποθετήθηκε σε έναν ωραίο ναό, που ιδρύθηκε προς τιμήν της¹⁷. Δυστυχώς ο βίος της αγίας Ίας του μοναχού Μακαρίου δεν αναφέρει τον κτήτορα ή την κτητόρισα καθώς και την τοποθεσία της Κωνσταντινούπολης, στην οποία ανηγέρθη ο προς τιμήν ναός της.

Σύμφωνα με τις πηγές, υπήρχαν μέσα στην Κωνσταντινούπολη προς τιμήν της αγίας Ίας δύο ναοί· ο ένας βρισκόταν, όταν διαπερνούσε κάποιος τη Χρυσή Πύλη με κατεύθυνση προς την Κωνσταντινούπολη, στο αριστερό της τμήμα και ο άλλος στην περιοχή του λιμανιού Επτασκάλου. Ένας τρίτος ναός προς τιμή της αγίας Ίας βρισκόταν έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και πέρα από τα στενά του Βοσπόρου, πιθανότατα στην απέναντι από την Κωνσταντινούπολη μικρασιατική ακτή¹⁸. Μόνο για το ναό της αγίας Ίας, ο οποίος βρισκόταν κοντά και στο αρι-

νέσθαι και τὰ τείχη καταστρέφαι· ... καί ... πάντας αἰχμαλώτους ἔλαβεν· καὶ ἐν τῷ ἀποφύρεσθαι αὐτοὺς εἰς τὴν χώραν τὴν λεγομένην Οὐζαῖνών, ...

13. H. Delehay, *Βίος Ίας* 461: Ἐμαρτύρησεν δὲ ἡ ἀγία Ία ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῇ Ιουζαῖνών, τῇ οὐσῇ ἐν Περσίδι, ...

14. Έτος της κατάληψης της Βεζαβδέ από τους Πέρσες και μεταφοράς στην αιχμαλωσία των κατοίκων της. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 152. Ο Στυλ. Παπαδόπουλος στο λήμμα του για την αγία Ία (βλ. υποσημ. 1) αναφέρει εσφαλμένα ότι η αγία Ία μαρτύρησε μετά το έτος 342 μ.Χ.· ο ίδιος (βλ. υποσημ. 1) αναφέρει επίσης εσφαλμένα το όνομα της πόλης της αγίας Ίας ως «Βίζαλις» αντί Βιζαϊδέον ή Βυζαντίς όπως αναφέρεται στον βίο της.

15. Το τελευταίο έτος της βασιλείας του Πέρση βασιλιά Σαβωρίου Β', επί των ημερών του οποίου μαρτύρησε η αγία Ία. Βλ. H. Delehay, *Βίος Ίας* 461: Ἐμαρτύρησεν δὲ ἡ ἀγία Ία ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῇ Ιουζαῖνών, τῇ οὐσῇ ἐν Περσίδι, μηνὶ αὐγούστῳ πέμπτῃ, βασιλεύοντος τῶν Περσῶν Σαβωρίου, ... και σ. 464: Ταῦτα ὁ τύραννος ὁ κατάρατός τε καὶ ἀσεβέστατος Σαβώριος ἀκηκώς, πρὸς ἐξέτασιν τοῖς μάγοις ἐκδίδωσι τὴν ἀγίαν.

16. H. Delehay, *Βίος Ίας* 472: Τὸ δέ γε θεῖον καὶ πολυάθλον ταύτης σῶμα μετὰ γε τὴν ἐκτομὴν τῆς τιμίας κεφαλῆς χριστιανοὶ τινες ἀνελόμενοι κάκεινην αὐθις αὐτῷ συναρμόσαντες, ἐν ἐπισήμῳ τόπῳ κατέθεσαν· ...

17. H. Delehay, *Βίος Ίας* 472: Μεθ' ὅστερον δὲ παρὰ τοῦ τῶν εὐσεβῶν βασιλέων, ἡνίκα ἡ πυρκαϊὰ μὲν ἐσβέσθη τῆς ἀσεβείας τῇ δυνάμει Χριστοῦ, τὸ τῆς εὐσεβείας δὲ ἠγύασε φῶς, πρὸς τὴν ὀλβιωτάτην ἀνεκομίσθη Κωνσταντινούπολιν τὸ ταύτης πολυάθλον λείψανον· καὶ ναὸς αὐτῷ ἰδρύνθη περικαλλὴς καὶ ἐν αὐτῷ κατετέθη, πολλὰς τῶν ἱαμάτων τοῖς αὐτῷ προσερχομένοις πιστῶς χάριτας ἀναβλύζον.

18. H. Delehay, *Synaxarium Constantinopolitanum* 868: Ίας, ἔξω τῆς Χρυσῆς πόρτης καὶ ἐν τῷ Ἐπτασκάλῳ καὶ ἐπέκεινα τοῦ Στενοῦ. Βλ. επίσης R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, tome III. *Les églises et es monastères*² (στο εξής: *Églises*), Paris 1969, σ. 261.

στερό τμήμα της Χρυσής Πύλης¹⁹ της Κωνσταντινούπολης κατά την είσοδο κάποιου σε αυτή, έχουμε περισσότερες πληροφορίες. Η Χρυσή Πύλη σώζεται μέχρι σήμερα στο ΝΔ τμήμα της Κωνσταντινούπολης και αποτελεί τη νοτιότερη πύλη του τείχους του αυτοκράτορος Θεοδοσίου Β'²⁰. Η πύλη αυτή ονομαζόταν Χρυσή, επειδή είχε επιχρυσωμένα θυρόφυλλα· συγκροτείται από δύο ογκώδεις τετραγωνικούς πύργους, οι οποίοι είναι κτισμένοι με μαρμαρίνους δόμους. Ανάμεσα στους δύο πύργους υπάρχουν τρεις πύλες· η μεσαία είναι πιο μεγάλη και πιο ψηλή από τις άλλες δύο εκατέρωθέν της και χρησιμοποιείτο μόνο κατά την θριαμβευτική είσοδο του νικητή βυζαντινού αυτοκράτορα στην πόλη.

Ο ιστορικός του 6ου αι. Προκόπιος μας πληροφορεί ότι ο ναός της αγίας Ίας, κοντά στη Χρυσή Πύλη, ανακαινίστηκε με κάθε πολυτέλεια επί αυτοκράτορος Ιουστιανιανού Α' (527-565)²¹. Για τους άλλους δύο ναούς, εκ των οποίων ο ένας βρισκόταν μέσα στην Κωνσταντινούπολη, στο Επτάσκαλο, στην περιοχή δηλαδή του νεωρίου (Επτασκάλου), το οποίο και σωστά τοποθετείται κατά τη γνώμη μας, από την Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα στον Κεράτιο κόλπο, δυτικά της πύλης του Ευγενίου²², και ο άλλος εκτός πόλεως και απέναντι από το Στενό²³ (του Βοσπόρου), δεν έχουμε καμία άλλη πληροφορία, εκτός από αυτή στο *Synaxarium Constantinopolitanum*²⁴.

Ο μοναχός Μακάριος²⁵ (τέλη 13ου - πρώτο τέταρτο του 14ου αι.) αναφέρει ότι μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους

19. Για τη Χρυσή Πύλη, βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine* (στο εξής: *Constantinople*). *Développement urbain et répertoire topographique*², Paris 1964, σ. 269-273. — Α. Πασαδαίος, *Η πόλη του Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικός οδηγός* (στο εξής: *Πόλη*), Αθήνα 1981, σ. 24. Βλ. επίσης V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten* (στο εξής: *Bauten*), Wiesbaden 1994, σ. 289, χάρτης I.

20. Για το τείχος αυτό και τις πύλες του, βλ. R. Janin, *Constantinople* 265-283. — V. Kidonopoulos, *Bauten* 289, χάρτης I.

21. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* I,9, (edidit J. Haury, *Procopius IV. De Aedificiis Libri VI*. Editio stereotypa correctior addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, Leipzig 1964, σ. 38: ἐν ἀριστερᾷ δὲ εἰσὶν ἑς τὰς Χρυσᾶς καλουμένας Πύλας Ἰᾶς ἀγίας μαρτύριον εὐρὼν καταπεπταμένης, πολυτελείᾳ τῇ πάσῃ ἀνενεώσατο. — Βλ. R. Janin, *Églises* 261.

22. Για το Επτάσκαλο, βλ. R. Janin, *Constantinople* 39, 229-230. — R. Janin, *Églises* 261 ο οποίος τοποθετεί εσφαλμένα τη θέση του λιμανιού αυτού στο νότιο τμήμα της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή στην Προποντιδα σε αντίθεση με τη σωστή κατά τη γνώμη μας θέση της Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Το Κοντοσκάλιο και το Επτάσκαλο. Συμβολή στην μελέτη των λιμανιών της Κωνσταντινούπολης κατά την ύστερη περίοδο, Βυζαντινά* 13,2 (1985) 1303-1328 και ειδικά σσ. 1321-1323 και 1328.

23. Για το Στενό (του Βοσπόρου), βλ. R. Janin, *Constantinople*, 479-480. — Α. Πασαδαίος, *Πόλη* 2.

24. Βλ. υποσημ. 18.

25. Γι' αυτόν βλ. *PLP* 7 (1985) αρ. 16320, σ. 35.

σταυροφόρους της Δ' σταυροφορίας (12 Απριλίου 1204), μεταξύ των πολλών κτιρίων (κοσμικών και εκκλησιαστικών) που καταστράφηκαν, ήταν και ο ναός της Αγίας 'Ιας²⁶, ο οποίος περιείχε και το ιερό λείψανό της.

Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (25 Ιουλίου 1261) από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο, το ιερό λείψανο της αγίας 'Ιας μεταφέρθηκε από τους μοναχούς της μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων²⁷ στη μονή τους, επειδή ο ναός της Αγίας 'Ιας είχε ήδη καταστραφεί από τους Λατίνους²⁸. Πιθανόν ο ναός, που περιείχε το ιερό λείψανο της αγίας 'Ιας, να ήταν, όπως υποστηρίζει και ο R. Janin²⁹, ο ναός που βρισκόταν κοντά στη Χρυσή Πύλη του τείχους του Θεοδοσίου Β', για τον οποίο έχουμε και περισσότερες πληροφορίες από τις πηγές, σε αντίθεση με τους άλλους δύο ναούς (έν τῷ Ἑπτασκάλῳ καὶ ἐπέκεινα τοῦ Στενοῦ) για τους οποίους δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε. Ο ναός της Αγίας 'Ιας, που ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετά το μαρτύριό της, κοντά στη Χρυσή Πύλη, πρέπει να ιδρύθηκε μετά το 379 (*terminus post quem* - το τέλος της βασιλείας του Σαβωρίου Β', επί των ημερών του οποίου μαρτύρησε η αγία 'Ια) και πριν από το 527 (*terminus ante quem*), έτος ανόδου στον θρόνο του Ιουστινιανού Α', του ανακαινιστή του ναού αυτού της μάρτυρος 'Ιας.

Πανεπιστήμιο Θράκης

26. H. Delehay, *Βίος 'Ιας* 472: Ἐπεὶ δὲ ... ἡ πόλις ἐάλω τοῖς Ἰταλοῖς, ... ἅπαν μὲν τὸ κάλλος ἀπέσβη τῆς πόλεως, ὅσον ἐν οἴκοις λαμπροῖς, ὅσον ἐν οἴκοις ἱεροῖς, ὅσον ἐν εὐαγέσι σεμνεῖσι· σὺν τούτοις πᾶσι καὶ τὸ ἱερὸν τέμενος τῆς μάρτυρος 'Ιας διαφθαρέν, ἐπὶ τῇ τῶν Μαγγάνων μονῇ τὸ θεῖον αὐτῆς λείψανον μετετέθη, ἡνίκα καὶ αὐθις Θεὸς τοῖς Ῥωμαίοις τὴν πόλιν ἀπέδωκεν, ὅσα καὶ σπαράκτας κόρακας αὐτῆς ἐκδιώξας τοὺς Ἰταλοὺς, τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς τοῦ Παλαιολόγου Μιχαὴλ κατέχοντος τὰς ἡνίας. Τούτου δὲ τῆς βασιλείας διάδοχος... ὁ ... Ἀνδρόνικος ... Τηνικαῦτα τοῖνον καὶ ὁ παρὼν ... λόγος ἐγράφη, τοῦ γράψαντος ἐν τῇ τῶν Μαγγάνων περικαλλεῖ εὐρισκομένου μονῇ ...

27. Για την μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, βλ. R. Janin, *Églises* 75-81. — G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* [Dumbarton Oaks Studies XIX], Washington D.C. 1984, σ. 366-371. — V. Kidonopoulos, *Bau-ten* 39-41.

28. Βλ. υποσημ. 26.

29. R. Janin, *Églises* 261: «La première de ces églises était située à l'extérieur de la Porte Dorée, à gauche en entrant. Elle devait être ancienne puisque Justinien la restaura vers le milieu du VIe siècle...».

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1343 ΕΩΣ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΑΛΩΣΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΤΟ 1387

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η παρουσίαση μιας αναλυτικής προσωπογραφίας των διοικητών της Θεσσαλονίκης από το 1343, όταν εδραιώνεται πλέον το κίνημα των Ζηλωτών, έως και το 1387, έτος της πρώτης άλωσης της πόλης από τους Οθωμανούς¹. Παράλληλα παρουσιάζεται η διασύνδεση των συγκεκριμένων προσώπων με τις ιστορικές εξελίξεις στο β' μισό του 14ου αιώνα. Για την καταγραφή της προσωπογραφίας καταβλήθηκε προσπάθεια να συγκεντρωθεί και να αξιοποιηθεί κάθε πληροφορία από πολλές κατηγορίες πηγών (ιστορικά κείμενα, φιλολογικές πηγές, βίοι αγίων, νομοθετικά κείμενα, ποικίλων ειδών έγγραφα και επιγραφές).

Η χρονική περίοδος από το 1343 έως το 1387 είναι μια παραγμένη εποχή τόσο για τη Θεσσαλονίκη, που μαστιζείται από το κίνημα των Ζηλωτών και τις συνέπειές του, όσο και για ολόκληρη την αυτοκρατορία. Η εδαφική συρρίκνωση και η οικονομική παρακμή επιφέρουν τη διοικητική αποσύνθεση της αυτοκρατορίας, ενώ μια σειρά από εμφύλιες δυναστικές διενέξεις επιβαρύνουν ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Αντίκτυπος της γενικότερης κατάστασης είναι η εμφανής ανωμαλία στη διαδοχή των διαφόρων διοικητών στη Θεσσαλονίκη.

Ιωάννης Απόκαυκος (1343-1345)²

Μετά το 1343 και αφού το Κίνημα των Ζηλωτών είχε εδραιωθεί στη Θεσσαλονίκη, διοικητής αναλαμβάνει ο Ιωάννης Απόκαυκος. Αρχικά

1. Για τους διοικητές της πόλης από τις αρχές του 14ου αιώνα έως και την έναρξη του κινήματος των Ζηλωτών το 1341, βλ. προηγούμενη μελέτη μου: Στ. Νταγιούκλας, Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως και το 1341. Θεσμοί και Πρόσωπα, *Μακεδονικά* 30 (1996) 115-137.

2. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 1976 κ.ε., αρ. 1187 (στο εξής PLP). — R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. I, Berlin - Amsterdam 1967 318. — J. Barker, *The Monody of D. Cydones on the Zealot rising of 1345 in Thessalonica* (Μελετήματα στη Μνήμη Β. Λαούρδα), *Θεσσαλονίκη* 1975 286-287 (στο εξής J. Barker, *Monody*). — G. Weiss, *Kantakuzenos - Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch*, Wiesbaden 1969 88, 95-98 και 101 (στο εξής G. Weiss, *Kantakuzenos*).

τασσόταν υπέρ της αντιβασιλείας της Κωνσταντινούπολης, αλλά τελικά ένα αιφνίδιο γεγονός τον ώθησε να αλλάξει στάση, γεγονός που έγινε αιτία να χάσει και τη διοίκηση της πόλης αλλά και την ίδια του τη ζωή. Συγκεκριμένα, όταν το 1345 πληροφορήθηκε το θάνατο του πατέρα του, Αλεξίου Αποκαύκου στην Κωνσταντινούπολη, άρχισε να δείχνει τάσεις προσέγγισης προς τον Καντακουζηνό, με αποτέλεσμα να δολοφονηθεί από το εξαγριωμένο πλήθος της πόλης: Ἐπει δ' ὁ ἐκ τῆς προτέρας συζύγου πρῶτος Ἀποκαύκου υἱὸς ἐπίτροπος ἦν τῆνικαῦτα Θεσσαλονίκης καὶ τὸν τοῦ πατρὸς φόνον ἀκήκοε, τὴν γνώμην εὐθύς εἰς Καντακουζηνοῦ μεταθεῖναι κέκρικε δεῖν ... ὅθεν καὶ τρόπον λοιπὸν ἐζήτει, δι' οὐ Θεσσαλονικὴν ἂν αὐτῷ παραδοίη ... διὸ καὶ δυοῖν ἡμερῶν μετὰ τὸν κηρύγματος γενομένου δημοτικοῦ, πάντες ἐπεξέθεον κατὰ ποταμούς ἐπὶ τὴν ἀκρόπολιν ... καὶ τὸν Ἀποκαύκου σὺν τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ξίφει διαχρησαμένους ἀνὰ πάσας τὰς τῆς πόλεως πλατείας περιενεγκεῖν ἀπηνῶς τὰς δυστυχεῖς αὐτῶν κεφαλὰς ...³. Είναι λοιπόν ξεκάθαρο ότι το 1345 είναι το τελευταίο έτος διοίκησης της πόλης από τον μέγα πριμικήριο Ιωάννη Απόκαυκο, αφού μετά δολοφονείται λόγω της επιθυμίας του να οδηγήσει την πόλη στο πλευρό του Ιωάννη Καντακουζηνού που διεκδικούσε το θρόνο της αυτοκρατορίας⁴. Τέλος το όνομα του συγκεκριμένου διοικητή μαζί με το αξίωμά του μαρτυρείται και σε μια φορητή μεταβυζαντινή εικόνα. Συγκεκριμένα σε εικόνα του Αγίου Δημητρίου, χρονολογούμενη στα τέλη του 17ου - αρχές του 18ου αιώνα, υπάρχει η παρακάτω επιγραφή:

Ο Α(ΓΙΟΣ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Ο ΜΕΓΑΣ [Δ]ΟΥΞ Ο ΑΠΟΚΑΥΧ/Ο/Σ

Με βάση την παραπάνω επιγραφική μαρτυρία ο Α. Ευγγόπουλος υποθέτει ότι εξαιτίας της αρνητικής στάσης των μοναχών και γενικά της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης απέναντι στο κίνημα των Ζηλωτών, λόγω

3. Νικ. Γρηγοράς II 740-741.

4. Την πληροφορία για την αλλαγή στάσης του Ι. Αποκαύκου μετά το θάνατο του πατέρα του μας την παραδίδει και ο Ιω. Καντακουζηνός II 568: ὁ τοῦ μεγάλου δουκὸς υἱὸς Ἀπόκαυκος ὁ Ἰωάννης, μέγας ὢν πριμικήριος τὴν ἀξίαν, τὴν ἀρχὴν Θεσσαλονίκης, οὐθ' οὕτως εἶχεν, ὥστε μαίνεσθαι κατὰ τῶν ἡρῆσθαι δοκούντων τὰ Καντακουζηνοῦ βασιλείως. Για το άδοξο τέλος του Ι. Απόκαυκου βλ. και Ιω. Καντακουζηνός II 568-581. — P. Schreiner, *Byzantinische Kleinchroniken I*, Wien 1975, χρον. 8/44, 9/11, 49/5 και 88β/1 (στο εξής P. Schreiner, *Byzantinische Kleinchroniken*). — Βλ. και R.-J. Loenertz, *Demetrius Cydones Correspondance* τ. I, Citta del Vaticano 1956-1960 174 (στο εξής R.-J. Loenertz, *Correspondance*). Πρβλ. και P. Schreiner, αὐτόθι II 263-264. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, Αθήνα 1981, III 215 (στο εξής G. Ostrogorsky, *Ιστορία*). — D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium* (1261-1453), London 1972, 207, 234 (στο εξής D. M. Nicol, *Last Centuries*).

της εκτεταμένης δήμευσης εκκλησιαστικής και μοναστικής περιουσίας, ο κόσμος της Εκκλησίας και η λαϊκή σκέψη απέδωσε την προσωρινή νίκη του Ι. Απόκαυκου κατά των Ζηλωτών το 1345 σε θαυματουργική παρέμβαση του Αγίου Δημητρίου. Με βάση αυτό το σκεπτικό —που δεν φαίνεται και πολύ πειστικό— ο Α. Ξυγγόπουλος ερμηνεύει την ταύτιση του Αγίου Δημητρίου με το όνομα του Απόκαυκου, υποστηρίζοντας έμμεσα ότι ο διοικητής της πόλης σε κάποια στιγμή της θητείας του είχε θεωρηθεί από την λαϊκή θρησκευτική παράδοση ως ο προστάτης της Εκκλησίας⁵.

Μιχαήλ Παλαιολόγος (1345)

Οι πηγές παρουσιάζουν τον αρχηγό των Ζηλωτών Μιχαήλ Παλαιολόγο να «συνδιοικεί» το 1345 τη Θεσσαλονίκη μαζί με τον Ιωάννη Απόκαυκο: Παλαιολόγος γάρ ὁ Μιχαήλ, κεφάλαιον ὦν τῶν Ζηλωτῶν καὶ συν-ἀρχειν ἐκείνῳ (ενν. Ἀποκαύκῳ) τεταγμένος, λυπηρὸς ἦν μάλιστα, τῇ ἐξουσίᾳ χρώμενος οὐκ ἴσως ...⁶ Ὅμως η διοικητική του δράση στα ταραγμένα αυτά χρόνια ήταν πολύ σύντομη. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος δολοφονείται από τον Ιωάννη Απόκαυκο και τους οπαδούς του τον ίδιο χρόνο (1345), όταν ο τελευταίος πετυχαίνει προσωρινά να πλήξει το καθεστώς των Ζηλωτών προσπαθώντας να επαναφέρει την πόλη στο πλευρό του αριστοκράτη-διεκδικητή του θρόνου Ιωάννη Καντακουζηνού⁷.

Η νεότερη έρευνα επέμενε αρκετά στην προσωπικότητα του Μιχαήλ Παλαιολόγου προσπαθώντας να τον συνδέσει με τον ευρύτερο κύκλο των Παλαιολόγων. Έτσι, ο Α. Παπαδόπουλος ταυτίζει —αρκετά υποθετικά— τον Μιχαήλ Παλαιολόγο με τον Δημήτριο Μιχαήλ Κουτρούλη, «δεσπότη» των Νέων Πατρών, ο οποίος το 1278 παντρεύτηκε την κόρη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', την Άννα Παλαιολογίνα⁸. Μάλιστα στηριζόμενος σε χωρίο του Παχυμέρη υποστηρίζει ότι μετά το θάνατο του πατέρα του Μιχαήλ, ο ίδιος άλλαξε το όνομά του από Δημήτριος σε Μιχαήλ θέλοντας να τιμήσει το νεκρό πια πατέρα του⁹. Πρέπει όμως να τονισθεί ότι και ο

5. Για την έκδοση και την ανάλυση της επιγραφής βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Άγιος Δημήτριος ο Μέγας Δούξ ο Απόκαυκος, *Ελληνικά* 15 (1957) 137-139.

6. Ιω. Καντακουζηνός III 569- 571.

7. Για τη σύντομη δράση του Μιχαήλ Παλαιολόγου ως διοικητή της πόλης και το άδοξο τέλος του βλ. και PLP 9, αρ. 21527. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 215. — G. Weiss, *Kantakuzenos* 96 και 101. — J. Barker, *Monody* 286.

8. Α. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München 1938 29, αρ. 47, υποσημ. 234 (στο εξής Α. Papadopoulos, *Genealogie*).

9. Παχυμέρης (έκδ. Α. Failler) I 559: 'Ο δ' ἦν ὁ τοῦ Μιχαήλ Δεσπότης υἱὸς ὕστατος, Δημήτριος μὲν τὸ κατ' ἀρχὰς λεγόμενος, θανόντος δὲ τοῦ πατρὸς, τοῖνομα κατὰ τὴν μνήμην ἐκείνου ἀνταλλαξάμενος...

ίδιος ο Α. Παπαδόπουλος είναι αρκετά επιφυλακτικός απέναντι στη συγκεκριμένη ταύτιση, γιατί —όπως τονίζει— οι σχέσεις του Μιχαήλ με τον οίκο των Παλαιολόγων δεν μπορούν να εξακριβωθούν επαρκώς από τις πηγές¹⁰.

Ανδρέας Παλαιολόγος (1345-1350)

Όταν ο Ιωάννης Απόκαυκος, μετά τη δολοφονία του Μιχαήλ Παλαιολόγου, υποστηρίζει φανερά τον Ιωάννη Καντακουζηνό, τότε ο Ανδρέας Παλαιολόγος αναλαμβάνει την εξουσία των Ζηλωτών και ουσιαστικά γίνεται ο διοικητής της επαναστατημένης πόλης. Η αντεπίθεση που ετοιμάζει οδηγεί στο θάνατο του Ιωάννη Απόκαυκου¹¹ κι έτσι οδηγείται χωρίς εμπόδια στο αξίωμα του διοικητή της Θεσσαλονίκης¹².

Ο Ανδρέας Παλαιολόγος αρχίζει να αναμειγνύεται στα κοινά της πόλης πριν αναλάβει επίσημα τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης¹³. Συγκεκριμένα, για πρώτη φορά μαρτυρείται σε μια συνέλευση που συγκαλεί ο διοικητής Ιωάννης Απόκαυκος, και μάλιστα κατέχει σημαντική θέση ανάμεσα στους Ζηλωτές μαζί με έναν τοπικό αξιωματούχο, τον Γεώργιο Κωκαλά: *Κωκαλᾶς δὲ Γεώργιος, πολλὰς μὲν καὶ αὐτὸς ὑποστὰς μεταβολὰς παρὰ τὸν τοῦ πολέμου χρόνον, ὅμως δὲ τὰ τοῦ βασιλέως μᾶλλον ἡρημένους, ἐπεψήφίζετο καὶ αὐτὸς τότε τὴν βουλὴν· ὁμοίως δὲ καὶ Παλαιολόγος Ἀνδρέας, τοῖς μὲν πρότερον συνὼν καὶ συμπράττων ὅσα μάλιστα ἐνῆν, μέτριος δὲ εἶναι δοκῶν καὶ ἀρετῆς ἀντιποιεῖσθαι καὶ φόνων ἀπέχεσθαι καὶ ἀρπαγῶν..., διὰ τὴν προσοῦσαν σύνεσιν καὶ τὴν ἐπιείκῃαν τῶν τρόπων οὐδὲν πρὸς τὴν βουλὴν ἀντεῖπεν, ἀλλὰ συνεπεψήφίζετο*¹⁴.

Όμως η διοικητική θητεία του Ανδρέα Παλαιολόγου στη Θεσσαλο-

10. A. Papadopoulos, *Genealogie* 29, αρ. 47, υποσημ. 234. Το θέμα της ταύτισης απασχόλησε και άλλους μελετητές: J. Barker, *Monody*, 286, υποσημ. 1. — D. M. Nicol, *The Prosopography of Byzantine Aristocracy* (στον τόμο *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, έκδ. M. Angold, London 1984) 87, υποσημ. 22. Προσωπογραφικά για το Δ. Κουτρούλη υπάρχουν και στη μελέτη του A. Savvides, *Bibliographical Advances in Byzantine Prosopography of Middle and Later Periods, Part One, Medieval Prosopography* 13 (1992) τ. 1, 99.

11. *Ιω. Καντακουζηνός* II 568-581. — *Νικ. Γρηγοράς* II 740-741. — P. Schreiner, *Byzantinische Kleinchroniken* I 8/44, 9/11, 49/5, 88B/1 και II 263-264. Βλ. ακόμη R.-J. Loenertz, *Correspondance* I 174.

12. *Ιω. Καντακουζηνός* II 581-582. Για τη δράση του Ανδρέα Παλαιολόγου ως διοικητή της Παλαιολόγειας Θεσσαλονίκης βλ. και J. Barker, *Monody* 286, 287 και 295. — G. Weiss, *Kantakuzenos* 97-99. — D. M. Nicol, *Last Centuries* 234-235 και G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 215. Πρόβλ. και τα προσωπογραφικά στοιχεία που δίνει για τον Ανδρέα Παλαιολόγο το PLP, αρ. 21425.

13. *Ιω. Καντακουζηνός* II 573-581.

14. *Ιω. Καντακουζηνός* II 573-574.

νίκη ουσιαστικά αρχίζει το 1345, όταν μετά τη δολοφονία του Αλεξίου Αποκαύκου στην Κωνσταντινούπολη, ο γιος του Ιωάννης Απόκαυκος δέχνη από τη Θεσσαλονίκη τάσεις προσέγγισης προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό, γεγονός που οδηγεί το πλήθος να τον δολοφονήσει. Τότε η πόλη —σύμφωνα με τον Καντακουζηνό— αναγνωρίζει και πάλι τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο ως νόμιμο αυτοκράτορα ενώ τη διοίκησή της αναλαμβάνει ο Ανδρέας Παλαιολόγος συνεπικουρούμενος από τον Γεώργιο Κωκαλά: οὕτω μὲν ἡ Θεσσαλονίκη προσεχώρησε βασιλεῖ ἐκούσα, καὶ πάλιν εἰς τὸν πόλεμον ἐξεστράπη ὑπὸ Παλαιολόγου καὶ Κωκαλᾶ, καὶ τοιαῦτα ἐτολμήθη πᾶσαν ὑπερβαίνοντα ὠμότητα, καὶ τὸ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως σκάφος αὐτανδρον κατέδου ...¹⁵.

Πληροφορίες για το διοικητή της Θεσσαλονίκης Ανδρέα Παλαιολόγο έχουμε και από ένα αυτοκρατορικό έγγραφο. Συγκεκριμένα σε χρυσόβουλλο λόγο του 1345 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε' εγγυάται στον «έπαρχο» (sic) Ανδρέα Παλαιολόγο το δικαίωμα να μεταβιβάσει την κτηματική του περιουσία, που βρισκόταν στο «χωρίον» του Κραβατά, σε όποιο μοναστήρι ή σε όποιο άλλο πρόσωπο επιθυμεί¹⁶. Είναι σίγουρο ότι την εποχή αυτή (1345 κ.ε.) ο Ανδρέας Παλαιολόγος κατέχει τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης, γεγονός που δέχονται και οι εκδότες του εγγράφου. Ο τίτλος όμως «έπαρχος» παρουσιάζει κάποιο πρόβλημα, γιατί πουθενά αλλού ο Ανδρέας Παλαιολόγος δεν εμφανίζεται με αυτό το επίθετο. Το λογικότερο είναι ότι ο συντάκτης του εγγράφου εννοεί το αξίωμα του διοικητή της Θεσσαλονίκης, αφού στα χρόνια αυτά «έπαρχος πόλης» («*praefectus urbi*») δεν είναι σίγουρο αν υπήρχε ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη. Εξάλλου και οι εκδότες του εγγράφου τονίζουν ότι «έπαρχος» στο συγκεκριμένο έγγραφο του 1345 δεν μπορεί παρά να είναι ο αρχηγός των Ζηλωτών και διοικητής της Θεσσαλονίκης Ανδρέας Παλαιολόγος, ο οποίος στο έργο του Καντακουζηνού μαρτυρείται και με άλλο τίτλο, και συγκεκριμένα ως ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης¹⁷. Ο Ανδρέας Παλαιολό-

15. Ιω. Καντακουζηνός II 581-582.

16. Ἐπεὶ ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου ἔπαρχος (sic) κύρ Ἀνδρέας ὁ Παλαιολόγος // ἀνέφερων ὅτι κέκτηται διὰ τε προσταγμάτων καὶ πρακτικῶν // καὶ λοιπῶν εὐλόγων δικαιωμάτων εἰς τὸ χωρίον τοῦ Κραβατᾶ ... // καὶ ἐζήτησε καὶ παρεκάλεσε τὴν βασιλείαν μου ἵνα πορίσῃται // χρυσόβουλλον αὐτῆς, καὶ ἔχη ἐπ' ἀδείας παραπέμψαι αὐτὰ εἴτε εἰς // μοναστήρια εἴτε ἀλλαχοῦ ἐνθ' ἂν ἐβελήσῃ καὶ προαιρεθῇ ... ἐν *Actes de Lavra* τ. I-IV, ἐκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Paris 1970-1982, τ. III, έγγραφο αρ. 124, 27-28 (στο ἐξῆς AL) καὶ F. Dölger, *Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches von 565 - 1453*, München - Berlin 1924-1965, τ. V, έγγραφο αρ. 2907.

17. Ιω. Καντακουζηνός III 104. Για το συγκεκριμένο χρυσόβουλλο βλ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ ἐγγράφου στο AL III 27 καθὼς καὶ ὅσα αναφέρονται στὴν εἰσαγωγή γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς, δηλαδὴ στο AL IV 37.

γος μετά το τέλος της θητείας του στη Θεσσαλονίκη το 1350 αποσύρεται ως μοναχός στο Άγιο Όρος¹⁸.

Γεώργιος Κωκαλάς (;)

Η αναφορά στο Γεώργιο Κωκαλά είναι αρκετά επιφυλακτική, γιατί οι πηγές μάς προσφέρουν αντιφατικές πληροφορίες για τη δράση του στη Θεσσαλονίκη, η οποία εκτείνεται από το δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα έως και τα χρόνια της διοίκησης της πόλης από τον Ανδρέα Παλαιολόγο¹⁹. Δεν υπάρχει καμιά γραπτή μαρτυρία που να φανερώνει ξεκάθαρα ότι ανέλαβε επίσημα διοικητικά καθήκοντα στο «θέμα Θεσσαλονίκης» ή στην πόλη της Θεσσαλονίκης, ωστόσο φαίνεται ότι ήταν ένα σκοτεινό πρόσωπο της τοπικής αριστοκρατίας, ένας τοπικός αξιωματούχος που εκμεταλλευόμενος τη δυσκολία των περιστάσεων (κίνημα Ζηλωτών) προσπαθούσε να προωθήσει τους «υποχθόνιους» σκοπούς του αποκομίζοντας προσωπικά οφέλη. Ήταν σίγουρο ότι κατείχε κάποια αξιώματα, αφού ο Ι. Καντακουζηνός τον αναφέρει στα 1327 ως «μέγα λογαριαστή»²⁰, ενώ σε εκκλησιαστικό έγγραφο, το οποίο ο Η. Hunger χρονολογεί στα 1337/8, μας παραδίδεται ως «μέγας άδνουμισστής»²¹.

Ο Ι. Καντακουζηνός αναφέρει συγκεκριμένα στοιχεία για τη σκοτεινή και ιδιοτελή δράση του στην ταραγμένη Θεσσαλονίκη των Ζηλωτών. Μας παραδίδει αρχικά ότι παίρνει μέρος σε μια συνέλευση των αξιωματούχων της πόλης, που διοργανώνει ο διοικητής Ι. Απόκαυκος, συμφωνώ-

18. Βίος Αγίου Σάββα του Νέου, εν: Δ. Τσάμης, *Φιλόθεου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἀγιολογικά Ἔργα* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, 296, παραπομπή 526. — Α. Papadopoulos, *Genealogie* 75, αρ. 114. Ο Φιλόθεος Κόκκινος στο Βίο του Αγίου Σάββα του Νέου αναφέρει τον Ανδρέα Παλαιολόγο, με τον οποίο κάποτε είχε συναντηθεί, ως αρχηγό των Ζηλωτών και υπεύθυνο για τις σφαγές που έγιναν στη Θεσσαλονίκη μετά την αποτυχημένη προσπάθεια του Ιωάννη Αποκαύκου να προσεταιριστεί τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Βλ. σχετικά Βίος Αγίου Σάββα του Νέου (έκδ. Δ. Τσάμης), 298-299, στίχοι 12-45 καθώς και σελίδες 164, παραπομπή 16 και 296, παραπομπή 526.

19. Γενικά για τη δράση του Κωκαλά βλ. G. Weiss, *Kantakuzenos* 97. — D. M. Nicol, *Last Centuries* 234-235. — M. Angold, *Archonts and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire* στον τόμο *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, έκδ. M. Angold, London 1984, 236-253 και ειδικά 248. — D. M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy* στον τόμο *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, έκδ. M. Angold, London 1984, 87. Πρβλ. επίσης και PLP 6, αρ. 14089.

20. Ιω. Καντακουζηνός I 232.

21. Fr. Miklosich - Ios. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-VI, Wien 1860-1890, τ. I 177. Για τα αξιώματα του Κωκαλά βλ. και H. Hunger, *Anonymes Pamphlet gegen eine byzantinische «Mafia»* στον τόμο H. Hunger, *Byzantinische Grundlagenforschung*, Variorum Reprints, London 1973, 102-103 (στο εξής H. Hunger, *Anonymes Pamphlet*).

ντας απόλυτα με τις ιδέες του τελευταίου²². Αργότερα, στην κρίση που προέκυψε το 1345 με την αλλαγή της στάσης του Ι. Απόκαυκου, υποστηρίζει τότε τη μια και τότε την άλλη παράταξη, προσποιούμενος ότι ήθελε να λήξει η διένεξη ενώ ουσιαστικά και συνειδητά ωθούσε την αντίθεση στα άκρα: *Κωκαλᾶς δὲ αὐτῷ πρὸς ἐκατέρους ἐπιφοιτῶν τὸ δοκεῖν μὲν περὶ εἰρήνης διαλέγειν, τῇ δ' ἄληθείᾳ παρῴξυνε πρὸς μάχην*²³. Έτσι, όταν συνειδητοποιεί ότι η δύναμη μετατοπίζεται στα χέρια του Ανδρέα Παλαιολόγου, συνεργάζεται μαζί του και πρωτοστατούν από κοινού τόσο στη σφαγή του Απόκαυκου όσο και στη βίαιη επιβολή εκ νέου του επαναστατικού κινήματος των Ζηλωτών. Συγκεκριμένα το 1345 οργανώνει και υποκινεί μαζί με τον Ανδρέα Παλαιολόγο τη σφαγή όλων εκείνων που θέλησαν ξαφνικά να προσεταιριστούν τον Ι. Καντακουζηνό, με την πρόφαση ότι δεν μπορούσαν να ελέγξουν τη μανία του πλήθους. Μάλιστα η μανία του να αναλάβει κυρίαρχη θέση στα κοινά της Θεσσαλονίκης ήταν τόσο μεγάλη, ώστε παρέδωσε στους επαναστάτες και τον αδελφό της γυναίκας του, τον Φαρμάκη, που συγκατοικούσε στο σπίτι του²⁴.

Η αρνητική εικόνα που μας παραδίδει ο Ι. Καντακουζηνός για τον Κωκαλά, ο οποίος προσπαθεί με κάθε τρόπο να αποκομίσει προσωπικά οφέλη υποστηρίζοντας την εκάστοτε διοίκηση, επιτείνεται και από μια άλλη γραπτή πηγή. Η ίδια εικόνα διαπιστώνεται καθαρά και από ένα ανώνυμο κείμενο, που δημοσίευσε ο H. Hunger το 1969 από χειρόγραφο του 14ου αιώνα, τον Parisinus gr. 1409, όπου ο Κωκαλάς περιγράφεται ειρωνικά και σκωπτικά σαν τόσο δίκαιος και φιλήσυχος πολίτης, ώστε άφησε τους ληστές να διαρρήξουν το σπίτι του και αφού τελείωσαν τους έσφαξε αναμένοντάς τους με ύπουλο τρόπο στην είσοδο της οικείας του²⁵. Το ύφος και ο τόνος του κειμένου σκιαγραφεί και προσδιορίζει απόλυτα το πραγματικό «πρόσωπο» αυτού του ανθρώπου: *Κωκαλᾶς δὲ Γεώργιος ἐκ Θεσσαλονίκης, ἥσυχος ἀνὴρ καὶ βίον ἔλκων ἀπὸ δικαιοσύ-*

22. *Ιω. Καντακουζηνός* II 573.

23. *Ιω. Καντακουζηνός* II 578.

24. *Ιω. Καντακουζηνός* II 581-582: ... ἔπειτα καὶ τοὺς ἄλλους ἐρρίπτουν ἀπὸ τῶν τεχνῶν, ἀπαιτοῦντων ὀνομασίῃ τῶν Ζηλωτῶν ... καὶ ὁ δῆμος θηριωδῶς καὶ ἀπανθρώπως κατηκόντιζον περιϊστάμενοι ... παρῆσαν δὲ καὶ Κωκαλᾶς καὶ Παλαιολόγος ἀποσφαττομένουν ... ἀνακόπτειν μέντοι τὴν ὁρμὴν τοῦ δήμου ὑπεκρίνοντο μὴ δύνασθαι ... ἐλθόντες δὲ καὶ πρὸς τὴν οἰκίαν Κωκαλᾶ, τῶν Ζηλωτῶν ἐναγόντων, τὸν Φαρμάκην ἤτουν ἐκεῖ κατακρυπτόμενον ὑπ' ἐκείνου· ὃς Κωκαλᾶ τῆς γυναικὸς ἀδελφῇ συνώκει, μέγα δὲ ἐδυνήθη παρὰ Ἀποκαύκῳ ἄρχοντι καὶ πλεῖστα ἐκάκωσε τοὺς Ζηλωτάς. δείσας δὲ ἐκεῖνος, μὴ ὑπὸ τοῦ δήμου διαφθαρῇ, παρέδωκε τὸν συγγενῆ, καὶ ἀνηρέθη εὐθὺς ὑπὸ τοῦ δήμου ... οὕτω μὲν ἡ Θεσσαλονίκη προσεχώρει τῷ βασιλεῖ ἐκούσα, καὶ ἄλιν εἰς τὸν πόλεμον ἐξετράπη ὑπὸ Παλαιολόγου καὶ Κωκαλᾶ ...

25. Για την κριτική έκδοση και τα συνολικά σχόλια του κειμένου βλ. H. Hunger, *Anonymous Pamphlet* 96-107.

νης, θορύβοις ἀπεχθανόμενος καὶ καινοτομίας πραγμάτων, τοὺς δὲ νυκτιλόχους τοσοῦτον στυγῶν, ὥς παρακινεῖν μὲν ἀπατῶν διορύξαντας οἰκίαν εὐδαιμονοῦσαν, αὐτοὺς μὲν εἰσιόντας ἐκφέρειν, αὐτὸν δὲ παρὰ τὴν ὁπὴν ἐστάναι καὶ ἀμύνειν, εἴ τις ἐπίοι, περὶ δὲ τὸ τέλος τῆς ληστείας, ὅταν αἰσθηται τούτους ἐρπύζοντας ἐπὶ στόμα καὶ διεκπύπτειν τῆς ὁπῆς βουλομένου, γυμνῶσας τὸ ξίφος καὶ λαβόμενος τῶν τριχῶν δειροτομεῖν αὐτοὺς ἀφειδῶς²⁶.

Με βάση λοιπόν τις παραπάνω προσωπογραφικές μαρτυρίες δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι μετά την αποκατάσταση του επαναστατικού κινήματος ο Κωκαλὰς «συνδιοικούσε» ἐπίσημα τη Θεσσαλονίκη μαζί με τον Ανδρέα Παλαιολόγο. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι δεν αναφέρεται ξανά στις πηγές για την περίοδο της διοίκησης της πόλης από τον Ανδρέα Παλαιολόγο. Ίσως να αποκόμισε σημαντικά οφέλη καθόλη τη διάρκεια της θητείας του Ανδρέα Παλαιολόγου, κάτι που φαίνεται ότι το επιδίωκε και ο ίδιος, αλλά δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι είχε αναλάβει πλάι του ἐπίσημα διοικητικά καθήκοντα²⁷.

Μετοχίτης Αλέξιος Λάσκαρις Παλαιολόγος (1349-1350)

Στο τέλος του πρώτου μισού του 14ου αιώνα το επαναστατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης αποδυναμώνεται με άμεση συνέπεια το τέλος της κυριαρχίας των Ζηλωτών. Κατά την περίοδο αυτή, δηλαδή κατά τα έτη 1349-1350, διοικητής της πόλης είναι ο Αλέξιος Λάσκαρις Μετοχίτης²⁸, ο οποίος αρχικά θα πρέπει να «συνδιοικούσε» την πόλη μαζί με τον Ανδρέα Παλαιολόγο. Άρα, η περίοδος διοίκησης του Ανδρέα Παλαιολόγου, που αρχίζει το 1345, φθάνει έως το 1349/1350. Κατά την τελευταία όμως περίοδο της θητείας του (1349 κ.ε.) είχε ως «συνδιοικητή» τον Αλέξιο Μετοχίτη. Αυτή η αρχική συνδιοίκηση μαρτυρείται και από τις πηγές, αφού με την ευκαιρία της εκλογής του Γρηγορίου Παλαμά ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και της έλευσής του στην πόλη το 1349, ο Ι. Καντακουζηνός αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας ειδοποιεί εγγράφως και τους δύο συνδιοικητές για το παραπάνω γεγονός: *Ἰσίδωρος δὲ ὁ τὴν Βυζαντινῶν ἐκκλησίαν ..., ἄλλους τε οὐκ ὀλίγων πόλεων ἀρχιερεῖς ἐχειροτόνει, καὶ Γρηγόριον Παλαμᾶν Θεσσαλονίκης. Ὅν ἐπεὶ εἰς τὴν λαχοῦσαν ἔδει στέλλεσθαι,*

26. H. Hunger, *Anonymes Pamphlet 97*. — Βλ. και M. Angold, *Archonts and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire*, στον τόμο *Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries*, εκδ. M. Angold. London 1984, 248.

27. Για τη δράση του Κωκαλὰ δηλώνει άγνοια —ελλείψει αναφορών στις πηγές— και ο D. M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy* 87.

28. Για τον Αλέξιο Λάσκαρη Μετοχίτη βλ. PLP 7, αρ. 17977.

ὁ βασιλεὺς γράμματα ἐφωδίαζε πρὸς τοὺς ἐν Θεσσαλονίκη ἄρχοντας, οἱ ἦσαν πρωτοσεβάστος τε ὁ Μετοχίτης Ἀλέξιος καὶ ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης Παλαιολόγος, κελεύοντα τὸν ἀρχιερέα μετὰ πάσης εὐνοίας δέχεσθαι καὶ τιμῆς...²⁹. Ὅμως εἶναι σίγουρο ὅτι πολὺ γρήγορα καὶ συγκεκριμένα πρὶν ὁ Ι. Καντακουζηνὸς μετὰ τὸν Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγο μπουκνὴν ἐν Θεσσαλονίκη τὸ 1350, ὁ Ἀνδρέας Παλαιολόγος ἐγκαταλείπει τὴν πόλιν καὶ ἔτσι ἡ Θεσσαλονίκη διοικεῖται πια μόνον ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Μετοχίτη. Οἱ πηγὲς δὲν καθορίζουν τὸν ἀκριβὲς χρόνον κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀνδρέας Παλαιολόγος ἐγκαταλείπει τὴν διοικητικὴν θέσιν τῆς Θεσσαλονίκης. Ὡστόσο μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι αὐτὸ συνέβη πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1349 ἢ τις ἀρχὲς τοῦ 1350, ἀφοῦ ὁ Ι. Καντακουζηνὸς ἀναφερόμενος στα γεγονότα τοῦ τέλους τοῦ 1349 μαρτυρεῖ γιὰ τὴν Θεσσαλονίκη μόνον διοικητὴν τὸν Ἀλέξιο Μετοχίτη³⁰.

Μία ἄλλη γραπτὴ πηγὴ που ἐπιβεβαιώνει τὸ διοικητικὸ ἀξίωμα τοῦ Ἀλέξiou Μετοχίτη εἶναι ἓνα χειρόγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνα (1291/1292), τὸ ὁποῖον περιέχει κείμενον Εὐαγγελίου. Στὸ χειρόγραφο ὑπάρχει μίαν μεταγενέστερη σημείωσις που ἀναφέρει ὅτι ὁ κώδικας αὐτός, ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ ἀνήκε ἐν τῇ Μονῇ Φιλοκάλου, δωρήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸ μοναχὸ Δωσίθεον (γιὸς ἐνός «γραμματικοῦ» ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης) ἐν τῷ ἀρχων Ἀλᾶξῳ (sic), πιθανῶς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ 14ου αἰῶνα. Αὐτός ὁ «ἀρχων Ἀλέξιος» τοῦ χειρογράφου πρέπει μάλλον νὰ ταυτιστεῖ μετὰ τὸν Ἀλέξιο Μετοχίτη, που διοικε τὴν πόλιν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ 14ου αἰῶνα (1349-1350)³¹.

Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1350-1354)

Ἡ κοσμικὴ ἀτάξια καὶ σύγχυσις³² που ἔζησε ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὴν κίνησιν τῶν Ζηλωτῶν ἔληξε οὐσιαστικὰ τὸ 1350. Ἐτσι, ἐν τῷ τέλει τοῦ 1350, ὅταν οἱ αυτοκράτορες Ἰωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνὸς καὶ Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος πραγματοποιήσαν τὴν ἐπίσημην εἰσοδὸν αὐτοὺς ἐν τὴν πόλιν, ἡ ἀπομόνωσις τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέρη τῆς αυτοκρα-

29. *Ιω. Καντακουζηνός* III 104.

30. Σύμφωνα μετὰ τὸν Καντακουζηνόν, ἐν τῷ τέλει τοῦ 1349 —μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ κινήματος τῶν Ζηλωτῶν— ὁ Ἀνδρέας Παλαιολόγος καταφεύγει εἰς τοὺς Σέρβους, ἐνῶ ὁ Ἀλέξιος Μετοχίτης ὡς μόνος διοικητὴς τῆς πόλεως ἀπευθύνει ἐκκλήσιν ἐν τῷ ἰδίῳ τῷ Καντακουζηνόν γιὰ νὰ εἰσέλθῃ ἐν τὴν πόλιν. Βλ. *Ιω. Καντακουζηνός* III 108 (1349): ... γράμματα ἀφ᾽ ἑκτὸς Θεσσαλονίκης τῶν τε ἄλλων πολιτῶν καὶ πρωτοσεβάστου τοῦ Μετοχίτου ... καὶ G. Ostrogorsky, *Ἱστορία* III 217-218.

31. A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain* (Dumbarton Oaks Studies XXII), Washington D.C. 1980 62.

32. Βλ. *Βίος Ἁγίου Σάββα τοῦ Νέου* 3. 25-27.

τορίας έληξε οριστικά. Οι πηγές μαρτυρούν ρητά ότι ο Καντακουζηνός αναχώρησε λίγο αργότερα για την Κωνσταντινούπολη, αφήνοντας διοικητή της Θεσσαλονίκης τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο³³: *σεπτεμβρίω ... ινδικτῶνος γ΄, τοῦ ζωνῆ ἔτους, ἐξῆλθον οἱ δύο βασιλεῖς, ὃ τε βασιλεὺς ὁ Παλαιολόγος καὶ ὁ Καντακουζηνός, μετὰ στόλου πολλοῦ, καὶ ἀπῆλθον ἐν τῇ Θεσσαλονίκῃ ... εἴτα ἀπέστρεψεν ὁ βασιλεὺς Καντακουζηνός ἐν τῇ Πόλει μετὰ στόλου, καταλιπὼν ἐν τῇ Θεσσαλονίκῃ τὸν Παλαιολόγον αὐθέντην καὶ βασιλέα*³⁴.

Ο Καντακουζηνός πριν εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη δεν πέτυχε να συνάψει μια μονιμότερη συμφωνία ειρήνης με τους Σέρβους του Δουσάν. Έτσι, στα τέλη του 1350, μετά την αναχώρησή του από τη Θεσσαλονίκη, οι Σέρβοι άρχισαν αντεπίθεση ανακαταλαμβάνοντας την Έδεσσα και άλλα μικρότερα κάστρα της Μακεδονίας³⁵, αλλά κυρίως εμφανίστηκαν και πάλι έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, αφού οι πηγές μαρτυρούν ότι το 1351 ὁ Κράλης μετὰ τῆς γυναικὸς ἐγγὺς ἐστρατοπεδεύετο Θεσσαλονίκης³⁶. Για αυτόν ακριβώς το λόγο ο διοικητής της πόλης Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος παραπονείται στον αυτοκράτορα πεθερό του Ιωάννη Καντακουζηνό γιατί —όπως ισχυρίζεται— παραμένοντας στη Θεσσαλονίκη κινδυνεύει ὑπὸ Τριβαλλῶν ἐκπολιορκηθίσόμενος³⁷.

Εξάλλου, ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος κατά τη διάρκεια της διοικητικής του σταδιοδρομίας στη Θεσσαλονίκη μαρτυρείται και ως οργανωτής μιας ναυτικής εκστρατείας στα νησιά του Βορείου Αιγαίου, προκειμένου να εδραιώσει σε αυτά τη βυζαντινή κυριαρχία: ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης ὁ Παλαιολόγος ἐκ Θεσσαλονίκης τρήρεσί τε καὶ διήρεσι τετράσι καὶ μονήρεσι πλείοσι, Ἀῆμον μὲν πρῶτον προσέσχε τῇ νήσῳ, κάκειθεν εἰς Σαμοθράκην καὶ Ἰμβρον διέβη, κακεῖθεν εἰς Λέσβον ὁμοίως³⁸.

33. Για τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο ως διοικητή της Θεσσαλονίκης βλ. Ιω. Καντακουζηνός III. 276. — G. T. Dennis, *The Reign of Manuel II Paleologus in Thessalonica 1382-1387*, Roma 1960, 52-53 (στο εξής G. T. Dennis, *Reign*). — Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Η Θεσσαλονίκη μετά το πέρας του κινήματος των Ζηλωτών (1350-1387) με βάση κυρίως τις επιστολές των λογίων της εποχής, *Θεσσαλονίκη* 1 (1985) 220 (στο εξής Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη*). — D. M. Nicol, *Last Centuries* 235-236. — Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους* (285-1354) [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 55], Θεσσαλονίκη 1980, 404 (στο εξής Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία*).

34. P. Schreiner, *Byzantinische Kleinchroniken* 8/52. Πρβλ. επίσης και τη μαρτυρία του Νικ. Γρηγορά II. 876-877: *τρήρεσι καὶ μονήρεσι ἄρας ἐκ Βυζαντίου ὁ βασιλεὺς Καντακουζηνός ὁμοῦ τῷ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρῷ Παλαιολόγῳ τῷ βασιλεῖ ἀπῆει ἐς Θεσσαλονίκην, ἄρχειν ἐκεῖ καταστήσων αὐτόν*.

35. Ιω. Καντακουζηνός III 130-160. — Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία* 404.

36. Ιω. Καντακουζηνός III 207.

37. Ιω. Καντακουζηνός III 201.

38. Νικ. Γρηγοράς III 226.

Άννα Παλαιολογίνα ή Άννα της Σαβοΐας (1354-1364)

Η Άννα Παλαιολογίνα βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη ήδη από το 1351/2. Η είδηση ότι οι φίλοι του διοικητή της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Ε' τον ωθούσαν σε συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού με τη σύμπραξη του Δουσάν, ανάγκασε τον Καντακουζηνό να στείλει εσπευσμένα στην πόλη τη μητέρα του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, την Άννα της Σαβοΐας, προκειμένου να τον αποθαρρύνει από τα αυτονομιστικά του σχέδια. Πράγματι η Άννα φθάνει στη Θεσσαλονίκη και πετυχαίνει το σκοπό της, αφού αναιρεί τις υποσχέσεις του γιου της προς τους Σέρβους του Δουσάν προσφέροντάς τους χρήματα³⁹.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η Άννα διοικεί ουσιαστικά το θέμα Θεσσαλονίκης ήδη από το 1351/2 για λογαριασμό του γιου της. Όμως τον επίσημο και τυπικό τίτλο του διοικητή τον φέρει ο γιος της Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος έως το 1354, έτος που διαδέχεται τον Καντακουζηνό στον αυτοκρατορικό θρόνο. Η ουσιαστική διοίκηση της πόλης ήδη από το 1351/2 από την Άννα της Σαβοΐας γίνεται φανερή από το γεγονός ότι ο γιος της εγκαταλείπει τη Θεσσαλονίκη από το Φεβρουάριο του 1352 εμπλεκόμενος στον εμφύλιο πόλεμο με τον Καντακουζηνό. Ο Ιωάννης Ε' ξαναγυρίζει στην πόλη —που υποτίθεται ότι διοικούσε— για πολύ μικρά χρονικά διαστήματα, αφού έως το 1354, όταν αποφασίζεται στην Κωνσταντινούπολη να του παραδοθεί ο θρόνος, παίρνει μέρος στις εμφύλιες διαμάχες στα εδάφη της Θράκης⁴⁰.

Τεκμήριο της διοικητικής δράσης της Άννας Παλαιολογίνας στη Θεσσαλονίκη αποτελεί και μια επιγραφή, που είναι εντοιχισμένη στο τείχος της πόλης. Συγκεκριμένα, μετά από διαταγή της Άννας δημιουργήθηκε μια νέα πύλη στο βόρειο τείχος της πόλης, πάνω από την οποία υπάρχει σε τμήμα ζωφόρου η ακόλουθη επιγραφή: ΑΝΗΓΕΡΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΠΥΛΗ ΟΡΙΣΜΩ ΤΗΣ / ΚΡΑΤΑΙΑΣ ΚΑΙ ΑΓΙΑΣ ΗΜΩΝ / ΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ / ΚΥΡΑΣ ΑΝΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙ / ΟΛΟΓΙΝΗΣ ΥΠΗΡΕΤΗΣΑΝΤΟΣ / ΚΑΣΤΡ[Ο]ΦΥΛΑΚΟΣ ΤΩ ΧΑΜΑΕΤΟΥ / [Τ]ΟΥ ΚΕΡΑΜ[ΕΩΣ] ΤΩ ζω/ΝΘ⁴¹. Οι

39. Ιω. Καντακουζηνός III 204-207. — Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία* 405. — Α. Αγγελόπουλος, Το γενεαλογικόν δένδρον της οικογενείας των Καβασιλών, *Μακεδονικά* 17 (1977) 393, του ιδίου, Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός, η ζωή και το έργον αυτού [Ανάλεκτα Βλατάδων 5], Θεσσαλονίκη 1970, 20. Για τη διοικήτρια του θέματος Θεσσαλονίκης Άννα Παλαιολογίνα βλ. κ. Γ. Τ. Dennis, *Reign* 52-53 καθώς και Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Θεσσαλονίκη 220.

40. Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία* 407. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 226-228. — R.-J. Loenertz, *Chronologie de Nicolas Cabasilas*, OCP 21 (1955) 216-217 (στο εξής R.-J. Loenertz, *Chronologie*).

41. Την επιγραφή μελετούν και δημοσιεύουν πολλοί μελετητές, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η κακή κατάσταση του τελευταίου τμήματος της επιγραφής οδήγησε τους ερευνητές και τους εκδότες σε διάφορες μεταγραφές του κειμένου. Για τις εκδόσεις της

περισσότεροι εκδότες της επιγραφής την χρονολογούν στα 1355, έτος που συμπίπτει με την περίοδο που η Άννα διοικεί επίσημα την περιοχή⁴². Όμως ο Αθανάσιος Αγγελόπουλος σε νεότερη έκδοση και μελέτη της επιγραφής προτείνει άλλη χρονολογία, κατεβάζοντας τη χρονολόγηση του γραπτού μνημείου στα 1351⁴³. Ακόμη και αν η χρονολόγηση του 1351 είναι πιο πιθανή, τότε αποτελεί ακόμη μια άμεση ένδειξη ότι ουσιαστικά από το 1351/2 η Άννα Παλαιολογίνα συνδιοικούσε την περιοχή μαζί με το γιο της, τον επίσημο διοικητή Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, αλλά ουσιαστικά ήταν εκείνη που καθόριζε τα θέματα που αφορούσαν την πόλη⁴⁴.

Η διοικητική δράση της Άννας Παλαιολογίνας τερματίζεται με το θάνατό της στη Θεσσαλονίκη, πιθανώς το 1364. Το έτος θανάτου της το συμπεραίνουμε βάσει έμμεσων πηγών, αφού δεν μας σώζεται για το συγκεκριμένο θέμα κάποια άμεση πληροφορία⁴⁵. Μετά το θάνατο του Γρηγορίου Παλαμά στη Θεσσαλονίκη (δηλαδή στην επισκοπική του πόλη) στις 14 Νοεμβρίου 1360, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κάλλιστος († 1363) ζητά από το διοικητή της πόλης να «διενεργήσει έρευνα», η οποία να αποδεικνύει —ή μάλλον να επιτείνει— την «αγιότητα» του αποβιώσαντος μητροπολίτη Γρηγορίου Παλαμά, εκθέτοντας κάποια από τα «θαύματά» του που συνέβησαν κατά την αρχιερατεία του στη Θεσσαλονίκη. Ο συνοδικός τόμος που συντάχθηκε αργότερα για αυτό το θέμα (Απρίλιος 1368) αναφέρει ότι έγινε η συγγραφή του έπειτα από διαταγή και όρισμῶ και τῆς μακαρίτιδος Άννας⁴⁶. Άρα η Άννα Παλαιολογίνα πεθαίνει στη Θεσσα-

επιγραφής βλ. τις δύο επόμενες παραπομπές.

42. L. Duchesne – Ch. Bayet, *Mémoire sur une mission au Mont Athos*, Paris 1877, 65/6. — O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, 49. — A. Αγγελόπουλος, Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός, η ζωή και το έργο του, 19, σημ. 1 και Πίν. I. — Γ. Γούναρη, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης* (εκδ. IMXA 168), Θεσσαλονίκη 1976, 24.

43. A. Αγγελόπουλος, Το γενεαλογικόν δένδρον της οικογενείας των Καβασιλών, *Μακεδονικά* 17 (1977) 388-392. Αυτή τη νέα χρονολογική πρόταση ακολουθεί και ο Γ. Θεοχαρίδης, βλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία* 407-408.

44. Πρβλ. και R.-J. Loenertz, *Chronologie* 217.

45. G. T. Dennis, *Reign* 53. — B. Νεράντζη-Βαρμάζη, Θεσσαλονίκη 220. Ειδικά για το έτος θανάτου της Άννας Παλαιολογίνας βλ. κυρίως R.-J. Loenertz, *Chronologie* 217-218.

46. Βλ. PG 151, 693-716: Τόμος Συνοδικός II. Κατά Προχόρου ιερομονάχου τοῦ Κυδώνη τοῦ φρονήσαντος τὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου, ἐξ οὗ δέικνται οὐ μόνον ἡ ἀγιότης τοῦ Παλαμά, ἀλλ' ὅτι καὶ συνοδικῶς ὠρίσθη γίνεσθαι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατ' ἔτος τὴν μνήμην αὐτοῦ, ειδικότερα βλ. σ. 711: Ἀλλὰ καὶ ὁ πρὸ ἐμοῦ πατριάρχης ἀκούων ταῦτα, ἔγραψε πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Θεσσαλονίκης ... ἵνα συναχθέντες ὁμοῦ εὕρωσι τὰ ὁμολογούμενα καὶ προφανῆ θαύματα καὶ γράψωσι, καὶ ὑπογράψωσι, καὶ ἀποστείλωσι πρὸς αὐτόν, ὅτινες καὶ αὐτοὶ ὁμοίως πεποιήκασι, συνταχθέντες εἰδήσει καὶ ὀρισμῶ καὶ τῆς μακαρίτιδος ἐκείνης καὶ ἀγίας δεσποίνης τῆς μητρὸς τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐτοκράτορος ... Ἡ χρονολογία συγγραφῆς τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου μας δίνεται στο τέλος του κειμένου, βλ. PG 151, σ. 715: ἐν ἔτει ἑξακισχιλιοστῷ ὀτακκοσιοστῷ ἑβδομηκοστῷ ἔκτω κατὰ μῆνα Ἀπριλίου τῆς νῦν

λονίκη ανάμεσα στα έτη 1360 και 1368 (*terminus ante quem*). Όμως σε επιστολή του Δημητρίου Κυδώνη, που χρονολογείται στα 1365, αναφέρεται ότι σε εκείνη την περίοδο (ή λίγο πριν) η πόλη δεν είχε διοικητή για κάποιο χρονικό διάστημα και ότι πρεσβεία ζητούσε από τον αυτοκράτορα να στείλει κάποιον άλλο ή έναν από τους γιους του για να διαδεχθούν την Άννα, που είχε ήδη πεθάνει: εὐ δὲ ἡμῖν ἡ πόλις βεβούλευται πέμψασα πρέσβεις τοὺς ἐροῦντας τῷ βασιλεῖ τὴν τύχην αὐτῆς καὶ δεησομένους ἢ δι' ἑαυτοῦ παραγενόμενον τῷ νοσήματι χρῆσθαι τῇ τέχνῃ, ἢ διὰ τῶν παιδῶν τοὺς προσδοκωμένους φόβους κωλύειν ... ἐροῦσι καὶ οἱ πρέσβεις ὡς οὐδὲ δάκρυσι ὁ βασιλεὺς ἀναμείνας τὴν μητέρα τιμῆσαι, ἀλλ' ἐν τῇ ψυχῇ καταχώσας τὸ πάθος⁴⁷. Ακόμη στην ίδια επιστολή μαρτυρείται ότι τη χρονιά της συγγραφῆς της (1365) ασκούσε τα καθήκοντα του διοικητῆ της Θεσσαλονίκης ο Αστράς: τὸν Ἀστράν οὐκ ἄγνοεῖς, ὃς Ἀσκληπιὸς τις εἶναι δοκεῖ νοσήμασι πόλεων, φύσεως μὲν φιλοτιμία τάγαθὰ τούτων αὖξων, τὰ δὲ λυμαινόμενα τούτοις προσχωρεῖν οὐκ ἔων⁴⁸.

Άρα, η Άννα τερματίζει τα διοικητικά της καθήκοντα στη Θεσσαλονίκη πεθαίνοντας πιθανότατα το 1364, αφού του έτους συγγραφῆς της επιστολῆς του Κυδώνη (1365) είχαν προηγηθεῖ και ο θάνατος της Άννας, και η κρίση της πόλης ελλείψει διοικητῆ, αλλά και η πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να επισπεύσει ο αυτοκράτορας το διορισμό νέου διοικητῆ. Εξάλλου και η παραπάνω επιστολή αλλά κι άλλες επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη, που χρονολογούνται επίσης το 1365, αναφέρουν ότι τη χρονιά εκείνη εκτελούσε ἤδη τα καθήκοντά του ο νέος διοικητής, ο Αστράς, ο οποίος λίγο αργότερα πεθαίνει⁴⁹.

Γεώργιος Συναδηνός Αστράς (1364-1365/6)

Ο Γεώργιος Συναδηνός Αστράς είναι γνωστός αξιωματούχος της ύστερης βυζαντινῆς περιόδου, αφού ανέλαβε ποικίλα διοικητικά αξιώματα από τον αυτοκρατορικό οἶκο των Παλαιολόγων. Μαρτυρεῖται ως διοικητῆς του θέματος Θεσσαλονίκης για ένα μικρό χρονικό διάστημα, συγκεκριμένα για τα χρόνια 1364-1365/6⁵⁰.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, πριν από τη δράση του στη Θεσ-

τρεχούσης ἔκτης Ἰνδικτῶνος, δηλαδή 6876-5508 = 1368, Ἀπρίλιος.

47. Δ. Κυδώνης, *Επιστολή* αρ. 94 (ἐκδ. R.-J. Loenertz) στίχ. 10 κ.ε.

48. Δ. Κυδώνης, *Επιστολή* αρ. 94 (ἐκδ. R.-J. Loenertz) στίχ. 26-28.

49. Δ. Κυδώνης, *Επιστολή* αρ. 94 (ἐκδ. R.-J. Loenertz) στίχ. 94, 98 και 100.

50. Για τη ζωή και τα διοικητικά αξιώματα του Γεωργίου Συναδηνού Αστρά βλ. *PLP*, αρ. 1598. — V. Laurent, *La correspondance de Démétrius Cydonès*, *EO* 30 (1931) 347. — R.-J. Loenertz, *Chronologie* 218-219. — Πρβλ. επίσης G. T. Dennis, *Reign* 53, υποσημ. 4 και B. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη* 220.

σαλονίκη είχε διατελέσει αξιωματούχος σε διάφορες διοικητικές θέσεις. Έτσι στα 1347 αναλαμβάνει το αξίωμα του «μεγάλου στρατοπεδάρχη»⁵¹, στα 1355-1357(;) είναι διοικητής της πόλης Αίνου στα ανατολικά Θρακικά παράλια⁵², ενώ για το μικρό χρονικό διάστημα από το 1358 έως το 1361/2 διετέλεσε διοικητής της Λήμνου⁵³. Σώζεται μάλιστα έγγραφο του 1362 με το οποίο χαρίζει έναν πύργο του στη Λήμνο καθώς και τα γύρω χωράφια στη Μονή Βατοπεδίου⁵⁴. Επίσης σε έγγραφο της Μονής Διονυσίου —χρυσόβουλλος λόγος του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου— που χρονολογείται τον Αύγουστο του 1366 αναφέρεται ότι ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ επικυρώνει εκ νέου κάποιες κτηματικές δωρεές του Αστρά προς τη Μονή Διονυσίου, τις οποίες είχε αποδώσει ο Αστράς όταν ήταν διοικητής της Λήμνου⁵⁵.

Σε επιστολές του Κυδώνη που χρονολογούνται το 1365, αναφέρεται ότι ο Γεώργιος Συναδηνός Αστράς εκτελούσε ήδη τα καθήκοντά του ως διοικητής του θέματος Θεσσαλονίκης: ... Τοῦτον γὰρ ὑμῖν ἀνθ' ἑαυτοῦ κέ-
κριεν ἐκεῖνος ἀρκέσαι. Πάντως δὲ τὸν Ἀστράν οὐκ ἀγνοεῖς, ὃς Ἀσκλη-
πίος τις εἶναι δοκεῖ νοσήμασι πόλεων, φύσεως μὲν φιλοτιμίᾳ τάγαθὰ
τούτων αὖξων, τὰ δὲ λυμαινόμενα τούτοις προσχωρεῖν οὐκ ἔδωκεν⁵⁶. Εὐλογο
λοιπόν είναι να υποθέσουμε ότι μάλλον ανέλαβε τα καθήκοντά του
διοικητή της Θεσσαλονίκης τον προηγούμενο χρόνο, ίσως στα τέλη του
1364⁵⁷. Ο Αστράς τερματίζει τη ζωή του στη Θεσσαλονίκη, αφού —όπως
μας πληροφορούν με άμεσο τρόπο οι πηγές— πεθαίνει ένα χρόνο αρ-
γότερα μετά την ανάληψη των διοικητικών του καθηκόντων στη Θεσσα-
λονίκη, δηλαδή στα 1365/6. Σε επιστολή του Κυδώνη του 1365/6 αναφέ-

51. Ιω. Καντακουζηνός III 30.

52. Δ. Κυδώνης, *Επιστολή* αρ. 61 (έκδ. R.-J. Loenertz).

53. Δ. Κυδώνης, *Επιστολή* αρ. 46 (έκδ. R.-J. Loenertz) χρονολογούμενη στα 1358-1361, στίχ. 1-2: Σὺ μὲν ὥσπερ ἐκ δεσμοτηρίου τῆς θαυμαστῆς πόλεως ἀποδράς ἔχεις τὴν πολυύ-
μνητον Λήμνον ... Βλ. ακόμη Δ. Κυδώνης, *Επιστολή* αρ. 47 (1361;), αρ. 54 (1358-1361;) και
αρ. 108 (ante 1362).

54. Μ. Γούδα, Βυζαντινά Έγγραφα της εν Ἄθω ιεράς Μονῆς Βατοπεδίου, *ΕΕΒΣ* 4 (1927) 242-243, έγγραφο αρ. 16 (1362). Βλ. ακόμη F. Dölger, *Regesten* V, έγγραφο αρ. 3088 (στίχοι 51-52). Μάλιστα ο ίδιος ο Αστράς το 1366, όντας ήδη διοικητής της Θεσσαλονίκης, συντάσσει ένα άλλο έγγραφο, για να επικυρώσει εκ νέου τη δωρεά του προς τη Μονή Βα-
τοπεδίου: Μ. Γούδα, *αὐτόθι* έγγραφο αρ. 18 (1366), 246-248.

55. *Actes de Dionysiou*, έκδ. Ν. Οικονομίδης (*Archives de l'Athos* IV), Paris 1968 αρ. 3, 47-50.

56. Δ. Κυδώνης, *Επιστολή* αρ. 94, στίχ. 26-27. — R.-J. Loenertz, *Chronologie* 218, υποσ. 4.

57. Το ότι ο Αστράς εκτελούσε ήδη το 1365 τα καθήκοντά του στη Θεσσαλονίκη φαί-
νεται και από μια άλλη επιστολή του Κυδώνη. Βλ. Δ. Κυδώνης, *Επιστολή* αρ. 65 (1365) στίχ.
22-24: ἡμᾶς μὲν οὕτω φροντίζειν ὡμῶν ὥσθ' ὃν εἶχομεν μετὰ τὸν βασιλέα τὸν ἄριστον
τοῦτον ὑμῖν ἀπολλυμένοις πέμπειν σωτήρα.

ρεται ο θάνατος του Αστρά: 'Αλλ' ὥ τις μὴ καὶ τὸν Ἀστράν τῆς τέχνης ταύτης πείραν λαβεῖν συνεχώρησεν; ἦν γὰρ ἂν τι πλεόν, ἐπιστάντος σοῦ τῷ νοσήματι καὶ τῆς χειρὸς ἀψαμένου, νῦν δὲ σὺ μὲν ἡπείγου, τὸν δὲ ἐξήλαυνεν ὁ λοιμός⁵⁸. Επίσης σε ἄλλη ἐπιστολή του, που χρονολογείται ἐπίσης στα 1365/6, ο Κυδῶνης με ἀφορμὴ τὸν πρόσφατο θάνατο τοῦ Αστρά τὸν ἐγκωμιάζει καὶ τὸν ἐπαινεῖ, παρουσιάζοντάς τον ὡς ικανὸ καὶ σὺφρονα διοικητῇ⁵⁹.

Αλέξιος Λάσκαρις Μετοχίτης (1366-1369)

Το 1366, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γεωργίου Συναδηνοῦ Αστρά, διορίστηκε διοικητὴς Θεσσαλονίκης ὁ Αλέξιος Λάσκαρις Μετοχίτης, ὁ ὁποῖος καὶ παλιότερα (1349-1350) εἶχε ὑπηρετήσει με ἐπιτυχία στὸ ἴδιο αξίωμα⁶⁰. Ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ το 1366 στὸ διοικητικὸ θρόνο τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης μαρτυρεῖται ἀπὸ μιὰ ἐπιστολή τοῦ Εμμανουὴλ Ραοῦλ, που χρονολογείται σε αὐτὸ τὸ ἐτος: 'Ἐπεὶ θεοῦ διδόντος τῆς Θεσσαλονικέων ἐπέβης ἀρχῆς οὐκ ἔστιν εἰπεῖν ὅσον ἡ φήμη τὰς ἐκασταχοῦ πόλεις περιουῖσα εὐφραίνειν παρέχει ...⁶¹. Ὁ Μετοχίτης παραμένει στὴ Θεσσαλονίκη καὶ διοικεῖ τὴν πόλη ἕως τὸ θάνατό του, το 1369⁶².

58. Δ. Κυδῶνης, *Επιστολή* αρ. 100 (1365/6) στίχ. 12-14.

59. Δ. Κυδῶνης, *Επιστολή* αρ. 98 (1365/6) στίχ. 22-43: καὶ ῥᾶστον ἦν τὸν Ἀστράν καὶ τὴν Λήμνον ἐνθυμηθέντα τοῦ λοιποῦ μηκέτι δεῖσαι πενίαν, οὕτως αὐτῷ τὰ οἴκοι πᾶσιν ἀνέωκτο, καὶ πόρρωθεν αἰτοῦσι καὶ μένουσι αὐτοῦ καὶ διουῖσι, καὶ πάντα τρόπον εὖ παθεῖν ἀξιοῦσι. 'Ὁ δὲ τῶν λόγων ἔρως ὥσπερ τι πάθος ἴδιον ἦν τῆς ἐκείνου ψυχῆς ... ὥστε μόνος ὢν ἴσμεν ἄνευ διδασκάλων διδάσκαλος ἐτέροις ἐγίνετο τῶν τοῖς παλαιοῖς πεπραγμένων. Πᾶσι δὲ ὢν ἀπέραστος φίλους ἐποιεῖτο τοὺς τὴν ἀληθείαν μὲν τιμῶντας λόγων δὲ ἡρτημένους, σωφροσύνης δὲ [ἐρῶντας], ἐν δὲ ταῖς φιλαίᾳς οὐ πρὸς τύχας ἢ καιροὺς ἀποβλέποντας. ὑπὲρ ὢν καὶ τὸ κινδυνεύειν ἀσφαλέστερον ἡγήετο ἢ σώζεσθαι. Τοιοῦτον ὄντα προεῖλετο μὲν ὁ βασιλεὺς ἐξ ἀπάντων κυβερνητῶν μεγάλην πόλιν χειμαζομένην ... ἀπόλωλε δὲ τῷ βασιλεῖ μὲν σύμβουλος μάντεως ἀκριβέστερος ...

60. G. T. Dennis, *Reign* 53, υποστ. 4. — Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Θεσσαλονίκη 220. Το PLP 7, αρ. 17977 στὴν ἀναφορὰ τοῦ γιὰ τὸν Αλέξιο Λάσκαρη Μετοχίτη δὲν τὸν ἀναφέρει ὡς διοικητὴ τῆς πόλης κατὰ τὸ 1366-1369. Ἀναφέρεται μόνον ὡς διοικητὴς Θεσσαλονίκης στὸ διάστημα 1349-1350.

61. R.-J. Loenertz, *Emmanuelis Raul Epistulae* XII, *EEBE* 26 (1956) 153, ἐπιστολή αρ. 7, στίχ. 1-2. Βλ. ἀκόμη στὴν ἴδια ἐπιστολή τοὺς στίχους 39-46 (σ. 155): καὶ οὐκ ἐγὼ δὲ μόνος, ἀλλὰ καὶ πᾶς εἴ τις νοῦν ἔχων ἐστὶν αὐτὸ τοῦτ' ἐρεῖ, ὅτι κατὰ σκοπὸν εὐστόχως ἐτόξευσε καὶ τῆς σῆς ἀρετῆς ἀξίως περὶ τῆς πολυμνήτου καὶ περιφανοῦς Θεσσαλονικέων μεγάλης ταυτησὶ πόλεως καὶ τῶν περὶ ἐξ οὗτω σοὶ ψηφισάμενος. ὑπεράγαμαι δὲ καὶ ὅτι μάλισθ' ὑπεραινῶν παρακέκλημαι καὶ τοὺς τὴν μεγάλην ταύτην οἰκοῦντας πόλιν, οἳ σε πάλιν ἐπὶ τὴν ἐρχῆν ἐξητήσαντο καὶ μακαρίους καὶ εὐδαιμόνας αὐτοὺς ἡγήμαι ὅτι σε τὰ νῦν προστάτην πλουτοῦντες φαίνονται. Ἡ παραπάνω ἐπιστολή χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ στα 1366.

62. R.-J. Loenertz, *Emmanuelis Raul Epistulae* XII 158, ἐπιστολή αρ. 8 (1366-1369) στίχ. 48-52: ἐγὼ δ' εἰμὶ πεπολιτογραφημένος Θεσσαλονικεὺς, ὡς αὐτόχθων αὐτόχρομα ἐν αὐτῇ τῇ πολυμνήτῃ πόλει τραφεῖς καὶ ἀνατραφεῖς, καὶ παιδείας δσης ἔχων φαίνομαι μετασχών,

Η αναφορά του σ' ένα αχρονολόγητο έγγραφο της Μονής Βατοπεδίου πρέπει να σχετίζεται με τη δεύτερη διοικητική του θητεία στη Θεσσαλονίκη. Το έγγραφο, που χρονολογείται από τον εκδότη του F. Dölger στο β' μισό του 14ου αιώνα, αναφέρει ότι οι μοναχοί ζητούν να επαναποκτήσουν μια κτηματική δωρεά του Αλεξίου Μετοχίτη, ο οποίος είχε πια πεθάνει, γιατί την διεκδικούσε κάποιος άλλος: Ἐπεὶ οἱ ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος τοῦ Ἁθω διακειμ(έν)η σε(βασμιά) μονῇ ... τοῦ Βατοπεδίου ἀσχοῦμενοι μοναχοὶ ἐνεφάνησαν εἰς τὴν βασιλείαν μου γράμμα ἀφιερωτήριον τοῦ μεγ(ά)λου δομεστίκου κ(υρο)ῦ Ἀλεξίου τοῦ Μετοχίτου ἐκεῖνου, δι' οὗ ἀφιερεῖ ὁ τοιοῦτος μέγας δομεστικός πρὸς αὐτὴν δὴ τὴν ῥηθεῖσαν ... μονὴν γῆν, ὅσῃν δῆτα καὶ ἀφιερεῖ, ... ἀνέφερον οἱ ῥηθέντες μοναχοί, ὅτι ἀπέσπασεν ὁ πρωτοστράτωρ ἐκεῖνος ὁ Χρῦσος γῆν ... καὶ ἐζήτησαν ... τὴν βασιλείαν μου, ἵνα εὐεργετηθῶσι καὶ ἐπαναλάβωσι τὴν τοιαύτην αὐτῶν γῆν ὡς αὐτοῖς ἀνήκουσαν ...⁶³. Αφού το έγγραφο αναφέρει το θάνατο του Μετοχίτη, πρέπει να χρονολογηθεί μετά το έτος του θανάτου του, που συμπίπτει και με το τέλος της θητείας του στη Θεσσαλονίκη, δηλαδή μετά το 1369 (*terminus post quem*).

Μανουήλ Β' Παλαιολόγος (1369-1372/3)

Από το 1369⁶⁴ έως το 1372/3 η Θεσσαλονίκη παραχωρείται στο

πολλῶν ὧν ἐντεῦθεν ὀφειλέτης αὐτῇ πρεσβείων, καὶ τοῖς αὐτῆς οἰκήτορσι συγχάλων διατελῶ ὅτι σε κατὰ γε δὴ τὰ παρόντα μετὰ Θεὸν προστάτην πλουτοῦντες φαίνονται.

63. F. Dölger, *Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Ettal 1956, 325-326.

64. Ο Ρ. Lemerle υποστήριξε —αρκετὰ ἀβάσιμα— ὅτι το 1369 διοικητὴς καὶ ἀρχοντας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρξε ὁ Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας. Αὐτὴ τὴν ὑπόθεση στηρίζει καὶ συνάγει ἔμμεσα ἀπὸ ἓν ἐγγράφο τῆς Μονῆς Ζωγράφου (χρονολογημένο το Μάρτιο τοῦ 1369) μέσα ἀπὸ το ὁποῖο φαίνεται ὅτι ὁ Δημήτριος Καβάσιλας, ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (Ἀντώνιος) καὶ ὁ Μανουὴλ Ταρχανειώτης ἐπιλύουν μιὰ διένεξη μεταξὺ τῶν ἡγουμένων τῆς Μονῆς καὶ τῆς ἐπισκοπῆς Ἱερισσοῦ, ποὺ ἀφοροῦσε κτηματικές διαφορές [*Actes de Zographou*, ἐκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korabiev VV 13 (1907), ἀρ. 44, σ. 102, στίχοι 28-31]: παρῆλθον οὖν τῇ ἱερᾷ συνόδῳ, προκαθεζομένου τοῦ Θεσσαλονίκης ἅμα τοῖς οἰκείοις τῷ κραταίῳ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ, τῷ Ταρχανειώτῃ κῦρ Μανουήλ, τῷ μεγάλῳ ἄρχοντι τῷ Καβάσιλᾳ τῷ ὀρφανοτρόφῳ. Το κείμενο ὅμως δὲν μαρτυρεῖ ξεκάθαρα τὸ Δημήτριον Καβάσιλα ὡς διοικητὴ τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης. Εξάλλου καὶ οἱ μεταγενέστερες μελέτες γιὰ τὸν οἶκο τῶν Καβασιλῶν δὲν ἀναφέρουν τὸν Δημήτριον Καβάσιλα διοικητὴ Θεσσαλονίκης στὴ συγκεκριμένη περίοδο [βλ. Γ. Θεοχαρίδης, Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας, *Ελληνικά* 17 (1962) 15-17 καὶ Α. Αγγελόπουλος, Το γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οικογενείας τῶν Καβασιλῶν, *Μακεδονικά* 17 (1977) 367-396 καὶ ἐιδικὰ 337]. Ἀρα, τὸ ὅτι ὁ Δημήτριος Καβάσιλας παίρνει μέρος σὲ μιὰ σύνοδο τοπικὴ δὲν σημαίνει ταυτόχρονα ὅτι κατέχει τὸ ἀνώτατο διοικητικὸ τοπικὸ αξίωμα. Ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ ἡ φράση τοῦ Lemerle φανερώνει ξεκάθαρα ὅτι ἡ ἀπόφῃ τοῦ ἀποτελεῖ ὑπόθεση: «Toutefois un acte de Zographou, de Mars 1369, a l'intérêt ... d'ajouter a nos listes les noms de deux de ces fonctionnaires Demetrius Doukas Kaba-

δευτερότοκο γιο του Ιωάννη του Ε' Παλαιολόγου, το Μανουήλ Β', ο οποίος διοικεί την περιοχή με τον τίτλο του «δεσπότη». Ο Μανουήλ κατά την περίοδο αυτή θα εκμεταλλευθεί την εξασθένηση της σερβικής δύναμης (θάνατος του Δουσάν το 1355, ήττα των Σέρβων στο Τσέρνομεν το 1371), που είχε ως αποτέλεσμα την απόσυρση των Σέρβων σε βορειότερα εδάφη, και θα επεκτείνει την κυριαρχία του στη Χαλκιδική και στις Σέρρες. Αυτή η πρώτη περίοδος διοίκησης της πόλης από τον Μανουήλ Β' θα λήξει το 1372/3, όταν ο ίδιος εγκαταλείπει τη Θεσσαλονίκη, ύστερα από διαταγή του πατέρα του, προκειμένου να στεφθεί αυτοκράτορας και να ανακηρυχθεί διάδοχος του θρόνου στην Κωνσταντινούπολη⁶⁵.

Σώζεται μάλιστα επιστολή του Δημητρίου Κυδώνη —χρονολογούμενη στην περίοδο 1371/2— η οποία απευθύνεται προσωπικά στον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο, όταν αυτός ασκούσε τα καθήκοντά του ως διοικητής της Θεσσαλονίκης⁶⁶.

Δημήτριος Φακρασής, Δημήτριος και Ιωάννης Παλαιολόγος (1372/3-1376)

Μετά το 1372/3 και την αναχώρηση του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου για την Κωνσταντινούπολη, τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης την αναλαμβάνουν περιστασιακά αξιωματούχοι, κάποιιοι από τους οποίους ανήκουν στον οίκο των Παλαιολόγων. Έτσι κατά το διάστημα 1372/3-1376 διοικούν την πόλη αρχικά ο μέγας πριμικλήριος Δημήτριος Φακρασής και αργότερα ο μέγας δομέστικος Δημήτριος Παλαιολόγος (θείος του Ιωάννη Ε') μαζί με το γιο του πρωτοστράτορα Ιωάννη⁶⁷.

silas, qui est alors, si je ne m'abuse pas [sic], grand papias et ἄρχων de Thessalonique». Για το παραπάνω παράθεμα και γενικά για όλο το θέμα της άποψης του P. Lemerle, βλ. P. Lemerle, *Les Philippes et la Macédoine orientale a l'époque chretienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 237-238.

65. PLP 9, αρ. 21513. — G. T. Dennis, *Reign* 53 κ.ε. — B. Νεράντζη-Βαρμάζη, Θεσσαλονίκη 220. — Zacharia von Lingenthal, *Proemien in Chrysobullen von D. Cydones* [Sitzungsberichte der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften], Berlin 1888, 1409-1422 και ειδικότερα 1421. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 241.

66. R.-J. Loenertz, *Correspondance* I, επιστολή αρ. 79 (1371-1372): *Τῷ βασιλεῖ ὄντι ἔτι δεσπότη* (Emmanueli Paleologo, Thessalonicam). Η αναφορά «βασιλεύς» για τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο μαρτυρεί ότι το συγκεκριμένο γράμμα αντιγράφηκε σε μεταγενέστερη εποχή, όταν ο Μανουήλ είχε πάρει ήδη τον τίτλο του «βασιλέως» (ουσιαστικά του συναυτοκράτορα), δηλαδή μετά το 1373 (βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 242). Ως γνωστόν μονοκράτορας στο θρόνο του Βυζαντίου γίνεται το 1391.

67. R.-J. Loenertz, *Correspondance*: επιστολή προς τον Φακρασή αρ. 77 (1372, post 10. IV;), επιστολές προς τον Δημήτριο Παλαιολόγο αρ. 106 (1371-1372), αρ. 157 (φθινόπωρο 1375), αρ. 184 (1374-1375) και η αρ. 188 (1375-1376). Για το Δημήτριο Φακρασή βλ. και PLP 12, αρ. 29576. Ο Δημήτριος Φακρασής είναι τοπικός αξιωματούχος, η οικογένειά του οποίοι σχετίζεται με τη Θεσσαλονίκη καθόλη τη διάρκεια της παλαιολόγειας περιόδου. Για

Θεόδωρος Παλαιολόγος (1376;)⁶⁸

Τον Αύγουστο του 1376 αρχίζει ένας νέος εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων με αφορμή δυναστικές έριδες και διεκδικήσεις, ένας πόλεμος που θα επηρεάσει και τη διοικητική ιστορία της Θεσσαλονίκης. Η εμφύλια διαμάχη αρχίζει με την ανατροπή του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' από τον πρωτότοκο γιο του Ανδρόνικο Δ' Παλαιολόγο, ο οποίος εγκαθίσταται πραξικοπηματικά στο θρόνο με τη βοήθεια και τη σύμπραξη των Τούρκων. Λίγο πριν την έναρξη του πολέμου κατά το έτος 1376 διορίζεται διοικητής της Θεσσαλονίκης ο τέταρτος γιος του Ιωάννη Ε', ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, ο οποίος όμως φαίνεται ότι δεν ανέλαβε ποτέ τα καθήκοντά του λόγω της πολιτικής ταραχής που προκλήθηκε με την πτώση του πατέρα του από το θρόνο⁶⁹. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος αναλαμβάνει επίσημα διοικητικά καθήκοντα πολύ αργότερα, το 1382/3, όταν γίνεται διοικητής του Δεσποτάτου του Μυστρά, μετά το θάνατο του Μανουήλ Καντακουζηνού (1380)⁷⁰.

τα μέλη του οίκου των «Φακρασιδών» που αναλαμβάνουν τοπικά αξιώματα στη Θεσσαλονίκη στα ύστερα βυζαντινά χρόνια βλ. λήμματα του PLP 12, αρ. 29565, 29568, 29569 και 29570. Για το Δημήτριο και το γιο του Ιωάννη Παλαιολόγο βλ. PLP 9, αρ. 21455 και 21484 αντίστοιχα. Για τους παραπάνω διοικητές πρβλ. G. T. Dennis, *Reign* 53.

68. PLP 9, αρ. 21460. — G. T. Dennis, *Reign* 53 και 59. — Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Θεσσαλονίκη 220-221.

69. Μανουήλ Παλαιολόγος, Επιτάφιος λόγος εις τον αυτάδελφον Θεόδωρον: Manouel II Palaeologus, Funeral Oration on his Brother Theodore, έκδ. J. Chrysostomides [CFHB 26], Θεσσαλονίκη 1985 101.1-10: Ἦν ἐν ἀκμῇ τὰ κακὰ καὶ τὰ τῆς δυστυχίας ἡμῖν ἐς ἄκρον ἐληλακότα. Καὶ τοῖνον τοῦ μὲν ἄστεος [ενν. ἡ Κωνσταντινούπολη] ἤδη κατειλημμένου, τῆς δὲ ἀκροπόλεως μονονουχὶ προκαλουμένης τοὺς ληψομένους, τῆς στρατιᾶς τῆς περσικῆς προσπελασάσης τῷ τείχει, ὁμνύντος μὲν τοῦ στρατηγοῦ, ὁμνύντων δὲ τῶν ἐκκρίτων ἐκεῖνον σὼν εἰς τὴν αὐτοῦ παραπέμψειν ἀρχήν. ἦν δὲ μητρόπολις Μακεδονίας καὶ πόλεις ἄλλαι. ὅτε πατὴρ ἦτε μήτηρ καὶ γὰρ οἷς ἐμέλησε περὶ ἐκεῖνου βουλευέσασθαι, συναινοῦντες ἡμεν τῇ πράξει, ὄντος δὲ ἐν χεροῖν τοῦ ἔργου, ἔπειτα μετὰ μελὸς ἦκε τῷ πατρί· ἦν δὲ αἴτιος ἐγὼ, μηδαμῶς βουλόμενος εἶναι. Για τὰ γεγονότα τῆς ανατροπῆς τοῦ Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου καὶ τὴν έναρξιν του εμφυλίου πολέμου τον Αύγουστο του 1376 βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 243.

70. Σάζεται ένα έμμετρο ποίημα που αφορά στη δράση του Θεοδώρου Παλαιολόγου στην Πελοπόννησο, το οποίο εξέδωσε για δεύτερη φορά ο R.-J. Loenertz (πρώτη έκδοση Gabriel Millet, BCH 23 [1899] 150-154), βλ. R.-J. Loenertz, *Res gestae Theodori Ioann. F. Palaeologi. Titulus metricus A.D. 1389*, *ΕΕΒΣ* 25 (1955) 207-210 και ειδικά τους στίχους 76-80: *Εἶτα ἀμνηρᾷ ὠμιληκῶς ἡδέως, / ἀναδοχὴν εὖνοιαν εὐρηκῶς ξένην / ἐξουσίαν ἔλαβε Πελοποννήσου / χειρώσας ἐλθὼν δεσποτεῖαν τοῦ Ἄργους / πᾶσαν τε φημι ἦν δυνάσται ἐκράτουν, / ...* Βλ. ἀκόμη R.-J. Loenertz, *Un prostaigma perdu de Theodore Ier Paléologue regardant Thessalonique* (1380/2): *ΕΕΒΣ* 25 (1955) 170-172 και G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 245. Για τὴ διολκηση τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως ἀπὸ τοῦ Θεοδώρου Α' Παλαιολόγου (1382/3-1407) βλ. D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée* (Histoire Politique), Variorum Reprints, London 1975, 162-165.

Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1382-1387)

Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος κυβέρνησε για δεύτερη φορά το «θέμα Θεσσαλονίκης» με τον τίτλο του αυτοκράτορα, από το 1382 έως το 1387, οπότε έφυγε οριστικά από την πόλη λίγο πριν από την κατάληψή της από τους Τούρκους⁷¹. Μια σειρά από έγγραφα της Παλαιολόγειας περιόδου φανερώουν την πλούσια δράση του Μανουήλ ως διοικητή της Θεσσαλονίκης κατά τη δεύτερη θητεία του. Κάποια από αυτά τα έγγραφα αναφέρουν τον Μανουήλ ως «βασιλέα», δηλαδή αυτοκράτορα γιατί ήδη από το 1373, μετά την άδοξη επανάσταση του αδελφού του, Ανδρονίκου Δ΄ Παλαιολόγου, κατείχε τον τίτλο του αυτοκράτορα. Ο Μανουήλ κατά τη διάρκεια της δεύτερης θητείας του στη Θεσσαλονίκη εξέδωσε χρυσόβουλλο, το οποίο μας είναι γνωστό από ένα δωρητήριο έγγραφο του καίσαρα Αλεξίου Αγγέλου (χρονολογούμενο το Δεκέμβριο του 1389), που αφορά στην προσφορά κάποιου κτήματος του Αλεξίου προς τη Νέα Μονή Θεσσαλονίκης. Όπως αναφέρει ρητά το έγγραφο του 1389, αυτή η κτήση του Αλεξίου είχε επικυρωθεί με χρυσόβουλλο του Μανουήλ Β΄, όταν αυτός διοικούσε την πόλη στο διάστημα 1382-1387⁷².

Και πάλι από μεταγενέστερο έγγραφο (1396), που αποτελεί αντίγραφο δωρητηρίου εγγράφου του Αλεξίου Αγγέλου του 1384, μαθαίνουμε ότι ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος και ο αδελφός του δεσπότης Θεόδωρος είχαν επικυρώσει με χρυσόβουλλο την κτήση ενός κάστρου προς τον Αλέξιο, κατά τα πρώτα χρόνια της β΄ θητείας του Μανουήλ στη Θεσσαλονίκη (πιθανώς πριν το 1384): ἵνα βοηθῆσωμεν καὶ ἐκ τῶν κτη//σμάτων ἡμῶν μερικόν τι χάριν ψυχικῆς ἡμ(ῶν) σ(ωτη)ρί(ας) καὶ μνημοσύνου ἡμ(ῶν) καὶ παραδίδομεν τὸ κάστρον ἡμῶν τ(ὸν) Κολυδρ(όν) //, ὅπερ εἶχομεν δι' ὀρκομωτικῶ καὶ χρυσοβούλλου παρὰ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγ(ίου) ἡμ(ῶν) αὐθ(έν)τ(ου) καὶ βασιλέως κυροῦ Μανουήλ τοῦ Παλαιολ(ό)γ(ου) // καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ... κυροῦ Θεοδώρου Πορφυρογεννήτου⁷³.

71. G. T. Dennis, *Reign* 57 κ.ε. — Β. Νεράντζη - Βαρμάζη, Θεσσαλονίκη 221. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 244-245. Βλ. και PLP 9, αρ. 21513.

72. Για το συγκεκριμένο έγγραφο βλ. και V. Laurent, Une nouvelle fondation monastique de Choumnos: La NEA MONH de Thessalonique, *REB* 13 (1955) 109-130. Η έκδοση του εγγράφου στις σελίδες 128-130, βλ. ειδικά στίχους 11-15: ... ἐσῴστερον δὲ πάλιν διὰ περισσοτέρων ἐπικύρωσιν αὐτοῦ εὐεργετήθημεν θεῖον καὶ προσκυνητὸν χρυσόβουλλον λόγον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως κυροῦ Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου βεβαιοῦντα καὶ ἐπικυροῦντα τὴν δι' ὀρκομωτικῶ προστάγματος περιληψιν ... Πρβλ. και G. T. Dennis, *Reign* 100-101.

73. Γ. Θεοχαρίδης, Δύο νέα έγγραφα αφορώντα εις την Νέαν Μονήν Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 322. Η έκδοση του εγγράφου στις σελίδες 321-322. Βλ. και G. T. Dennis, *Reign* 99-100. Επίσης από χρυσόβουλο του Μανουήλ Β΄, που χρονολογείται το 1415 (όταν πλέον ήταν αυτοκράτορας), μαθαίνουμε ότι ο ίδιος το 1384 απέλυσε έγγραφο

Ο Μανουήλ αναγκάζεται να εγκαταλείψει την πόλη το 1387, όταν η κατάληψή της από τους Τούρκους είναι πια βέβαιη. Πράγματι, την άνοιξη του 1387 οι Τούρκοι καταλαμβάνουν την πόλη, κι έτσι αρχίζει η πρώτη περίοδος της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη, η οποία δεν θα είναι η οριστική. Ο Μανουήλ δεν θα σταδιοδρομήσει εκ νέου στη Θεσσαλονίκη, αφού από το 1391 γίνεται αυτοκράτορας του κράτους παραμένοντας στον αυτοκρατορικό θρόνο έως το έτος του θανάτου του, το 1425. Βρισκόμενος όμως στη Θεσσαλονίκη προσπάθησε με κάθε τρόπο να αποτρέψει την τουρκική κατάκτηση, θέλοντας να ενθαρρύνει με κάθε δυνατό τρόπο τους κατοίκους⁷⁴. Ο Μανουήλ, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας εκφώνησε στο κοινό της πόλης ένα λόγο, προτείνοντας μεταξύ των άλλων και τρόπους αντιμετώπισης του εχθρού. Είναι ο λεγόμενος Συμβουλευτικός πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς, ἡνίκα ἐπολιορκοῦντο, τον οποίο εξέδωσε ο Β. Λαούρδας από τους κώδικες Parisinus graecus 3041 και Barberinus graecus 219⁷⁵. Δεν υπάρχουν άμεσες ενδείξεις για την ακριβή χρονολογία του κειμένου. Δεδομένου ότι η πολιορκία άρχισε το 1383 κι έληξε με την τουρκική κατάληψη το 1387, πιθανότερο είναι να υποθέσουμε ότι ο λόγος εκφωνήθηκε στα τελευταία χρόνια της πολιορκίας, όταν η τουρκική παρουσία έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης γινόταν όλο και περισσότερο επικίνδυνη και απειλητική.

Θεσσαλονίκη

στη Θεσσαλονίκη με το οποίο επικύρωνε κάποια κτηματική δωρεά προς τη Νέα Μονή της πόλης στη μνήμη του παππού του, Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού, ο οποίος είχε πεθάνει λίγους μήνες νωρίτερα, το 1383. Για την έκδοση και ανάλυση του εγγράφου βλ. P. Lemerle, *Autour d'un prostagma inédit de Manuel II: l'aulé de sire Guy à Thessalonique*, *Studi Byzantini e Neol-lenici* 9 (1957) 271-286, το κείμενο του εγγράφου στις σελίδες 274-276. Βλ. επίσης και G. T. Dennis, *Reign* 101.

74. Για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1387 βλ. P. Schreiner, *Byzantinische Kleinchroniken* I 58/6, 59/19, 99/2 και 112/2: (1387 Μάρτιος - Μάιος) ἐν ἔτει ζω'ε', μηνὶ Ἀπριλλίῳ, ἡδικτῶνος γ', παρεδόθη ἡ Θεσσαλονίκη τοῖς Ἀγαρηνοῖς, ἐπολιορκεῖτο παρ' αὐτῶν χρόνους δ'. Βλ. επίσης P. Schreiner, *αὐτόθι* II 332-333. Βλ. και G. Ostrogorsky, *Ιστορία* III 246 και 341 (παραπομπή 206).

75. Β. Λαούρδας, Ὁ συμβουλευτικός πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου, *Μακεδονικά* 3 (1953-1955) 290-307. — G. T. Dennis, *Reign* 79.

Πολύμνιας Κατσώνη

ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΟΥΠΟΛΗΣ (ΚΑΒΑΛΑ)

Στο τελευταίο τρίτο του 14ου αι. (1373/1374) το μεγαλύτερο μέρος της Θράκης από τις ακτές του Εύξεινου Πόντου και τον Έβρο, στη σημερινή τουρκοβουλγαρική συνοριακή γραμμή, ως τον ποταμό Νέστο είχε κατακτηθεί από τους Τούρκους¹. Ήδη είχε αρχίσει πλέον να δέχεται τις πρώτες τουρκικές επιδρομές και η Μακεδονία². Σώματα γαζήδων (πολεμιστών της πίστης)³ έσπευδαν να μεταφέρουν τον «ιερό πόλεμο» στα μακεδονικά εδάφη. Τα σώματα αυτά πολλές φορές προπορεύονταν από τον κύριο όγκο των τουρκικών στρατευμάτων και συχνά δρούσαν αυτόνομα πραγματοποιώντας αιφνιδιαστικές επιδρομές, χωρίς να βρίσκονται κάτω από τις διαταγές ενός επίσημου αρχηγού, εκπροσώπου της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας⁴. Το στοιχείο αυτό έχει σημασία για την κατα-

1. Για τις οθωμανικές κατακτήσεις στη Θράκη τον 14ο αι. βλ. Γ. Βογιατζής, *Η πρώτη οθωμανοκρατία στη Θράκη. Άμεσες δημογραφικές συνέπειες*, Θεσσαλονίκη 1998 (στο εξής: Γ. Βογιατζής, *Οθωμανοκρατία*), με τις μαρτυρίες των πηγών και την προηγούμενη βιβλιογραφία.

2. Με τον γεωγραφικό όρο Μακεδονία εννοείται μια ευρεία περιοχή, που δεν ανήκει όλη στο σημερινό ελληνικό κράτος. Στην παρούσα μελέτη με τον όρο εννοείται η μεζών Μακεδονία νότια σύνορα της οποίας είναι τα Καμβούνια όρη, ο Όλυμπος και το Αιγαίο πέλαγος. Βόρεια φθάνει πάνω από την Αχρίδα και την Πρέσπα και περιλαμβάνει το Κρούσοβο, τα Βελεσά και ανατολικότερα τη Στρώμνιτσα και το Μελένικο. Δυτικά ορίζεται από τον ορεινό όγκο της Πίνδου και ανατολικά από τον ποταμό Νέστο, από όπου αρχίζει η σημερινή ελληνική Ανατολική Μακεδονία. Για την κατάκτηση της «μεζονος» Μακεδονίας από τους Τούρκους, βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη ³1992, (στο εξής: Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία*).

3. Για τον όρο γαζής, ghazi (πολεμιστής της πίστης) βλ. I. Mélikoff, Ghazi, *The Encyclopaedia of Islam*² 2 (1965) 1004. — P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London ³1963, σ. 37-38. — C. Imber, *The Legend of Osman Gazi*, στο *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Halcyon Days in Crete I, A Symposium Held in Rethymnon, Institute for Mediterranean Studies, Ed. E. A. Zachariadou, Rethymnon 1993, σ. 67-75.

4. Για το είδος του πολέμου αυτού (ακήν), τον οποίο εφάρμοσαν οι Τούρκοι στις ευρωπαϊκές χώρες βλ. E. Werner, Akritai und Ghazi, *Studia Byzantina, Beiträge aus der byzantinischen Forschung der DDR*, Halle Wittenberg 1966, σσ. 27-47, σ. 34-35. Του ίδιου, *Die Geburt einer Grossmacht - Die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Berlin ⁴1985, σ. 98-112. — Γ. Βογιατζής, *Οθωμανοκρατία* 55-59, με μαρτυρίες από τις πηγές.

νόηση του τρόπου, με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η τουρκική εξάπλωση στη Θράκη και τη Μακεδονία.

Προηγούνταν οι επιδρομές που ερήμωναν την υπαίθρο και εμποδίζαν τις καλλιέργειες. Οι κάτοικοι αναγκάζονταν να καταφύγουν στις οχυρωμένες πόλεις, τις οποίες δεν μπορούσαν να προσβάλουν εύκολα οι επιδρομείς. Την ερήμωση και καταστροφή της υπαίθρου ακολουθούσε μοιραία η παράδοση ή η πολιορκία, η κατάληψη και λαφυραγωγία των κάστρων, όταν οι κάτοικοί τους καταπονημένοι από τις στερήσεις του μακροχρόνιου αποκλεισμού και της καταστροφής της υπαίθρου δεν μπορούσαν πλέον να αντισταθούν στους ασυγκράτητους επιδρομείς⁵. Η κατάκτηση και η λεηλασία μιας πόλης από τα στίφη των γαζήδων, που προχωρούσαν μπροστά από τον κύριο όγκο των οθωμανικών στρατευμάτων, δεν σήμαινε ότι η οθωμανική εξουσία είχε εδραιώσει την κυριαρχία της σε αυτήν. Οι κατακτητές στην πρώτη φάση κατάκτησης των ευρωπαϊκών εδαφών ήταν, σχετικά με την περιοχή που έλεγχαν στρατιωτικά, ολιγάριθμοι και πρώτο μέλημά τους υπήρξε ο έλεγχος των οδικών αξόνων που διέσχιζαν τον βαλκανικό χώρο⁶. Βέβαια ταυτόχρονα με την προέλασή τους οι Τούρκοι φρόντισαν για τον εποικισμό των εδαφών που κατακτούσαν. Τούτο έπραττε όχι μόνον η επίσημη οθωμανική εξουσία αλλά και οι ανεξάρτητοι από τον σουλτάνο Τούρκοι πολεμιστές, οι οποίοι επιδίωκαν να παγιώσουν και να επεκτείνουν τις κατακτήσεις τους. Στην πραγματικότητα όμως το έργο του εποικισμού της Βαλκανικής χερσονήσου ολοκληρώθηκε πολλές δεκαετίες μετά τη στρατιωτική κατάκτηση του βαλκανικού χώρου⁷. Μεταξύ της πρώτης κατάληψης μιας βυζαντινής πόλης και της οριστικής ενσωμάτωσής της στην οθωμανική εξουσία μεσολαβούσε συνήθως ένα διάστημα, κατά το οποίο η πόλη βρισκόταν κάτω από

5. Για τις τουρκικές μεθόδους κατάκτησης βλ. Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού έλληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία του έξισλαμισμού (11ος-15ος αι.)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, ελλ. μτφρ. Ε. Χ. Κάσδαγλης, σσ. 130-193 (στο εξής Σπ. Βρυώνης, *Παρακμή*) και ιδιαίτερα Η. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica* 2 (1954) 103-129. — D. Angelov, *Certain aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, *Bsl* 17 (1956) 220-275. — E. A. Zachariadou, *More on the Turkish Methods of Conquest*, *Eighth Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers*, Chicago 1982, σ. 20.

6. Βλ. Η. Inalcik, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600* (ελλ. μτφρ.), Αθήνα 1995, σσ. 27-28 (στο εξής: Η. Inalcik, *Οθωμανική αυτοκρατορία*). — E. A. Zachariadou, *From Avlona to Antalya: Reviewing the Ottoman Military Operation of the 1380s.*, *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1669)*, *Halcyon Days in Crete II, A symposium Held in Rethymnon*, 99-11 January 1994, *Institute for Mediterranean Studies*, Ed. E. A. Zachariadou, Rethymnon 1996, σσ. 227-232 (στο εξής: E. A. Zachariadou, *From Avlona*).

7. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 49 κ.ε. — Για τον εποικισμό της Θράκης βλ. αναλυτικά Γ. Βογιατζής, *Οθωμανοκρατία* 174 κ.ε., με πηγές και την προηγούμενη βιβλιογραφία.

καθεστώς κατοχής, το οποίο δεν είμαστε πάντα σε θέση να γνωρίζουμε με ακρίβεια. Η έλλειψη πληροφοριών από τις βυζαντινές πηγές για τα γεγονότα του δεύτερου μισού του 14ου αι. και η τάση της πρώιμης οθωμανικής ιστοριογραφίας να συγκαλύψει τις αντιθέσεις που υπέβοσκαν μεταξύ των πολεμιστών της πίστης και της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας προσδίδοντας έναν επικό χαρακτήρα στο έργο της κατάκτησης των Βαλκανίων αποτελούν κύριες αιτίες για την έλλειψη ακριβούς γνώσης των πραγμάτων. Συμβαίνει λοιπόν η διαδικασία κατάκτησης της βυζαντινής Μακεδονίας από τους Οθωμανούς κατά το δεύτερο μισό του 14ου αι. να εξακολουθεί να παρουσιάζει προβλήματα⁸. Αυτά προκύπτουν είτε από τις αποσπασματικές αναφορές των πηγών, που παραδίδουν την κατάληψη ενός φρουρίου ή μιας μακεδονικής πόλης-κάστρου περισσότερες από μία φορές και σε διαφορετικές χρονολογίες είτε από τις μαρτυρίες που εμφανίζουν την κατακτημένη περιοχή στα ενδιάμεσα μεταξύ των κατακτήσεων διαστήματα ως να βρίσκεται σε καθεστώς ελευθερίας. Χαρακτηριστική περίπτωση αναλόγου προβλήματος αποτελεί η κατάκτηση της Χριστούπολης από τους Τούρκους.

Η Χριστούπολη, οχυρή βυζαντινή πόλη-λιμάνι, στους νότιους πρόποδες της οροσειράς της Δυτικής Ροδόπης, στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται η ελληνική πόλη Καβάλα⁹, είχε ήδη κατακτηθεί το 1387 από τους Οθωμανούς, όπως μας πληροφορεί ένα βούλευμα της βενετικής συγκλήτου του έτους 1387. Μνημονεύεται όμως η κατάκτησή της και πάλι το 1390 από ένα βραχύ χρονικό του 14ου/15ου αι.¹⁰ και φαίνεται τον ίδιο χρόνο να είναι σε θέση να συμπράττει με τον Μανουήλ (Β') Παλαιολόγο σε επίθεση που πραγματοποίησε αυτός εναντίον της Κωνσταντινούπολης, με σκοπό να ανατρέψει από την εξουσία τον ανεψιό του Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγο¹¹.

Οι επανειλημμένες αναφορές κατάκτησης της Χριστούπολης θέτουν ένα πρόβλημα προς διερεύνηση, η ερμηνεία του οποίου συνεπάγεται όχι μόνο τον προσδιορισμό του χρόνου κατάκτησης της αλλά και την περι-

8. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 27.

9. Για την ταύτιση της Χριστούπολης και γενικά για την ιστορία της αρχαίας Νεαπόλεως, της βυζαντινής Χριστούπολης και της νεότερης Καβάλας βλ. τη μελέτη του Γ. Μπακαλάκη, *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα*, ΑΕ 60 (1936) 1-48.

10. Βλ. R. J. Loenertz, *Démétrius Cydonès correspondance*, τ. I, [Studi e Testi 186], Città del Vaticano 1956, τ. II, [Studi e Testi 208], Città del Vaticano, σ. 438-439: Senato Misti 40, f. 85v, alias 82v, 22-VII-1387, Sapientes ordinum. - Capta. ... *praesertim habito respectu ad negotia Morati, qui habet Christopolim et Salonichi*, ... (στο εξής: R. J. Loenertz, *Correspondance*). — *Βραχεία χρονικά*, έκδ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB XII/1-3, Wien 1975-1979, τ. XII/1, αρ. 114, σ. 683, παρ. 1 (στο εξής: *Βραχεία χρονικά*).

11. Βλ. *Βραχεία χρονικά*, αρ. 7, σ. 69, παρ. 22.

γραφή της τύχης της βυζαντινής πόλης στα ενδιάμεσα μεταξύ των κατακτήσεων διαστήματα.

Η τύχη της Χριστούπολης κατά την περίοδο των οθωμανικών κατακτήσεων στα Βαλκάνια απασχόλησε βέβαια ήδη τους ιστορικούς ερευνητές. Οι αναφορές όμως στην κατάκτηση της πόλης είναι σύντομες και γίνονται με την ευκαιρία της διαπραγμάτευσης άλλων θεμάτων, που αναφέρονται στη βυζαντινή Μακεδονία¹². Έτσι τις περισσότερες φορές οι αναφορές αυτές περιορίζονται στη διατύπωση υποθέσεων και ερωτημάτων ή στην αποσπασματική παράθεση των μαρτυριών των πηγών. Εξαιρέση αποτελεί η επιστημονική μελέτη του Κ. Χιόνη, που ασχολήθηκε συστηματικά με την κατάκτηση της Χριστούπολης από τους Τούρκους, χωρίς όμως να έχει αναπτύξει πάντα όλες τις πλευρές του θέματος αυτού, ενδεχομένως γιατί από αντικειμενικούς λόγους ήταν δυσχερές για τον ερευνητή η συγκέντρωση του συνόλου των μαρτυριών των πηγών¹³. Είναι σκόπιμη λοιπόν η αναδρομή στις μαρτυρίες των πηγών που αναφέρονται αμέσως ή εμμέσως στην κατάκτηση της Χριστούπολης από τους Τούρκους με αναφορά και των ερμηνειών που απέδωσαν σε αυτές οι σύγχρονοι ιστορικοί και η διερεύνηση των σχετικών προβλημάτων.

Πιθανότατα η Χριστούπολη να δέχτηκε τις πρώτες τουρκικές επιθέσεις πολύ σύντομα μετά την περίφημη μάχη του Έβρου (1371)¹⁴. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι ήδη το 1372 η Θεσσαλονίκη είχε δεχτεί τις πρώτες επιδρομές των γαζήδων, που σταμάτησαν μπροστά στα ισχυρά τείχη της πόλης¹⁵. Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, το ιστορικό

12. Βλ. R. J. Loenertz, Pour l'histoire du Peloponèse au XIVe siècle, *Etudes Byzantines* 1 (1943) 152-196 (= Byzantina et Franco-Graeca. Articles parus de 1935 à 1966 réédités avec la collaboration de P. Schreiner, Rome 1970, σσ. 227-265), 167, σημ. 6 (στο εξής: R. J. Loenertz, Pour l'histoire). — P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale*, Paris 1945, σ. 219 (στο εξής: P. Lemerle, *Philippes*). — Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 35, 37, 60-63. — *Βραχέα χρονικά*, τ. II, σ. 343-344, όπου οι διεξοδικότερες αναφορές στο ζήτημα της κατάκτησης της Χριστούπολης από τους Τούρκους.

13. Βλ. Κ. Χιόνης, *Ιστορία της Καβάλας*, Καβάλα 1968 (στο εξής: Κ. Χιόνης, *Καβάλα*). Η μελέτη αυτή αποτέλεσε κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας σημαντικό βοήθημα για τη διερεύνηση της τύχης της Καβάλας στα βυζαντινά χρόνια.

14. Για τη μάχη αυτή και τη σημασία της στην πορεία κατάκτησης των Βαλκανίων βλ. την πιο πρόσφατη μελέτη του R. Mihaljičić, *Les batailles de la Maritza et de Kosovo. Les dernières décennies de la rivalité serbobyzantine*, στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 3], Αθήνα 1996, σσ. 97-109, με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία για αυτή τη μάχη ορόσημο, που επέτρεψε στα τουρκικά στρατεύματα να ξεχυθούν προς τη Νότια Μακεδονία.

15. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 29. — Π. Κατσώνη, *Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης*, *Βυζαντινά* 21 (2000) 151-168, σ. 154, με μαρτυρίες από τις πηγές.

έργο του οποίου αποτελεί τη διεξοδικότερη ελληνική πηγή πληροφοριών για την περίοδο αυτή, γράφει ότι, όταν ο Μουράτ Α' εξεστράτευσε εναντίον των Σέρβων, κατέλαβε τις Σέρρες και έκανε καταστρεπτικές επιδρομές στα χωρία της Ροδόπης. Στη συνέχεια εξεστράτευσε εναντίον του βασιλέα των Βουλγάρων Σισμάν¹⁶. Πιστεύω ότι οι πληροφορίες του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη δεν μπορεί παρά να αναφέρονται στα γεγονότα που συνέβησαν στη Μακεδονία μετά το 1382/1383 (κατάληψη Σερρών) και μπορούμε να εννοήσουμε ως χωρία της Ροδόπης τις οχυρωμένες πόλεις που βρίσκονταν στους πρόποδες της οροσειράς της Δυτικής Ροδόπης, η νοτιότερη των οποίων ήταν η Χριστούπολη¹⁷.

16. Βλ. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν*, έκδ. E. Darkò, *Laonici Chalkokandylae, historiarum demonstrationes*, τ. I-II, Budapestini 1922-1927, τ. I, σ. 33. 3-7 [στο εξής: Χαλκοκονδύλης (Darkò)]: *ἐπεὶ ἐς Τριβαλλοὺς ἐσέβαλε (Ἀμουράτης ὁ Ὀρχάνεω), καὶ μάχῃ κρατήσας αὐτῶν Φερράς τε ὑπηγάγετο πόλιν ἐνδοαίμονα, καὶ τὰ ἐς τὴν Ροδόπην χωρία καταστρεφάμενος μεγάλα ἀπεδείκνυτο ἔργα, Σαῖνι τε τὴν Φερρῶν ἐπιτρέψας πόλιν, ἀνδρὶ ἀγαθῷ, ἐστρατεύετο ἐπὶ Σούσμανον τὸν Μυσίας βασιλέα.*

17. Ο Ν. Nicoloudis, *Laonikos Chalkokondyles. A Translation and Commentary of the «Demonstrationes of Histories» (Books I-III)*, Historical Monographs 16, Ed. E. K. Chrysos, Athens 1996, σ. 170, σημ. 93 παρατηρεῖ ότι η ακολουθία των γεγονότων που παραδίδει ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης εδώ φαίνεται εσφαλμένη, γιατί οι Σέρρες δεν βρίσκονταν κάτω από σερβική κυριαρχία, όταν κυριεύτηκαν από τους Τούρκους (1383), ενώ ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης φαίνεται να εννοεί ότι τούτο συνέβαινε, και παρακάτω, σε άλλο σημείο της αφήγησής του, Χαλκοκονδύλης (Darkò) I, 42. 5 κ.ε., φαίνεται να γνωρίζει το γεγονός ότι οι Σέρρες βρίσκονταν στη βυζαντινή εξουσία κατά την κατάληψή τους από τους Τούρκους. — Πιστεύω ότι ο ιστορικός Χαλκοκονδύλης στο χωρίο του αυτό δεν εννοεί οπωσδήποτε ότι οι Σέρρες βρίσκονταν κάτω από σερβική εξουσία, όταν τις κατέλαβαν οι Τούρκοι, αλλά ότι η κατάληψή τους ήταν ένα από τα σημαντικά κατορθώματα του Μουράτ, που ακολούθησαν την τουρκική επίθεση εναντίον των Σέρβων. Η χρονική ακολουθία των γεγονότων δεν είναι βέβαια σωστή. Προηγήθηκε η κατάληψη των Σερρών που έγινε κατά την απουσία πιθανότατα του Μουράτ από την ευρωπαϊκή ήπειρο και ακολούθησε η επίθεση εναντίον των Σέρβων το 1386 στη Ναϊσό (Niš) και εναντίον των Βουλγάρων. Κατά το διάστημα αυτό ο Μουράτ Α', αν και με διακοπές, βρισκόταν στην Ευρώπη. Για τις κινήσεις του σουλτάνου Μουράτ Α' από το 1386 ως το 1389 αναλυτικά με τις μαρτυρίες των πηγών βλ. St. W. Reinert, *From Niš to Kosovo Polje. Reflections on Murad I's Final Years, στο The Ottoman Emirate (1300-1389)*, σσ. 135-211 (στο εξής: St. W. Reinert, *From Niš*). Για τις κατά διαστήματα τουρκικές επιχειρήσεις εναντίον των Βουλγάρων, από το 1382 ως το 1388, βλ. C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prague 1876, σσ. 339, 341-342. — F. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert)*, München-Wien 1944, σσ. 65-79. — D. Angelov, *στο Istorija na Bălgarija*, τ. 1-7, Bălgarskata Akademija na Naukite, Sofija 1979-1991, τ. 3, σ. 360 κ.ε. - St. Reinert, *ό. π.* 184. Το γεγονός ότι στο χωρίο του αυτό ο Χαλκοκονδύλης αναφέρει τον διορισμό του Σαχίν (Σαΐνης) ως επιτρόπου των Σερρών μας παρακινεί να τοποθετήσουμε τα γεγονότα μετά το 1383, οπότε οι Σέρρες και η περιοχή τους πέρασαν στην τουρκική κυριαρχία. Βλ. E. A. Zachariadou, *Early Ottoman Documents of the Prodromos monastery (Serres)*, *Südost-Forschungen XXVIII* (1969) 1-12, στο E. A. Zachariadou, *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, Variorum Reprints, London 1985, XV. Ο αναφερόμενος από τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη Σαΐνης ίσως είναι ο έμπιστος αξιωματούχος και παιδαγωγός (λαλά) του Μουράτ Α'. Είναι γνωστό ότι αυτός το 1373 ήταν μπεηλέρ-

Εκτός από την παραπάνω έμμεση μαρτυρία στις βυζαντινές πηγές δεν μαρτυρείται ρητώς, όσο μπορώ να γνωρίζω, τουρκική επίθεση εναντίον της Χριστούπολης ή κατάληψη της πόλης κατά την έβδομη ή όγδοη δεκαετία του 14ου αι. Ο Χαλκοκονδύλης, αν και κάνει λόγο για το κύμα των τουρκικών επιθέσεων που πραγματοποιήθηκαν στον χώρο των Βαλκανίων από το 1382/1383, στη συνέχεια, σε άλλο σημείο του έργου του μνημονεύει διεξοδικά μόνον την κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1387 και παραδίδει ότι ο Τσανταρλή Καρά Χαλίλ (Χαϊρεντίν πασά) υπήρξε ο κύριος συντελεστής της τουρκικής αυτής επιτυχίας¹⁸. Παρά το γεγονός ότι στο ιστορικό έργο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη η κατάκτηση της Θεσσαλονίκης κατέχει σημαντική θέση, το ενδιαφέρον της τουρκικής ηγεσίας δεν στρεφόταν προς την πόλη της Θεσσαλονίκης αποκλειστικά. Στόχευε από το 1380 κυρίως, οπότε ξεκίνησε νέος κύκλος επιχειρήσεων, στον έλεγχο της Εγνατίας οδού. Η κατάληψή της θα διευκόλυνε την ανάπτυξη των τουρκικών δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και θα εξασφάλιζε τα έσοδα από τη διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων στην περιοχή¹⁹. Παραλλήλως προς τον κύριο αυτό στόχο οι ανεξάρτητοι Τούρκοι αρχηγοί των σωμάτων των γαζήδων διαχέονταν προς διάφορες κατευθύνσεις, κυριεύαν και λεηλατούσαν πόλεις. Την άλωση και λεηλασία βυζαντινών κάστρων υπαγόρευαν στους επιτιθέμενους, εκτός από τους στρατηγικούς λόγους και λόγοι επιβίωσης. Η λεηλασία των οχυρών πόλεων, στις οποίες βρισκόταν συγκεντρωμένος ο βυζαντινός πληθυσμός με τα υπάρχοντά του, θα έδινε στους επιδρομείς την απαραίτητη τροφή και άλλα εφόδια για να συνεχίσουν να μάχονται. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, στο κύμα τουρκικών επιθέσεων εναντίον μακεδονικών πόλεων που ξεκίνησε μετά το 1380 η Χριστούπολη που βρισκόταν πάνω

μπης της Ρούμελης (της ήδη κατακτημένης από τους Οθωμανούς βυζαντινής επικράτειας). Βλ. I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Societas Academica Dacoromana. Acta Historica VII, Monachii 1967, σσ. 166, 446-452, με τις τουρκικές πηγές (στο εξής: I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches*). Ο Λαλά Σαχίν πέθανε πριν από την εκστρατεία του Μουράτ Α' εναντίον του εμίρη του Καραμάν (1387). Βλ. E. A. Zachariadou, *Marginalia on the History of Epirus and Albania (1380-1418)*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 78 (1988) 200, 206. Φαίνεται ότι ο Χαλκοκονδύλης στο σημείο αυτό δίνει συνοπτικά τα γεγονότα των ετών 1383-1386, τα οποία κατά τη συνήθειά του θα αναπτύξει λεπτομερώς στις επόμενες σελίδες.

18. Βλ. Χαλκοκονδύλης (Darkò) I, 42.10, 44.1-4.

19. Για τους στόχους του Μουράτ Α' στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Βαλκανική χερσόνησο, που ξεκίνησαν στην όγδοη δεκαετία του 14ου αι. βλ. αναλυτικά E. A. Zachariadou, *From Avlona 227-232*. Τη χρονική αυτή περίοδο ο Μουράτ Α' κατείχε πλέον τα στενά της Καλλίπολης. Για την εμπορική κίνηση στην Εγνατία οδό και τα φορολογικά έσοδα που απέφερε βλ. N. Oikonomides, *The Medieval Via Egnatia*, στο *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, όπως στη σημ. 6 της παρούσας μελέτης, σσ. 9-16, ιδιαίτερα σ. 16 (στο εξής: N. Oikonomides, *Medieval Via*).

στον οδικό άξονα που ένωνε τις θρακικές με τις μακεδονικές πόλεις²⁰ επρόκειτο να υποκύψει σύντομα στην πίεση των κατακτητών.

Πληροφορίες για τις τουρκικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία παρέχουν και οι τουρκικές πηγές. Μετά τη διασφάλιση του ελέγχου της κοιλάδας του ποταμού Έβρου (1371) και ενώ η επικράτηση της επίσημης οθωμανικής εξουσίας στη Θράκη έτεινε να ολοκληρωθεί²¹, δόθηκε σύμφωνα με τις μαρτυρίες των τουρκικών πηγών Γιαχσή Φαχίχ, Ασίκ πασά ζαντέ, Ανώνυμα παλαιοοθωμανικά χρονικά και χρονικό του Ουρουτζ από τον Μουράτ Α΄ η εντολή για την προώθηση των οθωμανικών κατακτήσεων στη Μακεδονία. Τη διεξαγωγή του κατακτητικού πολέμου ανέλαβαν οι περίφημοι γαζήδες αρχηγοί Τσανταρλή Καρά Χαλίλ και Εβρενός²². Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτοί έσπευσαν προς τον ποταμό

20. Για το οδικό δίκτυο που ένωνε την Κωνσταντινούπολη, Χριστούπολη, Θεσσαλονίκη και Σέρρες, καθώς και για την Εγγατία οδό κατά τα μεσαιωνικά χρόνια βλ. C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etudes de Géographie historique* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, αρ. 49], Athen 1976, σσ. 26, 28, 29, σημ. 2, 41, 44. — P. Soustal, *Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos)*, [Tabula Imperii Bizantini 6], Vienna 1991, σσ. 136-138. — N. Oikonomides, *Medieval Via 13-16*. — K. Belke, *Roads and Travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine Period*, στο *Travel in the Byzantine World*, Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000, ed. R. Macrides, Society for the Promotion of Byzantine Studies, 10, Hampshire, GU11 3HR, Great Britain, 2000, σσ. 73-90, 78, 84, σημ. 46, 88.

21. Για την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Θράκης το 1373-1374 και την επιβολή της οθωμανικής ηγεσίας στους ημι-ανεξάρτητους Τούρκους πολεμιστές στην περιοχή αυτή βλ. Γ. Βογιατζής, *Οθωμανοκρατία* 126, 127-136.

22. Βλ. Γιαχσή Φαχίχ, *Χρονικόν*, μτφρ., σχόλ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι τών παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991, σσ. 205-206 (στο εξής: Γιαχσή Φαχίχ και Ε. Α. Ζαχαριάδου, Θρύλοι). Πρέπει να σημειωθεί ότι οι παραπομπές στο έργο του Γιαχσή Φαχίχ είναι συμβατικές, αφού το έργο αυτό του 14ου αι. δεν έχει σωθεί με τη μορφή που του είχε δώσει ο συγγραφέας του αλλά ενσωματωμένο στο χρονικό του Ασίκ Πασά ζαντέ, που έγραφε στο τέλος του 15ου αι. Βλ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Θρύλοι 47. — Ασίκ Πασά ζαντέ, μτφρ., σχόλ. του Asik pasa zade, Tevarihi Ali Osman από τον R. Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik "Denkwürdigkeiten und Zeitläufe des Hauses Osman" vom Derwisch Ahmet, genannt Azik paşa Sohn*, [Osmanische Gesichtsschreiber 3], Graz-Wien-Köln 1959, σ. 92, (στο εξής Ασίκ πασά ζαντέ). Τα χρονικά αυτά τοποθετούν τα γεγονότα μετά την κατάληψη της Κομοτηνής (Κιουμουλτζίνα), το 1371 περίπου. Με κέντρο την πόλη αυτή ο Εβρενός κατέκτησε μόνος του το Περιθεώριον (Böröve), Ξάνθη (Iskete), και Μαρώνεια (Marulia) βλ. Γ. Βογιατζής, ό. π. 122, 132-134. — Τα Ανώνυμα παλαιοοθωμανικά χρονικά, έκδ. F. Giese, *Die altsomanischen anonymen Chroniken, Tevarihi ali Osman*, Teil I: Text und Variantenverzeichnis, Breslau 1922, Teil II. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XVII 1 (Übersetzung), Leipzig 1925, σ. 36 (στο εξής: Ανώνυμα παλαιοοθωμανικά χρονικά). — *Tevarihi ali Osman, Eseri Uruc b. Adil*, έκδ. F. Babinger, Hannover 1925-1926, σ. 46 (στο εξής: Ουρουτζ) τοποθετούν τα γεγονότα αυτά επίσης μετά την κατάκτηση της Ξάνθης (Iskete) και Μαρώνειας (Marulia). Για τον Τσανταρλή Καρά Χαλίλ (Χαϊρεντίν πασά) βλ. F. Taeschner und P. Wittek, *Die Vezirfamilie der Gendarlyzade (14./15. Jhdt) und ihre Denkmäler, Der Islam* 18 (1929) 60-115, ιδιαίτερα σ. 71 (στο εξής: F. Taeschner und P. Wittek, Vezirfamilie).

Νέστο²³. Μέσα στο κύμα των επιθέσεων αυτών, που πλέον είχαν περάσει τα όρια της Θράκης, οι επιδρομές, παραδίδεται στις ίδιες πηγές, κατέκτησαν την Qavala (sic), Δράμα, Ζίχνα, Σέρρες και Βέροια. Εγκατέστησαν νομαδικά φύλα από το Σαρουχάν ΒΔ της Θεσσαλονίκης στην περιοχή των σημερινών Γιαννιτσών²⁴ και στράφηκαν προς το Μοναστήρι (Βιτόλια) και τη Θεσσαλονίκη²⁵. Σαφώς στις τουρκικές πηγές γίνεται λόγος για έναν κύκλο κατακτήσεων που ξεκίνησε με την έναρξη επιδρομών στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Μακεδονία περί το 1373/1374, εξελίχθηκε σε πιο συστηματικές πολεμικές επιχειρήσεις και ολοκληρώθηκε με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1387²⁶. Οι κατακτήσεις της μεγάλης αυτής χρονικής περιόδου, που περιγράφουν οι τουρκικές πηγές, αρχίζοντας από τη Χριστούπολη, καθώς φαίνεται ότι με το χρησιμοποιούμενο από τους Τούρκους χρονογράφους τοπωνύμιο Qavala (Καβάλα) εν-

23. Τούτο έσπευσε να πράξει πρώτος ο Εβρενός, που ήταν εγκατεστημένος στην Κομοτηνή. Για τις κινήσεις του Εβρενός και τους στόχους του βλ. I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches* 228-236. — Γ. Βογιατζής, ό.π. και για τη ζωή και τη δράση του γαζή Εβρενός γενικά, βλ άρθρο της I. Melikoff, στην *Encyclopédie de l'Islam*, τ. II, Paris 1965. — Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 53-54, και κατ. σ. 202-203 της παρούσας μελέτης.

24. Πρβλ. Χαλκοκονδύλης (Darko) I, 94. Ο T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evladi Fatihan*, Istanbul, 1957, σ. 14 τοποθετεί το γεγονός γύρω στα 1385. Πρβλ. και Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 49-51. Φαίνεται ότι στην περίοδο αυτή πρέπει να τοποθετηθεί η ίδρυση της πόλης. Βλ. και κατ. σημ. 28 της παρούσας μελέτης.

25. Για τις επιχειρήσεις στο Μοναστήρι, που διεξάγονταν, ως φαίνεται, συγχρόνως με την πολιορκία της Θεσσαλονίκης, βλ. E. A. Zachariadou, *From Avlona* 229.

26. Συμπληρωματική στις μαρτυρίες των πηγών αυτών (ό.π. σημ. 22), στις οποίες κυριαρχεί το επικό στοιχείο και η πραγματοποίηση των κατακτήσεων παραδίδεται με έναν αποσπασματικό χαρακτήρα, είναι η μαρτυρία του ιστορικού του 16ου αι. Sa 'ad al-Din, *Tag'ül tevarih*, τ. I, Konstantinopel 1863, σ. 91 κ.ε. (στο εξής: Sa 'ad al-Din), όπου παραδίδεται η κατάκτηση των μακεδονικών παραλίων από τους Τούρκους. Βλ. F. Taeschner und P. Wittek, *Vezirfamilie* 71-72, που παρατηρούν ότι ενώ τα πρώτα οθωμανικά χρονικά παραδίδουν την κατάκτηση της Μακεδονίας συνοπτικά και μας πληροφορούν για το τέλος της κατάκτησης το έτος Εγίρας 787 (από γεννήσεως Χριστού 1387), ο Sa 'ad al-Din είναι πιο αφηγηματικός και διεξοδικός και καταμερίζει τις φάσεις της κατάκτησης σε διάφορες χρονιές. Σύμφωνα με τον Sa 'ad al-Din I, 91 η κατάληψη των Σερρών έγινε το έτος Εγίρας 775 (από γεννήσεως Χριστού 1373). Η χρονολογία αυτή, πιστεύω ότι παραδίδει μόνο το έτος έναρξης των τουρικών επιδρομών στην Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία. Επίσης από επιστολή του μπέη Ισφεντιγίρ, άρχοντα της Κασταμονής προς τον σουλτάνο Μουράτ Α', που χρονολογείται το 1375, φαίνεται ως εάν η κατάληψη των Σερρών, Καβάλας, Δράμας, Ζίχνας και άλλων πόλεων της Θράκης και της Μακεδονίας να έγινε πρόσφατα, αφού ο άρχοντας της Κασταμονής συγχαίρει τον Μουράτ Α' για τις επιτυχίες του. Βλ. το περιεχόμενο της επιστολής, ανάλυση και σχολιασμό, I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches* 183-184. Η I. Beldiceanu-Steinherr αιτιολογημένα απορρίπτει την κατάληψη των παραπάνω πόλεων το 1375 και προσάγει στοιχεία που φέρουν τη βυζαντινή Χριστούπολη (Καβάλα) να βρίσκεται στα χέρια των χριστιανών το 1374. Βλ. J. Beldiceanu-Steinherr, *La prise de Serres et le firman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean-Prodrome*, *Acta Historica* IV (1965) 15. Στην πρώιμη αυτή περίοδο, περί το 1373, τοποθετεί την κατάληψη της Χριστούπολης (Καβάλας) ο I. H. Danişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, 4 τ., Istanbul 1947-1955, τ. I, σ. 56.

νοείται η παλαιά θέση της σημερινής Καβάλας, δηλαδή η βυζαντινή Χριστούπολη²⁷, και καταλήγοντας στη Βέροια εξαπλώνονται σε έναν ενιαίο γεωγραφικό χώρο, που ξεκινά από τους πρόποδες της οροσειράς της Δυτικής Ροδόπης στο νότο και καταλήγει στους ορεινούς όγκους βόρεια και νότια της Θεσσαλονίκης που αποτελούν τα όρια της Νοτιοανατολικής Μακεδονίας. Κύριος άξονας της περιοχής αυτής είναι η κοιλάδα του Κάτω Αξιού (Vardar) και πολιτικό και οικονομικό της κέντρο η Θεσσαλονίκη. Οι πόλεις Χριστούπολη, Δράμα και Ζίχνα, οι Σέρρες και τέλος τα Γιαννιτσά (Yenice i Vardar) αποτελούν τα σημαντικά κέντρα των τριών αντιστοιχών μεγάλων πεδιάδων του γεωγραφικού αυτού χώρου. Οι Σέρρες και τα Γιαννιτσά έγιναν και το κέντρο των τουρκικών επιχειρήσεων στην ευρύτερη περιοχή²⁸. Μπορεί κανείς να συμπεράνει από τις μαρτυρίες των τουρκικών πηγών, ότι η ολοκλήρωση της κατάκτησης της περιοχής αυτής με τους συμπαγείς χριστιανικούς πληθυσμούς χρειάστηκε δέκα περίπου χρόνια. Στη χρονική αυτή περίοδο είναι διακριτό ένα πρώτο στάδιο επιδρομών που οδήγησε στην ερήμωση της υπαίθρου. Στο επόμενο στάδιο, η έναρξη του οποίου μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά στον νέο κύκλο τουρκικών επιχειρήσεων, το 1380, άρχισε η παράδοση ή η κατάκτηση και καταστροφή των οχυρών πόλεων.

Καθώς οι μαρτυρίες των βυζαντινών και δυτικών πηγών καλύπτουν την υστέρηση της πρώιμης οθωμανικής ιστοριογραφίας σε χρονολογική ακρίβεια, είναι δυνατόν να εντοπιστεί ο χρόνος κατάληψης κάποιων βυ-

27. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 35, όπου φαίνεται να διατυπώνει κάποια αμφιβολία για την ταύτιση αυτή και Κ. Χιόνης, *Καβάλα* 65 κ.ε. για το τοπωνύμιο Καβάλα και την επικράτηση του ονόματος στη νέα πόλη που αναπτύχθηκε στη θέση της βυζαντινής Χριστούπολης. Αναλυτικά για την προέλευση του σημερινού ονόματος της Χριστούπολης βλ. Γ. Μπακαλάκης, *Το τοπωνύμιο Καβάλα, στα Πρακτικά του Συμποσίου «Η Καβάλα και η περιοχή της»*, Α' Τοπικό Συμπόσιο (Καβάλα, 18-20 Απριλίου 1977), ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 129-132, όπου εντοπίζει την τουρκική προέλευση του ονόματος, τοποθετεί την πρώτη μνεία του περί το 1470 και δέχεται ότι πρόκειται για μεταφορά της ονομασίας του βυζαντινού φρουρίου Καβάλα, δυτικά του Ικονίου (η ισλαμική Kevele) στη βυζαντινή Χριστούπολη από τους Τούρκους εποίκους. Η θεωρία του Γ. Μπακαλάκη επιβεβαιώνεται από τις μαρτυρίες των πρώιμων οθωμανικών χρονικών, που μνημονεύτηκαν αμέσως παραπάνω. Από τις μαρτυρίες αυτές προκύπτει ότι ήδη από τον 14ο αι. με τη μεταφορά των πρώτων Τούρκων εποίκων άρχισε να χρησιμοποιείται η νέα ονομασία Καβάλα για τη χριστεπώνυμη πόλη.

28. Σύμφωνα με το χρονικό του Ασίκ πασά ζαντέ 93, οι Σέρρες αποτέλεσαν το κέντρο ενός τιμαριού που δόθηκε στον Εβρενός και αποικίστηκαν με νομάδες Γιουρούκους, όπως και τα Γιαννιτσά, όπου κατασκευάστηκε από τους Οθωμανούς και φρούριο. Στη συνέχεια αποτέλεσαν τη βάση για την προώθηση των κατακτήσεων στην περιοχή. Βλ. για τα γεγονότα αυτά F. Taeschner und P. Wittek, *Vezirfamilie* 71, με τις μαρτυρίες των πηγών. — A. Ducellier, *Le bassin adriatique, exutoire du commerce balkanique à la fin du XVe siècle: la voie de mer*, στο: *Hommes et richesses dans l'empire byzantin II. VIII-Xe siècle*, V. Kravari, J. Lefort, C. Morisson, Paris 1991, σσ. 277-288.

ζαντινών πόλεων μέσα στην περίοδο αυτή²⁹. Χαρακτηριστικά γνωρίζουμε ότι η κατάληψη των Σερρών από τους Τούρκους έγινε το 1383 και η χρονολογία αυτή μπορεί να αποτελέσει τον *terminus ante quem* για την κατάληψη των πόλεων Χριστούπολης, Δράμας και Ζίχνας, που βρίσκονται ανατολικότερα από τις Σέρρες και είναι φυσικό ότι θα έπλητταν πρώτα οι επιδρομείς στην πορεία τους προς τον νότο³⁰. Οι Τούρκοι επιδρομείς πριν προωθηθούν βαθύτερα στα εδάφη της Νότιας Μακεδονίας, όπου βρισκόταν η οχυρή Θεσσαλονίκη, θα στράφηκαν πρώτα εναντίον των μικρότερων και πιο αδύναμων ελληνικών κάστρων της Ανατολικής Μακεδονίας, σε σύγκριση με την καλά οχυρωμένη Θεσσαλονίκη, όχι μόνο για να εξασφαλίσουν τα νώτα τους κατά την προέλασή τους νοτιότερα προς την κατεύθυνση της Θεσσαλονίκης και δυτικά προς τον Αυλώνα, αλλά και για να εξασφαλίσουν τον έλεγχο των οδικών αξόνων που ένωναν τη Θράκη με τη Μακεδονία, όπως και τον έλεγχο της Εγνατίας οδού.

Η κατάληψη της Βέροιας (1385/1386)³¹ αποτελεί ορόσημο για την

29. Για την αξιοπιστία των τουρκικών πηγών βλ. το παλαιό αλλά πάντα χρήσιμο έργο του F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927 (στο εξής: F. Babinger, *Geschichtsschreiber*). Από τις μεταγενέστερες μελέτες ενδεικτικά αναφέρω το έργο της Ε. Α. Ζαχαριάδου, Θρύλοι 34-46, 47-57, το έργο του C. Imber, *The Legend of Osman Gazi, Ottoman Emirate (1380-1389)*, σσ. 67-75, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι πρώτοι Οθωμανοί ιστορικοί κινούνται μεταξύ μύθου και φαντασίας. — Γ. Βογιατζής, Μειονεκτήματα των οθωμανικών πηγών που αφορούν στη γνώση της πρώιμης οθωμανικής κυριαρχίας στη Θράκη, *Θρακικά Χρονικά* 45 (1991) 29-32.

30. Βλ. για τη χρονολογία κατάληψης των Σερρών G. Ostrogorsky, *La prise de Serrès par les Turcs, Byzantion* 35 (1965) 302-319. — P. Schreiner, *Βραχεία χρονικά*, τ. 2, σ. 326-327. — I. Beldiceanu-Steinherr, *ό.π.*

31. Βλ. Γ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας της πόλεως και της περιοχής*, 2τ., Θεσσαλονίκη 1970, σ. 59-61. Ο Γ. Χιονίδης, *ό.π.* 59 φαίνεται να ακολουθεί την άποψη ότι έλαβε χώρα πρώτη άλωση της Βέροιας το έτος 1373 ή 1374, όπως τούτο παραδίδουν ορισμένοι Τούρκοι ιστορικοί του 16ου και 17ου αι. Μεταξύ αυτών ο Sa 'ad al Din I, 91 ο οποίος αντλεί το υλικό του έργου του από παλαιότερες πηγές κρίνεται περισσότερο αξιόπιστος. Θεωρώ εντούτοις ότι δεν έλαβε χώρα άλωση της Βέροιας στην έβδομη δεκαετία του 14ου αι. και ο Sa 'ad al Din κάνει σύγχυση των γεγονότων του 1387 και του 1372, όπως εξάλλου κάμουν και άλλοι μεταγενέστεροι Τούρκοι ιστορικοί. Πρβλ. και R. J. Loenertz, *Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Remarques sur leur correspondance, E.O.* 36 (1937) 271-287, 474-487 και 37 (1938) 107-124, ιδιαίτερα σ. 479. Ο Γ. Χιονίδης τοποθετεί την επόμενη άλωση της Βέροιας το 1385/1386 ή το 1387. Για την άλωση της Βέροιας από τους Τούρκους βλ. επίσης Κ. Σταθοπούλου-Ασδραχά, *Οι τουρκικές καταλήψεις της Βεροίας (14ος, 15ος αι.) και τα προνόμια μιας χριστιανικής οικογένειας, Επιθεώρηση Τέχνης* 122/123 (1965) 152-157. — Ο Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 41-42, δέχεται ότι η Βέροια κυριεύτηκε από τους Τούρκους το 1385, άποψη η οποία φαίνεται να επαληθεύεται από τις μαρτυρίες των πιο κοντινών προς τα γεγονότα τουρκικών πηγών, που προαναφέρθηκαν (σημ. 22 της παρούσας μελέτης) και οι οποίες τοποθετούν το τέλος των τουρκικών κατακτήσεων στην Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία το 1387. Φαίνεται ότι ο χρόνος άλωσης της Βέροιας από τους Οθωμανούς εξακολουθεί να αποτελεί πρόβλημα και χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση, το θέμα όμως αυτό εκφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης.

ολοκλήρωση της κατάκτησης όλου του γεωγραφικού αυτού χώρου με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη, της οποίας τα οχυρά τείχη εξανάγκασαν τους επιδρομείς να πολιορκήσουν την πόλη τέσσερα περίπου χρόνια. Σύμφωνα με τη μαρτυρία των Αωνώνων παλαιοοθωμανικών χρονικών και του χρονικού του Ουρούτζ οι Σέρρες πολιορκήθηκαν και κυριεύθηκαν πρώτες και ακολούθησε η κατάληψη της Καβάλας, Δράμας και Ζίχνας και κατόπιν της Βέροιας³². Κατά τη μαρτυρία των χρονικών του Γιαχσή Φαχίχ και του Ασίκ πασά ζαντέ οι καταλήψεις αυτές έγιναν συγχρόνως από τον Λαλά Σαχίν και τον Εβρενός³³. Αν και είναι σαφές, όπως ήδη παρατηρήθηκε, ότι γίνεται λόγος για μια σειρά κατακτήσεων οχυρών και καίριων θέσεων της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Μακεδονίας αρχίζοντας από τους πρόποδες της οροσειράς της δυτικής Ροδόπης και ότι μέρος των οχυρών αυτών πόλεων είναι τα χωρία τῆς Ῥοδόπης, την κατάκτηση των οποίων μνημονεύει και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, οι αντικρουόμενες στο σημείο αυτό μαρτυρίες και η έλλειψη ακριβών χρονολογικών προσδιορισμών στα έργα της πρώιμης οθωμανικής ιστοριογραφίας δεν μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε με απόλυτη ακρίβεια τη σειρά των καταλήψεων³⁴. Ο P. Lemerle με επιφύλαξη πρότεινε ότι οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Χριστούπολη το 1387³⁵. Ο Α. Βακαλόπουλος, αν και παραπέμπει στο έργο του P. Lemerle για τη χρονολογία κατάληψης της Χριστούπολης, δεν υιοθετεί τις επιφυλάξεις του Γάλλου ερευνητή. Κατά την άποψη του Α. Βακαλόπουλου το 1383 οι Τούρκοι πολιορκούσαν τη Χριστούπολη. Η πολιορκία παρατάθηκε ως το 1387 και η πόλη, που αποτελούσε μέρος της ανεξάρτητης επικράτειας του Μανουήλ Παλαιολόγου, παραδόθηκε στους κατακτητές ταυτόχρονα με τη Θεσσαλονίκη³⁶. Τούτο προκύπτει εμμέσως,

32. Βλ. Ανώνυμα παλαιοοθωμανικά χρονικά 36. — Ουρούτζ 46. Για τη χρονολόγηση των έργων αυτών στον 15ο αι. και την αξιοπιστία τους βλ. F. Babinger, *Geschichtsschreiber* 23-24, 39-41. — H. Inalcik, *The Rise of the Ottoman Historiography*, στο: *Historians of the Middle East*, εκδ. B. Lewis P. M. Holt, London 1962, σ. 152.

33. Βλ. Γιαχσή Φαχίχ 206. — Ασίκ πασά ζαντέ 92. Για το έργο αυτό, η συγγραφή του οποίου τοποθετείται επίσης στο 15ο αι., βλ. τις παρατηρήσεις του R. Kreutel, αυτόθι 7 κ.ε. — Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Θρύλοι* 47-57.

34. Βλ. αν σ. 184-185, 187-1899 της παρούσας μελέτης, πρβλ. και την άποψη του Α. Βακαλόπουλου, *Μακεδονία* 60-61, ότι οι τουρκικές κατακτήσεις στη Μακεδονία γίνονταν βάσει σχεδίου, που στόχευε στην προοδευτική εκκαθάριση των εστίων αντίστασης.

35. Βλ. P. Lemerle, *Philippes* 218-219. Ο ερευνητής για τη χρονολογία κατάληψης της Χριστούπολης παραπέμπει στη μελέτη του R. J. Loenertz, *Pour l'histoire* 167, σημ. 5, όπου ο R. J. Loenertz παραθέτει τη μαρτυρία του βουλεύματος της βενετικής συγκλήτου (22 Ιουλίου 1387, Senato Misti 40, f. 85v, alias 82v στο: R. J. Loenertz, *Correspondance* 438-439) ότι τη Θεσσαλονίκη και τη Χριστούπολη κατείχε ο Μουράτ. Σημειώνει εντούτοις ο P. Lemerle (ό.π. 219, σημ. 1) ότι η πλήρης εικόνα των πραγμάτων θα σχηματιστεί με την ερμηνεία των τουρκικών πηγών, που συχνά βρίσκονται σε αντίθεση με τις ελληνικές πηγές.

36. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 60-61, πρβλ. και σ. 35, όπου ο ερευνητής ανα-

γράφει ο Α. Βακαλόπουλος, από πληροφορία του Μανουήλ Παλαιολόγου, που αναφέρει ότι δεν είχε κατορθώσει να επανδρώσει και να εφοδιάσει τα κάστρα που περιέβαλλαν ως κύκλος τη Θεσσαλονίκη και τα οποία πολιορκούσαν οι επιτιθέμενοι γαζήδες συγχρόνως με τη Θεσσαλονίκη. Ο Α. Βακαλόπουλος υποθέτει ότι τα κάστρα, τα οποία εννοεί ο ηγεμόνας της Θεσσαλονίκης, είναι η Χριστούπολη (Καβάλα), Χρυσούπολη, Ρεντίνα, Γυναικόκαστρο, Αγ. Βασίλειος, Γαλάτιστα, Βέροια, Κίτρος, Πλαταμώνας και Κασάνδρεια. Τα κάστρα αυτά, επισημαίνει ο Α. Βακαλόπουλος, σχημάτιζαν έναν προστατευτικό κύκλο γύρω από τη μητρόπολη της Μακεδονίας³⁷. Η άποψη αυτή του Α. Βακαλόπουλου βασισμένη στη μαρτυρία του Μανουήλ Παλαιολόγου βρίσκεται σε συμφωνία με την άποψη που διατυπώθηκε παραπάνω κατά την παράθεση των μαρτυριών των τουρκικών πηγών, ότι οι επιτιθέμενοι προελαύνοντας φρόντιζαν να εξασφαλίζουν τα νώτα τους και έπλητταν τις οχυρές πόλεις που συναντούσαν στην κάθοδό τους προς τον νότο. Κατά τα άλλα η μαρτυρία του Μανουήλ Παλαιολόγου, που χρονολογείται σε ένα ευρύ διάστημα από το 1383 ως το 1387 και δεν αναφέρει συγκεκριμένα τη Χριστούπολη, δεν μπορεί να αποτελεί απόδειξη ότι η πόλη παρέμεινε ελεύθερη ως το 1387. Παρά την παρατήρηση του Α. Βακαλόπουλου ότι η Χριστούπολη συμπεριλαμβανόταν στα κάστρα που προστάτευαν τη Θεσσαλονίκη, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η πόλη δεν είχε υποκύψει πριν από την παράδοση

φέρεται στις μαρτυρίες των τουρκικών πηγών για την κατάληψη της Χριστούπολης, οποίες σημειώνονται από τους F. Taeschner – P. Wittek, *Vezirfamilie* 71, σημ. 4 (Ανώνυμα παλαιοοθωμανικά χρονικά, έκδ. Giese και χρονικόν του Ουρουτζ) και παρά το γεγονός ότι διατηρεί κάποια αμφιβολία για την ταύτιση της Qavala των τουρκικών πηγών με τη Χριστούπολη, θεωρεί ότι οι μαρτυρίες των τουρκικών πηγών για την κατάληψη της Καβάλας (Χριστούπολης) πρέπει να τοποθετηθούν μετά το 1382.

37. Βλ. Ο «συμβουλευτικός προς τους Θεσσαλονικείς» του Μανουήλ Παλαιολόγου, έκδ. Β. Λαούρδας, *Μακεδονικά* 3 (1953-55) 290-307, σ. 295: «Εδει μέν, ..., όπως διαφύγοιμεν αίσχρως δουλεύσαι βαρβάρους, ἀλλ' όπως γε, ὡ ἄνδρες, τὰς πόλεις τὰς ὑφ' ὑμῖν καὶ δικὴν οὐσας κύκλου καὶ περὶ ὑμᾶς πολεμουμένας ἤδη καὶ πολιορκουμένας διαφυλάττομεν ἢ βουλὴ ἀγαθὴ ἢ συμμαχοῦντες δι' αὐτῶν ἢ γοῦν μικρὰ χρήματα ἀναλίσκοντες, καὶ σ. 293 για τη χρονολόγηση του λόγου μεταξύ του 1383 και 1387. — Α. Βακαλόπουλος, ό.π. 35-36. Ερώτημα αποτελεί εάν ο Μανουήλ Παλαιολόγος με τη διατύπωση τὰς πόλεις τὰς ὑφ' ὑμῖν εννοεί και τη Χριστούπολη. Η πόλη αυτή βρίσκεται έξω από τον προστατευτικό κλοιό, που περιγράφει ο Α. Βακαλόπουλος και που αρχίζει από τη βυζαντινή Χρυσούπολη. Το κάστρο της Χρυσούπολης ήταν χτισμένο στις εκβολές του ποταμού Στρυμόνα, στην περιοχή της αρχαίας Αμφιπόλεως, κοντά στο σημερινό χωριό Νέα Κερδύλια. Βλ. P. Lemerle, *Philippe* 246-265. Για τη θέση της βυζαντινής Χρυσούπολης βλ. και Fanula Papazoglu, Eion - Amfipoli - Hrisopoli, *ZRVI* 2 (1953) 7-24, σ. 16 κ.ε. — Α. W. Dunn, *The Survey of Khrysoupolis and Byzantine Fortifications in the Lower Strymon Valley*, *JÖB* 32/4 (1982) 605. — Ν. Ζήκος, Βυζαντινοί πύργοι στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα, στα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Σέρρες 29/9-3/10/1993, Πρακτικά, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 311-388.

της Θεσσαλονίκης. Ίσως αντίθετα πρέπει να υποθέσουμε ότι, όπως και οι Σέρρες, θα είχε υποκύψει στον κατακτητή, ώστε στη συνέχεια οι επιτιθέμενοι να συγκεντρώσουν τις δυνάμεις τους στην πολιορκία της μακεδονικής μητρόπολης. Ακόμη η αποδοχή της άποψης του Α. Βακαλόπουλου θα σήμαινε ότι η Χριστούπολη, αφού βίωσε ένα καθεστώς καταστρεπτικών επιδρομών για δέκα περίπου χρόνια (1372/ 1373-1382/1383), αντιστάθηκε άλλα επτά χρόνια στην πολιορκία των γαζήδων³⁸.

Σε έγγραφα αρχείων μονών του Αγίου Όρους διασώθηκαν μαρτυρίες, που επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η Χριστούπολη κυριεύτηκε από τους Τούρκους στα πρώτα χρόνια της όγδοης δεκαετίας του 14ου αι., όχι αργότερα από το 1384. Από πράξη δωρεάς, που διασώθηκε στο αρχείο της μονής Παντοκράτορος, πληροφορούμαστε ότι το 1374 ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης και η σύζυγός του Άννα Ασανίνα Κοντοστεφανίνα δώρισαν για τη σωτηρία της ψυχής τους στη μονή Παντοκράτορος ένα αμπέλι τους, που βρισκόταν στην περιοχή Χρυσουπόλεως, η οποία υπαγόταν επίσης στην εξουσία του μεγάλου πριμικήριου³⁹. Τη Χρυσούπολη προστάτευε φρούριο στις εκβολές του ποταμού Στρυμόνα, το οποίο είχε παραχωρήσει με χρυσόβουλλο στον μέγα πριμικήριο Ιωάννη ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος το 1357⁴⁰. Όπως όριζαν οι δωρητές, το εισόδημα που θα απέφερε το αμπέλι, μετά την αφαίρεση των εξόδων της καλλιέργειας, θα μοιραζόταν εξίσου μεταξύ της μονής και των δωρητών και μόνο μετά τον θάνατο των δωρητών θα περιερχόταν εξολοκλήρου στην κυριότητα της μονής. Την πράξη της δωρεάς μεταξύ άλλων μαρτύρων υπογράφει ο μητροπολίτης Χριστουπόλεως Πέτρος, ο γνωστός από άλλο έγγραφο της ίδιας μονής πρώην επίσκοπος Πολυστύλου. Εκτός από τον μητροπολίτη το έγγραφο του 1374 υπέγραφαν πέντε ακόμη ιερωμένοι, μέλη της μητρόπολης Χριστουπόλεως⁴¹. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Χριστούπολη, αλλά ακόμη και τα μικρότερα φρούρια της περιοχής βρίσκονταν σε βυζαντινά χέρια το 1374, αν και η επιθυμία των δωρητών να παραχωρήσουν ένα μέρος των αγαθών τους στη μονή αποτελεί μια ένδειξη για την έναρξη των τουρκικών επιδρομών και την ανασφάλεια

38. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, ό.π. 60-61 και Κ. Χιόνης, Καβάλα 59, ακολουθεί χωρίς σχόλια την άποψη του Α. Βακαλόπουλου στο θέμα αυτό, αν και παραπέμπει και στο έργο του P. Lemerle, ό.π. 219.

39. Βλ. *Actes du Pantokrator*, έκδ. V. Kravari, Archives de l'Athos XVII, Paris 1991, αρ. 9 (1374), σσ. 91-94 (στο εξής: Α. *Pantocr.*).

40. Βλ. Α. *Pantocr.*, αρ. 9 (1374) 93.7-94.8 και σ. 93 σχόλια για την τοπογραφία της περιοχής. Για τη μνεία του χρυσοβούλλου του 1357 βλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 595 bis 1453*, 5 Teile, München-Berlin 1942-1965, αρ. 3061.

41. Βλ. Α. *Pantocr.* αρ. 9 (1374) 94.9-27 και σ. 93 προσωπογραφικά σχόλια με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

που διακατείχε τους άρχοντες και ασφαλώς και τους απλούς κατοίκους της Χριστούπολης. Τούτο διαφαίνεται και στο γεγονός ότι ο προαναφερθείς μέγας πριμικήριος Ιωάννης απηύθυνε το 1373 επιστολή στον δόγη της Βενετίας Αντρέα Κονταρίνι και ζήτησε να του παραχωρηθεί τίτλος ευγενείας, επομένως το δικαίωμα του Βενετού πολίτη, επικαλούμενος το γεγονός ότι με χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ του είχε παραχωρηθεί η περιοχή Χρυσουπόλεως, Ανακτορουπόλεως και όλο το νησί της Θάσου με κληρονομικό δικαίωμα. Στην επιστολή του αυτή προς τον Βενετό δόγη ο μέγας πριμικήριος δηλώνει τη φιλία του προς τους Βενετούς, μνημονεύει τους αγώνες του εναντίον των Σέρβων παλαιότερα και στη συνέχεια εναντίον των Τούρκων και κατά την ερμηνεία του P. Lemerle προβαίνει σε ένα είδος ομολογίας πίστεως προς τους Βενετούς⁴². Η περιοχή λοιπόν από το στόμιο του Στρυμόνα ως τη Χριστούπολη που αποτελούσε επικράτεια του μεγάλου πριμικήριου Ιωάννη, αν και είχε δεχτεί τουρκικές επιθέσεις και η κατάκτησή της από τους επιδρομείς ήταν πλέον θέμα χρόνου, ήταν ελεύθερη το 1374⁴³. Ελεύθερη εξακολουθούσε να είναι και το 1378 αλλά και το 1380, αφού εξακολουθούσε να παραμένει στην πόλη αυτή μητροπολίτης και διοικητής της να είναι ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης⁴⁴. Το 1384 όμως, όταν πλέον ο μέγας πριμικήριος Ιω-

42. Βλ. *Diplomatarium Veneto-Levantinum, sive Acta et Diplomata res Venetas, Greacas atque Levantis illustrantia a 1330-1454*, 2 τ., έκδ. G. M. Thomas – R. Predelli, *Monumenti storici pubblicati dalla Reale Deputazione Veneta di Storia Patria*, serie prima. Documenti, V, IX, Venetiis 1880 και 1889. Ανατύπωση N. York 1965, τ. 2, 166 την επιστολή προς τον δόγη και αυτόθι 164 την απαντητική επιστολή του δόγη, που έφτασε το επόμενο έτος (Ιανουάριος 1374), στην οποία ο δόγης κάνει δεκτό το αίτημα και προσφωνεί τον μέγα πριμικήριο «dominus Christopoli» διότι ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης ήδη από το 1365 (βλ. MM 1, σ. 476, συνοδική πράξη Αυγουστού 1365 και J. Darrouzès, *Les régestes des actes du patriarchat de Constantinople*, τ. I. *Les actes des patriarches*, fasc. V: *Les régestes de 1310 à 1376*, Paris 1977, fasc. VI: *Les régestes de 1377 à 1410*, Paris 1979, V, αρ. 2501 (στο εξής: J. Darrouzès, *Régestes*) αναφέρεται και ως άρχοντας της Χριστούπολης μαζί με τον αδελφό του Αλέξιο, ο οποίος πρέπει να πέθανε περί το 1369. Για τους αδελφούς Αλέξιο και Ιωάννη και την επικράτειά τους στην Ανατολική Μακεδονία βλ. P. Lemerle, *Philippe* 209-211. — A. Pantocr., σσ. 8-9 με την προηγούμενη βιβλιογραφία και PLP 92154. Για την προηγούμενη διοικητική κατάσταση της Χριστούπολης στο 14ο αι. βλ. B. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η Βαλκανική Επαρχία κατά τους τελευταίους Βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 108-109, 113-114.

43. Για τον τρόπο κατοχής της επικράτειας αυτής, την οποία οι διοικητές της αδελφοί Αλέξιος και Ιωάννης και κατόπιν μόνος ο Ιωάννης κατείχαν με κληρονομικό δικαίωμα, την κυβερνούσαν όμως στο όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα, βλ. P. Lemerle, ό.π. — Lj. Maksimović, *Geneza i karakter apanađa u Vizantiji*, ZRVI 14/15 (1973) 103-154, σ. 145. — A. Pantocr., σ. 8, σχόλια. — N. Oikonomides, *Patronage in Palaiologan Mt. Athos*, στο *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, έκδ. A. Bryer — M. Cunningham, Hampshire 1996, σσ. 103-111.

44. Βλ. την έμμεση μαρτυρία της παρουσίας του μητροπολίτη Γρηγορίου στη Χριστούπολη F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948, αρ. 41, σ. 117-118 και K. Χιώνης, *Καβάλα* 57, σημ. 5. Σε έγγραφο της μονής Κουτλουμουσίου, που χρονολογείται περί το 1380, σώζεται η υπογραφή του Γρηγορίου μητροπολίτη Χριστουπό-

άννης είχε αποσυρθεί στη μονή Παντοκράτορος και συνέταξε τη διαθήκη του, φαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος των κτήσεών του είχε χαθεί και δεν είχαν απομείνει παρά μόνο κάποια κτήματά του στη Θάσο⁴⁵. Πρέπει να συμπεράνουμε ότι η τουρκική κατάκτηση ήταν η αιτία της απώλειας των κτημάτων του μεγάλου πριμικηρίου, που ίσως με την ιδιότητα του Βενετού άρχοντα και τους τίτλους ιδιοκτησίας διέσωσε κάποιο μέρος της περιουσίας του στη Θάσο, που δεν είχε ακόμη περιέλθει στην τουρκική κατοχή, αν και προ πολλού δεχόταν τις τουρκικές επιδρομές⁴⁶. Τέλος το βούλευμα της βενετικής συγκλήτου στις 22 Ιουλίου 1387 αναφέρει ότι εκείνη τη χρονική στιγμή η Χριστούπολη ήταν πλέον τουρκική⁴⁷.

λεως. Η ένδειξη δεν είναι επαρκής για να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ότι η μητρόπολη της Χριστούπολης εξακολουθούσε να υφίσταται, αποτελεί πάντως το στοιχείο αυτό μια σχετική ένδειξη για την ύπαρξή της. Βλ. *Actes de Kutlunus*, έκδ. P. Lemerle, Archives de l'Athos II, Paris 1988, αρ. 37 (environ 1380), σ. 141 (στο εξής: A. *Kutlunus*). Η διοίκηση της Χριστούπολης εξακολουθούσε να βρίσκεται στα χέρια του βυζαντινού άρχοντα μεγάλου πριμικηρίου Ιωάννη το 1378, βλ. *Actes de Zographou*, έκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablen, Actes de l'Athos IV, Βυζαντινά χρονικά, Παράρτημα του ΙΓ' τόμου, αρ. 1, Amsterdam 1969 (στο εξής: A. *Zogr.*) αρ. XLVII (1378), σ. 106-107, στ. 1: Περιπόθητε θεΐε τῆς βασιλείας μου μέγα πριμικήριε κύρ Ἰωάννη. Ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης ήταν σύζυγος της Άννας Ασανίνας Κοντοστεφανίνας, εξαδέλφης της Ελένης Καντακουζηνής, της κόρης δηλαδή του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού και της Ειρήνης Ασάν, και συζύγου του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου (PLP 91378). Επομένως ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης ήταν θείος εξ αγχιστείας του Ανδρονίκου Δ' Παλαιολόγου, που απολύει το πρόσταγμα του έτους 1378. Αφορμή για την έκδοση του προστάγματος ήταν η μακροχρόνια διαμάχη μεταξύ των μονών Ζωγράφου και Χιλανδαρίου για την κατοχή υδρόμυλου στον Χάνδακα στην περιοχή Μαρμαρίου. Βλ. και A. *Zogr.* αρ. XL (1358), σ. 94-95, πρόσταγμα του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, που αφορά στην ίδια υπόθεση και όπου ο μέγας πριμικήριος ονομάζεται γαμβρός τῆς βασιλείας και ο αδελφός του Αλέξιος συμπένθερος. Για την ταύτιση των αναφερομένων προσώπων βλ. P. Lemerle, *Philippes* 211. — A. *Pantocr.*, σσ. 9-12.

45. Βλ. A. *Pantocr.* αρ. 10 (1384) σσ. 95-102, ιδιαίτερα στ. 12-13: Τὴν θεοφροῦρητον ταυτηνὶ κ(αί) περιφανὴν νῆσον τὴν Θάσον εἰς δσον δυστυχι(ας) καὶ φθορ(ας) παντελ(οῦς) ὡς εἰπεῖν ὁ χρόνος) κ(αί) τῶν πραγμ(ά)τ(ων) αἱ μεταβολαὶ καὶ αἱ συνεχεῖς τῶν Ἀχαμενιδῶν ἐπιδρομαὶ καταντῆσαι ἐποίησ(αν), καὶ επικύρωση τῆς διαθήκης ἀπὸ τον πατριάρχῃ Νείλο το 1386, A. *Pantocr.* αρ. 11 (1386) σσ. 103-108. Ο θάνατος του μεγάλου πριμικηρίου πρέπει να έλαβε χώρα πριν από τον Μάιο 1387, βλ. *Actes d'Esphigmenou*, έκδ. J. Lefort, Archives de l'Athos VI, Paris 1973, αρ. 28 (1387) σ. 167, στ. 17: διὰ διόρθωσιν μεγάλῃν τῆς ἐκείνου ψυχῆς, τοῦ μεγάλου δηλαδὴ πριμικηρίου καὶ P. Lemerle, *Philippes* 212, τοποθετεῖ ὅμως τον terminus ante quem για τον θάνατο του μεγάλου πριμικηρίου τον Ιούνιο του 1394. Βλ. ἀντίθετα ο N. Oikonomides, ὁ.π. τον τοποθετεῖ 1386-1387. Τη διαθήκη δεν υπογράφει ως μάρτυρας ο μητροπολίτης Χριστουπόλεως και τούτο αποτελεί μια ακόμη ένδειξη ότι η μητρόπολη είχε πάψει να υφίσταται εξαιτίας της τουρκικής κατάληψης. Αργότερα [βλ. MM 2, αρ. 482 (1395), σ. 235 και J. Darrouzès, *Régestes*, αρ. 2985] η μητρόπολη της Χριστουπόλεως παρεδόθη ἐξαρχικῶς στον επίσκοπο Ελευθερουπόλεως.

46. Βλ. αν. σ. 188-189 της παρούσας μελέτης.

47. Βλ. R. J. Loenertz, *Correspondance*, ὁ.π. Πρόκειται για το έγγραφο στο οποίο βασιζει και ο P. Lemerle, ὁ.π. 218 την κατάληψη της Χριστούπολης και σημ. 10 και 34 της παρούσας μελέτης.

Ενώ όμως οι μαρτυρίες που αναφέρθηκαν με επιστέγασμα αυτή της βενετικής συγκλήτου δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για την κατάληψη της Χριστούπολης από τους Τούρκους στην όγδοη δεκαετία του 14ου αι. και πιθανότατα, σύμφωνα με τους λόγους που ήδη αναπτύχθηκαν, πριν από το 1382/1383, μια βυζαντινή πηγή, ένα βραχύ χρονικό του 14ου/15ου αι., με αριθμό 7 στην έκδοση των Βραχέων χρονικών από τον P. Schreiner μας πληροφορεί ότι τον Αύγουστο του 1390 πολεμικό πλοίο με Χριστουπολίτες ναύτες βρισκόταν κάτω από τις διαταγές του Μανουήλ (Β') Παλαιολόγου σε στρατιωτική επιχείρηση. Πρόκειται για την επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης, την οποία οργάνωσε ο Μανουήλ (Β') Παλαιολόγος με σκοπό να εκδιώξει από την Πόλη τον ανεψιό του Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγο και να αποκαταστήσει στην εξουσία τον πατέρα του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο⁴⁸. Συγχρόνως ένα άλλο βραχύ χρονικό, με αριθμό

48. Βλ. Βραχέα χρονικά 7, παρ. 22, σ. 69: τῷ δὲ αὐγούστῳ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπανελθόντος τοῦ βασιλέως κυροῦ Μανουὴλ μετὰ β' κατέργων Ῥωδιῶν καὶ Λημνίου καὶ Χριστοπολιτικοῦ καὶ τοῦ ἰδίου πολιτικοῦ καὶ ἐτέρων μικρῶν πλοίων καὶ ἐξελθόντων ἀπὸ τῆς Χρυσείας πεζῇ πάντων τῶν τοῦ στόλου πλὴν τῶν Φρερίων. Πρόκειται για το βραχύ χρονικό αρ. 15 της έκδοσης Λάμπρος-Άμαντος, *Βραχέα Χρονικά. Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. Α', τεύχος 1, Αθήνα 1932/1933, στο οποίο παραπέμπουν οι ερευνητές προ του 1975, οπότε δεν υπήρχε η έκδοση των Βραχέων χρονικών του P. Schreiner. Ιδιαίτερα πρέπει να σχολιαστεί η ερμηνεία της λ. Χριστοπολιτικόν. Πιστεύω ως πιθανό ότι ο συντάκτης του βραχέως χρονικού εννοεί κάτεργον Χριστοπολιτικόν. Τούτο προκύπτει από τη συνέχεια της πρότασης: καὶ ἐτέρων μικρῶν πλοίων. Ὅτι πρόκειται για πλοίο ἀπὸ τῆς Χριστούπολης που συμμετείχε στην επιχείρηση του Μανουήλ Παλαιολόγου δέχονται οι Γ. Κόλιας, Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ' ἐναντίον Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου (1390), *Ελληνικά* 12 (1952) 34-64, καὶ σ. 50 ιδιαίτερα (στο ἐξῆς: Γ. Κόλιας, *Ανταρσία*). — J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, N. Brunswick - N. Jersey 1969, σσ. 68-84 καὶ ιδιαίτερα 71 (στο ἐξῆς: J. W. Barker, *Manuel*). — G. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, [Dumbarton Oaks Studies 19], Washington 1984, σ. 412 (στο ἐξῆς: *Russian Travelers*). — M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Army and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, σ. 110. — St. Reinert, The Palaiologoi, Yildirim Bayezid and Constantinople: June 1389-March 1391, *Το Ἑλληνικόν, Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* τ. I, *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New Rochelle, New York, 1993, σσ. 289-365, 311 κ.ε. (στο ἐξῆς: St. Reinert, *Palaiologoi*). Διαφορετική όμως είναι η ερμηνεία που προτείνει ο εκδότης του βραχέως χρονικού P. Schreiner, *Βραχέα χρονικά*, τ. 3, σ. 25, παρ. 22 (Α): mit dem auf Lemnos und in Christupolis stationierten Heer. Τα στρατεύματα ἀπὸ τῆς Χριστούπολης (Truppen aus Christupolis) συνιστοῦν ἕνα ιδιαίτερο πρόβλημα, παρατήρησε ο P. Schreiner (ό.π., τ. 2, σ. 342, σημ. 82) καὶ πρότεινε ως λύση γιὰ τὴν προέλευση τῶν στρατευμάτων τὴν ερμηνεία τοῦ R. J. Loenertz, *Pour l'histoire* 167, σημ. 6 ὅτι ἡ Χριστούπολη ἦταν φέουδο τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου. — O St. Reinert, ό.π. 359-360, σημ. 137 δὲν θεωρεῖ πιθανή τὴν ερμηνεία τοῦ P. Schreiner περὶ στρατευμάτων καὶ ἀκολουθεῖ τὴ γνώμη τῶν J. W. Barker καὶ G. Majeska. Κάποιες επιφυλάξεις γιὰ τὴν ερμηνεία περὶ πλοίων διατυπώνει ἡ Sanja Mešanović, *Jovan VII Paleolog, Vizantološki Institut Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Posebna izdanja*, knj. 20, Beograd 1996, σσ. 64-82. Το ὅλο πρόβλημα απαιτεῖ περὶ σφοδρὴ διερεύνηση, που ὅμως ἀναφέρεται στο ευρύτερο θέμα τῆς κατάστασης τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ στα τελευταία χρόνια τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας καὶ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ ἐδῶ.

114 (έκδ. P. Schreiner), γραμμένο πιθανότατα στις αρχές του 15ου αι. μας πληροφορεί για την κατάληψη της Χριστούπολης από τους Τούρκους μόλις το 1390, την ίδια δηλαδή χρονιά της συμμετοχής των Χριστουπολιτών στην επιχείρηση του Μανουήλ Παλαιολόγου⁴⁹. Ο συντάκτης του δεύτερου αυτού χρονικού τονίζει ότι η Χριστούπολη, αφού κυριεύτηκε από τους Τούρκους, κατεδαφίστηκε εκ βάθρων και τούτο μάλιστα συνέβη από υπαιτιότητα κάποιων κατοίκων της πόλης.

Ο R. J. Loenertz θεώρησε ότι η μαρτυρία του βραχέος χρονικού 7 επιτρέπει τη διαπίστωση πως η Χριστούπολη είχε αποδοθεί από τον σουλτάνο Μουράτ στον βασιλέα Μανουήλ Παλαιολόγο ως φέουδο, γιατί, ενώ η Χριστούπολη είχε καταληφθεί από τους Τούρκους το 1387, στο χρονικό 7 φαίνεται ως να είναι ηγεμόνας της το 1391 ο Μανουήλ Παλαιολόγος. Αν και στο χρονικό 7 δεν δηλώνεται άμεσα η επικυριαρχία του Μανουήλ Παλαιολόγου στη Χριστούπολη, ο ερευνητής δεν διευκρινίζει πώς οδηγείται στη διαπίστωση αυτή. Περιορίζεται να παρατηρήσει στη συνέχεια ότι τη χρονιά αυτή (1391) η πόλη ξανάπεσε στην άμεση εξουσία των Τούρκων, σύμφωνα με τη μαρτυρία του βραχέος χρονικού 114⁵⁰. Ξεκινώντας από τη βάση αυτή ο P. Schreiner πρότεινε ως λύση του προβλήματος που δημιουργούν οι αντιτιθέμενες μαρτυρίες των πηγών, την παρακάτω υπό-

49. Βλ. Βραχέα χρονικά, αρ. 114, σ. 683: ἔτους ςω/θ', ἰνδικτιώνος ιδ', ἡλίου κύκλος κα', σελήνης κύκλος β', νομικὸν φάσκα μαρτίῳ κβ', Χριστιανῶν Πάσχα μαρτίῳ κς'. Ἐν αὐτῷ τῷ ἔτει ἑάλω παρὰ τῶν ἀπίστων Μωαμεθανῶν ἡ χριστιάνωμος πόλις ἦγουν ἡ Χριστούπολις καὶ κατεδαφίστη ἐκ βάθρων, εἰς τάχος, καὶ οἱ οἰκήτορες ταύτης διεμερίσθησαν ἐν διαφόροις τόποις καὶ χώραις. Γέγονεν δὲ τούτο τὸ ὀλέθριον κακὸν διὰ τινων οἰκητόρων τῆσδε τῆς πόλεως κακῶς βεβιωκότων. Τοσαύτη δὲ γέγονεν ἡ φθορὰ καὶ ἡ κατάλυσις τῶν ἐνοικούντων ταύτην Χριστιανῶν, ὥς ἔγωγε οἶμαι, οἷα γέγονεν ἔκπαλα ἐπὶ Ναβουχοδονόσωρ ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ πόλει. Ο εκδότης χρονολογεί το γεγονός το 1390, ινδ. 14 (6899) και με αμφιβολία τον Σεπτέμβριο μήνα του έτους αυτού. Η χρονολόγηση της σημείωσης, παρατηρεί ο εκδότης, μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής λόγω της συμφωνίας των διαφόρων στοιχείων χρονολόγησης (βλ. Βραχέα χρονικά τ. 2, σ. 343-344).

50. Βλ. R. J. Loenertz, Pour l'histoire 167 με τη σημ. 6, όπου ο ερευνητής μνημονεύει ευκαιριακά τη Χριστούπολη, καθώς το θέμα στο οποίο αναφέρεται είναι η μετάβαση του βασιλέα Μανουήλ Παλαιολόγου στην Προύσα, στην αυλή του σουλτάνου Μουράτ Α' το 1387 (ύστερα από τη φυγή του από τη Θεσσαλονίκη λίγο πριν από την κατάληψη της πόλης) και η αναγνώριση εκ μέρους του στην επίσκεψή του αυτή της επικυριαρχίας του σουλτάνου. Στην περίπτωση αυτή, υπέθεσε ο R. J. Loenertz, δόθηκε η Χριστούπολη στον Μανουήλ ως φέουδο (fief). Ο Μανουήλ Παλαιολόγος ήταν τότε ηγεμόνας (seigneur) της Λήμνου, υποστηρίζει ακόμη ο ερευνητής. Η έκφραση τιμάριο θα ήταν πάντως ακριβέστερη, προκειμένου να δηλωθεί η παράδοση μιας περιοχής σε έναν υποτελή του σουλτάνου με την υποχρέωση εκ μέρους του υποτελούς παροχής στρατιωτικής υπηρεσίας. Επειδή το βραχύ χρονικό αρ. 114 είναι η ενθύμηση με αρ. 86 και 95 της έκδοσης Σπ. Λάμπρου, Ένθυμησηων ἡττο χρονικῶν σημειωμάτων συλλογῇ πρώτῃ, ΝΕ 7 (1910) 113-313, οι ερευνητές παραπέμπουν στην παλαιά αυτή έκδοση χρονολογούν το γεγονός της καταστροφής της Χριστούπολης το 1391, σύμφωνα με τη χρονολόγηση του Σπ. Λάμπρου.

θεση: επειδή ο Ιωάννης Ζ', εναντίον του οποίου στράφηκε τον Αύγουστο του 1390 ο Μανουήλ, ήταν προστατευόμενος του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α' και παρόλα αυτά χρησιμοποιήθηκαν εναντίον του στρατεύματα από τη Χριστούπολη, μια περιοχή που βρισκόταν κάτω από την τουρκική κυριαρχία, ο Βαγιαζίτ ως τιμωρία απέσπασε τη Χριστούπολη από τον Μανουήλ. Τούτο κατόρθωσε να επιτύχει πιο εύκολα ο Βαγιαζίτ Α', εφόσον οι υπερασπιστές της Χριστούπολης βρίσκονταν μακριά από την πόλη τους, στην Κωνσταντινούπολη. Θα μπορούσε μάλιστα από τα παραπάνω να προκύψει το συμπέρασμα ότι η κατάληψη της Χριστούπολης έγινε τον Σεπτέμβριο του 1390, αφού μόλις στις 17 του μήνα αυτού κυριεύτηκε η Κωνσταντινούπολη από τον Μανουήλ⁵¹. Καταφανώς, παρατηρεί ο P. Schreiner, η Χριστούπολη έπεσε στα χέρια του Βαγιαζίτ Α' με προδοσία. Στο βραχύ χρονικό 114 ως υπαίτιοι υποδεικνύονται κάτοικοι της Χριστούπολης κακώς βεβιωκότες. Πρέπει με τη διατύπωση αυτή, παρατηρεί και πάλι ο P. Schreiner, να εννοηθούν άνθρωποι που ζούσαν βίο ανήθικο (π.χ. κλέφτες κ.ά.) και όχι άνθρωποι που έπασχαν εξαιτίας κακών βιοτικών συνθηκών. Πρέπει λοιπόν να αποκλειστούν αιτίες κοινωνικής φύσεως. Ο Κ. Χιόνης δεν υπεισέρχεται στο πρόβλημα των αντιτιθέμενων μαρτυριών των δύο βραχέων χρονικών. Θεώρησε ότι το 1387 η πόλη συνθηκολόγησε με τον εχθρό και κατέστη φόρου υποτελής στους Τούρκους και δέχεται ακολουθώντας τον P. Lemerle στο ζήτημα αυτό ότι οι Τούρκοι δεν ενδιαφέρονταν να αναλάβουν τη διοίκηση των πόλεων, τις οποίες καταλάμβαναν, αλλά αρκούνταν σε ένα είδος στρατιωτικού ελέγχου τοποθετώντας σε αυτές φρουρές. Ο στρατιωτικός έλεγχος μπορούσε κάθε στιγμή να μετατραπεί σε κατάληψη. Κατά συνέπεια ο Κ. Χιόνης δέχεται ότι, όπως στη Θεσσαλονίκη έτσι και στη Χριστούπολη, το στάδιο της υποτέλειας, στο οποίο περιέπεσε η πόλη το 1387, ακολούθησε η κατάληψη και υποδούλωση το 1391. Όσον αφορά την άποψη του R. J. Loenertz ότι η Χριστούπολη ήταν φέουδο του Μανουήλ Παλαιολόγου, ο Κ. Χιόνης την παραθέτει απλώς με το σχόλιο ότι ο ίδιος δεν μπόρεσε να συμβουλευτεί το βραχύ χρονικό 7, δεν είναι λοιπόν σαφές αν την υιοθετεί. Κατά τα άλλα δέχεται, όπως και οι προηγούμενοι ερευνητές, ότι κατά τη μαρτυρία του βραχέος χρονικού 114 η πόλη κυριεύτηκε με προδοσία το

51. Βλ. *Βραχέα χρονικά*, τ. 2, 344 και σημ. 87. Ο P. Schreiner εύλογα απορρίπτει την παλαιότερη υπόθεση του A. Vakalopoulos, *Zur Frage der zweiten Einnahme Thessalonikes durch die Türken*, BZ 61 (1968) 285-290, σ. 289 ότι έγιναν δύο καταλήψεις της πόλης το 1387 και το 1391 κρίνοντας ότι αυτό δεν ήταν πιθανό να συμβεί μέσα σε ένα τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. — Δεν μπορεί επίσης να αποδοθεί η κατάληψη της Χριστούπολης το 1391 στη δράση του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α', αφού αυτός βρισκόταν ακόμη στην Ανατολία τη χρονιά αυτή.

1391⁵². Σε τι συνίστατο η προδοσία αυτή την οποία επικαλούνται οι ερευνητές δεν είναι σαφές. Πρέπει να υποθέσουμε ότι κάτοικοι της πόλης άνοιξαν τις πύλες της ακρόπολης της Χριστούπολης στον κατακτητή; Όμως το βραχύ χρονικό 114 δεν επιτρέπει να εννοήσουμε ότι τούτο συνέβη στη Χριστούπολη το 1390. Ο Κ. Χιόνης είναι, πιστεύω, πιο επεξηγηματικός στο σημείο αυτό παρατηρώντας ότι προδοσία ή διαφωνία των κατοίκων προκάλεσε την καταστρεπτική παρέμβαση των Τούρκων το 1390⁵³.

Φαίνεται επομένως ότι οι γνώμες των ερευνητών για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ερμηνευτούν οι αντιθέσεις των μαρτυριών των πηγών για τον χρόνο κατάληψης της Χριστούπολης συγκλίνουν στην άποψη ότι η Χριστούπολη μετά την πρώτη κατάληψή της από τους Τούρκους, η οποία αποτελούσε τετελεσμένο γεγονός το 1387, κατέστη φόρου υποτελής και στη συνέχεια το 1391 υπέστη νέα τουρκική εισβολή. Υπάρχει εντούτοις απόκλιση στις γνώμες των ερευνητών σχετικά με το καθεστώς υποτέλειας της Χριστούπολης. Ο R. J. Loenertz και ο P. Schreiner, που τον ακολουθεί, υποθέτουν ότι η Χριστούπολη αποτελούσε φέουδο του Μανουήλ Παλαιολόγου, επομένως πρακτικά ήταν κάτω από την εξουσία ενός βυζαντινού ηγεμόνα. Η παραχώρηση όμως μιας πόλης ως φέουδου (τιμαριού) σε έναν υποτελή, ουσιαστικώς σήμαινε την παραίτηση του επικυριάρχου από το δικαίωμα της πλήρους ιδιοκτησίας. Αν τούτο πραγματικά συνέβη στη Χριστούπολη, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι στη βυζαντινή πόλη δεν υπήρχε ακριβώς καθεστώς κατοχής και ότι αυτή κατά έναν τρόπο είχε επανέλθει στη βυζαντινή κυριαρχία, έστω και αν ο ηγεμόνας της ήταν υποτελής στον σουλτάνο. Τούτο δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι έγινε, καθώς δεν υπάρχει ρητή μαρτυρία των πηγών που να το επιβεβαιώνει. Παρά την ευέλικτη πολιτική των Οθωμανών σουλτάνων προς τους ηγεμόνες των Βαλκανίων, για προφανείς λόγους, οι κατακτητές θα επιδίωκαν την εκδίωξη των βυζαντινών αρχόντων των κατακτημένων πόλεων και την εγκαθίδρυση νέου καθεστώτος στην κατακτημένη

52. Βλ. P. Lemerle, *Philippe* σ. 219, σημ. 1 και Κ. Χιόνης, *Καβάλα* 59-60. Ο P. Lemerle επίσης για την απόδοση της Χριστούπολης στον Μανουήλ Παλαιολόγο ως φέουδου σχολιάζει ότι πρόκειται για εκτίμηση του R. J. Loenertz και παραθέτει τη σχετική πηγή. Η τοποθέτηση από τους ερευνητές των γεγονότων άλωσης της Χριστούπολης το 1391 οφείλεται, όπως ήδη αναφέρθηκε (σημ. 50), στο γεγονός ότι αυτοί ακολουθούν τα δεδομένα της παλαιάς έκδοσης του Σπ. Λάμπρου, όμως η νέα χρονολόγηση (1930) αλλάζει ουσιαστικά τα δεδομένα για την άλωση της Χριστούπολης, αφού τον Σεπτέμβριο του 1390, οπότε εξελίχθηκαν τα γεγονότα, η παρέμβαση του Βαγιαζίτ Α' στην υπόθεση της Χριστούπολης, την οποία υποθέτουν οι ερευνητές, κρίνεται μη πιθανή.

53. Βλ. Κ. Χιόνης, *Καβάλα* 61.

περιοχή⁵⁴. Ο Κ. Χιόνης φαίνεται να υποθέτει, όπως αναφέρθηκε, ότι ίσχυε άλλου είδους καθεστώς κατοχής στη Χριστούπολη, που την έθετε άμεσα κάτω από την οθωμανική εξουσία. Οι υποθέσεις του R. J. Loenertz και του Κ. Χιόνη δεν ερμηνεύουν για ποιο λόγο πραγματοποιήθηκε η βίαιη ανατροπή του καθεστώτος υποτέλειας, στο οποίο είχε περιέλθει η πόλη, όποιο και αν ήταν αυτό, ούτε την αιτία της ολοσχερούς, της βιβλικής καταστροφής της, όπως παραδίδει το βραχύ χρονικό αρ. 114 από τους Τούρκους. Περιορίζονται εξάλλου σε μια πολύ γενική θεώρηση της τύχης της Χριστούπολης μεταξύ των δύο εισόδων των Τούρκων στην πόλη. Ο P. Schreiner προβαίνει στη διατύπωση μιας εύλογης υπόθεσης για την άλωση του 1390, ότι ο σουλτάνος Βαγιαζίτ Α' θέλησε να αφαιρέσει από τον Μανουήλ Παλαιολόγο το φέουδο της Χριστούπολης ως τιμωρία για την επίθεσή του εναντίον του προστατευομένου του Ιωάννη Ζ'. Αλλά η υπόθεση αυτή για να είναι ισχυρή, προϋποθέτει την εντελώς αβέβαιη παράδοση της Χριστούπολης στον Μανουήλ Παλαιολόγο και το ενδιαφέρον του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α' για τα διαδραματιζόμενα στην Κωνσταντινούπολη το 1390, παρά το γεγονός ότι στο διάστημα αυτό αντιμετώπιζε το πρόβλημα της παγίωσης της εξουσίας του στην Ανατολία. Χαρακτηριστικά εξάλλου ο ερευνητής δηλώνει ότι η ερμηνεία που αποδίδει στις δύο αλώσεις της Χριστούπολης δεν είναι παρά μια υπόθεση.

Από τα παραπάνω προκύπτει λοιπόν ότι τα γεγονότα που ακολούθησαν την κατάληψη της Χριστούπολης το 1382/1383 απαιτούν περισσότερη διερεύνηση. Είναι συνεπώς σκόπιμη μια προσπάθεια ανασύστασης της πορείας της κατάληψης και καταστροφής της μακεδονικής πόλης από τους Οθωμανούς. Η ένταξη των γεγονότων που αφορούν την κατά-

54. Τις αμφιβολίες για την παράδοση της Χριστούπολης στον βασιλέα Μανουήλ επιτρέπει, πιστεύω, και το γεγονός ότι η Χριστούπολη βρισκόταν σε στρατηγική θέση σημαντική για την περιφρούρηση των οθωμανικών κατακτήσεων και την επέκτασή τους. Ήλεγχε τη δίοδο από τη Θράκη προς τη Μακεδονία και στην περιοχή της βρίσκονταν συγκοινωνιακοί κόμβοι, όπου συγκεντρώνονταν έσοδα από την εμπορική διακίνηση πάνω στην Εγνατία οδό και το λιμάνι της πόλης, καθώς και ορυχεία αργύρου τα οποία εκμεταλλεύονταν οι Οθωμανοί. Βλ. Μ. Τ. Gökbilgin, XV-XVI *asirlada Edime ve Pasa livasi, vakiflar-mülkler-mukataalar*, Istanbul 1952, σσ. 145, 149. — N. Beldiceanu, *Les actes des premier sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, τ. II: *Règlement miniers (1390-1512)*, Paris - Le Haye 1960, σσ. 215-217. Μπορούσε ακόμη να χρησιμοποιηθεί το λιμάνι της Χριστούπολης ως σταθμός για τα πλοία, που έπλεαν από τα στενά της Καλλίπολης προς τη Θράκη και τη Μακεδονία. Δεν θα ήταν λοιπόν σκόπιμο να παραδοθεί στον βασιλέα Μανουήλ, που θα μπορούσε σε κάθε στιγμή να μετατραπεί σε εχθρό των Οθωμανών σουλτάνων. Η επιθυμία των Οθωμανών να κρατήσουν τον έλεγχο της Χριστούπολης για λογαριασμό τους φαίνεται και από το ενδιαφέρον με το οποίο αυτοί περιφρουρούσαν την περιοχή της Χριστούπολης, όσο η Κωνσταντινούπολη βρισκόταν ακόμη στα βυζαντινά χέρια. Έτσι έσπευσαν να ανακαταλάβουν τις οχυρώσεις της ακρόπολης της Χριστούπολης, όταν αυτές κυριεύτηκαν το 1425 από τους Βενετούς. Βλ. Κ. Χιόνης, *Καβάλα* 61-63.

ληψη και καταστροφή της πόλης στο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου αυτής των πρώτων οθωμανικών κατακτήσεων στη Μακεδονία με παράλληλη εκμετάλλευση όλων των μαρτυριών που παραδίδονται στις πηγές, πιστεύω ότι μπορεί να διαφωτίσει αρκετά την πορεία κατάληψης και καταστροφής της Χριστούπολης στην τελευταία δεκαετία του 14ου αι.

Είναι γνωστό ότι λίγο πριν από την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους πολεμιστές του Χαϊρεντίν πασά (1387) ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος εγκατέλειψε την πόλη και κατέφυγε πρώτα στον θείο του, τον δυνάστη της Λέσβου Francesco Gattiluzzi. Από εκεί κατευθύνθηκε στην Τένεδο. Ύστερα από σύντομη παραμονή στην Τένεδο, κατευθύνθηκε στην Προύσα, όπου συναντήθηκε με τον σουλτάνο Μουράτ Α΄⁵⁵. Η ακριβής χρονολογία της συνάντησης αυτής δεν παραδίδεται από τις πηγές, φαίνεται πάντως όμως ότι πραγματοποιήθηκε μετά την επιστροφή του σουλτάνου Μουράτ Α΄ από το εμιράτο του Καραμάν, πιθανόν περί τον Σεπτέμβριο του 1387⁵⁶. Επικράτησε κλίμα συνεννόησης μεταξύ των δύο ανδρών και κατά τα φαινόμενα, αν και οι λεπτομέρειες της συνάντησης δεν είναι γνωστές, ο Μανουήλ Παλαιολόγος ομολόγησε πίστη στην εξουσία του Μουράτ Α΄⁵⁷.

Βασικό ερώτημα για τη διευκρίνιση της τύχης της Χριστούπολης μετά το 1382/1383 είναι αν η πόλη παραδόθηκε στον Μανουήλ Παλαιολόγο ως φέουδο. Η αναδρομή στις μαρτυρίες των πηγών μπορεί να δώσει μια απάντηση στο ερώτημα αυτό. Η Χριστούπολη, που, όπως ήδη αναφέρθηκε, πριν από την κατάληψή της από τους Τούρκους αποτελούσε επικράτεια βυζαντινών αξιωματούχων, μελών της αυτοκρατορικής οικο-

55. Βλ. για τα γεγονότα αυτά Χαλκοκονδύλης (Darkò) I, 46-47, 52 και τις επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη, αρ. 352, 354, 355, 363, 365, 370 (έκδ. R. J. Loenertz, *Correspondance*), τις οποίες ο εκδότης χρονολογεί θέρος ή και φθινόπωρο του 1387 και αναλυτική παρουσίαση με αναφορά των σχετικών πηγών G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Roma 1960, σσ. 156-159. — J. W. Barker, Manuel II, 58-67. — Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η Μακεδονία από το 1224 έως το 1430 στο ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ. Ιστορία, τ. Α΄, Γενική εποπτεία Αθ. Παλιούρας, Αθήνα 1993, σσ. 110-120, ιδιαίτερα σ. 118-119 (στο εξής: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Μακεδονία).

56. Βλ. τις επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη (έκδ. R. J. Loenertz, *Correspondance*), αρ. 363, 365, 367, 370, 368, 372, 373, 381, και 380 και J. W. Barker, ό.π. 62-67. — St. Reinert, *From Niš 180-181*.

57. Όπως φαίνεται από την πολιτική που ακολούθησε ο Μανουήλ ως το 1394, ο νέος ηγεμόνας είχε αποφασίσει να υποταχθεί στη θέληση των Οθωμανών σουλτάνων και να αναγνωρίσει την επικυριαρχία τους στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. R. J. Loenertz, *Pour l'histoire 167-168*. — J. W. Barker, *Manuel* 78-83, 84-86, 87 κ.ε. — M. Balard, *La Romanie Genoise (XIIe - debut du Xve siècle)*, 2τ. [ASLI, XVIII], Rome 1978, τ. 1, σ. 96 κ.ε. — St. Reinert, *Palaiologoi* 294 κ.ε., 303 κ.ε., 334.

γένειας είχε κυριευτεί από τους Τούρκους περί το 1382/1383⁵⁸. Προφανώς μετά την κατάκτησή της από τους Τούρκους γαζήδες η πόλη περιήλθε στην κυριαρχία των επιφανών γαζήδων αρχηγών, που την κατέκτησαν. Σύμφωνα με τον Γιαχσή Φαχίχ και το χρονικό του Ασίκ-πασά ζαντέ, την πόλη κατέκτησαν ο Εβρενός και ο Λαλά Σαχίν⁵⁹. Στο χρονικό του Ασίκ-πασά ζαντέ αναφέρεται ότι η Χριστούπολη αλλά και η Δράμα, η Ζίχνα, οι Σέρρες και αργότερα η Βέροια ύστερα από την κατάληψή τους, η οποία έγινε με παράδοση, μοιράστηκαν ως τιμάρια στους κατακτητές και οι «άπιστοι» κατακτημένοι υποχρεώθηκαν στην καταβολή φόρου. Πολύ χαρακτηριστικά αναφέρεται στο χρονικό ότι μετά την κατάκτηση της περιοχής, ρυθμίστηκαν όλα τα ζητήματα και: «ό,τι ανήκε στον ηγεμόνα στάλθηκε σε αυτόν, ό,τι ανήκε στους γαζήδες, τους παραδόθηκε»⁶⁰. Πρέπει να εννοήσουμε ότι οι κατακτημένες περιοχές, μεταξύ των οποίων και η Χριστούπολη, περιήλθαν στη δικαιοδοσία των κατακτητών και μάλιστα στη δικαιοδοσία των επιφανέστερων από αυτούς. Στην επικυριαρχία του Εβρενός μπέη, που είχε αναγνωριστεί από τον Μουράτ ουτζ μπέη της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας⁶¹, πέρασαν μεγάλες εκτάσεις της μακεδονικής γης, που παρέμειναν στην κυριαρχία της οικογένειας του μπέη ως τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας στην Ελλάδα⁶². Κέντρο της επικράτειάς του ήταν οι Σέρρες⁶³ και, όπως φαίνεται από τη μαρτυρία των πρώιμων οθωμανικών χρονικών, στην επικράτεια αυτή, που απλωνόταν στην Ανατολική Μακεδονία, περιλαμβανόταν και η Χριστούπολη. Εκτός από τη μαρτυρία των πρώιμων οθωμανικών χρονικών υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες του 15ου αι., που προέρχονται από τουρκικά έγγραφα και αναφέρουν ρητώς τη Χριστούπολη (Qavala) αλλά και τη Δράμα και Ζίχνα ως περιοχές που ανήκαν στην επικράτεια της οικογένειας του γαζή Εβρενός από την εποχή της σύστασής της⁶⁴.

58. Βλ. αν. σ. 190 κ.ε. της παρούσας μελέτης.

59. Βλ. αν. σ. 191 της παρούσας μελέτης.

60. Βλ. Γιαχσή Φαχίχ 200-201 μια χαρακτηριστική περιγραφή της διαδικασίας αυτής και σ. 201, σημ. 228 τα σχόλια της Ε. Α. Ζαχαριάδου.

61. Βλ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Θρύλοι 194-196, 206. Ουτζ (Uc) ονομάζονταν οι ακριτικές ηγεμονίες, που ιδρύονταν στις παραμεθόριες περιοχές του μουσουλμανικού κόσμου και οι ηγέτες τους επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στην επέκταση του Ισλάμ στην περιοχή των απίστων, dar al harb, όπως δηλαδή συνέβαινε και με τον Εβρενός. Βλ και αν σ. 189 της παρούσας μελέτης.

62. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, Μακεδονία 53.

63. Βλ. αν. σημ. 28 της παρούσας μελέτης.

64. Βλ. N. Beldiceanu, Margarid: un timar monastique, REB 33 (1975) 227-225, στο *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Variorum Reprints, London 1976, XIV, σ. 230-231 τη σχετική μαρτυρία που προέρχεται από κατάλογο που περιέχεται σε τουρκικά αρχεία του τέλους του 15ου αι. (1478-1479).

Δεν μπορούμε λοιπόν να πιστέψουμε ότι η κυριαρχία της Χριστούπολης αποσπάστηκε από τον Εβρενός και η πόλη αποδόθηκε στον βυζαντινό βασιλέα Μανουήλ ως τιμάριο έστω και για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα, όταν η μόνη μαρτυρία που θα μας επέτρεπε να συμπεράνουμε ότι η Χριστούπολη βρισκόταν κάτω από την επικυριαρχία του Μανουήλ Παλαιολόγου είναι αυτή του βραχέος χρονικού 7 στην οποία αναφέρθηκε ο R. J. Loenertz. Στη μαρτυρία αυτή η παραδιδόμενη συμμετοχή Χριστουπολιτών στη στρατιωτική επιχείρηση του βασιλέα Μανουήλ Παλαιολόγου δεν φαίνεται να σημαίνει κάτι περισσότερο εκτός από την προσπάθεια του Μανουήλ Παλαιολόγου να συγκεντρώσει γενικώς στρατιωτικές δυνάμεις από όπου τούτο ήταν δυνατό. Στην επιχείρηση συμμετείχαν και Λήμνιοι και οι Ιωαννίτες ιππότες και άλλοι που δεν κατονομάζονται, όσους προφανώς μπόρεσε ο Μανουήλ Παλαιολόγος να συγκεντρώσει τη στιγμή εκείνη.

Βέβαια γνωρίζουμε ότι, όταν ο Μανουήλ Παλαιολόγος συναντήθηκε με τον σουλτάνο Μουράτ, ο Εβρενός είχε εγκαταλείψει τη Μακεδονία και είχε κατευθυνθεί με τους πολεμιστές του προς τον Μοριά για να κατακτήσει νέα εδάφη. Ο Λαλά Σαχίν, που ήταν μπεηλέρμπεης της κατακτημένης περιοχής και ο Τσανταρλή Καρά Χαλίλ (Χαϊρεντίν), ο πρωταγωνιστής στην κατάκτηση της Θεσσαλονίκης, ήταν πλέον νεκροί. Το αξίωμα του μπεηλέρμπεη είχε αναλάβει ο Τιμουρτάς⁶⁵. Εντούτοις ο Εβρενός μπέη δεν φαίνεται να είχε εγκαταλείψει τα δικαιώματά του στην περιοχή. Μαρτυρείται αντίθετα να τα διατηρεί ο ίδιος και οι γιοί του τα επόμενα χρόνια. Αμφίβολο είναι ακόμη εάν ο Μουράτ Α΄ είχε τη δικαιοδοσία να μεταβιβάσει την κυριότητα της Χριστούπολης ή και όποιας άλλης κατάκτησης των γαζήδων, ειδικά του Εβρενός, που δεν ήταν ένας απλός αρχηγός αλλά συμπολεμιστής του Μουράτ Α΄ και σε σχέση ισότητας μαζί του τουλάχιστον κατά την πρώιμη φάση των οθωμανικών κατακτήσεων ως το 1376/1377⁶⁶. Έχοντας υπόψη τα δεδομένα αυτά το καθεστώς κατοχής της Χριστούπολης μετά το 1382/1383 μπορεί να προσδιορισθεί επαρκώς.

Ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης ο βυζαντινός αξιωματούχος, που ήταν ο άρχοντας της Χριστούπολης και της γύρω περιοχής κατά την τουρκική

65. Βλ. Γιαχσέ Φαχίχ 196. Για τον θάνατο του Λαλά Σαχίν βλ. αν σημ. 17 της παρούσας μελέτης και για τον θάνατο του Τσανταρλή Καρά Χαλίλ, που χρονολογείται από τον Ιανουάριο του 1387 ως τον Ιανουάριο του 1388 βλ. F. Taeschner – P. Wittek, *Vezirfamilie* 84. Για την ανάληψη του αξιώματος του μπεηλέρμπεη (στρατιωτικός διοικητής μιας περιοχής) βλ. E. A. Ζαχαριάδου, *Θρύλοι* 197.

66. Βλ. I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches* 228-236 αναλυτική παρουσίαση των σχέσεων του Εβρενός με την επίσημη οθωμανική ηγεσία και αν. σ. 181-182 της παρούσας μελέτης.

κατάκτησή της, είχε, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποσυρθεί στη μονή Παντελεήμονος το 1384. Δεν ήταν επομένως αυτός που συνομολόγησε με τους κατακτητές το καθεστώς κατοχής της Χριστούπολης. Καθώς δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες από τις πηγές, πρέπει να υποθέσουμε ότι το καθήκον αυτό είχαν αναλάβει επιφανείς οϊκήτορες της Χριστούπολης ή ανώτατοι αξιωματούχοι του κλήρου ως εκπρόσωποι των οϊκητόρων⁶⁷. Αυτοί συμφώνησαν την παράδοση της πόλης στον Εβρενός μπέη και στον Λαλά Σαχίν και σύναψαν μαζί τους σύμφωνο υποτέλειας. Έτσι από το 1382/1383 η Χριστούπολη θα πέρασε στην επικυριαρχία του Εβρενός μπέη. Το ακριβές περιεχόμενο του καθεστώτος υποτέλειας της Χριστούπολης μπορεί να προσδιοριστεί μόνο αδρομερώς με βάση τα προβλεπόμενα από τον ισλαμικό νόμο για τα κατακτημένα εδάφη εξαιτίας της έλλειψης άλλων μαρτυριών. Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, όταν οι κατακτημένοι ανήκαν στην κατηγορία των αλλοθρήσκων «λαών της Βίβλου», αναγνωρίζονταν ως μέλη μιας αυτόνομης κοινότητας υπό τον θρησκευτικό αρχηγό τους. Σημαντικό διπλωματικό όπλο των κατακτητών αποτελούσε η «απελευθέρωση» των κατακτημένων από το πλήθος των φορολογικών οφειλών που έπρεπε να αποδίδουν στη βυζαντινή ηγεσία και η παροχή σχετικής θρησκευτικής ελευθερίας. Η κατακτημένη περιοχή όφειλε μόνο την απόδοση ενός κεφαλαικού φόρου. Αν ο υποτελής δεν εκτελούσε τις υποχρεώσεις του αυτές, τα εδάφη του θεωρούνταν και πάλι εχθρικά και αφήνονταν έκθετα στις επιδρομές των γαζήδων⁶⁸.

Για να ολοκληρωθεί η ερμηνεία αυτή των γεγονότων, είναι απαραίτητο να περιγραφούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η συμμετοχή των Χριστουπολιτών στην επιχείρηση του 1390 εναντίον της Κωνσταντινούπολης και οι λόγοι της καταστροφής της πόλης τους μετά την ενέργεια αυτή. Πρέπει επομένως να εξεταστεί εάν η συμ-

67. Για τα προβλήματα που δημιουργούνταν στις περιπτώσεις αυτές από το κενό εξουσίας μετά την κατάκτηση μιας πόλης από τους Οθωμανούς διαφωτιστική είναι η μελέτη της Ε. Α. Ζαχαριάδου, Έφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις έλληνικές πόλεις κατά τόν ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα, *Αριάδνη* 5 (1989) 345-351, όπου η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η κατακτημένη περιοχή διατηρούσε μια θεωρητική εξάρτηση από την κεντρική αυτοκρατορική εξουσία στην Κωνσταντινούπολη, υπήρχαν όμως εκπρόσωποι των κατοίκων, οι οποίοι ασκούσαν δική τους πολιτική, όταν διαφωνούσαν με την πρωτεύουσα και τότε αποφάσιζαν οι ίδιοι για την τύχη τους (βλ. ό.π. 347). — Πρβλ. και τις ανάλογες σχέσεις του ορθόδοξου κλήρου των κατακτημένων περιοχών με την οθωμανική εξουσία, τις οποίες περιγράφει ο St. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek war of independence*, Cambridge 1968, σσ. 75-81.

68. Για τις ρυθμίσεις αυτές βλ. Η. Inalcik, *Οθωμανική αυτοκρατορία* 29-30. — P. Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*, τ. Α΄ (ελλ. μτφρ.), Αθήνα 1994, σσ. 29-30, 47. — Ε. Α. Ζαχαριάδου, ό.π. με παραπομπές στην προηγούμενη βιβλιογραφία.

μετοχή Χριστουπολιτών στην επιχείρηση του Μανουήλ Παλαιολόγου προϋπέθετε ότι η Χριστούπολη βρισκόταν κάτω από την επικυριαρχία του βυζαντινού ηγεμόνα, την οποία πάντως δεν μας επιτρέπουν να πιστέψουμε σαφείς μαρτυρίες των πηγών.

Πιστεύω ότι η συμμετοχή πλοίου από τη Χριστούπολη στην επιχείρηση του 1390 ή ακόμη και στρατιωτών στρατολογημένων στην πόλη αυτή μπορεί να εξηγηθεί χωρίς να είναι απαραίτητη η παράδοσή της ως φέουδου στον Μανουήλ Παλαιολόγο. Παρά το γεγονός ότι η Χριστούπολη βρισκόταν κάτω από την τουρκική επικυριαρχία, προφανώς δεν έπαψαν οι κάτοικοί της να θεωρούν τον βυζαντινό αυτοκράτορα ως τον εν δυνάμει ηγεμόνα τους, και την Κωνσταντινούπολη ως το πολιτικό και θρησκευτικό τους κέντρο⁶⁹. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι δέχτηκαν να προσφέρουν τη βοήθειά τους στην νόμιμη ηγεσία τους, στον αυτοκράτορά τους Ιωάννη Ε', για να αντιμετωπίσει τον πραξικοπηματία εγγονό του Ιωάννη Ζ'⁷⁰. Την ηγεσία αυτή αντιπροσώπευε ο Μανουήλ Παλαιολόγος, που είχε πλέον αποκαταστήσει τις σχέσεις του με τον αυτοκράτορα πατέρα του⁷¹. Στην προσπάθειά του να συγκεντρώσει στρατεύματα, από όπου τούτο ήταν δυνατό, στράφηκε μεταξύ άλλων και προς τη Χριστούπολη, κάτοικοι της οποίας δέχτηκαν να συμμετάσχουν

69. Βλ. για την άποψη αυτή St. Runciman, ό.π.

70. Βλ. για τα γεγονότα αυτά D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453* (ελλ. μτφρ.), Αθήνα 1996, σσ. 443, 453, 458 και την αναλυτική παρουσίασή τους από τον St. Reinert, *Palaiologoi* 311-327.

71. Αν και το 1387 ο Μανουήλ Παλαιολόγος πέτυχε να συμφιλιωθεί με τον σουλτάνο Μουράτ Α', οι σχέσεις του με τον πατέρα του δεν αποκαταστάθηκαν αμέσως. Για ένα διάστημα ο νεαρός βασιλέας παρέμεινε στη Λήμνο όχι ακριβώς εξόριστος, αλλά εκτοπισμένος στο νησί από τον πατέρα του Ιωάννη Ε'. Αυτό που ανέμενε ο εξόριστος Μανουήλ Παλαιολόγος ήταν η αυτοκρατορική εύνοια, που θα του επέτρεπε την επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη. Τούτο προκύπτει από τις επιστολές του έμπιστου φίλου του, του λόγιου βασιλικού αξιωματούχου Δημητρίου Κυδώνη (αρ. 370, 368, 372-374, 381, έκδ. R. J. Lornertz, *Correspondance* τις οποίες ο εκδότης χρονολογεί περί το θέρους ή φθινόπωρο του 1387). Πιθανότατα το Φθινόπωρο του 1389 ο Μανουήλ Παλαιολόγος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ή αν τούτο δεν συνέβη, η σύντομη επάνοδός του ήταν πλέον γεγονός. Η έλλειψη μαρτυριών από τις πηγές δεν επιτρέπει να προσδιοριστούν με ακρίβεια οι κινήσεις του Μανουήλ και ο χρόνος παραμονής του στη Λήμνο. Ίσως η επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη να έγινε πριν από το φθινόπωρο του 1389. Βλ. J. W. Barker, *Manuel* 64-65, με όλη τη συζήτηση για το ζήτημα αυτό, τις σχετικές μαρτυρίες από τις πηγές και την προηγούμενη βιβλιογραφία, πρβλ. και F. Tinnefeld, *Demetrios Kydones Briefe* [Bibliothek der griechischen Literatur, Band 12], Stuttgart 1981, σ. 42 με τη σημ. 234, και βρισκόταν εκεί κατά την έκρηξη του πραξικοπήματος του νεαρού Ιωάννη Ζ' κατά του παππού του Ιωάννη Ε'. Τα γεγονότα Βλ. Γ. Κόλιας, *Ανταρσία 39 κ.ε.* — G. Majeska, *Russian Travelers* 102 και την αναλυτική μελέτη του St. Reinert, *Palaiologoi* 303-311 που υποστηρίζει την άποψη ότι ο Μανουήλ Παλαιολόγος κατά την έκρηξη του πραξικοπήματος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και είχε συμφιλιωθεί με τον πατέρα του τουλάχιστον από τον Οκτώβριο του 1389.

στην επιχείρηση. Αν η συμμετοχή στην επίθεση του Μανουήλ Παλαιολόγου εναντίον του σφετεριστή ανεψιού του οφειλόταν αποκλειστικά στην πίστη των Χριστουπολιτών στη νόμιμη αυτοκρατορική εξουσία ή αν υπήρχαν και άλλοι λόγοι που τους παρακίνησαν στην ενέργεια αυτή, δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί. Γεγονός είναι ότι δεν ήταν ελεύθεροι να το πράξουν. Ενώ ο βασιλέας Μανουήλ έσπευσε εναντίον του ανεψιού του, τον οποίο κατανίκησε και εκδίωξε τον Σεπτέμβριο του 1390 από την Κωνσταντινούπολη αποκαθιστώντας τον πατέρα του στην εξουσία, οι κάτοικοι της Χριστούπολης επρόκειτο να αντιμετωπίσουν την οργή του κατακτητή για τη σύμπραξή τους με τον βυζαντινό βασιλέα. Η πράξη τους επέσυρε την οργή του μεπηλέρμπεη της Ρούμελης και όχι του σουλτάνου Βαγιαζίτ τον οποίο τη χρονική εκείνη στιγμή δεν πρέπει να απασχολούσαν ιδιαίτερα οι ανατροπές της βυζαντινής ηγεσίας⁷². Η αφήγηση των γεγονότων της κατάληψης της πόλης από τον ανώνυμο συντάκτη του βραχέος χρονικού 114, πείθει για την άποψη αυτή.

Όπως παραδίδει το βραχύ χρονικό αρ. 114 το 1390 έλαβε χώρα κατάληψη της πόλης (έάλω παρά τών άπίστων Μωαμεθανών ή χριστώνυμος πόλις). Προφανώς γίνεται λόγος για μια νέα εισβολή των κατακτητών, αφού η πόλη είχε ήδη κατακτηθεί από το 1382/1383 τουλάχιστον. Τούτο θα μπορούσε να συμβεί σε δύο περιπτώσεις: α) εάν η Χριστούπολη είχε ανακτήσει την ελευθερία της ενδιάμεσως, δηλαδή μεταξύ των ετών 1382/1383 και 1390 ή β) εάν παρά το γεγονός ότι ήδη το 1382/1383 η πόλη είχε παραδοθεί στους κατακτητές και είχε αναγνωρίσει την υποτέλειά της έχοντας συμφωνήσει την καταβολή φόρου υποτέλειας ή και άλλες επιμέρους υποχρεώσεις προς τους κατακτητές, αθέτησε τις υποχρεώσεις της αυτές. Καθώς δεν υπάρχει, όσο μπορώ να γνωρίζω τουλάχιστον, καμιά μαρτυρία απελευθέρωσης της Χριστούπολης, ενώ αντίθετα υπάρχει η

72. Κατά την εξέλιξη των γεγονότων αυτών τον Απρίλιο του 1390 ο σουλτάνος Βαγιαζίτ Α΄, που είχε διαδεχτεί τον Μουράτ Α΄ μετά την περίφημη μάχη του Κοσσυφοπεδίου (1389) και τον θάνατο του σουλτάνου Μουράτ, δεν πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή. Την ανάληψη της εξουσίας στο Κοσσυφοπέδιο ακολούθησε η αναχώρηση του νέου σουλτάνου Βαγιαζίτ Α΄ στην Ανατολία με σκοπό την εδραίωση της εξουσίας του στην Ασία και την καταστολή των αντιδράσεων των εμιρδών της Ανατολίας. Βλ. N. Vatin, *L'ascension des Ottomans* (1362-1451), στο *Histoire de l'empire ottoman*, έκδ. Robert Mantran, Fayard 1992, σσ. 37-87, σ. 48-49, όπου ο ερευνητής σημειώνει και την πολύ εύλογη κατά τη γνώμη μου άποψη ότι η ανατροπή του Ιωάννη Ζ΄ το 1390 δεν θα μπορούσε να είχε συμβεί χωρίς την ανοχή (ουδετερότητα) του Βαγιαζίτ Α΄. Για τα γεγονότα αυτά βλ. και St. Reinert, *Palaiologoi* 327. Στην περιοχή της Νότιας Μακεδονίας και της Θράκης κατά την απουσία του Βαγιαζίτ τοποτηρητές των οθωμανικών κατακτήσεων φαίνεται ότι ήταν ο Εβρηνός μπέη και ο Καρά Τιμουρτάς (βλ. E. A. Ζαχαριάδου, Θρύλοι 207, 210). Για τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου βλ. την μονογραφία του R. Mihajiđić, *The Battle of Kossovo in History and in Popular Tradition*, Beograd 1989. — H. Inalcik, *Οθωμανική αυτοκρατορία* 35 κ.ε.

μαρτυρία των τουρκικών πηγών που παραδίδουν ότι η Χριστούπολη δέχτηκε κατόπιν συμφωνίας την είσοδο των κατακτητών, θεωρώ ότι η άλωση της Χριστούπολης το 1390 εμπίπτει στη δεύτερη περίπτωση. Τούτο ερμηνεύει και την ολοσχερή καταστροφή της πόλης. Οι πόλεις που αναγνώριζαν αμαχητί την τουρκική επικυριαρχία δεν υφίσταντο καταστροφή εκ μέρους των κατακτητών, ενώ αντίθετα η αθέτηση των όρων που προέβλεπε η αναγνώριση της οθωμανικής επικυριαρχίας συνεπαγόταν νέα εισβολή και καταστροφή της πόλης⁷³. Όπως φαίνεται και από τη συνέχεια του χειμένου στο βραχύ χρονικό 114, αυτό που τονίζει και θέλει να παραδώσει στη μνήμη των μεταγενεστέρων ο ανώνυμος συντάκτης είναι ότι έλαβε χώρα η καταστροφή της Χριστούπολης. Κατεδαφίστηκαν όλα τα οικήματα της πόλης και σκορπίστηκαν οι κάτοικοί της σε άλλα μέρη. Είναι αμφίβολο εάν πρέπει εννοήσουμε ότι η καταστροφή της Χριστούπολης και η μετοικεσία των κατοίκων της αποτελούσε τιμωρία που στρεφόταν εναντίον του βασιλέως Μανουήλ, ηγεμόνα της Χριστούπολης και υποτελή του σουλτάνου, διότι αυτός συγκρούστηκε με τον ανεψιό του Ιωάννη Ζ', τον προστατευόμενο του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α'⁷⁴. Στην πηγή εξάλλου γίνεται λόγος για συμφορά που οφειλόταν σε κακές πράξεις κάποιων κατοίκων της πόλης: γέγονονεν δὲ τοῦτο τὸ ὀλέθριον κακὸν (η

73. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Ο Συμεών, αρχιεπίσκοπος της πόλης (1416/17-1429) σε λόγο του περιγράφει αναφερόμενος στα γεγονότα του παρελθόντος ότι κατά την είσοδο των κατακτητών στην πόλη καταστράφηκαν ή βεβηλώθηκαν οι ναοί και προπηλακίστηκαν ιερείς. Δεν κάνει όμως καμιά αναφορά σε καταστροφή των ιδιωτικών περιουσιών και πιθανότατα τούτο δεν έγινε, γιατί μετά βέβαια από μακροχρόνια πολιορκία οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης αποφάσισαν να παραδοθούν. Βλ. Συμεών αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, έκδ. D. Balfour, *Politiiko-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica* (1416/17-1429) [Wiener Byzantinischen Studien Band XIII], Wien 1979, B. 8: Λόγος ιστορικός 2. 2 (σ. 42. 26-43. 22) και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Μακεδονία 118.

74. Ο σουλτάνος Βαγιαζίτ Α' πιθανότατα πριν από την αναχώρησή του από την Βαλκανική χερσόνησο το 1389 είχε προσφέρει την υποστήριξή του στον Ιωάννη Ζ'. Βλ. St. Reinert, *Palaiologoi* 310. Η υποστήριξη ήταν προφανώς προσωρινή και στόχος η υποδαύλιση αντιζήλιας στους κόλπους της παλαιολόγειας δυναστείας. Η εξέλιξη των γεγονότων στο επίπεδο των σχέσεων του βασιλέως Μανουήλ με τον σουλτάνο δείχνει ότι μεταξύ των δύο ανδρών δεν υπήρξε δυσαρμονία. Ύστερα από την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη ο Μανουήλ Β' έσπυσε, όπως και ο ανεψιός του Ιωάννης Ζ', στην αυλή του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α'. Οι δύο βασιλείς συμμετείχαν στις εκστρατείες του σουλτάνου εναντίον ελληνικών πόλεων. Η μεγάλη πολεμική τόλημ μάλιστα την οποία επέδειξε ο βασιλέας Μανουήλ στις μάχες προκάλεσε την ευαρέσκεια του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α'. Αναμφίβολα οι Έλληνες βασιλείς συναγωνίζονταν στην απόσπαση της εύνοιας του σουλτάνου αποδεικνύοντας την υπακοή τους προς αυτόν, ενώ οι σχέσεις που ανέπτυσε ο Βαγιαζίτ Α' με καθέναν από αυτούς διαμορφώνονταν αναλόγως προς τα συμφέροντα της οθωμανικής πολιτικής στα Βαλκάνια. Η πολιτική αυτή ευνοούσε την υποδαύλιση συνεχών αντιθέσεων μεταξύ των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και συνεπαγόταν την ταχύτατη τροπή της εύνοιας του σουλτάνου κάθε φορά και σε άλλο πρόσωπο. Για τα ιστορικά γεγονότα βλ. D. M. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες* 458 κ.ε.

καταστροφή της πόλης) διά τινων οίκητόρων τῆσδε τῆς πόλεως κακῶς βεβιωκότων⁷⁵. Ἦταν επομένως οι οικήτορες της πόλης και όχι οι ἄρχοντές της που με τις πράξεις τους επέσυραν την τιμωρία. Και ἦταν, ως φαίνεται, αξιόποινες πράξεις των κατοίκων η σύμπραξη με ένα μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας των Παλαιολόγων. Μια σύμπραξη για την οποία πιθανόν δεν συμφωνούσαν ὅλοι οι κάτοικοι της πόλης φοβούμενοι την τουρκική τιμωρία. Το εἶδος τιμωρίας των κατοίκων της πόλης ἦταν αυτό που ὀρίζε το μουσουλμανικό δίκαιο για τους παραβάτες του καθεστώτος υποτέλειας στα κατακτημένα εδάφη, η καταστροφή. Και αυτό συνέβη και στη Χριστούπολη. Μετά την καταστροφή της Χριστούπολης και τη μετοικεσία των κατοίκων της ακολούθησε σταδιακά η ερήμωση της περιοχής, αν και οι Οθωμανοὶ διατήρησαν ἐκεῖ οχυρωματικά ἔργα, η ὑπαρξη των οποίων μαρτυρεῖται ἀπὸ την πρώτη τριακονταετία του 15ου αι.⁷⁶ Στὴν ἴδια περιοχή, ὅπου ἄλλοτε βρισκόταν η βυζαντινὴ πόλη θα ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ το 16ο αι. η νέα πόλη, η σημερινή ἐλληνική Καβάλα.

Το συμπέρασμα λοιπόν, στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε ὕστερα ἀπὸ την ἐρμηνεία των μαρτυριῶν των πηγῶν, που ἀναφέρονται στην τύχη της Χριστούπολης στο δεύτερο μισό του 14ου αι., εἶναι ὅτι η βυζαντινὴ Χριστούπολη παραδόθηκε στους Τούρκους γαζήδες το ἀργότερο το 1382/1383 και πιθανότατα ὄχι νωρίτερα ἀπὸ το 1380. Η παράδοση ὑπῆρξε ως φαίνεται ἀποτέλεσμα της ἐξάντλησης των πολιτῶν ἀπὸ τις μακροχρόνιες ἐπιδρομές των γαζήδων ἀπὸ το 1373/1374 και πιθανόν και ἀπὸ την πολιορκία της πόλης τους. Μετά την παράδοση η Χριστούπολη ἀποτέλεσε τμήμα του τιμαρίου του Ἐβρενός μπέη στην ἀνατολική Μακεδονία. Ὡστόσο η επαφή της με τη βυζαντινὴ ἐξουσία ἐξακολουθοῦσε να υφίσταται. Κάτοικοι της Χριστούπολης ἀκολούθησαν τον βασιλέα Μανουὴλ Παλαιολόγο στην ἐπίθεση που πραγματοποιοῦσε ἐναντίον του κινηματία ἀνεψιῦ του Ἰωάννη Ζ' Παλαιολόγου. Η ἀπόπειρα αὐτὴ διεῖσδυσης της βυζαντινῆς ἐξουσίας στις κατακτημένες ἀπὸ τους Τούρκους περιοχές τιμωρήθηκε ἀμεσα και η βυζαντινὴ πόλη ἔπαυσε να ὑπάρχει το 1390.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

75. Βλ. *Βραχέα χρονικά* 114, παρ. 1, σ. 683. Πιστεύω ὅτι η διατύπωση αὐτὴ του ἀνῶνυμου συντάκτη διαφοροποιεῖται νοηματικά ἀπὸ τη συνήθη στα βυζαντινά κείμενα της ἐποχῆς ἐκφραση διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν που ἐννοεῖ ὅτι η συμφορὰ της τουρκικῆς κατάκτησης οφειλόταν στην ἀπομάκρυνση των χριστιανῶν ἀπὸ την ὀρθή πίστη και την ἠθική ζωή. Βλ. Σπ. Βρυώνης, *Παρακμή* 362 κ.ε. τις ἀπόψεις των Βυζαντινῶν για την τουρκικὴ κατάκτηση της Μ. Ἀσίας με χαρακτηριστικά ἀποσπάσματα ἀπὸ τις πηγές.

76. Βλ. Φ. Μαλλοῦχου – S. Tufano, Ἡ ἀκρόπολις τῆς Καβάλας, στο *Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχή της*, σσ. 341-349. — Κ. Τσουρῆς, Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα, *ΑΔ* 53¹ (1998) 387-455.

Σπύρου Χρ. Καρύδη

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ

Μέ τή σύντομη αὐτή ἐργασία γνωστοποιεῖται ἡ ἀναληφθεῖσα προσπάθεια κατάρτισης κερκυραϊκῆς προσωπογραφίας τοῦ 15ου αἰ., ἐκτίθενται οἱ λόγοι γιά τούς ὁποίους ἐπιλέχτηκε ὁ συγκεκριμένος τόπος καί χρόνος, περιγράφεται ἐν συντομίᾳ τό διαθέσιμο ὑλικό καί παρουσιάζεται ἡ ἀκολουθούμενη μεθοδολογία στήν ἐπεξεργασία τους. Τέλος, ἐπισημαίνονται οἱ στόχοι στούς ὁποίους ἀποβλέπει ἡ ὅλη προσπάθεια καθώς καί οἱ προοπτικές πού ἀνοίγονται στήν ἔρευνα.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου

Ἡ σύνταξη ἑνός λεξικοῦ προσωπογραφικοῦ γιά συγκεκριμένο τόπο καί συγκεκριμένη χρονική περίοδο ἀποτελεῖ ἔργο σημαντικό γιά τήν τοπική ἱστορία, ἀφοῦ παρέχει τή δυνατότητα στόν ἐρευνητή νά γνωρίσει τά πρόσωπα πού ἔζησαν τότε καί νά διευκρινίσει τίς δραστηριότητες καί τίς σχέσεις τους. Ἀκόμη τοῦ παρέχει τή δυνατότητα νά ἀποτυπώσει τήν κοινωνική δομή τοῦ συγκεκριμένου τόπου καθώς καί τήν κινητικότητα τοῦ πληθυσμοῦ του. Ἡ καταγραφή αὐτή ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅταν ἡ ἐπιλογή τοῦ χρόνου συμπίπτει μέ μιά περίοδο ἔντονων μετακινήσεων πληθυσμῶν. Τότε ἡ σημασία τῆς καταγραφῆς ξεπερνᾷ τά στενά γεωγραφικά της ὅρια καί συνιστᾷ συμβολή στή γνώση τῆς γενικότερης ἱστορίας τῆς περιόδου στήν ὁποία ἀναφέρεται. Ἄλλωστε, ἡ ἱστορία ἑνός τόπου δέν ξεδιπλώνεται ξεκομμένη ἀπό τό γενικότερο πλαίσιο στό ὁποῖο ὁ συγκεκριμένος τόπος εἶναι ἐνταγμένος.

Ἡ προσπάθεια καταγραφῆς τῶν προσώπων πού ἔζησαν καί ἀνέπτυξαν δραστηριότητα στόν χώρο τῆς Κέρκυρας κατά τόν 15ο αἰῶνα σηματοδοτεῖται ἀκριβῶς ἀπό τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ Κέρκυρα κατά τήν περίοδο αὐτή.

Ἡ συγκεκριμένη χρονική περίοδος σημαδεύεται ἀπό τήν τουρκική προέλαση καί τή σταδιακή κατάληψη τῶν ἐλεύθερων ἀκόμη περιοχῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τά γεγονότα αὐτά εἶχαν ὡς συνέπεια τή μετακίνηση πληθυσμῶν πρὸς τούς χώρους, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ Βενετία,

οί όποιοι μπορούσαν νά παράσχουν τήν έπιζητούμενη άσφάλεια. Ή Κέρκυρα, όπως και άλλοι τόποι, δέχτηκε τούς πρόσφυγες αυτούς, οί όποιοι είτε παρέμειναν γιά μικρό χρονικό διάστημα πρίν πάρουν ξανά τό δρόμο γιά τή Δύση, είτε έγκαταστάθηκαν μόνιμα και συγχωνεύτηκαν μέ τό ντόπιο στοιχείο. Άλλωστε ή σημαντική θέση πού κατείχε ή Κέρκυρα στό δίκτυο τών βενετικών κτήσεων έξασφάλιζε συνθήκες ευνόϊκές γιά τόν βιοπορισμό όσων έγκαθίσταντο σέ αυτήν.

Κατά τήν ίδια περίοδο, και κυρίως τό δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, ή Κέρκυρα παρουσιάζει επίσης αξιοσημείωτη πνευματική άνθηση πού ευνόηθηκε και έν πολλοίς καθορίστηκε από τήν έγκατάσταση σέ αυτήν γνωστών λογίων οί όποιοι, διωγμένοι από τόν τόπο τους, έστρεφαν τίσ έλπίδες τους και κατεύθυναν τά βήματά τους πρós τή Δύση. Ή μόνιμη έγκατάσταση όρισμένων από αυτούς στήν Κέρκυρα, όπως γιά παράδειγμα του γνωστού λόγιου Ίωάννη Μόσχου και του γιου του Γεωργίου, κατέστησε αυτήν χώρο καλλιέργειας τών γραμμάτων και τών τεχνών και πόλο έλξης όσων, ντόπιων και ξένων, όρέγονταν τή γνώση¹.

Ειδικότερα γιά τήν κερκυραϊκή προσωπογραφία, ό 15ος αιώνας άποτελεϊ, λόγω τής έλλειψης πηγών γιά τά προηγούμενα χρόνια, τήν περίοδο στήν όποία περιορίζονται οί αναζητήσεις όσων ένδιαφέρονται γιά τήν εμφάνιση τών οικογενειών, ιδιαίτερα τών ευγενών, και τών κλάδων τους.

Τό ύλικό

Τά άνωτέρω φανερώνουν τό έξαιρετικό ένδιαφέρον πού παρουσιάζει ή κατάσταση προσωπογραφικού λεξικού γιά τήν Κέρκυρα του 15ου αϊ. και προιδεάζουν γιά τόν πλούτο τών λημμάτων του. Γιά τήν έπίτευξη όμως ενός τέτοιου έγχειρήματος άπαιτείται ή ύπαρξη επαρκούς ύλικού πλούσιου σέ προσωπογραφικές αναφορές.

Ή προσπάθεια αυτή λίγα χρόνια νωρίτερα θά φαινόταν ούτοπική λόγω τής άνυπαρξίας τών αναγκαίων πηγών. Μέ τήν έρευνά μας όμως στό Ίστορικό Άρχείο τής Κέρκυρας από τό έτος 1993 και έξής άποδείχθηκε ότι ή συγκεκριμένη περίοδος δέν ήταν τόσο φτωχή όσο αρχικά φαινόταν, ή όσο τήν παρουσίαζαν οί ύπάρχοντες κατάλογοι του Άρχείου, αλλά ότι υπήρχε άρκετό ύλικό, τό όποιο μπορούσε νά άποτελέσει τή βάση του έγχειρήματος. Έτσι, σήμερα είμαστε σέ θέση νά πούμε ότι ή προσπάθεια αυτή είναι έφικτή και, ειδικότερα γιά τό δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, πού έχει και ιδιαίτερο ένδιαφέρον, ότι τό σωζόμενο ύλικό είναι

1. Γιά τήν πνευματική κατάσταση στήν Κέρκυρα στό τέλος του 15ου αιώνα βλ. Έλλης Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Κερκυραϊκά*, Άθήνα 1997, σ. 218-237.

τόσο ώστε νά έχουμε μιά ικανοποιητική εικόνα τῆς κερκυραϊκῆς κοινωνίας στήν πόλη καί στά χωριά.

Τό διαθέσιμο ὕλικό περιλαμβάνει: τά ἔγγραφα τῆς Διοίκησης, τά νοταριακά ἔγγραφα, τούς χειρόγραφους κώδικες καί τίς σωζόμενες ἐπιγραφές. Σέ αὐτά προστίθενται καί οἱ ὑπάρχουσες βιβλιογραφικές ἀναφορές καθὼς καί τά σχετικά λήμματα τοῦ Προσωπογραφικοῦ Λεξικοῦ τῶν Παλαιολόγειων χρόνων.

Στά ἔγγραφα τῆς Διοίκησης περιλαμβάνονται τά ἔγγραφα τῆς βενετικῆς δημόσιας διοίκησης, ἐκδεδομένα καί ἀνέκδοτα, καθὼς καί τά λιγοστά ἔγγραφα καί πρακτικά τοῦ Συμβουλίου τῆς Κοινότητος πού σώζονται σέ ἀντίγραφο. Θά πρέπει πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι τό εἶδος αὐτό τῶν ἐγγράφων δέν ικανοποιεῖ πάντοτε τίς ἰδιαίτερες ἀπαιτήσεις μιᾶς προσωπογραφίας, ἀφοῦ αὐτά παρέχουν ἐλάχιστο προσωπογραφικό ὕλικό, παραμένουν ὅμως ἐξαιρετικά σημαντικά γιά τά θέματα στά ὁποῖα ἀναφέρονται καθὼς καί γιά τή γνώση τῶν προσώπων πού κατεῖχαν τά διάφορα ἀξιώματα. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τά ἔγγραφα πού ἀφοροῦν στή λειτουργία τοῦ Συμβουλίου τῆς Κοινότητος, καί ἐιδικότερα τά πρακτικά τῶν συνελεύσεων τοῦ Συμβουλίου, ὅπου ὑπάρχουν κατάλογοι τῶν εὐγεγῶν πού συμμετεῖχαν.

Τό νοταριακό ὕλικό εἶναι τό ἰδανικό εἶδος πρωτογενοῦς ὕλικου, λόγω τῶν πλούσιων προσωπογραφικῶν ἀναφορῶν του. Γιά τήν κατάστρωση τῆς κερκυραϊκῆς προσωπογραφίας, τό θεωροῦμε ὡς τή βάση γιά τήν καταγραφή τῶν προσώπων καί τῶν σχέσεών τους, ἀφοῦ στήν Κέρκυρα ἡ συνήθεια τῆς προσφυγῆς στόν νοτάριο γιά κάθε δικαιοπραξία ἦταν ἐξαιρετικά διαδεδομένη.

Γιά τήν περίοδο ἕως καί τό ἔτος 1470 ὁ ὄγκος τῶν νοταριακῶν πηγῶν εἶναι ἐξαιρετικά μικρός. Παρότι γνωρίζουμε τά ὀνόματα σημαντικοῦ ἀριθμοῦ νοταρίων², ἐν τούτοις τό ὕλικό πού ἔχει διασωθεῖ εἶναι ἐλάχιστο καί συνίσταται σέ σκόρπιες πράξεις γνωστές ἀπό ἀντίγραφα καμωμένα εἴτε ἀπό τούς ἴδιους τούς συντάκτες νοταρίους εἴτε ἀπό ἄλλους μεταγενέστερους. Ἡ ἔλλειψη αὐτῇ ὀφείλεται κυρίως στήν καταστροφή μεγάλου τμήματος τῶν νοταριακῶν ἀρχείων κατὰ τίς τουρκικές πολιορκίες τῆς πόλης τῆς Κέρκυρας τά ἔτη 1537 καί 1716. Ἀπό τίς πράξεις πού ἔχουν ἐντοπιστεῖ οἱ περισσότερες ἔχουν ἐκδοθεῖ³, ἄλλες ὅμως παραμένουν ἀνέκδοτες.

2. Βλ. κατάλογο νοταρίων εἰς Σπ. Ἀσωνίτη, *Τρία κερκυραϊκά νοταριακά ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1398-1458, Ἐφα καί Ἐσπέρια* 1 (1993) 34-38.

3. Σπ. Καρύδη, *Ἀντίγραφα νοταριακῶν πράξεων τοῦ 15ου αἰ. στά κατάστιχα τοῦ Κερκυραίου νοταρίου ἱερέα Σταματίου Κοντομάρη, Παρνασσός* 41 (1999) 157-158, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

Γιά τήν τελευταία τριακονταετία τοῦ 15ου αἰώνα οἱ πηγές εἶναι πλουσιότερες, ἀφοῦ ἔχουν διασωθεῖ τμήματα νοταριακῶν καταστίχων. Ἀναφέρουμε τό ἀποδιδόμενο στόν νοτάριο Ἰωάννη Χονδρομάτη φυλλάδιο πράξεων τῶν ἐτῶν 1472-1473⁴. Ἐπίσης τό ἀποτελούμενο ἀπό 13 φύλλα σπάραγμα καταστίχου τοῦ νοταρίου Θεοδώρου Βρανιανίτη τοῦ ἔτους 1479⁵, καθὼς καί το δίφυλλο μέ νοταριακές πράξεις ἀγνώστου νοταρίου τῶν ἐτῶν 1488-1489⁶. Τό σημαντικότερο ὁμως ὕλικό προέρχεται ἀπό τό κατάστιχο πράξεων τοῦ νοταρίου Γεωργίου Μόσχου, πού ἀποτελεῖται ἀπό 201 φύλλα καί καλύπτει τό διάστημα 1496-1498. Ὁ ἐντοπισμός τοῦ καταστίχου αὐτοῦ ἔγινε τό 1993 καί ἀπό τότε δρομολογήθηκε ἡ ἐκδόσή του⁷. Τέλος, μέ τήν ἐλαφρά ἐπέκταση τῶν ἔσχατων χρονικῶν ὁρίων τῆς καταγραφῆς παρέχεται ἡ δυνατότητα ἐκμετάλλευσης καί τοῦ ἐμφανῶς πλουσιότερου ἀρχεακοῦ ὕλικου τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 16ου αἰώνα. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο στίς πηγές προστίθενται τμήματα ἀπό τά κατάστιχα τῶν νοταρίων Ἐμμανουήλ Τοξότη, Πέτρου Σπόγγου, Κωνσταντίνου Μοναστηριώτη, Ἀρσενίου Ἀλεξάκη καί Φίλιππου Κατωμέρη, ἐκ τῶν ὁποίων τά δύο τελευταῖα ἔχουν πρόσφατα ἐκδοθεῖ⁸.

Πέραν τούτων, ἡ ἀναζήτηση πληροφοριῶν ἐκτείνεται ἐπίσης στούς Κερκυραίους γραφεῖς καί ἀντιγραφεῖς κωδίκων, καθὼς καί στά γνωστά χειρόγραφα πού γράφτηκαν στήν Κέρκυρα ἢ σέ ἐκεῖνα τῶν ὁποίων οἱ κάτοχοι ἦταν Κερκυραῖοι, καί τά ὁποῖα περιλαμβάνουν σημειώματα πού μποροῦν νά ἀξιοποιηθοῦν. Αὐτό σημαίνει τήν ἀποδελτίωση τῶν ὑπαρχόντων καταλόγων γραφῶν καί τήν ἀξιοποίηση τῶν καταλόγων τῶν χειρογράφων, ὅπου αὐτοί παρέχουν ἀναλυτική περιγραφή.

4. Ἰω. Κονιδάρη – Γ. Ροδολάκη, *Οἱ πράξεις τοῦ νοταρίου Κέρκυρας Ἰωάννη Χονδρομάτη (1472-1473), Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 32 (1996) 139-205.

5. Σπ. Καρύδη, *Θεοδώρου Βρανιανίτη δημόσιου νοταρίου πόλεως καί νήσου Κερκύρας οἱ σωζόμενες πράξεις (1479-1516)*, Ἀθήνα 2001.

6. Δημ. Καρύδη, *Νοταρικές πράξεις Κορυφῶν (1488-1489)*, *Περὶ Ἱστορίας* 3 (2001) 79-93.

7. Γιώτας Τζιβάρια – Σπ. Καρύδη, «Ἐγὼ Γεώργιος ὁ Μόσχος δημόσιος νοτάριος τῶν Κορυφῶν ἔγραψα», *Ἱστωρ* 6 (1993) 19-27.

8. Δήμητρας Καραμπούλα – Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, *Οἱ πράξεις τοῦ νοταρίου Δουκάδων Κέρκυρας Ἀρσενίου Ἀλεξάκη, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 34 (1998) 9-126. — Λυδίας Παπαρρήγα – Γ. Ροδολάκη – Δήμητρας Καραμπούλα, *Οἱ πράξεις τοῦ νοταρίου Καρουσάδων Κέρκυρας πρωτοπαπᾶ Φίλιππου Κατωμέρη (1503-1507), Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 33 (1997) 9-436.

Μεθοδολογία

Τό ζητούμενο σέ μιά προσωπογραφία είναι ή καταγραφή καί εύρετη-
ρίαση τῶν ἀπαντωμένων προσώπων καί συνάμα ή ἀποδελτίωση ὅλων
τῶν διαθέσιμων πληροφοριῶν καί ή συσχέτισή τους, ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ ή
διευκρίνιση τῶν συγγενικῶν, ἐμπορικῶν, μορφωτικῶν καί ἄλλων σχέσεων
τῶν συγκεκριμένων προσώπων μέ τό περιβάλλον τους. Ἐχοντας ὑπόψη
τά ἀνωτέρω, καθορίστηκαν οἱ ἀκόλουθοι κανόνες γιά τήν ἀποδελτίωση
καί ἐπεξεργασία τοῦ διαθέσιμου ὕλικου:

1. Ἡ καταγραφή περιλαμβάνει τά πρόσωπα τοῦ 15ου αἰώνα γιά τά
ὁποῖα ὑπάρχουν πληροφορίες. Τά χρονικά ὅρια ὅμως τῆς καταγραφῆς
διευρύνονται ἐλαφρά γιά νά συμπεριλάβουν τίς λιγοστές προσωπογρα-
φικές ἀναφορές τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰώνα, καθῶς καί ἐκεῖνες τῶν
ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα μέ συμβατικό ἔσχατο χρονικό ὅριο τήν πρώτη
δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα. Μέ τή διεύρυνση αὐτή τῶν χρονικῶν ὁρίων
ἐπιδιώκεται ή συμπερίληψη στόν κατάλογο ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερου
ἀριθμοῦ προσώπων τά ὁποῖα γεννήθηκαν, ἐνηλικιώθηκαν καί δραστηριο-
ποιήθηκαν μέσα στά χρονικά ὅρια πού θέσαμε. Ἀλλωστε τά βιογραφού-
μενα πρόσωπα τοῦ 15ου αἰώνα συνεχίζουμε νά τά παρακολουθοῦμε,
ὅπου καί ὅποτε αὐτό εἶναι δυνατό, ἕως τόν θάνατό τους.

2. Ἀποδελτιώνονται ὅλα τά ἔγγραφα, ἐκδεδομένα καί ἀνέκδοτα,
καθῶς καί οἱ σχετικές μελέτες. Στήν καταγραφή περιλαμβάνονται ὅλα τά
πρόσωπα πού ἀναφέρονται στίς πηγές ὡς μόνιμοι κάτοικοι τοῦ νησιοῦ,
καθῶς καί ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι γιά κάποιο χρονικό διάστημα συνέδεσαν
τίς τύχες τους μέ τόν τόπο καί τῶν ὁποίων ή δραστηριότητα ἔχει ἀπο-
τυπωθεῖ στίς πηγές. Μέ τήν ἔννοια αὐτή συμπεριλαμβάνονται καί ἀπο-
δελτιώνονται, γιά παράδειγμα, καί ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ἔμποροι τῆς ἀπέναντι
ἡπειρωτικῆς ἀκτῆς οἱ ὁποῖοι συνάπτουν συμβόλαια στούς νοταρίους τῆς
Κέρκυρας.

3. Γιά τό καθένα ἀπό τά καταγραφόμενα πρόσωπα, πέραν τῆς
ἀρχειακῆς ἢ βιβλιογραφικῆς ἐπισήμανσης, παρέχονται συνοπτικά ὅλα
ἐκεῖνα τά στοιχεῖα τά ὁποῖα τό ἀφοροῦν, ἔτσι ὥστε τό κάθε λῆμμα νά
ἀποτελεῖ, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ, σύντομο βιογραφικό σημείωμα.

4. Τά ὀνόματα στόν συγκροτούμενο κατάλογο δίνονται μέ ἀλφα-
βητική σειρά σύμφωνα μέ τό ἐπώνυμο τοῦ καθενός. Στήν περίπτωσι πού
δέν δηλώνεται ἐπώνυμο, ἀλλά τό πρόσωπο προσδιορίζεται μέ διαφορε-
τικό τρόπο, ὅπως μέ τό πατρώνυμο ἢ τό μητρώνυμο ἢ μέ ἄλλον προσδιο-
ρισμό τῶν γονέων του, ή ταξινόμηση γίνεται σύμφωνα μέ τό βαπτιστικό
ὄνομα.

5. Γιά τά ὀνόματα στά ὁποῖα ὑπάρχει ἐπώνυμο καί παρώνυμο, στήν

ταξινόμηση προτιμᾶται τό πρῶτο, ἐνῶ τό παρώνυμο, ἐφόσον στά ἐπόμενα χρόνια ἀπαντᾷ καί ὡς ἐπώνυμο, καταγράφεται στήν οἰκεία θέση καί γίνεται ἀπλῶς παραπομπή στά ὀνόματα στά ὁποῖα ἀναφέρεται.

6. Ὅσες προσωπογραφικές ἀναφορές εἶναι ἐλλιπεῖς σέ τέτοιο βαθμό ὥστε νά εἶναι ἀδύνατη ὁποιαδήποτε συσχέτισή τους, καταγράφονται σέ ξεχωριστή ἐνότητα. Τέτοιου εἴδους ἀναφορές ὑπάρχουν, γιά παράδειγμα, στίς περιγραφές τῶν πλησιασμῶν ἀκινήτων, ὅπου τό ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη γειτονικοῦ κτήματος ἢ κατοικίας δηλώνεται μόνο μέ τό βαπτιστικό ὄνομα ἢ τό ἐπώνυμο ἢ μόνο μέ τό παρώνυμο.

7. Τά γυναικεῖα ὀνόματα διακρίνονται ἀπό τά ἀνδρικά καί συγκροτοῦν ξεχωριστό κατάλογο. Οἱ γυναῖκες ἐμφανίζονται στίς πηγές κυρίως μέ τά βαπτιστικά τους ὀνόματα καί μέ τήν ἐπεξηγηματική παράθεση τοῦ ὀνόματος τοῦ πατέρα τους καί τοῦ συζύγου ἢ τῶν συζύγων τους, ἢ ἀκόμη μέ τό ἐπώνυμο τοῦ συζύγου τους⁹. Γιά τόν λόγο αὐτόν προτιμᾶται ἡ παρουσίαση καί ταξινόμηση τῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων τῶν γυναικῶν καί ἀποφεύγεται ἡ ταξινόμησή τους σύμφωνα μέ κάποιον ἐπώνυμο, διότι οὔτε τό πατρικό οὔτε ἐκεῖνο τοῦ συζύγου τους ἀποτελοῦσε μόνιμο χαρακτηριστικό τους, ἀφοῦ τό πρῶτο χανόταν μετά τόν γάμο τους καί τό δεύτερο ἔπαυε νά ἐμφανίζεται μετά τόν δεύτερο γάμο τους.

Τό δελτίο

Στήν ἐπιλογή τοῦ δελτίου καταγραφῆς τῶν στοιχείων λάβαμε ὑπόψη τό χρησιμοποιούμενο δελτίο τοῦ Προσωπογραφικοῦ Λεξικοῦ τῶν Παλαιολόγειων χρόνων, ἡ τελική του ὁμως σύνθεση ὑπαγορεύτηκε ἀπό τό ὕλικο πού εἶχαμε στή διάθεσή μας.

Στό δελτίο περιλαμβάνεται:

1. Ὁ αὐξων ἀριθμός.
2. Τό καθιερωμένο ὀνοματεπώνυμο τοῦ προσώπου.
3. Οἱ διαφορετικές γραφές τοῦ ὀνόματος ἢ τοῦ ἐπωνύμου του.
4. Τά χρονολογικά ὅρια μέσα στά ὁποῖα ἐντοπίζεται ἡ παρουσία του.
5. Οἱ τίτλοι πού τό συνοδεύουν.
6. Ὁ τόπος καταγωγῆς ἢ διαμονῆς του.
7. Ἡ ἐπαγγελματική του δραστηριότητα.
8. Τό βιογραφικό σημεῖωμα, ὅπου ἐκτίθενται οἱ ὑπάρχουσες πληρο-

9. Σημειώνουμε γιά παράδειγμα τή Σταματού, ἡ ὁποία σέ νοταριακή πράξη τῆς 16ης Ἰανουαρίου 1398 δηλώνεται ὡς σύζυγος σέ πρῶτο γάμο τοῦ ποτέ Ἀνδρέα Βουινιώτη καί σέ δεύτερο γάμο τοῦ ποτέ Θεόδωρου Φεδρίκου. Στήν ἴδια πράξη ἡ συμβαλλόμενη Εὐμορφία δέ Ἀλταβήλα, σύζυγος τοῦ Ἰωάννη Καβάσιλα, διατηρεῖ τό ἐπώνυμο τοῦ πρώτου συζύγου της Γουλιέλμου δέ Ἀλταβήλα (Σπ. Ἀσωνίτη, δ.π., σ. 18).

φορίες για τη ζωή και τη δράση του, οι συγγενικοί του δεσμοί καθώς και οι σχέσεις του με άλλα πρόσωπα.

9. Η καταγραφή των πηγών, και της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Στις περιπτώσεις έλλιπων αναφορών καταγράφεται μόνον το όνομα σε αλφαβητική σειρά, ο τόπος και η αρχειακή ή βιβλιογραφική παραπομπή στην οποία αναφέρονται.

Εκτιμήσεις και προοπτικές

Τό διαθέσιμο υλικό του 15ου αιώνα παρέχει πληροφορίες για την πόλη, τα προάστια και τα χωριά. Η αντιπροσώπευση όμως των ένοπλων αυτών δέν είναι ανάλογη των αντίστοιχων πληθυσμών, έπειδή οι πηγές άφορουν περισσότερο στους κατοίκους της πόλης και των προαστίων παρά στους κατοίκους των χωριών. Ο λόγος της έμφάνισης αυτής όφείλεται άποκλειστικά στη φύση των πηγών και ιδιαίτερα των νοταριακών έγγραφων, τά όποια προέρχονται άπό νοταρίους οι όποιοι άσχοϋσαν τό έπάγγελμα στην πόλη. Είναι έξάλλου γνωστό ότι κατά τον 15ο αιώνα άπαγορεύτηκε άπό τη βενετική Διοίκηση ή άσκηση του νοταριανού έπαγγέλματος άπό νοταρίους της υπαίθρου και περιορίστηκε ή άσκησή του μόνον σε εκείνους της πόλης¹⁰. Στην άνιση αυτή αντιπροσώπευση συνετέλεσε και ή συνήθης πελατεία των νοταρίων, των όποιων έχουν διασωθει πράξεις και κατάστιχα, άφου αυτοί ήταν νοτάριοι προτιμώμενοι άπό τον έμπορικό κόσμο της πόλης, οι δέ πράξεις τους άφορουν κυρίως σε συνομολογήσεις δανείων για έμπορική έκμετάλλευση, άναγνωρίσεις και άποπληρωμές χρεών, διαθήκες κ.λπ.

Άντίθετα, άπό τίς άρχές του 16ου αιώνα ή γνώση των όνομάτων και των έπωνύμων καθώς και της δραστηριότητας των προσώπων πού διαβιούν στά χωριά είναι έμφανώς καλύτερη, άφου έχουν διασωθει κατάστιχα νοταρίων των χωριών. Τό υλικό όμως αυτό και τά πρόσωπα πού άφορά βρίσκονται στό έσχατο χρονικό όριο της καταγραφής.

Άναφορικά μέ τον αριθμό των καταγεγραμμένων προσώπων, πρόσ τό παρόν δέν μπορούν νά δοθούν στοιχειά. Είναι γεγονός όμως ότι οι καταγεγραμένοι άποτελούν μικρό ποσοστό του πληθυσμού του νησιού, ό όποιος περί τά τέλη του 15ου αιώνα άνερχόταν σε περίπου 37.000¹¹ κατοίκους άπό τους όπούς οι 1.805 ήταν κάτοικοι του κάστρου και οι

10. Σπ. Άσωνίτη, δ.π., σ. 13.

11. Ίω. Δόικα, Άπογραφή πληθυσμού της Έπτανήσου, Δελτίο Άναγνωστικής Έταιρείας Κερκύρας 14 (1977) 140. Για τον πληθυσμό της Κέρκυρας στις άρχές του 16ου αιώνα βλ. Γ. Πλουμίδη, Οι βενετοκρατούμενες έλληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), Ίωάννινα 1974, σ. 41.

13.930 κάτοικοι του ατείχιστου πόργκου¹². Δέν χωρεῖ ὅμως ἀμφιβολία ὅτι οἱ καταγραφόμενοι ἀποτελοῦσαν τὰ πλέον ἐνεργὰ μέλη τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ μέ ἔντονη δραστηριότητα, τὰ ἔχνη τῆς ὁποίας ἔχουν ἀποτυπωθεῖ στίς πηγές.

Πέρα ἀπό τίς ἀνωτέρω παρατηρήσεις καί περιορισμούς, θεωροῦμε ὅτι ἡ καταγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν κατοίκων τῆς Κέρκυρας κατὰ τόν 15ο αἰῶνα, καθὼς καί ὅσων ξένων ἐγκαταστάθηκαν στό νησί ἢ περαστικοί ἄφησαν τὰ ἔχνη τῆς παρουσίας τους στό ἔγγραφο τῆς ἐποχῆς, ἔχει ξεχωριστή σημασία διότι μέ τήν καταγραφή αὐτή ἐπιτυγχάνεται ἡ σκιαγράφηση μιᾶς σημαντικῆς καί ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσας περιόδου στή διαμόρφωση τῆς κερκυραϊκῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό ἔντονες ἀνακατατάξεις ὀφειλόμενες στίς ἰδιαιτερότητες τῆς ἐποχῆς καί στήν ἱστορική συγκυρία.

Ἡ καταγραφή αὐτή, εἰδικότερα, θά συμβάλει στή διάκριση τῶν γηγενῶν οἰκογενειῶν πού ἐμφανίζονται σέ ὅλον τόν 15ο αἰῶνα, ἢ τῶν ὁποίων μέλη ἐντοπίζονται στό ἔγγραφο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ αἰῶνα, ἀπό τίς νέες οἰκογένειες πού ἐγκαταστάθηκαν ἀργότερα. Μέ τόν τρόπο αὐτόν ἐλπίζουμε ὅτι θά γίνουν γνωστά τὰ ὀνόματα τῶν οἰκογενειῶν πού ἦλθαν στό νησί κατὰ τό δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰῶνα, θά καταγραφοῦν τὰ πρῶτα μέλη τους, ἡ δραστηριότητά τους καί οἱ σχέσεις πού ἀνέπτυξαν μέ τό ντόπιο στοιχεῖο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὀρισμένες ἀπό τίς σημαντικότερες οἰκογένειες τῆς Κέρκυρας θεωρεῖται ὅτι ἦλθαν καί ἐγκαταστάθηκαν στό νησί κατὰ τήν περίοδο αὐτή, ὅπως γιά παράδειγμα οἱ οἰκογένειες Βούλγαρη, Μόσχου, Ράλλη καί Τριβῶλη.

Ἐπίσης ἡ καταγραφή αὐτή θά συμβάλει στή διόρθωση βεβαιοτήτων τοῦ παρελθόντος, πού ὀφείλονταν κυρίως στήν ἔλλειψη ὕλικου καί στή μῆ συστηματική μελέτη τοῦ ὑπάρχοντος. Σημειώνουμε ὡς παράδειγμα τὰ πρῶτα συμπεράσματα πού ἀναφέρονται στήν οἰκογένεια Μόσχου, γιά τήν ὁποία ποικίλα ἔχουν γραφεῖ στό παρελθόν ὀφειλόμενα στήν ἄγνοια τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὁμώνυμων οἰκογενειῶν πού ὑπῆρχαν καί δροῦσαν στό νησί στό τέλος τοῦ 15ου αἰῶνα. Σήμερα, χάρη στό νέο ὕλικό πού ἔρχεται στό φῶς, εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε ὅτι, κατὰ τήν τελευταία τριακονταετία τοῦ 15ου καί ἕως τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα, ὑπῆρχαν στή πόλη τῆς Κέρκυρας τουλάχιστον τρεῖς οἰκογένειες μέ τό ἐπώνυμο Μόσχος, μία ἐκ τῶν ὁποίων ἦταν καί ἐκεῖνη τοῦ γνωστοῦ λογίου Ἰωάννη Μόσχου. Αὐτές δραστηριοποιοῦνται σέ διαφορετικούς τομεῖς καί ἀφήνουν τὰ ἔχνη τους εὐκρινῶς στίς πηγές, ἡ μεταξύ τους σχέση ὅμως δέν εἶναι ἀκόμη γνωστή. Κάποιες πάντως ἀπό αὐτές συνδέονται μέ συγγενικούς

12. Ἑλλης Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, ὁ.π., σ. 15, σημ. 3.

δεσμούς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἴδιων βαπτιστικῶν ὀνομάτων.

Ἡ καταγραφή τῶν ὀνομάτων θά παράσχει ἀκόμη ἄφθονο ὕλικό γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ τόπου, θά συμβάλει στὴ διόρθωση τῶν ἐπισκοπικῶν καὶ πρωτοπαπαδικῶν καταλόγων, θά καταστήσει γνωστὲς σημαντικὲς ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες πού μέ τὴν παρουσία τους στά ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα τῆς Ὁρθόδοξης καὶ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας σημάδεψαν τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς τους.

Ἀκόμη θά παράσχει πλούσιο ὕλικό γιὰ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Κέρκυρας, τὰ ὀνόματα τῶν ἀσχολουμένων μέ τὸ ἐμπόριο, τὴν ἐν γένει δραστηριότητά τους, τὰ εἰδικότερα ἐνδιαφέροντά τους, καθὼς καὶ τίς ἐμπορικὲς καὶ οἰκονομικὲς τους σχέσεις τόσο μέ πρόσωπα τοῦ στενοῦ κερκυραϊκοῦ περιβάλλοντος ὅσο καὶ μέ ξένους.

Τέλος, ἡ μορφή τοῦ δελτίου πού ἐπιλέχτηκε, παρέχει τὴ δυνατότητα γιὰ περαιτέρω ἀξιοποίηση τοῦ καταγραφόμενου ὕλικου. Ἐτσι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα τῆς ξεχωριστῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐπωνύμων καὶ τῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων, ἡ ποσοτικὴ ἀνάλυση τῶν ὁποίων ἀναμένεται νὰ δώσει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴ συχνότητά τους στὴν Κέρκυρα τοῦ 15ου αἰώνα, καὶ τίς ὀνοματολογικὲς προτιμήσεις τῶν κατοίκων της. Ἀνάλογα ἀξιοποιήσιμα εἶναι καὶ τὰ πεδία καταχώρισης τῶν τόπων καταγωγῆς ἢ διαμονῆς καὶ τῶν χρονικῶν ὁρίων μέσα στά ὁποῖα ἀπαντοῦν τὰ καταγραφόμενα ὀνόματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν ποσοτικὰ στοιχεῖα γιὰ συγκεκριμένους χρονικὲς περιόδους, ἐνῶ, τέλος, ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἀναμένεται νὰ προκύψουν γιὰ τὴ γυναικεῖα παρουσία στίς πηγές τοῦ 15ου αἰώνα.

Κλείνοντας, ὀφείλω νὰ ἐπισημάνω ὅτι τὸ ἔργο βρίσκεται στὴν ἀρχὴ του γι' αὐτὸ καὶ κάθε πρόταση, παρατήρηση καὶ ὑπόδειξη εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐπιθυμητή.

Ἀθήνα

LA GENÈSE DE L'ÉGLISE EN CROIX GRECQUE INSCRITE

La genèse de l'église en croix grecque inscrite, peut-être l'église la plus caractéristique de l'architecture byzantine semble être une question encore ouverte, et la phrase de Richard Krautheimer «the further history of the type remains to be established»¹, est, je pense, toujours actuelle. Les tentatives faites pour rattacher les églises en croix grecque inscrite à des bâtiments romains de la dernière période des régions orientales (Praetorium de Phaena (Musmiyeh) et mausolée de Qasr el Nuwaigis) ou à des temples du feu zoroastriques (Strzygowski, Erdmann et Wright), n'ont pas abouti à des conclusions claires ou convaincantes. En tout cas, il est absolument sûr que dans les diverses régions de l'Empire Byzantin, la voie suivie par les architectes n'a pas toujours été la même, bien que le problème ait été le même: c'est-à-dire le soutènement et le contrefort d'une coupole sur un carré à quatre supports. Enfin, les solutions données en Arménie, où l'église en croix grecque inscrite est connue dès la première moitié du VIIe siècle², en Asie Mineure³ et dans la Péninsule Balkanique, ont été complètement différentes.

Pour la Grèce Balkanique et vraisemblablement pour l'île de Chypre (où se trouve l'église de Saint-Jean Lampadistès et celle de Saint-Georges à Sotira), on croit en général que l'église en croix grecque inscrite est formée par la combinaison du type en croix libre et de la basilique à trois nefs voûtées en berceau et à piliers (basiliques orientales). C'était l'opinion de Gabriel Mil-

1. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth Middlesex 1965, p. 246.

2. L'église de Gaiané à Wagharchapat (Edchmiadjin) est datée de 630, la Cathédrale de Mren de 639-641, et l'église tétraconque de Bagaran de 624-641; ces deux derniers monuments se trouvent en Turquie orientale (P. Cuneo, *Architettura Armena dal Quarto al Diciannovesimo Secolo*, Roma 1988, pp. 94-95, 630-631, 632-635, avec toute la bibliographie antérieure).

3. La genèse de l'église en croix grecque inscrite à Constantinople et en Asie Mineure, a suivi des voies différentes. A Constantinople le type est, peut-être, l'évolution des églises inscrites dans un carré (type de Hosios David de Thessalonique), tandis qu'en Asie Mineure le problème est plus compliqué. En principe il ne faut pas exclure des influences de l'Arménie, où dès la première moitié du VIIe siècle la croix grecque inscrite est bien connue (supra, n° 2). En outre il y a plus de quatre-vingts ans qu'a été supposé vraisemblable la genèse du type en Asie Mineure même, vraisemblance examinée continuellement avec une attention majeure [Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικά Μνημεία της Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήναι 1920, σ. 42. — Γ. Δημητροκάλλη, *Οἱ Σταυροειδῆς Ἐγγεγραμμένοι Ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήναι 1978², σ. 14-20 (mais cfr. les observations de N. Thierry à BZ 74 (1981) 92-93), C. Mango – I. Sevčenko, *Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara*, DOP 27 (1973) 273].

ler⁴, soutenue par la suite et développée par Maria Sotiriou⁵, enfin devenue une théorie prépondérante acceptée par la plupart des byzantinistes⁶. Selon M. Sotiriou, la combinaison de deux types a été réalisée en Grèce méridionale et nous a donné les églises en croix grecque inscrite à plan transitoire⁷ (aussi appelées églises en croix grecque et à trois nefs, ou archaïques). De ces

4. G. Millet, *L'Ecole Grecque dans l'Architecture Byzantine*, Paris 1916, pp. 84-85. A dire vrai, Millet n'a pas parlé de la genèse de la croix grecque inscrite par la combinaison de la croix libre et de la basilique voûtée en berceau. Simplement, décrivant l'église de Scripou, il a dit: «Elle est basilique par ses bas-côtes, voûtés d'un long berceau et ouverte sur le transept; elle rappelle la croix libre par les hautes parois pleines qui isolent le vaisseau central». Cette description a conduit à la suite M. Sotiriou, à développer sa théorie.

5. M. Σωτηρίου, 'Ο Ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας, *Αρχαιολογική Έφημερίς* (1931) 119-157, πρβλ. της αὐτῆς, *Τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκης Ἀθηνῶν, Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 2 (1960-61) 115.

6. A titre indicatif: Α. Ὁρλάνδου, *Ἡ Παναξιότισσα τῆς Γαυρολίμνης, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 1 (1935) 124. — Τοῦ αὐτοῦ, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*, *ibid*, 9 (1961) 6. — Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 388. — Στ. Πελεκανίδου, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, *Θεσσαλονίκη* 1960, σ. 17-18. — Ν. Μουτσοπούλου, *Ἡ Παλαρχώρα τῆς Αἰγίνης*, Ἀθῆναι 1962, σ. 149. — Wl. Sas-Zalociecky, *Die Byzantinische Kunst*, Berlin 1963, S. 43, 48 — Ch. Delvoye, *L'Art Byzantin*, Paris 1967, pp. 201-202. — Γ. Δημητροκάλλη, *Οἱ Σταυροειδεῖς Ἐγγεγραμμένοι Ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθῆναι (1967) 1978², σ. 11, Π. Βοκοτοπούλου, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, *Θεσσαλονίκη* 1975, σ. 117. — Eust. Stikas, *L'Eglise Byzantine de Scripou (Orchoménos) en Béotie, XXIIe Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* (1975), pp. 395-396. — Ν. Γκιολέ, *Βυζαντινὴ Ναοδομία 600-1204*, Ἀθῆναι 1987, σ. 40-41, 109.

Sur les opinions et sur les hypothèses différentes de l'origine typologique de l'église de Scripou, v. Δ. Πάλλα, *Ἡ Παναγία τῆς Σκριπούς ὡς μετάπλαση τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς σὲ Μεσαιωνικὴ Βυζαντινὴ, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Ἑτεροελλαδικῶν Μελετῶν* 6 (1990) 11-16, tandis que l'auteur lui-même a soutenu que «l'architecture de ce monument béotien provient de la tradition architecturale locale de basiliques à transept» (p. 66).

7. Bien que le terme μεταβατικός (=transitoire) ne détermine pas et ne fixe pas la forme et les particularités architecturales de ce type, le terme a été établi (Π. Βοκοτοπούλου, *ἐνθ'* ἄνωτ., σ. 116-117. — Ν. Γκιολέ, *ἐνθ'* ἄνωτ., σ. 40-41, 109-117. — Χ. Δημητροπούλου, *Οἱ Ἐκκλησίαι τῆς Κέας*, *Θεσσαλονίκη* 1983, σ. 380. — Ν. Ζία, *Πρωτόθρονη στὸ Χαλκί, «Βυζαντινὴ Τέχνη στὴν Ἑλλάδα: Νάξος»*, Ἀθῆναι 1989, σ. 31. — Ν. Νικονάνου, *Βυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393*, Ἀθῆναι 1979, σ. 150). Un terme plus ancien et plus clair est τρίκλιτος σταυροειδῆς ἔγγεγραμμένος (=église à croix grecque inscrite et à trois nefs), préféré par les architectes (Ι. Κουμανούδη, *Ἡ Λαϊκὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Νήσου Θήρας, Τεχνικὰ Χρονικὰ* (ἐπιστημονικὴ ἔκδοσις), XXXVI (1959) 504, 505. — Γ. Δημητροκάλλη, *Ὁ Ναός τοῦ Ἀγίου Μάμαντος στὴν Ποταμὶὰ Νάξου, Τεχνικὰ Χρονικὰ* (γενικὴ ἔκδοσις) 220 (Νοέμβριος 1962) 50. — Ν. Μουτσοπούλου — Γ. Δημητροκάλλη, *Γεράκι. Οἱ Ἐκκλησίαι τοῦ Οἰκισμού, Θεσσαλονίκη* 1981, σ. 140. — Γ. Ντέλλα, *Οἱ Σταυροθολιακὲς Ἐκκλησίαι τῆς Μεσαιωνικῆς Ρόδου, Ρόδος 2400 Χρόνια* (Διεθνὲς Συνέδριο, 24-29.10.1993) τόμ. Β', Ρόδος 2000, σ. 352). La professeure Mme Th. Chatzidakis utilise également les deux termes (Ἡ Παναγία τῆς Κιτριανῆς. Ἐνα Ἀγνωστο Βυζαντινὸ Ἐκκλησάκι στὴ Σίφνο, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου*, Σίφνος 25-28.6.1998, τόμ. Β', Ἀθῆναι 2001, σ. 211, ὑποσ. 25).

églises, l'église de la Dormition de la Vierge à Orchoménos (Scripou) de Béotie, érigée, selon une inscription datée sur marbre, en 873/ 74, par un Léon Protospathaire καὶ ἐπὶ τῶν οἰκιακῶν, c'est-à-dire qu'il était un dignitaire de la Cour Byzantine, dont le siège se trouvait à Constantinople⁸, avait été considérée comme la plus ancienne. Dans ce monument, grâce à la saillie des deux branches latérales de la croix, la contribution supposée du type de la croix libre pour la formation des églises à plan transitoire était claire et apparente (fig. 1).

S'opposant à ces opinions, Richard Krautheimer, ignorant l'histoire et peut-être mû par des intentions non philhelléniques, a accepté que ces églises transitoires étaient une création de l'architecture de la Grande Bulgarie(!), en considérant l'église de Scripou comme un exemplaire isolé en Grèce méridionale⁹. Inter alia, il écrit: «Nor can the roots of Scripu be found in Greece... In the ninth century the church of Scripu is unique in Greece»¹⁰. Il est très curieux que, quand le —sans aucune doute— grand byzantiniste Krautheimer formulait son opinion (1965) sur l'église de Scripou, en Grèce méridionale sept monuments semblables avaient été étudiés et publiés par l'éminent A. Orlandos (1961)¹¹ et G. Dimitrokallis (1962)¹². Il est assez curieux que dans la quatrième édition du livre de Krautheimer (1986), révisé par lui-même et par Slobodan Ćurčić, les mêmes choses sont répétées¹³. Il est à noter qu'en

8. Π. Βοκοτοπούλου, ἔνθ' ἄνωτ., Θεσσαλονίκη 1992², σ. 247. — E. Stikas a écrit que le Protospathaire Léon était général de la Grèce [du Sud] qu'il avait son siège à Thèbes (op.cit., p. 400), mais je ne sais pas si cela est bien fondé.

9. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth Middlesex 1965, pp. 223-224. Critiques et contradictions plus vastes sur la thèse de Krautheimer dans Π. Βοκοτοπούλου, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 124-126. — N. Γκιολέ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 110. — Γ. Δημητροκάλλη, Ἀγνωστοὶ Βυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Τερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Ἀθήναι 1990, σ. 87-89.

10. R. Krautheimer, op.cit, p. 224.

11. Église de la Vierge Panaxiotissa à Gavrolimni, Église Episcopale d'Eurytanie, Église de la Transfiguration à Coropi, Asômatos à Kako Vouno de Magne et Saint Jean Lampadistès à Chypre (Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀρχαῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 9 (1961) 9-20. Il faut souligner que de ces monuments, Asômatos à Kako Vouno dans le Magne a été publié pour la première fois en 1908/09, tandis que les églises de la Vierge Panaxiotissa et Saint Jean Lampadistès à Chypre ont été publiées en 1935 (op.cit., pp. 9-10).

12. Outre S. Mamas que je présentais, j'avais inclus dans les édifices de plan transitoire l'église épiscopale de Skyros (895), que Ch. Bouras avait à peine étudiée, en présentant des dessins nouveaux et exacts [Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου, Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 2 (1960-61 [1962]) 57-76, πίν. 27-34]. J'avais aussi mentionné les églises du même type de Cythère et de Crète, alors (1962), non encore publiées [Ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Μάμαντος στὴν Ποταμιὰ Νάξου, Τεχνικὰ Χρονικὰ (γενικὴ ἔκδοσις), 220 (Νοέμβριος 1962) 50-52 = Συμβολαὶ εἰς τὴν Μελέτην τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Νάξου, τόμ. Α', Ἀθήναι 1972, σ. 103-107].

13. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Revised by Richard

1986, les églises en croix grecque inscrite de plan transitoire connues dans la Grèce du Sud étaient au nombre de vingt-quatre (Scripou y comprise)¹⁴!

Les recherches plus récentes ont montré qu'au moins deux églises de ce type, sont plus anciennes que celle de Scripou. Il s'agit de la Vierge Protothronos à Chalki dans l'île de Naxos (Cyclades) et de l'église épiscopale à Eurytanie¹⁵. Le professeur P. Vocotopoulos, membre de l'Académie d'Athènes, plaçait la construction de second monument «dans la deuxième moitié du VIIIe s. ou dans la première moitié du IXe s.»¹⁶; quant à la plus ancienne des trois couches de ses fresques, une couche iconoclaste, il faut la dater tout d'abord de la première moitié du IXe siècle¹⁷. Mr Vocotopoulos considère

Krautheimer and Slobodan Ćurčić), Harmondsworth Middlesex 1986⁴, p. 315: «The architectural roots of Skripou do not lie in Greek Art ... But in the ninth century Skripou so far seems to be unique or almost unique in Greece ... The immediate frame, then, for churches such as Skripou and St. Sophia at Ochrid seems to be the Architecture of Bulgar Court».

14. En 1975 le professeur P. Vocotopoulos, à présent membre de l'Académie d'Athènes, s'est occupé de nouveau des églises de plan transitoire et il a distingué le type transitoire court, c'est-à-dire celui dont le bras occidental de la croix, plus court que les autres, ne communique pas avec les compartiments d'angle qui le flanquent (Frangokklissia à Pentélique, Saints Théodores d'Athènes, Panaghia à Langadi de Thera etc). En même temps au groupe des églises de plan transitoire il a ajouté douze églises: 1) Église Episcopale à Epeire Septentrionale (Albanie du Sud), 2) Saint Basile à Methone, 3) Protothronos à Chalki de l'île de Naxos, 4) Saints Théodores à Logothetianica de Cythère, 5) Sainte Barbe à Paliochôra de Cythère, 6) Saint Pierre à Mylopotamos de Cythère, 7) Saint-André de Cythère, 8) Saints Apôtres dans l'île de Kea, 9) Sainte-Irène à Campos d'Icarie (mais aujourd'hui on sait qu'elle n'appartient pas aux églises de ce type), 10) Saint Panteleimon à Nopighia (Kissamos) de Crète, 11) Église de la Vierge Zerviotissa à Stylos (Apokoronas) de Crète, 12) Saint Georges à Sotira de Chypre (op. cit, pp. 116-126). Plus tard et jusqu'en 1986, ont été publiées quatre églises encore: 1) L'Église de Christos au village Panaghia de Thèbes (Π. Λαζαρίδου, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα Βοιωτίας, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 27 (1972 [1977]) Χρονικά, 333-338, πίν. 285-286), 2) Saint Jean l'Évangéliste à Palaio Lygourio en Argolide (Στ. Μαμαλούκου, Ἕνας Ἀγνωστος Βυζαντινὸς Ναὸς στὴν Ἀργολίδα. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Παλίου Λιγουριῶ, Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 12 (1984) 409-439], 3) Saint' Anne dans l'île de Kea (Χ. Δημητροπούλου, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 374-428), 4) Église de la Vierge Angeloktisti à Katavati dans l'île de Siphnos (Α. Τζάκου, Κεντρικοὶ Οἰκισμοὶ τῆς Σίφνου. Μορφὴ καὶ Ἐξέλιξή σέ ἓνα Παραδοσιακὸ Σύστημα, Ἀθῆναι 1976, σ. 146 (εἰκ. 181α). En 1986 les églises de plan transitoire court connues étaient au nombre de dix (D. Hayer, Saint-Georges près de Skala (Laconie), Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 12 (1984) σ. 285-286).

15. P. Vocotopoulos suppose que l'église de Saint-Hérodiôn à Hypate, aujourd'hui disparue, était une église transitoire (op.cit., p. 120), mais professeur D. Pallas, ayant une opinion contraire, a restitué l'église sous la forme d'une basilique à trois nefs et à coupole (Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἡρωδίωνος στὴν Ὑπάτη, Ἀντίδωρον Πνευματικῶν (Τμητικὸς Τόμος εἰς τὸν Καθηγητὴν Γεράσιμον Κονιδάρην), Ἀθῆναι 1981, σ. 352-377). P. Vocotopoulos est revenu sur la question dans la seconde édition de son livre (Thessalonique 1992², p. 246).

16. Π. Βοκοτοπούλου, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 183.

17. Pour les opinions diverses sur la chronologie des fresques de l'église, v. P. Vocotopoulos, op.cit., p. 183 — P. Lazarides, se référant à la décoration peinte du monument, écrit qu'elle «représente cinq périodes de peinture ... c'est-à-dire la période pré-iconoclaste, la période

l'église de Protothronos «vraisemblablement plus ancienne que l'église épiscopale d'Eurytanie»¹⁸, opinion plus que probable, bien que des fresques d'époque paléochrétienne ou pré-iconoclastes n'aient pas été trouvées sur les surfaces de l'église transitoire¹⁹.

En ce qui concerne les deux monuments antérieurs à l'église de Scripou, seule la seconde église a été étudiée²⁰ (fig. 2). De l'église de la Vierge Protothronos de l'île de Naxos avait été publié un plan de petit format et pas très précis (1989)²¹, et en général était accepté l'idée que l'église actuelle est la modification d'une basilique paléochrétienne²². Récemment on a publié un plan plus précis et plus grand, avec la restitution du plan de la basilique paléochrétienne (fig. 3a-b): c'était une basilique à trois nefs, colonnes et charpente²³. Plus tard, quelques colonnes ont été enlevées et quelques autres encastrées dans les murs allant jusqu'à 1,00 m. de large, pour soutenir la coupole et les voûtes en berceau, parallèles à l'axe longitudinal de l'église. Ces voûtes devaient étayer les poussées horizontales de la coupole selon le même axe, tandis que les voûtes en berceau des branches latérales de la croix étayeraient les poussées N-S de la coupole. C'est-à-dire qu'à l'église de Naxos nous n'avons pas une combinaison de la basilique voûtée et d'une église en

iconoclaste, le XIe, XIIIe et XVIIe siècle» (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 25 (1980 [1988]) / *Χρονικά*, 5). J'ai l'avis qu'il s'agissait d'un lapsus calami, puisqu'il n'y a pas de peintures pré-iconoclastes dans le monument. Pour les peintures iconoclastes, aujourd'hui au Musée Byzantin d'Athènes, v. M. Χατζηδάκη κ.ά., *Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες*, Ἀθήναι 1976, σ. 27-37.

18. P. Vocotopoulos, op.cit., pp. 119, 162. Le professeur N. Zias, écrit, que «P. Vocotopoulos du point de vu de l'architecture classe Protothronos dans les plus anciennes églises de plan transitoire, dans la première moitié du IXe siècle, et la même date sinon une époque antérieure —fin du VIIIe s.— a été acceptée par D. Pallas» (op.cit., pp. 30-31). Mais il faut ajouter des précisions: P. Vocotopoulos considère Protothronos comme plus ancienne que l'église épiscopale d'Eurytanie (ca 750-850), tandis que D. Pallas date Protothronos «à la fin du VIIIe siècle, au plus tôt» [Η Παναγία τῆς Σκριποῦς, ὡς μετάπλαση τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς σὲ Μεσαιωνικὴ Βυζαντινὴ, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 6 (1990) 6]. G. Dimitrokallis a soutenu que la modification de Protothronos initiale en une église de type transitoire a été réalisé «au début de l'époque médiobyzantin» (*Βυζαντινὴ Ναοδομία στὴν Νάξο*, Ἀθήναι 2000, σ. 16).

19. Le professeur N. Zias considère quelques vestiges de peintures sur les murs latéraux du presbytère, comme étant de l'époque paléochrétienne (op.cit., dessin de la page 32), mais ne les mentionne pas dans son texte. Lors de ma dernière visite à l'église, je n'ai pas pu distinguer ces vestiges de peintures paléochrétiennes.

20. A. Ὁρλάνδου, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 3-20. — Π. Βοκοτοπούλου, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 80-86, 183.

21. N. Ζία, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 33 (εικ. 3).

22. M. Panayotidi, *Les Monuments de Grèce depuis la Fin de la Crise Iconoclaste jusqu'à l'An Mille*, Paris 1969, p. 308. — M. Χατζηδάκη, *Εισαγωγικὲς Σημειώσεις*, «Βυζαντινὴ Τέχνη στὴν Ἑλλάδα: Νάξος», Ἀθήναι 1989, σ. 10. — N. Ζία, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 31.

23. Γ. Δημητροκάλλη, *Βυζαντινὴ Ναοδομία στὴν Νάξο*, Ἀθήναι 2000, σ. 17 (εικ. 17), 31 (εικ. 64).

croix libre, mais la transformation d'une basilique à trois nefs, à colonnes et charpente, directement en une église en croix grecque inscrite de la variante du plan transitoire.

Ce qui a été réalisé au monument naxien l'a été réaliée dans trois autres basiliques: Saint-André à Loga de Messénie (fig. 4), la basilique de Kydna, une ville grecque du littoral de Lycie, en face de l'île de Rhodes (fig. 5), et la basilique de Sébaste²⁴ en Phrygia Capatiana, à l'est de Smyrne (fig. 6). Saint-André était une basilique à trois nefs et charpente, du Xe siècle, vraisemblablement à piliers, transformée en une église de plan transitoire à peu près un siècle après²⁵. La basilique paléochrétienne de Kydna, du VIe siècle, était-elle une basilique à trois nefs, à piliers et charpente. Au Xe siècle elle a subi des transformations pour devenir une église de plan transitoire²⁶. La basilique de Sébaste, attribuée au VIe siècle, a été transformée en église du même plan au Xe siècle, mais avec quelques particularités; il n'y a pas de branche orientale ni des compartiments d'angle qui le flanqueraient. La coupole, d'une diamètre ca 5,00 m., se trouve immédiatement devant le presbytère²⁷.

En outre de ces quatre basiliques, il faut citer le cas de Saint-André à Livadi, dans l'île de Cythère. L'église existante est une église transitoire bâtie sur un monument préexistant sur lequel ont été émises diverses opinions²⁸ — mais sans plans. Le monument initial est plutôt petit (ca 7×12 m)²⁹ pour être une basilique paléochrétienne ou médiobyzantine, bien que cette thèse ait déjà été soutenue³⁰, mais en tout cas cela nous montre qu'une autre église

24. La ville (actuellement Selçikler Köyü), qui n'est pas à identifier à Sevasteia (actuellement Sivas), est mentionnée par Hiérocès comme siège d'évêque sous l'archidiocèse de Laodicée. La ville se trouve aux deux tiers de la distance de Smyrne à Afyon.

25. Γ. Δημητροκάλλη, "Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Τερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Ἀθήναι 1990, σ. 15-40, mais la basilique pourrait également être à colonnes (pp. 21, 23). Aujourd'hui l'église a la forme d'une basilique à nef unique, parce que les ailes latérales de la basilique initiale, probablement gravement endommagées par un tremblement de terre, ont été démolies.

26. J.-P. Adam, La Basilique de Kydna de Lycie. Notes Descriptives et Restitutions, *Revue Archéologique* (1977) 53-78.

27. N. Firatli, Découverte d'une Église Byzantine à Sébaste de Phrygie. Rapport Préliminaire, *Cahiers Archéologiques* 19 (1969) 151-155, figs 3-7. — Idem, Uşak-Selçikler Kazisi ve çerve Araştırmaları 1966-70, *Türk Arkeoloji Dergisi* 19/2 (1970) 109-160.

28. Sur cette question v. M. Χατζηδάκη - Γ. Μπίθα, *Εὑρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος*, Κόθηρα, Ἀθήναι 1997, σ. 62, avec la bibliographie correspondante.

29. Les dimensions sont tirées du plan publié par M. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα εἰς Κόθηρα, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* 8 (1975) 179.

30. M. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 181, mais l'auteur a abandonné son opinion par la suite (Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Νομῶν Ἀττικῆς, Πειραιῶς καὶ Νήσων. Κόθηρα - Ἀναστηλωτικὲς Ἑργασίες, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 30 (1975 [1983]) / Χρονικά, 56).

ancienne³¹ de plan transitoire, provient de la modification d'un monument préexistant.

Enfin on peut dire, que: a) Le fait qu'au moins quatre églises en croix grecque inscrite de la variante à plan transitoire proviennent de la modifications de basiliques, b) Le fait que beaucoup des éléments sculptés se trouvent autour de l'église de la Vierge Panaxiotissa³² démontrent que ce monument s'il n'est pas la modification d'une basilique paléochrétienne, a été construit sur l'emplacement d'une basilique paléochrétienne, et c) Le fait que les indications que l'église de Scripou est au-dessus d'une basilique paléochrétienne augmentent continuellement³³, conduisent à la certitude que les églises transitoires ne proviennent pas de la combinaison du type de la croix libre et de la basilique à trois nefs voûtées en berceau. D'autre part, il faut souligner que, dans la Grèce méridionale quand, en 873/74, l'église de Scripou fut construite, les basiliques à trois nefs voûtées en berceau, étaient, au moins dans l'état actuel de nos connaissances, peu nombreuses et les églises en croix libre assez rares. En tout cas il est absolument sûr que le plan transitoire est apparu, pour la première fois au Sud de la Grèce, où on connaît à présent 28 monuments³⁴, c'est-à-dire 85% de cas, parmi lesquels se trouvent les monuments les plus anciens: la Vierge Protothronos de Naxos, l'Eglise Episcopale d'Eurytanie, la Dormition de la Vierge à Scripou.

En conclusion je pense qu'il faut peut-être accepter que le plan transitoire est dérivé du besoin de l'addition d'une coupole à une basilique préexistante, une basilique à trois nefs à colonnes (ou à piliers) et en charpente, ruinée ou non. La confiance des architectes dans ce type basilical, type paleochrétien

31. Selon M. Chatzidakis – I. Bitha l'édifice est postérieur à 961 (libération de la Crète de l'occupation arabe), et la première couche de fresques doit être datée vers la fin du Xe ou au début du XIe siècle (op.cit., pp. 62 et 72-73, avec des opinions d'autres auteurs qui les considèrent comme plus anciennes).

32. Δ. Κωνσταντίου, Νεώτερα Στοιχεῖα σὲ Βυζαντινοὺς Ναοὺς τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981) 266-269.

33. Aujourd'hui on sait que l'église de la Vierge à Scripou est superposée à un édifice préexistant (Σ. Βογιατζῆ, Νεώτερα Στοιχεῖα γιὰ τὴν Παναγία τῆς Σκριποῦς, *Εἰκοστὸ πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθῆναι 2001, σ. 28-29). — S. Voyatzis (op.cit.) et D. Pallas (op.cit., p. 7) supposent que cet édifice était une basilique paléochrétienne.

34. Aux vingt-trois (23) églises mentionnées plus haut (supra, n° 11-12 et 14), il faut ajouter la basilique de Kydna (supra, n° 26), Saint-André de Loga (supra, n° 25), la Panaghia «Kera» dans l'île de Naxos (Γ. Μαστοροπούλου, 2η Ἑφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, 46 (1991 [1996]) / *Χρονικά*, 388), et trois églises à Astypalaia, que nous ont fait connaître Cl. Aslanidès et Chr. Pinatsi au Symposium de la Société d'Archéologie Chrétienne en 2001. D'autre part, il faut décompter Saint' Irène à Campos d'Icarie; la publication de son plan nous a montré que ce n'est pas une église de plan transitoire (Ch. Bouras, *Middle Byzantine Domed Cruciform Churches on the Greek Islands*, *Zograf* 27 (1998-99) 12, fig. 7).

par excellence, aurait été ébranlée, après les tremblements de terre surtout de la seconde moitié du VIe siècle —les ruines des basiliques auraient été visibles pendant des siècles entiers. C'est la raison pour laquelle des basiliques ruinées ont été reconstruite comme église à coupole; le cas plus connu est peut-être Sainte-Sophie de Thessalonique. Dans un autre cas, la basilique paléochrétienne de Priène, les colonnes restantes ont été encastrées dans des piliers plus grands, pour transformer la basilique initiale en une basilique voûtée en berceau³⁵.

En terminant on ajoute deux cas insuffisamment connus jusqu'aujourd'hui.

Au sud de la basilique de Sébaste, à une distance de quelques mètres, on a trouvé les fondations d'une autre basilique paléochrétienne, plus grande, transformée également à une église de plan transitoire pendant le XIe siècle³⁶. Le plan de fondations publié nous ne permet pas de dessiner plus d'une esquisse (fig. 7). On y signale que les voûtes en berceau des quatre bras avaient une diamètre de ca 8.00 m., et celle de la coupole de plus de 6.00 m.

Le seconde cas est «the lower city church» d'Amorium (Phrygie). Lightfoot et Ivison plaçaient la reconstruction de la basilique vers la fin du IXe ou le début du Xe siècle³⁷. Le sketch plan publié (fig. 8) nous ne permet pas de dessiner le plan de la basilique paléochrétienne et le plan de l'église de plan transitoire.

35. St. Westphalen, Die Basilica von Priene. Architektur und Liturgische Ausstattung, *Istanbuler Mitteilungen* 48 (1998) 279-340, Taf. 30-43, Beilage 3-4. — Idem, The Byzantine Basilica at Priene, *DOP* 54 (2000) 275-280 + 7 plates (figs 1-11).

36. M. J. Mellink, Archaeology in Asia Minor, *AJA* 80 (1976) 287-288, ill. 4, M. Dennert, Mittelbyzantinische Ambone in Kleinasien, *Istanbuler Mitteilungen* 45 (1995) 140-141.

37. C. S. Lightfoot – E. A. Ivison, The Amorium Project: The 1995 Excavation Season, *DOP* 51 (1997) fig. B, Chr. Lightfoot, Amorium. Byzantine City to Turkish Encampment, *Minerva* vol. 7 / Nr. 4 (July-August 1996) 26 (aerophotographie excellente). Cfr. R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton 1999, p. 89 (fig. 56), qui considère la modification de la basilique d'Amorium semblable aux cas de la basilique de Kydna et de la basilique I de Sébaste (pp. 89-91).

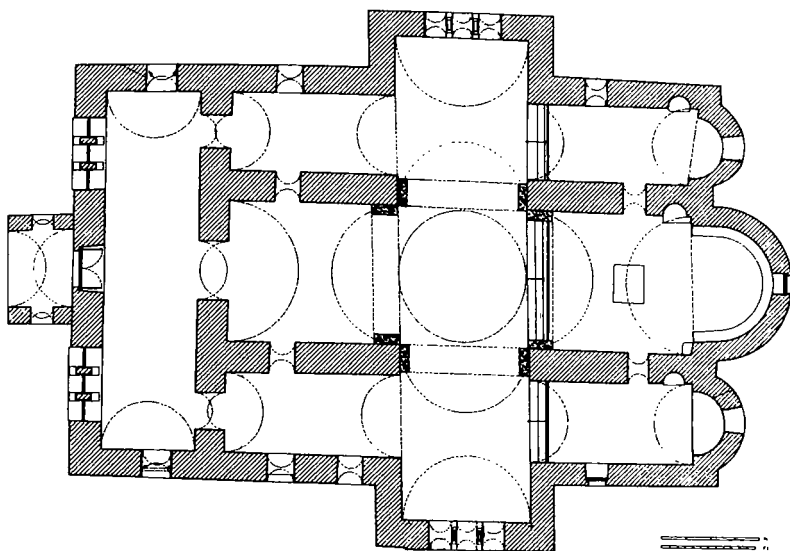

Fig. 1. Plan de l'église de Scripou (Voyadjis).

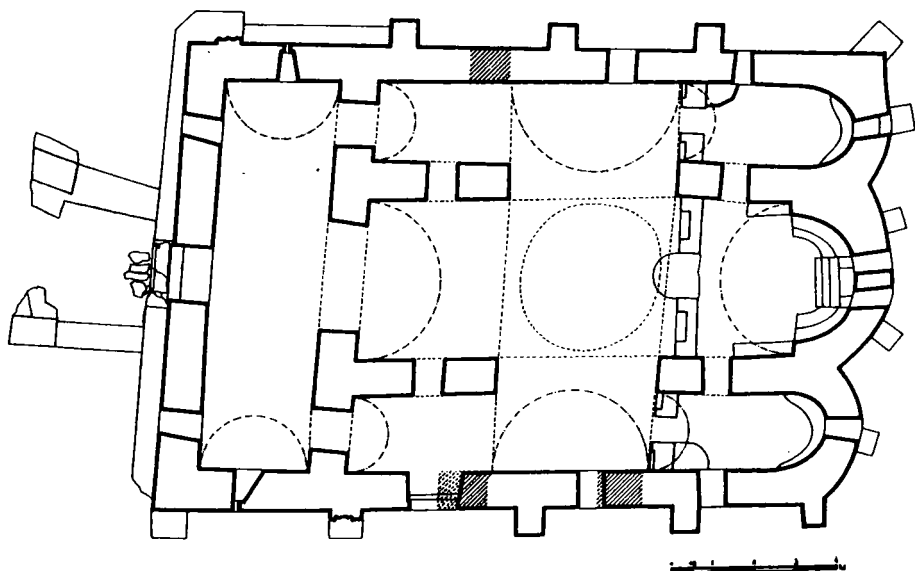

Fig. 2. Plan de l'église épiscopale d'Eurytanie (Vocotopoulos).

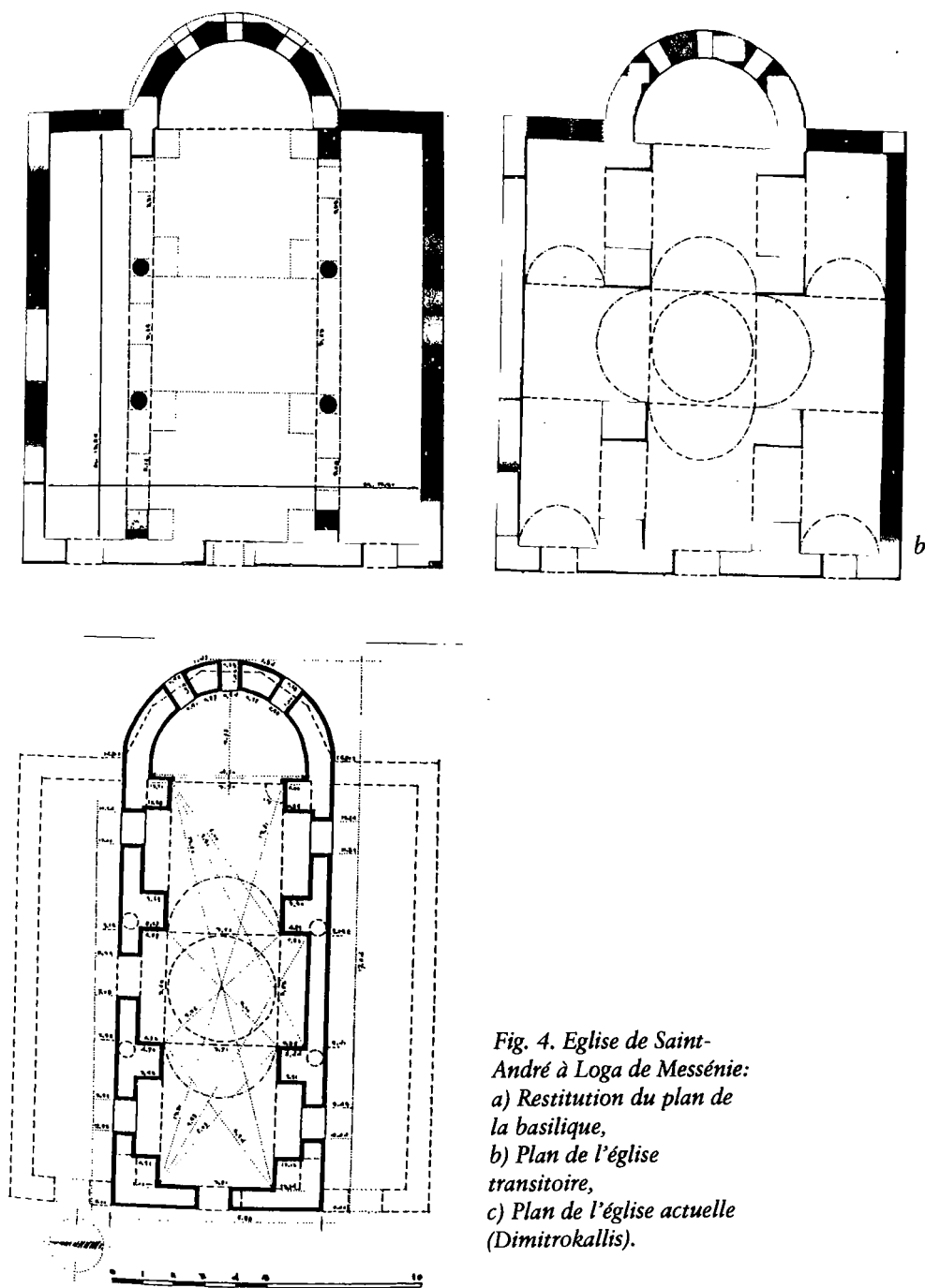

Fig. 4. Eglise de Saint-André à Loga de Messénie:
a) Restitution du plan de la basilique,
b) Plan de l'église transitoire,
c) Plan de l'église actuelle (Dimitrokallis).

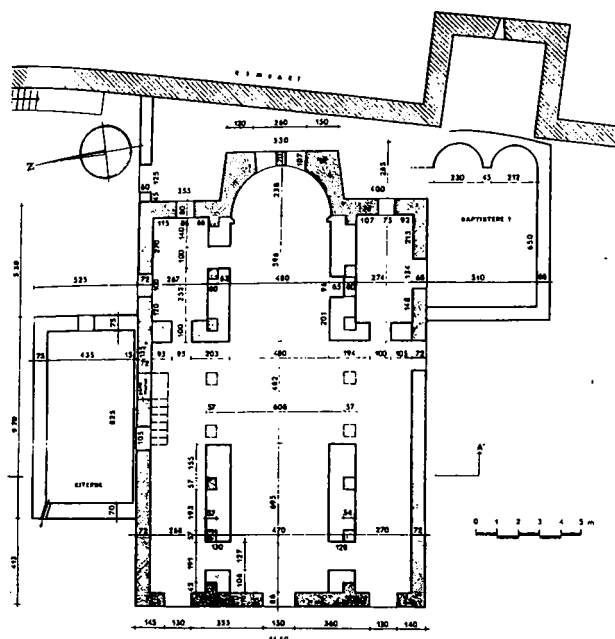

Fig. 5. La basilique paléochrétienne de Kydna, transformée en église du plan transitoire (Adam).

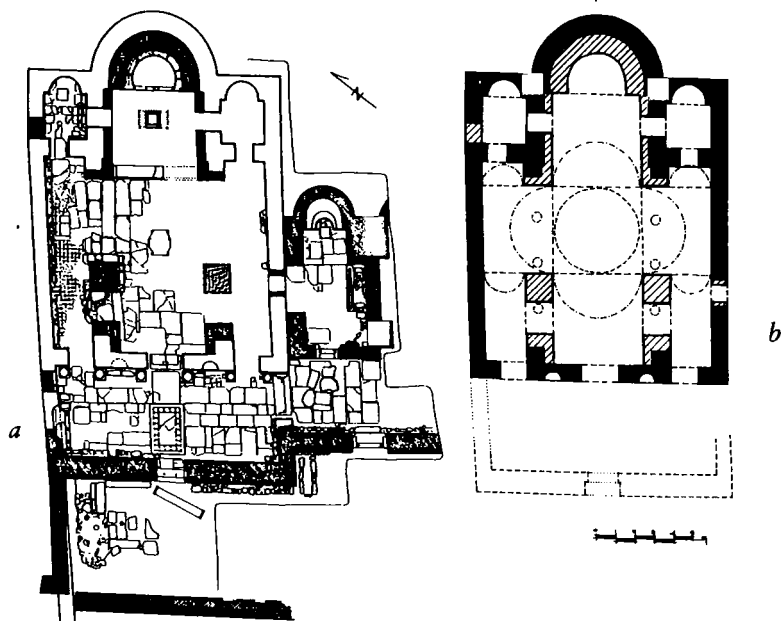

Fig. 6. La basilique I de Sébaste (Phrygia Capatiana): a) Plan des fondations (Firatli), b) Restitution des plans de la basilique paléochrétienne et de l'église transitoire (Dimitrokallis).

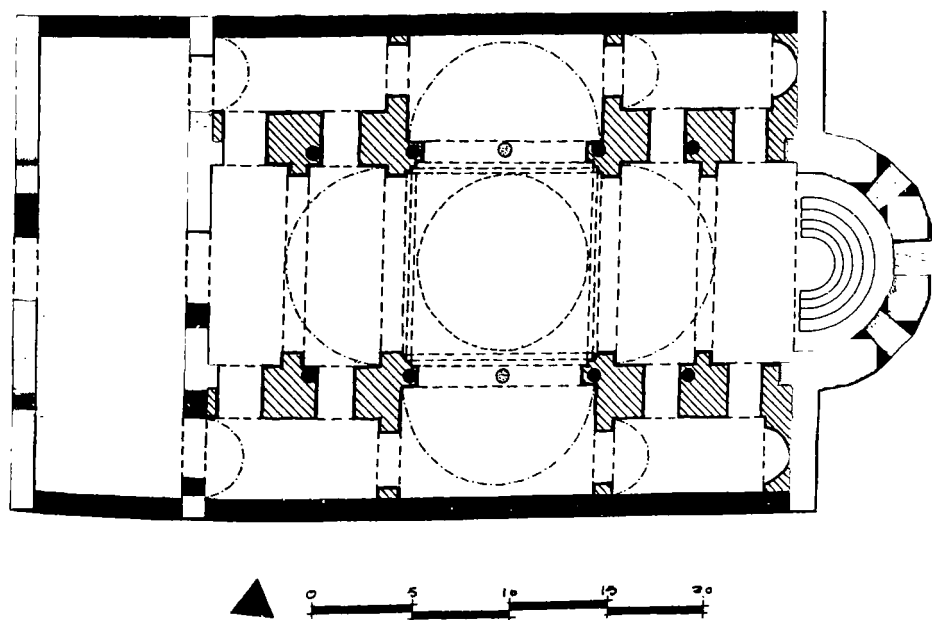
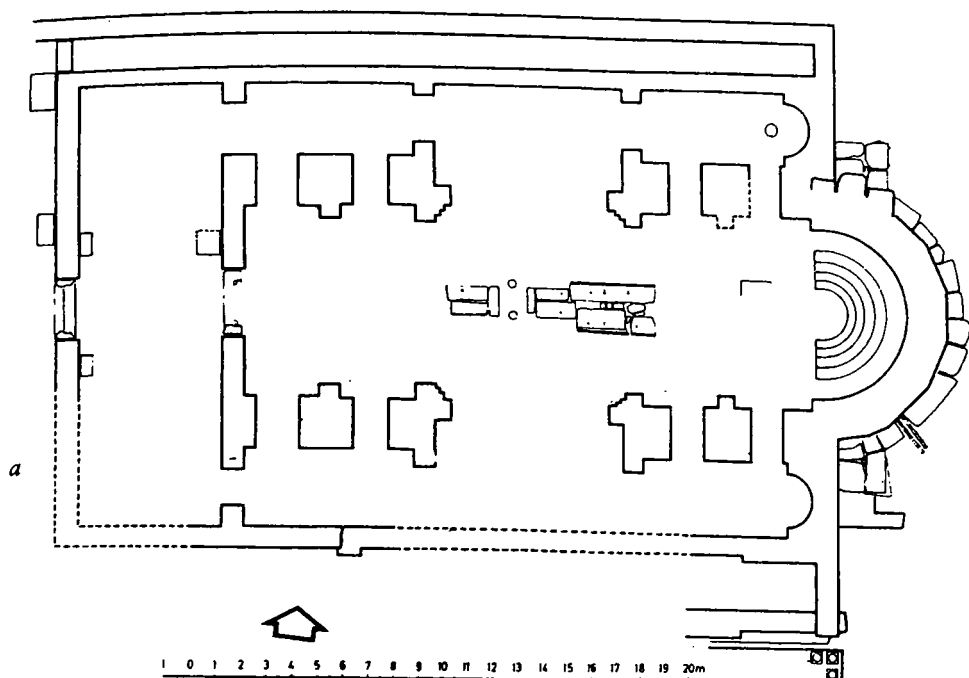

Fig. 7. La basilique II de Sébaste: a) Plan des fondations (Mellink), b) Restitution des plans de la basilique paléochrétienne et de l'église transitoire (Dimitrokallis).

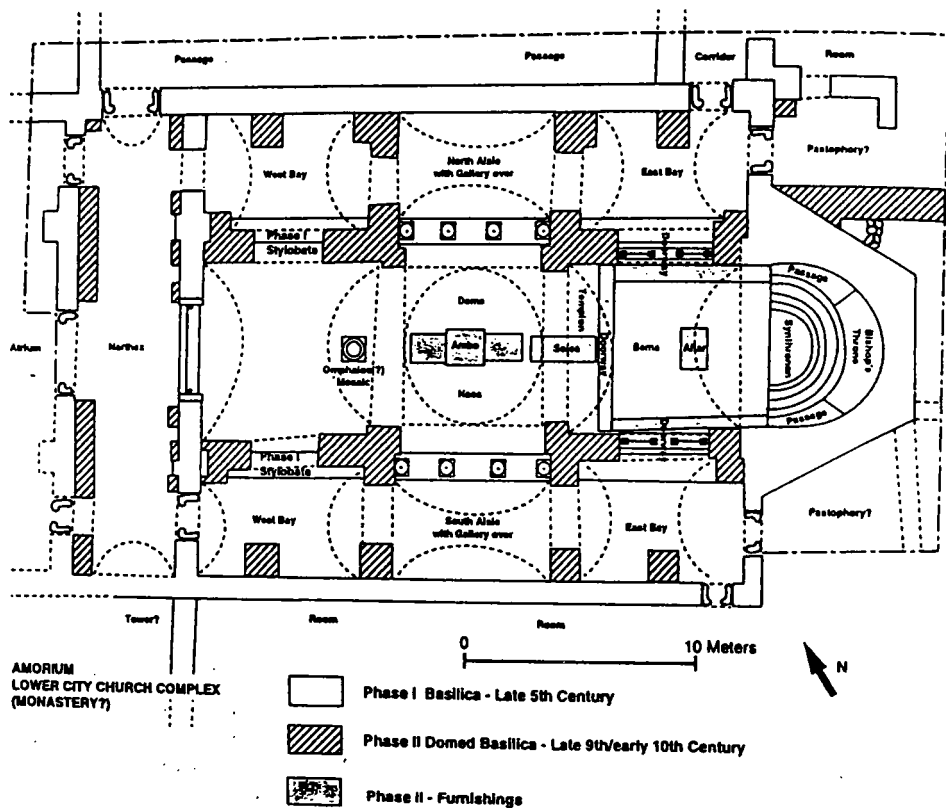

Fig. 8. «The Lower City Church» à Amorium. Plans des fondations (Lightfoot - Ivison).

Χριστίνας Θ. Παπακυριακού

Η ΠΡΟΔΟΣΙΑ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΜΕΤΑΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ*

Το επεισόδιο της Προδοσίας του Ιούδα¹, εξαιτίας του έντονα συμβολικού του χαρακτήρα, ήταν ανάμεσα στα γεγονότα του επίγειου βίου του Χριστού που απέκτησε τη θέση του στη χριστιανική εικονογραφία από τις απαρχές της². Εκτός από το κεντρικό θέμα, τον ασπασμό δηλαδή του Ιούδα, η παράσταση περιέλαβε στην πλήρη ανάπτυξή της, τα επεισόδια της Σύλληψης του Ιησού, της Αποτομής του αφτιού του υπηρέτη και της Φυγής των Αποστόλων.

Οι προεικονομαχικές παραστάσεις της Προδοσίας ανήκουν στην περίοδο από τα μέσα του 4ου έως τον 6ο αιώνα³. Οι πρωιμότερες εντοπίστηκαν σε σαρκοφάγους που προέρχονται από τις δυτικές επαρχίες του κράτους. Η εικονογραφία της Προδοσίας στην ταφική γλυπτική ακολουθεί δύο παραλλαγές ανάλογα με τον αριθμό των προσώπων που εικονίζονται⁴: την απλή παραλλαγή, όπου εικονίζονται μόνο οι δύο πρω-

* Το θέμα παρουσιάστηκε συνοπτικά στο 22ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002 (βλ. Περιλήψεις Ανακοινώσεων, σ. 82-83). Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Ε. Τσιγαρίδα και τις καθηγήτριες κ. Μ. Παναγιωτίδου και Π. Ατζακά που διάβασαν το παρόν κείμενο στα διάφορα στάδια της επεξεργασίας του.

1. Ματθ. 26, 47-56, Μάρκ. 14, 43-52, Λουκ. 22, 47-53, Ιω. 18, 1-11.

2. Για την εικονογραφία της παράστασης της Προδοσίας βλ. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris 1916, σ. 326-344 (στο εξής G. Millet, *Recherches*). — K. Künstle, *Iconographie der christlichen Kunst*, Freiburg im Breisgau 1928, I, 427-431. — E. Sandberg-Vavalà, *La croce dipinta e l'iconografia della passione*, Verona 1929, σ. 231-241. — G. Schiller, *Iconographie der christlichen Kunst*, Bd 2, Gütersloh 1983², σ. 62-66 (στο εξής G. Schiller, *Iconographie*). — E. Lucchesi Palli, *Die Passions- und Endszenen Christi auf der Ciboriumssäule von San Marco in Venedig*, Prag 1942, σ. 51-58. — L. Réau, *Iconographie de l'Art chrétien*, II, Paris 1957, σ. 432-437. — M. Perraymond, *L'iconografia di Giuda Iscariota ed i suoi risvolti evangelici*, *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 14 (1990) 71-86.

3. Στις γραπτές πηγές μαρτυρείται η παρουσία της παράστασης στα μνημειακά εικονογραφικά προγράμματα του 7ου και 8ου αι.: βλ. σχετικά J. Reil, *Die altchristlichen Bildzyklen des Lebens Jesu*, Leipzig 1910, σ. 115 και C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453 (Sources and Documents)*, Englewood Cliffs 1972, σ. 137-138.

4. Την απλή παραλλαγή ακολουθούν οι παραστάσεις στη λεγόμενη «σαρκοφάγο του Χριστού με φωτοστέφανο» (G. Wilpert, *I sarcofagi Cristiani antichi*, I, Roma 1929, πίν. 41.3, στο εξής G. Wilpert, *Sarcofagi*) και σε δυο σαρκοφάγους του Μουσείου της Arles (P. R. Garrucci, *Storia della Arte Cristiana nei primi otto secoli della chiesa*, vol. V, Prato 1879, πίν. 399.2, στο εξής P. R.

ταγωνιστικές μορφές τη στιγμή του εναγκαλισμού, του Χριστού, δηλαδή, στα αριστερά και του Ιούδα στα δεξιά, και τη σύνθετη, όπου προστίθενται και άλλες μορφές, οι οποίες έχουν ταυτιστεί, κατά περίπτωση, με μέλη του όχλου των Ιουδαίων ή με μαθητές του Ιησού⁵. Και στις δύο περιπτώσεις ο Ιησούς και ο Ιούδας εικονίζονται ο ένας απέναντι στον άλλο, ενώ ο Ιησούς είναι εκείνος που προβαίνει στον εναγκαλισμό του μαθητή απλώνοντας το χέρι Του στον ώμο του⁶. Στις αρχές του βού αιώνα έχουν αποχρυσταλλωθεί τα εικονογραφικά στοιχεία που συνθέτουν τη σκηνή της Προδοσίας σύμφωνα με τις περιγραφές των ευαγγελιστών. Η παράσταση του Αγίου Απολλιναρίου στη Ραβέννα⁷ (εικ. 1) συγκεντρώνει σε μια προδρομική σύνθεση τα επεισόδια του ασπασμού του Ιούδα, της Σύλληψης του Ιησού και της αποτομής του αφτιού του Μάλλου⁸. Το εικονογραφικό βάρος πέφτει σε κάθε περίπτωση στο φιλί του Ιούδα, ενώ τα υπόλοιπα δευτερεύοντα επεισόδια στην πραγματικότητα υπονοούνται⁹. Η στενή εικονογραφική αντιστοιχία που υπάρχει με τη σύγχρονη Προδοσία στο ναό του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στο Çavuşin της Καππαδοκίας¹⁰ (εικ. 2) μαρτυρεί τις κοινές καταβολές και την κοινή παράδοση στην εικονογραφία Ανατολής και Δύσης. Σε αντίθεση με την παράσταση της Ραβέννας, όπου ο Ιησούς εμφανίζεται ακίνητος και μετωπικός, στο Çavuşin και, αργότερα, στον κώδικα Rabbula¹¹ (586) (εικ. 3) ο Ιησούς υπο-

Garrucci, *Storia*. — G. Wilpert, *Sarcophagi* πίν. 148.2. — P. R. Garrucci, *Storia* πίν. 399.5).

5. Στη σύνθετη παραλλαγή ανήκουν οι σκηνές στις σαρκοφάγους της Hydria Tertulla (G. Wilpert, *Sarcophagi* πίν. 32.3), στη λεγόμενη «σαρκοφάγο της Αγίας Μαγδαληνής» (M. E. le Blant, *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, Paris 1886, πίν. 54.3), της «Σαμαρείτιδος» (P. R. Garrucci, *Storia* πίν. 402.4) και της Servanne (G. Wilpert, *Sarcophagi* πίν. 15.2).

6. Η εικονογραφική απόδοση του Ιησού είναι προφανώς ορόσημη και δηλώνει την οικειοθελή παράδοσή Του, η οποία τονίζεται στην πατερική διδασκαλία (αὐτὸς δὲ καὶ φιληθῆναι κατεδέξατο καὶ ἔδωκεν ἑαυτὸν ἑκὼν..., ἀπὸ J. A. Cramer, *Catenae graecorum partum in Novum Testamentum*, I, *Catenae in evangelia S. Matthaei et S. Marci ad fidem codd. mss.*, Hildesheim 1967, σ. 226).

7. F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes, Kommentar*, 1. Teil, Wiesbaden 1974, σ. 174-175, 186, εικ. 136.

8. Δεν γνωρίζουμε το χειρόγραφο το οποίο αντέγραψε ή επάνω στο οποίο βασίστηκε ο καλλιτέχνης της Ραβέννας αλλά, πιθανότατα, βρισκόταν πολύ κοντά στην αφηγηματική εικονογραφική αντίληψη του Ευαγγελισταρίου του Αγίου Αυγουστίνου, του τέλους του βού αι. (F. Wormald, *The Miniatures in the Gospels of St. Augustine, Corpus Christi College Ms 286*, Cambridge 1954, στο εξής F. Wormald, *Miniatures*).

9. Από την παράσταση του δεύτερου μνημειακού συνόλου της εποχής, του Αγίου Σεργίου Γάζας (terminus ante quem 536), έχουμε μόνο τη συνοπτική αναφορά του Χορίκιου (Χορίκιος, Εγκώμιον εις Μαρκιανόν επίσκοπον Γάζης, Λόγος α', 73).

10. N. Thierry, *Haut Moyen - Âge en Cappadoce. Les églises de la région de Çavuşin*, tome I, Paris 1983, σ. 75, 103, εικ. 29, πίν. 35a, c (στο εξής N. Thierry, *Haut Moyen - Âge*).

11. C. Cecchelli - G. Furlani - M. Salmi, *The Rabbula Gospels. Facsimile edition of the miniatures of the Syriac manuscript Plut. I, 56 in the Medicean - Laurentian Library*, Olten and Lausanne 1959, σ. 66, πίν. 13.

δέχεται τον Ιούδα στην αγκαλιά Του και ανταποδίδει τον εναγκαλισμό, αποδίδοντας εικονογραφικά το νόημα των πατερικών κειμένων¹². Στο Ευαγγελιστάριο του Αγίου Αυγουστίνου (τέλη 6ου αι.)¹³, τέλος, συνοψίζεται όλη η αφηγηματική εικονογραφική παράδοση των πρώτων χριστιανικών αιώνων με βάση τόσο τα ευαγγελικά όσο και τα πατερικά κείμενα: το επεισόδιο της Προδοσίας εικονογραφείται σε δύο διαδοχικές συνθέσεις (εικ. 4), από τις οποίες η μια περιλαμβάνει το φιλή του Ιούδα και την πτώση των στρατιωτών (Ιω. 18,6)¹⁴, ενώ το άλλο τη Σύλληψη του Ιησού και το επεισόδιο του Μάλχου. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι η ταύτιση του Μάλχου με τη μορφή που συλλαμβάνει το Χριστό, λεπτομέρεια που αντλείται από τα πατερικά κείμενα¹⁵.

Οι αποφάσεις της έβδομης Οικουμενικής Συνόδου (787) έδωσαν τυπικά τέλος στο μεγάλο θεολογικό ζήτημα της εικονομαχίας. Με δεδομένη την ανάληψη της πρωτοβουλίας από την επίσημη Εκκλησία¹⁶ για τη διάδοση και επιβολή του νέου ιδεολογικού πλαισίου στη λατρευτική πρακτική θα πρέπει να αναζητηθούν στην τέχνη της πρωτεύουσας τα νέα στοιχεία που συνέβαλαν προς την κατεύθυνση αυτή. Ο κώδικας 61 της Μονής Παντοκράτορα του Αγίου Όρους¹⁷ εκπροσωπεί την επίσημη παραγωγή χειρογράφων της Κωνσταντινούπολης τον 9ο αιώνα¹⁸. Στη σχετική μικρογραφία (φ. 68β) ο Ιησούς εικονίζεται μόνος στον άξονα της

12. Οι καλλιτέχνες της ανατολής ήταν, πιθανότατα, ιδιαίτερα επηρεασμένοι από τη σχετική διδασκαλία των πατέρων, η οποία έδινε έμφαση στη μεγαλόθυμη αντίδραση του Χριστού (... και ο Κύριος φιλοῦντα μὲν αὐτὸν οὐκ ἀπεστράφη, τῇ τε συνήθει πραότητι καὶ προσελέγχων από J. A. Cramer, *Catenae graecorum partum in Novum Testamentum*, II, *Catenae in evangelia* S. Lucae et S. Joannis ad fidem codd. mss., Hildesheim 1967, σ. 160).

13. Cambridge, Corpus Christi College, The Parker Library, Cod. 286, φ. 125r F. Wormald, *Miniatures* πίν. V. — R. Sörries, *Christlich-Antike Buchmalerei im Überblick*, 2 Bde, Wiesbaden 1993, σ. 34 -36.

14. Η σκηνή συνοδεύεται από την επιγραφή *Iudas I(esu)m osculo tradidit*.

15. ...ἐπ' αὐτῷ ἐλθόντα, καὶ μικρὸν ὕστερον μέλλοντα ῥαπίζειν αὐτόν (Ι. Χρυσόστ. Ομιλία ΠΓ', PG 59, 449).

16. A. Grabar, *L'Iconoclisme byzantin. Dossier Archéologique*, Paris 1957, σ. 212-233 (στο εξής A. Grabar, *Iconoclisme*). Βλ. επίσης F. Dvornik, *The Patriarch Photius and Iconoclasm*, DOP 7 (1953) 67-97.

17. S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, Paris 1966, σ. 12-37 (στο εξής S. Dufrenne, *Psautiers*). Βλ. και Σ. Μ. Πελεκανίδη κ.ά. *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, Α', Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τόμος Γ'*, Αθήνα 1979, σ. 265-280, όπου όλη η σχετική βιβλιογραφία.

18. Το χειρόγραφο φιλοτεχνήθηκε, πιθανότατα, στη διάρκεια της πρώτης πατριαρχίας του Φωτίου (858-867) (A. Grabar, *Iconoclisme* 215. — Πρβλ. S. Dufrenne, *Psautiers* 19), ανήκει, δηλαδή, στην οικογένεια των ψαλτηρίων που εικονογραφήθηκαν στα πρώτα μεταεικονομαχικά χρόνια από το αυτοκρατορικό scriptorium της Αγίας Σοφίας. Για την ομάδα των ψαλτηρίων αυτών βλ. K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jhs.*, Berlin 1935, σ. 53-57 (στο εξής K. Weitzmann, *Buchmalerei*) και A. Grabar, *Iconoclisme*, 196-203.

παράστασης έχοντας τον Ιούδα στα δεξιά και το πλήθος –που αντιπροσωπεύεται λιτά από δύο μορφές– στα αριστερά (εικ. 5). Η εικονογραφική αυτή αντίληψη έχει έντονα αρχαϊκό χαρακτήρα τόσο ως προς τη λιτότητα που τη χαρακτηρίζει όσο και ως προς τη διάταξη, η οποία παραπέμπει στην παράδοση των σαρκοφάγων¹⁹. Ιδιαίτερη σημασία έχει ο εικονογραφικός τύπος που επιλέχθηκε για την απεικόνιση του Ιησού στη συγκεκριμένη σκηνή: ο Χριστός εικονίζεται κατά μέτωπο στον τύπο του Αντιφωνητή, ευλογώντας και κρατώντας κλειστό ειλητό. Η παρουσία του Ιησού με χαρακτηριστικά Παντοκράτορα σε έργο που εικονογραφήθηκε με την προσωπική καθοδήγηση του πατριάρχη Φωτίου²⁰, πρέπει να ερμηνευθεί ως προσωπική επιλογή του ένθερμου εικονόφιλου πατριάρχη, στα πλαίσια της προσπάθειάς του να «περάσει» στο λαό, αλλά κυρίως στους οπαδούς των εικονομάχων, το μήνυμα της οριστικής διευθέτησης του ζητήματος των εικόνων με την αυτοκρατορική, μάλιστα, υποστήριξη²¹. Στην απόδοση του Ιησού-Παντοκράτορα θα πρέπει να αναζητήσουμε την εικαστική προβολή του νέου δόγματος, όπως αυτό εκφράστηκε στους κανόνες της Οικουμενικής Συνόδου, την αλήθεια των οποίων επικυρώνει ο Θεός Λόγος. Η παραπάνω συλλογιστική δεν προϋποθέτει ότι η επίσημη Εκκλησία επέβαλε την αυστηρή αντιγραφή της παράστασης του κώδικα 61 σε όλες τις λεπτομέρειες. Θα πρέπει, όμως, να θεωρηθεί ασφαλής η υπόθεση ότι στο «φωτιανό»²² πρότυπο ο Ιησούς αποδίδεται κατά μέτωπο, κρατώντας ειλητό στο ένα χέρι και ευλογώντας με το άλλο. Σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό μπορεί να αποκατασταθεί

19. Όπως και στις σαρκοφάγους, τονίζεται η ιδέα του «εγκλωβισμού» του Ιησού ανάμεσα στις δυνάμεις του κακού, που εκπροσωπούν οι Ιουδαίοι από τη μια πλευρά και ο Ιούδας από την άλλη.

20. Όπως και τα *Parisinus graecus* 20, φαλτήριο Chludov (A. Grabar, *Iconoclasm* 196-197, 222, 226, 233. — Γ. Γαλάβαρη, *Ελληνική τέχνη, Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων*, Αθήνα 1995, σ. 19-20, στο εξής Γ. Γαλάβαρη, *Ζωγραφική Χειρογράφων*). Σύμφωνα με τον Grabar (A. Grabar, *Christian Iconography, A Study of Its Origins*, Princeton 1968, σ. 104, στο εξής A. Grabar, *Iconography*) πρότυπα των χειρογράφων αυτών υπήρξαν τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του 6ου αιώνα. Η αποφασιστική συμβολή του πατριάρχη στον έλεγχο της καλλιτεχνικής παραγωγής των πρώτων μεταεικονομαχικών χρόνων και συνεπώς στην επιλογή των εικονογραφικών προτύπων πρέπει να θεωρείται δεδομένη (A. Grabar, *Iconoclasm* 233. — Βλ. επίσης σχετικά F. Dvornik, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, DOP 7 (1953) 97. — A. Παλιούρα, *Δόγμα και εικόνα. Εκκλησία και τέχνη. Ο Μ. Φώτιος οριοθετεί τη ζωγραφική της Ορθοδοξίας από τη μεταεικονομαχική περίοδο ως τον 20ό αιώνα, Μνήμη αγίων Γρηγορίου του Θεολόγου και Μεγάλου Φωτίου αρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου 14-17 Οκτωβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 631-647).

21. Βλ. αναλυτικά για το θέμα αυτό A. Grabar, *Iconoclasm* 208-212. Είναι γνωστή η χρήση των εικονογραφημένων φαλτηρίων ως «οχημάτων» στη θρησκευτική πολεμική (S. der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, II*, Paris 1970, σ. 64, στο εξής S. der Nersessian, *Psautiers*).

22. Χρησιμοποιώ τον προσδιορισμό που έχει δοθεί στη βιβλιογραφία αναφορικά με το γνωστό σχίσμα και αντλήθηκε από το κείμενο του Βίου του πατριάρχη Ιγνατίου.

το κεντρικό, τουλάχιστον, τμήμα της παράστασης του ναού των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντινούπολης²³, που είναι λίγα μόλις χρόνια μεταγενέστερη από το αγιορείτικο χειρόγραφο (867-886)²⁴.

Η γρήγορη εμφάνιση του προτύπου που διαμορφώθηκε στην Κωνσταντινούπολη επί Φωτίου σε επαρχίες με έντονη καλλιτεχνική παράδοση, όπως η Καππαδοκία, είναι, πιθανώς, αποτέλεσμα της εκστρατείας της επίσημης Εκκλησίας στα πλαίσια της μετάδοσης των μηνυμάτων της Οικουμενικής Συνόδου και στην τέχνη²⁵. Στην Προδοσία του Kiliçlar Kilise²⁶ (± 900) (εικ. 6), του παρεκκλησίου 15α στο Göreme (τέλη 9ου - αρχές 10ου αι.)²⁷ (εικ. 7), της αρχαιότερης εκκλησίας του Tokali Kilise

23. É. Legrand, *Description des oeuvres d'art et de l'église des Saints Apotres de Constantinople. Poème en vers iambiques par Constantin Le Rhodien*, REG 9 (1896) 61-63, στ. 858-915. Στην ποιητική περιγραφή της ψηφιδωτής παράστασης αποδίδεται η στιγμή του ασπασμού και της παράδοσης του Δασκάλου από το μαθητή παρόντος πολυάριθμου οπλισμένου πλήθους: πείραν ὅλην λαβόντα τῶν θεοκτόνων, νήριθμον ὄχλον ταῖς σπάθαις ὥπλισμένον καὶ ταῖς κορύναις, ῥοπάλοις τε καὶ ξύλοις· φιλοῦντα δ' ὄψει σὺν δόλῳ τὸν δεσπότην κάπεμπολοῦντα τὸν διδάσκαλον φόνῳ (στ. 882-886)· τονίζεται ιδιαίτερα η ορμητικότητα και η σπουδή του προδότη καθώς και ο θερμός εναγκαλισμός του Δασκάλου: πόδες τὲ γὰρ σπεύδουσιν ἐκτεταμμένοι μακρὰ βιβάντες εἰς ἀτάσθαλον τρίβον καὶ χεῖρες ἄμφω συλλαβεῖν τὸν δεσπότην (στ. 896-898). Σύμφωνα με την τελευταία διεξοδική μελέτη σχετικά με το διάκοσμο του Αποστολείου, η οποία επιχειρεί την αποκατάσταση του διακόσμου επαναπροσεγγίζοντας την αναλυτική περιγραφή του από το Νικόλαο Μεσαρίτη (1198-1203), η Προδοσία του Ιούδα κοσμούσε το εσωράχιο του βόρειου τῶς του ανατολικού σκέλους του σταυρού και εικονιζόταν ἰσως στην ἴδια θέση και το 10ο αἰώνα, ὅταν την εἶδε ο Ρόδιος (931-944) (Th. Baseou-Barabas, *Zwischen Wort und Bild: Nikolaos Mesarites und seine Beschreibung des Mosaikschmucks der Apostelkirche in Konstantinopel (Ende 12. Jh.)*, Wien 1992, σ. 232-233, στο εξής Th. Baseou-Barabas, *Nikolaos Mesarites*).

24. Το μνημείο δέχτηκε εκτεταμένες επεμβάσεις στην εποχή του Βασιλείου Α'. Ο Βασίλειος δεν άλλαξε, όπως φαίνεται, τη σταυρόσημη κάτοψη του μνημείου (Ο. Demus, *The Mosaics of San Marco in Venice*, Chicago - London 1984, I, 365, στο εξής Ο. Demus, *San Marco*), αλλά εφάρμοσε, ἰσως κάτω από την πίεση και επιρροή της Εκκλησίας και του πατριάρχη Φωτίου προσωπικά, ένα εκτεταμένο πρόγραμμα επιδιόρθωσης του μνημείου, στα πλαίσια του οποίου εντάχθηκαν, πιθανότατα, και οι προσαρμογές του ψηφιδωτού διακόσμου στις μεταεικονομαχικές εικονογραφικές αντιλήψεις.

25. Πρβλ. J. A. Cave, *The Byzantine Wall Paintings of Kiliçlar Kilise. Aspects of Monumental Decoration in Cappadocia*, Pennsylvania State University 1984 (διδ. διατρ.), 293 (στο εξής J. A. Cave, *Kiliçlar Kilise*). Το γεγονός ότι με προσωπική φροντίδα του Φωτίου οργανώθηκαν εκ νέου οι αποστολές στους Βουλγάρους, Χαζάρους, Ρώσους και Σλάβους της Μοραβίας και στους Αρμένιους υποδηλώνει και τη μεταφορά των νέων εικονογραφικών προτύπων στα μνημεία των περιοχών αυτών. Για τη δραστηριότητα του Φωτίου στο ζήτημα των ιεραποστολών βλ. A. Grabar, *Iconoclasm 224*. — F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs, SS Constantine-Cyril and Methodius*, New Jersey 1970. — Β. Ι. Φειδά, *Ο πατριάρχης Φώτιος και το κήρυγμα της βυζαντινής ιεραποστολής, Μνήμη αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου και Μεγάλου Φωτίου αρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, 14-17 Οκτωβρίου 1993, Θεσσαλονίκη 1994*, σ. 475-482. — Ι. Ταρνανίδη, *Ο πατριάρχης Φώτιος και η διάδοση του Χριστιανισμού στους Σλάβους, ὁ.π.*, σ. 483-491.

26. J. A. Cave, *Kiliçlar Kilise* 143-145.

27. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art by-*

(910-920)²⁸ και του Αγίου Ιωάννη στο Güllü Dere του Çavuşin (913-920)²⁹, που αποτελούν τα πρωιμότερα παραδείγματα της εποχής, το κωνσταντινοπολίτικο πρότυπο παραλλάσσεται κάτω από την επίδραση της τοπικής ανατολικής παράδοσης³⁰: ο Ιησούς δεν είναι μετωπικός και ακίνητος αλλά εικονίζεται κατά τρία τέταρτα, σε κίνηση, τη στιγμή που στρέφεται στον προδότη ευλογώντας και κρατώντας ειλητό. Διατηρεί, δηλαδή, ο καλλιτέχνης το χαρακτηριστικό γνώρισμα των παραστάσεων της προεικονομαχικής ανατολικής παράδοσης (βλ. ναό Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στο Çavuşin, κώδικα Rabulla)³¹, την «ανταπόκριση», δηλαδή, του Κυρίου στον εναγκαλισμό του μαθητή³². Αυτό το σχήμα, η ανατολική, δηλαδή, εκδοχή του «φωτιανού» προτύπου, που συνδύαζε την αρχαιότερη ανατολική παράδοση με τις μεταεικονομαχικές εικονογραφικές καινοτομίες, υιοθετήθηκε κυρίως από τους καλλιτέχνες της Ανατολής και αποτέλεσε τον κυρίαρχο τρόπο απόδοσης του κεντρικού πυρήνα σε όλη τη βυζαντινή περίοδο³³, ανεξάρτητα από τις μεταβολές που επήλθαν στο συνολικό εικονογραφικό σχήμα της παράστασης³⁴.

zantin I,1, Paris 1925, σ. 145. — M. Restle, *Die byzantinische Wandmalereien in Kleinasien I-III*, Recklinghausen 1967, εικ. 554, (στο εξής M. Restle, *Wandmalereien*). Εδώ το σχήμα αντιτρέφεται και ο Ιούδας εικονίζεται στα αριστερά.

28. G. de Jerphanion, ό.π., 280-281, πίν. 65.2.

29. N. et M. Thierry, *Ayvali Kilise ou Pigeonnier de Gülli Dere, église inédite de Cappadoce*, *CahArch* 15 (1965) 113. — N. Thierry, *Haut Moyen-Âge* 147, πίν. 88b.

30. Αξίζει να σημειωθεί η στενή σχέση που έχει επισημανθεί ανάμεσα στη ζωγραφική του Kiliçlar Kilise και την τέχνη του κώδικα 61 και άλλων χειρογράφων με κωνσταντινοπολίτικη προέλευση (M. Restle, *Wandmalerei* 18-23. — J. A. Cave, *Kiliçlar Kilise* 293). Ο Cave υποστηρίζει μάλιστα ότι η τοιχογράφηση του μνημείου έγινε από κωνσταντινοπολίτικο συνεργείο. Παράλληλα, ωστόσο, στη ζωγραφική του μνημείου αναγνωρίζονται πλήθος επιδράσεων, εικονογραφικών και τεχνοτροπικών, από την ανατολική επαρχιακή και κυρίως τη συριακή προεικονομαχική παράδοση (J. A. Cave, *Kiliçlar Kilise* 47-50, 264).

31. Σύμφωνα με τον Cave υπάρχει σχέση προτύπου-αντιγράφου ανάμεσα στις παραστάσεις του κώδικα Rabulla και του Kiliçlar Kilise (J. A. Cave, *Kiliçlar Kilise* 264).

32. Βλ. σημ. 12.

33. Π.χ. στο λεγόμενο «ναό του Νικηφόρου Φωκά» στο Çavuşin 963-969 (N. Thierry, *Les plus anciennes représentations cappadociennes du costume épiscopal byzantin*, *REB* 34 (1976) 328. — G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin*, I,2, Paris 1932, 537-538, πίν. 139.2), στο Çemlekçi Kilise, τέλη 10ου - αρχές 11ου αι. (J. Lafontaine-Dosogne, *Rospisi cerkvi, nazbivaemoi Çemlekçi Kilise, i problema prisystvna armra v Kappadokii* (ρωσ.), *τιμητικός τόμος για τον V. N. Lazarev*, Μόσχα 1973, εικ. σελ. 81, στο εξής J. Lafontaine-Dosogne, *Çemlekçi Kilise*), στη λεγόμενη «εκκλησία της κιστέρνας», πρώτο τέταρτο 11ου αι. (N. Thierry, *Un atelier cappadocien du XIe siècle à Maçan - Göreme*, *CahArch* 44 (1996) 130-131, 136, εικ. 23)· στον ελλαδικό χώρο στο ναό της Αγίας Παρασκευής στον Κόουνο Μάνης (ναός Α νεκροταφείου), 11ος αι. (Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, *Ρ. Ετζεόγλου, ΑΔ 27* (1972) B1, 300-301. — *Ρ. Ετζεόγλου, ΑΔ 28* (1973) B1, 242. — E. Constantinides, *The frescoes of the church of the Holy Archangels at Zemo-Krichi, Rača (Georgia) and the contemporary monuments on Mani in southern Greece*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ τόμ. IZ (1993-94) εικ. 8).

34. Αναφερόμαστε στο σχήμα που επικράτησε στην εικονογραφία της παράστασης από τον 11ο

Στοιχεία του «φωτιανού» προτύπου, όπως το ειλητό που κρατά ο Ιησούς, παρέμειναν στη βυζαντινή, ακόμη και στη μεταβυζαντινή εικονογραφία της Προδοσίας σαν παραδοσιακά εικονογραφικά θέματα. Ήδη μέσα στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα η απόδοση του Ιησού σύμφωνα με το «φωτιανό» πρότυπο απουσιάζει από μνημεία του κέντρου (Νέα Μονή³⁵). το θρησκευτικοπολιτικό κλίμα που τη δημιούργησε δεν υπήρχε πλέον. Καλλιτέχνες διαφορετικών τάσεων στον 11ο αιώνα αποβάλλουν το στοιχείο του ειλητού από την παράσταση για να επανέλθουν στο προεικονομαχικό σχήμα, αυτό που ο Millet ονομάζει «ανατολικό» (Orientale)³⁶ εξαιτίας της συριακής καταγωγής του (Rabbula)³⁷.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του «φωτιανού» προτύπου, όπως τα είδαμε στο χειρόγραφο της Μονής Παντοκράτορα, επανέλαβαν καλλιτέχνες με αρχαϊστικές τάσεις, σε περιφερειακά, κατά κανόνα μνημεία σε όλη τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου³⁸. Στους καλλιτέχνες που βρίσκονται κοντά στην μεταεικονομαχική παράδοση της πρωτεύουσας ανήκουν και οι ψηφοθέτες της Προδοσίας της Μονής Δαφνίου (τέλη 11ου αι.)³⁹, καθώς και του Αγίου Μάρκου στη Βενετία (προχωρημένος 12ος αι.)⁴⁰.

Την ίδια εποχή που η Ανατολή εισπράττει τα μηνύματα του μεταει-

αίωνα κ.ε. και υπήρξε δημιούργημα των εργαστηρίων της πρωτεύουσας (βλ. σχετικά με αυτό παρακ. σ. 245 κ.ε.).

35. Βλ. παρακ. σ. 245.

36. G. Millet, *Recherches*, 326-328

37. Βλ. π.χ. Σινά κώδ. 48, 1075 (K. Weitzmann – G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai, The Illuminated Greek Manuscripts*, vol. I, Princeton 1990, εικ. 256), Pürenli Seki Kilise, Kokar Kilise, μέσα - β' μισό 11ου αι. (N. et M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, Région du Hasan Dağı*, Paris 1963, πίν. 68a, 59b), S. Angelo in Formis στην Capua της Ιταλίας, ±1100 (O. Morisani, *Gli affreschi di S. Angelo in Formis*, Napoli 1962, 43-44, εικ. 40).

38. Balleg Kilise, terminus ante quem 1051 (G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin*, II,1, Paris 1936, 263-264, πίν. 177.3), Çarikli Kilise, μέσα 11ου αι. (N. Thierry, *L'art monumental byzantin en Asie mineure du XIe siècle au XIVe*, DOP 29 (1975) 87, σημ. 68. — M. Restle, *Wandmalerei* εικ. 236), Elmali Kilise, μέσα 11ου αι. (N. Thierry, ό.π. — M. Restle, *Wandmalerei* εικ. 181), Karanlik Kilise, μέσα 11ου αι. (N. Thierry, ό.π. — M. Restle, *Wandmalerei* εικ. 236), Άγιος Νικόλαος στο Μελένικο, τέλη 12ου - αρχές 13ου αι. (L. Mavrodinova, *La peinture murale en Bulgarie médiévale jusqu'à la fin du XIVe siècle*, Sofia 1995, εικ. 29). Την επίδραση της Κωνσταντινούπολης διαπιστώνουμε και σε έργα που ανήκουν σε διαφορετική καλλιτεχνική παράδοση, όπως στο αρμενικό χειρόγραφο Erevan, Matenadaran Ms 974 (J. Lafontaine-Dosogne, Çemlekçi Kilise εικ. σ. 87).

39. G. Millet, *Le Monastère de Daphni*, Paris 1899, πίν. 16.1 Η παράσταση του Δαφνίου παρουσιάζει ιδιαιτερότητες τόσο στην απόδοση της μορφής του Κυρίου — η οποία δεν είναι απόλυτα όμοια σε καμία σύγχρονη ή αρχαιότερη παράσταση — όσο και στην απόδοση του όχλου (βλ. σχετικά παρακ. σ. 243).

40. Όπου η παρουσία στοιχείων του «φωτιανού» προτύπου οφείλεται πιθανότατα στην επίδραση της αντίστοιχης παράστασης των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντινούπολης.

κονομαχικού καλλιτεχνικού ρεύματος της πρωτεύουσας, οι δυτικές περιοχές της αυτοκρατορίας ακολουθούσαν τη δική τους καλλιτεχνική πορεία, επηρεασμένη αναπόφευκτα από την εντόπια παράδοση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ναού των Αγίων Μαρτύρων στο Cimitile στη Nola της Καμπανίας (904-911)⁴¹. Οι διαφορές στην εικονογραφία της σκηνής⁴² (εικ. 8) από τις σύγχρονες της των ανατολικών περιοχών είναι εμφανείς: ο Ιησούς, τη στιγμή που δέχεται τον εναγκαλισμό και το φιλί του προδότη, στρέφει το βλέμμα Του στην αντίθετη κατεύθυνση και σχηματίζει το σημείο της ευλογίας προς το μέρος όπου εκτυλίσσεται το επεισόδιο του Μάλχου, μεταβιβάζοντας, έτσι, το επίκεντρο της παράστασης εκεί. Αποδίδει, δηλαδή, ο καλλιτέχνης τα λόγια του ευαγγελιστή: *εἶπεν οὖν ὁ Ἰησοῦς τῷ Πέτρῳ. βάλε τὴν μάχαιραν εἰς τὴν θήκην. τὸ ποτήριον ὃ δέδωκέ μοι ὁ πατήρ, οὐ μὴ πίνω αὐτό;* (Ιω. 18, 11). Για πρώτη φορά στην εικονογραφία της Προδοσίας απαντά η απεικόνιση του συγκεκριμένου ευαγγελικού αποσπάσματος. Έως τώρα το γεγονός της αποτομής του αφτιού του υπηρέτη είτε υπονοούνταν μέσα στην παράσταση (Άγιος Απολλινάριος) είτε εικονιζόταν σε ανεξάρτητη σκηνή (ευαγγελιστάριο Αγίου Αυγουστίνου)· σε καμία περίπτωση δεν υπάρχει αναφορά στη θεραπεία του υπηρέτη. Επιπλέον, στο Cimitile το επεισόδιο του Μάλχου ανάγεται για πρώτη φορά σε κύριο εικονογραφικό στοιχείο της σκηνής, ίσης βαρύτητας με τον ασπασμό του Ιούδα. Το πρότυπο που ακολουθείται είναι εντελώς ξένο προς το σύνολο της προεικονομαχικής παράδοσης και, όπως έδειξαν οι μεταεικονομαχικές επιλογές της ανατολικής εικονογραφίας, παρέμεινε ανοίκειο και σ' αυτήν⁴³. Ο Belting υποθέτει την ύπαρξη ενός χαμένου έργου από την περιοχή της Ρώμης, το οποίο αποτέλεσε το πρότυπο της Προδοσίας του Cimitile⁴⁴. Το σχήμα όχι μόνο γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στους καλλιτέχνες της δυτικής εικονογραφικής παράδοσης⁴⁵ αλλά χρησιμοποιήθηκε αργότερα και από όσους έμειναν πιστοί στη βυζαντινή παράδοση, όπως εκείνοι του Αγίου Μάρκου

41. H. Belting, *Die Basilica dei S.S.Martiri in Cimitile und ihr frühmittelalterlicher Freskenzyklus*, Wiesbaden 1962 (στο εξής H. Belting, *Cimitile*).

42. H. Belting, *Cimitile* 52-58, εικ. 25.

43. Βλ. παραρ. σ. 244.

44. H. Belting, *Cimitile* 58. Το πρότυπο αυτό αποτελεί, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, μια μετεξέλιξη του εικονογραφικού τύπου του Αγίου Απολλιναρίου (ό.π. 57), η οποία πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στον 7ο και 9ο αιώνα, πιθανότατα σε κάποιο κέντρο εκτός Κωνσταντινούπολης όπου σοβούσε η εικονομαχική κρίση, ίσως στη Ρώμη. Ο μελετητής αναζητά την καταγωγή των εικονογραφικών προτύπων του μνημείου στις ρωμαϊκές τοιχογραφίες του πρώιμου 8ου αιώνα (ό.π. 125). Το ίδιο πρότυπο χρησιμοποιείται στην Προδοσία του Mustair ήδη από το 800 (G. Schiller, *Ikonographie* 64).

45. Βλ. παραδείγματα στο G. Schiller, *Ikonographie* εικ. 15, 23, 169, 172.

(προχωρημένος 12ος αι.)⁴⁶ (εικ. 9) και του Monreale (τέλη 12ου αι.)⁴⁷ (εικ. 10). Το μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα στη μεσοβυζαντινή τέχνη της Ανατολής που ακολουθεί το δυτικό σχήμα είναι η Προδοσία στο ναό του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο (1196) (εικ. 11)⁴⁸. Το ίδιο πρότυπο, τουλάχιστον για την απόδοση του κεντρικού τμήματος της παράστασης, θα πρέπει να ακολούθησε και ο καλλιτέχνης της Προδοσίας που περιέγραψε ο Νικόλαος Μεσαρίτης (1198-1203)⁴⁹ στους Αγίους Αποστόλους της Κωνσταντινούπολης⁵⁰.

Το πλήθος των Ιουδαίων. Οι παραστάσεις της Προδοσίας από τον 9ο έως το 12ο αιώνα τόσο στην ανατολική εικονογραφική παράδοση όσο και στη δυτική, όπως παρουσιάστηκαν πιο πάνω, διατήρησαν την προεικονομαχική οργάνωση της σκηνής επάνω σε τρεις παράλληλους άξονες.

46. O. Demus, *San Marco* 196-199. Βλ. και σημ. 39.

47. O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, New York 1988², σ. 286, εικ. 70 (στο εξής O. Demus, *Norman Sicily*).

48. C. Mango – E. J. W. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings*, DOP 20 (1966) 146-147, εικ. 29. Τα στοιχεία της δυτικής εικονογραφίας που κυριαρχούν στην παράσταση, η οποία θυμίζει εκείνη του Αγίου Μάρκου στην επαρχιακή της εκδοχή, ερμηνεύονται γνωρίζοντας ότι η Κύπρος από το 1191 βρισκόταν υπό την κατοχή των δυτικών. Η απόδοση του Ιησού στη σκηνή του Αγίου Νεοφύτου, όπου Αυτός σύρεται από τους στρατιώτες με τη βοήθεια ενός σχοινιού περασμένου στο λαιμό Του, προσεγγίζει την περιγραφή της χαμένης παράστασης των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντινούπολης από το Νικόλαο Μεσαρίτη (βλ. σημ. 48, 49), όπου ο Χριστός *ὡςπερὶ τί ἀνδράποδον ἔλκεται* (A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche. Zwei Basiliken Konstantins. Zweiter Teil. Die Apostelkirche in Konstantinopel*, Leipzig 1908, 58, στο εξής A. Heisenberg, *Grabeskirche*). Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο αποτελεί δάνειο από την ανατολική εικονογραφική παράδοση των καππαδοκικών μνημείων (N. B. Δρανδάκη, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, σ. 44), στα οποία, όμως, δεν εικονίζονταν στην Προδοσία αλλά στην επόμενη σκηνή, που απέδιδε τα λόγια του ευαγγελιστή *συνέλαβον τὸν Ἰησοῦν καὶ ἔδησαν αὐτόν* (Ιω. 18, 12). Ανάλογο στοιχείο συναντούμε στη Μονή Μυριοκεφάλων Κρήτης, με τη διαφορά ότι δεν υπάρχει σχοινί, αλλά ο Κύριος σύρεται από έναν Ιουδαίο που τραβά την άκρη του λευκού υφάσματος, το οποίο περνά ο Ιούδας στο λαιμό Του. Η παρουσία του διακοσμημένου αυτού υφάσματος φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Κρήτη κυρίως στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (βλ. I. Σπαθαράκη, *Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγ. Τριάδας στο ομώνυμο χωριό του Ν. Ρεθύμνου και οι εικονογραφικές ιδιαιτερότητές τους, Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994*, σ. 300-301).

49. H. Maguire, *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art*, DOP 28 (1974) 121.

50. Στο κείμενο του Μεσαρίτη περιγράφεται με ζωηρές λεπτομέρειες το επεισόδιο του Μάλχου και ιδιαίτερα η θεραπεία του υπηρέτη: *ὁ Πέτρος... τὴν μάχαιραν τῆς θήκης ἐκσπᾷ καὶ τὸ ... ὥτιόν ... ἐκκόπτει τοῦ δούλου — Μάλχος τούτῳ τὸ ὄνομα — καὶ τὸ αἷμα καταρρέον εἰς ἔνδειξιν τῆς τομῆς... φθάνει πρὸς ὦτα κυρίου ἡ Μαλχηκὴ οἰμωγὴ καὶ προφθάνει τὴν οἰμωγὴν ἡ τοῦ αὐτοελέου συμπάθεια. θρηνεῖ Μάλχος ἐπὶ τῇ τοῦ ὠτὸς ἐκκοπῇ, καὶ ἡ ἐπὶ τῇ ἀποκαταστάσει χαρὰ προφθάνει τούτου τὸν κοπετόν* (A. Heisenberg, *Grabeskirche*, 58). Το γεγονός αυτό ενισχύει την πρόσφατη άποψη για δραστικές αλλαγές στο εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου ανάμεσα στον 9ο και έως τα τέλη του 12ου αι. (Th. Baseu-Barabas, *Nikolaos Mesarites* 231), αφού είναι μάλλον αδύνατο να φανταστούμε μια τέτοια απόδοση στον 9ο αιώνα γνωρίζοντας την πορεία της ανατολικής εικονογραφίας.

Στον κεντρικό βρίσκονται οι μορφές του Ιησού και του Ιούδα, οι οποίες διακρίνονται από τις υπόλοιπες και ως προς το μέγεθος⁵¹, ενώ στους δύο εκατέρωθεν άξονες απεικονίζονται οι ομάδες του πλήθους⁵². διαφοροποιείται, έτσι, η μεταεικονομαχική μνημειακή εικονογραφία από την προγενέστερη παράδοση, όπου στον ένα άξονα βρίσκονταν οι απόστολοι. Δεν υπάρχει ουσιαστική εξέλιξη στην απόδοση του πλήθους από τον 9ο έως το τέλος του 12ου αιώνα. Τρεις βασικές παραλλαγές μπορούμε να εντοπίσουμε: στην πρώτη οι δύο ομάδες χαρακτηρίζονται από ομοιομορφία στην απόδοση των μορφών, οι οποίες έχουν στρατιωτικά χαρακτηριστικά⁵³ (π.χ. Kiliçlar Kilise (εικ. 6), Άγιος Ιωάννης στο Güllü Dere του Çavuşin, Cimitile, παρεκκλήσιο 15α στο Göreme, Νέα Μονή, Άγιος Νεόφυτος Πάφου⁵⁴). Στη δεύτερη παραλλαγή εξαιρούνται δύο συγκεκριμένες μορφές, οι οποίες τοποθετούνται επικεφαλής των δύο ομάδων, ο εκπρόσωπος, δηλαδή, των πρεσβυτέρων⁵⁵ και ο χιλιάρχος⁵⁶ (π.χ. Tokali Kilise, Çarikli Kilise, Elmali Kilise, Karanlık Kilise)⁵⁷ (εικ. 12). Στην τελευταία, τέλος, παραλλαγή οι δύο ομάδες διαφοροποιούνται ως προς τη σύνθεσή τους και διακρίνονται από τη μια πλευρά στους πρεσβυτέρους και από την άλλη στους υπηρέτες του ναού⁵⁸ ή τους στρατιώτες (π.χ. εκκλησία του Νικηφόρου Φωκά στο Çavuşin⁵⁹, Άγιος Μάρκος)⁶⁰ (εικ. 9).

51. Ο κεντρικός άξονας τονίζεται και με την κατάλληλη τοποθέτηση του οπλισμού του πλήθους.

52. Επιγραφές που αναφέρονται στο πλήθος συναντούμε στον κώδικα 61 της Μονής Παντοκράτορα (Εβραίοι) και σε όλα τα μνημεία της Καππαδοκίας (Ιουδαίοι) έως τα μέσα του 10ου αι., οπότε περιορίζονται συνολικά τα επιγραφικά στοιχεία της παράστασης και μένει μόνο ο τίτλος της σκηνής.

53. Αναφέρομαι στην κοινή ενδυμασία (χοντοί χιτώνες και μακριές κάλτσες που αποτελούσαν την ενδυμασία των στρατιωτών κάτω από το θώρακα), σε συνδυασμό με το νεαρό των μορφών, και, κυρίως, στον οπλισμό (βασικά από δόρατα). Οι στρατιώτες δεν εικονίζονται με πλήρη στρατιωτικό εξοπλισμό, αφού δεν πρόκειται για πολεμική σκηνή. Επιπλέον, η τέχνη δήλωνε και με αυτόν τον τρόπο ότι η σύλληψη του Ιησού δεν απαιτούσε στρατιωτική επιχείρηση, αφού Αυτός παραδόθηκε οικειοθελώς. Έτσι τα μέλη της σπείρας εικονίζονται φορώντας μόνο τον ελαφρύ χιτώνα κάτω από την πανοπλία (T. G. Kollias, *Byzantinische Waffen*, Wien 1988, σ. 50-51).

54. Όπου το στρατιωτικό στοιχείο κυριαρχεί ως αντίτυπο της ατμόσφαιρας της εποχής των σταυροφοριών (A. Stylianou – J. A. Stylianou, *The Militarization of the Betrayal and its Examples in the Painted Churches of Cyprus*, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, τόμ. 2, Αθήνα 1992, σ. 573).

55. Ματθ. 26, 47, Μάρκ. 14, 43, Λουκ. 22, 52.

56. Ιω. 18, 3.

57. Βλ. σημ. 38.

58. Οι υπηρέτες (Ιω. 18, 3) ήταν στην πραγματικότητα οι κλητήρες του συνεδρίου των αρχιερέων και ήταν υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης στο εσωτερικό του ναού (Π. Ν. Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εις το κατά Ιωάννην ευαγγέλιον*, Αθήναι 1969, σ. 621 σημ. 3).

59. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη οι τοιχογραφίες του ναού είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του δεύτερου κύματος εικονογραφικών στοιχείων που προέρχονταν από την πρωτεύουσα και άφησαν το στίγμα της αναγέννησης των μακεδόνων αυτοκρατόρων στην Καππαδοκία (J. A. Cave, *Kiliçlar Kilise* 294). Ίσως έτσι εικονίζονταν ο νήριμος όχλος στους Αγίους Αποστόλους Κωνσταντινουπόλεως τον 9ο αιώνα (βλ. σημ. 23).

Εκείνο που θα πρέπει να επισημανθεί σε κάθε περίπτωση είναι η έντονη παρουσία του στρατιωτικού στοιχείου, που ερμηνεύεται από την ενσωμάτωση του επεισοδίου της Σύλληψης στη σκηνή της Παράδοσης.

Στο Δαφνί (εικ. 13) εικονίζονται δύο ομάδες με ανάμεικτα χαρακτηριστικά⁶¹: στρατιώτες, υπηρέτες και ανώνυμο πλήθος εικονίζονται σε ένα άτακτο σύνολο· ο προικισμένος καλλιτέχνης ξεπερνά το αρχαϊκό σχήμα και δημιουργεί μια πρωτότυπη και ιδιαίτερα ζωντανή σύνθεση⁶². Ο ρεαλισμός στην απόδοση μας οδηγεί στην υπόθεση για ενδεχόμενη επίδραση που δέχθηκε ο δημιουργός από τις θεατρικές παραστάσεις των θρησκευτικών δραμάτων που γνώριζαν άνθιση την εποχή αυτή⁶³.

Με εξαίρεση τις παραστάσεις στο Monreale (εικ. 10) και στην Παναγία Μυριοκεφάλων Κρήτης (τέλη 12ου-αρχές 13ου α.)⁶⁴ (εικ. 14), όπου για πρώτη φορά στη μνημειακή τέχνη⁶⁵ η επίδραση του μεσοβυζαντινού σχήματος οργάνωσης⁶⁶ είναι προφανής, η οργάνωση της σκηνής σε τρεις άξονες συνεχίζεται έως το τέλος του 12ου αιώνα. Με την εικόνα του όχλου στην παράσταση του Monreale εναρμονίζεται η περιγραφή του Μεσαρίτη για την Προδοσία του ναού των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης⁶⁷.

Το επεισόδιο του Μάλχου. Η πρωιμότερη απεικόνιση του επεισοδίου του Μάλχου στη μεταεικονομαχική εποχή είναι η παράσταση του κώδ.

60. Όπου εικονίζονται οι Φαρισαίοι (Ιω. 18,3).

61. Μορφές με διαφορετικά χαρακτηριστικά απαρτίζουν και τις ομάδες του πλήθους στο Balleg Kilise.

62. Στην παράσταση υπάρχουν στοιχεία, όπως η απόδοση του επεισοδίου του Μάλχου, που δείχνουν την επίδραση που δέχτηκε ο καλλιτέχνης από το νέο εικονογραφικό πρότυπο που διαμορφώθηκε στο τέλος του α' μισού του 11ου αιώνα στην πρωτεύουσα και κυριάρχησε στην τέχνη των χειρογράφων (βλ. κατωτέρω).

63. Βλ. σχετικά V. Cottas, *L'influence du drame «Christos Paschon» sur l'art chrétien d'Orient*, Paris 1931. — Μ. Πλωρίτη, *Το θέατρο στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999, κυρίως σ. 135-201. — W. Puchner, *Studien zum Kulturkontext der liturgischen Szene, Lazarus und Judas als religiöse Volksfiguren in Bild und Brauch, Lied und Legende Südosteuropas*, Wien 1991, 16, 84 (ευχαριστώ τον φιλόλογο κ. Αν. Καραναστάση που έθεσε υπ' όψιν μου το πολύ ενδιαφέρον αυτό βιβλίο).

64. Γ. Β. Αντουράχη, *Αι Μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστίων Κρήτης μετά των παρεκκλησίων αυτών*, Αθήνα 1977, σ. 96, πίν. 25, 28-29.

65. Πιθανώς και στο Djurdjevi Stupovi (G. Millet – A. Frolow, *La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie*, Fasc. I, Paris 1954, πίν. 89,1, στο εξής G. Millet – A. Frolow, *Yougoslavie*).

66. Βλ. παρακ. σ. 245-248.

67. Ο όχλος περιγράφεται ως σύμμικτος και άτακτος (Α. Heisenberg, *Grabeskirche* 56). Το πρώτο επίθετο αναφέρεται, κατά τη γνώμη μου, στην απεικόνιση τόσο πολιτών Ιουδαίων όσο και στρατιωτικών, η παρουσία των οποίων δηλώνεται με σαφήνεια στο χείμενο αμέσως παρακάτω, όπου ο συγγραφέας αναρωτιέται *τίς ό λοχαγός; τίς ό ταξίαρχος* (ό.π.). Το επίθετο «άτακτος» αναφέρεται, προφανώς, στους στρατιώτες, οι οποίοι δεν βρίσκονται σε τάξη, δηλαδή σε παράταξη. Η εικόνα του Monreale, όπου οι μορφές των στρατιωτών εμφανίζονται ανάμεσα στο πλήθος, είναι εντελώς ανάλογη.

70 (φ. 174v), της Μονής Πάτμου (εικ. 15)⁶⁸, όπου εικονίζεται ως ανεξάρτητη σκηνή: ο Μάλχος ως νεαρή –παιδική μάλλον– μορφή γονατιστός και με τα χέρια σε στάση ικεσίας, ενώ ο Πέτρος, επίσης γονατιστός πίσω του, προβαίνει στην αποτομή του αφτιού. Έχοντας υπ' όψιν την έως τότε εικονογραφική (Άγιος Απολλινάριος, Ευαγγελιστάριο Αγίου Αυγουστίνου) αλλά και τη γραπτή παράδοση⁶⁹, είναι σαφές ότι η μεταεικονομαχική εικονογραφία αναζήτησε αλλού τα πρότυπα για την απόδοση του επεισοδίου. Φαίνεται ότι παραστάσεις όπως η θυσία του Αβραάμ αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τους καλλιτέχνες. Η πρώτη γνωστή παράσταση στην Ανατολή όπου το επεισόδιο του Μάλχου εντάσσεται στην Προδοσία με τον τρόπο που αποδίδεται στο χειρόγραφο της Πάτμου είναι αυτή της εκκλησίας του Νικηφόρου Φωκά στο Çanuşan (963-969) (εικ. 16). Η θέση του, στη δεξιά γωνία της παράστασης απέναντι από τον Ιησού δεν είναι, βέβαια, τυχαία. Στο καππαδοκικό μνημείο βλέπουμε, πιθανότατα, τον τρόπο με τον οποίο ενέταξε το επεισόδιο στη σκηνή η μνημειακή τουλάχιστο παράδοση της Κωνσταντινούπολης και γενικότερα της Ανατολής⁷⁰. Τα παραδείγματα από τον 11ο και το 12ο αιώνα στα οποία το επεισόδιο του Μάλχου εντάσσεται σε κάποιο σημείο της παράστασης ακολουθώντας την απόδοση του κώδικα της Πάτμου είναι σποραδικά και σε μνημεία απομακρυσμένα από την Κωνσταντινούπολη (Çemlekçi Kilise⁷¹, S. Angelo in Formis⁷²). Λέιπουν, έτσι, οι κρίκοι που θα μας επέτρεπαν να βγάλουμε συμπεράσματα για την εικονογραφία του επεισοδίου και τη θέση του στην Προδοσία στην ανατολική μνημειακή ζωγραφική έως το τέλος του 12ου αιώνα.

Ασφαλέστερες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε για τις παραστάσεις σε μνημεία που ακολουθούν το δυτικό σχήμα οργάνωσης: το επεισόδιο τοποθετείται στην κάτω αριστερή γωνία της σκηνής. Οι δύο μορφές δεν είναι κατά κανόνα γονατισμένες αλλά σχεδόν όρθιες, σε πολύ μικρότερη, ωστόσο, κλίμακα από τις υπόλοιπες. Ο Μάλχος, που αποδίδεται με νεανικά χαρακτηριστικά, απλώνει το χέρι σε χειρονομία δέησης προς τον Ιησού, ενώ και οι δύο κοιτούν προς Αυτόν (Cimitile, Άγιος Μάρκος, Monreale⁷³, Άγιος Νεόφυτος⁷⁴). Τις μεταβολές που επήλθαν σε ό,τι

68. K. Weitzmann, *Buchmalerei* 67-68, εικ. 444.

69. Όπου δεν αναφέρεται η ηλικία του Μάλχου.

70. Βλ. σημ. 59.

71. Βλ. σημ. 33.

72. Βλ. σημ. 37.

73. Η ιδιαίτερα βίαιη απόδοση του επεισοδίου δεν είναι άγνωστη στη δυτική εικονογραφία (βλ. π.χ. G. Schiller, *Ikonographie* εικ. 169). Τέτοιες αποδόσεις θα υιοθετήσει η ανατολική εικονογραφία κατά την παλαιολόγια περίοδο.

74. Εδώ οι μορφές είναι στραμμένες όχι προς τον πυρήνα της σκηνής αλλά προς την αντίθετη

αφορά στην εικονογραφία του επεισοδίου και στη θέση του στην παράσταση στα πλαίσια του μεσοβυζαντινού τοξοειδούς σχήματος θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Όπως ήδη ειπώθηκε, πριν από το τέλος του πρώτου μισού του 11ου αιώνα σημειώνονται μεταβολές στην εικονογραφία της Προδοσίας. Η παράσταση στη Νέα Μονή⁷⁵ (εικ. 17) είναι το πρώτο παράδειγμα στο οποίο παρατηρούνται τα εξής στοιχεία: 1) Για την απόδοση του κεντρικού πυρήνα υιοθετείται το «ανατολικό» σχήμα, το οποίο επιστρέφει, έτσι, στην εικονογραφική παράδοση της πρωτεύουσας. 2) Το επεισόδιο του Μάλχου εικονίζεται δίπλα στον Ιησού και τον Ιούδα, στο ίδιο επίπεδο με αυτούς, απέναντι από τον Ιησού που απευθύνει ευλογία προς το μέρος του, ενώ ο Μάλχος έχει πανομοιότυπα χαρακτηριστικά με τις μορφές του πλήθους⁷⁶. 3) Το πλήθος εικονίζεται σε δεύτερο επίπεδο πίσω από τις κεντρικές μορφές. Στο σύνολο αυτό συναντούμε παλαιότερα εικονογραφικά στοιχεία, όπως π.χ. το ανατολικό σχήμα στην απόδοση του πυρήνα, τη θέση του Μάλχου απέναντι από το Χριστό (πρβλ. ναός Φωκά στο Cazanuşin) και την απόδοσή του ως μέλους του πλήθους (πρβλ. Ευαγγελιστήριο Αγίου Αυγουστίνου), τα οποία, όμως, ανασυντιθενται. Η Μουρίκη απέδειξε την σχέση του εικονογραφικού προγράμματος της Νέας Μονής με τα εικονογραφημένα χειρόγραφα⁷⁷. Δεν σώζονται παραδείγματα από τη σύγχρονη ή λίγο προγενέστερη παράδοση των χειρογράφων, ωστόσο ο καλλιτέχνης θα πρέπει να είχε υπ' όψιν του μια παράσταση χειρογράφου, όπως των Morgan 639⁷⁸ και του Laur. VI. 23⁷⁹ (εικ. 18), που είναι, βέβαια, μεταγενέστερα αλλά ακολουθούν τις ίδιες αρχές στην οργάνωση της παράστασης⁸⁰.

Στο ψαλτήριο του Θεοδώρου (Βρετ. Μουσ. Add. 19352, 1066), έργο του στουδιτικού εργαστηρίου, συναντούμε για πρώτη φορά την οργά-

πλευρά, έχοντας μόνο τα κεφάλια τους γυρισμένα προς τον Ιησού. Αυτή η απόδοση συνηθίζεται στον 13ο αιώνα.

75. Ν. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα 1985, σ. 94-96, πίν. 102, 106, 107, 317 (στο εξής Ν. Μουρίκη, *Νέα Μονή*).

76. Βλ. σημ. 15.

77. Ν. Μουρίκη, *Νέα Μονή* 231.

78. K. Weitzmann, *The Constantinopolitan Lectionary Morgan 639, Byzantine Liturgical Psalters and Gospels*, London 1980, εικ. 316.

79. T. Velmans, *Le Tétraévangile de la Laurentienne*, Paris 1971, εικ. 112. Η παράσταση στο χειρόγραφο της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης διατηρεί πολλά αρχαϊκά στοιχεία, τόσο στη διάταξη των κεντρικών μορφών όσο και σ' εκείνη του πλήθους (G. Millet, *Recherches* 331, 567, 569), χωρίς, ωστόσο, να είναι άγνωστη στο δημιουργό ή νέα εικονογραφική αντίληψη.

80. Για λόγους που εξυπηρετούσαν το εικονογραφικό πρόγραμμα στη θέση όπου εικονιζόταν η Προδοσία, ο καλλιτέχνης της Νέας Μονής φιλοτέχνησε μόνο το ένα σκέλος του πλήθους.

νωση της παράστασης σε ένα τοξοειδές σχήμα (εικ. 19)⁸¹. Το κεντρικό σχήμα –οι μορφές του Κυρίου, του Ιούδα και των δύο Ιουδαίων που συλλαμβάνουν τον Κύριο αριστερά και δεξιά– επαναλαμβάνει την ανατολική εκδοχή του «φωτιανού» προτύπου, όπως είδαμε στα πρώιμα παραδείγματα (Göreme παρεκκλήσιο 15α) (εικ. 7). Το υπόλοιπο πλήθος συρρικνώνεται προς τα πίσω δημιουργώντας ταυτόχρονα πολλαπλά επίπεδα πίσω και πάνω από τις δύο κύριες μορφές. Προκύπτει, λοιπόν, ένα τοξωτό σχήμα στον κατακόρυφο άξονα του οποίου δεσπόζει η μορφή του Κυρίου. Όπως στη Νέα Μονή έτσι και εδώ ο Μάλχος αποδίδεται ως μέλος του όχλου, ενώ, ταυτόχρονα, ο Πέτρος, όρθιος πίσω του, αφαιρεί το αφτί του. Το επεισόδιο διαδραματίζεται πίσω από τον Ιησού, ενώ η μορφή του Πέτρου εξέχει από το τόξο.

Στην ίδια χρονική περίοδο ανάγεται το Ευαγγελιστάριο της Μονής Διονυσίου (κώδ. 587), το οποίο τοποθετείται ανάμεσα στα 1059 και 1080⁸². Ο κώδικας αυτός δεν προέρχεται από το *scriptorium* της Μονής Στουδίου⁸³, αποτέλεσε, ωστόσο, προσφορά στη μονή⁸⁴. Αποδόθηκε, εξαιτίας της στενής σχέσης του με το μηνολόγιο του Βασιλείου Β' και της υψηλής καλλιτεχνικής του ποιότητας, στο αυτοκρατορικό εργαστήριο⁸⁵. Συγκρίνοντας τις μικρογραφίες της Προδοσίας στα δύο χειρόγραφα, παρατηρούμε ότι στην Προδοσία του κώδικα 587 (εικ. 20) το τοξωτό σχήμα δεν έχει ολοκληρωθεί, όπως συμβαίνει στο ψαλτήριο του Θεοδώρου· επίσης, ότι το πλήθος συνωστιάζεται προς τα πίσω χωρίς, όμως, να δημιουργείται το ημικυκλικό σχήμα γύρω από τη μορφή του Κυρίου, η οποία δεσπόζει στον άξονα της παράστασης, χωρίζοντας, έτσι, τον όχλο σε δύο

81. S. der Nersessian, *Psautiers* 29, εικ. 78. Η Προδοσία αποτελεί μέρος της εικονογράφησης του ψαλμού 37,12, φ. 45v: *Οι φίλοι μου και οι πλησίον μου ἐξ ἐναντίας μου ἤγγισαν καὶ ἔστησαν, καὶ οἱ ἔγγιστά μου ἀπὸ μακρόθεν ἔστησαν.*

82. T. Masuda, *Η εικονογράφηση του χειρογράφου αριθ. 578μ. της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 192-197 (στο εξής T. Masuda, *Η εικονογράφηση του χειρογράφου αρ. 578*). Ο Weitzmann (K. Weitzmann, *An Imperial Lectionary in the Monastery of Dionysiou on Mount Athos. Its Origin and its Wanderings*, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* VII (1969) 247, στο εξής K. Weitzmann, *An Imperial Lectionary*) χρονολόγησε το χειρόγραφο γύρω στα 1059. Για το χειρόγραφο βλ. και Σ. Μ. Πελεκανίδη κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Α', Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τόμος Α', Αθήνα 1973, 434-446.

83. S. der Nersessian, *Psautiers* 15.

84. Σύμφωνα με τον Weitzmann (K. Weitzmann, *An Imperial Lectionary* 248) δωρήθηκε στη μονή Στουδίου πιθανόν από τον Ισαάκιο Κομνηνό, γνωστό για τις στενές του σχέσεις με τη μονή, την οποία υπηρέτησε και ως μοναχός. Σύμφωνα με τον Masuda, το χειρόγραφο ήταν προσφορά της συμβίας του Ισαακίου Αικατερίνης στο μονασίον του συζύγου της (T. Masuda, *Η εικονογράφηση του χειρογράφου αρ. 578* 199-205). Παλιότερα ο Walter (Ch. Walter, *The Date and Content of the Dionysiou Lectionary*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τόμ. II^ο (1985-86) 189) υποστήριξε τη σχέση του ευαγγελισταρίου με τον καθεδρικό ναό της πόλης, την Αγ. Σοφία.

85. K. Weitzmann, *An Imperial Lectionary* 242.

ομάδες, όπως, δηλαδή, συνέβαινε έως τότε. Η Νέα Μονή, και το πρότυπο, συνεπώς, που μετέφερε ο καλλιτέχνης, βρίσκεται ακόμη ένα βήμα πιο πίσω από τα δύο χειρόγραφα όχι μόνο ως προς τη διάταξη του πλήθους αλλά και ως προς τη απόδοση του Μάλχου, ο οποίος δεν έχει ακόμη πάρει την κατάλληλη θέση που δείχνει τη σχέση του με τον Κύριο⁸⁶, αλλά παραβρίσκεται απλώς στη σκηνή μένοντας αμέτοχος πίσω από τον Ιούδα.

Θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανό ότι το τοξωτό σχήμα πήρε την ολοκληρωμένη μορφή του από τους μικρογράφους του εργαστηρίου της Μονής Στουδίου την ίδια περίοδο που εικονογραφείται το ψαλτήριο του Θεοδώρου και ότι αυτό υιοθετήθηκε στα χειρόγραφα που συνδέονται με το ίδιο scriptorium (Paris BiblNat. gr. 74, 11ος αι.⁸⁷) αλλά και γενικότερα με τα εργαστήρια της πρωτεύουσας⁸⁸, όπως και στις φορητές εικόνες του Σινά που ανήκουν στην κωνσταντινοπολίτικη παράδοση του 11ου και του 12ου αιώνα⁸⁹. Η μνημειακή ζωγραφική υιοθέτησε μόνο ενμέρει την εικονογραφική δομή του παραπάνω σχήματος⁹⁰ και κυρίως στην υστεροβυζαντινή εποχή⁹¹.

Ο ρόλος του πλήθους ως εικονογραφικού στοιχείου της παράστασης είναι φανερό πως έχει υποβαθμιστεί στο μεσοβυζαντινό σχήμα: αυτό

86. Πίσω δηλαδή από τον Κύριο και απλώνοντας το χέρι του στον ώμο ή το χέρι Του.

87. S. Dufrenne, Deux chefs- d'oeuvre de la miniature du XIe siècle, *CahArch* 17 (1967) 191. — S. der Nersessian, *Psaltiers* 15. — S. der Nersessian, Two Slavonic Parallels of the Greek Tetraevangelion: Paris 74, *Études byzantines et arméniennes*, Louvain 1973, 252 ειχ. 177.

88. Vat. gr. 1156, τελευταίο τρίτο 11ου αι. (S. Dufrenne, στον τόμο *Biblioteca Apostolica Vaticana, Liturgie und Andacht im Mittelalter*, hsg. Erzbischöflichen Diözesanmuseum Köln, Köln 1992, σ. 128-129, ειχ. σ. 129), Αθήνα Εθν. Βιβλ. κώδ. 68, αρχές 12ου αι. (Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου - Χ. Τουφεξή-Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, τόμ. Α', *χειρόγραφα Καινής Διαθήκης I'-IB' αιώνας*, Αθήνα 1978, σ. 184, ειχ. 476), Πάρμα Palat. 5, β' μισό 11ου αι. (Γ. Γαλάβαρη, *Ζωγραφική Χειρογράφων* 236, ειχ. 111), Paris BiblNat. suppl. gr. 27, 12ος αι. (H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle*, Paris 1929, σ. 48). Το γεγονός ότι η παράσταση στο χειρόγραφο Bibl. Nat., suppl. gr. 27 διαφοροποιείται ως προς την απόδοση του επεισοδίου του Μάλχου —όπως συμβαίνει και στο Paris gr. 74— θα πρέπει, ίσως, να ερμηνευθεί σαν επιρροή της μνημειακής τέχνης.

89. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά, κείμενο*, Αθήνα 1958, ειχ. 81-82, 123-125, 125-128. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά, εικόνες*, Αθήνα 1956, ειχ. 66, 145, 146.

90. Djurdjevi Stupovi (G. Millet - A. Frolov, *Yougoslavie*, πίν. 89,1), Παναγία στα Μυριοκέφαλα Ρεθύμνου Κρήτης, τέλη 12ου - αρχές 13ου αι. (Μ. Γ. Ανδριανάκη, *Νέα στοιχεία και απόψεις για την μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τη Β' Βυζαντινή Περίοδο, Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β', Χανιά 1991, σ. 23. — K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, ειχ. 51), Monreale (O. Demus, *Norman Sicily* ειχ. 70).

91. Την επίδραση του μεσοβυζαντινού σχήματος στη μνημειακή ζωγραφική εντοπίζουμε στον τρόπο απόδοσης του επεισοδίου του Μάλχου σε προγενέστερα μνημεία, όπως το Δαφνί και τα μνημεία του 11ου αιώνα στην Καπαδοκία.

διαπιστώνεται από το γεγονός ότι το πλήθος πλέον δεν αναπτύσσεται παράλληλα με τους πρωταγωνιστές, όπως στα προγενέστερα σχήματα, αλλά συνωστιάζεται πίσω τους· το αποτέλεσμα είναι όχι μόνο να περιορίζεται σημαντικά ο όγκος που καταλαμβάνει στην παράσταση αλλά και να εικονίζονται πολύ λίγες ολόκληρες μορφές. Επιπλέον, το πλήθος χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια στη σύνθεσή του: μορφές με όμοια ή επαναλαμβανόμενα προσωπογραφικά και ενδυματολογικά χαρακτηριστικά⁹². Είναι σαφής η πρόθεση των καλλιτεχνών να επικεντρωθούν κατά κύριο λόγο στο κεντρικό γεγονός του φιλιού (επιστροφή στις παλαιοχριστιανικές αντιλήψεις) και κατά δεύτερον στο επεισόδιο του Μάχου.

Συνοψίζοντας, πρέπει να επισημάνουμε, αρχικά, την ουσιαστική συμβολή της μεταεικονομαχικής εικονογραφίας, που υπήρξε η συνένωση σε μια παράσταση των επιμέρους επεισοδίων που συνιστούν το γεγονός της Προδοσίας, του ασπασμού του Ιούδα, της παράδοσης και σύλληψης του Κυρίου και της αποκοπής του αφτιού του υπηρέτη, τα οποία στην αφηγηματική παράδοση των πρωτοχριστιανικών αιώνων αποτελούσαν ξεχωριστές σκηνές.

Τα παραπάνω επεισόδια ενοποιήθηκαν ακολουθώντας τρία βασικά σχήματα: οι καλλιτέχνες της μεταεικονομαχικής εποχής στην πρωτεύουσα και τις περιοχές άμεσης ακτινοβολίας της έμειναν πιστοί στο προεικονομαχικό σχήμα του Αγίου Απολλιναρίου: στον κεντρικό άξονα και συνήθως σε μεγαλύτερη κλίμακα βρίσκεται ο κεντρικός πυρήνας, οι μορφές, δηλαδή, του Ιησού και του Ιούδα και στις δύο πλευρές εκατέρωθεν οι ομάδες του πλήθους. Το παραπάνω σχήμα εμπλουτίζεται στο δυτικό πρότυπο με έναν επιπλέον διαγώνιο άξονα, αυτόν που ορίζεται από το χέρι του Χριστού και τη μορφή του Πέτρου. Δημιούργημα των εργαστηρίων χειρογράφων της πρωτεύουσας υπήρξε το τοξωτό σχήμα που διαμορφώθηκε πριν από το τέλος του πρώτου μισού του 11ου αιώνα και κυριάρχησε στο εξής στη βυζαντινή εικονογραφία.

Σε ό,τι αφορά στα εικονογραφικά πρότυπα που χρησιμοποιήθηκαν για την απόδοση της σύνθεσης έως το πρώτο μισό του 11ου αιώνα, αυτά προσδιορίστηκαν με πρωταρχικό κριτήριο την απόδοση της κυρίαρχης μορφής του Ιησού και το συσχετισμό της με τις υπόλοιπες μορφές της σκηνής. Στις ανατολικές επαρχίες, όπου ο αντίκτυπος της εικονομαχίας δεν ήταν ισχυρός, η προεικονομαχική εικονογραφική παράδοση συνεχί-

92. Η τάση της υποβάθμισης του πλήθους ως εικονογραφικού στοιχείου είναι ιδιαίτερα έντονη σε μερικά έργα (βλ. A. Cutler - J. M. Spieser, *Byzance médiévale, 700-1204*, Paris 1996, εικ. 310).

στηκε ομαλά· οι καλλιτέχνες παρέμειναν πιστοί στο πρότυπο του κώδικα Rabbula, κύριο εικονογραφικό στοιχείο του οποίου είναι η ανταπόκριση του Κυρίου στον εναγκαλισμό του Ιούδα, η οποία εκφράζεται με τη στροφή Του προς αυτόν και, κατά κανόνα, με τη χειρονομία λόγου ή ευλογίας που απευθύνει. Αντίθετα στην πρωτεύουσα –το επίκεντρο της εικονομαχικής διένεξης και το κέντρο των θεολογικών και καλλιτεχνικών εξελίξεων– ο εικονόφιλος πατριάρχης, που ανέλαβε προσωπικά την οριστική πάταξη των εικονομάχων και την προώθηση των μηνυμάτων της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου και μέσα από την τέχνη, εισήγαγε στην εικονογραφία της Προδοσίας το μορφή του Χριστού ως παντοκράτορα-υπέρμαχο της αλήθειας, νικητή των εχθρών της ορθοδοξίας και εγγυητή των πεπραγμένων της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου. Πολύ σύντομα οι καλλιτέχνες της Ανατολής ενσωμάτωσαν τα νέα στοιχεία του κωνσταντινοπολίτικου προτύπου στη δική τους παράδοση (ανατολική εκδοχή του «φωτιανού» προτύπου). Η δυτική εικονογραφική παράδοση, τέλος, έδωσε, για ευνόητους λόγους, ιδιαίτερο βάρος στην αντίδραση του Πέτρου και την απάντηση του Ιησού.

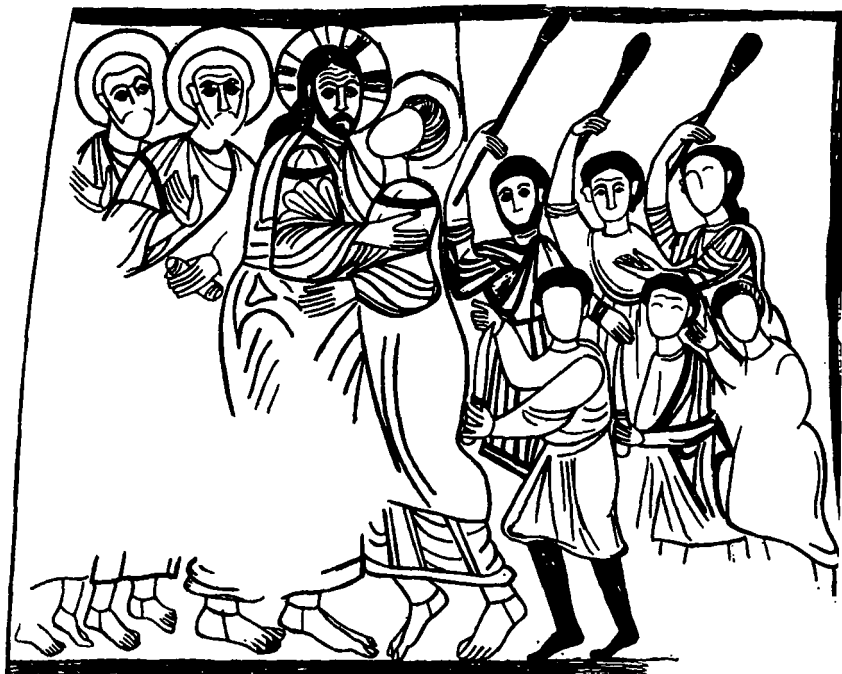
Τον 11ο αιώνα οι μικρογράφοι της πρωτεύουσας δημιούργησαν το νέο εικονογραφικό σχήμα της Προδοσίας, το οποίο βασίστηκε τόσο στα μεταεικονομαχικά όσο και στα προεικονομαχικά πρότυπα. Για την απόδοση του κεντρικού πυρήνα επιλέχθηκε η ανατολική εκδοχή του «φωτιανού» μεταεικονομαχικού προτύπου· το πλήθος συρρικνώνεται, γίνεται ομοιογενές και περιβάλλει τοξωτά τον πυρήνα. Στο συμπαγές αυτό σχήμα ενσωματώνεται και το επεισόδιο του Μάλχου, το οποίο αποκτά πλέον ίση εικονογραφική βαρύτητα με το επεισόδιο του φιλιού του Ιούδα. Το μεσοβυζαντινό κωνσταντινοπολίτικο πρότυπο γνώρισε διάδοση στη μικρογραφική ζωγραφική (χειρόγραφα και φορητές εικόνες), ενώ η μνημειακή τέχνη παρέμεινε την ίδια περίοδο αλλά και τους επόμενους αιώνες σε μεγάλο βαθμό προσηλωμένη στα παλαιότερα εικονογραφικά σχήματα.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1: F. W. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, Wiesbaden 1958, πίν. 187.
- Εικ. 2: N. Thierry, Haut Moyen - Âge en Cappadoce. Les églises de la région de Çavuşin, tome I, Paris 1983, εικ. 29.
- Εικ. 3: C. Cecchelli - G. Furlani - M. Salmi, *The Rabbula Gospels. Facsimile edition of the miniatures of the Syriac manuscript* Plut. I, 56 in the Medicaean - Laurentian Library, Olten and Lausanne 1959, πίν. 13.
- Εικ. 4: A. Grabar, *Iconography*, εικ. 234.
- Εικ. 5: S. Dufrenne, Psautiers πίν. 9 (fol. 68v).
- Εικ. 6: G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin*, πίν. 49.1.
- Εικ. 7: G. de Jerphanion, ό.π., πίν. 65.2.
- Εικ. 8: H. Belting, *Cimitile* εικ. 25.
- Εικ. 9: O. Demus, *San Marco* εικ. 330.
- Εικ. 10: O. Demus, *Norman Sicily* εικ. 70.
- Εικ. 11: C. Mango - E. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and his Wall-paintings, *DOP* 20 (1966) εικ. 29.
- Εικ. 12: M. Restle, *Wandmalerei* εικ. 236.
- Εικ. 13: G. Millet, *Le Monastère de Daphni*, Paris 1899, πίν. 16.1.
- Εικ. 14: Γ. Β. Αντουράκη, *Αι Μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστίκων Κρήτης μετά τῶν παρεκκλησιῶν αὐτῶν*, Αθήνα 1977, πίν. 28.
- Εικ. 15: K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jhs.*, Berlin 1935, εικ. 444.
- Εικ. 16: G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin* πίν. 138.2.
- Εικ. 17: Ν. Μουρίκη, *Νέα Μονή* πίν. 102.
- Εικ. 18: T. Velmans, *Le Tétraévangile de la Laurentienne*, Paris 1971, εικ. 112.
- Εικ. 19: Βρετανικό Μουσείο.
- Εικ. 20: Σ. Μ. Πελεκανίδη κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, Α', Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τόμος Α', Αθήνα 1973*, εικ. 233.

Εικ. 1. Ραβέννα, Άγιος Απολλινάριος ο Νέος.

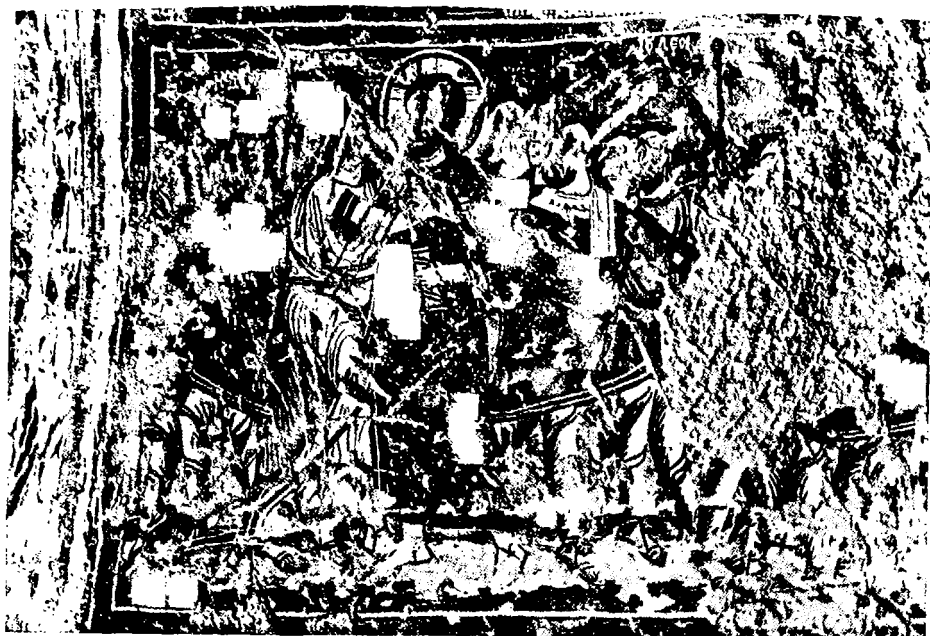
Εικ. 2. Καππαδοκία, Ζανυζιν, νάος Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή.

Ειχ. 3. Φλωρεντία, *Bibl. Medicea Laurenziana*, *Cod. Plut. 1, 56* (Κώδικας *Rabbula*).

Ειχ. 4. Cambridge, *Corpus Christi College*. *The Parker Library*, *Cod. 286, φ. 125* (Ευαγγελιστάριο του Αγίου Αυγουστίνου).

Εικ. 7. Καππαδοκία, Gøtete, παρεκκλήσιο 15 α.

Εικ. 8. Cimitile, Βασιλική των Αγίων Μαρτύρων.

Εικ. 9. Βενετία, Άγιος Μάρκος.

Εικ. 10. Σικελία, Monreale.

Κωνσταντίνου Π. Χαραλαμπίδη

Η ΕΣΤΕΜΜΕΝΗ ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΚΑΙ BYZANTINΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Το εικονογραφικό θέμα που αφορά την εστεμμένη Θεοτόκο με την ονομασία στέψη της Μαρίας ή της παρθένου (coronatio Mariae ή Virginitis)¹ και με την υπάρχουσα έννοια της αποθέωσης της ιερής προσωπικότητάς της και του θριάμβου της θεωρείται γαλλικής προέλευσης και ανάγεται χρονολογικά περί τον ΙΒ' αι. Ενώ ο εικονογραφικός αυτός τύπος αναπτυσσόταν στην τέχνη του δυτικού χριστιανισμού κατά τον Μεσαίωνα, στην ορθόδοξη Ανατολή άρχιζε να διαμορφώνεται το θέμα της παγκόσμιας εγκαύχησης για τη Θεοτόκο με την εικονογραφική σύνθεση «Ἐπὶ σοὶ χαίρει κεχαριτωμένη»². Πρόκειται για δογματικό ύμνο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ποίημα του Ιωάννη Δαμασκηνού, του Η' αι., που ψάλλεται στον όρθρο της Κυριακής του πλάγιου Δ' ήχου και ως μεγαλυνάριο στη λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου. Η ζωγραφική αυτή σύνθεση συνιστά θεομητορικό θέμα που επικράτησε κυρίως κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, όπου εικονίζεται η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα και περιβαλλόμενη από ακτινοβολούσα δόξα, ενώ γύρω της χαίρει όλη η κτίση, δηλαδή οι άγγελοι, το ανθρώπινο γένος, ο παράδεισος (όχι πάντοτε) και μερικές φορές και ο Χριστός ως αρχιερέυς.

Η φιλολογική πηγή του θέματος της στέψης της Θεοτόκου είναι μία απόκρυφη διήγηση, αποδιδόμενη στο Μελίτωνα επίσκοπο Σάρδεων, του

1. Για το θέμα αυτό κατά χρονολογική σειρά έκδοσης βλ. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II, *Iconographie de la Bible*. II, Nouveau Testament, άρθρο le couronnement de la Vierge, σ. 621-626. — *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, *Allgemeine Ikonographie*, II, Herder 1970, άρθρο Krönung Mariens, σ. 671-676. — Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 207-212. — P. Verdier, *Le couronnement de la Vierge. Les origines et les premiers développements d'un thème iconographique*, Montréal-Paris 1980. — *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, VIII, Roma 1997, άρθρο Maria σ. 214-234, όπου και υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία.

2. Για το θέμα αυτό γενικά βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 207-212 και ειδικά Θ. Αλιπράντη, *Ο προαιώνιος Λόγος και οι κυριότεροι σταθμοί του απολυτρωτικού έργου του σε μία ενδιαφέρουσα εικόνα της Θήρας (ανάτυπο: Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, ΙΖ' (2000-2001), (Πρακτικά Β' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 31/8-3/9/1995, μέρος Α', Αθήνα 2001, σ. 248-257).* — Του ίδιου, *Ο λειτουργικός ύμνος «Ἐποὶ σοὶ χαίρει Κεχαριτωμένη πᾶσα ἡ κτίσις...» σε φορητές εικόνες χρητικής τέχνης*, Θεσσαλονίκη 2000.

Β' αι., που τον ΙΓ' αι. έγινε ευρέως γνωστή, χάρη στον Ιάκωβο του Voragine με το έργο του *Legenda aurea*. Ως η παλαιότερη προτύπωση του θέματος αυτού, αλλ' όχι όμως και η πραγματική στην κυριολεξία, θεωρείται σχετική απεικόνιση, σε ψηφιδωτό του ΣΤ' αι., στη βασιλική του Poreč (Parenzo) της Ιστρίας. Στην παράσταση αυτή το χέρι του Θεού (*manus Dei*) τείνει το στεφάνι επάνω από το κεφάλι της Θεοτόκου, ένθρονος και βρεφοκρατούσας. Πρόκειται όμως για τον τονισμό και την έξαρση της μεγαλειότητας της μητέρας του Θεού και όχι για σκηνή στέψης της από τον Χριστό.

Εξετάζοντας τις εικονογραφικές σκηνές της Κοίμησης³, της Μετάστασης⁴ και της Στέψης της Θεοτόκου παρατηρούμε ότι η πρώτη κατά σειρά φέρει τη σφραγίδα του Βυζαντίου, η δεύτερη είναι δημιούργημα της ιταλικής τέχνης και η τρίτη της γαλλικής τέχνης του ΙΒ' αι. Είναι σαφές, ότι το ψηφιδωτό της στέψης στη βασιλική της Santa Maria in Trastevere της Ρώμης του ΙΓ' αι. είναι πολύ διαφορετικό από την παράσταση της ίδιας σκηνής των τύμπανων των καθεδρικών ναών του Senlis και Chartres στη Γαλλία. Πρόκειται όχι για τη στέψη της Θεομήτορος αλλά για την ευλογία της Εκκλησίας μέσω της εξύμνησης (*glorificatio*) της Μαρίας. Η στέψη είναι ένα θέμα που ανήκει απόλυτα στη δυτική τέχνη και δεν έχει βυζαντινά πρότυπα. Εμφανίζεται λοιπόν στη γαλλική γλυπτική του Μεσαίωνα στα τύμπανα των ανωτέρω μνημείων, που αναφέραμε, αλλά και σ' άλλα, όπως στη Notre Dame του Παρισιού και αλλού. Η συμβολική τυπολογία της στέψης συνδέεται με δύο παλαιοδιαθηκικές προεικονίσεις, όπως της Βηρσαβεέ, καλεσμένης από το γιο της Σολομώντα να πάρει μέρος στα δεξιά του επί θρόνου και της Εσθήρ που ανυψώθηκε από τον Ασσουήρο στο αξίωμα της βασίλισσας.

Η εξέλιξη του υπόψη εικονογραφικού θέματος πραγματοποιήθηκε σε γενικές γραμμές κατά τον ακόλουθο τρόπο. Πρώτο, η Θεοτόκος, ήδη στεφανωμένη, είναι καθισμένη στα δεξιά του Χριστού που την ευλογεί. Ο τύπος αυτός χρησιμοποιείται σε μνημεία τέχνης του ΙΒ' αι., όπως σε υαλογραφήματα (*vitreaux*) της Notre Dame στο Παρίσι, ως δώρο του αββά Sugar και του καθεδρικού ναού στην Angers, ως και στο τύμπανο του καθεδρικού ναού της Senlis, του έτους 1190 ή και σε ανάγλυφο της εκκλησίας του Vezzolano, του Piemonte, χρονολογημένο και αυτό προς το 1190.

3. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 126-140. — I. Zervou Tognazzi, *L'iconografia della Koimisis della Santa Vergine specchio del pensiero teologico dei padri bizantini*, *Studi sull'Oriente cristiano* 8 (1985) 21-46, 69-90.

4. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 137-140. — *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, VIII, Roma 1997, σ. 214-234, σποραδικά. — LCI, II (Allgemeine Ikonographie), Herder 1970, σ. 276-283.

Σε ψηφιδωτό της αψίδας του ιερού βήματος της Santa Maria in Trastevere της Ρώμης, του ΙΓ' αι. η εικονογραφική διάταξη είναι η εξής. Ένθρονη καθισμένη γυναίκα δίπλα στον Χριστό παρίσταται να δέχεται απλωμένο το χέρι αυτού στον ώμο της. Δεν πρόκειται για τη Στέψη της Θεοτόκου, αλλά μάλλον για την εξύμνηση της νύμφης του Άσματος των Ασμάτων. Δεύτερο, η Θεοτόκος στέφεται από άγγελο. Το πλέον γνωστό παράδειγμα αυτού του τύπου προέρχεται από το τύμπανο της Notre Dame του Παρισιού, του έτους 1220. Άλλο αξιόλογο παράδειγμα παρατηρεί κανείς στον πλευρικό πυλώνα του καθεδρικού ναού της ελβετικής πόλης Λωζάννης. Άγγελος παραδίδει στεφάνι στον Χριστό και αυτός με τη σειρά του το εναποθέτει στο κεφάλι της Θεοτόκου. Είναι η μετάβαση από τον δεύτερο στον τρίτο εικονογραφικό τύπο. Σε ανάγλυφο πεσσού από το Chiostro (περίκλειστος χώρος της μονής) του Silos η Στέψη συνδέεται με τον Ευαγγελισμό. Η Θεομήτωρ δεχόμενη το μήνυμα του Γαβριήλ στέφεται από δύο αγγέλους. Τρίτο, η Θεοτόκος στέφεται από τον Χριστό. Ο τύπος αυτός περιλαμβάνει τρεις παραλλαγές. Πρώτη είναι η σκηνή της καθισμένης Θεοτόκου. Η Μητέρα του Θεού και ο Υιός της παρίστανται κατά πρόσωπο ή στραμμένοι πλάγια. Στον ΙΓ' αι. χρονολογούνται μερικά σημαντικά έργα, όπως αυτά που βρίσκονται στα τύμπανα των καθεδρικών ναών της Chartres, της Bourges, του Στρασβούργου στη Γαλλία, του Τογο στην Ισπανία και άλλα. Επίσης στο 1290 ο Jacopo Torriti έχει απεικονίσει το θέμα αυτό σε ψηφιδωτό της αψίδας της Santa Maria Maggiore στη Ρώμη (πίν. 1). Στο δεξιό μέρος ο ένθρονος Χριστός φέροντας ανοικτό ευαγγέλιο και πατώντας σε πολυγωνικό υποπόδιο στέφει με το δεξιό χέρι τη Θεοτόκο, κείμενη στο αριστερό μέρος της παράστασης. Καθισμένη και αυτή στον ίδιο αυτοκρατορικό θρόνο με κλίση του κεφαλιού και τα χέρια σε στάση δέησης δέχεται ευλαβικά τη στέψη. Κατά τον ΙΔ' αι. ζωγραφικά έργα του Giotto στην Arena της Σιένας του έτους 1384 και στην αντίστροφη πλευρά του διακοσμημένου προσερείσματος της αγίας τράπεζας (rétable) του Νικολάου του εκ Verdum στο αββαείο του Klosterneuburg της Αυστρίας, κοντά στη Βιέννη, του έτους 1330, συμπληρώνουν τον κατάλογο έργων αυτής της σκηνής. Κατά τον ΙΕ' αι. συνεχίζεται η εικονογραφική αυτή παράδοση. Σε έργο του Fra Angelico στη μονή του Αγίου Μάρκου στη Φλωρεντία (πίν. 2), η καθισμένη Θεοτόκος κλίνει το κεφάλι για την πραγματοποίηση της στέψης. Και τα δύο πρόσωπα είναι στραμμένα σε αντιμέτωπη στάση. Ο Χριστός κρατεί κωνοειδές στεφάνι με μικρές φυτικές και άλλες διακοσμήσεις, επιχειρώντας να το τοποθετήσει στο κεφάλι της μητέρας του. Ομάδα έξι αγίων πληροί τον κάτω χώρο της παράστασης. Ο Giovanni Bellini στο μεγάλο rétable της ιταλικής πόλης Pesaro έχει απεικονίσει τον Χριστό να αποθέτει το στεφάνι στο

κεφάλι της Θεοτόκου, καθισμένης στον ίδιο θρόνο, όπως στη Santa Maria Maggiore και κλίνοντας το κεφάλι με διασταυρωμένα τα χέρια. Στις πλευρές των κύριων προσώπων διακρίνονται οι άγιοι, Πέτρος, Παύλος, Ιερώνυμος και Φραγκίσκος. Δεύτερη σκηνή παραλλαγής του θέματος περιγράφεται της γονατισμένης Θεοτόκου εμπρός στον Υιό της. Ως αντιπροσωπευτικά έργα αναφέρονται ανάγλυφο από το castello La Ferté-Milon, στη Γαλλία, του έτους 1405 και ζωγραφικοί πίνακες του Fra Angelico στο μουσείο Λούβρου, του έτους 1430 και του Moretto στην εκκλησία των SS. Nazzaro και Celso της βορειοϊταλικής πόλης Brescia, του έτους 1530. Ως τρίτη παραλλαγή σχολιάζεται μια εικονογραφική μοναδικότητα (unicum) στη μεσαιωνική γλυπτική, δηλαδή η όρθια Θεομήτωρ, στο τύμπανο του πυλώνα του καθεδρικού ναού της Λωζάννης, του ΙΓ' αι. Η Θεοτόκος προχωρεί προς τον ένθρονο Χριστό εντός ωσειδούς δόξας και παίρνει με το αριστερό χέρι το στεφάνι από άγγελο, προσφέροντάς το σε ύφασμα (velum). Τέταρτο, η Θεομήτωρ στέφεται από τον Θεό-Πατέρα. Αυτός ο εικονογραφικός τύπος χρησιμοποιείται ιδιαίτερα από τους Ιταλούς ζωγράφους, Filippo Lippi και Botticelli, του ΙΕ' αι. Ο πρώτος έχει επεικονίσει τη σκηνή σε τοιχογραφία του χορού του καθεδρικού ναού της ιταλικής πόλης Spoleto, του έτους 1467 και ο δεύτερος σε έργο του της πινακοθήκης Uffizi της Φλωρεντίας. Πέμπτο, η Θεοτόκος στέφεται από την Αγία Τριάδα. Η υπόψη εικονογραφική σκηνή αναγνωρίζεται σε έργα της ισπανικής, ιταλικής και γαλλικής ζωγραφικής από τις αρχές του ΙΕ' αι. Κύριοι εκπρόσωποί τους αντίστοιχα καταριθμούνται ο Pedro Nikolau, στο μουσείο Cleveland, του έτους 1410, ο Antonio Vivarini, στην εκκλησία του San Pantaleone της Βενετίας, του έτους 1444 και ο Enguerrand Quattron στο άσυλο (ospizio) της πόλης Villeneuve-lès-Avignon, του έτους 1453. Σε μικρογραφία των Heures d'Etienne Chevalier, του Jean Fouquet, του ΙΕ' αι., στο Chantilly της Γαλλίας υπάρχει η εξής εικονογραφική διάταξη. Ο Χριστός αποσπάται από την ομάδα της Τριάδας για να στέψει τη γονατισμένη Θεοτόκο. Έχει εναποθέσει στο θρόνο της τη σφαίρα που κρατούσε στο χέρι του. Τα δύο ιερά πρόσωπα περιστοιχίζονται από αγγέλους. Ο Hans Holbein σε έργο του στο επισκοπικό παρεκκλήσιο της γερμανικής πόλης Eichstätt, του έτους 1496 (πίν. 3) έχει ζωγραφίσει και τα τρία πρόσωπα της Τριάδας, τον Πατέρα δεξιά, τον Υιό αριστερά και το Άγιο Πνεύμα επάνω, σχηματίζοντας νοητό τρίγωνο. Η Θεοτόκος χαμηλοβλεπούσα και με τα χέρια σε στάση προσευχής δέχεται μεταλλικό στεφάνι, που το κρατούν ο Πατήρ και ο Υιός. Στο εξής, ο υπόψη τύπος κυριαρχεί σ' όλη την ευρωπαϊκή τέχνη μέχρι τον ΙΖ' αι. Κατά την εποχή αυτή μνημονεύουμε σχετικά έργα του Rubens, σε μουσεία του Λούβρου, των Βρυξελλών και του Βερολίνου, του Velazquez στο Prado ή του Cignani

στον τρούλο του καθεδρικού ναού της ιταλικής πόλης Forlì, του έτους 1686. Η Αγία Τριάδα εικονίζεται με όμοια ή διαφοροποιημένα πρόσωπα. Το Άγιο Πνεύμα παρίσταται γενικά υπό τη μορφή περιστεριού. Μερικές φορές ο Χριστός είναι μόνος αλλ' έχει εκτελεστεί ως αντιπροσωπεύων την Τριάδα με τα τρία στεφάνια που φέρουν χερουβείμ στα χρυσά φτερά τους. Άγγελοι, σεραφείμ και χερουβείμ, όπως και άγιοι, αφιερωμένοι ιδιαίτερα στη λατρευτική τιμή της Θεοτόκου επεικονίζονται στη μεγαλοπρεπή σκηνή της Στέψης. Θα λέγαμε ότι υπάρχει μία προοδευτική, εικονογραφική αύξηση της απεικόνισης του θέματος, δηλαδή, κατ' αρχάς η στέψη από ένα άγγελο, κατόπι από τον Χριστό, από τον Θεό-Πατέρα και τέλος από την Αγία Τριάδα, με αντικειμενικό σκοπό να τονισθεί με αυτή την εικονογραφική αύξηση (*crescendo*) η εντυπωσιακή διαβεβαίωση της προόδου της απόδοσης λατρευτικών τιμών στη Θεομήτορα. Από τους εικονιζόμενους αγίους προτιμώνται ο άγιος Βερνάρδος, ο άγιος Φραγκίσκος και ο άγιος Αντώνιος της Πάδουας. Ο ζωγράφος Fra Angelico προσθέτει ακόμη τους αποστόλους και τους ευαγγελιστές και φυσικά τους αγίους του δικού του μοναχικού τάγματος, τον άγιο Δομήνικο, τον άγιο Πέτρο μάρτυρα και τον άγιο Θωμά του Ακινάτο. Συχνά οι δύο σκηνές Μετάστασης και της Στέψης της Θεοτόκου συναπεικονίζονται στον ίδιο πίνακα και σε υπερτιθέμενες ζώνες, συνδεδεμένες στενά μεταξύ τους. Ο χαράκτης A. Dürer όμως τις συγχέει σε μία σκηνή. Σε κάθε περίπτωση η Στέψη της Παρθένου θεωρείται τουλάχιστο από εικονογραφική άποψη, συνέπεια και συνέχεια της Μετάστασης της Θεομήτορος. Γι' αυτό το λόγο, σε μερικούς πίνακες, εικονίζεται στο κάτω μέρος μεν ο κενός τάφος με τους αποστόλους, στο άνω δε η Θεοτόκος να στέφεται από τον Χριστό, παριστάμενη μεταξύ αγγέλων. Το θέμα, ως αποτέλεσμα της βυζαντινής παράδοσης, το πληροφορούμεθα από τον Ιωάννη Δαμασκηνό (Β' Λόγος στην Κοίμηση), γράφοντας ότι η Θεομήτωρ ανήλθε μέχρι σ' αυτόν τον βασιλικό θρόνο του Θεού.

Ερευνώντας τα θεομητορικά εικονογραφικά μνημεία της αρχαίας Εκκλησίας που βρίσκονται στη Ρώμη και συγκεκριμένα τις τοιχογραφίες της Θεοτόκου, ως βασίλισσας στις εκκλησίες Santa Maria Antiqua του Ζ' αι., San Clemente (υπόγεια βασιλική) του Η' αι. και τη φορητή εικόνα της Madonna della Clemenza του Ζ' αι. μάλλον, παρατηρούμε τη μετωπική στάση της Θεοτόκου με το βρέφος εμπρός της, φέροντας βασιλικό στέμμα στο κεφάλι με πολυποίκιλο διάκοσμο (πολύτιμοι λίθοι, χρυσός). Έχουμε, λοιπόν, την εστεμμένη Θεοτόκο βασίλισσα, κατ' απομίμηση των αυτοκρατειρών της Ανατολής και της Δύσης. Πρόκειται για ένα προδρομικό εικονογραφικό πρότυπο που οδηγεί στην εικονογραφία της στέψης της Θεοτόκου, κατά τους επόμενους αιώνες. Στην προοδευτική κλίμακα

εξέλιξης του θέματος σημειώνουμε την απεικόνιση της Θεοτόκου Μεσοπαντήτισσας σε φορητή εικόνα της εκκλησίας Santa Maria della Salute, στη Βενετία, του ΙΓ' αι. με τον Χριστό στο αριστερό χέρι, φέροντας στέμμα, ως επιζωγραφισμένη βυζαντινή εικόνα με μεταγενέστερες προσθήκες των μεταλλικών στεμμάτων της Θεοτόκου και του Χριστού.

Μία από τις παλαιότερες παραστάσεις της Στέψης της Θεοτόκου στον ανατολικό κόσμο θεωρείται, νομίζουμε, φορητή εικόνα από την εκκλησία του Αγίου Κασσιανού, στη Λευκωσία Κύπρου, του ΙΓ' αι. (πίν. 4). Η εικόνα εκτίθεται πλέον στο Βυζαντινό Μουσείο του Ιδρύματος αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'. Τα πρόσωπα της Θεοτόκου και του Χριστού είναι επιζωγραφισμένα. Η Θεοτόκος ένθρονη και βρεφοκρατούσα φέρει στεφάνι με διακοσμήσεις, περιβαλλόμενη από δύο αγγέλους άνω και εικονίδια, στις δύο πλάγιες πλευρές με παραστάσεις θαυμάτων, που έχει επιτελέσει η ίδια. Στο κάτω αριστερό άκρο διακρίνεται ομάδα γονατιστών καρμηλιτανών μοναχών της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Η ύπαρξη λατινικών επιγραφών και ορισμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες μαρτυρούν για έργο με ισχυρές δυτικές επιδράσεις.

Το υπόψη θέμα συναντά κανείς συχνά στην όψιμη βυζαντινή και ιδίως στη μεταβυζαντινή εικονογραφία της Ανατολής. Διάφοροι εικονογραφικοί θεομητορικοί τύποι και άλλες παραστάσεις με θεομητορικές προσωnumίες παρουσιάζουν τη λεπτομέρεια της ήδη εστεμμένης Θεομήτορος ή της σκηνης κατά την οποία γίνεται η διαδικασία στέψης της από αγγέλους ή την Αγία Τριάδα. Από τις απλούστερες απεικονίσεις σχολιάζουμε μερικές ενδεικτικές για το θέμα μας. Στη μονή Βατοπαιδίου του Αγίου Όρους φυλάσσεται θεομητορική εικόνα που μαζί με μια άλλη του Χριστού Παντοκράτορα μετατράπηκαν και οι δύο σε δίπτυχο. Η εικόνα αυτή με την ονομασία Θεοτόκος «Ελπίδα των Απελπισμένων» (πίν. 5) του ΙΔ'-ΙΕ' αι., που φέρει επένδυση με επιχρυσωμένο ασήμι, είναι δώρο της Άννας Παλαιολογίνας Καντακουζηνής, Φιλανθρωπινής. Η επένδυση όμως αυτή διατηρείται μόνο στα φωτοστέφανα της Θεοτόκου και του Χριστού και στο βάθος της εικόνας. Η Θεομήτωρ κρατεί σφιχτά τον Χριστό στην αγκαλιά της και στο δεξιό χέρι. Εκτός των άλλων διακοσμήσεων που υπάρχουν, σημαντική είναι η παρουσία στεφανιού με πολυτελή διακόσμηση λίθων και ελισσόμενων φύλλων δέντρου. Πολλές άλλες διακοσμήσεις συμπληρώνουν το πλαίσιο της εικόνας, ως και τα κατεστραμμένα διάχωρα, που φέρουν ακόμη ευδιάκριτες επιγραφές. Της ίδιας μάλλον εποχής είναι και η εφέστια εικόνα με την ονομασία «Άξιον εστί», στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους (πίν. 6). Και σ' αυτή την εικόνα η Θεοτόκος δεξιοκρατούσα με πλήρη επένδυση όλης της επιφάνειας, περιβάλλεται από μετάλλια, με απεικόνιση ιερών προσώπων. Δύο ιπτάμενοι άγγελοι

έχουν αποθέσει στο κεφάλι της μητέρας του Θεού πολυποίκιλτο στεφάνι με πολυτελείς λίθους και φυτικές διακοσμήσεις με οξείες απολήξεις. Οι δύο άγγελοι με προτεταμένα τα αντίστοιχα χέρια τους εγγίζουν τις άκρες του στεφανιού. Ενδιαφέρουσα είναι η διακόσμηση της ενδυμασίας της Θεοτόκου με φυτικές παραστάσεις, ενώ του γιου της φέρει πολλές πτυχές. Στο Άγιον Όρος πάλι, παρά την απουσία του γυναικείου φύλου (άνθρωποι και ζώα), αλλ' όμως αφιερωμένο στην τιμητική προσκύνηση της μητέρας του Χριστού και των ανθρώπων, περιβόλι της Παναγίας, όπως λέγεται, αφθονούν οι θεομητορικές παραστάσεις. Σε εικόνα της αθωνικής μονής Αγίου Παύλου, της ύστερης μεταβυζαντινής περιόδου, του έτους 1756 (πίν. 7) η Θεοτόκος έχει την προσωνυμία της Αντιφωνούσας, σύμφωνα με την επιγραφή. Και σ' αυτή την εικόνα η Θεομήτωρ φέρει τον Χριστό στο δεξιό χέρι, που κρατεί την ουράνια σφαίρα. Το στεφάνι σχήματος ανεστραμμένου κολούρου αποτελείται από διακοσμήσεις ανθέων και φύλλων, όπως επίσης και το φωτοστέφανο. Η επένδυση είναι τέλειας κατασκευής με σφυρήλατο τρόπο ή με τη μέθοδο έξεργου ανάγλυφου. Η δίστιχη επιγραφή, στο κάτω μέρος της εικόνας, αναφέρει τα εξής: ή εικόνα τῆς ἀντιφωνούσης, ή κυρία τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς σκῆτews Ἀγίου Παύλου τῆς ἐν τῷ λάκκῳ τοῦ Ἱθωνος 1756. Στις δύο άνω γωνίες της εικόνας παρίστανται αριστερά και δεξιά ο ήλιος και η σελήνη, ως η παρουσία του σύμπαντος και η συμμετοχή τους στο σωτηριώδες έργο της Θεοτόκου.

Πολλές φορές παραστάσεις της Θεομήτορος με συγκεκριμένες επωνυμίες προσφέρουν μία εστεμμένη Θεομήτορα. Ο ελλαδικός γεωγραφικός χώρος είναι γεμάτος με τέτοιες θεομητορικές εικόνες και τοιχογραφίες, ένδειξη της βαθιάς τιμής και σεβασμού του ελληνικού λαού προς τη Θεοτόκο. Η απεικόνισή της σ' αυτές τις περιπτώσεις ποικίλει ανάλογα με την καλλιτεχνική εφευρετικότητα του ζωγράφου. Η Θεομήτωρ χωρίς το θείο βρέφος και σε μετωπική στάση παρουσιάζει την εξής ιδιορρυθμία. Σε θαυματουργική εικόνα της Θεοτόκου Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα της Θεσσαλίας, που έλαβε την ονομασία της από προηγούμενη διαφύλαξή της σε μονή της Καρυάς του όρους Ολύμπου, της ύστερης βυζαντινής εποχής (πίν. 8), διακρίνουμε την κατωτέρω διάταξη. Η Θεοτόκος κατενώπιο με ελάχιστη στροφή του κεφαλιού της προς τα δεξιά και ντυμένη με πολύπτυχο χιτώνα είναι μόνη μέσα σε ξύλινο πλαίσιο. Εκτός του πλαισίου και στο άνω μέρος εικονίζεται στεφάνι μεγάλων διαστάσεων με οξέα τριγωνικά και μακροσκελή φύλλα. Από τις δύο πλευρές παρίστανται, άνω ουράνιες δυνάμεις και κάτω δύο άγγελοι με χαμηλωμένα φτερά, ανοικτά ειλητάρια στα χέρια, πατώντας σε σχηματοποιημένα σφαιρικά σύννεφα. Η διακόσμηση συνεχίζεται και στο κάτω μέρος με ου-

ράνιες δυνάμεις και με ελίσσόμενους φυλλοφόρους κλάδους και με άνθη στο ευρύ πλαίσιο της εικόνας. Τη μετωπική στάση της Θεοτόκου αλλά με βρέφος εμπρός στην αγκαλιά της προσφέρει φορητή εικόνα της λεγόμενης Θεοτόκου Κεχαριτωμένης, στη Χώρα της Καλύμνου των Δωδεκανήσων, περί τον ΙΗ' αι. (πίν. 9). Η μητέρα του Χριστού, καθισμένη σε έντεχνο θρόνο με μεγάλο γλυπτικό διάκοσμο της εποχής, όταν έγινε το έργο, είναι εστεμμένη, με μικρό στεφάνι, αποτελούμενο από δύο πεταλοειδούς σχήματος μέρη και διακοσμημένα με κυκλικά σχήματα. Δύο ιπτάμενοι άγγελοι, σε οριζόντια θέση, με τεταμένα τα αντίστοιχα χέρια, κρατούν το στεφάνι, που μόλις το έχουν τοποθετήσει στο κεφάλι της μητέρας του Χριστού. Πλήθος ιερών προσώπων μετέχει στη θεομητορική αυτή σκηνή. Παρόμοια παράσταση παρατηρούμε σε εικόνα της Θεοτόκου Κορωνάτου, στην ομώνυμη μονή, κοντά στο Ληξούρι της Κεφαλλονιάς, των Ιονίων νήσων, της ύστερης μεταβυζαντινής εποχής (πίν. 10). Κατά την υπάρχουσα παράδοση, η εικόνα έλαβε την ονομασία της από την Κορώνη της Πελοποννήσου, απ' όπου και προήλθε. Οι άγγελοι, σε πλάγια θέση, κρατούν με τα δύο χέρια τις άκρες του στεφανιού, τοποθετημένου βέβαια στο κεφάλι της μετωπικής Θεοτόκου. Το στεφάνι δεν παρουσιάζει ουδεμία εικονογραφική ιδιαιτερότητα και συνιστά την κατεστημένη πλέον παραδοσιακή απεικόνισή του σ' όλη τη μεταβυζαντινή τέχνη της Ελλάδας.

Στην όψιμη μεταβυζαντινή ζωγραφική της Κύπρου το υπόψη θέμα συνεχίζεται με ενδεικτικό παράδειγμα το παρακάτω. Σε φορητή εικόνα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο Κελλάκι, έργο της καλλιτεχνικής τάσης της σχολής του Ι. Κορνάρου, του έτους 1853 (πίν. 11), η Θεοτόκος κρατεί τον εστεμμένο Χριστό κατενώπιο στην αγκαλιά της. Κάθεται σε θρόνο επεξεργασμένο με γλυπτικά στοιχεία της τέχνης του 1000, πατεί σε υποπόδιο και είναι ντυμένη με πολλά υφασματολογικά στοιχεία της δυτικοευρωπαϊκής μόδας. Το στεφάνι είναι τοποθετημένο στο κεφάλι και το εγγίζουν, ως συνήθως, δύο άγγελοι, κρατώντας ανοικτά ειλητάρια. Η διακόσμηση και των δύο στεφανιών είναι η ίδια. Η φυσιοκρατική εμφάνισή της είναι φανερή. Η επιγραφή «η υψηλότερα των ουρανών», συμπλήρωμα της άλλης, «πλατυτέρα των ουρανών» δημιουργεί την εξής συμβολική εικόνα, δηλαδή τον σταυρό του Χριστού με τις εκτάσεις στα τέσσερα σημεία του σύμπαντος, που αγκαλιάζει η Θεοτόκος, εκτός από τον Χριστό, και όλο το ανθρώπινο γένος.

Η θέση της αριστεροκρατούσας ή της δεξιοκρατούσας Θεοτόκου, όπως τη γνωρίζουμε σ' όλη τη βυζαντινή, μεταβυζαντινή και δυτική εικονογραφία, εξαρτάται περισσότερο από τις καλλιτεχνικές, εικονογραφικές και αισθητικές προτιμήσεις και εκτιμήσεις των ζωγράφων. Αρχίζοντας

από την αριστεροκρατούσα μητέρα του Χριστού, παρουσιάζουμε ορισμένα παραδείγματα, στα οποία αυτή είναι εστεμμένη. Η Θεοτόκος του Σουμελά, σύμβολο του ελληνικού Πόντου, εικόνα που φυλάσσεται στην ομώνυμη μονή του όρους Βέρμιο, κοντά στη Βέροια, των παλαιολογείων χρόνων (πίν. 12) συνιστά ένα απ' αυτά τα έργα της αριστεροκρατούσας μητέρας του Χριστού. Τα φωτοστέφανα με πολυποίκιλτη διακόσμηση που αφορούν τη Θεομήτορα και τον Υιό της συνεπιφέρουν με την υπόλοιπη διακόσμηση την πλήρη αισθητική εντύπωση στον θεατή. Δύο άγγελοι κρατούν με δυσκολία το βαρύ, πεποικιλμένο στεφάνι, επιχειρώντας να το τοποθετήσουν επάνω από το φωτοστέφανο της Θεοτόκου. Η διακόσμησή του αποτελείται από φυτικά και γεωμετρικά στοιχεία. Στα πέριξ ευρισκόμενα διάχωρα παρατηρούνται πρόσωπα και φυτικά στοιχεία. Μία άλλη θαυματουργή εικόνα της Μυρτιδιώτισσας, αποκείμενη στο ομώνυμο θεομητορικό προσκύνημα των Κυθήρων (πίν. 13), θεωρείται ότι βρέθηκε από βοσκό τον ΙΔ' αι., σε τοποθεσία γεμάτη με μυρτιές, απ' όπου και η ονομασία της. Η ευσεβής αυτή παράδοση προκάλεσε την ίδρυση της ομώνυμης μονής σε διαφορετικές χρονικές φάσεις. Η επένδυση της εικόνας έγινε στα τέλη του ΙΘ' αι. Το στεφάνι της Θεομήτορος είναι συνηθισμένης διακοσμητικής κατασκευής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την ονομασία της προκαλεί εικόνα από την αθωνική μονή του Βατοπαιδίου, η λεγόμενη Εσφαγμένη (πίν. 14). Κατά την παράδοση μοναχός-διάκονος της παραπάνω μονής, γνωστός για τον αδιάφορο και κακό χαρακτήρα του και οργισμένος, μετά από άρνηση του τραπεζάρη της μονής να του δώσει το φαγητό εξαιτίας της συστηματικής αργοπορίας και καθυστέρησής του, κατέφυγε εμπρός από την παραπάνω εικόνα, την έπληξε με το μαχαίρι, συγκεκριμένα στο πρόσωπο, απ' όπου εξήλθε αρκετό αίμα. Το αποτέλεσμα, σύμφωνα με την παράδοση, ήταν η τρέλα, η τύφλωση και η παράλυση του δύστροπου μοναχού, μετά τη βέβηλη πράξη του. Το στέμμα με ωραία ανθέμια, όπως και τα δύο φωτοστέφανα με κληματίδες και άλλες διακοσμήσεις, εντυπωσιάζουν για την πλούσια εμφάνισή τους. Η κεφαλοκλισία Θεομήτορος και Χριστού είναι αισθητή σε εικόνα της μονής Βοηθείας στη Χίο, που χρονολογείται μάλλον στους τελευταίους αιώνες (πίν. 15). Συνηθισμένο, μικρό στεφάνι επιστέφει τη Θεοτόκο. Από τις δύο πλευρές του φωτοστέφανου δύο άγγελοι δορυφορούν τη Θεομήτορα. Τα φωτοστέφανα όμως είναι χαρακτηριστικά για τις ακτινοειδείς διακεκομμένες απολήξεις τους, όπως και οι ενδυμασίες των δύο προσώπων με τις γνωστές φυτικές παραστάσεις.

Ως προς τη δεξιοκρατούσα Θεοτόκο περιγράφουμε μερικές χαρακτηριστικές εικόνες. Από τη μονή της Παναχράντου στην Άνδρο, προέρχεται εικόνα με την ονομασία αυτή, με επάργυρη επένδυση, ίσως της

ύστερης βυζαντινής ή της πρώιμης μεταβυζαντινής εποχής (πίν. 16). Φαίνεται ότι ανήκει μάλλον στον τύπο της Γλυκοφιλούσας, όπως και οι δύο επόμενες εικόνες που θα μνημονεύσουμε παρακάτω. Το στεφάνι καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κεφαλιού της μητέρας του Χριστού, που θυμίζει μάλλον κορινθιακό κιονόκρανο με διακοσμητικές λεπτομέρειες στο μέρος που εφάπτεται στο κεφάλι. Χαρακτηριστική είναι η χειρονομία των δύο γνωστών πλέον αγγέλων, με ανυψωμένες τις παλάμες των χεριών που απορούν και θαυμάζουν για την ένδοξη και θριαμβευτική αυτή θεομητορική παρουσία.

Οι μεστές αγάπης χειρονομίες της Θεοτόκου Ελεούσας⁵ σε εικόνα από την ομώνυμη μονή της πελοποννησιακής πόλης του Αιγίου, της ύστερης μεταβυζαντινής περιόδου (πίν. 17) δηλώνουν τις πλέον ανθρώπινες και μητρικές σχέσεις μεταξύ των δύο προσώπων, όπως τις αποτύπωσε ο άγνωστος εικονογράφος. Η Μητέρα κρατεί με ιδιαίτερη στοργή στο δεξιό χέρι το αντίστοιχο του θείου βρέφους, ενώ με το αριστερό, αναδιπλωμένο, σφίγγει το κάτω μέρος του χιτώνα του παιδιού της. Το αριστερό χέρι του Χριστού ανασηκώνει μέρος του μαφόριου της μητέρας του, διακοσμημένου με εντυπωσιακό φυτικό σχηματισμό. Δύο ιπτάμενοι άγγελοι με ανοικτά ειλητάρια έχουν στέψει ήδη τη Θεομήτορα. Ο τύπος της Κυκκώτισσας Θεοτόκου παρίσταται σε έργο του κρήτα ζωγράφου Ι. Κορνάρου, στην εκκλησία της Χρυσοπολίτισσας, στη Λάρνακα της Κύπρου, του έτους 1791 (πίν. 18). Η Γλυκοφιλούσα αυτή Θεοτόκος είναι ενταγμένη εν μέσω άλλων είκοσι τεσσάρων εικονιδίων, αγγέλων, διακοσμητικών πλαίσιων και επιγραφών. Το στεφάνι αποτελείται από βελονοειδείς απολήξεις και άλλες διάτρητες διακοσμήσεις, που θυμίζουν έργα γοτθικής τέχνης. Ελισσόμενοι κλάδοι πληρούν τα δύο φωτοστέφανα.

Μετά τις μεμονωμένες παραστάσεις της Θεοτόκου με σχετικές επωνυμίες εξετάζουμε αντιπροσωπευτικά παραδείγματα διαφόρων εικονογραφικών τύπων της εσπεμμένης Θεομήτορος. Αρχίζοντας από τον τύπο της Οδηγήτριας⁶, σχολιάζουμε εικόνα της μονής Ξενοφώντος, στο Άγιον Όρος, του έτους 1815, κατά την υπάρχουσα επιγραφή στο κάτω μέρος του έργου (πίν. 19). Η Θεοτόκος αριστεροκρατούσα και περιστοιχισμένη από μικρές παραστάσεις ιερών προσώπων της Παλαιάς Διαθήκης διατηρεί τα αυστηρά πρότυπα μιας βυζαντινής Οδηγήτριας. Το βασιλικό στεφάνι αποτελείται από πολύτιμους λίθους και εξέχουσες ωειδείς οδοντω-

5. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 67-70. — Α. Grabar, *Les images de la Vierge de tendresse. Type iconographique et thème*, *Zograf* 6 (1975) 25-30. — Ν. Thierry, *La Vierge de Tendresse à l'époque macédonienne*, *Zograf* 10 (1979) 50-70.

6. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 60-66. — LCI, III (Allgemeine Ikonographie), Herder 1971, σ. 168-169.

τές διακοσμήσεις. Το στέμμα του Χριστού ανακαλεί στη μνήμη μας τις επισκοπικές μίτρες. Λεπτομερειακές διακοσμήσεις, ως πολυτελή κεντήματα, πληρούν τα ενδύματα και των δύο προσώπων. Η θέση των δύο αγγέλων βρίσκεται στην επάνω ζώνη της εικόνας. Την αυστηρή μετωπικότητα και των δύο προσώπων παραδίδει μια άλλη εικόνα της Θεοτόκου Γαλανούσας, ως δώρο της οικογένειας Γαλανού, στην εκκλησία του Αγίου Λαζάρου, της πόλης της Ζακύνθου, του ΙΖ'-ΙΗ' αι. (πίν. 20). Η εικόνα είναι επάργυρη και εφοδιασμένη με πλήθος αφιερωμάτων. Η Θεομήτωρ φέρει τριμερές στεφάνι, διακοσμημένο με δικτυωτές λεπτομέρειες, όπως επίσης και το ερεισίνωτο του βασιλικού θρόνου. Έκδηλη είναι η επίδραση της τέχνης του μπαρόκ στην αρχιτεκτονική και γλυπτική διακόσμηση του θρόνου. Τη μεταφορά του στεφανιού από δύο ιπτάμενους αγγέλους με φορά προς τα κάτω παρατηρούμε σε εικόνα της Οδηγήτριας, του ζωγράφου Εμμανουήλ Τζάνε, στην Εθνική Πινακοθήκη της Ραβέννας, του ΙΖ' αι. (πίν. 21). Η Θεοτόκος με το λυπηρό και αξιοπρεπές ύφος, κρατώντας τον Χριστό που φέρει σταχωμένο ευαγγέλιο, προσβλέπει στο μελλοντικό σταυρικό πάθος του. Άξια παρατήρησης η απεικόνιση του στεφανιού, όχι στο κεφάλι της Θεοτόκου, αλλά σε κάποια απόσταση, μεταφερόμενου από τους δύο αγγέλους για να τοποθετηθεί στο κεφάλι της. Στο παράδειγμα αυτό δεν έχουμε τετελεσμένο το γεγονός της στέψης αλλά τη διαδικασία της πράξης αυτής. Ιπτάμενο περιστέρι με κατεύθυνση προς τη Θεοτόκο, ως το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, δηλαδή το Άγιον Πνεύμα, επιτελεί την επιβράβευση αυτή, ως είδαμε σε παραστάσεις της δυτικής τέχνης. Επτά άγιοι, άνδρες και γυναίκες, εικονίζονται, όχι ολόσωμοι, πέριξ της βρεφοκρατούσας Θεοτόκου.

Το θεομητορικό θέμα της Ζωοδόχου Πηγής⁷, με τη μητέρα του Χριστού εστεμμένη, συναντά κανείς, μεταξύ άλλων, σε εικόνα τέμπλου, του παρεκκλησίου των Ταξιάρχων της μονής Ζωοδόχου Πηγής, στην Πάτμο, των ετών 1610-1629 (πίν. 22). Η εικόνα επενδυμένη, πολύ πιθανό κατά τον ΙΗ' αι., αναπαριστά τη Θεοτόκο με το βρέφος εμπρός της, μέσα σε κυλινδρική κολυμβήθρα, διακοσμημένη με δύο κρουνοί, απ' όπου ρέει νερό στην τετράγωνη δεξαμενή. Η κολυμβήθρα στηρίζεται στη δεξαμενή αυτή με ένα πόδι. Επάνω, δύο άγγελοι κρατούν ειλητάρια, όπου γράφεται: «ΧΑΙΡΕ ΠΗΓΗ ΠΛΗΣΜΟΝΗΣ ΑΛΗΚΤΟΥ» στο ένα, και «ΧΑΙΡΕ ΡΟΗ ΚΑΛΛΟΝΗΣ ΑΡΡΗΚΤΟΥ». Στο κάτω μέρος παρίστανται τέσσερα θαύματα θεραπείας ασθενών, που είχαν γίνει στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής, στο Μπαλουκλή της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τον ιστορικό συγγρα-

7. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 202-204. — LCI, III (Allgemeine Ikonographie), Herder 1971, σ. 176-177.

φέα Νικηφόρο Δ. Κάλλιστο Ξανθόπουλο⁸. Η Θεοτόκος φέρει το παραδοσιακό στεφάνι με εξέχουσες φυτικές διακοσμήσεις και άλλες, φωτοστέφανο πλήρες ελικοειδών διακοσμήσεων και ενδυμασία με παραστάσεις φυτικών στοιχείων, όπως επίσης και ο Χριστός.

Ο εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου Γαλακτοτροφούσας⁹, που δείχνει ακριβώς τη μητρική φροντίδα και στοργή για την ανθρώπινη φύση του Χριστού, παρουσιάζει μερικές φορές τη Θεομήτορα εστεμμένη. Σε εικόνα προερχόμενη από την εκκλησία του Αγίου Αντωνίου Θεσσαλονίκης και εκτιθέμενη στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, του έτους 1784 (πίν. 23) παρίσταται η Θεοτόκος, στην παραδοσιακή μορφή του τύπου αυτού, θηλάζοντας το βρέφος από τον δεξιό μαστό της. Ο θηλασμός του Χριστού πραγματοποιείται, άλλοτε από τον δεξιό και άλλοτε από τον αριστερό μαστό της Θεομήτορας, κατ' αντιστοιχία πάντοτε προς τον τύπο της δεξιοκρατούσας ή αριστεροκρατούσας μητέρας. Δύο άγγελοι, γονατιστοί σε σύννεφα, έχουν ήδη τοποθετήσει το στεφάνι στο κεφάλι της Θεοτόκου, κρατώντας τις άκρες του. Οδοντωτές και αιχμηρές απολήξεις με άλλες τριγωνικές και στιγματοειδείς διακοσμήσεις συνθέτουν το θεομητορικό αυτό στεφάνι. Γιρλάντα από άνθη κοσμεί την επιφάνεια του φωτοστέφανου. Η στάση της αριστεροκρατούσας Θεοτόκου και θηλάζουσας με τον αντίστοιχο μαστό το βρέφος της παρίσταται σε εικόνα του Museo Civico Correr της Βενετίας, του ΙΣΤ' αι. (πίν. 24). Ο ζωγράφος με το όνομα Ιωάννης Περμενιάτης (Περμενιώτης) τοποθέτησε τη Θεομήτορα σε μνημειώδη θρόνο, πατώντας σε πολυγωνικό υποπόδιο. Το θείο βρέφος πίνει αχόρταγα το γάλα του από τον αριστερό μαστό της μητέρας του, ξαπλωμένο αναπαυτικά και με ασφάλεια στην αγκαλιά της. Τα ενδυματολογικά στοιχεία της Θεοτόκου δείχνουν ακριβώς την ιταλική μόδα της εποχής εκείνης με κεντήματα και μακρύ μαφόριο. Πίσω από το κεφάλι της με το ακτινωτό στεφάνι τρεις άγγελοι, τριαδικός συμβολισμός του Θεού, κρατούν, οι μεν δύο τα άκρα απλωμένου υφάσματος με διακοσμήσεις, ο δε τρίτος το στεφάνι, έτοιμος να το επιθέσει στο κεφάλι. Τη θριαμβευτική αυτή σκηνή, αλλά και τόσο ανθρώπινη της μητέρας του Θεού, πλαισιώνουν δύο άγιοι της Εκκλησίας, ο Ιωάννης Πρόδρομος, αριστερά, δείχνοντας τον Χριστό με λατινική επιγραφή: *Ecce Agnus Dei* και ο άγιος Αυγουστίνος με την επισκοπική ενδυμασία και ευαγγέλιο στα χέρια. Το φυσικό περιβάλλον, ανατολικής μάλλον έμπνευσης, με καμήλες και τους αναβάτες τους, ως και άλλα αρχιτεκτονικά και φυτικά στοιχεία,

8. Εκκλησιαστική Ιστορία, PG 147, 76.

9. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Α. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 59-60. — LCI, III (Allgemeine Ikonographie), Herder 1971, σ. 158-159, 173. — A. Cutler, *The Cult of the Galaktotrophousa in Byzantium and Italy*, JÖB 37 (1987) 335-350.

συμπληρώνει την ενδιαφέρουσα αυτή ζωγραφική σύνθεση.

Το Ρόδο το Αμάραντο¹⁰, ένας άλλος θεομητορικός εικονογραφικός τύπος, προσφέρει παραδείγματα με εστεμμένη Θεοτόκο. Σε εικόνα του ζωγράφου Θεοφάνη, προερχόμενη από τη Θεσσαλονίκη και φυλασσόμενη στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, του έτους 1800 (πίν. 25), η μητέρα του Χριστού κρατεί στο δεξιό χέρι κλαδί το ρόδου του αμάραντου με πολλά άνθη. Το ρόδο το αμάραντο είναι σύμβολο του Χριστού, όπως ψάλλεται στον Ακάθιστο Ύμνο και συγκεκριμένα στο τρίτο τροπάριο της α΄ ωδής. Δίπλα στη Θεοτόκο και επάνω σε υψηλό βάθρο εικονίζεται όρθιος ο Χριστός με βασιλικό στέμμα και την ουράνια σφαίρα στο δεξιό χέρι. Η Θεομήτωρ φέρει πολυποίκιλο στεφάνι με πολλούς πολύτιμους λίθους. Δύο άγγελοι στο άνω μέρος της εικόνας με ειλητάρια στα χέρια, αφού απέθεσαν το στεφάνι στο κεφάλι της μητέρας του Χριστού, έχουν απομακρυνθεί στον ουρανό, θεωρώντας με δέος την «Υψηλότερα των ουρανών». Είκοσι τέσσερα εικονίδια με επεισόδια από τον βίο της Θεοτόκου και του Χριστού περιβάλλουν την εικόνα. Σε άλλη φορητή εικόνα του κυπρίου ζωγράφου Χριστοφόρου, στα Ιεροσόλυμα, του έτους 1758 (πίν. 26) δεν είναι εμφανής η παρουσία κλάδου ρόδων στην κύρια σκηνή. Η Θεομήτωρ εμφανίζεται μέχρι τη μέση, εξερχόμενη από σύννεφα, έχοντας δίπλα της τον εστεμμένο Χριστό, καθιστό όμως, επάνω σε βάθρο, που κρατεί ουράνια σφαίρα και σκήπτρο. Η ενδυμασία είναι πραγματικά ανθοστόλιστη με διάσπαρτα ρόδα (το ρόδο το αμάραντο). Το στεφάνι τοποθετημένο στο κεφάλι και οι δύο άγγελοι δεξιά και αριστερά συνιστούν τη συνηθισμένη επανάληψη της εικονογραφικής αυτής λεπτομέρειας, που είδαμε σε προηγούμενα ζωγραφικά μνημεία. Άλλες απεικονίσεις ιερών προσώπων, κανδηλών και λοιπών αντικειμένων, περιβάλλουν τη Θεοτόκο με τον Χριστό. Όπως και στην προηγούμενη εικόνα, είκοσι τέσσερα εικονίδια με γνωστές σκηνές από τον βίο των δύο ιερών προσώπων πλαισιώνουν την κύρια παράσταση.

Σ' ένα άλλο εικονογραφικό τύπο με την ονομασία «Άνωθεν οι Προφῆται»¹¹ διακρίνεται κάποτε η εστεμμένη Θεοτόκος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εικόνα του ζωγράφου Σταμάτη, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Πνεύματος της Χώρας στην Πάτμο, των αρχών του ΙΖ' αι. (πίν. 27). Η Θεομήτωρ, σύμφωνα με τον τύπο αυτό, φέροντας τον Χριστό, περιβάλλεται από προφῆτες που κρατούν ειλητάρια, στα οποία αναγράφονται σχετικά χωρία που προεικονίζουν το αειπάρθενο της Θεοτόκου και το μυστήριο της σάρκωσης του Χριστού. Εκτός των προφητών της Πα-

10. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Α. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 205-206.

11. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Α. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 191-194.

λαιάς Διαθήκης, εικονίζονται άγγελοι, χερουβείμ και σεραφεείμ. Η Θεοτόκος, ως και ο Χριστός, σε αυστηρά μετωπική θέση, στέφονται από την Αγία Τριάδα κατά άμεσο τρόπο. Ανθρώπινη μορφή στο άνω άκρο της κορυφής με τρία πρόσωπα (πίν. 28) απλώνει τα χέρια για να τοποθετήσει το στεφάνι στο κεφάλι της Θεομήτορος. Ακόμη δεν το έχει εγγίσει. Οι δύο παρευρισκόμενοι άγγελοι, όρθιοι, έχουν καλυμμένα τα χέρια με το ανασηκωμένο ιμάτιό τους. Το Άγιον Πνεύμα με τη μορφή περιστεριού κάθεται στο κεφάλι της μητέρας του Χριστού, απόδειξη του θείου φωτισμού της. Η πολυσύνθετη αυτή εικόνα συνιστά ένα από τα ενδιαφέροντα παραδείγματα για το εξεταζόμενο θεομητορικό θέμα.

Ο εικονογραφικός τύπος *Έπι σοι χαίρει*¹², όπως ήδη μνημονεύσαμε στην αρχή, προβάλλει και αυτός τη λεπτομέρεια της εστεμμένης Θεοτόκου. Σε τοιχογραφία του νότιου φουρνικού της λιτής του καθολικού της μονής Οσίου Γρηγορίου, στο Άγιον Όρος, του ΙΗ' αι. (πίν. 29) η Θεομήτωρ σε στάση δέησης του τύπου της Βλαχερνίτισσας και ο Χριστός εμπρός της, ευλογώντας με τα δύο χέρια εντός μεταλλίου, συνιστούν την κύρια παράσταση, περίξ της οποίας εξελίσσεται ο τύπος *Έπι σοι χαίρει*. Διακρίνονται οι απόστολοι, με επικεφαλής τον Πέτρο, οι μάρτυρες, ο Μέγας Βασίλειος και ο Ιωάννης Χρυσόστομος, οι δίκαιοι και οι βασιλείς. Επίσης παρίστανται χορός αγγέλων και ο παράδεισος περιτειχισμένος. Τη θύρα φράσσουν χερουβείμ. Μέσα στον κήπο υπάρχει εκκλησία και οι πατριάρχες Αβραάμ και Νώε(;). Η Θεοτόκος έχει φωτοστέφανο με ακτινοειδείς απολήξεις σ' όλη την περιφέρεια και βέβαια στεφάνι της συνηθισμένης μορφής με ωοειδείς και τριγωνικούς σχηματισμούς.

Ο εικονογραφικός τύπος της Γλυκοφιλούσας¹³, που τον είδαμε και σ' άλλα παραδείγματα, με την πλέον στοργική και μητρική σχέση της Θεοτόκου με τον γιο της παρέχει και αυτός τέτοια παραδείγματα. Σε εικόνα επονομαζόμενη *Η πάντων χαρά*¹⁴ της μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου, της όψιμης μεταβυζαντινής περιόδου (πίν. 30), η Θεοτόκος ακουμπά με βαθιά αγάπη το αριστερό μάγουλό της στο δεξιό μάγουλο του Χριστού. Το σφίξιμο των χεριών, δηλαδή του δεξιού της μητέρας και του αριστερού του γιου της, καθορίζει αυτή την έκφραση του μητρικού φίλτρου. Τα στεφάνια της Θεομήτορος με διακοσμήσεις τέχνης του ιταλικού μπαρόκ και του Χριστού προκαλούν εντύπωση στον θεατή.

12. Για το θέμα αυτό βλ. πάλι την παραπομπή αριθ. 2.

13. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 67-70. — LCI, III (Allgemeine Ikonographie), Herder 1971, σ. 170-172. — A. Grabar, *Les images de la Vierge tendresse*. Type iconographique et thème, *Zograf* 6 (1975) 25-30. — N. Thierry, *La Vierge de Tendresse à l'époque macédonienne*, *Zograf* 10 (1979) 50-70.

14. Για την ονομασία αυτή βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, *Η Θεοτόκος*, σ. 37.

Ως τελευταία παράσταση της Στέψης της Θεοτόκου περιγράφουμε φορητή εικόνα της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους, του έτους 1780 (πίν. 31). Έργο κάποιου ζωγράφου, ονόματι Πολυχρονίου, προερχόμενο πιθανώς από την Κρήτη, απεικονίζει τη μεγαλοπρεπή στέψη της Θεομήτορος από την Αγία Τριάδα. Στο κέντρο του επάνω μέρους διακρίνει κανείς το Άγιον Πνεύμα, ως περιστέρι μέσα σε ακτινωτό μέταλλο και με εξερχόμενες ακτίνες. Δεξιά και αριστερά ο Θεός-Πατήρ και ο Χριστός-Υιός καθισμένοι σε ωοειδή σύννεφα εν μέσω αγγελικών δυνάμεων κρατούν μετέωρο το στεφάνι, κατασκευασμένο με πολύτιμα μέταλλα για να το επιθέσουν στο κεφάλι της μητέρας του Χριστού. Ο Θεός-Πατήρ κρατεί σκήπτρο με το ελεύθερο χέρι και ο Χριστός-Υιός ευλογεί. Στο μέσο και μεταξύ των δύο προσώπων γονατιστή η Θεοτόκος με ισχυρή δυτική επίδραση ως προς τη στάση της και την ενδυμασία της φέρει τα χέρια σε θέση χιαστί εμπρός στο στήθος. Εκφράζει την ταπείνωση και την υπακοή της στο Θεό, κατά τη στιγμή της στέψης της. Στην κάτω ζώνη της εικόνας παρίστανται οι άγιοι Βασίλειος, Ιωάννης Χρυσόστομος, Γρηγόριος και ο προφήτης Ζαχαρίας με την επτάφωτη λυχνία, σύμβολο της προφητείας του για τη Θεοτόκο και ανοικτό γραμμένο ειλητήριο.

Συνοψίζοντας σημειώνουμε, ότι οι καλλιτέχνες του υπόψη θέματος απεικόνισαν τη λεπτομέρεια της Στέψης της Θεοτόκου, δηλαδή την καθαυτή πράξη, σε περιορισμένη κλίμακα μάλλον, ενώ παρήγαγαν πλήθος, ιδίως φορητών εικόνων, με τη λεπτομέρεια της εστεμμένης ήδη Θεομήτορος σε διάφορους εικονογραφικούς τύπους από τον βίο της, με ποικίλες προσωνυμίες και διάφορους τίτλους.

Πίν. 1. Jacopo Torriti. S. Maria Maggiore, Ρώμη, ΙΓ' αι.

Πίν. 2. Fra Angelico. Μονή Αγίου Μάρκου, Φλωρεντία, ΙΕ' αι.

ΙΣΛΑΜΙΚΟ ΚΗΡΟΠΗΓΙΟ
ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΓΙΣΤΗ ΛΑΥΡΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ*

Στο καθολικό της Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, πίσω από τα στασίδια του παρεκκλησίου των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, όπου βρίσκεται και ο τάφος του Αγ. Αθανασίου του Αθωνίτη, εντοπίσαμε στα 1990 ένα κηροπήγιο ισλαμικής τεχνοτροπίας με πλούσιο και εξαιρετικό διάκοσμο (εικ. 1, 2).

Το κηροπήγιο είναι από χυτό μπρούντζο σε σχήμα καμπάνας, που επαναλαμβάνεται με μικρότερες διαστάσεις στον κηροστάτη του. Ένας κυλινδρικός λαιμός συνδέει τον κηροστάτη με το κυρίως σώμα. Στο Άγιον Όρος καταγράψαμε μέχρι σήμερα δύο ακόμη μπρούντζινα κηροπήγια αυτής της μορφής, στη Μονή Δοχειαρίου¹ και στο σκευοφυλάκιο της Μονής Αγ. Παύλου, όπου αποτελεί τη βάση ενός βενετσιάνικου μεταλλικού σταυρού με επίμηλα². Στα τρία πολυτελή έργα προσαρμόστηκαν με την τεχνική της ένθεσης μικρά κομμάτια αργύρου. Η αξία των κηροπηγίων είναι μεγάλη, αν αναλογιστούμε και τη σπανιότητά τους στον ελλαδικό χώρο. Το σχήμα τους απαντά σε χυτά ορειχάλκινα έργα των μεταλλοτεχνικών εργαστηρίων της ΝΑ. Μ. Ασίας και της Β. Μεσοποταμίας του 13ου, αλλά και του 14ου αιώνα (εικ. 3). Απεικονίσεις κηροπηγίων αυτής της μορφής, όπου δηλώνεται και η χρήση τους, υπάρχουν σε μικρογραφίες εικονογραφημένων ισλαμικών χειρογράφων της εποχής. Μια από

* Η μελέτη παρουσιάστηκε για πρώτη φορά ως ανακοίνωση στο ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Θεσσαλονίκη, 26-28 Μαΐου 2000). Την άδεια για τη μελέτη του κηροπηγίου μου παραχώρησε με προθυμία ο ηγούμενος της Μ. Λαύρας αρχιμανδρίτης Φίλιππος. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο Μ. Πιταράκη για τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε στην αρχή της μελέτης. Επίσης στην κ. Α. Τσιγαρίδα για την προθυμία της να αναγνώσει το χειρόγραφο μας, διατυπώνοντας χρήσιμες παρατηρήσεις για την ολοκλήρωση της έρευνας.

1. Για το κηροπήγιο αυτό βλ. πρόχειρα Ι. Ταβλάκης, Καταγραφή και συντήρηση κειμηλίων στο Άγιον Όρος, Προβλήματα διάσωσης των μνημείων της Θεσσαλονίκης και διατήρησης του ιστορικού και φυσικού χώρου του Αγίου Όρους (Πεπραγμένα Συμποσίου, Θεσσαλονίκη, 2-3 Νοεμβρίου 1980), Θεσσαλονίκη 1982, σ. 135. Βλ. επίσης Α. Μπαλλιάν, Ισλαμικό κηροπήγιο με ένθετο αργυρό διάκοσμο, Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους (Κατάλογος της Έκθεσης «Θησαυροί του Αγίου Όρους», 1997), Θεσσαλονίκη 1997, αρ. κατ. 9. 28, σ. 322-323.

2. Βλ. σχέδιο του κηροπηγίου στο P. Androudis, Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuquides de l'Asie Mineure, Βυζαντιανά 20 (1999) 327, εικ. 11Α και 11Β.

αυτές, εντυπωσιακή ως προς την αφηγηματικότητά της (εικ. 4), υπάρχει στο Shah-Namah του μεγάλου Πέρση ποιητή Firdusi³. Στην παράσταση του θρήνου του Μεγ. Αλεξάνδρου (Ταμπρίζ, 1320, σήμερα στην Freer Gallery of Art στην Ουάσινγκτον), εικονίζονται τέσσερα κωδωνόσχημα εγχάρακτα (ο διάκοσμος αποδίδεται με μαύρες πινελιές) κηροπήγια μπροστά από τη νεκρική κλίνη. Στον κηροστάτη καθενός από αυτά προσαρμόζεται από ένα μεγάλο κερί, σαν λαμπάδα, ισούψές με τις μορφές της σκηνής.

Πριν από την παρουσίαση του πλούσιου και κομψού διακόσμου του κηροπηγίου της Λαύρας είναι σκόπιμο να αναφερθούμε με συντομία στην τεχνική και τον τρόπο κατασκευής του.

Η τεχνική της ένθεσης σε μέταλλο δεν ήταν άγνωστη στη Μέση Ανατολή. Ήταν ήδη σε χρήση στην προϊσλαμική Περσία και αρχικά συνίστατο σε σποραδικές ενθέσεις αργύρου σε ορειχάλκινα έργα⁴. Μετά το 12ο αιώνα, η τέχνη γνώρισε σημαντική άνθηση στην περιοχή του Χορασάν και αργότερα στη Μοσούλη και τη Συρία⁵. Μαζί με το χαλκό οι τεχνίτες άρχισαν να χρησιμοποιούν στην ένθεση το ασήμι και σπανιότερα το χρυσό. Η τεχνική αυτή που γνώρισε αρκετές παραλλαγές ήταν η ακόλουθη: κατανεμημένος σε οριζόντιες ζώνες, ο διάκοσμος χαράζονταν αρχικά με οδοντωτό τροχό στα γενικά του περιγράμματα. Επάνω σε αυτά χάραζαν τις λεπτομέρειες του διακόσμου, μαζί με τα σημεία υποδοχής των ενθέσεων. Κατόπιν σφυρηλατούσαν τις ενθέσεις του αργύρου στα σημεία που είχαν από πριν επιλεγεί. Τέλος, χαράσσονταν οι λεπτομέρειες της υπόλοιπης διακόσμησης, με το έργο να αποπνέει την εικόνα ενός πλούσιου και πυκνού υφαντού⁶. Στα κομψότερα έργα που σώθηκαν ως τις μέρες μας, συγκαταλέγονται κηροπήγια, δίσκοι, μελανοδοχεία, λεκάνες, πυξίδες, κ.ά.⁷. Περισσότερα θα αναφέρουμε στη συνέχεια, αφού πρώτα περάσουμε στην παρουσίαση του κηροπηγίου της Μεγ. Λαύρας.

Το συνολικό ύψος του κηροπηγίου της Μ. Λαύρας μαζί με το μεταγενέστερο ορειχάλκινο στέλεχος που προσαρμόστηκε στον κηροστάτη είναι

3. Το έργο (60.000 στίχοι) υπήρξε για αιώνες αγαπητό ανάγνωσμα του περσικού λαού και άλλων λαών της Κεντρικής Ασίας και μεταφράστηκε στις γλώσσες τους. Βλ. Μ. Καμπούρη, Ο μύθος του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Χριστιανική Ανατολή και το Ισλάμ, Αλέξανδρος και Ανατολή, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 209-219 και 226-236.

4. K. Otto-Dorn, *L'Art de l'Islam* (μτφρ. από τα γερμανικά J.-P. Simon), Παρίσι 1967², σ. 151.

5. Ό.π., σ. 151-153. Βλ. R. Ward, *Islamic Metalwork*, Λονδίνο 1993, σ. 71-93. — A. S. Melikian-Chirvani, *Le Bronze Iranien* (Κατάλογος της έκθεσης περσικής μεταλλοτεχνίας στο Musée des Arts Décoratifs), Παρίσι 1973, σ. 44-69.

6. K. Otto-Dorn, *L'Art de l'Islam*, σ. 151.

7. R. Ward, *Islamic Metalwork*, ό.π.

1,15 μ. (εικ. 1)⁸. Το κηροπήγιο που εξετάζουμε, ουσιαστικά η κωδωνόσχημη βάση με τον κηροστάτη της, έχει ύψος 21 και διάμετρο βάσης 19 εκ. Ο κηροστάτης, με ύψος 4 και διάμετρο 6 εκ., στηρίζεται σε λεπτό κυλινδρικό λαμίο (ύψους και διαμέτρου 5 εκ.).

Οι λεπτομέρειες του διακόσμου, με μικρές ενθέσεις αργύρου, εξέχουν ελαφρά από τη χάραξη ή είναι σε εσοχή. Δεν υπάρχει ούτε μια επιφάνεια του έργου που να μη στολίστηκε με πλούσιο διάκοσμο. Την κοίλη, κύρια ζώνη του κηροπηγίου (εικ. 5) κοσμούν σε εναλλαγή τέσσερα μεγάλα και ισάριθμα μικρά μετάλλια, διαμ. 6 και 4 εκ. αντίστοιχα, που ξεδιπλώνονται σε βάθος με φυτικό διάκοσμο, σαν πλούσιο υφαντό. Από αυτά ξεκινά ένα πλήθος σπειροειδών μίσχων με ημίφυλλα και ανθέμια που αναδιπλώνονται, περικλείοντας και δευτερεύοντα θέματα, όπως ημισελήνους. Τα μικρά μετάλλια φέρουν σκηνές δράσης, ιδιαίτερα κυνηγιού, με μεμονωμένες μορφές ιππέων. Στα μεγάλα μετάλλια ιστορούνται σκηνές από την καθημερινή ζωή στην αυλή ενός ηγεμόνα. Τα περιγράμματα των ανθρωπινων μορφών και των ζώων είναι διπλά, με το εσωτερικό να σχηματίζεται εξολοκλήρου με κοκκίδωση.

Στον κόσμο του Ισλάμ ο ηγεμόνας είναι ο πρίγκιπας, ο μοναδικός κάτοχος της πνευματικής και κοσμικής εξουσίας, που την αντλεί από την καταγωγή του από τον Προφήτη. Στην ισλαμική παράδοση και τέχνη κατέχει μοναδικές αστρολογικές ιδιότητες. Παρομοιάζεται με τον ήλιο και προσκυνείται από τους υπηκόους του (βλ. τα *qasidas* της εποχής⁹). Εξυμνείται ως «κυβερνήτης» και «υπερασπιστής» του Ισλάμ και στο πρόσωπό του αποδίδουν σεβασμό οι μουσουλμάνοι και χριστιανοί υπήκοοί του. Για αυτόν δεν ισχύουν οι αυστηροί νόμοι που αφορούν τους άλλους μουσουλμάνους. Είναι ο πραγματικός άρχοντας του κυνηγιού και του πολέμου, ο μαικήνας. Αποτελεί το πρότυπο που οι δυνατοί προσπαθούν να μιμηθούν. Στην περίπτωση του κηροπηγίου της Λαύρας είναι έκδηλη η πρόθεση του καλλιτέχνη να αναδείξει όλες αυτές τις «ποιότητες» του ηγεμόνα, τον οποίο και εικονίζει με αρκετά παραστατικό τρόπο σε αρκετές σκηνές των μεταλλίων.

Για να κατανοήσουμε το χαρακτήρα του κηροπηγίου της Μ. Λαύρας, εντάσσοντάς το παράλληλα σε κάποιο συγκεκριμένο καλλιτεχνικό περιβάλλον, είναι σκόπιμο να παρουσιάσουμε τον επί μέρους διάκοσμο των μεταλλίων του.

8. Το στέλεχος αυτό έχει κορμό με κόμβους και στην απόληξή του φέρει κηροστάτη με δίσκο και αιχμηρή διαμόρφωση εν είδει ανεστραμμένου ήλου για την προσαρμογή του κεριού. Παρουσιάζει ένα εντονότερο κοκκινωπό χρώμα που οφείλεται στη μεγαλύτερη περιεκτικότητα του ορειχάλκινου κράματος σε χαλκό.

9. E. Baer, *Ayyubid Metalwork with Christian Images*, Leiden 1989, σ. 42, σημ. 5 και 6.

α) Τα μεγάλα μετάλλια

Στο πρώτο από αυτά (εικ. 6) ένας έenthρονος ηγεμόνας πλαισιώνεται από δύο ολόσωμες ανδρικές μορφές σε στάση τριών τετάρτων. Με τη διάταξη αυτή των μορφών πλησιάζουμε στην τουρκική εκδοχή του θρόνου, με τον πρίγκηπα να ξεχωρίζει ανάμεσα σε δύο ανθρώπους της αυλής του¹⁰. Ο ηγεμόνας εικονίζεται με κλειστό βιβλίο ή κιβωτίδιο (πυξίδα) μπροστά στο στήθος. Το σώμα του καλύπτει ένα μακρύ, ποδήρες ένδυμα. Ο άνδρας στα δεξιά του κρατά ράβδο (πιθανόν ποιμαντική) και ένα μικρό αντικείμενο σαν θυμιατήρι. Ο άλλος άνδρας κρατά ένα κείμενο τυλιγμένο σε κύλινδρο. Οι παραστέκουσες μορφές της σύνθεσης φορούν τον ίδιο τύπο ποδήρους ενδύματος με μακριά μανίκια που κουμπώνει από μπροστά, που απαντά σε ολόκληρη την Ανατολή. Οι μορφές φέρουν φωτοστέφανα, όμως μόνο ο ηγεμόνας έχει εγχάρακτα στοιχεία προσώπου (μύτη και αμυγδαλωτά μάτια)¹¹. Στρέφει το κεφάλι προς τα δεξιά. Τα πόδια πατούν σε ψηλό σκαλί του θρόνου. Ο κορμός του είναι σε πλάγια στάση και τα πόδια του σε διάταξη V.

Το δεύτερο μετάλλιο (εικ. 7) παρουσιάζει το ίδιο περίπου θέμα. Ο πρίγκηπας, με στάση σώματος κατά τρία τέταρτα, απευθύνεται στον ακόλουθο στη δεξιά του πλευρά με ελαφριά κίνηση του δεξιού του χεριού. Ο ηγεμόνας, χωρίς εγχάρακτα στοιχεία προσώπου φέρει φωτοστέφανο. Με το αριστερό του χέρι συγκρατεί ένα κιβωτίδιο ή βιβλίο ακουμπισμένο στα πόδια του. Το ποδήρες ένδυμά του κοσμεύεται ψηλά με ένα κολλάρο. Ο συνομιλητής του σταυρώνει τα χέρια μπροστά στο στήθος, σε ένδειξη σεβασμού. Στο κεφάλι φορά ένα ασυνήθιστο κάλυμμα κωνικής απόληξης, με πλατύ περίγυρο από διαφορετικό υλικό.

Στο τρίτο μετάλλιο ο ηγεμόνας απευθύνεται σε ένα πρόσωπο στα αριστερά του, σε μια σύνθεση περίπου όμοια με την προηγούμενη, με τη διαφορά ότι δεν κρατά κάποιο αντικείμενο.

Στο τελευταίο μετάλλιο (εικ. 8) δύο θεραπαινίδες περιποιούνται τα μαλλιά μιας καθιστής μορφής, πιθανότατα γυναικείας, που τα πόδια της αναπαύονται σε υποπόδιο. Όλες οι μορφές φορούν ποδήρη ενδύματα, με

10. K. Otto-Dorn, *L' Art de l' Islam*, σ. 152. Για τη θέση του πρίγκηπα στην προϊσλαμική τουρκική μυθολογία βλ. J.-P. Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Παρίσι 1984, σ. 110-121. Για μια άλλη παραλλαγή της απεικόνισης του έenthρονου πρίγκηπα στην τουρκική τέχνη βλ. J.-P. Roux, *Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols*, *Turcica* 12 (1980) 40-65.

11. Οι ερευνητές της ισλαμικής τέχνης συμφωνούν στο ότι το φωτοστέφανο αποτελεί μια κοινή τεχνοτροπική εξέλιξη σε όλες τις διακοσμητικές τέχνες του Ισλάμ. Πιο συγκεκριμένα το στοιχείο αυτό χρησιμοποιείται στη μεταλλοτεχνία, τη ζωγραφική χειρογράφων και την κεραμική, για να αποδώσει ανάγλυφα, ξεχωρίζοντας τις μορφές που παριστάνονται και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους.

κοντά μανίκια. Η διάταξη της σκηνής μοιάζει προπαρασκευαστική για μια τελετή της αυλής. Η καθιστή μορφή στρέφεται προς τα δεξιά. Η γυναίκα πίσω της χτενίζει τα μακριά μαλλιά της, ενώ αυτή στα αριστερά της προσφέρει ένα αντικείμενο, πιθανότατα στέμμα, σε μορφή ημισελήνου. Σε πολλά έργα μικροτεχνίας και γλυπτικής της σελτζουκικής περιόδου συναντούμε και άνδρες με μακριά κόμη. Δεν αποκλείεται λοιπόν το τελευταίο μετάλλιο να παριστάνει τη μορφή του πρίγκηπα που εικονίζεται και στα υπόλοιπα μεγάλα μετάλλια.

β) Ο διάκοσμος των μικρών μεταλλίων

Το πρώτο από τα μικρά μετάλλια (εικ. 9) εικονίζει έναν ιππέα που επελαύνει επιτιθέμενος σε όρθιο δράκοντα με σώμα φιδιού, μυτερά αυτιά και ανοικτό στόμα. Με μια πρώτη ματιά η παράσταση αυτή ξενίζει αρκετά. Όμως τα χαρακτηριστικά του δράκοντα απαντούν σε μια σειρά έργων της σελτζουκικής γλυπτικής και μεταλλοτεχνίας, ιδιαίτερα των μέσων και του δεύτερου μισού του 13ου αι.¹² Με στάση που φανερώνει τρόπο από την επίθεση του δράκοντα, το άλογο εικονίζεται με τα μπροστινά πόδια ανασηκωμένα και το κεφάλι στραμμένο προς τα πίσω. Η στάση του αλόγου παρατηρείται και σε άλλες συνθέσεις της εποχής¹³, ενώ επίθεση δράκοντα σε ιππέα συναντούμε και σε μετάλλιο κηροπηγίου όμοιου σχήματος των μέσων του 13ου αιώνα, που παλαιότερα ανήκε στη συλλογή F. Sarré¹⁴. Πίσω από τον ιππέα εικονίζεται ένα πτηνό με ανασηκωμένη την ουρά, σχεδόν ακίνητο, σε μάλλον εραλδική στάση. Πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι σε αυτό το μετάλλιο, όπως και στα υπόλοιπα τρία αυτής της ομάδας, το άλογο παριστάνεται σχετικά μικρό σε σχέση με τον αναβάτη του.

Στο δεύτερο μετάλλιο της ομάδας (εικ. 10) ένας ιππέας κρατά τα χαλινάρια του αλόγου με το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος του. Με το άλλο χέρι τεντωμένο προς τα πίσω κρατά γεράκι στη συνηθισμένη στάση

12. G. Oney, Dragon figures in Anatolian Seljuk Art, *Belleten* 33 (1969) 193-216. — J.-P. Roux, La sculpture figurative de l'Anatolie Musulmane, *Turcica* 24 (1992) 78-80. — J. Gierlichs, *Mittelalterliche tierreliefs in Anatolien und Mesopotamien. Untersuchungen zur figürlichen Baudekoration der Seldschuken, Artuqiden und ihrer Nachfolger bis ins 15. Jahrhundert* (Istanbuler Forschungen: 42), Tübingen 1996, σ. 28-40, 93-99.

13. Η στάση του αλόγου απαντά και σε μετάλλιο του κομψού ένθετου δίσκου των τελών του 13ου αιώνα από τη Μοσούλη που μεταφέρθηκε στην αυλή των Ιλχανιδών στο Ταμπρίζ (σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο). Βλ. R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 87, εικ. 66.

14. Το έργο αυτό αποδίδεται σε εργαστήριο μεταλλοτεχνίας της ΝΑ. Μ. Ασίας των μέσων του 13ου αιώνα και σήμερα φυλάσσεται στο Staatliche Museen του Βερολίνου (αρ. εκθ. I. 6904). Βλ. *Islamische Kunst, Verborgene Schätze* (Κατάλογος της Έκθεσης Ισλαμικής Τέχνης, Βερολίνο-Dahlem, 18.12.1986-15.2.1987), σ. 90-91, αρ. κατ. 133.

κυνηγιού. Τον γερακάρη ιππέα συνοδεύει ένας κυνηγετικός σκύλος που τρέχει δίπλα και πίσω από τα μπροστινά καλπάζοντα πόδια του αλόγου. Η ουρά του αλόγου είναι δεμένη, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε άλλες αντίστοιχες παραστάσεις της ισλαμικής τέχνης¹⁵. Ίσως πρόκειται για τον ίδιο τον ηγεμόνα, καθώς φέρει φωτοστέφανο και στο κεφάλι ένα σχηματοποιημένο κάλυμμα, σαν κορώνα. Από τα πρώτα χρόνια του Ισλάμ, το γεράκι, λόγω της ικανότητάς του να πιάνει και να σκοτώνει το θήραμα, θεωρούνταν πλάσμα «αρχοντικό». Έξυπνος σύντροφος των σημαντικών προσωπικοτήτων, εικονίζεται συχνά σε δράση ή σε ανάπαυση. Στη σκηνή του μεταλλίου φαίνεται να παριστάνεται ο ίδιος ο πρίγκηπας, χωρίς όπλα, έτοιμος να αφήσει το γεράκι στο θήραμα, που στη συνέχεια θα αποτελειώσουν οι βοηθοί του.

Το τρίτο μετάλλιο (εικ. 11) παρουσιάζει την ίδια περίπου σύνθεση με το προηγούμενο, με τη διαφορά ότι ο ιππέας φέρει μακριά λόγχη στο αριστερό του χέρι. Το άλογό του έχει κοντή χαίτη, ανασηκωμένα αυτιά και ανοικτό στόμα.

Στο τελευταίο μετάλλιο της ομάδας (εικ. 12) ο ιππέας τοξεύει ένα πτηνό με το σώμα του στραμμένο προς τα πίσω, σύμφωνα με την τέχνη των νομάδων ιππέων της στέππας¹⁶. Στο κεφάλι φορά ένα κάλυμμα, πιθανόν κράνος, με μυτερή απόληξη και πλατύ γείσο. Το κράνος αυτό είναι χωρίς αμφιβολία πολεμικό. Το άλογο δεν φαίνεται να είναι σε καλπασμό, καθώς τα μπροστινά του πόδια μοιάζουν ακινητοποιημένα. Δίπλα τους ένας σκύλος στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω.

Αυτός είναι με συντομία ο κύριος διάκοσμος του κηροπηγίου, που παρουσιάζει μια εντυπωσιακή αρμονία σχεδίου και συνθέσεων με τα υπόλοιπα, κατά κάποιο τρόπο δευτερεύοντα θέματα. Αξίζει να μνημονεύσουμε την ομοιότητα ορισμένων σκηνών με αντίστοιχες του δίσκου των τελών του 13ου αιώνα, που σήμερα φυλάσσονται στο Βρετανικό Μουσείο¹⁷.

Η διακοσμητική ταινία στη βάση του κηροπηγίου φέρει ζώα (λέοντες, σκύλους), με επιμηκυμένο κορμό, κινούμενα κατά την ίδια φορά. Η πα-

15. Όπως για παράδειγμα στο γνωστό κύπελλο με παράσταση ιππέα από το Ιράν (Κασάν, τέλος του 12ου - αρχές του 13ου αιώνα), σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου (ισλαμικός τομέας, αρ. ΜΑΟ 440). Βλ. M. Charitat, *Coupe au cavalier fauconnier, Arabesques et jardins de paradis. Collections françaises d'art islamique* (Κατάλογος της Έκθεσης Ισλαμικής Τέχνης, Μουσείο του Λούβρου, 1989-1990), σ. 233.

16. Βλ. την παράσταση ιππέα που τοξεύει προς τα πίσω σε μετάλλιο του δίσκου των τελών του 13ου αιώνα (σημ. 13). Βλ. R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 87, εικ. 66. Ο τύπος αυτού του πτηνού απαντά και σε άλλα έργα της ισλαμικής μεταλλοτεχνίας, ιδιαίτερα σε σκηνές κυνηγιού.

17. Βλ. παραπάνω, σημ. 13 και 16.

ράταξη διακόπτεται τμηματικά με την παρεμβολή ροδάκων με στρογγυλά φύλλα σε βάθος από σπείρες.

Ένας πλούσιος διάκοσμος με φοινικόφυλλα και ημίφυλλα κεντά την πλάτη του κηροπηγίου. Το βάθος προβάλλει ως περίτεχνο υφαντό. Στην εξωτερική ταινία της πλάτης εγγράφονται ζώα με επιμηκυμένο κορμό σώματος.

Στον λαιμό, προβάλλει ανάμεσα σε δυο ταινίες από πλαγιαστούς μαιάνδρους, μια τρίτη με ψευδοκουφική διακόσμηση (εικ. 13). Τα κενά διαστήματα πληρούνται με σπειροειδείς μίσχους και ημίφυλλα και οκτάφυλλους ρόδακες με στρογγυλά φύλλα εντός μεταλλίων.

Ο κηροστάτης που ουσιαστικά αποτελεί μικρογραφία του κυρίου σώματος του κηροπηγίου, εικονίζει έναν παίκτη πόλο (ίσως τον ίδιο τον ηγεμόνα, εικ. 14 I), με ράβδο στο δεξί χέρι και με το αλόγο σε πλήρη καλπασμό¹⁸. Επίσης έναν έφιππο τοξότη που σημαδεύει ένα πτηνό πίσω του (εικ. 14 II). Η ουρά του αλόγου είναι και εδώ δεμένη. Τέλος έναν ιππέα που δέχεται την επίθεση αιλουροειδούς, πιθανόν λιονταριού, με ανασηκωμένα τα μπροστινά του πόδια (εικ. 14 III)¹⁹. Το αλογό του, τρομοκρατημένο, αποστρέφει και εδώ το κεφάλι του. Τα τρία θέματα εναλλάσσονται μεταξύ τους με παρεμβολή πυροστροβίλων με αποστρογγυλεμένα φύλλα. Την κατώτερη ζώνη του διακόσμου συνθέτει μια αλυσίδα

18. Το παιχνίδι του πόλο ήταν γνωστό από την εποχή των Ομμεϊαδών (661-750). Παίχτες πόλο συναντούμε και σε έργα που αποδίδονται σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας της ΝΑ. Μ. Ασίας των μέσων του 13ου αιώνα, όπως σε κηροπήγια του Staatliche Museen του Βερολίνου (αρ. εκθ. I. 566, I. 6904). Βλ. *Islamische Kunst*, σ. 90-91, αρ. κατ. 132, 133. Το πόλο εμφανίζεται και στην εικονογραφία της λεκάνης της Freer Art Gallery, στο δίσκο του Λούβρου και στη λεκάνη του Μουσείου του Καΐρου, ως τμήμα των βασιλικών ενασχολήσεων. Στο έργο του Minuchihi, Πέρση ποιητή του 11ου αιώνα, το πόλο κατείχε εξέχουσα θέση: «...Πάρε χρυσό, σκόρπισε μύσχο, πάρε το κύπελλο και το φιλί, πιές κρασί, δώσε ένα λουλούδι, παίξε πόλο και κυνήγησε ...» (W. Hanaway, The concept of the Hunt in Persian Literature, *Bulletin of the Museum of Fine Arts*, Boston 69 (1971) 23. Το πόλο λαμβάνει ιδιαίτερη σημασία στα έργα που αφιερώθηκαν στον Αϊγιουβίδη σουλτάνο Najm al-Din, κυβερνήτη του Ντιγιαρμπεκίρ (1232-1239), της Δαμασκού (1239, 1245-1249) και της Αιγύπτου (1240-1249). Η αγάπη του ηγεμόνα για το παιχνίδι αναφέρεται με ιδιαίτερο τρόπο από τον Al-Maqrizi, Πέρση ιστορικό του 15ου αι. (R. A. Katzenstein - G. D. Lowry, Christian Themes in Thirteenth-Century Islamic Metalwork, *Muqarnas* (έκδ. O. Grabar), τ. 1 (N. Haven and London) 1983, 64, σημ. 39. Οι χρονογράφοι μας πληροφορούν ότι το παιχνίδι του πόλο ήταν μια πραγματική φυσική άσκηση, που επέτρεπε να αναπτυχθούν ιδιαίτερες στρατιωτικές αρετές. Τα παιχνίδια ελάμβαναν επίσημο χαρακτήρα και ο ίδιος ο ηγεμόνας μοίραζε πλούσια ενδύματα. Ο ηττημένος του παιχνιδιού υποχρεωνόταν να παραθέσει γεύμα στους συμμετέχοντες και μερικές φορές στο κοινό. Οι κανόνες του παιχνιδιού είναι γνωστοί κύρια από τους Ευρωπαίους περιηγητές. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. O. Pelletier, Shapur jouant au polo est reconnu par son père, *Arabesques et jardins de paradis*, σ. 247.

19. Ανάλογη σκηνή συναντούμε και σε μέταλλο του κηροπηγίου αρ. I. 6904 του Staatliche Museen (Μ. Ασία, μέσα του 13ου αιώνα). Βλ. *Islamische Kunst*, σ. 90-91, αρ. κατ. 133.

με κυκλικούς κρίκους, ενώ η ταινία φέρει διαγραμμίσεις. Στον κορμό υπάρχει και μια ταινία με πλαγιαστό μαϊάνδρο, καθώς και μια αλυσίδα με στρογγυλούς κρίκους σαν μαργαριτάρια, που εμφανίζεται και σε άλλα έργα της ενθετικής μεταλλοτεχνίας της ίδιας περιόδου (εικ. 14 IV).

Η χαμηλότερη ταινία της βάσης, ακριβώς κάτω από την κοίλη ζώνη του κηροπηγίου, περιλαμβάνει, σε βάθος από φυτικούς βλαστούς που σχηματίζουν σπείρες, ζώα με επιμηκυμένο κορμό, πιθανόν σκύλους ή άλλα άγρια ζώα. Ανάμεσα στα ζώα παρεμβάλλονται, εντός μεταλλίων, οκτάφυλλοι ρόδακες με αποστρογγυλεμένα φύλλα. Τέλος, η επιφάνεια έδρασης της βάσης, που εξέχει ελαφρά από την προηγούμενη ζώνη κοσμείται με αλυσίδα που μιμείται αντίστοιχες των κοσμημάτων.

Το σχήμα και ο διάκοσμος του κηροπηγίου μας θυμίζουν αντίστοιχο έργο του Ισλαμικού Μουσείου της Προύσας²⁰ και ένα κηροπήγιο της συλλογής F. Sarre στο Staatliche Museen (εικ. 15)²¹. Τα δύο έργα αυτά παρουσιάζουν επιπλέον και την ίδια ζώνη με ζώα σε εναλλαγή με ρόδακες στην ταινία της βάσης τους. Τα πλέγματα των φοινικόφυλλων που κεντούν περίτεχνα το βάθος του διακόσμου είναι παρόμοια με αυτά εντός των μεταλλίων του αντικειμένου μας και αντιστοιχούν σε κηροπήγιο της συλλογής Hagari και σε κηροπήγια του Μουσείου Τουρκικής και Ισλαμικής Τέχνης της Κωνσταντινούπολης²².

Τα μετάλλια με ιππείς και η ταινία με πλαγιαστό μαϊάνδρο του κηροστάτη απαντούν σε αρκετά χυτά ορειχάλκινα κηροπήγια που αποδόθηκαν σε εργαστήρια της ΝΑ. Μ. Ασίας των μέσων - τέλους του 13ου αιώνα²³. Εκεί η σύνθεση των κυρίαρχων μεταλλίων είναι μάλλον απλοϊκή. Δεν συναντήσαμε μέχρι τώρα έθρονο ηγεμόνα με κιβωτίδιο ή με βιβλίο στα χέρια του. Στα έργα της ισλαμικής μεταλλοτεχνίας ο πρίγκηπας εικονίζεται έθρονος με τα πόδια σταυρωτά. Εδώ ίσως έχουμε να κάνουμε με μια στάση μάλλον «χριστιανική». Όμως η στάση αυτή με παραλλαγή απαντά και σε ένα μετάλλιο ενός κηροπηγίου που ανήκε στη συλλογή F. Sarre²⁴. Οι ίδιες στάσεις των ηγεμόνων με τα πόδια σε διάταξη V μπορούν να επισημανθούν κύρια σε λεπτομέρειες λατινικών και αρμενικών

20. Bl. *The Anatolian Civilisations*, τ. III. *Seljuk/Ottoman* (Κατάλογος της Έκθεσης στο Παλάτι του Topkapı, Κωνσταντινούπολη, 22 Μαΐου-30 Οκτ. 1983), 78, 79, αρ. ευρετ. D. 147. Το χυτό αυτό κηροπήγιο χρονολογείται επίσης στον 13ο αι.

21. Bl. *Islamische Kunst*, σ. 90-91, αρ. κατ. 133.

22. Ü. Erginsoy, *Islam Maden Sanatının Gelişmesi* (Baslagicindan Anadolu Selçukluranının Sonuna Kadar), Κωνσταντινούπολη 1978.

23. E. Baer, *Ayyubid Metalwork*, σ. 22, σημ. 62, G. Guest-R. Ettinghausen, *The Iconography of a Kashan Lustre Plate*, *Ars Orientalis* 4 (1961) πίν. 8, εικ. 26- 27.

24. *Islamische Kunst*, σ. 120, αρ. κατ. 211.

χειρογράφων²⁵.

Το καλλιτεχνικό και θρησκευτικό περιβάλλον όπου φιλοτεχνήθηκαν τα ενθετικά έργα δεν επεδείκνυε εχθρική στάση στη χρήση μιας εικονογραφίας που περιελάμβανε και χριστιανικά θέματα²⁶. Έργα τέτοιου χαρακτήρα, όπως ο αριστουργηματικός ορειχάλκινος και με ενθέσεις δίσκος του Μουσείου του Ερμιτάζ (εικ. 16)²⁷, παραγγέλθηκαν από μουσουλμάνους ηγεμόνες. Όμως, πρόκειται για σκηνές στις οποίες το Ισλάμ έδειχνε ανοχή (όπως τις σχετικές με την παιδική ηλικία του Χριστού)²⁸. Αλλού συναντούμε ολόσωμες άγιες μορφές με βιβλίο ή ποιμαντική ράβδο. Φαίνεται όμως ότι τα έργα αυτά χρησιμοποιήθηκαν από τους μουσουλμάνους, παρά από τους χριστιανούς²⁹. Φαίνεται επίσης ότι οι χριστιανοί της Μεσοποταμίας και Συρίας (Ιακωβίτες, ορθόδοξοι, απόγονοι των πρώτων Σταυροφόρων), δεν διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στη δημιουργία αυτών των έργων³⁰. Οι περισσότερες λεπτομέρειες του διακόσμου επιβεβαιώνουν ένα καθ' όλα ισλαμικό περιβάλλον. Τα σχήματα των έργων είναι αναμφισβήτητα ισλαμικά. Οι χριστιανικές μορφές όπου υπάρχουν (εικ. 17), μοιράζονται το βάθος του διακόσμου με διακοσμητικά θέματα από την ισλαμική τέχνη (ζώα που τρέχουν, σκηνές κυνηγιού, παίκτες πόλο, σκηνές από τη ζωή στην αυλή)³¹. Κάποιες «χριστιανικές» σκηνές δεν ακολούθησαν τα συνήθη πρότυπα, καθώς δεν έγιναν κατανοητές από τους μουσουλμάνους καλλιτέχνες³². Τρεις είναι οι κατευθύνσεις όλων

25. Όπως για παράδειγμα στη μικρογραφία (φ. 109 ν) του αρμενικού χειρογράφου του Μυθιστορήματος του Μ. Αλεξάνδρου (14ος αι.), που εικονίζει τον Μακεδόνα βασιλιά έθρονο και ένστολο να λαμβάνει το γράμμα των Αμαζόνων.

26. Για την εικονογραφία χριστιανικού περιεχομένου στα έργα της ισλαμικής αργυροχρυσοχοίας του 13ου αι. βλ. R. A. Katzenstein – G. D. Lowry, *Christian Themes in Thirteenth-Century Islamic Metalwork*, σ. 53-68 και E. Baer, *Ayyubid Metalwork*.

27. Ο δίσκος αυτός (διάμ. 43 εκ.) που βρέθηκε στο Kashgar (σημ. Kashih στη Δ. Κίνα) αποδίδεται σε εργαστήρι μεταλλοτεχνίας της Συρίας ή της Β. Μεσοποταμίας του 1240-50 (Αϊγιουβιδική περίοδος). Βλ. S. Carboni, Tray, *The Glory of Byzantium*, Ν. Υόρκη 1997, αρ. κατ. 283, σ. 424-425, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

28. R. A. Katzenstein – G. D. Lowry, *ό.π.* — E. Baer, *Ayyubid Metalwork*, *ό.π.* — R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 84-85.

29. R. A. Katzenstein – G. D. Lowry, *ό.π.* — E. Baer, *Ayyubid Metalwork*, σ. 6-7, 41-49. — S. Carboni, Tray, σ. 424-425. Αναφέρουμε δύο χαρακτηριστικά έργα αυτής της κατηγορίας: τη «λεκάνη του Arenberg» και ένα δίσκο, φιλοτεχνημένα από τον Αϊγιουβίδη σουλτάνο Al-Malik al-Salih Najm al-Din, κυβερνήτη του Ντιγιαρμπάκιρ (1232-1239), της Δαμασκού (1239 και 1245-1249) και της Αιγύπτου (1240-1249). Βλ. R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 85.

30. E. Baer, *Ayyubid Metalwork*, σ. 6-7, 41-49. — S. Carboni, Tray, σ. 424-425.

31. E. Baer, *Ayyubid Metalwork*, σ. 6-7, 41-49 («λεκάνη του Arenberg», β' μισό του 13ου αι., βλ. παραπάνω, σημ. 26, στην Freer Gallery of Art).

32. R. A. Katzenstein – G. D. Lowry, *ό.π.*, σ. 56. — E. Baer, *Ayyubid Metalwork*, σ. 32-33. Όπως για παράδειγμα την κυλινδρική πυξίδα (Συρία ή Β. Μεσοποταμία, Αϊγιουβιδική περίοδος, 1225-1250) στο Metropolitan Museum of Art (Rogers Fund, 1971.39). Βλ. E. Baer,

αυτών των παρερμηνειών σε θέματα της χριστιανικής εικονογραφίας: ανεπαρκής κατανόηση της φύσης και των αγιολογικών κύκλων, λάθη σε λεπτομέρειες και στη σύνθεση και τέλος απώλεια του νοήματος των παραστάσεων³³.

Μέχρι πριν από λίγα χρόνια ο τύπος της ενθετικής διακόσμησης σε μπρούντζο συγκρινόταν με έργα από σμάλτο των εργαστηρίων της Λιμόζ³⁴, ή τις χρυσές επενδύσεις των εικόνων από τη Γεωργία³⁵.

Από το Ιράν του 13ου αιώνα η ενθετική τεχνική αργύρου σε μπρούντζο διαδόθηκε σε ολόκληρη τη Μ. Ανατολή. Τα κοινά μπρούντζινα έργα μετατρέπονταν σε έργα πολυτελείας που υποκαθιστούσαν σε μεγάλο βαθμό τα αντίστοιχα έργα από χρυσό ή ασήμι.

Τεχνοτροπικά το κηροπήγιο της Μεγ. Λαύρας συνδέεται τόσο με ενθετικά έργα της Μοσούλης (όπως τον λαμπρό δίσκο του 13ου αιώνα που αναφέραμε)³⁶, όσο και με έργα της ΝΑ. Μ. Ασίας και Συρίας. Σύμφωνα με τα νεότερα πορίσματα της έρευνας, ιδιαίτερα στοιχεία της παραγωγής της Μ. Ανατολής των μέσων του 13ου αιώνα είναι η συνύπαρξη μορφών από το «ισλαμικό» και το «χριστιανικό» θεματολόγιο, ενίοτε με σκηνές από την καθημερινή ζωή³⁷.

Τα κομψά ορειχάλκινα κηροπήγια του τύπου στον οποίο εντάσσουμε και το κηροπήγιο της Μ. Λαύρας αποδίδονταν από τους ερευνητές σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας του Ιράν³⁸. Αυτό γινόταν λόγω της ύπαρξης στα έργα μιας σειράς από *nishas* (υπογραφές καλλιτεχνών με αναφορά στην καταγωγή τους). Οι υπογραφές ταύτιζαν τους τεχνίτες με αυτούς της Μοσούλης, χωρίς βέβαια να λαμβάνουν υπόψη τις μετακινήσεις των

ό.π., σ. 14-15, εικ. 39-44, 88, 107, 108. — S. Carboni, *Cylindrical Box, The Glory of Byzantium*, σ. 424-425, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

33. R. A. Katzenstein – G. D. Lowry, ό.π., σ. 56.

34. Για τα σμάλτα της Limoges βλ. κύρια *L'Oeuvre de Limoges. Emaux limousins du Moyen Age* (Κατάλογος της Έκθεσης που οργανώθηκε στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης και στο Λούβρο), 1995-1996.

35. H. Stern, *Au sujet des images des mois dans l'art musulman*, *Ars Orientalis* 2 (1957) 493-495.

36. Βλ. παραπάνω, σημ. 13, 16, 17.

37. R. A. Katzenstein – G. D. Lowry, ό.π. — E. Baer, ό.π. — R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 84-85.

38. Την άποψη αυτή υπεστήριξαν κύρια οι D. S. Rice και O. Grabar. Βλ. *Arts de l'Islam. Des Origines à 1700* (Κατάλογος της Έκθεσης Ισλαμικής Τέχνης στην Orangérie des Tuileries), Παρίσι 1971, σ. 94. Πιο συγκεκριμένα ο Rice τα απέδωσε σε εργαστήριο του Αζερμπαϊτζάν της περιόδου των Ιλχανιδών. Την άποψη αυτή υιοθέτησε και ο E. Atıl (*Two il-hanid Candlesticks at the University of Michigan*, *Kunst des Oriens* 8 [1972] 1-33). Οι απόψεις αυτές εγκαταλείφθηκαν έπειτα από τις έρευνες του Melikian-Chirvani και του J. Allan (βλ. παρακάτω, σημ. 44).

καλλιτεχνών στη ΝΑ. Μ. Ασία και τη Συρία³⁹.

Άλλοι ερευνητές, όπως ο Melikian-Chirvani, απέδωσαν τα έργα ένθεσης αργύρου σε μπρούντζο του 13ου αιώνα σε εργαστήρια της Ανατολίας. Τα ενέταξαν στο καλλιτεχνικό περιβάλλον του Σελτζουκικού Σουλτανάτου του Ρουμ, προβάλλοντας ως συγκριτικό υλικό και έργα αρχιτεκτονικής και γλυπτικής⁴⁰. Παρατήρησαν ότι στην πλειοψηφία τους τα έργα αυτά αποτελούν τμήματα συλλογών στην Τουρκία⁴¹. Οι ερευνητές σημείωσαν και την υιοθέτηση του σχήματος των κηροπηγίων από τους αγγειοπλάστες της Νίκαιας⁴². Στη Μ. Δοχειαρίου εντοπίσαμε ένα όμοιο σε σχήμα κηροπήγιο που αποδίδουμε στον 16ο αιώνα⁴³.

Οι νεότερες έρευνες συμφωνούν στο ότι ο τόπος παραγωγής των ενθετικών έργων υπήρξε όχι μόνο η Κόνια (Ικόνιο), πρωτεύουσα του Σουλτανάτου του Ρουμ, αλλά και η περιοχή της Β. Μεσοποταμίας, ανάμεσα στους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη (Jazira), με σημαντικά καλλιτεχνικά κέντρα παραγωγής όπως το Ντιγιαρμπεκίρ (Αμιδα) και το Σίιρτ⁴⁴.

Τα πρώτα έργα ένθεσης αργύρου σε μπρούντζο ή χαλκό των μικρασιατικών εργαστηρίων μπορούν να συγκριθούν με αντίστοιχα της Μοσούλης, έργα τεχνιτών που πιθανόν μετανάστευσαν από αυτή την πόλη. Αυτό υποστήριξε ο J. Allan, βασισμένος στις καλλιτεχνικές επιγραφές «Siirtli» επάνω σε αρκετά έργα⁴⁵. Τις μετακινήσεις των τεχνιτών προκα-

39. *Arts de l'Islam*, σ. 94. Αντίθετα, σχετικά πρόσφατα, η R. Ward υποστήριξε ότι τα έργα της τεχντροπίας της «Μοσούλης» που αποδίδονται στη Συρία δεν παρουσιάζουν συγγένεια με έργα του κράτους των Αϊγιουβιδών και θα πρέπει να αποδοθούν ξανά στο Ιράν των Ιλχανιδών. Υποστήριξε ότι πολλά από αυτά τα έργα παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που θα επεξεργάζονταν περισσότερο από τους ιρανούς μεταλλοτεχνίτες κατά τον 14ο αιώνα. Βλ. R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 87-88.

40. Βλ. *The Anatolian Civilisations*, τ. III, D. 143, σ. 78.

41. Όπως οι συλλογές του Μουσείου Τουρκικής και Ισλαμικής Τέχνης της Κωνσταντινούπολης (Türk ve İslam Eserleri Müzesi), της Προύσας, του Nevşehir, της Νίγδης, κ.α. Βλ. *The Anatolian Civilisations*, τ. III, σ. 74-80. — Ü. Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelismesi*, ό.π.

42. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ένα κηροπήγιο από φαγεντιανή των τελών του 15ου αιώνα. Στο έργο επαναλαμβάνεται όχι μόνο το σχήμα των κηροπηγίων από μέταλλο, αλλά και το πλαίσιο από αλυσίδα με κυκλικούς κρίκους γύρω από τον κηροστάτη.

43. Για το κηροπήγιο, το οποίο μας υπέδειξε ο πατ. Θεόκτιστος Δοχειαρίτης, ετοιμάζουμε μια μικρή μελέτη. Ανάλογη βάση, λιγότερο ακόσμητη, υπάρχει και σε ζεύγος κηροπηγίων του πρώτου μισού του 17ου αιώνα από το Μουσείο του Αχμέτ 1ου στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. *The Anatolian Civilisations*, τ. III, αρ. E. 256, σ. 256.

44. J. Allan, From Tabriz to Siirt: Relocation of a 13th-century Metalworking School, *Iran* 16 (1978) 182-183. — Του ίδιου, *Islamic Metalwork. The Nuhad Es-Said Collection*, Λονδίνο 1982, σ. 58-69. — A. S. Melikian-Chirvani, Anatolian Candlesticks: The Eastern Element and the Konya School, *Rivista degli Studi Orientali* 59, I-IV (1985) 1987.

45. R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 92-93. Τα έργα αυτά ανήκουν στον 13ο-14ο αι. Σύμφωνα με μαρτυρία του al-Mustafi (1340), στο Σίιρτ κατασκεύαζαν μεταλλικά έργα,

λούσαν και οι πολιτικές ανακατατάξεις που λάβαιναν χώρα στην περιοχή, όπως η έλευση των Μογγόλων στα 1244. Η τοπική παραγωγή δεν θα πρέπει να επέζησε μετά την καταστροφή του 1261. Κατά συνέπεια μετά το έτος αυτό τα έργα της «τεχνοτροπίας της Μοσούλης» θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν σε άλλα καλλιτεχνικά κέντρα⁴⁶.

Η τεχνική της ένθεσης διαδόθηκε στο Ισλάμ, υιοθετούμενη με θέρμη από τους μεταλλοτεχνίτες και τους πρίγκηπες. Λόγω της διακοσμητικής του ποιότητας ο ένθετος μπρούντζος κατέστη περιζήτητος από τους πλουσίους που είχαν τη δυνατότητα αγοράς τέτοιων έργων. Τα ένθετα κομμάτια ασημιού αύξησαν την ομορφιά των σχεδίων των μορφών, των κοσμημάτων και φυτικών σχεδίων και την όψη των επιγραφών επάνω στα μεταλλικά εγχάρακτα έργα. Επιπλέον ενεθάρυνε την παραγωγή πιο σύνθετων γεωμετρικών και φυτικών σχεδίων⁴⁷. Η τέχνη επέζησε με νέες δημιουργίες στο Ιράν ως το 14ο αιώνα⁴⁸.

Πιστεύουμε ότι το ισλαμικής τεχνοτροπίας κηροπήγιο της Μεγ. Λαύρας μπορεί να αποδοθεί με αρκετή ασφάλεια σε κάποιο μουσουλμανικό εργαστήριο μεταλλοτεχνίας της ανατολικής Μ. Ασίας ή της Β. Μεσοποταμίας των μέσων ή ακόμη και του τρίτου τέταρτου του 13ου αιώνα. Δυστυχώς, παρά τον πλούσιο διάκοσμό του, το κηροπήγιο δεν φέρει κάποια επιγραφή που θα μπορούσε να δώσει περισσότερες απαντήσεις στα ερωτήματα για το ποιόν ακριβώς φιλοτεχνήθηκε και για την ταυτότητα των προσώπων που εικονίζονται στα μεγάλα μετάλλιά του. Χωρίς σαφή βέβαια απάντηση παραμένει και το ζήτημα για την όποια παρουσία χριστιανικών στοιχείων στον διάκοσμό του. Τα τρία πολυτελή ισλαμικά κηροπήγια του 13ου αιώνα που έχουμε μέχρι τώρα επισημάνει στο Άγιον Όρος αποτελούν έργα εξαιρετικά σπάνια για τα δεδομένα του ελλαδικού χώρου, με ιδιαίτερη ιστορική και καλλιτεχνική αξία. Απομένει να μελετηθούν περισσότερο κάποια κοινά στοιχεία του διακόσμου τους και οι συνθήκες έλευσής τους στις μονές του Άθω, που παραμένουν ως τώρα άγνωστες⁴⁹. Η αξία του κηροπηγίου μας εξάίρεται και από την παρουσία του

ιδιαίτερα κύπελλα (Βλ. J. Allan, *Relocation*, σ. 182-183. — Του ίδιου, *Islamic Metalwork*, αρ. 7-10). Η μαρτυρία ενισχύει την απόδοση του J. Allan σε εργαστήρια και το ότι το Σίρτ είχε μια εξαιρετική παραγωγή έργων μεταλλοτεχνίας.

46. R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 84.

47. Η παραγωγή πιο σύνθετων στοιχείων στα έργα με ένθεση αργύρου της ισλαμικής μεταλλοτεχνίας έφθασε στο απόγειό της τον 14ο-15ο αιώνα. Ιδιαίτερα κατά τον 14ο αιώνα η επίδραση της δυναστείας των Ιλχανιδών επέβαλλε μια επιμελέστερη διάταξη των μορφών στο διάκοσμο των έργων (Βλ. A. S. Melikian-Chirvani, *Le Bronze Iranien*, σ. 68-89. — R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 95-121).

48. A. S. Melikian-Chirvani, *Le Bronze Iranien*. — R. Ward, *Islamic Metalwork*, σ. 87-88.

49. Δεν αποκλείεται το ισλαμικό κηροπήγιο του 13ου αιώνα της Μ. Δοχειαρίου να

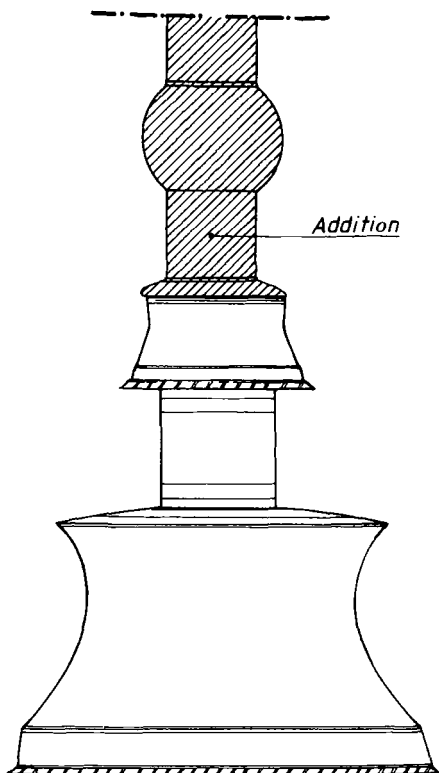
στο καθολικό, δίπλα στον τάφο του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, μαζί με άλλα σπουδαία κειμήλια⁵⁰.

αποκτήθηκε από αυτήν ως προϊόν εμπορικής συναλλαγής (Α. Μπαλλιάν, *Ισλαμικό κηροπήγιο*, σ. 322-323).

50. Όπως την ράβδο και τον σταυρό του Αγίου Αθανασίου, καθώς και το ζεύγος των κομφών ορειχάλκινων κηροπηγίων που σύμφωνα με την παράδοση προέρχονται από τη γειτονική της Μ. Λαύρας Μονή των Αμαληνών.

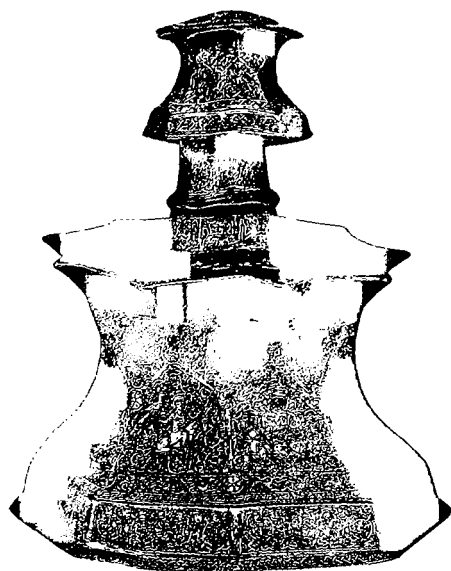

Εικ. 1. Το κωδωνόσχημο ισλαμικό κηροπήγιο της Μεγίστης Λαύρας.

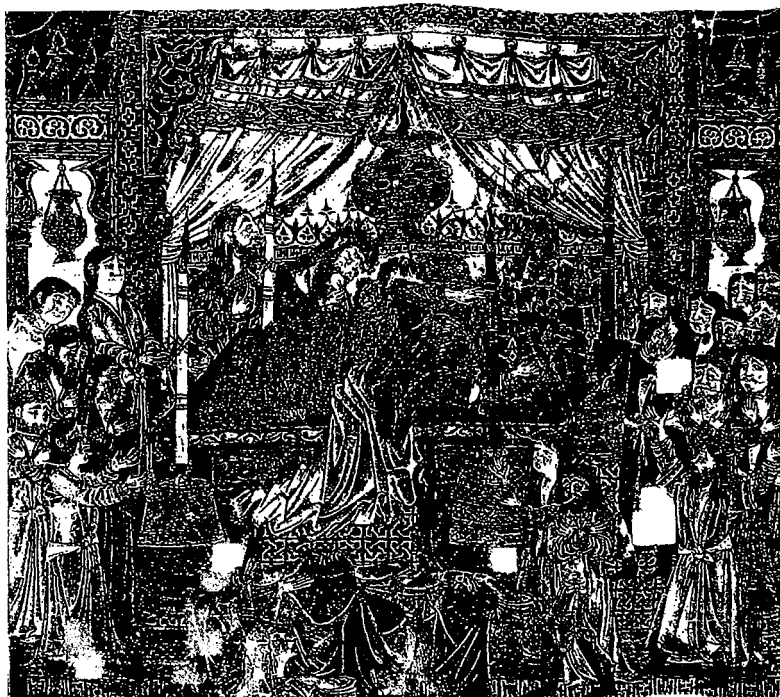

0 5 10cm
P. Androudis

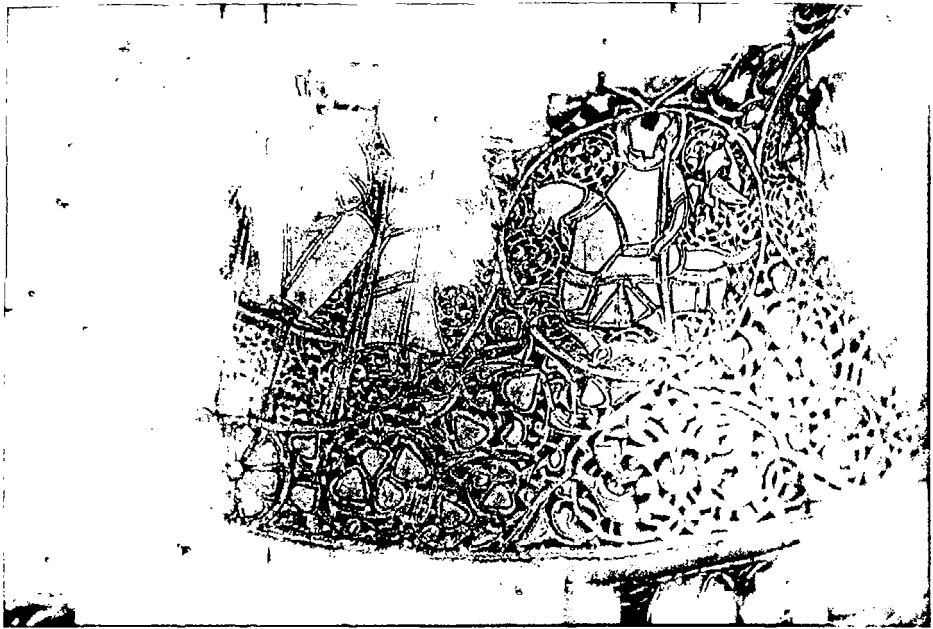
Εικ. 2. Σχέδιο του κηροπηγίου της Μεγίστης Λαύρας.

Εικ. 3.
Κωδωνόσχημο
κηροπήγιο του
13ου αι. από
τη Β.
Μεσοποταμία.

Εικ. 4. Κωδωνόσχημα κηροπήγια σε παράσταση ισλαμικού χειρογράφου από το Ταμπριζ (1320, Θρόνος του Μεγ. Αλεξάνδρου, Ουάσινγκτον, Freer Gallery of Art).

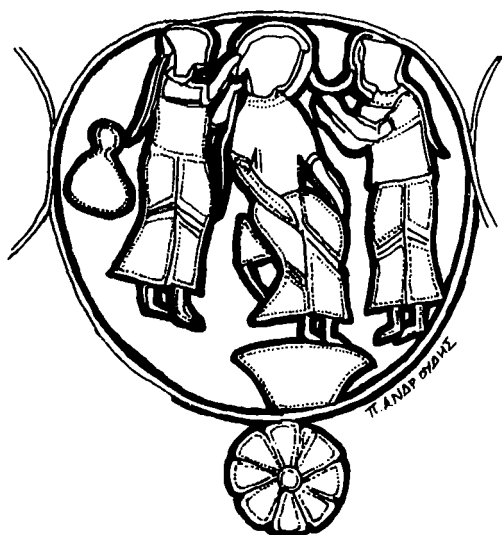
Εικ. 5. Η κολη (κύρια) ζώνη του κηροπηγίου με τα μικρά και μεγάλα μετάλλια.

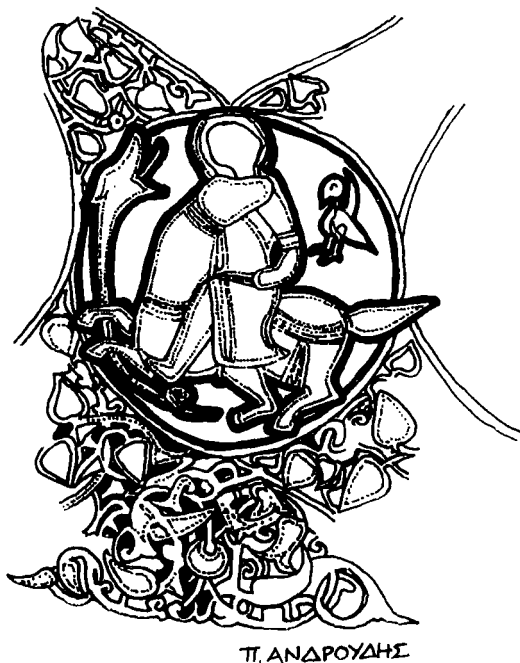
Εικ. 6. Το πρώτο από τα μεγάλα μετάλλια της κύριας ζώνης. Αδιάγνωστος ένθρονος ηγεμόνας πλαισιωμένος από δύο ολόσωμες ανδρικές μορφές.

Εικ. 7. Το δεύτερο από τα μεγάλα μετάλλια με παραλλαγή του θέματος του μεταλλίου της εικ. 6.

Εικ. 8. Το τέταρτο από τα μεγάλα μετάλλια. Σκηνή καλλωπισμού μιας καθιστής μορφής, πιθανότατα γυναικείας.

Εικ. 9. Το πρώτο από τα μικρά μετάλλια. Επίθεση όρθιου δράκοντα σε ιππέα.

Εκ. 11. Τρίτο μικρό μετάλλιο: παράσταση ιππέα με
λόγχη.

Εκ. 10. Το δεύτερο μικρό μετάλλιο με παράσταση
γερακάρη.

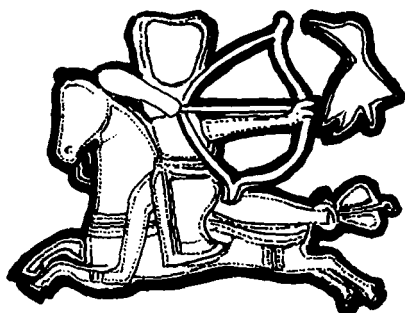
Εικ. 12. Τέταρτο μικρό μετάλλιο: παράσταση ιππέα που τοξεύει προς τα πίσω.

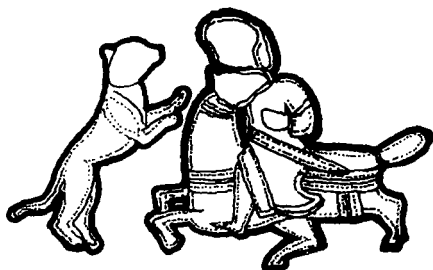
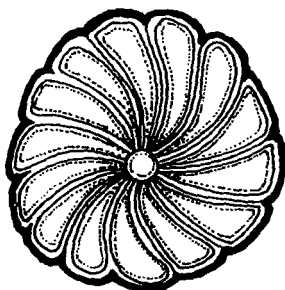
Εικ. 13. Ταινίες με πλαγιαστούς μαιάνδρους και ψευδοκουφική διακόσμηση στο λαμίο του κηροπηγίου.

I.

II.

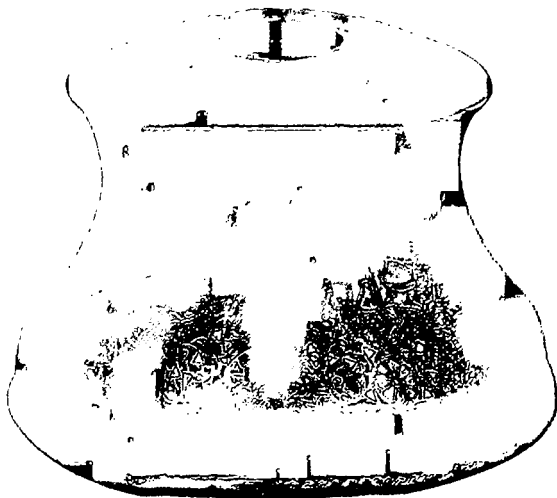
Π.ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

III.

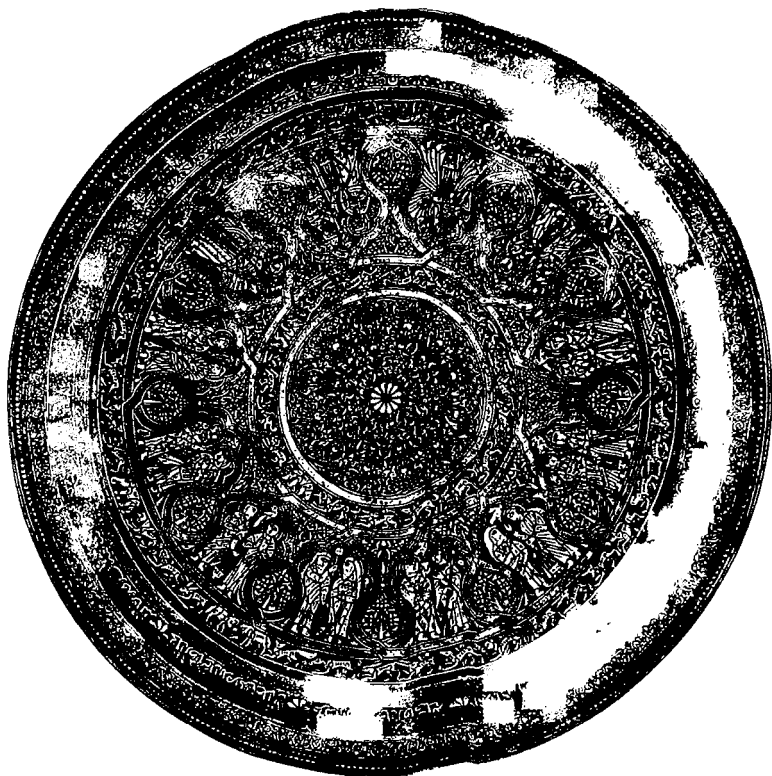

IV.

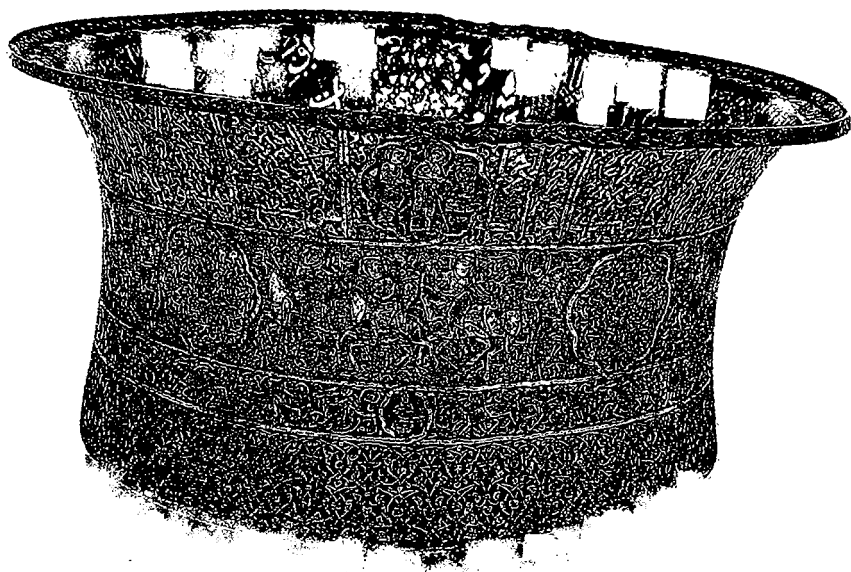
Ειχ. 14 I-IV. Κηροστάτης του κηροπηγίου. Παράσταση παίκτη πόλο, έφιππου τοξότη και επίθεση αιλουροειδούς σε ιππέα. Ρόδακας και αλυσίδα.

Εικ. 15.
Κωδωνόσχημο
κηροπήγιο
όμοιου ύφους
διακόσμου στη
συλλογή F.
Sarre του
Staatliche
Museen.

Εικ. 16. Ορειχάλκινος δίσκος με ενθέσεις αργύρου στο Μουσείο του Ερμιτάζ.

Εικ. 17. Ενθετικό έργο του 13ου αιώνα από τη Β. Μεσοποταμία.

Ἀφροδίτης Ἀ. Πασαλῆ

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΕΡΑΪΔΑΣ*
ΣΤΥΛΙΔΑ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

Ὁ ὀρεινὸς ὄγκος τῆς Ὀθρυος, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Πίνδο καὶ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἕως τὸν Παγασητικὸ ἔπειτα δὲ πρὸς τὰ νοτιο-ἀνατολικά ἕως τὸν Μαλιακὸ κόλπο, κατέχει τὸ κέντρο μεταξύ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας καὶ τοῦ Θεσσαλικοῦ κάμπου. Στίς νότιες ὑπώρειες τῆς Ὀθρυος, στὸν ὄρμο κατὰ τὴ βόρεια παραλία τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου βρίσκεται κτισμένη ἡ Στυλίδα, κωμόπολη καὶ ἐπίνειο τῆς Φθιώτιδας¹, κοντὰ στὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως Φάλαρα². Ἡ περιοχὴ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ σελίδες τῆς ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νεώτερης ἐλληνικῆς ἱστορίας. Κάνουν λόγο γι' αὐτὴν οἱ περιηγητὲς Ἱ. Λεονάρδος³ καὶ H. Holland⁴. Ἡ

* Ἡ μελέτη παρουσιάσθηκε γιὰ πρώτη φορά στὸ Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου στὴν Νεραΐδα Φθιώτιδας, Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περίληψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθῆνα 2001, σ. 80-81. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Φθιώτιδας Κ. Κ. Νικόλαο, ὁ ὅποιος μοῦ ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ δημοσιεύσω τὸ μνημεῖο. Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Ἠγούμενο τῆς μονῆς Πατέρα Ἰγνάτιο καὶ τὴν Μοναστικὴ Κοινότητα πού μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἐργασθῶ στὸ καθολικὸ καὶ μοῦ παρεῖχαν φιλοξενία καὶ βοήθεια, διευκολύνοντας τὸ ἔργο μου.

1. Γιά τὴν ἀρχαία Φθιώτιδα πρβλ. Στρ. ΙΧ, 430: Ἔχει δὲ ἡ μὲν Φθιώτις τὰ νότια τὰ παρὰ τὴν Οἶτην ἀπὸ τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου καὶ Πυλαϊκοῦ μέχρι τῆς Δολοπίας καὶ τῆς Πίνδου διατείνοντα, πλατυνόμενα δὲ μέχρι Φαρσάλου καὶ τῶν πεδίων τῶν Θεσσαλικῶν, Διόδωρος, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, 14.12, Λίβιος XXVI. 30, XXVII. 30, XXXV. 43-45, Στράβων, Γεωγραφικά Θ', 435 (παρ. 13). Γιά τὴν ἱστορία τῆς Φθιώτιδας ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια, τίς πόλεις, τὰ χωριά καὶ τοὺς κατοίκους, γιά τὴν ἱδρυση χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, γιά τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ τὴν διοικητικὴ διαίρεση κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους βλ. Ἱ. Γ. Βορτσέλα, Φθιώτις, Ἡ πρὸς νότον τῆς Ὀθρυος, ἥτοι ἀπάνθισμα ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν εἰδήσεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἐν Ἀθήναις 1907, φωτογρ. ἀνατύπωσης 1973. Ἐπίσης, Τρ. Παπαπαναγιώτου, Ἱστορία καὶ μνημεῖα τῆς Φθιώτιδος, Ἀθῆναι 1971, σ. 149-153. Γιά τὴν μεσαιωνικὴ Φθιώτιδα βλ. Ν. Γιαννοπούλου, Ἡ Μεσαιωνικὴ Φθιώτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα, ΔΙΕΕ 8 (1922) 5-93.

2. Τὰ Φάλαρα πρὶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαϊκοὺς πολέμους πρὸς τὸν Φίλιππο τὸν Ε' ἦσαν πολυάνθρωπη πόλη μέ ἔσοχον λιμένα, ἀσφαλεῖς ὁρμούς γύρω καὶ ἄλλα πλεονεκτήματα κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν, πρβλ. Λίβιον XXVII. 30. Ἀναφέρονται δὲ καὶ ἀπὸ τὰ Ρωμαϊκὰ Ὅδοι-πορικὰ, βλ. Ἀ. Ἀβραμέα, Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορικὴν Γεωγραφίαν, ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 98, 109, 110.

3. Ἱ. Λεονάρδος, Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία. Εἰσαγωγὴ - Σχόλια - Ἐπιμέλεια

καθηγήτρια Ἄ. Ἀβραμέα ἀναφέρει τὴν ὁδὸ πού περνοῦσε ἀπὸ τίς ἀνατολικές καὶ νότιες ὑπώρειες τῆς Ὀθρυος, ἀκολουθώντας φορὰ παράλληλη πρὸς τὴν ἀκτὴ καὶ συνέδεε τίς πεδιάδες Δημητριάδος, Θηβῶν καὶ Ἀλμυροῦ μέ τῇ Λαμία. Ἡ ὁδὸς αὐτὴ κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους περνοῦσε καὶ ἀπὸ τῇ Στυλίδας⁵.

Ἡ Φθιώτιδα φιλοξενεῖ πλῆθος μνημείων ἀπὸ τὴν ἀρχαία, βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ. Μεταξὺ τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων ἐξέχουσα θέση κατέχει τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ἀγίου Γεωργίου Νεράιδας. Ἡ Νεράιδα εἶναι χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Φθιώτιδας, τοῦ δήμου Φαλάρων (Στυλίδας). Βρίσκεται στίς νότιες πλαγιές τῆς Ὀθρυος, 2,5 ὥρες βορειοανατολικῶς τῆς Στυλίδας καὶ 5,45 ὥρες βορειοανατολικῶς τῆς Λαμίας καὶ ἀριθμοῦσε 273 κατοίκους κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1896, 382 κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1928⁶ καὶ 5088 κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1991.

Προκειμένου νά ἐπισκεφθεῖ κανεὶς τὴ μονὴ ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῇ Στυλίδας ἀκολουθώντας ἀνηφορικὸ δρόμο μέσα σέ ἐλαιῶνα στίς πλαγιές τῆς Ὀθρυος βορειοανατολικῶς πρὸς τὴ Νεράιδα. Ἡ διαδρομὴ ἕως τῇ μονῇ εἶναι 10 χιλιόμετρα. Στὸ 7,5 χιλιόμετρο ἐγκαταλείπει τὴν ἄσφαλτο καὶ προχωρεῖ τὰ ὑπόλοιπα 2,5 χιλιόμετρα πρὸς ἀνατολὰς σέ χωματόδρομο καλῆς βατότητας. Ἡ Μονὴ δέν εἶναι τελείως ἄγνωστη στὴν ἐπιστῆμη. Κατὰ καιροὺς, διάφοροι ἐρευνητές ἔκαναν λόγο γι' αὐτὴν καὶ δημοσίευσαν φωτογραφίες καὶ περιορισμένες πληροφορίες. Ὁ Ἱ. Σπετσιέρης δημοσίευσεν τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ καθολικοῦ⁷. Στοιχεῖα σχετικὰ μέ τὴ μονὴ διαθέτουν τὰ Γ.Α.Κ.⁸ Ἀναφορές ἔκαναν οἱ Π. Λαζαρίδης⁹, Χ.

Κ. Σπανός, Λάρισα 1992, σ. 41:

Πρὶν μεταβῶμεν εἰς τὸν κύκλον τοῦ Θαυμακοῦ, ὁ ὁποῖος κεῖται πρὸς τὸν βασιλικὸν δρόμον ὅπισθεν τῶν βουνῶν εἰς τὸν βόρειον κατήφορον αὐτῶν, θέλομεν περιοδεύσει πρῶτον τὰ περιγιάλια τῆς Φθιώτιδος, εἰς τὸ νά ἐπισκεφθῶμεν τὸν ἥρωά μας Ἀχιλλέα, καὶ ἔπειτα θέλομεν γυρίσει δι' ἄλλης τοποθεσίας τὸν δρόμον μας πρὸς αὐτόν.

Εἰς τὰ παραθαλάσσια εἶναι ὡπωσοῦν ζωηρότης· ὅμως εἰς εὐκαταστάτους πόλεις ἔλλειψις. Ἡμεῖς ἀπαντῶμεν μεταξὺ 3 ὠρῶν ἐδῶ τὴν καμύπολιν Σ τ η λ ὑ δ α ν, πιθανόν τὰ παλαιὰ Φ ἄ λ α ρ α, κειμένην ἐπὶ λόφου πρὸς τὸν Μαλιακὸν Κόλπον, ὅπου αὐξάνει ἐξαιρετον κρασί...

4. H. Holland, *Ταξίδι στὴ Μακεδονία καὶ Θεσσαλία (1812-1813)*, μτφρ. Γ. Καραβίτης, πρόλογος - ἐπιμέλεια Τ. Βουρνᾶς, Ἀθήνα 1989, σ. 238-251, ὅπου δίνεται περιγραφή γιὰ τὴν Στυλίδας καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Μαλιακοῦ Κόλπου, τὴν πεδιάδα τοῦ Σπερχεῖο καὶ τὴν Ὀθρυ.

5. Ἄ. Ἀβραμέα, ὁ.π., σ. 113. Ἐπίσης, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα (333 μ.Χ. - 1700)*, τ. Α', Ἀθήνα 1990⁷, σ. 223.

6. ΜΕΕ, λ. Νεράιδα, τ. ΙΗ', σ. 204 καὶ Ἱ. Γ. Βορτσέλας, ὁ.π., σ. 465.

7. Ἱ. Σπετσιέρης, *Χριστιανικαὶ Ἀρχαιοτητες ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι*, ΔΧΑΕ 8 (1908) 73.

8. Γ.Α.Κ. Φ. 97. Μονὴ Ἁγίου Γεώργιος Μυγδαλιᾶς, Δήμου Φαλάρων.

9. Π. Λαζαρίδης, *Μεσαιωνικὰ Φθιώτιδος, Φωκίδος*, ΑΔ 17 (1961-1962) Χρονικά, σ. 166, ὁ ὁποῖος ἔδωσε σύντομη περιγραφή τοῦ ναοῦ καὶ μεταγραφή τῶν ἐπιγραφῶν.

Καραγεωργίου¹⁰, Τ. Παπαπαναγιώτου¹¹, Θ. Λαϊνᾶς¹², Σ. Κοκκίνης¹³, Στ. Στεῖρος¹⁴ καί οἱ Τουριστικοί Ὁδηγοί Φθιώτιδας¹⁵.

Οἱ συνάδελφοι Ἀρχιτέκτονες Χ. Πανουσάκης καί Ρ. Χριστοδουλοπούλου σέ ἐργασία τους στό πλαίσιο τῶν ἐρευνητικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ε.Μ.Π. δίνουν σκαρίφημα κατόψεως, τομή καί φωτογραφίες, καθὼς καί σύντομη περιγραφή τοῦ καθολικοῦ καί τοῦ παρεκκλησίου¹⁶.

Ὅπως φαίνεται ἀπό τήν κτητορική ἐπιγραφή, τό σημερινό καθολικό κτίστηκε ἐπὶ ἀρχιερατείας τοῦ Ἀνθίμου ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπίσκοπος Ζητουνίου. Μέ τήν εὐκαιρία τῆς παρούσας μελέτης θά ἐπιχειρήσουμε σύντομη ἱστορική ἀναδρομή στήν ἐξέλιξη τῆς Ἐπισκοπῆς Ζητουνίου, συγκεντρώνοντας κατὰ τό δυνατόν τίς πληροφορίες πού ὑπάρχουν διάσπαρτες:

Ἡ Ἐπισκοπή Ζητουνίου εἶναι γνωστή ἤδη ἀπό τόν 5ο μ.Χ. αἰῶνα ὑπὸ τόν Μητροπολίτη Λαρίσης. Ὁ ἐπισκοπικός κατάλογος αὐτῆς εἶναι ἀτελῶς γνωστός¹⁷. Τό ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Λαμίας γίνεται γνωστό μαζί μέ τά ὀνόματα ἐπισκόπων ἄλλων Θεσσαλικῶν πόλεων ἀπό τά πρακτικά τῆς συνόδου πού συγκλήθηκε τό 531 στή Ρώμη¹⁸. Ὅπως ὅλες οἱ ἐπισκοπές τῆς Θεσσαλίας, ἀναφέρεται εἰς τόν Συνέκδημον Ἱεροκλέους (πρὶν ἀπό τό ἔτος 535) μέ τό ὄνομα τῆς πόλεως-ἑδρας «Λαμία» στήν 4η θέση ὑπὸ τόν Λαρίσης¹⁹. Ἀπό τό 869 εἶναι γνωστή ὑπὸ τό ὄνομα Ἐπισκοπή Ζητουνίου²⁰, ἐφ' ὅσον στά πρακτικά τῆς συνόδου πού συγκλήθηκε τό 869 στήν Κωνσταντινούπολη μνημονεύεται γιά πρώτη φορά τό ὄνομα Ζητούνιον: Γεώργιος Ἐπίσκοπος Ζητουνίου. Ἐπίσης στά πρακτικά τῆς συνόδου τοῦ

10. Χ. Καραγεωργίου, *Μοναστήρια στή Φθιώτιδα*, Λαμία 1963, σ. 129.

11. Τρ. Παπαπαναγιώτου, *δ.π.*, σ. 159.

12. Θ. Λαϊνᾶς, *Τό μοναστήρι Ἁγίου Γεωργίου Μυγδαλιάς*, Δήμου Στυλίδος, Στερεά Ἑλλάς, Ἰούλιος 1972 - τεύχ. 42, σ. 17/217-18/218.

13. Σ. Κοκκίνης, *Τά Μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1976, σ. 156.

14. Στ. Στεῖρος, *Εἰσομοί καί Ναοδομία στή Φθιώτιδα κατὰ τόν 16ο καί τόν 18ο αἰ.*, Ἀρχαιολογία 54 (Μάρτιος 1995), σ. 24 (πίν. 1).

15. Σ. Τσιτσᾶς, *Τουριστική Φθιώτις, Ὁδηγός Ταξιδιώτη*, Ἀθήναι 1957, σ. 27-28. Τουριστικός Ὁδηγός Φθιώτιδος, Νομαρχιακή Αὐτοδιοίκηση Φθιώτιδας, Λαμία 1997, σ. 154-155.

16. Χ. Πανουσάκης - Ρ. Χριστοδουλοπούλου, Ὁδοιπορικό στίς Μεταβυζαντινές Ἐκκλησίες τῆς Φθιώτιδας, Ἀρχαιολογία 45 (Δεκέμβριος 1992), σ. 52-53, 56 (εἰκ. 31-34) (Ἁγίος Γεώργιος Μυγδαλιάς).

17. Κ. Ἱ. Δουβουνιώτης, *Ἱερός Σύνδεσμος*, 284, 1/3/1917, σ. 8-9, Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπισκοπικοί Κατάλογοι Θεσσαλίας, ΕΦΣΠ 10 (1914) 308-312, ὁ ἴδιος, Ἐπισκοπικοί Κατάλογοι Θεσσαλίας, Θεολογία 13 (1935) 35-36.

18. Ἄ. Ἀβραμέα, *δ.π.*, σ. 47 καί σημ. 2,3.

19. Ἄ. Ἀβραμέα, *δ.π.*, πίν. Α'.

20. Ζητούνιον εἶναι τό μεσαιωνικό ὄνομα τῆς Λαμίας, πού διατηρήθηκε ἕως τό 1850.

879 στήν Κωνσταντινούπολη ἀναφέρεται ὁ Γρηγόριος ὁ Ζητουνίου²¹. Κατά τόν 9ο αἰῶνα ἐπὶ Λέοντος ΣΤ΄ Σοφοῦ κατέχει τήν 4η θέση τῶν ἐπισκοπῶν Λαρίσης²². Στή διατύπωση τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ Σοφοῦ, πού ἀναφέρεται στήν ἐκκλησιαστική κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε κατά τίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα, φαίνεται ὅτι στόν Λαρίσης Ἑλλάδος ὑπάγονται 10 μόνον ἐπισκοπές καί ἡ Ζητουνίου κατέχει τήν 4η θέση²³. Στό «Τακτικόν» ἀρ. 3 Parthey (ἀρχές 11ου αἰῶνα) μεταξύ 28 ἐπισκοπῶν κατέχει τήν 3η θέση²⁴. Στό Τακτικόν τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ πού περιγράφει τήν ἐκκλησιαστική κατάσταση τῶν χρόνων τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ (1143-1180) ἀναφέρεται ὅτι ὑπό τόν Λαρίσης ὑπῆρχαν 17 ἐπισκοπές, ἀλλά δέν διευκρινίζει ποιές εἶναι²⁵. Τό κενό μᾶς συμπληρώνει ὁ Κώδ. μέ ἀρ. 1371 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ὁ ὁποῖος μᾶς ἀναφέρει τίς 17 ἐπισκοπές, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ Ζητουνίου κατέχει τήν 5η θέση²⁶. Στό «Τακτικόν» ἀρ. 10 τοῦ Parthey (μετά τό 1204) μεταξύ 16 ἐπισκοπῶν κατέχει τήν 4η θέση²⁷. Στό Τακτικόν τῆς τάξεως τῶν Ἐπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282) μεταξύ 15 ἐπισκοπῶν ὑπό τόν Λαρίσης ἡ ἐπισκοπή Ζητουνίου κατέχει τήν 3η θέση²⁸. Στόν Κώδ. μέ ἀρ. 54 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, σ. 168α πού ἀναφέρεται στήν ἐποχή τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) ὁπότε ἔγιναν ἀρκετές μεταβολές στήν ἐκκλησιαστική ὀργάνωση Λαρίσης, ἡ Ἐπισκοπή Ζητουνίου ὑποβιβάστηκε στήν 4η θέση μεταξύ 10 ἐπισκοπῶν²⁹. Κατά τό β΄ μισό τοῦ 14ου αἰῶνα γίνεται πράξη προβιβασμοῦ ἐπισκοπῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τῆς Ἐπισκοπῆς Ζητουνίου³⁰. Στά 1371 ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεος σέ σιγίλλιο γράμμα του καθορίζει τίς Θεσσαλικές Ἐπισκοπές πού ὑπόκεινται στόν Μητροπολίτην Λαρίσης σέ 16, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τῇ Ζητουνίου, πού

21. Mansi, Πρακτ. Συνόδων, ἔκδ. 1902, τ. XVI, σ. 195 καί XVII, σ. 373 ἀντιστοιχῶς. Πρβλ. Ἰ. Γ. Βορτσέλα, ὁ.π., σ. 248.

22. Γ. Ἀ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν Θείων καί Ἱερῶν Κανόνων*, τ. Ε΄: Ἀποφάσεις Συνοδικαί καί Διατάξεις τῶν Κωνσταντινουπόλεως Ἀρχιεπισκόπων καί Πατριαρχῶν, Ἀθήνησιν 1855, φωτοτ. ἀνατύπωσις, σ. 482.

23. Ἀ. Ἀβραμέα, ὁ.π., πίν. Β΄.

24. Ἀ. Ἀβραμέα, ὁ.π., πίν. Β΄.

25. G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatumum*, Berolini 1866, σ. 301.

26. Γ. Κονιδάρης, *Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, Ἀθήναι 1938, σ. 264.

27. Ἀ. Ἀβραμέα, ὁ.π., πίν. Β΄.

28. Γ. Κονιδάρης, ὁ.π., σ. 297.

29. Γ. Κονιδάρης, ὁ.π., σ. 298 καί Σπ. Λάμπρου, ΝΕ 1 (1906) 116 κ.ε.

30. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Πετροῦ-πολιν 1891-1898, τ. Δ΄, σ. 89.

κατέχει τήν 4η θέση³¹. Ἀπό τό Συνταγμάτιον τοῦ Χρυσάνθου³² μαθαίνουμε ὅτι κατά τόν 18ο αἰῶνα ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης, ὑπέρτιμος ἑξαρχος δευτέρας Θεσσαλίας καί πάσης Ἑλλάδος ἔχει ἑννέα ἐπισκόπους, τόν Δημητριάδος, τόν Σταγῶν, τόν Λιτζᾶς καί Ἀγράφων, τόν Σκιάθου καί Σκοπέλου, τόν Γαρδικίου, τόν Λιδωρικίου, τόν Θαυμακοῦ καί τόν Ζητουνίου. Δέν φαίνεται πότε ἐξέλιπαν ἀπό τίς ἑννέα ἐπισκοπές ἡ Ἐχίνου καί Γαρδικίου (ἡ ἑτέρας Γαρδικίας) καί ἔμεινε μόνη στή Φθιώτιδα ἡ Ἐπισκοπή Ζητουνίου, ἡ ὁποία μετονομάσθηκε Ζητουνίου καί Πτελεοῦ. Κατά τό 1617 προβιάσθηκε σέ ἀρχιεπισκοπή: γνώμη δέ τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Τιμοθέου διὰ πράξεως Συνοδικῆς προεβιάσθη εἰς τάξιν ἀρχιεπισκοπῆς τῷ 1617³³. Σέ γράμμα πού γράφτηκε πιθανόν τόν Ἰούλιο τοῦ 1758 ἀπό τόν Νεκτάριο Ἐπίσκοπο Λιτζᾶς καί Ἀγράφων πρὸς Κύρ Παγκράτιον (μέγα ἀρχιδιάκονον τῆς Μ. Ἐκκλησίας), γίνεται λόγος γιά τόν Ἐπίσκοπο Ζητουνίου. Κατά τό 1791 τό Ζητοῦνι ...τιμᾶται μέ θρόνον ἐπισκόπου ὁ ὁποῖος εἶναι ὑποκείμενος εἰς τόν Λαρίσης· κατοικεῖται ἀπό Τούρκους καί Ρωμαίους³⁴. Ἡ ἐπισκοπή τό 1832 διαιρέθηκε σέ δύο μέρη, τό βόρειο πού ἀποτελέσε ἰδιαίτερη ἐπισκοπή μέ ἔδρα τόν Ἀλμυρό καί τό Νότιο πού περιελάμβανε τή μεσημβρινή Φθιώτιδα - ἐπαρχία Ζητουνίου καί τίς ἐπαρχίες Φωκίδας, Παρνασσίδας, Λοκρίδας καί μέρος τῆς Εὐρυτανίας (ἡ μητρόπολη Νέων Πατρῶν συγχωνεύθηκε στήν Ἐπισκοπή Ζητουνίου). Ἡ Ἐπισκοπή Ζητουνίου στή συνέχεια, τό 1850 μετονομάσθηκε σέ Ἐπισκοπή Λαμίας καί ὅταν ἡ Λαμία ἀναγνωρίσθηκε ὡς πρωτεύουσα νομοῦ προήχθη σέ ἀρχιεπισκοπή³⁵.

Ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Στυλίδας ἀκολούθησε φθίνουσα πορεία καί ἔπαψε νά λειτουργεῖ τό 1834 μέ βάση τό Β.Δ. τῆς 25ης Σεπτεμβρίου 1833, ἐπειδὴ δέν διέθετε τόν ἐλάχιστο ἀπαιτούμενο ἀριθμό μοναχῶν. Ὁ Θ. Λαῖνᾶς δημοσίευσε δύο ἔγγραφα τοῦ 1836 ἀπό τὰ Γ.Α.Κ. πού ἀναφέρονται σέ ἓνα λειβάδι τῆς μονῆς χωρητικότητος πεντακοσίων αἰγῶν

31. Fr. Miklosich et Ios. Müller, *Acta et Diplomata Patriarchatus Konstantinopolitanus*, Vindobonae 1860, τ. 1ος, σ. 587-588, ὅπου δημοσιεύεται τό σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Φιλόθεου, Ν. Ἱ. Γιαννόπουλος, Ἐπισκοπικοί Κατάλογοι Θεσσαλίας, ΕΦΣΠ 10 (1914) 308. Π. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπή Λιτζᾶς καί Ἀγράφων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1960, σ. 103, 104. Β. Σπανός, Ἱστορία - Προσωπογραφία τῆς ΒΔ Θεσσαλίας στὸ β' μισό τοῦ 18 αἰῶνα μέ βάση μοναστηριακὰ ἔγγραφα τῆς περιοχῆς, Λάρισα 1995, σ. 25-26.

32. Χρυσάνθου Συνταγμάτιον, ἔκδ. Βενετίας 1778, σ. 72.

33. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ.π., τ. Δ', σ. 88.

34. Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντᾶς, Γεωγραφία Νεωτερικῆ, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἀθῆναι 1988, σ. 166.

35. Π. Βασιλείου, ὁ.π., σ. 178.

κοντά στο χωριό Σαπουνᾶ³⁶. Ἡ μονή ἐπανασυστήθηκε περί τό 1980 καί ὑπάγεται στή μητρόπολη Λαμίας. Ἀπό τά κτίρια τοῦ παλαιοῦ συγκροτήματος τῆς μονῆς διατηροῦνται μόνον τό καθολικό καί ἐπισκευασμένα μερικά κελλιά στή βόρεια πλευρά. Ἡ μοναστική κοινότητα, ἀποτελούμενη ἀπό τόν Ἡγούμενο καί δύο μοναχοὺς ἀναμόρφωσε τό συγκρότημα. Ἐπισκεύασε, συντήρησε καί ἀποκατέστησε τό καθολικό ὑπό τήν ἐπίβλεψη τῆς 7ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Προσέθεσε νέα κτίρια, κελλιά, ἀρχονταρίκι, βοηθητικούς χώρους καί περίβολο καί ἐδημιούργησε μία σπουδαία μοναστική μονάδα.

Δυστυχῶς δέν σώζονται τά ἀρχεῖα οὔτε ὁ Κώδικας τῆς μονῆς. Δέν ὑπάρχουν ἱστορικά στοιχεῖα γιά τόν ἀκριβή χρονικό προσδιορισμό καί τίς συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἰδρύθηκε ἡ μονή. Οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε γι' αὐτήν εἶναι ἐλάχιστες καί προέρχονται ἀπό τόν Ἡγούμενο καί τούς μοναχοὺς. Τό βέβαιον εἶναι ὅτι εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἡ μονή ἦταν ἀνδρική.

Τό συγκρότημα δέν εἶναι ὁρατό ἀπό τήν παράκτια περιοχή τῆς Στυλίδας, διότι κρύβεται πίσω ἀπό βουνά. Εἶναι ὅμως ὁρατό ἀπό τά ἀνοικτά τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου. Βρίσκεται σέ ἐρημική περιοχή, ἀλλά δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τόν οἰκισμό τῆς Νεραίδας. Ἡ θέα του πρὸς τόν Μαλιακό κόλπο εἶναι ἐντυπωσιακή.

Περιγραφή τοῦ Καθολικοῦ

Τό καθολικό ὀρθώνεται στό κέντρο τῆς πλακόστρωτης μοναστηριακῆς αὐλῆς (εἰκ. 1, 2). Ὁ προσανατολισμός του παρουσιάζει σχετικῶς μικρή ἀπόκλιση (20° πρὸς τά νοτιοανατολικά), ἡ ὁποία δέν σχετίζεται μέ τόν τρόπο προσπελάσεως, οὔτε μέ ἐδαφικούς λόγους, δεδομένου ὅτι τό ἔδαφος στή θέση αὐτή εἶναι ἐπίπεδο. Εἶναι ναός σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μέ πλάγιους χοροὺς καί τρουλαῖο νάρθηκα στά δυτικά, ἰσοπλατῇ μέ τόν κυρίως ναό (εἰκ. 3). Στά βόρεια τοῦ νάρθηκα εἶναι προσκολλημένο παρεκκλήσιο ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα Κρήτης³⁷ πού ἐπεκτείνεται πρὸς τά ἀνατολικά ὥστε νά καλύπτει τό βορειοδυτικό γωνιαῖο διαμέρισμα τοῦ ναοῦ.

Τό καθολικό ἔχει μέσες ἐξωτερικὲς διαστάσεις 12,20×7,10 μ. χωρὶς

36. Τό πρῶτο ἔγγραφο ἀποτελεῖ τήν διακήρυξη τῆς δημοπρασίας τοῦ χειμερινοῦ λειβαδιοῦ τῆς μονῆς καί τό δεύτερο ἀναφορά τοῦ Διοικητῆ τῆς Φθιώτιδας πρὸς τήν Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, σχετικῶς μέ προθεσμίες πληρωμῆς ἐνοικίου γιὰ τό ἴδιο λειβάδι, Θ. Λαϊνᾶς, ὁ.π., σ. 18/218.

37. Ὡς εἶναι τό μοναδικό παρεκκλήσιο στὸν ἐλλαδικό χώρο, ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα Κρήτης, ἂν ἐξαίρεσουμε τό μνημεῖο στό ὁποῖο ἐτάφη κατὰ τὸν 8ο αἰῶνα ὁ ἅγιος στήν Ἐρεσσό Μυτιλήνης, πρβλ. Ν. Τωμαδάκη, λ. Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, Θ.Η.Ε. 2, σ. 687 (εἰκ.).

τὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοὺς πλάγιους χορούς. Στὸ ὀρθογώνιο τοῦ ναοῦ προσκολλῶνται οἱ κόγχες τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν χορῶν οἱ ὁποῖες εἶναι ἡμικυκλικές ἐσωτερικῶς μέ διάμετρο 2,50 μ. καὶ πεντάπλευρες ἀκανόνιστες ἐξωτερικῶς. Οἱ ἡμικυκλικές κόγχες τῶν παραβημάτων διαμέτρου 70 ἐκ. εἶναι ἐγγεγραμμένες στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καταλαμβάνει τὰ $4,10 / 6,90 = 3/5$ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Στὸ Ἱερό Βῆμα ὑπάρχουν ἀκόμη δύο ἡμικυκλικές κόγχες μέ διάμετρο 70 ἐκ., ἐγγεγραμμένες ἀντιστοίχως στὸν βόρειο καὶ στὸν νότιο τοῖχο. Ἐνα τοξωτὸ ἀνοιγμα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ μέ πλάτος 65 ἐκ. πού διευρύνεται πρὸς τὰ μέσα καὶ ὕψος 1,70 μ. διευκολύνει τὴν ἐπικοινωνία τοῦ διακονικοῦ μέ τὸ ὑπαιθρο. Τό Ἱερό Βῆμα εἶναι τριμερές μόνον ὅσον ἀφορᾷ τῇ διάταξη τῶν θόλων καλύψεως, μέ τῇ διαφοροποίηση τῆς καλύψεως τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος ἀπὸ ἐκεῖνη τῶν παραβημάτων, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν κάτοψη παραμένει ἐνιαῖος χώρος.

Τό Ἱερό χωρίζεται ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ μέ πεσσούς τετραγωνικῆς διατομῆς 0,55x0,55 μ., μπροστὰ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑψώνεται καινούριο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Ἐγκάρσια τόξα μέ πλάτος 55 ἐκ. (ὕψος κλείδας 4,00 μ.) ἐνώνουν τοὺς πεσσούς μέ τὰ μέτωπα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐκὰτέρωθεν τῆς κεντρικῆς κόγχης. Τό κυρίως Ἱερό Βῆμα καλύπτεται μέ τὴν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ πού εἶναι ὑπερυψωμένος τυφλὸς ἡμισφαιρικός θόλος διαμέτρου 1,80 μ., μέ τὴν κλείδα σέ ὕψος 5,25 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Τὰ παραρτήματα καὶ τὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μέ ἡμικυλινδρους (ὕψος κλείδας 4,00 μ. τῶν παραβημάτων, 4,35 μ. τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων), τοποθετημένους καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ἡ διάμετρος τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (2,50 μ.) εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν διάμετρο τοῦ φουρνικοῦ (1,80 μ.) πού καλύπτει τὴν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ, ἡ δὲ κάλυψή της γίνεται μέ τεταρτοσφαίριο πολὺ χαμηλότερα (ὕψος κλείδας 3,50 μ.).

Τοξωτές εἰσοδοὶ μέ πλάτος 1,00 μ. καὶ ὕψος 3,30 μ. ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ στὰ παραβήματα. Οἱ εἰσοδοὶ διατρυποῦν τοὺς ἐγκάρσιους τοίχους πού ἐνώνουν τοὺς πεσσούς μέ τὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἐπιτυγχάνεται μέ ἓνα στενὸ παράθυρο (πλάτος 40 ἐκ.) πού ἀνοίγεται στὴν κεντρικὴ κόγχη καὶ ἓνα σχισμοειδὲς στὸ μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὑπεράνω τῆς κόγχης.

Στὸν κυρίως ναὸ, στίς ἀπολήξεις τῶν ἐγκάρσιων κεραίων τοῦ σταυροῦ βρίσκονται οἱ πλάγιες κόγχες, διαμέτρου ὅσο καὶ τὸ πλάτος τῶν κεραίων. Οἱ κλείδες τῶν τεταρτοσφαιρίων καλύψεως τῶν πλάγιων χορῶν βρίσκονται σέ ὕψος 3,10 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἐνῶ οἱ κλείδες τῶν ἐγκάρσιων

κεραιῶν τοῦ σταυροῦ 1,40 μ. ψηλότερα (εἰκ. 4).

Στή δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ ὁ ἡμικύλινδρος ἔχει, ὅπως καί στήν ἀνατολική κεραία, ἀντικατασταθεῖ ἀπό χαμηλωμένο τυφλό θόλο μικρότερο τοῦ ἡμισφαιρίου (φουρνικό), χορδῆς 2,20 μ. (ὕψος κλείδας 5,55 μ. ἀπό τό δάπεδο), ὁ ὁποῖος στερεῖται τυμπάνου. Ἡ ὀριοθέτησή του ἀπό τοὺς τοίχους γίνεται μέ λοξότμητο κοσμήτη). Τό φουρνικό φέρεται ἀπό τίς δύο ἐγκάρσιες καμάρες πού καλύπτουν τὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα (μέσω τόξων πού ἐνώνουν τοὺς κίονες μέ τόν δυτικό τοῖχο), τό ἐγκάρσιο τόξο πού ἐνώνει τοὺς δύο κίονες καί τόν δυτικό τοῖχο. Ὁ δυτικός τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει πᾶχος 80 ἐκ. Ἔτσι τό φουρνικό ἀντιστηρίζεται μέ ἀσφάλεια. Στό σημεῖο διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑψώνεται τρούλος μέ ἀρκετά ψηλό τύμπανο (ὕψος 2,50 μ. ἐπάνω ἀπό τόν κοσμήτη), ἐσωτερικῶς κυλινδρικό διαμέτρου 2,10 μ. καί ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρο. Φέρεται μέσω σφαιρικῶν τριγώνων ἀπό τέσσαρα τόξα πλάτους 50-55 ἐκ. πού ὀριοθετοῦν τίς πλευρές τοῦ βασικοῦ τετραγώνου πατώντας στοὺς κίονες καί τοὺς πεσσούς. Τό τύμπανο τοῦ τρούλου ἐσωτερικῶς ὀρίζεται ἀπό δύο κοσμήτες, τόν κατώτερο (πλίνθινο) στό σημεῖο τῆς μεταβάσεως ἀπό τό τετράγωνο στόν κύκλο καί τόν ἀνώτερο (λίθινο) στή γένεση τοῦ ἡμισφαιρίου καλύψεως. Οἱ κλείδες τῶν τεσσάρων τόξων πού στηρίζουν τόν τρούλο βρίσκονται σέ ὕψος 4,30 μ. ἀπό τό δάπεδο, ἐνῶ ἡ κλείδα τοῦ τρούλου σέ ὕψος 8,35 μ. Οἱ κίονες καί οἱ πεσσοί συνδέονται μέ τοὺς περιμετρικούς τοίχους μέ τόξα πλάτους 50-55 ἐκ., τὰ ὁποῖα χωρίζουν τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἀπό τίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ καί λειτουργοῦν ὡς ἀντερείσματα, μεταβιβάζοντας τίς ὠθήσεις τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων τοῦ σταυροῦ, τοῦ τρούλου καί τῶν φουρνικῶν στοὺς τοίχους (εἰκ. 5).

Ὅλο τόν κυρίως ναό καί τό Ἱερό Βῆμα τοῦ καθολικοῦ περιτρέχει ἐσωτερικῶς κοσμήτης τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς, κάτω ἀκριβῶς ἀπό τή γένεση τῶν ἐγκάρσιων ἡμικυλίνδρων.

Ὁ φωτισμός τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπιτυγχάνεται μέ δύο ὀρθογωνικά παράθυρα πού ἀνοίγονται στοὺς χορούς καί ὀκτῶ στενά παράθυρα στό τύμπανο τοῦ τρούλου.

Ἡ ἐπικοινωνία νάρθηκα - κυρίως ναοῦ γίνεται μέ ἀξονικό τοξωτό ἄνοιγμα πλάτους 1,10 μ. καί ὕψους 1,70 μ. Τό ὑπέρθυρο πρὸς τὴν πλευρά τοῦ νάρθηκα ἀνακουφίζεται ἀπό τίς ὑπερκείμενες πιέσεις μέ τοξωτή κόγχη ὀρθογωνικῆς διατομῆς. Ὁ νάρθηκας οἰκοδομήθηκε μαζί μέ τό καθολικό ἐξ ἀρχῆς ὡς ἐνιαῖο κτίσμα. Ἔχει ἐσωτερικό μήκος 1,85 μ. καί πλάτος ὅσο τό πλάτος τοῦ ναοῦ. Στεγάζεται μέ ἡμικυλινδρικό θόλο κατὰ τόν ἐγκάρσιο ἄξονα τοῦ ναοῦ. Οἱ γενέσεις τοῦ θόλου στηρίζονται στίς μακρές πλευρές τοῦ νάρθηκα, σέ ὕψος 3,05 μ. ἀπό τό δάπεδο. Ὁ ἡμικύλιν-

δρος διακόπτεται στό κέντρο ἀπό τρουῖλο πού φέρεται ἀφ' ἑνός ἀπό τά δύο μετωπικά τόξα τοῦ ἐγκάρσιου ἡμικυλίνδρου καί ἀφ' ἐτέρου ἀπό τόν ἀνατολικό καί δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Ὁ τρουῖλος εἶναι ὁμοιος μέ ἐκεῖνον τοῦ κυρίως ναοῦ, μέ διάμετρο 1,90 μ. καί ὕψος κλείδας 7,50 μ. Ὅπως φαίνεται, δόθηκε στόν νάρθηκα τό πολύ μικρό μήκος 1,85 μ. στήν προσπάθεια νά μειωθεῖ κατὰ τό δυνατόν ἡ διάμετρος τοῦ τρουῖλου (εἰκ. 6).

Ἡ εἴσοδος στόν ναό γίνεται ἀπό τοξωτή θύρα στόν δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα πού ἔχει πλάτος 90 ἐκ. καί διευρύνεται πρός τά μέσα καί ὕψος 2,00 μ. Τό ὑπέρθυρο πρός τήν ἐξωτερική πλευρά ἀνακουφίζεται μέ τοξωτή κόγχη ὀρθογωνικῆς διατομῆς 50x25 ἐκ. μέ τήν εἰκόνα τοῦ τιμώμενου ἀγίου στό τύμπανο. Ἡ κόγχη περιβάλλεται ἀπό κτιστές πώρινες παραστάδες-κιλλίβαντες πού στηρίζουν τό προεξέχον τόξο καί πρός τά ἐπάνω ἀπολήγουν σέ τριγωνικό ἀέτωμα πού καλύπτεται μέ δίρριχτο λοξότμητο γεῖσο. Τό κατώφλι διαμορφώνεται μέ μονολιθική βαθμίδα πού καμπυλώνεται στίς δύο ἐξωτερικές γωνίες, μέ τήν ὁποία γίνεται ἡ ἄνοδος ἀπό τή στάθμη τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου στό ἐπίπεδο τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου νάρθηκα - κυρίως ναοῦ - Ἱεροῦ εἶναι ἐνιαία. Ἀναβαθμός σολέα δέν ὑπάρχει. Ὁ φωτισμός τοῦ νάρθηκα ἐπιτυγχάνεται μέ ἓνα τοξωτό παράθυρο μορφῆς πολεμίστρας στή νότια πλευρά καί μέ τά ὀκτῶ στενά, τοξωτά παράθυρα τοῦ τρουῖλου.

Μία χαμηλή, τοξωτή θύρα τοποθετημένη ἔκκεντρα πρός τά ἀνατολικά στόν βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα ἀποτελεῖ τή μοναδική πρόσβαση στό παρεκκλήσιο. Μέ παρεμβολή στενῆς κλίμακας ἀπό τρεῖς βαθμίδες γίνεται ἡ ἄνοδος στό ἐπίπεδο τοῦ παρεκκλησίου πού βρίσκεται 55 ἐκ. ψηλότερα ἀπό τή στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, ἐξ αἰτίας τῆς μικρῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἀπό βορρᾶ πρός νότον.

Τό παρεκκλήσιο εἶναι ναός μονόκλιτος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος. Ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο παραλληλόγραμμο σέ κάτοψη, μέ ἐξωτερικές διαστάσεις 5,70x3,40 μ. χωρίς τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καί τόν νότιο τοῖχο, ὁ ὁποῖος ἀπουσιάζει ἐφ' ὅσον τό παρεκκλήσιο ἐφάπτεται τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ καθολικοῦ. Στό ὀρθογώνιο τῆς κατόψεως προσκολλᾶται ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ἡ ὁποία εἶναι ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική διαμέτρου 85 ἐκ. μέ συμπαγή ποδιά καί ἐξωτερικῶς τμήμα τόξου μικρότερο τοῦ ἡμικυκλίου. Ἡ κόγχη τῆς προθέσεως εἶναι ἡμιελλειπτική σέ κάτοψη μέ διάμετρο 55 καί βέλος 45 ἐκ. καί ἐγγράφεται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Κόγχη διακονικοῦ δέν ὑπάρχει. Στόν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως ἐγγράφεται ἡμιελλειπτική κόγχη μέ διάμετρο καί βέλος 40 ἐκ. Ὁ χώρος τοῦ κυρίως ναοῦ ὀργανώνεται μέ δύο ζεύγη πεσσῶν προσκολλημένων στούς μακροῦς τοίχους πού προεξέχουν κατὰ 30-35 ἐκ. στόν ἐσωτερικό χώρο, μέ τούς ὁποῖους δημιουργοῦνται κατὰ τίς τέσσαρες γωνίες ἀβαθῆ, στενά διαμε-

ρίσματα.

Τό Ἱερό Βῆμα εἶναι ἐνιαῖος χώρος. Χωρίζεται ἀπό τόν ὑπόλοιπο ναό μέ τούς δύο ἀνατολικούς πεσσούς καί μέ τό νεώτερο ξύλινο τέμπλο. Τό τελευταῖο ἔχει μόνον μία εἴσοδο, τήν Ὡραία Πύλη. Στή κόγχη τοῦ Βήματος ἀνοίγεται φωτιστική θυρίδα. Τόν κυρίως ναό φωτίζουν τά ὀκτώ στενά παράθυρα πού διατρυποῦν τό τύμπανο τοῦ τρούλου καί ἓνα στενό παράθυρο στόν δυτικό τοῖχο.

Ἡ ἀνατολική καί ἡ δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ ἔχουν πλάτος 2,65 μ., ὅσο εἶναι τό συνολικό ἐσωτερικό πλάτος τοῦ ναοῦ συμπεριλαμβανομένων καί τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων, τῶν ὁποίων ἡ κάλυψη δέν διαφοροποιεῖται, μᾶλλον λόγω τῶν ἐξαιρετικῶς μικρῶν διαστάσεων τους (35x80 ἐκ. τά ἀνατολικά καί 35x35 ἐκ. τά δυτικά σέ κάτοψη). Τά ἀντίστοιχα μήκη εἶναι 1,25 μ. γιά τήν ἀνατολική καί 1,00 μ. γιά τή δυτική. Οἱ ἐγκάρσιες κεραίες τοῦ σταυροῦ ἔχουν πλάτος 1,90 μ. καί μήκος μόνον 30-35 ἐκ., ἐκφυλίζονται δηλαδή σέ τόξα. Οἱ κεραίες καλύπτονται μέ ἡμικυλινδρικές καμάρες, οἱ γενέσεις τῶν ὁποίων βρίσκονται σέ ὕψος 3,30 μ. ἀπό τό δάπεδο ἡ ἀνατολική καί ἡ δυτική καί 3,10 μ. ἡ βόρεια καί ἡ νότια. Οἱ πεσσοί συνδέονται κατά ζεύγη μέ ἐγκάρσια τόξα πλάτους 50 ἐκ., τῶν ὁποίων οἱ κλεῖδες βρίσκονται χαμηλότερα ἀπό τίς κλεῖδες τῆς ἀνατολικῆς καί δυτικῆς κεραίας, σέ ὕψος 3,10 μ., στό ἴδιο ὕψος δηλαδή μέ τίς κλεῖδες τῆς βόρειας καί τῆς νότιας κεραίας. Στό σημεῖο διασταυρώσεως τῶν κατά μήκος κεραίων μέ τίς ἐγκάρσιες καί μέσω τεσσάρων σφαιρικῶν τριγώνων πού γεφυρώνουν τίς γωνίες ὑψώνεται ὁ τροῦλος μέ τύμπανο ἐσωτερικῶς κυλινδρικό μέ διάμετρο 2,00 μ. (ὅση εἶναι ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν πεσσῶν ἐκάστου ζεύγους) καί ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρο. Ἡ στεφάνη τοῦ τρούλου δημιουργεῖται ἀπό κοσμήτη κοίλης διατομῆς σέ ὕψος 3,65 μ. ἀπό τό δάπεδο. Τό τύμπανο ὀρίζεται πρὸς τά ἐπάνω ἀπό κοσμήτη ὀρθογωνικῆς διατομῆς στή γένεση τοῦ ἡμισφαιρίου καλύψεως (εἶκ. 8).

Σέ ὅλο τό μήκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἔχει προστεθεῖ τελευταίως ξυλόστεγο χαγιάτι, σχετικῶς ἀπλό, μέ τέσσαρες ξύλινους στύλους πού ἐπιστέφονται μέ ξύλινα ἐπιθήματα, ἐπεξεργασμένα ὑποτυπωδῶς. Στά ἐπιθήματα ἐπικάθεται ξύλινο ἐπιστύλιο καί μονόριχτη σκεπή μέ κεραμίδια, πού ἀρχίζει κάτω ἀπό τό γεῖσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μέ κλίση πρὸς τά δυτικά. Τό χαγιάτι κατασκευάστηκε γιά νά ἐξυπηρετήσῃ δευτερεύουσες λειτουργικές ἀνάγκες (κεριά κ.λπ.) καί γιά προστασία τῆς εἰσόδου καί τῶν εἰσερχόμενων ἀπό τίς καιρικῆς συνθηκῆς³⁸ (εἶκ. 9).

38. Γιά τόν ἡμιπαῖθριο προφυλαγμένο χώρο ὅπου γίνεται στάση καί προετοιμασία (ὀπτική καί ψυχική) γιά τήν εἴσοδο στόν στεγασμένο χώρο τοῦ ναοῦ βλ. Ν. Μουτσοπούλου, Οἱ Ἐκκλησίες τοῦ Νομοῦ Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 78-80.

Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ εἶναι μονολιθικοί, ἀρράβδωτοι, μέ διάμετρο 50 ἐκ., χωρίς βάσεις. Τά κιονόκρανα εἶναι τετράγωνες, χαμηλές, κόλουμερες πυραμίδες μέ ἀπλά ἐπιθήματα σχήματος ὀρθογώνιου παραλληλεπιπέδου. Ἀπό τοὺς πεσσούς τοῦ καθολικοῦ ἀπουσιάζουν τὰ ἐπιθήματα, ἐνῶ στοὺς πεσσούς τοῦ παρεκκλησίου ὑπάρχουν ἐπιθήματα σχήματος ἀνεστραμμένης κόλουμερης πυραμίδας. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τοὺς κυκλικῆς διατομῆς κίονες στὰ τετράγωνης διατομῆς κιονόκρανα γίνεται μέ λοξές ἀποτμήσεις τῶν γωνιῶν. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπιθήματα οἱ κίονες καὶ οἱ πεσσοὶ συνεχίζουν μέ τὴν ἴδια διατομή πού ἔχουν χαμηλότερα. Σύστημα ἀπὸ ξύλινους ἐλκυστήρες πού διασταυρώνονται καθέτως ὁλοκληρώνεται σέ μία στάθμη στό ὕψος τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονοκράνων, δένει τό σύνολο τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων τοῦ ναοῦ καὶ ἐξουδετερώνει τίς πλευρικές ὠθήσεις τους, ἐξασφαλίζοντας τὴν ἀντισεισμικὴ ἐπάρκεια τοῦ κτιρίου. Στό παρεκκλήσιο, ἐλκυστήρες συνδέουν τίς γενέσεις τῶν ἐγκάρσιων τόξων πού ἀντιστοιχοῦν στὰ ζεύγη τῶν πεσσῶν. Ὅλα τὰ τόξα πατοῦν στοὺς κίονες, τοὺς πεσσούς καὶ τοὺς τοίχους ἀπ' εὐθείας, χωρίς τὴ μεσολάβηση παραστάδων ἢ προβόλων (ὕφαψιδίων).

Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ παράθυρα (νότιου χοροῦ, νότιου τοίχου νάρθηκα, κόγχης παρεκκλησίου) διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα, ὥστε νά γίνεται καλύτερα ἡ διάχυση τοῦ φωτός πού εἰσέρχεται. Τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ βόρειου χοροῦ ἔχουν σταθερὸ πλάτος. Τό μονόλοβο παράθυρο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ παρεκκλησίου ἔχει σταθερὸ πλάτος 15 ἐκ. κατὰ τὸ ἔξω ἡμισυ καὶ αὐξανόμενο πρὸς τὰ μέσα ἀπὸ 15 σέ 25 ἐκ. κατὰ τὸ ἔσω ἡμισυ, ἐνῶ τὸ παράθυρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου διευρύνεται πρὸς τὰ ἔξω. Τὰ παράθυρα ἔχουν λίθινα εὐθύγραμμα ἀνώφλια καὶ οἱ σταθμοὶ σχηματίζονται ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς ἴδιας τῆς τοιχοποιίας. Τὰ παράθυρα τῶν τρούλων ἔχουν τοξωτὰ ἀνώφλια λαξευμένα στὸν πωρόλιθο.

Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ ναοῦ, συμπεριλαμβανόμενου καὶ τοῦ νάρθηκα γίνεται μέ ἐνιαία δικλινῆ στέγη, ἡ ὁποία ἐμφανίζει λοξὴ ἀπότμηση μόνον ἐφ' ὅλης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ παρεκκλησίου. Ἡ στέγη καλύπτει καὶ τὸν τυφλὸ θόλο τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὑπαρξὴ του ὁμῶς διακρίνεται ἐξωτερικῶς ἀπὸ τὸ ἀπότομο ἔξαρμα στό συγκεκριμένο σημεῖο μεταξύ τῶν δύο τρούλων τοῦ καθολικοῦ, τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου καὶ τοῦ νάρθηκα, ἐφαπτόμενο στίς βάσεις τῶν τυμπάνων τους, σέ μία συνεχῆ καμπύλῃ ἐπιφάνεια μέ κεράμωση ἐνιαία μέ τὸν ὑπόλοιπο ναό (εἰκ. 10). Τό σταυρικό σχῆμα τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διάταξη τῶν θόλων δέν εἶναι ἐμφανῆ στὴ στέγη. Οἱ κόγχες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν χορῶν ἔχουν ἀνεξάρτητες χαμηλότερες στέγες μέ σχῆμα μισοῦ κόλουρου κώνου μέ μικρὸ ὕψος. Ἀπὸ τὴ στέγη ἀναδύονται οἱ τρούλοι τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα. Τὰ τύμπανα τῶν τρούλων διατρυποῦν τίς στέγες ἀπ'

εὐθείας, χωρίς τήν ὑπαρξή τῆς κυβόσχημης βάσεως πού ἐμφανίζεται συνήθως στόν ἐλλαδικό χώρο καλύπτοντας τά λοφία. Μόνον ἐπάνω ἀπό τό βορειοδυτικό καί τό νοτιοδυτικό λοφίο τοῦ τρούλου τοῦ νάρθηκα ὑπάρχουν γωνιακές ἀπολήξεις ὑποτυπώδους κυβόσχημου βάθρου. Οἱ τρούλοι καλύπτονται μέ κωνικές στέγες καί στήν κορυφή τῆς καθεμιᾶς πακτώνεται μεταλλικός σταυρός. Ἡ κορυφογραμμή τῆς στέγης στό Ἱερό Βῆμα βρίσκεται λίγο ψηλότερα (περίπου 60 ἐκ.) ἀπό τήν κορυφογραμμή τοῦ νάρθηκα.

Ἡ ἐπικάλυψη ὅλων τῶν στεγῶν τοῦ ναοῦ γίνεται σήμερα μέ κεραμίδια ρωμαϊκοῦ τύπου καί μόνον στίς κόγχες καί στίς ἀπολήξεις τῶν στεγῶν γίνεται χρήση καί στρωτήρων. Ἡ ἐπικεράμωση αὐτή ἀντικατέστησε τήν παλαιά χωρίς νά γίνουν οὐσιαστικές τροποποιήσεις στήν ἀρχική μορφή τῆς στέγης.

Τό γεῖσο τοῦ βασικοῦ κτίσματος καί τῶν κογχῶν προεξέχει 20 ἐκ. περίπου τῆς τοιχοποιίας. Διαμορφώνεται μέ δύο σειρές πλακοειδῶν πωρολίθων τοποθετημένων ἐκφορικά, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ κατώτερη ἔχει μέτωπο τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς, ἐνῶ ἡ ἐπάνω ὀρθογωνικῆς. Ὁμοιογεῖσο ἐπιστέφει τήν τοιχοποιία κάτω ἀπό τίς τριγωνικές ἀπολήξεις τῆς στέγης στίς στενές ὀψεις, παρακολουθώντας τίς κεκλιμένες πλευρές της. Τό γεῖσο τῶν τρούλων ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἐπ'ἀλλήλης σειρές πλίνθινων ὀδοντωτῶν ταινιῶν σέ ἐκφορική διάταξη.

Τονίσθηκε ἤδη ἡ ὑπαρξή ἐλάχιστων ἀνοιγμάτων μέ πολύ μικρές διαστάσεις, μολονότι τό κλίμα στήν περιοχή εἶναι ἥπιο. Αὐτό θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἔνδειξη ὅτι ἡ μονή δέν ἦταν ἀσφαλῆς, ἂν καί ἀθέατη ἀπό τήν παραλία, πράγμα πού ὀφείλετο ἴσως στή μικρή ἀπόστασή της ἀπό τίς κατοικημένες περιοχές καί τά ἀστικά κέντρα.

Ἡ τοιχοποιία ἔχει πάχος 80-90 ἐκ. στό καθολικό, 65 καί 75 ἐκ. ἀντιστοίχως ὁ δυτικός καί βόρειος τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου καί 90 ἐκ. ὁ ἀνατολικός τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου, ἐφ' ὅσον σ' αὐτόν ἐγγράφεται ἡ κόγχη τῆς προθέσεως. Τό μεγάλο πάχος τῆς τοιχοποιίας ἐξασφαλίζει τή μεταφορά τῶν ὠθήσεων τῶν θόλων τῆς ἀνωδομῆς στό ἔδαφος. Ἡ κατασκευή ἔχει γίνει μέ χονδρολαξευμένους πωρολίθους, ἐνῶ στόν δυτικό τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου σποραδικά χρησιμοποιήθηκαν χονδρολαξευμένοι ἀσβεστόλιθοι³⁹. Ὁ πωρόλιθος εἶναι χονδρόκοκκο ὑλικό μέ μεγάλους πόρους, ὡς ἐκ τούτου δέν εἶναι ἀνθεκτικός (γί' αὐτό ἄλλωστε ἀρχικῶς ἡ τοιχοποιία τοῦ μνημείου ἦταν ἐπιχρισμένη). Ἐπειδή ὅμως εἶναι μαλακός,

39. Τό ὑλικό τό προμηθεύοντο ἀπό λατομεῖο, σέ κοντινὴ περιοχή, πού ἐκάλυπτε τίς οἰκοδομικές ἀνάγκες τῆς Νεράιδας. Εἶναι πολύ πιθανόν ἡ ἔλλειψη ἄλλων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν νά ἐπηρεάσε ἀρνητικά τήν κατασκευή καί τήν μορφολογία, ἐπειδή δέν ὑπῆρχαν περιθώρια ἐκλογῆς.

διευκολύνει τήν κατεργασία γιά τήν ἐπί τόπου λάξευση τῶν ἀψιδωμάτων. Ἡ χρήση τοῦ ὀφείλεται ἀκόμη στήν πρόθεση νά μειωθοῦν τά φορτία πού ἔπρεπε νά παραληφθοῦν ἀπό τήν ὑποδομή καί κυρίως στό γεγονός ὅτι εἶναι τοπικό ὕλικό. Οἱ λίθοι εἶναι στοιχειωδῶς ὀρθογωνισμένοι, τουλάχιστον κατά τήν ἐξωτερική παρειά καί εἶναι κτισμένοι σέ ὀριζόντιες ἀνισοῦψεῖς στρώσεις (ψευδοῖσόδομο σύστημα), μέ παρεμβολή παχέως κονιάματος. Ἡ δόμηση στόν βόρειο καί δυτικό τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἀμελέστερη μέ ἀκανόνιστη ἀργολιθοδομή καί παρεμβολή παχέως κονιάματος. Οἱ γωνίες τοῦ ναοῦ κτίζονται μέ τούς ἴδιους λίθους πού εἶναι κτισμένη καί ἡ ὑπόλοιπη τοιχοποιία, χωρίς δηλαδή τή χρήση μεγάλων γωνιολίθων. Οἱ τελευταῖοι χρησιμοποιήθηκαν μόνον στούς σταθμούς τῆς δυτικῆς εἰσόδου. Τό πλαίσιο τοῦ θυρώματος παρουσιάζει μεγαλύτερη ἐπιμέλεια στή δόμηση. Τό ἄνοιγμα εἶναι ἐξωτερικῶς τοξωτό. Τό ἀνώφλι σχηματίζεται ἀπό τέσσαρες λαξευτούς πωρολίθους καί ὑποχωρεῖ κατά 3 ἐκ. ἀπό τήν ἐξωτερική παρειά τοῦ τοίχου, περιβάλλεται δέ ἀπό τόξο συνεπίπεδο τῆς τοιχοποιίας, ἀπό μία σειρά πλακοειδῶν λίθων πού φθάνει ἕως τίς γενέσεις τοῦ ἡμικυκλιοῦ ἀνώφλιου. Οἱ σταθμοί εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό εὐμεγέθεις ὀρθογωνισμένους πωρολίθους, λαξευμένους κατά τίς δύο ὁρατές ἐπιφάνειες καί τοποθετημένους κατακορύφως μέ παρεμβολή ὀριζόντιων στούς ὁποίους πατᾶ τό τοξωτό ὑπέρθυρο. Τό ἐσωτερικό τμήμα τοῦ θυρώματος, γεφυρώνεται μέ ὀριζόντιο ξύλινο ἀνώφλι. Τό ἀνώφλι τῆς θύρας τοῦ παρεκκλησίου διαμορφώνεται μέ δοκαράκια λεπτῆς διατομῆς. Τό στενό τοξωτό θύρωμα στόν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ ἔχει ἐξωτερικῶς μονολιθικούς σταθμούς ἐνιαίους μέ τοξωτό ἀνώφλι καμπύλης διατομῆς. Πουθενά δέν σώζονται τά ἀρχικά θυρόφυλλα. Περισσότερο ἐπιμελημένη εἶναι ἡ τοιχοδομία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Στίς πλευρές τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καί τῶν τυμπάνων τῶν τρούλων δημιουργοῦνται ἀψιδώματα. Γενικῶς ὅλα τά καμπύλα τμήματα τῆς οἰκοδομῆς (ἐξωτερικῶς τουλάχιστον) γίνονται μέ τήν κατάλληλη λάξευση τῶν πωρολίθων ὥστε νά ἀποκτήσουν τήν ἐπιθυμητή μορφή.

Στή δόμηση τῶν τυμπάνων τῶν τρούλων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καί πάλι ὀρθογωνισμένοι πωρόλιθοι σέ στρώσεις, οἱ ὁποῖες, ἕως τά ἀνώφλια τῶν παραθύρων εἶναι ἰσοῦψεῖς⁴⁰.

Γιά τόν τρόπο δομῆσεως τῶν τόξων καί τῶν θόλων δέν εἶναι τίποτα γνωστό διότι οἱ ἐσωτερικές ἐπιφάνειες καλύπτονται μέ κονίαμα (νάρθηκας) καί τοιχογραφίες (καθολικό - παρεκκλήσιο), πράγμα πού ἀποκλείει

40. Ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος πάντως ὑποστήριξε ὅτι ἡ κατασκευή τυμπάνων τρούλων καί ἀψίδων ναῶν μέ λαξευμένο πωρόλιθο ἀπαντᾷ σπανίως. Γενικῶς ἡ κατασκευή τους γίνεται μέ ἀργούς λίθους, Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *L'Hellénisme Contemporain*, Ἀθήναι 1953, σ. 208.

τῇ δυνατότητα σχετικῶν παρατηρήσεων. Γιά τὴν ἀσφαλέστερη στήριξη, τὸ ἐσωτερικὸ τῆς τοιχοποιίας, τῇ γένεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, τῇ βάσει τῶν τυμπάνων καὶ τῇ γένεση τῶν ἡμισφαιρίων τῶν τρούλων περιτρέχουν κοσμηῆτες λίθινοι, πλὴν ἐκείνου στῇ βάσει τοῦ κεντρικοῦ τρούλου ποὺ εἶναι πλίνθινος ἀπὸ ὀδοντωτῇ ταινία.

Ἐνίσχυση τῆς τοιχοποιίας καθ' ὕψος μέ ξύλινους ὀριζόντιους συνδέσμους δέν διακρίνεται στίς ὄψεις. Αὐτοὶ ἔχουν μᾶλλον τοποθετηθεῖ μέσα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς τοιχοποιίας γιὰ λόγους αἰσθητικῆς.

Στῇ χάραξη τῆς κατόψεως τοῦ καθολικοῦ παρατηρεῖται μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κανονικότητα κατὰ τῇ βορειοδυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ γωνία. Αὐτὸ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἔλλειψη ἀκρίβειας στῇ χάραξη τῆς θολοδομίας καὶ τῶν ἀπολήξεων τῶν τόξων, ὅπου σημειώνονται μικρὲς ἀποτομήσεις. Γενικότερα στίς ἐνώσεις τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων μέ τὰ κατὰ κόρυφα στοιχεῖα ὑπάρχουν ἀτέλειες.

Παρουσία ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους σέ δεύτερη χρῆση δέν παρατηρεῖται, οὔτε κάποιο στοιχεῖο γλυπτοῦ διακόσμου, ἐκτός ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ θυρώματος τοῦ διακονικοῦ. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δέν παρουσιάζει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον. Ἐπίσης δέν παρατηρεῖται χρῆση ὀπτοπλίνθων. Οἱ κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις περιορίζονται στὰ γεῖσα τῶν τρούλων καὶ σέ μία σειρὰ στὸν κοσμητὴ τοῦ κεντρικοῦ τρούλου ἐσωτερικῶς. Δέν εἶναι γνωστὸ ἂν χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι στῇ θολοδομίᾳ⁴¹.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ οἱ κόγχες Ἱεροῦ Βήματος καὶ χορῶν δέν εἶναι ἰσοπλατεῖς μέ τίς ἀντίστοιχες καμάρες καὶ τὸ φουρνικό. Στὰ τόξα μετώπων ὑπάρχει διαφοροποίηση γιὰ διευκόλυνση τῆς δομῆς⁴². Τὰ μέτωπα τῶν τεταρτοσφαιρίων εἰσέχουν καθὼς πλασιώνονται μέ μία ὑποχώρηση πλάτους περίπου 10 ἐκ., ἡ ὁποία δέν περιορίζεται στὸ μέτωπο τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀλλὰ προχωρεῖ ἔως τὸ δάπεδο. Ἡ ὑποχώρηση πετυχαίνεται μέ ἐκτομή στὸ πάχος τοῦ τοίχου. Ἀνάλογη διάταξη (ἐκτομή) θά συναντήσουμε στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος στὰ καθολικά τῶν μονῶν Κορώνης⁴³, Πέτρας στῇ Νότια Πίνδο⁴⁴, Ρεντίνας⁴⁵ καὶ σέ ἄλλα μνημεῖα.

41. Ἡ τοιχοδομία αὐτῆς τῆς μορφῆς καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς μεταβυζαντινῆς ναοδομίας, πρβλ. ναοὺς Ἀνω Μάνης, R. Tranquair, Laconia III. The Churches of Western Mani, ABSA (1908-1909) 208 καὶ Γ. Σωτηρίου, Ἡ ἐν Σαλαμίνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης, ΕΕΒΣ 1 (1924) 114.

42. Βλ. σχετικῶς, Π. Βοκοτόπουλον, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσ/νίκη 1992², σ. 154-155, ὅπου ἀναφέρονται μνημεῖα μέ ἀνάλογη κατασκευαστικὴ λεπτομέρεια, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 6ο τουλάχιστον αἰῶνα ἔως τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο.

43. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱερὰ Μονὴ Κορώνης, ΕΕΒΣ 15 (1939) 406 (εἰκ. 1).

44. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ Μονὴ Πέτρας στὴν Νότια Πίνδο, Ἐκκλησίαις 2, σ. 123 (εἰκ. 5, 6).

Ἡ ὑπαρξὴ συνεχοῦς κατακόρυφου ἀρμού στοῦ σημεῖο πού ὁ δυτικός τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου συναντᾷ τόν ἀντίστοιχο τοῖχο τοῦ νάρθηκα ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ναός ἀπετέλεσε τόν ἀρχικό πυρήνα τοῦ συγκροτήματος καί τό παρεκκλήσιο κτίσθηκε σέ ἐπόμενη οἰκοδομική φάση (εἰκ. 9). Στοῦ σημεῖο ἐνώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ παρεκκλησίου μέ τόν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ δέν διακρίνεται ἄν ὑπάρχει ἀρμός. Στή θέση αὐτή ἔχει τοποθετηθεῖ ὑδρορρόη πού δέχεται καί ἀπομακρύνει τά ὄμβρια ὕδατα πού ὀδηγοῦνται ἐκεῖ ἀπό τή γραμμὴ ἀπορροῆς τῆς στέγης (εἰκ. 10). Ἡ διακοπὴ ἐργασιῶν ἀνάμεσα στίς δύο οἰκοδομικές φάσεις πρέπει νά ἦταν μικρῆς χρονικῆς διάρκειας, οἱ ἴδιοι δέ τεχνίτες πρέπει νά ἔκτισαν καί τό παρεκκλήσιο, διότι ἡ τοιχοποιία εἶναι ὁμοιόμορφη. Νεώτερες ἐπεμβάσεις παρατηροῦνται μόνον στόν βόρειο καί δυτικό τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου.

Γενικῶς ἡ κατασκευὴ δέν θά μπορούσε νά χαρακτηριθεῖ ἐπιμελημένη καί ἀκριβῆς οὔτε τό κατασκευαστικό ἐπίπεδο ὑψηλό. Διαπιστώνει κανεῖς τήν ἀτέλεια τῆς τεχνικῆς ἀπό τίς διορθώσεις στοῦ ἐσωτερικό ὥστε νά δημιουργηθοῦν κανονικά γεωμετρικά σχήματα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὅμως οἱ αὐξημένες τεχνικές δυσκολίες πού παρουσιάστηκαν στήν κατασκευὴ ἀντιμετωπίσθηκαν μέ τρόπο σωστό καί σύμφωνα μέ τή βυζαντινὴ παράδοση. Πληροφορίες γιά τούς τεχνίτες πού δούλεψαν στόν ναό δέν ὑπάρχουν. Μολονότι ἡ θολοδομία εἶναι πολύπλοκη καί οἱ τροῦλοι ἀρκετά ὑψηλοί, δέν ἔχουν δημιουργηθεῖ στατικά προβλήματα.

Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἔγινε, ὑπὸ τήν ἐπιβλεψὴ τῆς 7ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐπέμβαση στοῦ συγκρότημα γιά τήν ἐξυγίανση τῆς καταστάσεως. Οἱ στερεωτικές ἐργασίες ἀφοροῦσαν τήν ἐπισκευὴ καί ἀντικατάσταση τῆς στέγης καί τῆς κεραμοσκεπῆς καί τήν ἀποκατάσταση τῆς τοιχοποιίας μέ συγκόλληση τῶν ρωγμῶν. Τό παχύ στρώμα κονιάματος πού ἐκάλυπτε τήν τοιχοποιία καθαιρέθηκε μέ ἀμμοβολή, ἐπέμβαση πού ἐπληξε τήν ἀντοχὴ τοῦ μνημείου. Τό κονίαμα πού συνδέει τούς λίθους τῆς τοιχοποιίας ἀρμολογήθηκε. Κατά τίς ἐργασίες ἀποκατάστασεως ἔγινε προσπάθεια ἀπομμήσεως πλινθοπερίκλειστου συστήματος μέ τήν ἀκανόνιστη παρεμβολή πλίνθων στοὺς ὀριζόντιους ἀρμούς τῆς τοιχοποιίας τῶν τυμπάνων τῶν τροῦλων, παρέμβαση ἡ ὁποία εὐτυχῶς διεκόπη. Ἡ τοιχοποιία στοῦ κάτω μέρος τοῦ ναοῦ (βόρεια, ἀνατολική, νότια ὄψη) κατὰ τήν ἐπισκευὴ ἐνισχύθηκε μέ τσιμεντοκονία. Τό μνημεῖο σήμερα βρίσκεται σέ πολὺ καλὴ κατάσταση ἀπὸ ἄποψη στατικῆς ἐπάρκειας, ἄν ἐξαίρεσουμε τή φθορὰ καί τήν καταπόνηση πού ὑπέστη τό

45. Ἀ. Ὁρλάνδος – Μ. Θεοχάρη, Αἱ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱερὰ Μοναὶ Βράχας καί Ρεντίνης, ΑΕ (1958) Χρον., σ. 1-11.

οικοδομικό υλικό από τήν άμμοβολή πού έγινε προκειμένου νά άπομακρυνθοῦν τά επιχρίσματα. Στήν ίκανοποιητική διατήρηση τοῦ μνημείου συνετέλεσαν, εκτός από τίς αναστηλωτικές επεμβάσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καί τῆς μοναχικῆς κοινότητας πού επέδειξαν σεβασμό στήν αὐθεντικότητα τοῦ μνημείου, τό ἥπιο κλίμα τῆς περιοχῆς, ἀλλά καί ἡ άπομονωμένη τοποθεσία ὅπου εἶναι κτισμένη ἡ μονή, ἡ ὁποία τήν απέκλεισε από επεμβάσεις πού θά διαφοροποιούσαν τόν τύπο καί τή μορφή τοῦ καθολικοῦ.

Τυπολογία

Τό καθολικό εἶναι ναός σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μέ τρούλο καί πλάγιους χορούς, ἀνήκει δηλαδή στόν τύπο πού ἐμφανίσθηκε από τά τέλη τοῦ 10ου αἰώνα στά καθολικά τῶν μονῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους, διαδόθηκε εὐρύτατα κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας καί κυρίως από τόν 16ο ἕως τόν 18ο αἰώνα καί ἐπεβίωσε ἕως τόν 19ο, ἀποκλειστικά στή μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική⁴⁶. Τήν θέση τῆς λιτῆς ἐδῶ κατέχει στενός, θολοσκεπῆς, τρουλαῖος νάρθηκας. Τό μνημεῖο ἀποτελεῖ ἐνδιάμεσο τύπο δικιόνιου καί τετράστυλου ναοῦ. Διαφέρει τοῦ δικιόνιου κατά τόν διαχωρισμό τῶν παραβημάτων από τό κυρίως Ἱερό Βῆμα, ὁ ὁποῖος περιορίζεται στή διαφοροποίηση τῆς καλύψεως⁴⁷. Ἡ ἀναλογία τοῦ κεντρικοῦ μεταξονίου πρὸς τά πλάγια εἶναι $2,70 / 1,20 = 2,25$, σχετικῶς μικρή, πράγμα πού σημαίνει ὅτι βρίσκεται πολύ μακριά από παραδείγματα βυζαντινῶν ναῶν ἢ ναῶν τῶν πρώιμων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, τοῦ ἴδιου τύπου⁴⁸. Ἡ ἀναλογία τῆς διαμέτρου τοῦ τρούλου πρὸς τό ἐσωτερικό

46. Ἡ παρουσία ενός ναοῦ αὐτοῦ τοῦ τύπου στήν περιοχή ἐντάσσεται στά πλαίσια τοῦ γενικότερου φαινομένου τῆς ἐποχῆς, συμφώνως πρὸς τό ὅποιο στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα καί ἰδίως τήν κεντρική, κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας οἱ μοναστηριακοί ναοί, μένοντας περισσότερο προσκολλημένοι στήν παράδοση, ἀκολουθοῦν τόν ἀθωνικό τύπο. Γιά τήν ἐπικράτηση καί διάδοση τοῦ ναοδομικοῦ τύπου τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μέ πλάγιους χορούς σέ καθολικά μεταβυζαντινῶν μονῶν σέ ὅλο τόν Ἑλλαδικό χώρο βλ. Γ. Σωτηρίου, *Βυζαντινά Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II* καί *ΙΔ'* αἰῶνος, *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 359-360, 9 (1932) 401, Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱερὰ Μονή Κορώνης, *ΕΕΒΣ* 15 (1939) 407, Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 458, 495-497.

47. Ὁμοῖου τύπου ναοὺς ἔχουμε συναντήσει τήν Ζωοδόχο Πηγῇ, ἄλλοτε καθολικό μονῆς στήν Παναγίτσα Τρικάλων (1761), βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ἡ Ζωοδόχος Πηγῇ στήν Παναγίτσα Τρικάλων, *Δέκατο Ἑβδομο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*. Πρόγραμμα καί Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καί Ἀνακοινώσεων, Ἀθῆνα 1997, σ. 58-59 καί τό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας (μέσων 18ου αἰῶνα), βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Τό Καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας, *ΔΧΑΕ* 21 (2000) 71 (εἰκ. 2), 73 (εἰκ. 4), 78.

48. Πρβλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ἡ Ἀγία Παρασκευή στό Νεραΐδοχωρί Τρικάλων, *Ἐκκλησίες* 5, σ. 197-198.

πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι $2,10 / 5,05 = 0,416$. Σέ ἄλλους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς ἡ ἀναλογία εἶναι:

Καθολικό Μονῆς Τσαγέζι (14ος αἰ.)	= 0,552
Καθολικό Μονῆς Ἀγάθωνος (15ος αἰ.)	= 0,548
Καθολικό Μονῆς Διονυσίου Ἀγίου Ὁρους (1537)	= 0,492
Καθολικό Μονῆς Παντοκράτορος Ἀγίου Ὁρους (1538)	= 0,462
Καθολικό Μονῆς Ἀντινίτσης (1538)	= 0,478
Καθολικό Μονῆς Κουτλουμουσίου Ἀγίου Ὁρους (1540)	= 0,513
Καθολικό Μονῆς Γαλατάκη (1556)	= 0,467
Καθολικό Μονῆς Διονυσίου Ὀλύμπου (16ος αἰ.)	= 0,403
Καθολικό Μονῆς Σουρβιάς στό Πήλιο (μεταβυζαντ.)	= 0,423
Καθολικό Μονῆς Φλαμουρίου στό Πήλιο (1595)	= 0,444 ⁴⁹

Τό Καθολικό πού ἐξετάζουμε κατατάσσεται σέ ὀψιμώτερη τυπολογική θέση ἀπό τοὺς παραπάνω ναούς. Συγκρίνοντας τίς ἀναλογίες τῶν ναῶν διαπιστώνουμε ὅτι μέ τὴν πάροδο τῶν χρόνων σμικρύνεται γενικῶς τό πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους μέ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν κιόνων ἀπό τοὺς πλάγιους τοίχους, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀδυναμία γεφυρώσεως μεγάλων ἀνοιγμάτων μέσω τῆς θολοδομίας. Στὴν ἐξεταζόμενη περίπτωση ὅμως δέν θά λέγαμε ὅτι ὀδηγούμεθα σέ συντηρητική λύση, διότι δέν ἔχουμε μεγάλη ἀπομάκρυνση τῶν κιόνων ἀπό τοὺς πλαϊνοὺς τοίχους (0,95 μ.). Θά πρέπει νά λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι τό πλάτος τοῦ κεντρικοῦ μεταξονίου εἶναι ὑπερδιπλάσιο τῶν ἀκραίων. Ἡ μικρὴ ἀπόσταση τῶν κιόνων ἀπό τοὺς πλάγιους τοίχους ὀφείλεται στὶς μικρὲς διαστάσεις τοῦ ναοῦ (πλάτος 5,05 μ.).

Ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἡμικυλίνδρων (πού εἶναι κανόνας) τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ μέ τυφλοὺς ἡμισφαιρικοὺς θόλους, ἰδιομορφία τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπαντᾷ καὶ σέ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως στό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ (μέσων 18ου αἰ. - ἀντικατάσταση ἡμικυλίνδρου δυτικῆς κεραίας)⁵⁰, στή Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος στή Βράχα Εὐρυτανίας (1745 - ἡ ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ κεραία καλύπτονται μέ τυφλοὺς ἡμισφαιρικοὺς θόλους, ὅπως καὶ στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο)⁵¹ καὶ στό καθολικό τῆς μονῆς Ἀγίου Προδρόμου στή Μοσχόπολη (ἀντικατάσταση τῆς δυτικῆς κεραίας μέ ἐλλειψοειδὲς φουρνι-

49. Βλ. Γ. Κίζη, Ἡ Μονὴ Φλαμουρίου στό Πήλιο, *Ἐκκλησίες* 2, πίν. σελ. 161.

50. Ἀ. Πασαλῆ, Τό Καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας, *δ.π.*, σ. 71, εἰκ. 2. Βλ. ἐπίσης σ. 79 σημ. 17, ὅπου καὶ ἀναφορὲς σέ μνημεῖα στὰ ὁποῖα ὁ ἡμικύλινδρος τῆς δυτικῆς ἢ καὶ ἄλλων κεραίων ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μέ φουρνικό.

51. Γ. Ντέλλας, Τό Μοναστήρι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρα στή Βράχα Εὐρυτανίας, *Ἐκκλησίες* 4, σ. 100, εἰκ. 2, 3.

κό)⁵². Κάλυψη τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος μέ φουρνικό ἔχουμε στό Γενέσιο τῆς Θεοτόκου στό Θεσπρωτικό Πρέβεζας (1794 - τρίκλιτη θολοσκεπῆς βασιλική μέ τρούλο)⁵³ καί στόν Ἅγιο Νικόλαο στό Μεγάλο Ἐλευθεροχώρι Λαρίσης (17ος αἰ. - τρίκλιτη θολοσκεπῆς βασιλική. Τό φουρνικό πού καλύπτει τό Ἱερό Βῆμα εἶναι ἡμιελλειψοειδές ἐκ περιστροφῆς)⁵⁴. Οἱ τυφλοὶ θόλοι (κυκλικοὶ ἢ ἐλλειπτικοὶ σέ κάτοψη) πού στεροῦνται τυμπάνου ἐντάσσονται εὐκολα κάτω ἀπό ἐνιαία στέγη. Πολλές φορές ἐξέχουν ἀπό αὐτήν ὡς ἐξάρματα, ὅποτε ἡ λιθοδομή κρύβεται ὁλόκληρη κάτω ἀπό τή στέγη. Ἄλλοτε πάλι ἐξέχουν καί ἡ λιθοδομή ἐμφανίζεται ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει⁵⁵. Τυφλοὺς ἡμισφαιρικούς θόλους πού ἐδράζονται ἀπ' εὐθείας σέ τόξα χωρίς τή μεσολάβηση τυμπάνου καί προβάλλουν στή στέγη ὡς ἐξάρματα αὐτῆς, γνωστοὺς στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἰσλαμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, συναντοῦμε καί σέ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως στό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στά Κερδύλια⁵⁶, στό καθολικό τῆς Μονῆς Τσιούκας στά Κατσανοχώρια⁵⁷, στό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀγίου Προδρόμου στή Μοσχόπολη⁵⁸, στόν Ἅγιο Παντελεήμονα στήν Ἀνατολή Ἀγιάς (δικιόνιος - 1641 μέ τυφλό θόλο στή θέση τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ)⁵⁹, στό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀγίων Ἀποστόλων Ραψάνης (μονόκλιτος μέ πλάγιους χοροὺς)⁶⁰ κ.ἄ. Ἔχουμε ὅμως καί περιπτώσεις τυφλῶν θόλων οἱ ὅποιοι κρύβονται τελείως κάτω ἀπό τή στέγη, χωρίς νά δημιουργεῖται δηλαδή ἔξαρμα ὑπεράνω

52. P. Thomo, *Kishat Pasbizantine në Shqipërinë e Jugut (The Post Byzantine Churches in Southern Albania)*, Tiranë 1998, σ. 58-60.

53. Ἀ. Τζάκου, Γενέσιον τῆς Θεοτόκου στό Θεσπρωτικό Πρέβεζας, *Ἐκκλησίες* 2, σ. 113 (εἰκ. 2, 3, 4).

54. Ἀ. Πασαλῆ, Ναοὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Δομένικου καί Ἐλασσόνος. Συμβολή στή Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική, ΕΕΠΣ ΑΠΘ, παράρτημα ἀριθμὸς 30 τοῦ ΙΓ' τόμου, σ. 274 (κάτοψη), 275 καί 277 (τομές).

55. Γιά τό φαινόμενο τῆς καλύψεως τοῦ τρούλου μέ ἐνιαία στέγη πού ἀπαντᾷ σέ μικροὺς ἀλλὰ καί μεγαλύτερους ναοὺς βλ. σχετικές ἀναφορὲς εἰς Ἀ. Πορτελάνον, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στό Χορευτὸ τοῦ Πηλίου, *Ἐκκλησίες* 2, σ. 173-174.

56. Κ. Θεοχαρίδου - Ἀ. Τούρτα, Ἡ Μονή τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στά Κερδύλια, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀσπροβάλτα, *Ἐκκλησίες* 3, σ. 45-58. Ἐδῶ ὁ θόλος δέν εἶναι ἡμισφαιρικός ἀλλὰ σταυροθόλιο. Ἰδιαιτέρως βλ. σ. 54 καί σημ. 16-24, ὅπου δίδονται παραδείγματα μνημείων μέ τυφλοὺς ἡμισφαιρικούς θόλους.

57. Α. Πολίτης, Τό Καθολικό τῆς Μονῆς Τσιούκας στά Κατσανοχώρια, *Ἐκκλησίες* 3, σ. 75-86 καί ἰδιαιτέρως σ. 81 καί σημ. 49-55, ὅπου ἀναφέρονται ἐπιλεκτικῶς παραδείγματα ἐφαρμογῆς χαμηλοῦ θόλου μέ ἔξαρμα στήν στέγη γιὰ τὴν κάλυψη διαφόρων χώρων.

58. P. Thomo, ὁ.π., σ. 58-60 (ἐλλειπτικός σέ κάτοψη θόλος).

59. Ἀ. Πασαλῆ, Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων στήν Ἀνατολή Ἀγιάς Θεσσαλίας, *Ἐκκλησίες* 4, σ. 114 (εἰκ. 2), 116 (εἰκ. 4), 120 (εἰκ. 10, 11).

60. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινὰ καί Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Θεσσαλίας, Α.Δ. 25 (1970) Χρονικά, σ. 292 καί πίν. 252α, 26 (1971) Χρονικά, σ. 305 καί πίν. 274α-β, 27 (1972) Χρονικά, σ. 421-422 καί πίν. 354α.

τοῦ θόλου, ὅπως π.χ. συμβαίνει στό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ⁶¹, στήν Ἀγία Τριάδα Μελιταίας⁶², στή Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στή Βράχα Εὐρυτανίας⁶³, στήν Ἀγία Τριάδα στό Ζουπάνι⁶⁴ κ.ά.

Μία ἐλαφρά ἐπιμήκυνση παρατηρεῖται στό δυτικό σκέλος τοῦ σταυροῦ σέ σχέση μέ τό ἀνατολικό (2,40 μ. καί 1,90 μ. ἀντιστοίχως). Ἡ ἀνατολική καί ἡ δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ εἶναι πολύ μεγαλύτερου μήκους ἀπό τίς ἐγκάρσιες (0,90 μ.), μέ ἀποτέλεσμα τά γωνιαῖα διαμερίσματα νά εἶναι πολύ ἐπιμηκυσμένα μέ ἀναλογία $1,90 / 0,90 = 2,11$ τά ἀνατολικά καί $2,40 / 0,90 = 2,67$ τά δυτικά. Ἡ κάλυψή τους γίνεται μέ ἡμικυλίνδρους τοποθετημένους ἐγκαρσίως πρὸς τόν κατά μήκος ἄξονα τοῦ ναοῦ⁶⁵. Οἱ κλεῖδες τῶν ἐγκάρσιων ἡμικυλινδρῶν καλύψεως τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων βρίσκονται στό ἴδιο ὕψος μέ τά ἐγκάρσια τόξα πού συνδέουν τά ζεύγη τῶν κίωνων καί τῶν πεσσῶν.

Οἱ πλάγιοι χοροὶ εἶναι βαθεῖς (ἡμικυκλικοί) ἐσωτερικῶς⁶⁶ καί πεντάπλευροι ἐξωτερικῶς⁶⁷, διατηρώντας μέ τό μέγεθός τους τόν προορισμό τους ὡς θέσεις στάσεως ψαλτῶν.

Ὁ τρόπος στεγάσεως τοῦ νάρθηκα μέ ἡμικύλινδρο πού ὑποβαστάζει τροῦλο στό κέντρο εἶναι γνωστός. Χρησιμοποιήθηκε κατά τά παλαιότερα χρόνια, δέν συνηθίζεται ὁμως εὐρέως κατά τήν ἐποχή αὐτή. Παραδείγματα νάων μέ τρουλαῖο νάρθηκα ἀπό τή βυζαντινὴ ἀκόμη ἐποχή ἕως τόν 18ο αἰῶνα ἀναφέρουμε τό βόρειο παρεκκλήσιο τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης

61. Ἀ. Πασαλῆ, Τό Καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ, δ.π., σ. 71 (εἰκ. 2), 73 (εἰκ. 4).

62. Π. Παπαδάκης, Ἡ Ἀγία Τριάδα Μελιταίας, Ἐκκλησίες 1, σ. 171 (εἰκ. 3, 4).

63. Γ. Ντέλλας, Τό Μοναστήρι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρα στή Βράχα Εὐρυτανίας, δ.π., σ. 100, (εἰκ. 2, 3).

64. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανοῦ, Τό Καθολικό τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδας στό Ζουπάνι, Ἐκκλησίες 1, σ. 69 (εἰκ. 3, 4).

65. Γιά ἐπιμήκη γωνιαῖα διαμερίσματα καί γιά τήν κάλυψή τους γενικῶς, ἰδιαίτερως δέ μέ ἐγκάρσιους ἡμικυλινδρούς βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Τό Καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας, δ.π., σ. 80 καί σημ. 18-28, ὅπου καί παραδείγματα ἄλλων μεταβυζαντινῶν μνημείων μέ ἐπιμήκη γωνιαῖα διαμερίσματα, καλυπτόμενα μέ ἐγκάρσιους ἡμικυλινδρούς. Ἐγκάρσιοι ἡμικυλινδροὶ καλύπτουν τά δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα καί τά παραβήματα στό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀγίου Προδρόμου στή Μοσχόπολη (1632 - σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, σύνθετος τετρακιδῶν μέ πλάγιους χορούς), Ρ. Thomo, δ.π., σ. 59 (εἰκ. 9). Τά ἀνατολικά καί τά δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μέ ἐγκάρσιους θόλους μικρότερους τοῦ ἡμικυλινδρου στό καθολικό τῆς Μονῆς Μεγάλης Παναγίας στήν Σάμο (1596 - σταυρ. ἐγγεγρ., σύνθετος τετρακιδῶν μέ χορούς), Κ. Παπαϊωάννου, Ἐκκλησίες καί Μοναστήρια τῆς Σάμου, Ἀθήνα 1997, σ. 198 (σχ. 58), ἐνῶ τά παραβήματα καλύπτονται μέ ἐγκάρσιους ἡμικυλινδρούς στό καθολικό τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Σάμου (1756 - σταυρ. ἐγγεγρ., σύνθ. τετρακιδῶν. μέ χορούς), βλ. Κ. Παπαϊωάννου, δ.π., σ. 206 (σχ. 61).

66. Γιά βαθεῖς χορούς βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στό Ζάрко Τρικάλων, ΔΧΑΕ 20 (1998) 142 καί σημ. 58-66.

67. Οἱ πεντάπλευρες κόγχες ἔχουν τήν ἀφეთρία τους στό Ἅγιον Ὄρος, βλ. G. Millet, *L'Ancien Art Serbe*, σ. 152.

(οἱ τοιχογραφίες εἶναι τοῦ 13ου αἰώνα - μονόκλιτος κυρίως ναός μέ συνεπτυγμένο σταυροειδῆ νάρθηκα)⁶⁸, τό καθολικό τῆς Μονῆς Πετράκη (τέλος 10ου αἰώνα - ὁ νάρθηκας μεταγενέστερος - ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ 1804)⁶⁹, τὴν Ἀγία Σοφία Κουτήφαρη (βυζαντ.).⁷⁰, τό καθολικό τῆς Μονῆς Καισαριανῆς (βυζαντ. - ὁ νάρθηκας, τρουλαῖος κατὰ τό κεντρικό τμήμα του, εἶναι προσθήκη τοῦ ΙΖ' αἰώνα)⁷¹, τὴν Ἀγία Σοφία Λαγκάδας Ἐξω Μάνης (τοιχογρ. πρώτων 30 χρόνων τοῦ 14ου αἰώνα - μονόχωρος δρομικός μέ ἰσότιμους τυφλοὺς τρούλους κατ' ἄξονα, πού ἐμφανίζονται ὡς ἐξάρματα στή στέγη)⁷², τὴ Σοττομπριανή Ἀπειράνθου Νάξου (βυζαντ., μέ μεταγενέστερο, ἐπίσης βυζαντινό, συνεπτυγμένο σταυροειδῆ νάρθηκα μέ ἀρκοσόλιο - τοιχογραφίες νάρθηκα 13ου αἰώνα)⁷³, τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους Μετοχίου τοῦ χωριοῦ Κεραμεῖ Τραγαίας Νάξου (βυζαντ. μέ διώροφο, τρουλαῖο νάρθηκα, μεταγενέστερο τοῦ ναοῦ)⁷⁴, τὸν Ἅγιο Ἀντώνιο Κεφάλου στήν Πάρο (μεταβυζαντ.)⁷⁵, τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους Βαρειᾶς (Παλιομονάστηρο, 14ου - 15ου αἰώνα μέ μεταγενέστερο νάρθηκα)⁷⁶, τό καθολικό τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (1536 μέ τρουλαία λιτή)⁷⁷, τό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀντινίτσης (1538 - τό βορειοδυτικό διαμέρισμα τῆς λιτῆς φέρει, ἀντί τοῦ σκαφοειδοῦς θόλου πού φέρουν τά ἄλλα πέντε διαμερίσματα, τρουῖο, κατασκευασμένο ἐξ ὁλοκλήρου μέ πλίνθους)⁷⁸, τό καθολικό τῆς Μονῆς Δοχειαρείου (16ου αἰώνα), τὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στή Δολίχη Ἐλασσόνας (ἀρχικῶς τρίκλιτη βασιλική μέ δίτοξες πεσσοστοιχίες, μεσοβυζαντινῆς περιόδου - σήμερα μονόκλιτο ξυλόστεγο

68. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, ΔΧΑΕ περ. Δ', Ζ' (1973-1974) 83 (εἰκ. 1).

69. Μ. Σωτηρίου, Τό Καθολικό τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Β' (1960-1961) 104 (εἰκ. 1).

70. R. Tranquair, Laconia. III. The Churches of Western Mani. *The Annual of British School of Athens* 15 (1908-1909) 195 (εἰκ. 5) καί πίν. XIV.

71. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ἀγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη, ABME E' (1935-40) 7 (εἰκ. 4β).

72. Χ. Κωνσταντινίδη, Ὁ Ναός τῆς Ἀγίας Σοφίας στή Λαγκάδα τῆς Ἐξω Μάνης, Λαωνικά Ἐπιδόματα ΣΤ' (1982) 81 (σχ. 1 - κάτοψη καί τομή), 88.

73. Γ. Μαστορόπουλος, Οἱ μονόκλιτοι Σταυροειδεῖς Ἐγγεγραμμένοι Ναοί τῆς Νάξου, 17ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Πρόγραμμα καί Περιλήψεις Εισηγήσεων καί Ἀνακοινώσεων Ἀθῆναι 1997, σ. 44. Ἐπίσης, Γ. Δημητροκάλλης, Βυζαντινὴ Ναοδομία στήν Νάξο, Ἀθῆναι 2000, σ. 39 (εἰκ. 101-103).

74. Γ. Μαστορόπουλος, δ.π., Γ. Δημητροκάλλης, δ.π., σ. 30, 35, 36 (εἰκ. 86-88).

75. Ἀ. Ὁρλάνδος, Οἱ Μεταβυζαντινοὶ Ναοί τῆς Πάρου, ABME 9 (1961) 157, εἰκ. 78.

76. Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Αἰτωλοακαρνανίας, ΑΔ 16 (1990) Χρονικά, σ. 197, Π. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Μνημεῖα Αἰτωλίας - Ἀκαρνανίας, ΑΔ 24 (1969) Χρονικά, σ. 243-245 καί εἰδικῶς σ. 244 (σχ. 1).

77. Γ. Ἀ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καί ΙΔ' αἰῶνος, ΕΕΒΣ 9 (1932) 399 (εἰκ. 16).

78. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τῆς Ὀθρουος Μονὴ τῆς Ἀντινίτσης, ΕΕΒΣ Ζ' (1930) 369 (εἰκ. 1), 370 (εἰκ. 2), 371, 373.

ναῦδριο μέ συνεπτυγμένο, σταυροειδῆ, τρουλαῖο νάρθηκα καί θολοσκεπὴ ἐξωνάρθηκα στὰ δυτικά⁷⁹, τὸν Ἅγιο Μηνᾶ στὴ Χίο στὴν ἀρχικὴ του μορφὴ (τέλος 16ου αἰώνα)⁸⁰ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Πυργί Χίου⁸¹, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Σάμου (1756 - σταυρ. ἐγγεγρ. σύνθετος τετρακίονιος μέ χορούς καί δικιόνια λιτή, στὴν ὁποία τὸ ἀνατολικὸ τμήμα καλύπτεται μέ ἐγκάρσιο ἡμικύλινδρο, διακοπτόμενο ἀπὸ τροῦλο στὸ κέντρο)⁸², τὴν Παναγία Φορβιώτισσα Κύπρου (ναὸς τῆς Ἀσίνου - παλαιὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τῶν Φορβίων - μονόκλιτος ναὸς τοῦ 1105 μέ τρουλαῖο νάρθηκα μετὰ χορῶν τοῦ 1332. Ὁ τροῦλος τοῦ νάρθηκα εἶναι τυφλός)⁸³, ὁκτώ ναοὺς στὴν Κρήτη: τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν Ἀντάνασο Ἀμαρίου⁸⁴, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸ Φωτί Ἀμαρίου⁸⁵, τὸν Ἅγιο Σαλβαδῶρο στὴν Καλοῖδενα κοντὰ στὸ Ἄνω Μέρος Ἀμαρίου⁸⁶, τὴν Παναγία στίς Γκογκάλες Μονοφατίου⁸⁷, ἓνα ἀνώνυμο ναὸ στὸ Ρωτάσι Μονοφατίου⁸⁸, τὸν Ἅγιο Ἀντώνιο κοντὰ στὰ Ἀγγελιανὰ Μυλοποτάμου⁸⁹, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸ Καρδαλιανὸ Πεδιάδας Κρήτης⁹⁰ καί τὸν Ἅγιο Παῦλο κοντὰ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Πυργιώτισσας (ξανακτίστηκε τὸ 1304) μέ δεῦτερο νάρθηκα, νεώτερο⁹¹, 3 ναοὺς στὴν Κρήτη τῶν ὁποίων ὁ τρουλαῖος νάρθηκας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σύνολο πιο πολὺπλοκο, πού παίρνει τὸ σχῆμα ἐνὸς πραγματικοῦ ναοῦ: τὸν Ἅγιο Σαλβαδῶρο στὰ Τεμένια Σελίνου⁹², τὴν Ἀγία Εἰρήνη στὴν Ἀξὸ Μυλοποτάμου⁹³ καί τὴν Παναγία στίς Κάτω Ἀρχάνες Τεμένους⁹⁴, 2 τρίκλιτους ναοὺς τῆς Κρήτης,

79. Ἀ. Πασαλῆ, Ὁ Ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴ Δολίχη Ἐλασσόνας, 10ο Συμπόσιο ΧΑΕ (1990), σ. 73-74, Α. Pasali, The Church of the Metamorphosis at Dolichi in Thessaly, JÖB 47 (1997) 245-256, pls. 1-20.

80. Χ. Μπούρας, Τό Καθολικὸ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὴ Χίο, Ἐκκλησίες 2, σ. 243, 244, 245 (εἰκ. 6), 246 (εἰκ. 7, 8).

81. Χ. Μπούρας, δ.π., σ. 246 (εἰκ. 7 - Κάτοψη καί Τομή).

82. Κ. Παπαϊωάννου, δ.π., σ. 206 (σχ. 61), 207 (σχ. 62).

83. Γ. Σωτηρίου, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 40-41, εἰκ. 30, 31, πίν. 78-84.

84. G. Gerola, Βενετικά Μνημεῖα τῆς Κρήτης (Ἐκκλησίες), μτφρ. Στ. Σπανάκης, Κρήτη 1993, σ. 232 σημ. 450.

85. G. Gerola, δ.π., σ. 232 σημ. 450 καί εἰκ. 253.

86. G. Gerola, δ.π., σ. 232 σημ. 450 καί εἰκ. 255.

87. G. Gerola, δ.π., σ. 450 καί εἰκ. 256.

88. G. Gerola, δ.π., σ. 232 σημ. 450.

89. G. Gerola, δ.π., σ. 232, 240 σημ. 450 καί εἰκ. 257, 258.

90. Ὁ νάρθηκας εἶναι πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ναὸ καί νομίζει κανεὶς ὅτι ὁ ναὸς εἶναι τὸ ἱερό καί ὁ νάρθηκας ὁ πραγματικὸς ναὸς, βλ. G. Gerola, δ.π., σ. 230-232 σημ. 445, σ. 232, 240 (σημ. 450) καί εἰκ. 259.

91. G. Gerola, δ.π., σ. 240 σημ. 450 καί εἰκ. 260, 262.

92. G. Gerola, δ.π., σ. 240 σημ. 451 καί εἰκ. 261, 263.

93. G. Gerola, δ.π., σ. 240 σημ. 451 καί εἰκ. 264.

94. G. Gerola, δ.π., σ. 242 σημ. 451 καί εἰκ. 265.

ὅπου ὁ νάρθηξ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία διαμερίσματα, ἀνάλογα μέ τά κλίτη, χαμηλότερα ὅμως ἀπὸ αὐτά, ἀπὸ τά ὁποῖα τό κεντρικό στεγάζεται μέ τροῦλο: τόν Ἅγιο Γεώργιο Καμαριώτη Μυλοποτάμου⁹⁵ καί τόν Ἅγιο Θωμᾶ στό ὁμώνυμο χωριό τοῦ Μονοφατσίου⁹⁶, τό καθολικό τῆς Μονῆς Φλαμουρίου στό Πήλιο (1598 - διώροφος νάρθηκας, τό βόρειο παρεκκλήσιο τοῦ νάρθηκα ἔχει δεκάπλευρο τροῦλο)⁹⁷, τόν Ἅγιο Νικόλαο στό Περιβόλι Γρεβενῶν (1803)⁹⁸, τόν Ἅγιο Γεώργιο στό Ἑπταχῶρι Βοῖου - Γράμμου⁹⁹, τό καθολικό τῆς Μονῆς Shpërfytyrimit, Catishtë στή νότια Ἀλβανία (1627 - μονόκλιτος, σταυρεπίστεγος μέ πλάγιους χορούς, μέ συνεπτυγμένο σταυροειδῆ τρουλαῖο νάρθηκα)¹⁰⁰, τόν Ἅγιο Ἀθανάσιο Ρούμ - Παλαμᾶ (1811 - μέ τρουλαία, τετρακιόνια λιτή)¹⁰¹, τό καθολικό τῆς Μονῆς Ζωγράφου (18ου αἰώνα μέ τετρακιόνια, τρουλαία λιτή)¹⁰², τόν Ἅγιο Νικόλαο στό ḍiševski (μονόκλιτος καμαροσκεπής μέ μεταγενέστερο τρουλαῖο νάρθηκα)¹⁰³, δύο μνημεῖα στήν πρώην Γιουγκοσλαβία¹⁰⁴, τήν Ἁγία Παρασκευή στό Nesebar τῆς Βουλγαρίας (μονόκλιτος δρομικός μέ τριμερῆ τρουλαῖο νάρθηκα, τά ἀκραῖα τμήματα τοῦ ὁποῖου καλύπτονται μέ κατά μήκος τεταρτοκυλινδρικούς θόλους)¹⁰⁵.

Οἱ τρεῖς τροῦλοι τοῦ ναοῦ εἶναι ὅμοιοι. Διαφέρουν μόνον ὡς πρός τή διάμετρο καί τό ὕψος. Ὁ τροῦλος τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει διάμετρο 2,10 μ., τοῦ νάρθηκα 1,80 μ. καί τοῦ παρεκκλησίου 1,90 μ. Ὅπως συμβαίνει συνήθως κατά τήν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, χρησιμοποιοῦνται τροῦλοι πολυγωνικοί σέ κάτοψη μέ στενά, μορφῆς πολεμίστρας παράθυρα, ἀπλοί, μέ διακοσμητικά ἀβαθῆ ἀψιδώματα¹⁰⁶.

Τό στοιχεῖο τῆς τοποθετήσεως τῶν δαπέδων νάρθηκα καί κυρίως

95. G. Gerola, δ.π., σ. 242 (σημ. 461) καί εἰκ. 286.

96. G. Gerola, δ.π., σ. 242 (σημ. 461) καί εἰκ. 287, 288.

97. Κ. Κίζη, Ἡ Μονή Φλαμουρίου στό Πήλιο, Ἐκκλησίες 2, σ. 151-166.

98. Μ. Πολυβίου, Ὁ Ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Περιβόλι Γρεβενῶν, Ἐκκλησίες 1, σ. 83-92.

99. Μ. Πολυβίου, Ἡ Μονή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Ἑπταχῶρι (Μπουρμπουτσικό) Βοῖου - Γράμμου, Ἐκκλησίες 2, σ. 35-46, εἰδικῶς σ. 37, εἰκ. 4.

100. Ρ. Thomo, δ.π., σ. 101-103.

101. Γ. Καρατζόγλου, Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Ρούμ - Παλαμᾶ Καρδίτσης, Ἐκκλησίες 3, σ. 145-158.

102. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ Ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Νέα Ἑστία 875 (Χριστούγεννα 1963), πινάξ κατόψεων.

103. *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, Ochride 10-16 Septembre 1961, τ. III, Beograd 1964, σ. 393 καί πίν. 3, 4.

104. Deroko, *Monumental and Decorated Architecture in Medieval Serbia*, Βελιγράδι 1962, εἰκ. 267 καί 394.

105. Kr. Mijarev, *Die Mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia 1974, εἰκ. 237.

106. Γ. Σωτηρίου, Ἡ ἐν Σαλαμίνι Μονή τῆς Φανερωμένης, *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 118 καί σημ. 1, ὅπου ἀναφορές σέ ναούς τοῦ 17ου αἰώνα.

ναοῦ στό ἴδιο ἐπίπεδο ἔλκει τήν καταγωγή του ἀπό τόν παραδοσιακό ἄθωνικό τύπο¹⁰⁷.

Ἡ ἐνιαία δικλινής στέγη τοῦ ναοῦ πού δέν ἀφήνει νά φανεῖ τό ἐσωτερικό σταυρικό σχῆμα καί εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἐσωτερική διάταξη τῶν θόλων ἀποτελεῖ τόν πιό συνηθισμένο τρόπο καλύψεως στούς ναούς ἄθωνικοῦ τύπου. Τό τυπολογικό αὐτό χαρακτηριστικό ἀπαντᾷ καί στό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ¹⁰⁸. Ἐπίσης, σέ ἓνα ἀριθμό μεταβυζαντινῶν μνημείων στήν Ἀλβανία καί συγκεκριμένα στήν Ἀγία Μέρια Postepan¹⁰⁹, στήν Ἀγία Μέρια Leusë¹¹⁰, στό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀγίας Merise στήν Koshonice¹¹¹, στόν ναό τῆς Θεοτόκου στό Ζερβάτι¹¹², στό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀγίου Δημητρίου στό Κηπαρό¹¹³, στό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου στό Βολοτέρι¹¹⁴, στό καθολικό τῆς Μονῆς Παναγίας Πέρα (Πολίτσανης)¹¹⁵.

Τό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στή Νεραΐδα παρουσιάζει τό χαρακτηριστικό τοῦ παρεκκλησίου πού προσαρτᾶται κατὰ τή βορειοδυτική γωνία (δυτικό ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς). Τό φαινόμενο τῆς προσαρτήσεως ναυδρίων σέ ἄλλα μεγαλύτερα κτίσματα εἶναι σύνηθες στή μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική, ἰδιαίτέρως δέ στό Ἅγιον Ὅρος ὅπου παρεκκλήσια προσαρτῶνται σέ διάφορες πτέρυγες μονῶν, σκητῶν κ.ἄ., σέ ἐμφανῆ ἢ σέ ἀφανῆ σημεία, εἴτε σέ ὄροφο. Στό Βατοπέδι μόνον ὑπάρχουν δεκαεννέα παρεκκλήσια¹¹⁶. Παρεκκλήσια συναντοῦμε στήν ἴδια ἀκριβῶς θέση μέ τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο στά καθολικά τῶν ἁγιορείτικων Μονῶν Γρηγορίου, Παντοκράτορος, Δοχειαρίου¹¹⁷, ἀλλά καί στούς Ἀγίους Ἀποστόλους παρὰ τό Τσάγεζι Θεσσαλίας¹¹⁸ καί στό καθολικό τῆς

107. Π. Μυλωνᾶς, *Ἡ Ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Νέα Ἑστία* 875 (1963), πίναξ κατόψεων ἁγιορείτικων καθολικῶν, ὅπου φαίνεται ὅτι στά περισσότερα καθολικά ἡ στάθμη διαπέδου λιτῆς - κυρίως ναοῦ εἶναι ἐνιαία.

108. Ἀ. Πασαλῆ, *Τό Καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ*, δ.π., σ. 82 καί σημ. 42-43, τῆς ἴδιας, *Ἡ Ἀγία Παρασκευή στό Νεραϊδοχώρι Τρικάλων*, δ.π., σ. 196 καί σημ. 27-38 ὅπου ἀναφέρονται μνημεῖα μέ θολωτή κάλυψη καί ἐνιαία δόρυχτη στέγη ἀπό ἐπάνω.

109. P. Thomo, δ.π., σ. 86 (σχ. 19).

110. P. Thomo, δ.π., σ. 94 (εἰκ. 62), 95 (σχ. 25).

111. P. Thomo, δ.π., σ. 127 (εἰκ. 90-92), 128 (σχ. 39).

112. Γ. Γιακουμῆς, *Μνημεῖα Ὁρθόδοξίας στήν Ἀλβανία*, Ἀθήνα 1994, σ. 26-27.

113. Γ. Γιακουμῆς, δ.π., σ. 88, 89 (εἰκ. 91).

114. Γ. Γιακουμῆς, δ.π., σ. 94-95.

115. Γ. Γιακουμῆς - Κ. Γιακουμῆς, *Ὁρθόδοξα Μνημεῖα στή Β. Ἠπειρο*, Ἰωάννινα 1994, σ. 72 (εἰκ. 136).

116. Γ. Σμυρνάκης, *Τό Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1903, σ. 441, Χ. Χειλᾶς, *Τό Παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα στή Μονή Βατοπεδίου*, *Ἐκκλησίες* 3, σ. 65.

117. Π. Μυλωνᾶς, δ.π., πίναξ κατόψεων.

118. Γ. Ἀ. Σωτηρίου, *Βυζαντινά Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II' καί ΙΔ' αἰῶνος*, *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 363 εἰκ. 13.

Μονῆς Κορώνης¹¹⁹. Παρεκκλήσια γενικῶς θά βροῦμε στά περισσότερα ἁγιορείτικα καθολικά, ἀλλά καί σέ καθολικά ἄλλων μονῶν, προσαρτημένα στά ἄκρα τῆς βόρειας καί τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἔτσι ἔχουμε ἄλλοτε ἓνα παρεκκλήσιο στή νοτιοανατολική γωνία: Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος Μετεώρων¹²⁰, ἢ ἓνα παρεκκλήσιο στή νοτιοδυτική γωνία: Γαλατάκη¹²¹, Μεγάλῃς Παναγίας στή Σάμο¹²² καί Πέτρας στή Νότια Πίνδο¹²³, ἄλλοτε δύο παρεκκλήσια στή νότια πλευρά: Ξενοφώντος¹²⁴, ἢ δύο παρεκκλήσια στή βορειοδυτική καί νοτιοδυτική γωνία: Λαύρας, Βατοπεδίου, Ἰβήρων, Φιλοθέου, Ξηροποτάμου, Ἐσφιγμένου, Ἀγίου Παύλου¹²⁵, Ρεντίνης¹²⁶, ἄλλοτε τρία παρεκκλήσια στή βορειοανατολική, νοτιοανατολική καί βορειοδυτική γωνία: Διονυσίου, Κουτλουμουσίου¹²⁷, ἢ τρία παρεκκλήσια στή βορειοανατολική, νοτιοανατολική καί νοτιοδυτική γωνία: Ἀντινίτσας¹²⁸ καί ἄλλοτε τέσσαρα, ἀνά ἓνα στίς τέσσαρες γωνίες: Διονυσίου στόν Ὀλυμπο¹²⁹, Τσάγεζι¹³⁰ καί Ἀγάθωνος¹³¹ καί ἄλλοτε ἓνα στό μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς: Βροντιανῆς Σάμου¹³². Ἀλλ' ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Γ. Σωτηρίου, τά παρεκκλήσια στά ἁγιορείτικα καθολικά εἶναι μᾶλλον παραρτήματα τῆς λιτῆς (Βατοπέδι, Λαύρα), ἢ κυκλικά παραρτήματα τοῦ Ἱεροῦ (τυπικαριά - Διονυσίου, Κουτλουμουσίου)¹³³. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή τό ἐξεταζόμενο καθολικό βρίσκεται τυπολογικά πλησιέστερα στά καθολικά τῶν Μονῶν Κορώνης, Διονυσίου στόν Ὀλυμπο, Ἀντινίτσας, Γαλατάκη, Ἀγάθωνος, Μεταμορφώσεως Μετεώρων καί Πέτρας.

119. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱερά Μονή Κορώνης, *ΕΕΒΣ* 15 (1939) 406 (εἰκ. 1).

120. Γ. Ἀ. Σωτηρίου, Βυζαντινά Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II' καί ID' αἰῶνος, *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 395 (εἰκ. 13).

121. Γ. Ἀ. Σωτηρίου, Βυζαντινά Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II' καί ID' αἰῶνος, *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 361 (εἰκ. 11).

122. Κ. Παπαϊωάννου, *δ.π.*, σ. 198 (σχ. 58).

123. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ Μονή Πέτρας στήν Νότια Πίνδο, *Ἐκκλησίαις* 2, σ. 123 (εἰκ. 6).

124. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ Ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἀγίου Ὁρους, *Νέα Ἑστία* 875 (1963), πῖναξ κατόψεων.

125. Π. Μυλωνᾶς, *δ.π.*

126. Ἀ. Ὁρλάνδος - Μ. Θεοχάρη, Αἱ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱεραὶ Μοναὶ Βράχας καί Ρεντίνης, *ΑΕ* 1958 (Χρονικά), ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 1-11.

127. Π. Μυλωνᾶς, *δ.π.*

128. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τῆς Ὀθρυος Μονή Ἀντινίτσης, *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 370 (εἰκ. 2).

129. Χ. Σιαξάμπανη-Στεφάνου, Τό Καθολικό τῆς Μονῆς Διονυσίου στόν Ὀλυμπο, *Ἐκκλησίαις* 3, σ. 119 (εἰκ. 16).

130. Γ. Ἀ. Σωτηρίου, *δ.π.*, σ. 357 (εἰκ. 17).

131. Γ. Ἀ. Σωτηρίου, *δ.π.*, σ. 361 (εἰκ. 10), Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 17 (1961/62) Χρονικά, σ. 166-167 (σχ. 4) καί πίν. 180β, *ΑΔ* 20 (1965) 308-310, πίν. 364.

132. Κ. Παπαϊωάννου, *δ.π.*, σ. 96 (σχ. 23).

133. Γ. Ἀ. Σωτηρίου, *δ.π.*, σ. 360.

Τυπολογία παρεκκλησίου: Τό παρεκκλήσιο θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι βρίσκεται πολύ κοντά στόν τύπο τοῦ μονόκλιτου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μέ τρούλο, στόν ὁποῖο τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα μετατρέπονται σέ ἀβαθῆ ἀψιδώματα (εἰκ. 11). Εἰδικῶς ἐδῶ, ἴσως λόγω τῶν ἐξαιρετικῶς μικρῶν διαστάσεων τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων (30x50 ἐκ. τὰ δυτικά), ἡ κάλυψη τῶν τελευταίων δέν διαφοροποιεῖται, δέν γίνεται δηλαδή χαμηλότερα ἀπό τίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ μέ ἐγκαρσίως βαίνουσες καμάρες ὅπως γίνεται συνήθως, ἀλλά εἶναι συνέχεια τῆς καλύψεως τῆς ἀνατολικῆς καί δυτικῆς κεραίας. Πλέον αὐτοῦ ἡ ἀνατολική καί ἡ δυτική κεραία στά πρός τόν τρούλο μέτωπά τους στηρίζονται σέ πλατεῖα ἐγκάρσια τόξα (σφενδόνια). Τά σφενδόνια ἔχουν τοποθετηθεῖ στά σημεῖα ὅπου ἡ κατά μήκος καμάρα δέχεται τό βάρος τοῦ τρούλου. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι ὁ ναός εἶναι μονόκλιτος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μέ τρούλο καί σφενδόνια¹³⁴. Ἐδῶ οἱ ἐγκάρσιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ μόλις διαφαίνονται, καθῶς ἐκφυλίζονται σέ ἐσωρράχια τόξων μέ πλάτος 30-35 ἐκ. Τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα παρουσιάζονται σέ ὑποτυπώδη μορφή σέ κάτοψη, ὡς μυχοί κατά τίς τέσσαρες γωνίες. Ἐξωτερικῶς λοιπόν τό παρεκκλήσιο ἔχει τή μορφή τοῦ μονόκλιτου ναυδρίου μέ τρούλο, διότι ἡ ἐσωτερική διάταξη τῶν θόλων δέν ἐπισημαίνεται ἐξωτερικῶς μέ ἀνάλογη διαμόρφωση τῶν στεγῶν. Ὁ τύπος, πού ἀπαντᾷ σέ μικρά κτίσματα καί ἔχει ἄμεση σχέση μέ τό βυζαντινό παρελθόν, ἴσως δημιουργήθηκε ἀπό τήν ἀνάγκη μειώσεως τῆς διαμέτρου τοῦ τρούλου. Ἐπιπλέον ἔχει τό πλεονέκτημα ὅτι μέ τίς πολλαπλές ἐπιφάνειες πού δημιουργοῦνται, προσφέρει περισσότερο χώρο γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου.

Γενικές τυπολογικές παρατηρήσεις: Ἡ ἐμμονή στή διατήρηση ὁρισμένων βασικῶν παραδοσιακῶν προτύπων μέ μικρή ἢ μεγαλύτερη διαφοροποίηση αὐτή τήν ὀψιμη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι κάτι φυσικό γιά ἓνα καθολικό μονῆς. Ἡ ἐπιβίωση βυζαντινῶν προτύπων περιλαμβάνει:

- Τήν ἐφαρμογή τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ἁθωνικοῦ τύπου ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ κανόνα γιά τίς ὀρεινές περιοχές τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας.
- Τήν χρησιμοποίηση σύνθετης θολοδομίας.

134. Πρβλ. μέ τό καθολικό τῆς Μονῆς Γενεσίου Πετρίλλου (σταυρεπίστεγος μέ σφενδόνια καί χαμηλωμένη ἐγκάρσια καμάρα μεταξύ ἐπάλληλων τόξων, τέλη 18ου - ἀρχές 19ου αἰῶνα), Γ. Καρτζόγλου, Ναοί μέ σταυρεπίστεγη ἢ παραπλήσια κάλυψη στά Θεσσαλικά Ἀγρᾶφα, Ἐκκλησίες 5, σ. 98 (εἰκ. 9), 99, 100 ὅπου δίδονται καί ἄλλα σχετικά παραδείγματα.

- Τὴν ὁμοιογενὴ κάλυψη γωνιαίων διαμερισμάτων.
- Τὴν διατήρηση ἐνιαίας στάθμης δαπέδων νάρθηκα - κυρίως ναοῦ - Ἱεροῦ Βήματος.

Κάποιες οἰκονομικὲς συνθήκες ὅμως καὶ ὀρισμένοι τοπικοὶ παράγοντες ἀποτελέσαν τὴν αἰτία δημιουργίας παραλλαγῶν, ἀλλοιώσεων καὶ ἀπλοποιήσεων πού συνοψίζονται:

- Στὴ σύμπτυξη τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου σέ ἐνδιάμεσο τύπο δικιόνιου καὶ ἀπλοῦ τετράστουλου.
- Στὴν ἐπιμήκυνση τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων, μέ συνέπεια τὴν ἐπιμήκυνση τῶν ἀναλογιῶν τοῦ ναοῦ.
- Στὴ σύμπτυξη τῆς εὐρύχωρης κιονοστήρικτης λιτῆς τῶν ἀθωνικῶν προτύπων σέ στενὸ νάρθηκα μέ ἀσυνήθιστο τρόπο καλύψεως.
- Στὴν ἀπόκρυψη τῆς ἀνωδομῆς κάτω ἀπὸ ἐνιαία στέγη ἀπὸ τὴν ὁποία προεξέχουν μόνον οἱ τροῦλοι.
- Στὴν ἀσάφεια στὴ διαφοροποίηση τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων ἢ ὁποία ἐπιτείνεται μέ τὴν ἐγγραφή τῶν κογχῶν τῶν παραβημάτων στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀλλὰ καὶ μέ τὴ στέγαση τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων μέ ἐγκάρσιους ἡμικυλίνδρους ἀντὶ κατὰ μῆκος ἡμικυλίνδρους ἢ σταυροθόλια.
- Στὴ χρησιμοποίηση χονδρολαξευμένου οἰκοδομικοῦ ὕλικου.
- Στὴν ἐλαχιστοποίηση ἕως παντελῆ ἔλλειψη τοῦ φωτισμοῦ ἐξ αἰτίας τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ καὶ τῶν μικρῶν διαστάσεων παραθύρων, σέ ἀντίθεση μέ τὸν προσεγμένο φωτισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῶν βυζαντινῶν ναῶν, πού πετυχαίνεται μέ ἰδιαίτερη μελέτη τῆς τοποθετήσεως τῶν ἀνοιγμάτων.
- Στὴν ἐφαρμογὴ βαρέων ἀναλογιῶν τοῦ ναοῦ, χαρακτηριστικῶν τῆς ναοδομίας τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα, σέ ἓνα ναοδομικὸ τύπο πού χαρακτηρίζετο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους γιὰ τὴν κομψότητα καὶ τὴν πλαστικότητά του. Ἡ ἐφαρμοζόμενη ἐνιαία κάλυψη πού ἀποκρύπτει τὸ σταυροειδὲς σχῆμα καὶ τὴν κάλυψη γωνιαίων διαμερισμάτων καὶ λοφίων ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ διάσπαση σέ πολλὰ διαδοχικὰ ἐπίπεδα τῶν βυζαντινῶν χρόνων.
- Στὴ χρησιμοποίηση ὀξυκόρυφων τόξων καὶ θόλων πολλαπλῆς καμπυλότητος, σέ ἀντίθεση μέ τὰ ἡμικυκλικά τόξα καὶ τοὺς ἡμικυλίνδρους πού ἀποτελοῦν τὸν κανόνα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ.

Μορφολογία

Μελετώντας τὸ κτίσμα παρατηροῦμε ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πλούσια ἐσωτερικὴ διάρθρωση καὶ τὴν ἐξωτερικὴ λιτότητα. Ἡ μορφολογικὴ

διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου εἶναι ἐπιτυχημένο ἀποτέλεσμα τῆς τυπολογίας σέ συνδυασμό μέ τήν ποιότητα τῶν μορφολογικῶν στοιχείων πού συνθέτουν τόν τετρακίονιο ἄθωνικό ναό, τίς κόγχες, τά τόξα, τοὺς θόλους, τά φουρνικά. Οἱ ἀναλογίες στό ἐσωτερικό, μάλιστα δέ στόν νάρθηκα καί τό παρεκκλήσιο εἶναι ὑψηλές. Οἱ κίονες καί τά κιονόκρανα εἶναι ἀπλές μορφές ἀπό πέτρα. Στεροῦνται διακοσμητικῶν στοιχείων καί λειτουργοῦν μόνον ὡς στηρίγματα τῆς ἀνωδομῆς.

Μορφολογική ποικιλία παρατηρεῖται στοὺς κοσμηῆτες πού περιτρέχουν τοὺς τοίχους, προσδίδοντας διακοσμητική διάθεση καί γραφικότητα καί ταυτοχρόνως διατηρώντας τόν κατασκευαστικό καί στατικό τους ρόλο. Τήν γένεση τῶν θόλων τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ Ἱεροῦ Βήματος περιτρέχει κατὰ μῆκος ὄλων τῶν τοίχων πλὴν τῶν χορῶν, καθὼς καί τή γένεση τοῦ φουρνικοῦ τῆς δυτικῆς κεραίας κοσμήτης λοξότητος, τή βάση τῶν τυμπάνων τῶν τρούλων νάρθηκα καί παρεκκλησίου κοίλης διατομῆς, τή βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ κεντρικοῦ τρούλου κοσμήτης ἀπὸ ἀπλή πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία¹³⁵ καί τά ἀνώφλια τῶν παραθύρων τῶν χορῶν κοσμηῆτες τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς. Οἱ λίθινοι κοσμηῆτες εἶναι καλυμμένοι ἀπὸ ἐπίχρισμα.

Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ θά τονίσουμε τή μορφή τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων πού εἶναι ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφοι σέ κάθετη τομή (πολλαπλή καμπυλότητα) (εἰκ. 12). Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά τόξα¹³⁶. Τό ὀξυκόρυφο τόξο εἶναι μορφή πού ἐμφανίστηκε στοὺς ναοὺς περὶ τὸν 13ο αἰῶνα ὑπὸ τήν

135. Κοσμητὴ ἀπὸ πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία στο ἐσωτερικό θά συναντήσουμε στό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀγίας Ἀναλήψεως στά Καλύβια Ἀναλήψεως Ἐλασσόνας (17ου αἰώνα - διπλὴ σειρὰ στὴν βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου), στόν ναό τῆς Θεοτόκου στό Κάστρο τοῦ Ἄργους (δὲν ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ μνημείου - στόν βόρειο τοῖχο) καί στὴν Ἐπισκοπὴ Μάστρου (στὴν βάση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ), βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ναοὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Δομενίκου καί Ἐλασσόνας. Συμβολὴ στὴ Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, ΕΕΕΠΣ τοῦ ΑΠΘ, παράρτημα ἀρ. 30 τοῦ ΙΓ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 660 καί σημ. 8-11. Κοσμηῆτες ἀπὸ πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία θά συναντήσουμε ἀκόμη στό Vasputakan τῆς ἀνατολικῆς Τουρκίας στόν ναό τοῦ Ἀγίου Θωμᾶ στό Ganjak (11ου αἰώνα - ὁ τρούλος μέ τὸν κοσμητὴ ἀπὸ ὀδοντωτή ταινία πιθανόν εἶναι ἀνακατασκευὴ τοῦ 16ου αἰώνα), στόν ναό τοῦ Surb Hats τοῦ Hujan (περὶ τὸ 1.000 - ἐπ'ἀλλήλους, ὀρίζοντες ὀδοντωτές ταινίες πλίνθων σχηματίζουν τὰ λοφία τοῦ τρούλου), J.-M. Thiery, Monastères Arméniens du Vasputakan VII, *Revue des Études Arméniennes* 10 (1973-74), πίν. XXI / εἰκ. 35, Γ. Δημητροκάλλης, Ἀρμενικὴ Ναοδομία, Ἀθῆνα 1996, σ. 22 (εἰκ. 49), 23 ὅπου καὶ σχετ. βιβλιογραφία, ἀλλὰ καί σέ ἄλλους ναοὺς τῆς Ἀρμενίας, βλ. P. Cuneo, *Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo Secolo*, Roma 1988, σ. 545 καί σέ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καλαβρίας, C. Bojoni, *Calabria Normanna*, Roma 1974, εἰκ. 16-18 καί Γ. Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 23.

136. Ἀνάλογη χάραξη παρουσιάζουν τά τόξα στοὺς ναοὺς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στό Συκάμνο Ἀττικῆς, βλ. Εὐάγγ. Καμπούρη, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στό Συκάμνο Ἀττικῆς, *Ἐκκλησιές* 2, σ. 233 (εἰκ. 4, 5), 234 (εἰκ. 6, 7), 235 καί Κοιμήσεως Θεοτόκου στόν Ὠρωπό, βλ. Ἰ. Ν. Κουμανούδη, Συμπληρωματικὴ Ἔρευνα ἐπὶ τῶν Χριστιανικῶν Μνημείων τοῦ Ὠρωποῦ, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969) 76, 79 (σχ. 9, 10).

ἐπίδραση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Φραγκοκρατίας. Ἐμφανίζονται ὁμῶς καί ἐπὶ Ἀββασιδῶν μέ περσική τὴν καταγωγή καί διαδίδονται γενικῶς στὴν ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα¹³⁷. Ἡ χρῆση τῶν ὀξυκόρυφων τόξων στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο πιθανόν ὀφείλεται σέ ἐπιδράσεις ἀπὸ τουρκικὰ τεμένη, παρὰ σέ ἐπιδράσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Φραγκοκρατίας (Κρήτη, Δωδεκάνησα)¹³⁸.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ κυρίως ναοῦ (μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν κιόνων, τῶν κιονοκράνων καὶ τῶν ἐλκυστήρων), τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ παρεκκλησίου καλύπτονται ἀπὸ τοιχογραφικὸ διάκοσμο. Ἡ ὑγρασία, λόγῳ κακοῦ ἀερισμοῦ, καὶ ἡ αἰθάλη, ἔχουν ἀμαυρώσει μεγάλο μέρος τῶν τοιχογραφιῶν, οἱ ὁποῖες χρῆζουν ἄμεσου καθαρισμοῦ.

Ἐνῷ ἡ διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου φανερώνει ἰδιαίτερες ἀξιώσεις μορφολογικῶν ἀναζητήσεων, ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση δέν ἀνταποκρίνεται στὴ διάταξη καὶ στίς ἀναλογίες τοῦ ἐσωτερικοῦ. Τό κτίριο εἶναι βαρὺ, χωρὶς ἰδιαίτερες μορφολογικὲς ἐξάρσεις καὶ διάκοσμο. Οἱ ὄψεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ λιτότητα ἢ ὁποῖα ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι στόχος τῶν κατασκευαστῶν ἦταν μία ἀπλὴ κατασκευὴ μέ συντηρητικὸ χαρακτήρα καὶ μέτρια αἰσθητικὴ ἀπόδοση (εἰκ. 13, 14, 15). Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση δέν συνδέεται ὀργανικά μέ τό ἐσωτερικόν, δεδομένου ὅτι δέν χαρακτηρίζεται ἀπὸ σαφήνεια στὴ διάρθρωση τῶν ὀγκων. Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ εἶναι ἐνιαία δίρριχτη καὶ δέν ἀκολουθεῖ τὴ διάταξη τοῦ ἐσωτερικοῦ. Καλύπτει τίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα. Ἀναδύονται ἀπὸ αὐτὴν μόνον οἱ τρεῖς τρούλοι. Ἐτσι ἡ ὁμαλὴ κλιμάκωση τῶν ὀγκων, χαρακτηριστικὸ τῶν βυζαντινῶν ναῶν καὶ τῶν ναῶν ἀθωνικοῦ τύπου, ἐδῶ ἀπουσιάζει καὶ ἡ αἴσθηση τῆς βαρεῖας κατασκευῆς ἐπιτείνεται¹³⁹.

Ἡ ἔδραση τῶν τρούλων ἀντιμετωπίζεται αὐτὴ τὴν ὀψιμη ἐποχὴ χωρὶς τὴ μεσολάβηση τοῦ κυβόσχημου βάθρου, μορφολογικοῦ στοιχείου πού ἦταν συνηθισμένο στοὺς τρουλαίους ναοὺς παλαιότερων ἐποχῶν. Ἡ στέγη ἔχει ἀέτωμα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ ἀπότμηση στὴ δυτικὴ. Ἡ

137. G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, X. Μπούρας, Τό Καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Μαλεσίνας στὴν Λοκρίδα, *Ἐκκλησίες* 4, σ. 137, ὁ ἴδιος, *Ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, τόμ. 2ος, *Ἀρχιτεκτονικὴ στό Βυζάντιο*, τό Ἰσλάμ καὶ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν Μεσαίωνα, Ἀθήνα 1994, σ. 448-455.

138. Κ. Φατούρου, *Πατριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων*, Ἀθήνα 1962, σ. 27 καὶ πίν. 5, 6.

139. Πρόκειται γιὰ τὴν χαρακτηριστικὴ μορφή στέγης τῶν ναῶν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μάλιστα τῆς τελευταίας περιόδου. Πρβλ. μέ τὸν ναὸ τοῦ Σωτήρος στὴν Βράχα Εὐρυτανίας (1745), Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος – Μ. Θεοχάρη, Αἱ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱεραὶ Μοναὶ Βράχας καὶ Ρεντίνας, *ΑΕ* (1958) Χρον., σ. 1-12, Γ. Ντέλλας, Τό Μοναστήρι τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρα στὴ Βράχα Εὐρυτανίας, *Ἐκκλησίες* 4, σ. 99-112.

ἀπόληξη πού δημιουργεῖται στήν περιοχή τῆς ἀποτμήσεως εἶναι συνέχεια τῆς ἐπιφάνειας τῆς στέγης πού καμπυλώνεται καλύπτοντας τό φουρνικό τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Οἱ θόλοι πού διακρίνονται κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὡς ἑξάρματα στίς στέγες συναντῶνται σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας, στή Θεσσαλία, τή Μακεδονία, τό Ἅγιον Ὄρος καί ἀποτελοῦν ἕνα σημαντικό μορφολογικό στοιχεῖο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Τουρκοκρατίας, ὑπό τήν ἐπιρροή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ὀθωμανικῶν τζαμιῶν¹⁴⁰. Τό ἑξάρμα τῆς στέγης πού καλύπτει τόν χωρίς τύμπανο τυφλό θόλο βρίσκεται ἀνάμεσα στούς ἐμφανεῖς τρούλους, τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου καί τοῦ νάρθηκα, σέ ἐπαφή μέ τά τύμπανά τους. Τό μορφολογικό αὐτό στοιχεῖο (ἑξάρμα στέγης μεταξύ δύο τρούλων) πού προσδίδει γραφικότητα στό μνημεῖο θά τό συναντήσουμε καί στό καθολικό τῆς Μονῆς Εὐαγγελίστριας Σκιάθου¹⁴¹.

Οἱ ἐπιφάνειες τῶν μακρῶν πλευρῶν παραμένουν ἀδιάθρωτες, στερούμενες πάσης μορφῆς διακόσμου. Ἡ συνέχειά τους διακόπτεται ἀπό τοὺς χορούς μέ τίς ἀνεξάρτητες χαμηλότερες καλύψεις. Ἡ μορφολογική ἑξάρση περιορίζεται στά πιο ἐνδιαφέροντα σημεῖα, στά τύμπανα τῶν πεντάπλευρων κογχῶν τῶν χορῶν καί τοῦ Ἱεροῦ¹⁴² πού ποικίλλουν τίς ὀψεις μέ τοὺς προεξέχοντες ὄγκους καί τή διαφοροποιημένη στέγασή τους χαμηλότερα¹⁴³. Οἱ κόγχες δέν ὑψώνονται μέχρι τή στέγη. Περιβάλλονται ἀπό πέντε, περίπου ἴσες πλευρές καί εἶναι τά πιό ἐπιμελημένα τμήματα τοῦ ναοῦ. Κάθε πλευρά διαρθρώνεται μέ μία ἐλαφρά ἐσοχή διὰ τῆς ὁποίας σχηματίζεται τυφλό ἀψίδωμα¹⁴⁴. Τά ἀψιδώματα καταλαμβάνουν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕψους τῶν κογχῶν. Στό κάτω μέρος τῆς κόγχης

140. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *L'Hellénisme Contemporaine*, 1953, σ. 214, σημ. 22.

141. Ἀ. Ἀλεξίου, Σκιάθος. Ἡ Ἀρχιτεκτονική τῶν Μεταβυζαντινῶν Μνημείων, Θεσσαλονίκη 1991, σχ. σ. 160, 161, 166. Ἡ Τυπολογία τῆς Εὐαγγελίστριας δέν εἶναι ἀνάλογη τῆς τυπολογίας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἢ μὴ μόνον ὡς πρὸς τὴν κάλυψη.

142. Ὁ τονισμός τῶν χορῶν εἶναι συνηθισμένος στήν μεταβυζαντινὴ ναοδομία, πρβλ. Μ. Πολυβίου, Ἡ Μονὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στό Ἐπταχῶρι, *Ἐκκλησίες* 2, σ. 35 (εἰκ. 1), 40 (εἰκ. 9), Γ. Καρατζόγλου, Ἡ Μονὴ Ἀγίας Τριάδας Δρακότηρας (Σκλάταινας), *Ἐκκλησίες* 2, σ. 141 (εἰκ. 4).

143. Χαρακτηριστικὸ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

144. Τά ἀψιδώματα εἶναι μορφολογικά στοιχεῖα πού κατὰγονται ἀπὸ τίς πλίνθινες κατασκευές τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς πού ἐπιχωριάζουν στήν Κωνσταντινούπολη (Μονές Παναχράντου, Σωτήρος, Χώρας, Παμμακαρίστου, Φετιχί Τζαμί κ.λπ.) καθὼς καί σέ ναοὺς ἐπαρχιῶν πού ἐπηρεάζονται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα (Μυστρά, Λεονταρίου, Θεσσαλονίκης, Ἄρτας, Κεντρικῆς Ἑλλάδας, Ἀγίου Ὁρους, Βουλγαρίας, Ρουμανίας). Τά ἄμεσα πρότυπά τους ὅμως εἶναι τὰ καθολικά τῶν Μονῶν Ἀντινίτσης, Ἀγάθωνος, Βράχας Εὐρυτανίας, Γαλατάκη, πού βρίσκονται κοντὰ τὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο, ἀλλὰ καί μνημεῖα τοῦ εὐρύτερου χώρου, ὅπως τὰ καθολικά τῶν Μονῶν Κορώνης, Δουσίκου, Μεγάλου Μετεώρου, Πέτρας.

τοῦ Ἱεροῦ ὑποτυπώδης κρηπίδα ἀκολουθεῖ τό περίγραμμά της καί μέ τήν κλίση τοῦ ἐδάφους στή βόρεια πλευρά ἐξαφανίζεται.

Στή στέγη τοῦ ναοῦ δεσπόζουν οἱ τρεῖς τροῦλοι πού τονίζουν τήν κα-
τακόρυφη διάσταση. Οἱ τροῦλοι τοῦ νάρθηκα καί τοῦ παρεκκλησίου εἶναι
μικρότερης διαμέτρου καί χαμηλότεροι. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό
μέγεθος καί τό ὕψος τους ἀντιστοιχεῖ στή σημασία τῶν χώρων πού καλύ-
πτουν. Ὡς πρός τή διάθρωση τῶν ὄψεων ἀντιγράφουν τόν κεντρικό
τροῦλο. Ὅλοι οἱ τροῦλοι διαμορφώνονται ἐσωτερικῶς κυλινδρικοί καί
ἐξωτερικῶς ὀκταεδρικοί. Τά ὑψίσκορμα τύμπανα ἀναδύονται ἀπό τήν
ἐνιαία στέγη μέ ἀδεξιότητα. Ἡ ἔδρασή τους εἶναι ἀδιάθρωτη λόγω τῆς
ὀψιμης ἐποχῆς. Παραλείπεται τό κυβόσχημο βάθρο πού ὑπάρχει σέ πα-
λαιότερους ναούς¹⁴⁵. Ὅλοι οἱ τροῦλοι ἔχουν κωνική ἐπικάλυψη μικροῦ
ὕψους ἡ ὁποία ἐπικάθεται στό τύμπανο μέ παρεμβολή ὀριζόντιου γείσου.
Στίς κορυφές τῶν στεγῶν τῶν τρούλων πακτώνονται μεταλλικοί σταυροί.

Τά τύμπανα τῶν τρούλων ἔχουν κάθε πλευρά τους διαθρωμένη μέ
ἀβαθές, διπλό, βαθμιδωτό, τοξωτό ἀψίδωμα πού ἀρχίζει ἀπό τή βάση καί
σχηματίζεται ἀπό τούς δομικούς πωρολίθους. Ἡ διαμόρφωση τῶν ἀψι-
δωμάτων θά πρέπει νά ἔγινε μέ λάξευση τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου μετά
τήν ἀποπεράτωση τοῦ κτισίματος. Τά ἀψιδώματα εἶναι διάτρητα ἀπό
μακρόστενα τοξωτά ἀνοίγματα - φωτιστικές θυρίδες. Παλαιότερα τά τύ-
μπανα τῶν τρούλων κοσμοῦσαν ἐφυσλωμένα πινάκια, τοποθετημένα σέ
μία σειρά κάτω ἀπό τό γεῖσο, τρία σέ κάθε πλευρά τοῦ τυμπάνου. Ἐπί-
σης ὑπῆρχαν τρία πινάκια σέ μία σειρά κάτω ἀπό τό τριγωνικό ἀέτωμα
τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Στοιχεῖα μορφολογικῆς διαπλάσεως ἀποτελοῦν τά γεῖσα, στά ὁποῖα
δόθηκε ἀπό τό οἰκοδομικό συνεργεῖο ἰδιαίτερη προσοχή. Εἶναι ὄλα εὐθύ-
γραμμα. Τά γεῖσα τῶν τρούλων εἶναι ὀριζόντια ἀπό ὀδοντωτή ταινία σέ
διπλή σειρά μέ προέχουσα κλιμακωτή διάταξη¹⁴⁶.

Χαρακτηριστικό μορφολογικό γνώρισμα τῶν ναῶν τῆς ὀψιμης Τουρ-
κοκρατίας εἶναι τό τοξωτό, σέ ὑποχώρηση, ἀνῶφλι τῆς θύρας πού ὀδηγεῖ
ἀπό τόν νάρθηκα στόν κυρίως ναό, μέ τήν κοιλόκυρτη καμπύλη πού μαρ-
τυρεῖ τουρκικές ἐπιδράσεις καί τήν τοξωτή κόγχη ψηλότερα. Τέλος, τό
λίθινο θύρωμα τῆς νότιας θύρας (διακονικοῦ) μέ τήν ἡμικυκλική διατομή,
ἀξίζει νά σημειωθεῖ. Σήμερα ἡ μορφολογία τῆς δυτικῆς ὀψεως εἶναι
ἀλλοιωμένη μέ τήν προσθήκη τοῦ μονόρριχτου προστώου πού στηρίζεται

145. Πρβλ. Μεγάλο Μετέωρο, Μονή Κουτλουμουσίου, Μονή Ἀντινίσσης.

146. Ἡ διαμόρφωση τῶν γείσων μέ πλίνθινες ὀδοντωτές ταινίες θυμίζει τούς βυζαντι-
νοὺς προδρόμους, βλ. G. Millet, *L'École Greque dans l'Architecture Byzantine*, Paris 1916, σ.
146-174, 184-189. Τά ἄμεσα πρότυπα ὅμως εἶναι τά καθολικά τῶν ἀγιορείτικων καί θεσ-
σαλικῶν μονῶν ἀλλά καί τῶν πλησιέστερων Ἀντινίσσης, Ἀγάθωνος καί Γαλατάκη.

σέ ξύλινους στύλους. Ἡ μορφή τοῦ προστώου αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἀπομίμηση τῆς κατασκευῆς χαγιατιοῦ πού ἦταν συνηθισμένη κατά τόν 18ο καί 19ο αἰώνα. Ἡ προσθήκη αὐτῇ ἐξυπηρετεῖ βεβαίως λειτουργικές ἀνάγκες καί προσδίδει κάποια πλαστικότητα στό κτίριο ἐλαφρύνοντας τόν ὄγκο του, μειώνει ὁμως τήν αὐθεντικότητα τοῦ μνημείου.

Στά ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ ναοῦ δέν ὑπάρχει ἀνάγλυφη διακόσμηση. Ἡ λιθοδομή εἶναι κτισμένη χωρίς μεγάλες ἀξιώσεις ὡς πρός τήν τελειότητα τῆς λαξεύσεως. Ἡ προσπάθεια δημιουργίας ἀτελοῦς πλινθοπερίκλειστου συστήματος στά τύμπανα τῶν τρούλων δέν ἀποτελεῖ προσπάθεια μορφολογικῆς ἀναζητήσεως τῶν δημιουργῶν, ἀλλά ἀποτέλεσμα ἀποτυχημένης ἐπεμβάσεως κατά τίς ἐργασίες ἐπισκευῆς.

Οἱ ἀναλογίες τοῦ κτιρίου δίνουν τήν ἐντύπωση τῆς βαρύτητας. Κάποιες μικροαποκλίσεις στή χάραξη τῆς κατόψεως καί τῆς θολοδομίας καί μία ἐλευθερία στήν τοποθέτηση τῶν φωτιστικῶν θυρίδων καί τῶν παραθύρων προσδίδουν στό μνημεῖο γραφικότητα. Ἡ ἔλλειψη σημαντικῶν μορφολογικῶν στοιχείων, ἡ ἀπλή καί ἀδρή διάρθρωση ὀγκων καί ἐπιφανειῶν χωρίς μεγάλες ἐξάρσεις, ἡ ἀπλότητα καί ἡ λιτότητα τῆς κατασκευῆς σέ ἀντίθεση μέ τήν πλούσια ἐσωτερική διάπλαση εἶναι χαρακτηριστικά πού καθιερώθηκαν στά τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὡς ἀποτέλεσμα τῶν πενιχρῶν οἰκονομικῶν μέσων τόσο τῆς ἐκκλησίας ὅσο καί τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, τῶν περιοριστικῶν μέσων πού ἐπέβαλαν οἱ κατακτητές καί τῆς ἀνάγκης γιά γρήγορη ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου.

Συνοψίζοντας τήν ἀνάλυση τῶν μορφῶν συμπεραίνουμε ὅτι ὁ ναός φέρει μορφολογικά στοιχεῖα δύο ἐποχῶν, τῆς πρώιμης μεταβυζαντινῆς καί τῆς ἐποχῆς τῆς ὕστερης Τουρκοκρατίας. Στοιχεῖα τῆς πρώιμης μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, τά ὁποῖα στήν οὐσία προέρχονται ἀπό τή βυζαντινή παράδοση εἶναι:

— Τά τυφλά ἀψιδώματα διπλῆς ἐσοχῆς¹⁴⁷.

— Τά γεῖσα τῶν τρούλων ἀπό πλίνθινες ὀδοντωτές ταινίες.

Στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς τῆς ὕστερης Τουρκοκρατίας (ἰσλαμικές ἐπιδράσεις) εἶναι:

— Τά ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα καί σέ ἀβαθῆ ὑποχώρηση μέτωπα ἡμικυλίνδρων.

— Οἱ ὀξυκόρυφες κόγχες.

— Τά χαμηλά τοξωτά ὑπέρθυρα εἰσόδων μέ πολλαπλή καμπυλότητα καί σέ μικρή ὑποχώρηση.

— Τά λίγα καί μικρά παράθυρα.

147. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τῆς Ὁθρυος Μονῆ Ἀντινίτσης, *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 379-380.

Ἐπιγραφές

Δύο ἐπιγραφές σώζονται στὰ ὑπέρθυρα τῶν εἰσόδων στὸν κυρίως ναὸ ἢ μία, στὸ παρεκκλήσιο ἢ ἄλλη, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν ἀγιογράφηση καὶ μᾶς δίνουν τὸ χρονικὸ ὄριο πρὶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ναοῦ.

1η ἐπιγραφή (καθολικό) (εἰκ. 16)

Μεταγραφή:

ἈΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΊΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ / ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΙΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ
ΑΓΙΟΥ / ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΑΙΟΦΟΡΟΥ / ΔΙΑ
ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΥΡ ΠΑΡΘΕ-
ΝΙΟΥ / ΤΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΛΒΑΝΙΤΟΥ ΕΚ ΧΩΡΑΣ ΒΥΘΙΚΟΥΚΕ ΚΑΙ ΑΝΑΝΙΟΥ
ΤΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ / ΕΚ ΧΩΡΑΣ ΓΑΡΔΙΚΙΩΝ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΕΙ-
ΛΕΣΤΑΤΟΥ / ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΑΝΘΙΜΟΥ ΔΙΑ ΕΞΟΔΩΝ /
ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ 1753 ΕΝ ΜΗΝΙ ΙΟΥΝΙΩ
ΚΒ΄.

2η ἐπιγραφή (παρεκκλήσιο) (εἰκ. 17)

Μεταγραφή:

ἈΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΟΥΤΟΣ Ὁ ΘΕΙΟΣ / Οἶκος τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρός ἡμῶν
Ἀνδρέου / Κρήτης τοῦ Τερζοσυλμῆτος. δι' ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΕΝΤΙΜΟ-
ΤΑΤΟΥ / ΚΥΡΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΥΙΟΥ ΤΟΥ ΧΑΤΖΙ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ / ΕΚ ΧΩΡΑΣ
ΓΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΗΓΟΥΜΕΝΕΥΟΝΤΟΣ / ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΤΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΨΝΓ (= 1753).

Οἱ ἐπιγραφές εἶναι κεφαλαιογράμματα, γραμμένες σὲ ἑννέα στίχους ἢ πρώτη, ἑπτὰ ἢ δεύτερη. Ἀπὸ τίς ἐπιγραφές πληροφορούμεθα ὅτι οἱ ἐργασίες ἐγιναν ἐπὶ ἀρχιερατείας τοῦ Ἐπισκόπου Ἀνθίμου¹⁴⁸. Οἱ δωρητές

148. Ὁ Ἐπίσκοπος Ζητουλίου Ἀνθιμος ἀναφέρεται μὲ χρονολογία 1721 σὲ ἐπιγραφή στὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ χωριοῦ Κοκοτῶν Ἀλμυροῦ. (Συμφώνως μὲ πατριαρχικὰ σιγίλλια τῆς Μονῆς Ξενιάς, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα ἢ ἐπαρχία Ἀλμυροῦ ὑπαγόταν στὴν Ἐπισκοπὴ Ζητουλίου, βλ. Ν. Ἱ. Γιαννοπούλου, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Θεσσαλίας, ΒΧΗ, τ. XVII, σ. 312). Μὲ χρονολογία ἀπλῶς 1739 ΝΟΕΒΡΗΟΥ 14 ὡς θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Ζητουλίου Κύριος Κύριος Ἀνθιμος, σὲ ἐπιγραφή μέσα σὲ πλαίσιο στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Δεσποίνης Λαμίας, ἢ ὅποια ἀναφέρει γιὰ τὸ σκάλισμα, τὴν ἱστόρηση καὶ τὸ χρύσωμα τοῦ τέμπλου, Γ. Λαμπάκης, ΔΧΑΕ, περ. Γ', τ. Γ', σ. 43, Δ. Ἀθανασίου, Ἡ Παναγία Δέσποινα Λαμίας, Φθιώτις 11/12 (1957) 231, Τρ. Παπαπαναγιώτου, δ.π., σ. 132 καὶ εἰκ. 79. Μὲ χρονολογία 1743, σὲ ἀνέκδοτη ἐκκλησιαστικὴ ἐπιγραφή Γαδριάνης, Ν. Ἱ. Γιαννοπούλου, δ.π., σ. 311. Μὲ χρονολογία 1752 Ὀκτώβριος, ὡς Θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Κήριος κῆρ Ἀνθυμος σὲ ἐπιγραφή στὸ καθολικὸ Μονῆς Ἀγίου Βλασίου (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος) Στυλίδας, Γ. Λαμπάκης, δ.π., σ. 48, Π. Λαζαρίδης, Μεσαωνικά Φθιώτιδος - Φωκίδος, ΑΔ 17 (1961-62), Χρονικά σ. 166, Τρ. Παπαπαναγιώτου,

εἶναι ἐπώνυμοι, ἱερωμένοι ὁ Ἡγούμενος Παρθένιος καί οἱ ἱερομόναχοι Ἀλβανίτης ἀπό τό Βυθκοῦκι¹⁴⁹ καί Ἀνανίας ἀπό τό Γαρδίκι, λαϊκοί δέ οἱ Ἰωάννης, Δημήτριος καί Νικόλαος γιά τό καθολικό καί ὁ Δημήτριος υἱός τοῦ Χατζηοικονόμου ἀπό τήν Γούρα γιά τό παρεκκλήσιο.

Στίς ἐπιγραφές δέν γίνεται λόγος γιά τό συνεργεῖο πού ἔκτισε τόν ναό οὔτε γιά τούς ζωγράφους πού τόν ἀγιογράφησαν. Οἱ ἐργασίες ἀγιογραφίσεως ἔγιναν στό καθολικό καί στό παρεκκλήσιο τήν ἴδια χρονία.

3η ἐπιγραφή

Μεταγραφή:

+ ΔΗΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ / ΥΓΩΜΈΝΟΥ ΜΑ̃ / ΚΗΡ ΠΑΡΘΈΝ / ΈΤΩΣ 1752.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι γραμμένη στήν ποδιά τῆς κόγχης τῆς προθέσεως, ἀριστερά τῆς παραστάσεως πού εἰκονίζει τόν Ἰωῆά στό στόμα τοῦ κήτους.

Εἰκονογραφικό Πρόγραμμα

Καθολικό

Α) Τερό Βῆμα

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα. Χαμηλότερα, ὁ κοσμήτης καλύπτεται ἀπό ταινία μέ ἐγκάρσια ζιγκ-ζάγκ. Στήν ἀμέσως ὑποκείμενη ζώνη, ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἀναπτύσσεται τό θέμα τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν οἱ ὁποῖοι φέρουν σάκκους. Εἰκονίζονται, ἀπό ἀριστερά πρὸς τά δεξιά οἱ Ἱεράρχες Γρηγόριος, Ἰωάν-

δ.π., σ. 156 καί εἰκ. 94. Μέ χρονολογία 1755, ὡς Θεοφιλέστατος Ἐπίσκοπος Ζιτουνίου Κύριος Ἀνθίμος σέ ἐπιγραφή στόν ναῖσκο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (Ἁι-Γιαννάκου), 200 μ. δυτικῶς τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Βλασίου Στυλίδας, Π. Λαζαρίδης, δ.π., σ. 168, Τρ. Παπαπαναγιώτου, δ.π., σ. 158. Μέ χρονολογία ΑΨΞΒ (= 1762) μηνός Ἰουνίου, ὡς Θεοφιλέστατος Ἐπίσκοπος Ζιτουνίου Κύριος Κύριος Ἀνθίμος στήν κτητορική ἐπιγραφή ὑπεράνω τῆς νότιας θύρας τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Παναγίας Ἀρχοντικῆς) Λαμίας, Γ. Λαμπάκης, δ.π., σ. 44, Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Φθιώτιδος καί Φωκίδος, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά, σ. 162, Τρ. Παπαπαναγιώτου, δ.π., σ. 128. Στό θέμα τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἀνθίου ἐπικρατεῖ σύγχυση. Κατά τόν κώδικα τῆς Ἐπισκοπῆς ὁ χρόνος τῆς ἀρχιερατείας τοῦ ὑπῆρξε μακρός ἀπό τό 1720 ἕως τό 1752. Τό ὄνομά του ὁμῶς ἀναφέρεται σέ ἐπιγραφές κατά τά ἔτη 1755 καί 1762. Ἀκόμη ὡς ἔτος θανάτου του εἶναι τό 1771. Ἴσως εἶναι ὁ ἴδιος Ἀνθίμος, ἐπίσκοπος ἀπό τό 1720 ἕως τό 1760, βλ. Ν. Γιαννοπούλου, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι Θεσσαλίας, ΕΦΣΠ 10 (1914) 311, τοῦ ἴδιου, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι Θεσσαλίας, Θεολογία 13 (1935) 35.

149. Δέν γνωρίζουμε ἂν πρόκειται γιά τό Βυθκοῦκι, χωριό τῆς Ἀλβανίας, ἢ γιά τήν τοποθεσία Μπιθκοῦκι στό Περιβόλι Γρεβενῶν, πρβλ. Θ. Σαράντη, Ἡ Δυτική Μακεδονία εἰς τούς χάρτας ἀπὸ τοῦ ΙΕ'-ΙΗ' αἰῶνος, Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας, 1961, σ. 28, ὅπου κάνει λόγο γιά τήν τοποθεσία Μπιθκοῦκι.

νης ὁ Χρυσόστομος, Ἄγγελος Κυρίου πού κρατᾷ λειτουργικά ριπίδια, ἀνά ἓνα σέ κάθε χέρι (βορείως τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης), καί πάλι Ἄγγελος Κυρίου μέ δύο ριπίδια, Βασίλειος, Ἀθανάσιος, Ἀλεξανδρείας (νοτίως τοῦ παραθύρου) (εἰκ. 18). Στό κάτω μέρος ὑπάρχει γραπτὴ ἀπομίμηση ὀρθομαρμαρώσεως.

Γύρω ἀπὸ τὴν Πλατυτέρα, στίς πλευρές τοῦ τεταρτοσφαιρίου πρὸς τὸ μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὑπάρχει ζώνη μέ στηθάρια προφητῶν. Εἰκονίζονται οἱ Προφῆτες Ζαχαρίας, Ἰεζεκιήλ, Ἱερεμίας, Γεδεὼν (βόρεια ἄντυγα), Μωϋσῆς, Ἡσαΐας, Ἀββακούμ (νότια ἄντυγα).

Στὸ μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐπάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ἔχουμε τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.

Στόν θόλο πού καλύπτει τὸ κυρίως Ἱερὸ Βῆμα εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ. Στὴν ἀμέσως ὑποκείμενη ζώνη-δακτύλιο, τέσσαρες ἄγγελοι ἐναλλασσόμενοι μέ ἑξαπτέρυγα.

Χαμηλότερα ὑπάρχει ζώνη ζίγκ-ζάγκ καί πιὸ κάτω, στά τέσσαρα σφαιρικά τρίγωνα οἱ παραστάσεις Ἀναπεσῶν (βορειοανατολικό), Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (νοτιοανατολικό), ὁ Χριστὸς ἔνθρονος μέ τὴ Θεοτόκο (βορειοδυτικό), ἡ Θεοτόκος ἔνθρονη μέ δύο ἄγγέλους (νοτιοδυτικό).

Μεταξὺ τῶν παραστάσεων τοῦ βορειοανατολικοῦ καί τοῦ βορειοδυτικοῦ τριγώνου διακρίνεται μορφὴ ἱεράρχου (ἡμίσωμου) μέ ἀβακωτὸ φαιλόνιο.

Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ἡ Ἀποκαθήλωσις καί κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη, στὴν ποδιά, ὁ Ἰωνᾶς στὸ στόμα τοῦ κήτους. Κάτω ἀριστερὰ τῆς παραστάσεως, ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιγραφή.

Στὸ μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, νοτίως τῆς κόγχης τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁλόσωμος ὁ Ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς. Ψηλότερα ἀπὸ τὴν κόγχη ἔχουμε τὴν παράσταση τῆς Ἀγγελικῆς Λειτουργίας (βόρειος ὁμιλος), ἡ ὁποία συνεχίζεται στὸ ἴδιο ὕψος καί στόν βόρειο τοῖχο. Ψηλότερα ἡ ταύτιση τῆς παραστάσεως εἶναι δυσχερὴς, διότι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου εἶναι καλυμμένη ἀπὸ αἰθάλη καί ὑγρασία. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Λίθου (Οὐκ ἔστιν ὧδε).

Στόν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰκονίζονται ὁ Ἅγιος Παρθένιος ἐπίσκοπος Λαμψάκων (μετωπικός, μέ σάκκο, μέ ἀνοικτὰ τὰ χέρια στά πλάγια καί κρατώντας Εὐαγγέλιο μέ τὸ δεξί) καί ὁ Ἅγιος Πέτρος τῆς Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Ὁράματος. Δεξιὰ του διακρίνεται τὸ ἐρώτημα πρὸς τόν Χριστό καί χαμηλότερα ἡ καρκινηδὸν γραμμένη ἀπάντηση τοῦ Χριστοῦ. Ἀκολουθεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Δικαίου Μελχισεδέκ (στὴν κόγχη τοῦ βόρειου τοίχου) καί ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Ὁράματος στὸ μέτωπο τοῦ βόρειου τοίχου, δεξιὰ τῆς κόγχης. Στὴ δεύτερη καθ' ὕψος ζώνη ἐκτείνεται

ἡ παράσταση τῆς Ἀγγελικῆς Λειτουργίας πού ἀποτελεῖ συνέχεια ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Στὴν τρίτη ζώνη, στὸ τύμπανο κάτω ἀπὸ τὸν ἡμικύλινδρο καλύψεως τῆς προθέσεως ἔχουμε τὴν Πεντηκοστή.

Στὴν ἄντυγα τοῦ τόξου πού χωρίζει τὴν πρόθεση ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ εἰκονίζονται ἡμίσωμοι οἱ Ἅγιοι Γρηγόριος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας (βόρεια ἄντυγα) καὶ Γρηγόριος (;) (νότια ἄντυγα). Στὴν ἄντυγα τοῦ τόξου πού χωρίζει τὴν πρόθεση ἀπὸ τὸ κυρίως Ἱερό Βῆμα ἔχουμε σειρὰ μεταλλίων μέσα στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά οἱ Ἅγιοι ἀδιάγνωστος, Ἐπιφάνειος, Νικηφόρος, ἀδιάγνωστος.

Στὸν ἡμικύλινδρο καλύψεως τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς ἐντὸς μεταλλίου στήν κλεῖδα, πού πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς προφῆτες Ἰωὴλ καὶ Ἰεζεκιήλ.

Στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ὁ Ἅγιος Σπυρίδων ὁ Θαυματουργός. Στὸ μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου βορείως τῆς κόγχης, ὁ Ἅγιος Δανιήλ ὁ Στυλῖτης. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ καὶ σέ ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐκτείνεται ἡ παράστασις τῆς Ἀγγελικῆς Λειτουργίας (νότιος ὁμίλος), ἡ ὁποία συνεχίζεται στὸ ἴδιο ὕψος καὶ στὸν νότιο τοῖχο. Ψηλότερα ἔχουμε τὴν Προσευχὴ στὸν Κῆπο τῆς Γεθσημανῆ.

Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ ἔχουμε τίς μορφές τῶν Ἀγίων Νικολάου τῶν Μυρέων (στὴν κόγχη τοῦ νότιου τοίχου), δύο ὁλόσωμων ἀδιάγνωστων ἱεραρχῶν (ἀριστερά τῆς θύρας). Στῇ δεύτερη καθ' ὕψος ζώνη τὴν Ἀγγελικὴ Λειτουργία, σέ συνέχεια ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ στήν τρίτη ζώνη, στὸ τύμπανο κάτω ἀπὸ τὴν ἡμικύλινδρο καλύψεως, τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ. Στὴν ἄντυγα τοῦ τόξου πού χωρίζει τὸ διακονικὸ μέ τὸν κυρίως ναὸ εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Ἀμφιλόχος (sic) ὁ Χανίων (βόρεια ἄντυγα) καὶ Κυριάκος (;) (νότια ἄντυγα).

Στὴν ἄντυγα τοῦ τόξου πού χωρίζει τὸ διακονικὸ ἀπὸ τὸ κυρίως Ἱερό Βῆμα ὑπάρχουν τέσσαρα στηθάρια μέ μορφές ἀδιάγνωστων ἱεραρχῶν.

Στῇ δυτικῇ πλευρᾷ τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχουν δύο πεσσοί, οἱ τρεῖς πλευρές τῶν ὁποίων εἶναι τοιχογραφημένες. Στὸν βόρειο πεσσὸ εἰκονίζονται κάτω οἱ Ἅγιοι Ρωμανός ὁ Μελωδός (ἀνατολική πλευρά), Ἐλευθέριος (βόρεια), Ἀνδρέας Κρήτης (νότια), ἐνῶ ἐπάνω οἱ μορφές εἶναι ἀδιάγνωστες. Στὸν νότιο πεσσό, κάτω οἱ Ἅγιοι Λαυρέντιος ὁ Ἀρχιδιάκων (sic) (ἀνατολικά), ἀδιάγνωστος ἱεράρχης (βόρεια) καὶ Σεραφεῖμ Ἀρχιεπίσκοπος Νεοχωρίου καὶ Φαναρίου (νότια) καὶ ἐπάνω τρεῖς ἀδιάγνωστοι ἱεράρχες.

Β) Κυρίως Ναός

Στὸ κάτω μέρος ὑπάρχει ζώνη μέ γραπτὴ ἀπομίμηση ὀρθομαρμαρώσεως.

Στὸν βόρειο τοῖχο, στήν πρώτη ζώνη, ἀπὸ ἀριστερά πρὸς τὰ δεξιὰ

ολόσωμοι οἱ Ἅγιοι Κυριακή, Βαρβάρα, Αἰκατερίνη, Ἀγάπιος, Θεόπιστος, Εὐστάθιος. Στή συνέχεια, στό τύμπανο τοῦ βόρειου χοροῦ, Προκόπιος, ἀδιάγνωστος, Νικήτας Χριστομμητής, Ἰησοῦς Χριστός (ἐπάνω ἀπό τό παράθυρο), Θεόδωρος ὁ Τήρων, ἀδιάγνωστος, Δημήτριος. Στή δεύτερη ζώνη, σειρά στηθαρίων μέ τούς Ἁγίους Παῦλο τόν Θηβαῖο, Στρατόνικο, Λαῦρο, Λουκιανό, Ἀρέθωνα καί στή συνέχεια, στό τεταρτοσφαίριο καλύψεως τοῦ βόρειου χοροῦ τήν Ἄδου Κάθοδο. Στήν τρίτη ζώνη ἔχουμε τόν κοσμήτη τοῦ κυρίως ναοῦ στόν ὁποῖο ζωγραφίζονται γεισίποδες. Στήν τέταρτη ζώνη, ὁ Χριστός πρό τοῦ Πιλάτου, ὁ Ἐμπαίγμος καί ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ (ἐπάνω ἀπό τήν κόγχη τοῦ χοροῦ). Στήν πέμπτη ζώνη, ὁ Προφήτης Σολομών. Στό τόξο μεταξύ βορειοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος καί βόρειας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Βάκχος (βόρεια ἄντυγα) καί Σέργιος (νότια).

Στό τόξο μεταξύ βορειοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος καί δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει σειρά στηθαρίων. Οἱ μορφές τῶν στηθαρίων τῆς ἀνατολικῆς ἄντυγας εἶναι ἀδιάγνωστες, ἐνῶ τῆς δυτικῆς οἱ Ἅγιοι Εὐσέβιος, Μάρκελος, Α. ΗΜΟΣ (;).

Στόν ἡμικύλινδρο καλύψεως τοῦ βορειοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος, στήν κλεῖδα εἰκονίζεται ὁ Δίκαιος Ἀβραάμ μέσα σέ μετάλλιο, στήν ἀνατολική ἄντυγα ἡ Μαστίγωσις καί στήν δυτική, κάτω ὁ Χριστός πρό τῶν Ἀρχιερέων καί ἐπάνω μαρτύρια ἁγίων.

Στήν κλεῖδα τῆς βόρειας κεραίας τοῦ σταυροῦ, ὁ Δίκαιος Ἡσαΐας. Στήν ἀνατολική ἄντυγα τό Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Νικήτα καί στή δυτική ἄντυγα ὁ Ἐλκόμενος ἐπὶ Σταυροῦ.

Στήν ἄντυγα τοῦ τόξου μεταξύ βόρειας κεραίας τοῦ σταυροῦ καί κεντρικοῦ διαμερίσματος ὑπάρχει σειρά μέ ἕξι στηθάρια ἀδιάγνωστων ἁγίων.

Στόν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, στήν κάτω ζώνη εἰκονίζονται ὁλόσωμοι οἱ Ἅγιοι Γεώργιος στρατιωτικός, ἔνθρονος, Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, Ἰησοῦς Χριστός ἐπάνω ἀπό τό παράθυρο, Ἀρτέμιος, Κοσμάς, Δαμιανός (ὅλοι οἱ προηγούμενοι βρίσκονται στό τύμπανο τοῦ νότιου χοροῦ), Μηνᾶς ὁ Αἰγύπτιος, Τρύφων, Προφήτης Ἡλίας, Ἀντώνιος, Εὐθύμιος, Σάββας. Στή δεύτερη ζώνη, ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Χριστοῦ (τεταρτοσφαίριο νότιου χοροῦ) καί ἀκολουθεῖ σειρά ἀπό στηθάρια ὅπου εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Ἀνανίας, Ἀζαρίας, Μησαήλ, Πρόβος, Ὁρέστιος. Στήν τρίτη ζώνη ἐκτείνεται ὁ κοσμήτης τοῦ ναοῦ ὁ ὁποῖος κοσμεῖται μέ ζωγραφιστούς γεισίποδες. Στήν τέταρτη ζώνη, ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ (ἐπάνω ἀπό τό τεταρτοσφαίριο τοῦ νότιου χοροῦ, ἡ Ἐγερση τοῦ Λαζάρου καί ἡ Βαΐοφόρος. Στήν πέμπτη ζώνη, ὁ Προφήτης Δαυίδ.

Στό τόξο μεταξύ νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος καί νότιας κε-

ραίας τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Σαμονᾶς (βόρεια ἄντυγα) καί Μαρτινιανός (νότια).

Στό τόξο μεταξύ νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος καί δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει σειρά στηθαρίων. Εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Μάξιμος, δύο ἀδιάγνωστοι, ἸΩ, Διονύσιος, Κωνσταντίνος.

Στόν ἡμικύλινδρο καλύψεως τοῦ νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος, στήν κλείδα εἰκονίζεται ὁ Δίκαιος Νῶε μέσα σέ μετάλλιο, στήν ἀνατολική ἄντυγα ἡ Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 19) καί στή δυτική, κάτω ἡ Προδοσία καί ἐπάνω ἡ Ἀποτομή τοῦ Προδρόμου.

Στήν κλείδα τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀδιάγνωστη παράσταση. Ὁμοίως στήν ἀνατολική καί στή δυτική ἄντυγα.

Στήν ἄντυγα τοῦ τόξου μεταξύ νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ καί τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος ὑπάρχει σειρά μέ ἕξι στηθάρια ἁγίων.

Στόν δυτικό τοῖχο, στήν κάτω ζώνη εἰκονίζονται ὁλόσωμοι οἱ Ἅγιοι Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης, Κωνσταντίνος καί Ἑλένη, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ (νοτίως τῆς θύρας), ὑπεράνω τῆς θύρας ἡ κτητορική ἐπιγραφή καί Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, Ἀβάς Ζωσιμᾶς, Μαρία ἡ Αἰγυπτία, Παρασκευή (βορειῶς τῆς θύρας). Στή δεύτερη ζώνη, ἐντός στηθαρίων, οἱ Ἅγιοι Ἐλπιδοφόρος, Ἀνεμόδιστος, Κέλσιος, Μαρ(δάριος;), Ἰουλίτα, Κήρυκος, Μαρτύριος, Οὐάρος, Ἐφραίμ Σύρος, Παῦλος ὁ Ἀπλός. Στήν τρίτη ζώνη ἀνήκει ὁ κοσμήτης πού κοσμεῖται μέ ζωγραφιστούς γεισίποδες. Στήν τέταρτη ζώνη, στήν ἡμικυκλική ἐπιφάνεια κάτω ἀπό τόν τροῦλο, ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

Στό τόξο πού χωρίζει τή δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ ἀπό τό κεντρικό διαμέρισμα ὑπάρχει σειρά ἕξι στηθαρίων στά ὁποῖα εἰκονίζονται τρεῖς ἀδιάγνωστοι ἅγιοι (στή βορεινή ἄντυγα) καί οἱ Ἅγιοι Κύρος, Σαμφών καί Ἀνανίας(;).

Στόν τυφλό ἡμισφαιρικό θόλο πού καλύπτει τή δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ὁ Μεγάλης Βουλῆς Ἅγγελος (εἰκ. 20). Χαμηλότερα ὑπάρχει δακτύλιος στόν ὁποῖο εἰκονίζονται κατά παράθεσιν ἑξαπτέρυγα (Σεραφεῖμ) ἐναλασσόμενα μέ πολυόμματα (Χερουβεῖμ), πού κρατοῦν ριπίδια. Ὁ δακτύλιος περιβάλλεται ἀπό κοσμήτη πού φέρει γραπτό ἐλικοειδές κόσμημα. Στά σφαιρικά τρίγωνα πού κρατοῦν τόν θόλο εἰκονίζονται ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου (βορειοανατολικό), ἡ Εὐλογία τῶν Ἱερῶν (νοτιοανατολικό), ἡ Σύλληψη τῆς Θεοτόκου (βορειοδυτικό) καί τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (νοτιοδυτικό).

Στό σημεῖο τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ ὑψώνεται ὁ κεντρικός τροῦλος τοῦ ναοῦ, στόν θόλο τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ.

Ἀκολουθεῖ χαμηλότερη ζώνη-δακτύλιος στόν ὁποῖο εἰκονίζονται ἄγ-

γελοι, στὸν ἄξονα δέ Α-Δ ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.
Χαμηλότερα βρίσκεται ὁ κοσμήτης τοῦ τρούλου.

Παρεκκλήσιο Ἀγίου Ἀνδρέα Κρήτης

Α) Ἱερό Βῆμα

Στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζονται ἡ Πλατυτέρα στό τεταρτοσφαίριο καὶ οἱ Συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες στό τύμπανο, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (βόρειος ὁμιλος), ὁ Χριστὸς ἐντὸς ποτηρίου ἐπάνω ἀπὸ τὸ φεγγίτη, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας (νότιος ὁμιλος).

Στό μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, βορείως τῆς κόγχης ὁ Ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς καὶ Ἀρχιδιάκονος καὶ ψηλότερα ὁ Ἅγιος Φωκάς σέ στηθάριο, νοτίως δέ τῆς κόγχης οἱ Ἅγιοι Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ Σπυρίδων, ἐνῶ ψηλότερα οἱ Νίκανδρος καὶ Πρόκλος σέ στηθάρια.

Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Ἄνω σε ἐν Θρόνῳ καὶ Κάτω ἐν Τάφῳ (χωρὶς ἐπιγραφή). Στὴν ὑπερκείμενη ζώνη καὶ σέ ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, καὶ στό κέντρο ἡ Ἁγία Τριάδα.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ, στὴν κάτω ζώνη, τὸ Ὅραμα τοῦ Ἀγίου Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας (ἡ ἀπάντηση τοῦ Χριστοῦ εἶναι γραμμένη χαρικινθόν). Στὴ μέση ζώνη, ὁ Ἅγιος Ταράσιος καὶ ἀδιάγνωστος ἐντὸς στηθαρίων. Στὴν ἐπάνω ζώνη, ἡ παράσταση τοῦ Λίθου.

Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ, στὴν κάτω ζώνη, οἱ Ἅγιοι Νικόλαος καὶ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Στὴ μέση ζώνη οἱ Ἐπιφάνειος καὶ Βησσαρίων σέ στηθάρια. Στὴν ἐπάνω ζώνη ὁ Χριστὸς εἰς Ἑμμαοὺς κλών τὸν ἄρτον.

Στὸν ἡμικύλινδρο πού καλύπτει τὸ Ἱερό Βῆμα καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται περιστέρι μέσα σέ δόξα (στὴν κλειδα) πού φέρεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους (στὶς ἄντυγες).

Στὸν βορειοανατολικό πεσσό, κάτω εἰκονίζεται ὁλόσωμος ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος, ἐπάνω ὁ Ἅγιος Ἀμβρόσιος σέ στηθάριο. Στὸν νοτιοανατολικό πεσσό, κάτω ὁ Ἅγιος Ἀχίλλειος ὁλόσωμος καὶ ἐπάνω ὁ Ἅγιος Μεθόδιος σέ στηθάριο. Στό τόξο πού χωρίζει τὸ Ἱερό ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, οἱ Ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (κάτω) καὶ Πέτρος (ἐπάνω) στὴ βόρεια ἄντυγα, ἀδιάγνωστος (κάτω) καὶ Παῦλος (ἐπάνω) στὴ νότια ἄντυγα.

Β) Κυρίως Ναός

Στὸν θόλο τοῦ τρούλου εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ καὶ γύρω του κυκλικῶς δακτύλιοι ἀπὸ διακοσμητικούς ρόμβους. Ἀκολουθεῖ ἐξωτερικῶς δακτύλιος μέ τὴν ἐπιγραφή:

+ ΙΔΕΤΕ ΙΔΕΤΕ ΟΤΙ ΕΓΩ ΕΙΜΙ Κ ΟΥΚΕΣΤΙ
Ο ΘΕΟΣ, ΠΛΗΝ ΕΜΟΥ ΕΓΩ ΕΠΟΙΗΣΑ. ΓΗΝ Κ
ΑΝΘΡΩΠΟΝ ΕΓ ΚΥ... ΕΝ ΤΗ Χ ΕΡΙΜΟΥ,
ΕΣΤΕΡΕΩΣΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ

Χαμηλότερα βρίσκεται κοσμήτης μέ έλικοειδές κόσμημα.

Στό τύμπανο τοῦ τρούλου, μεταξύ τῶν παραθύρων εἰκονίζονται ἔξι ἄγγελοι, στόν ἄξονα δέ Α-Δ ἡ Θεοτόκος καί ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος πετρωτός. Χαμηλότερα εἰκονίζονται οἱ Προφῆτες Ἡλίας, Σολομών, Δανιήλ, Ἡσαΐας, Ἰωήλ, Σολομών, Ἀββακούμ, Δαυίδ. Πιο κάτω ὑπάρχει ζώνη μέ στηθάρια ἁγίων, ἐνῶ στόν ἄξονα Α-Δ εἰκονίζεται δύο φορές τό Ἅγιον Μανδήλιον. Στόν ἀμέσως ὑποκείμενο κοσμήτη ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή:

+ ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ
ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ
ΕΚΤΗΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ

Στά τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα πού στηρίζουν τόν τρούλο εἰκονίζονται οἱ Εὐαγγελιστές Μᾶρκος (βορειοδυτικό), Λουκάς (βορειοανατολικό), Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (νοτιοδυτικό) (εἰκ. 21) καί Ματθαῖος (νοτιοανατολικό).

Στόν βόρειο τοῖχο στόν κυρίως ναό καί στό κεντρικό διαμέρισμα, στήν πρώτη ζώνη εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Προκόπιος, Παντελεήμων, Βικέντιος, Νικόλαος ὁ Νέος, Δημήτριος. Στή δεύτερη ζώνη, οἱ Ἅγιοι Σέργιος, Βάκχος, Ἀνδρόνικος, Στρατόνικος, Λουκιανός ἐντός στηθαρίων. Στήν τρίτη ζώνη ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἐν τῷ τροχῷ. Στήν ἄντυγα τοῦ ὑπερκείμενου ἡμικυλίνδρου πού ἀποτελεῖ καί τή βόρεια κεραία τοῦ σταυροῦ, οἱ Ἅγιοι Ἐλεάζαρ, Ἀντώνιος, Γουρίας, ἀδιάγνωστος, Πρόβος, Εὐσεβονᾶς, Μάρκελος, ἐντός στηθαρίων.

Στόν νότιο τοῖχο, στήν πρώτη ζώνη, οἱ Ἅγιοι Ἀνδρέας ὁ Κρίτης (sic) καί Γεώργιος, ἐπάνω δέ ἀπό τή θύρα ἡ κτητορική ἐπιγραφή. Στή δεύτερη ζώνη, Βικέντιος, Κέλσιος, Ἀνεμπόδιστος, Ἐλπιδοφόρος, Ὁρέστιος ἐντός στηθαρίων. Στήν ἐπάνω ζώνη, μαρτύριον Ἁγίου (ὁ Ἅγιος δέρνεται...). Στήν ἄντυγα τοῦ ὑπερκείμενου ἡμικυλίνδρου πού ἀποτελεῖ καί τή νότια κεραία τοῦ σταυροῦ, οἱ Ἅγιοι ἀδιάγνωστος, Ἐξακουσιδιανός, Μαξιμιλιανός, ἸΩ, Διονύσιος, Κωνσταντίνος, ἀδιάγνωστος, ἐντός στηθαρίων.

Στόν δυτικό τοῖχο, στήν πρώτη ζώνη, Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης, Ἰωάσαφ, Βαρλαάμ, Ἅγγελος Κυρίου, ὁ Ἀβᾶς Παχώμιος, Πέτρος ὁ Ἀθωνίτης. Στή δεύτερη ζώνη, Ἀέτιος, Θεόπιστος, Ἀγάπιος, Λαῦρος, Λεόντιος,

Φλῶρος, ἐντός στηθαρίων. Στήν τρίτη ζώνη Μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

Στόν βορειοδυτικό πεσσό, εἰκονίζονται οἱ Στυλίτες Δανιήλ, (ἀνατολικά), Συμεών (νότια), ἀδιάγνωστος (δυτικά). Στόν νοτιοδυτικό πεσσό, Ἀλύπιος (ἀνατολικά), Λουκάς (νότια), ἀδιάγνωστος (δυτικά).

Στό τόξο πού χωρίζει τό δυτικό διαμέρισμα ἀπό τό κεντρικό, οἱ Ἅγιοι Συμεών (στυλίτης) κάτω καί ψηλότερα Μάρκος καί Λουκάς (βόρεια ἄντυγα), Λουκάς (στυλίτης) κάτω καί ψηλότερα Σίμων καί Ματθαῖος (νότια ἄντυγα).

Στόν ἡμικύλινδρο πού καλύπτει τό δυτικό διαμέρισμα καί ἀποτελεῖ τή δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ, οἱ Ἅγιοι Παῦλος ὁ Θηβαῖος ὁλόσωμος, Βονιφάτιος, Θωμᾶς, Βαρθολομαῖος ἐντός στηθαρίων (βόρεια ἄντυγα), Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης ὁλόσωμος, Μόκιος, Φίλιππος, Ἰάκωβος ἐντός στηθαρίων (νότια ἄντυγα).

Χρονολόγηση

Οἱ κτητορικές ἐπιγραφές στά ὑπέρθυρα καθολικοῦ καί παρεκκλησίου καθορίζουν τή χρονολογία 1753 καί ἡ ἐπιγραφή στό Ἱερό Βῆμα τή χρονολογία 1752 ἱστορήσεως. Οἱ χρονολογίες 1752 καί 1753 λοιπόν εἶναι τό ὄριο πρὶν ἀπό τό ὁποῖο ἀνεγέρθη τό μνημεῖο. Τό παρεκκλήσιο εἶναι βεβαίως μεταγενέστερο τοῦ καθολικοῦ, ἡ ἀνέγερσή του ὅμως δέν πρέπει νά ἀπέχει πολύ χρονικά ἐκείνου. Αὐτό τό συμπεραίνουμε ἀπό τήν ὁμοιότητα τῶν ὕλικῶν κατασκευῆς καί τῶν μορφῶν.

Τά τυπολογικά χαρακτηριστικά δέν ἐπιτρέπουν τή χρονολόγηση τῆς ἀνέγερσης μέ ἀσφάλεια. Ὁ ἐνδιάμεσος τύπος δικιόνιου καί τετράστυλου ναοῦ ἐμφανίζεται στόν θεσσαλικό χώρο σέ δύο μνημεῖα, τό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ (μέσα 18ου αἰ.) καί τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στήν Παναγίτσα Τρικάλων (1761), ὅμως δέν ἔχει ἐρευνηθεῖ πλήρως ἡ ἐξέλιξή του. Οὔτε οἱ ἀναλογικές σχέσεις στήν κάτοψη παρέχουν ἀσφαλῆ χρονολογικά κριτήρια. Γιά τή χρονολόγηση τοῦ κτιρίου λοιπόν θά στηριχθοῦμε μόνον σέ παρατηρήσεις στήν οἰκοδομική τεχνική καί τή μορφολογία του.

Τά χαρακτηριστικά τῆς οἰκοδομικῆς τεχνικῆς, δηλαδή ἡ ἀμιγῆς λιθοδομή ἀπό πωρολίθους, ἡ ἀπουσία χρήσεως πλίνθων, ἡ ἀδέξια κατασκευή στά λοφία τῶν τρουλῶν καί στούς θόλους, οἱ ἀτέλειες στή συνένωση τῶν εὐθύγραμμων στοιχείων μέ τά καμπύλα καί τά μορφολογικά χαρακτηριστικά, δηλαδή ἡ βαριά μορφή τοῦ κτιρίου μέ τήν ἐνιαία στέγη καί τό ὀριζόντιο γεῖσο, οἱ πεντάπλευρες κόγχες Ἱεροῦ καί χορῶν, τά βαθμιδωτά σέ τομή λίθινα τοξωτά πλαίσια παραθύρων, τά ἐλάχιστα παράθυρα μέ τά μικρά ἀνοίγματα, οἱ ἀδιάρθρωτες ἐξωτερικές ἐπιφάνειες, ἡ ἐλάχιστη

χρήση κεραμοπλαστικού διακόσμου στίς ὀψεις (ὀδοντωτές ταινίες στά γεῖσα τῶν τρούλων), συνηγοροῦν στή χρονολόγηση τοῦ μνημείου στοὺς ὀψιμοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καί μάλιστα στά μέσα τοῦ 18ου αἰ., ὅπως καί τὰ προαναφερθέντα καθολικά πού ἔχουν ἀνάλογα τυπολογικά χαρακτηριστικά. Ἡ τοποθέτηση λοιπόν τῆς κατασκευῆς τοῦ κτιρίου λίγο πρὶν τὴν ἀγιογράφηση δέν φαίνεται παρακινδυνευμένη.

Ἐπίλογος - Συμπεράσματα

Παρά τὴν πολυμέρεια τῆς θολοδομίας καί τὴν ὑπαρξὴ τριῶν τρούλων καί παρεκκλησίου, τὸ σύνολο παραμένει ταπεινό. Οἱ τρούλοι, προσδίδουν δυναμισμό στό μνημεῖο, χωρίς ὅμως νά τὸ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὰ ταπεινά μέτρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τὴν ὀψιμὴ αὐτὴ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία καθιερώνεται σέ μεγάλο βαθμὸ ἡ μονόκλιτη ἢ τρίκλιτη βασιλική¹⁵⁰, ὁ τύπος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Νεραΐδας ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως πού ἐπιβιώνει μὲ διάφορες παραλλαγές κατὰ τὴν ὕστερη Τουρκοκρατία σέ πολλές περιοχές τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου καί στήν, περιοχὴ τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ Ἀγίου Ὁρους¹⁵¹. Ἐνταγμένο τὸ μνημεῖο μέσα στό πλαίσιο αὐτό καί στή σφαῖρα τῆς ἐπιρροῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς ὁμορῆς Μονῆς Ἀντινίτσης καί τῆς λίγο μακρύτερα Μονῆς Ἀγάθωνος μὲ τίς ὁποῖες ἀνέκαθεν βρισκόταν, λόγω γειτνιάσεως, σέ στενὴ ἐπικοινωνία, δέν μπορούσε παρά νά ἐφαρμόσει ἀνάλογο ναοδομικὸ τύπο. Βεβαρυμένο μὲ τίς ἔντονες ἀναμνήσεις τῶν Μονῶν Ἀντινίτσης καί Ἀγάθωνος ἀποτελέσσει, μέσῳ ἐπαρχιακῆς τέχνης, συνέχεια τῶν βυζαντινῶν προτύπων καί ὄχι ἀκραία ἐξέλιξη τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τύπου.

150. Χ. Μπούρας, Ὁ Ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς Βασιλικῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καί ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος, *Ἐκκλησίαι* 1, σ. 159-168.

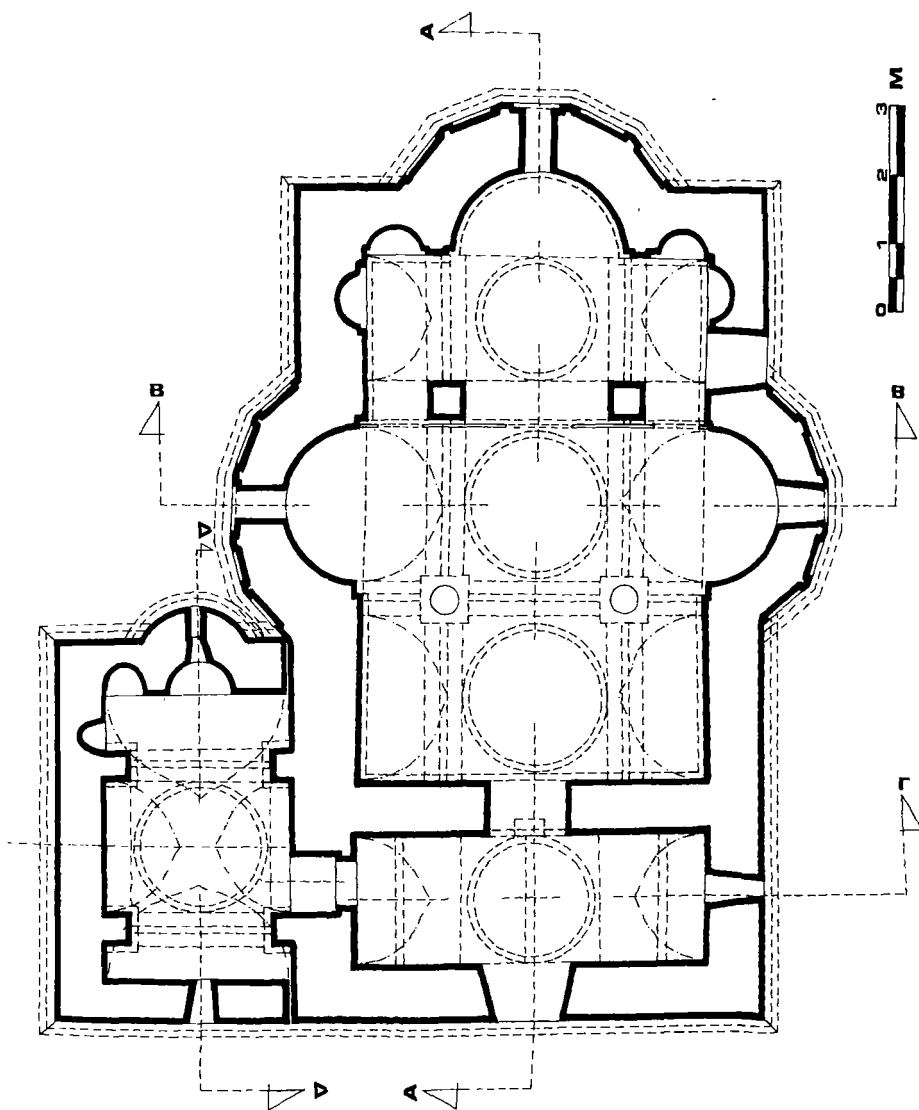
151. Α. Orlandos, *L'Architecture Religieuse en Grèce pendant la domination Turque*, *L'Hellénisme Contemporain*, 1953, σ. 179-181, Χ. Μπούρας, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στήν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση (1453-1821), *ΑΘ* 3 (1969) 165-166.

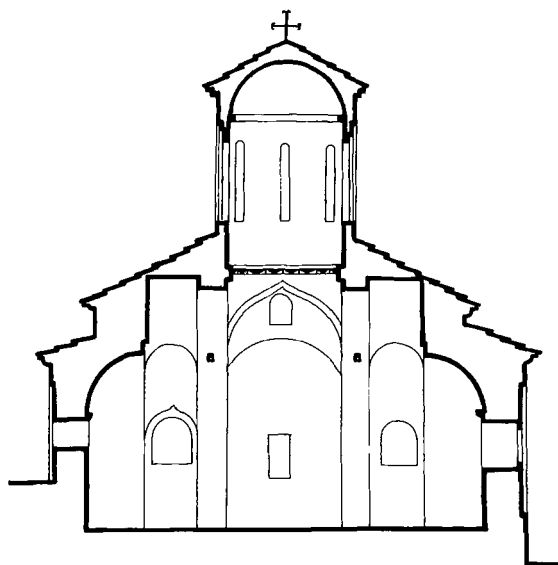
Εἰκ. 1. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Νοτιοανατολική ἄποψη.

Εἰκ. 2. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Βορειοανατολική ἄποψη.

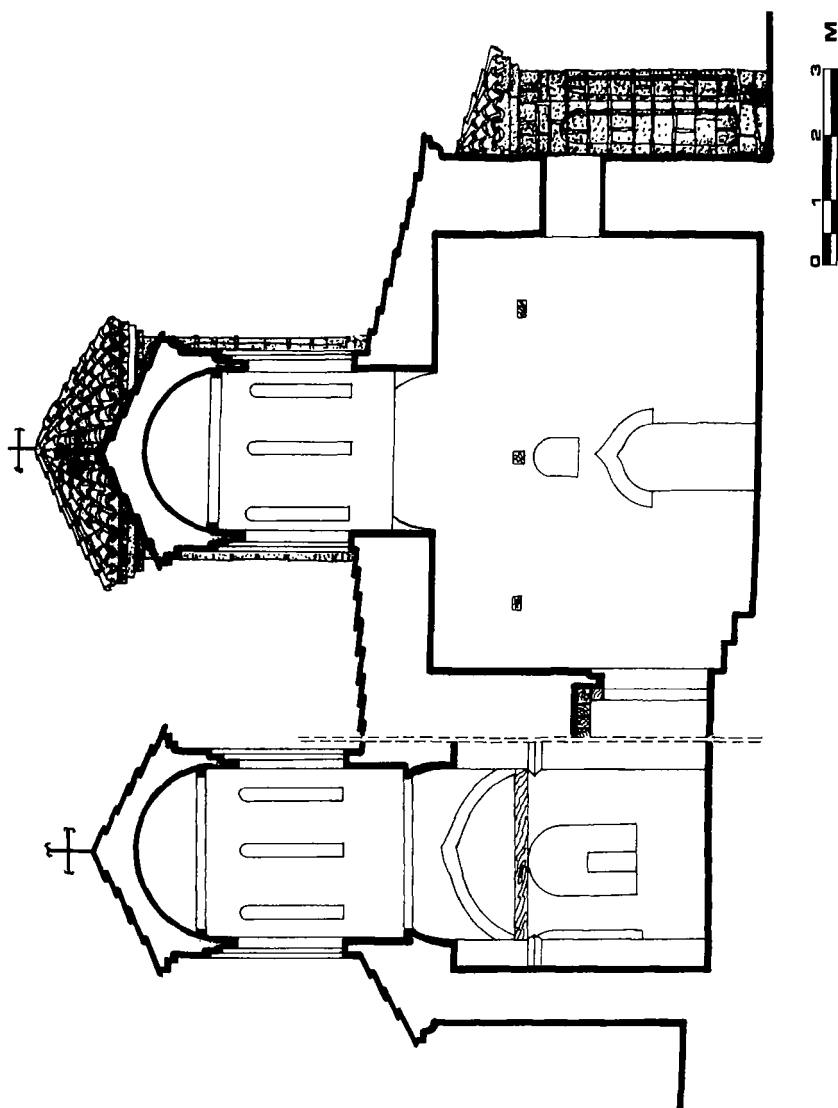
Εἰκ. 3. Ἁγιος Γεώργιος Νεράιδας. Κάτοψη.

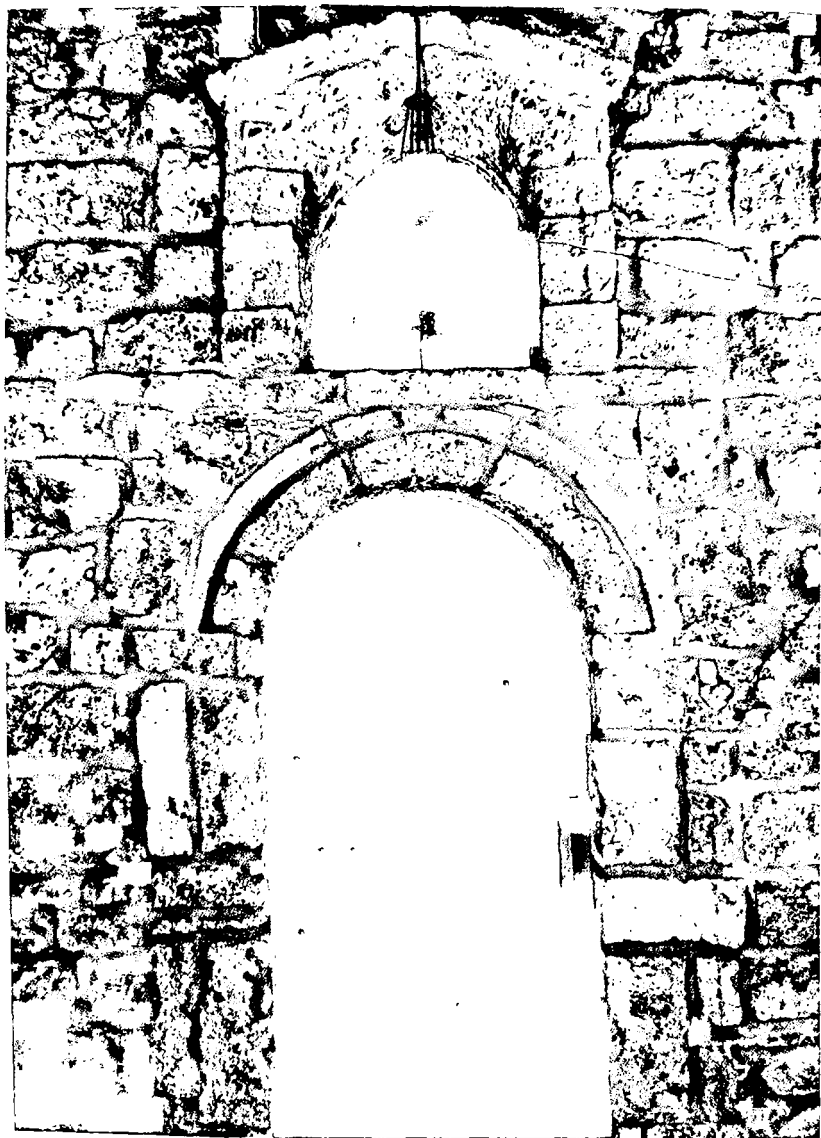
Εἰκ. 4. Ἅγιος Γεώργιος Νεραΐδας. Τομή κατά πλάτος (B-B).

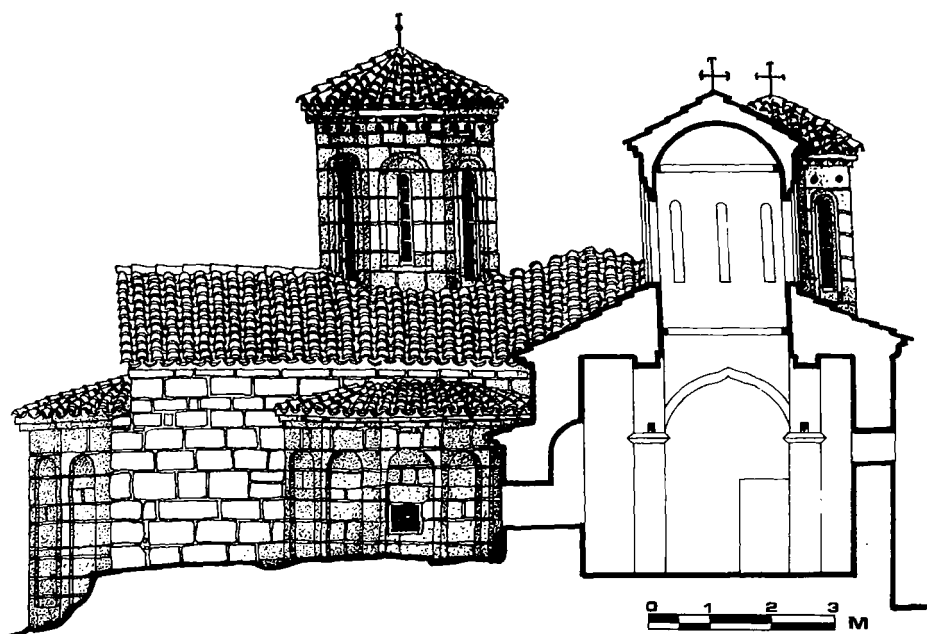
Εἰκ. 5. Ἅγιος Γεώργιος Νεραΐδας. Τομή κατά μήκος (A-A).

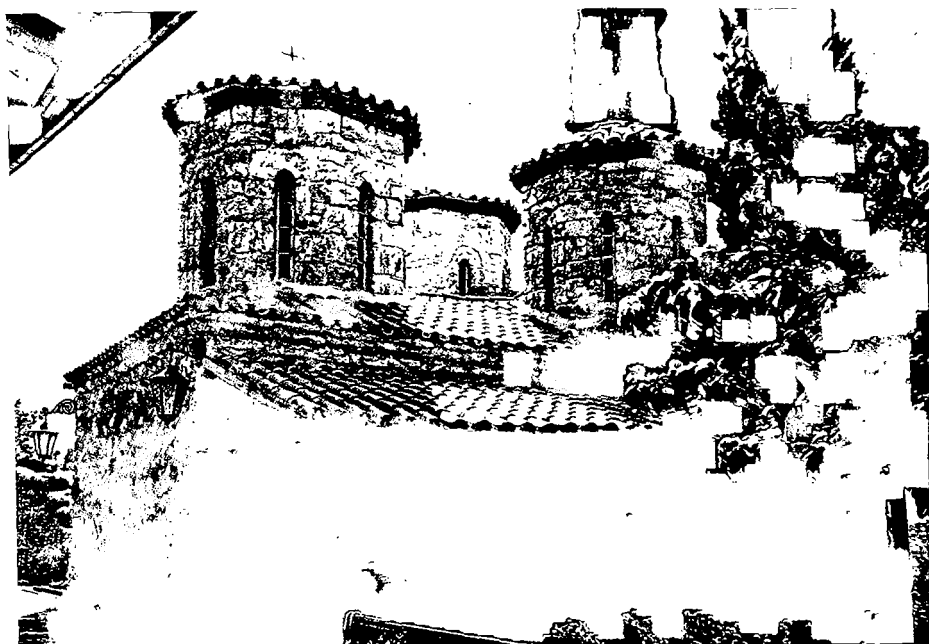
Εἰκ. 6. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Τομή κατά πλάτος (Γ-Γ').

Εἰκ. 7. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Λεπτομέρεια. Ἡ θύρα εἰσόδου στὸν ναό.

Εἰχ. 8. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Τομή κατά μήκος (Δ-Δ).

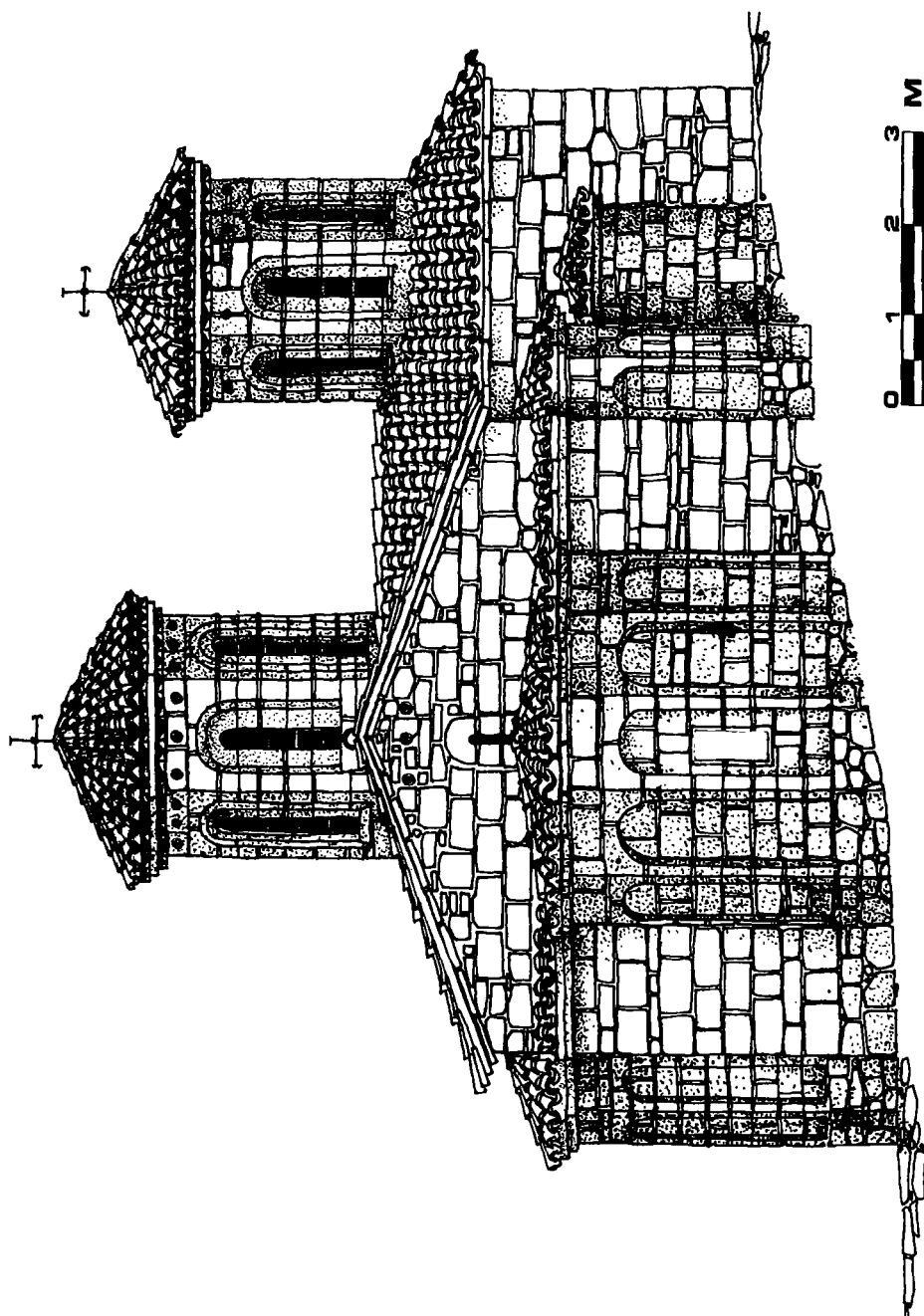
Εἰχ. 9. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Βορειοδυτική ἄποψη.

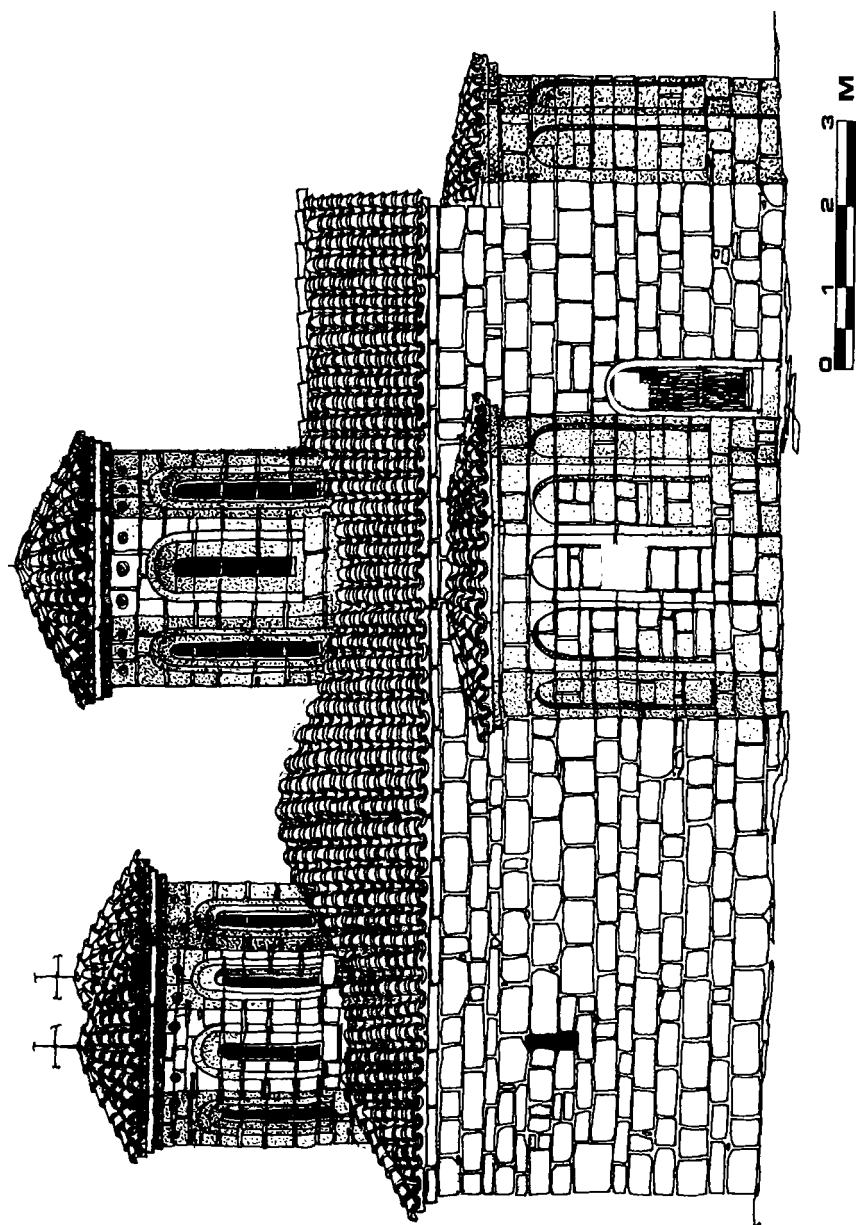
Εἰκ. 10. Ἅγιος Γεώργιος Νεραΐδας. Λεπτομέρεια τῆς βόρειας ὀψευς.

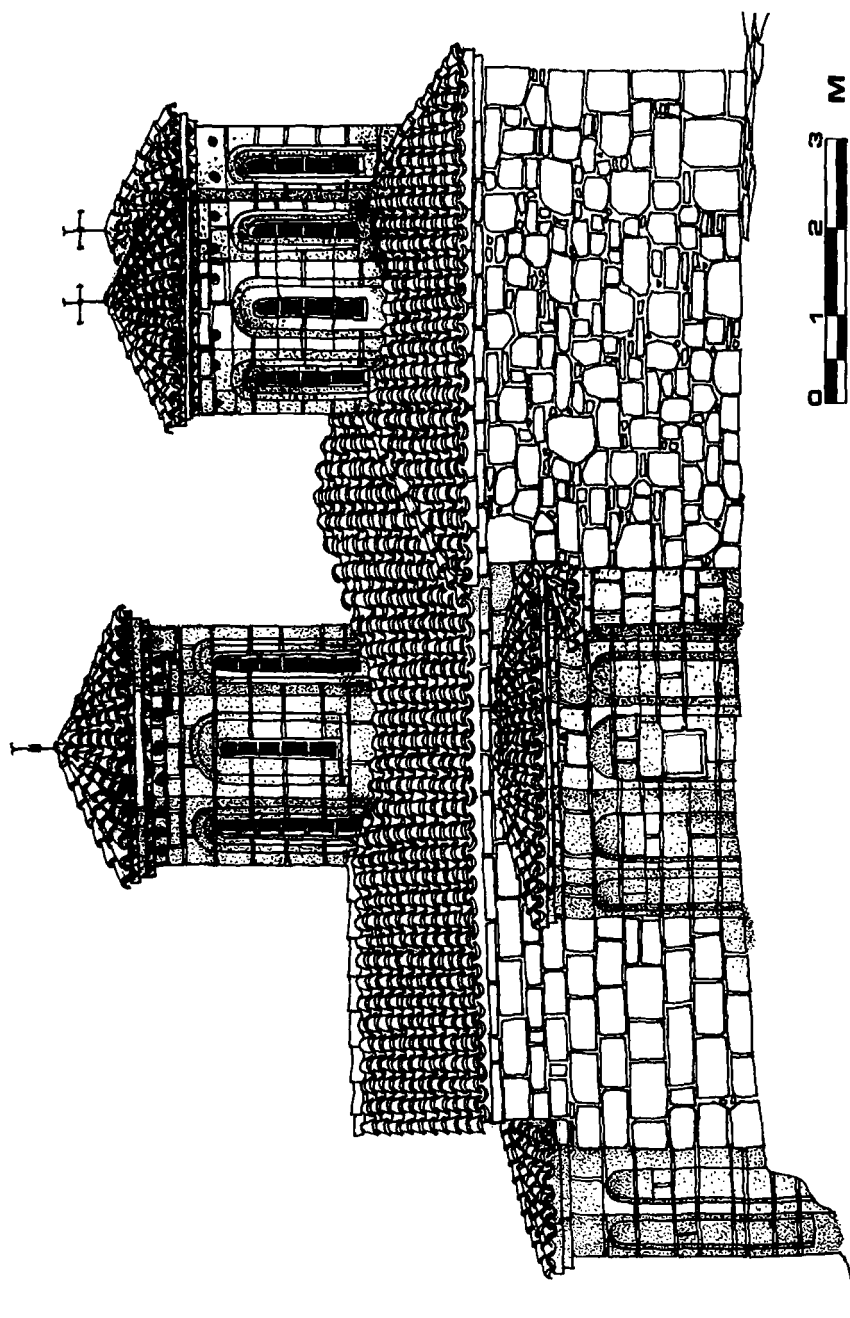
Εἰκ. 11. Ἅγιος Γεώργιος Νεραΐδας. Τό ἐσωτερικό τοῦ παρεκκλησίου.

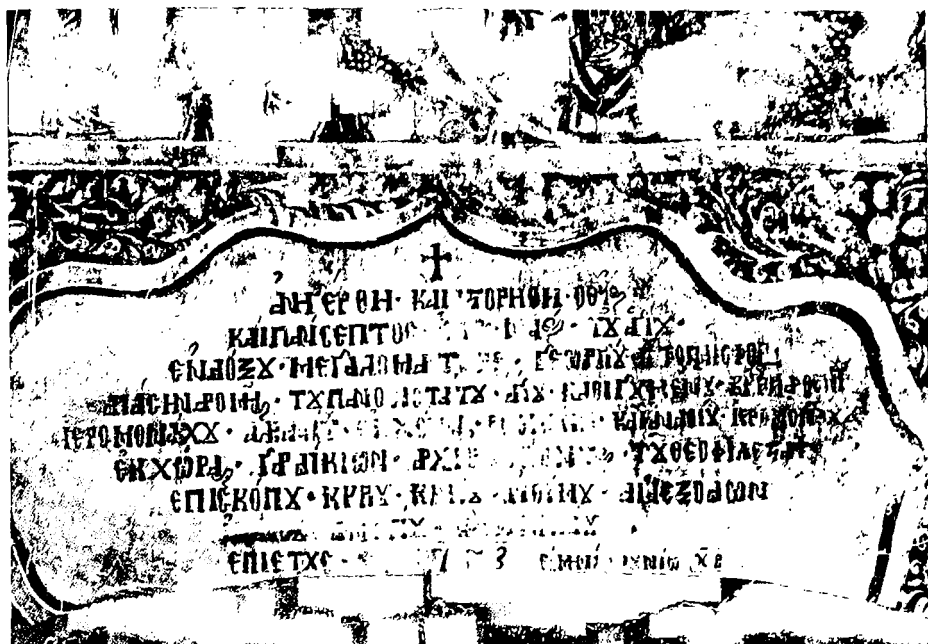

Εἰκ. 13. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Ἀνατολική ὄψη.

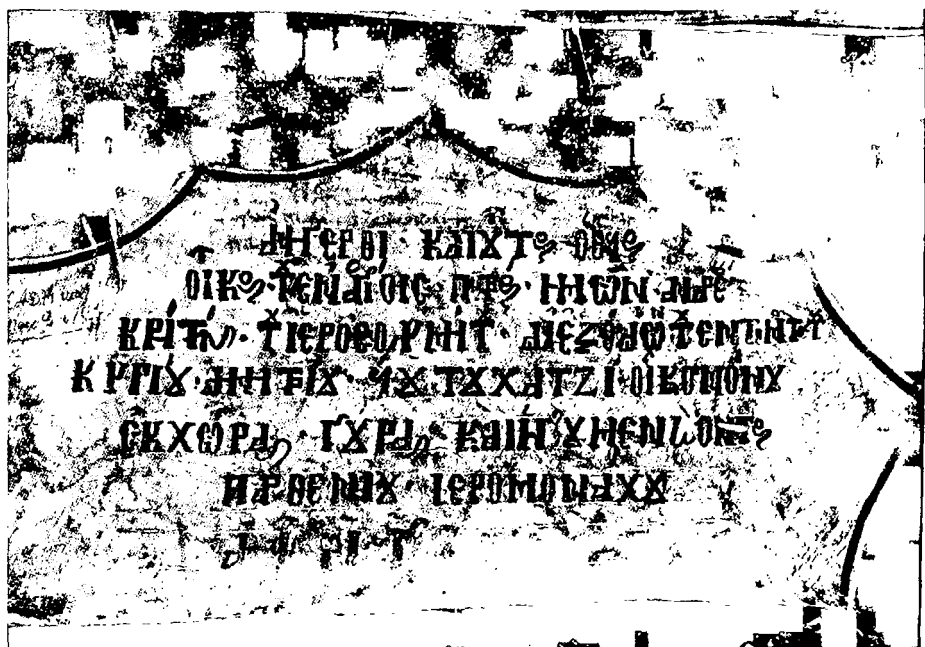

Εἰκ. 14. Ἁγιος Γεώργιος Νεράιδας. Νότια ὄψη.

Εἰχ. 16. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Ἡ κτητορική ἐπιγραφή στὸν ναό.

Εἰχ. 17. Ἅγιος Γεώργιος Νεράιδας. Ἡ ἐπιγραφή στό παρεκκλήσιο.

Νικολάου Θ. Παζαρά

ΤΡΕΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΞΗΡΟΠΟΤΑΜΟΥ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Στο υπερώο επάνω από το νάρθηκα του καθολικού της Μονής Ξηροποτάμου φυλάσσονται οι πλέον αξιόλογες από τις διακόσιες πενήντα περίπου μεταβυζαντινές εικόνες, που έχουν διατηρηθεί μέχρι σήμερα στο μοναστήρι. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τρεις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος, της Παναγίας Οδηγήτριας και της Φιλοξενίας του Αβραάμ, οι οποίες με τη θεματολογία, την τεχνοτροπία και τις πανομοιότυπες διαστάσεις τους (64x42 εκ.), συγκροτούν ένα ενιαίο σύνολο δεσποτικών εικόνων, με προφανή προορισμό το τέμπλο ενός παρεκκλησιού αφιερωμένου στην Αγία Τριάδα. Μολονότι ασυντήρητες, οι εικόνες διατηρούν στο ακέραιο τη λάμψη μιας αξιόλογης τέχνης, η οποία παρουσιάζει στενή σχέση με το έργο του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη στο Άγιον Όρος.

1. Χριστός Παντοκράτωρ

Στην πρώτη από τις εικόνες ο Χριστός αποδίδεται στηθαίος, αυστηρά μετωπικός και με το βλέμμα του προσηλωμένο στον προσκυνητή, στο γνωστό τύπο του Παντοκράτορα (εικ. 1). Έχει πλατύ σώμα με ριχτούς ώμους, που κορυφώνεται σε ψηλό, κυλινδρικό λαιμό και ωοειδές, σαρκωμένο πρόσωπο με λεπτά χαρακτηριστικά. Κάμπτει το δεξί χέρι προ του στήθους, ευλογών, ενώ με το αριστερό κρατά ανοιχτό, ενεπίγραφο κώδικα Ευαγγελίου. Ο Χριστός φορά βαθυκόκκινο «ορθόσημο» χιτώνα, με κεντητή παρυφή γύρω από το λαιμό, διακοσμημένη με συνεχή ελισσόμενο βλαστό και κρινάνθημα. Το σκουρογάλαζο ιμάτιό του πέφτει πίσω από τους ώμους, αφήνοντας ακάλυπτο το δεξί χέρι μαζί μ' ένα μεγάλο τμήμα του στήθους.

Ο ένσταυρος φωτοστέφανος του Χριστού διακοσμείται με στικτά φυτικά και ανθικά μοτίβα. Με την ίδια τεχνική έχουν εκτελεστεί και τα γράμματα της επιγραφής Ο ΩΝ, που παρατίθεται στις κεραίες του σταυρού.

Στις άνω γωνίες της εικόνας, εκατέρωθεν της κεφαλής του Παντοκράτορα αποδίδεται με κόκκινο χρώμα η συντομογραφία Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)Σ.

Τα απώτερα πρότυπα που ακολουθεί ο ζωγράφος θα πρέπει μάλλον ν' αναζητηθούν στην παλαιολόγια τέχνη του 14ου αιώνα. Έτσι, ο φυσιογνωμικός τύπος του Χριστού, με τα λεπτά χαρακτηριστικά και την ευγενική έκφραση, βρίσκεται κοντά σε εικόνα από τη Μονή Παντοκράτορος¹, που χρονολογείται ανάμεσα στα 1360 και 1380. Ακόμη, οι λεπτομέρειες στην απόδοση των ενδυμάτων, όπως η μορφή του «σημείου» (clavus) κάτω από το δεξί ώμο και η παρυφή του χιτώνα γύρω από το λαιμό, θυμίζουν έντονα τον Παντοκράτορα μιας εικόνας των μέσων του 14ου αιώνα από τη Ρόδο². Η χρήση ανοιχτού, ενεπίγραφου κώδικα Ευαγγελίου σπανίζει, μολοντί δεν αποκλείεται τελείως την εποχή αυτή, όπως φαίνεται σε εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (τέλη 14ου αι.)³.

Άμεση σύνδεση παρουσιάζει η εικόνα της Μονής Ξηροποτάμου με έργα της Κρητικής σχολής, που ανάγονται σε ιδιαίτερα πρώιμη εποχή στο Άγιον Όρος. Έτσι, σε εικόνα της Μονής Βατοπαιδίου (μέσα 15ου αι.)⁴, η μορφή του Παντοκράτορος, με την ιδανική ομορφιά, τη γλυκύτητα και τη φιλανθρωπία της έκφρασης, μπορεί αναμφισβήτητα να θεωρηθεί ως άμεσος προάγγελος του έργου που εξετάζουμε⁵. Ακόμη εντονότερες είναι οι ομοιότητες με τα έργα τριών κορυφαίων Κρητικών ζωγράφων των μέσων του 16ου αιώνα, του Θεοφάνη, του Ζώρζη και του Ευφρόσυνου. Σε ό,τι αφορά στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του Χριστού, εμφανής είναι η συνάφεια με τις εικόνες του Ευφρόσυνου και του Ζώρζη, από τις Μεγάλες Δεήσεις της Μονής Διονυσίου (1542)⁶ και του Πρωτάτου (1542)⁷ αντίστοιχα (εικ. 2). Από τα έργα του Θεοφάνη, ο φυσιογνωμικός τύπος της εικόνας μας συνδέεται περισσότερο με τη δεσποτική εικόνα της Μονής Παντοκράτορος (εικ. 3)⁸, ενώ διαφοροποιείται

1. Εικόνες Μονής Παντοκράτορος (συλλογικός τόμος), Άγιον Όρος 1998, σ. 48, εικ. 21, σημ. 28 όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία (στο εξής Εικόνες Μονής Παντοκράτορος).

2. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη (Κατάλογος Εκθέσεως), Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 - 6 Ιανουαρίου 1986, Αθήνα 1986, αρ. 81 (στο εξής Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη).

3. *Holy Image. Holy Space, Icons and Frescoes from Greece* (Κατάλογος Εκθέσεως στις ΗΠΑ από 21.8.1988 έως 14.1.1990), Athens 1988, αρ. 30 (στο εξής *Holy Image. Holy Space*).

4. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Φορητές εικόνες, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τόμ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 496, εικ. 404, εικ. 338 (στο εξής Τσιγαρίδας, *Φορητές εικόνες*). Θησαυροί του Αγίου Όρους (Κατάλογος Εκθέσεως), Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Ιούνιος 1997 - Απρίλιος 1998, Θεσσαλονίκη 1997, αρ. 2.32 (στο εξής *Θησαυροί Αγίου Όρους*).

5. Από πρώιμα κρητικά έργα προέρχεται και ένα δευτερεύον στοιχείο της εικόνας μας, το «χρυσοκέντητο» σειρήτι στη λαϊμόκοψη του χιτώνα του Χριστού. Πρβλ. ενδεικτικά Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αρ. 92-93.

6. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 2.44, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

7. Ό.π., αρ. 2.48.

8. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Άγνωστες εικόνες και τοιχογραφίες του Θεοφάνη του Κρητός στη

κάπως από εκείνες των Μονών Ιβήρων (1535-45)⁹, Λαύρας (1535-45)¹⁰ και Σταυρονικήτα (1546)¹¹, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ένα ήθος περισσότερο αυστηρό. Η κίνηση ευλογίας του Χριστού επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα στις εικόνες των Μονών Ιβήρων και Σταυρονικήτα, ενώ παραλλάσσεται σε εκείνες της Παντοκράτορος, της Διονυσίου και του Πρωτάτου. Ο σπάνιος τύπος του ανοιχτού Ευαγγελίου εμφανίζεται μόνο στην εικόνα της Μονής Ιβήρων, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις ο κώδικας, ως συνήθως, παραμένει κλειστός.

Από καλλιτεχνική άποψη, η εικόνα συνοψίζει μερικά από τα κυριότερα γνωρίσματα της Κρητικής ζωγραφικής του β' τέταρτου του 16ου αιώνα. Το πρόσωπο του Χριστού, με τη μειλίχια και σταθερή έκφραση, αποπνέει ηρεμία, αυτοπεποίθηση και συνάμα βαθιά πνευματικότητα. Ο καλλιτέχνης πλάθει το σάρκωμα με θερμό, σταρένιο χρώμα, που ροδίζει στις άκρες και σκεπάζει σε περιορισμένη έκταση το βαθυκάστανο προπλάσμο. Το φως αναλύεται σε δέσμες πυκνών, ζωρών ψιμυθιών, που τονίζουν με έμφαση τα προεξέχοντα σημεία του προσώπου. Η ζωηρή αντίθεση φωτός και σκιάς, σε συνδυασμό με το αβρό πλάσιμο και τη διακριτική χρήση της γραμμής σε περιγράμματα και χαρακτηριστικά τονίζουν τον πλαστικό χαρακτήρα της μορφής. Ιδιαίτερα επιμελημένη είναι η απόδοση των χεριών, που έχουν μακριά, καλοσχηματισμένα δάχτυλα και περιποιημένα νύχια. Απεναντίας, γεωμετρική σκληρότητα χαρακτηρίζει την απόδοση των ρούχων, με τις ευθύγραμμες, δύσκαμπτες πτυχές, που έχουν συχνά γωνιώδη ή διχαλωτή απόληξη.

Οι τεχνοτροπικές συγκρίσεις ανάμεσα στην εικόνα της Μονής Ξηροποτάμου και στις δεσποτικές εικόνες του Θεοφάνη, κυρίως εκείνες των Μονών Παντοκράτορος και Ιβήρων, μας επιτρέπουν να την εντάξουμε στη σφαίρα της καλλιτεχνικής επιρροής του στὸ Ἅγιον Ὅρος (εικ. 4-5). Οι ομοιότητες εντοπίζονται καταρχήν σε χαρακτηριστικές τεχνικές λεπτομέρειες, όπως είναι το χαμηλό, με τονισμένη τη διάσταση του πλάτους αυτόξυλο πλαίσιο, το εκλεπτυσμένο χρύσωμα του βάθους, καθώς και η διακόσμηση του φωτοστεφάνου με στικτά φυτικά και ανθικά θέματα.

Μονή Παντοκράτορος και στη Μονή Γρηγορίου Αγίου Όρους, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', τόμ. ΙΘ' (1997), σ. 97 κ.ε., εικ. 1 (στο εξής Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Άγνωστες εικόνες*). *Εικόνες Μονής Παντοκράτορος*, σ. 102, εικ. 49-50.

9. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 2.41.

10. Μ. Chatzidakis, *Recherches sur le peintre Théophane le Crétois*, *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-70), σ. 309 κ.ε., εικ. 45 (στο εξής Μ. Chatzidakis, *Recherches*). Τσιγαρίδας, *Άγνωστες εικόνες*, εικ. 2.

11. Χρ. Πατρινέλης - Αγ. Καρακατσάνη - Μ. Θεοχάρη, *Μονή Σταυρονικήτα. Ιστορία, Εικόνες, Χρυσοκεντήματα*, Αθήνα 1974, σ. 67, εικ. 14 (στο εξής Χρ. Πατρινέλης κ.ά., *Μονή Σταυρονικήτα*).

Στο επίπεδο της τεχνοτροπίας επισημαίνεται ο περιορισμός των φωτεινών επιφανειών στο πλάσιμο του προσώπου, γνώρισμα της τέχνης του Θεοφάνη¹², που συντείνει στην καθαρότερη διαγραφή της οστέινης υποδομής στα ζυγωματικά και στο μέτωπο. Επιπλέον, κοινό τόπο αποτελεί η αίσθηση διαφάνειας που δίνει η σάρκα, με φώτα πυκνά και λεπτά, τα οποία σχηματίζουν δύο συμμετρικές, πλατιά φωτισμένες ανταύγειες στο κέντρο του μετώπου και άλλες τόσες κάτω από τους κανθούς των ματιών. Παρόμοιο είναι ακόμη το φούσκωμα στο κάτω μέρος του μετώπου, που ακολουθεί τα μαλακά τόξα των φρυδιών. Κοινά σημεία αναφοράς συνιστούν επίσης η ευαισθησία και σταθερότητα στη σχεδιαστική απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου, με ιδιαίτερα αποκαλυπτική τη σύγκριση του περιγράμματος της οφθαλμικής κόγχης, καθώς και η εξαιρετικά μαλακή τριχοφυΐα στον ελαφρώς τονισμένο μύστακα και στη γενειάδα του Χριστού. Ακόμη, στην απόδοση του λαιμού παρατηρείται η ίδια ακριβώς ρυθμική εναλλαγή φωτός και σκιάς, όπως άλλωστε και στα δάχτυλα των χεριών, με τη χαρακτηριστική φυσιοκρατική απόδοση των αρθρώσεων. Τέλος, σε ό,τι αφορά στην ενδυμασία, κοφτές, γραμμικές πτυχές, με την ίδια ακριβώς διάταξη, αυλακώνουν ρυθμικά τον χιτώνα του Χριστού, στον οποίο χαρακτηριστική διακοσμητική λεπτομέρεια συνιστά το χρυσοκέντητο σειρήτι στη λαιμόκοψη, που απαντά μόνο στην εικόνα της Μονής Ιβήρων¹³.

Οι ίδιοι τρόποι καλλιτεχνικής γραφής φέρνουν την ξηροποταμινή εικόνα κοντά σε δύο δεσποτικές εικόνες από το καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Μεγάλου Μετεώρου (1552)¹⁴, οι οποίες σχετίζονται επίσης με τον ευρύτερο κύκλο του Θεοφάνη (εικ. 6). Όλα αυτά τα στοιχεία, που συντείνουν σε μια υψηλή εκφραστική ποιότητα, μπορούν με μια πρώτη εκτίμηση να οδηγήσουν στη σύνδεση της εικόνας με κάποιο στενό συνεργάτη του Θεοφάνη, ο οποίος επίσης δραστηριοποιείται στο Όρος κατά τη διάρκεια του δευτέρου τεταρτού του 16ου αιώνα.

2. Παναγία Οδηγήτρια

Η Παναγία εικονίζεται ως την οσφύ, με το κεφάλι ελαφρώς γυρτό, στραμμένη προς τ' αριστερά της, στο γνωστό τύπο της Οδηγήτριας αρι-

12. Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Αγίου Όρους 1986, σ. 98 (στο εξής Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης*).

13. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 2.41

14. Μ. Χατζηδάκης – Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990, εικ. σ. 177, 183 (στο εξής Μ. Χατζηδάκης – Δ. Σοφιανός, *Μεγάλο Μετέωρο*).

στεροκρατούσας (εικ. 7). Η αρχοντική, με πλάτος στην ανάπτυξη του όγκου κορμοστασιά της κορυφώνεται σε ψηλό, κυλινδρικό λαιμό κι αυγόσχημο, γεμάτο πρόσωπο μ' ευγενικά χαρακτηριστικά και μελαγχολική έκφραση. Κρατά με το αριστερό χέρι στην αγκαλιά της το Χριστό, ενώ με το δεξί, που υψώνεται μπροστά στο στήθος, αναπέμπει δεήσεις προς αυτόν. Η Θεοτόκος φορά κατάσαρκα σκουρογάλαζο χιτώνα με πορτοκαλόχρωμη λαιμόκοψη, ενώ στο κεφάλι της φέρει κεκρύφαλλο, διακοσμημένο με σχέδιο υπό μορφή διχτυωτού πλέγματος. Το μαφόριό της ποικίλλεται με τρία αστεροειδή μοτίβα, που συμβολίζουν την Αγία Τριάδα και υπαινίσσονται το ρόλο της Θεοτόκου στην Ενσάρκωση¹⁵.

Ο Χριστός, που είναι ιδιαίτερα μεγαλόσωμος, στρέφεται κατά τα τρία τέταρτα προς τον άξονα της Παναγίας. Το βαρύ, εύρωστο σώμα του κορυφώνεται σε στιβαρό λαιμό και παχουλό πρόσωπο με σαρκώδη χαρακτηριστικά. Υψώνει το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος της Θεοτόκου, ευλογών, ενώ με το αριστερό φέρει κλειστό ειλητάριο. Φορά ανοιχτοπράσινο χιτώνα, διακοσμημένο με κυκλίσκους, συμπλέγματα από κουκίδες και κρινάνθημα. Το πορτοκαλόχρωμο μιάτιό του σχηματίζει απόπτυγμα επάνω από τους μηρούς, ενώ φωτίζεται με άφθονα χρυσά λαματίσματα.

Οι φωτοστέφανοι των μορφών διακοσμούνται με στικτά άνθη, που φύονται από συνεχή φυλλοφόρο βλαστό. Η Παναγία και ο Χριστός συνοδεύονται από συντομογραφίες πορφυρού χρώματος με τα ονόματά τους: Μ(ΗΤ)ΗΡ Θ(ΕΟ)Υ και Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ. Ακόμη, στις κεραίες του ένσταυρου φωτοστεφάνου του Χριστού έχει εκτελεστεί σε διάστικτη τεχνική η επιγραφή Ο ΩΝ.

Από τυπολογική άποψη, το στοιχείο εκείνο που χαρακτηρίζει κατά κύριο λόγο την εικόνα είναι η αμοιβαία τρυφερότητα μεταξύ μητέρας και παιδιού. Σε παλαιότερες εποχές¹⁶, έως και τον 14ο αιώνα, κυριαρχεί ένας αυστηρός τύπος, καθώς τουλάχιστον η μία εκ των δύο μορφών αποδίδεται κατά μέτωπον¹⁷, με λιγοστές μόνον εξαιρέσεις¹⁸. Η στενή διαλε-

15. G. Galavaris, *The Stars of the Virgin. An Ekphrasis of an Icon of the Mother of God*, *Eastern Churches Review* 1 (1967-1968), σ. 364 κ.ε.

16. Για την προέλευση του ονόματος, το δογματικό περιεχόμενο και τις απαρχές του εικονογραφικού τύπου της Παναγίας Οδηγήτριας βλ. Α. Grabar, *L'Iconoclasme byzantin*, Paris 1957, σ. 202, 250. — Του ίδιου, *L'Odigitria et l'Eleousa*, *Zbornik za Likovne Umetnosti* 10 (1974), σ. 3 κ.ε. — M. Tatić – Djurić, *L'icône de l'Odigitria et son culte au XVI siècle*, *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of K. Weitzmann*, Princeton University 1995, σ. 557 κ.ε., 562, σημ. 79-80.

17. Βλ. ενδεικτικά D. Bogdanović – V. J. Djurić – D. Medaković, *Chilandar on the Holy Mountain*, Belgrade 1978, σ. 58-60, εικ. 37. — *Holy Image. Holy Space*, αρ. 9· Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984) (Κατάλογος Εκθέ-

κτική σχέση ανάμεσα στην Παναγία και τον Χριστό καθιερώνεται σε κρητικές εικόνες του 15ου αιώνα, με τις οποίες συνδέεται εικονογραφικά και αυτή της Μονής Ξηροποτάμου. Πρόκειται για το γνωστό τύπο της Παναγίας του Πάθους¹⁹, δημιουργός του οποίου θεωρείται ο Ανδρέας Ρίτζος, με μια σειρά εικόνων που αποδίδονται είτε στον ίδιο είτε στον ευρύτερο κύκλο του²⁰. Από τα έργα αυτά προέρχονται τα κυριότερα τυπολογικά γνωρίσματα της εικόνας, όπως η τρυφερή προς το παιδί κλίση του σώματος και της κεφαλής της Θεοτόκου, το βαθύ, γεμάτο νόημα βλέμμα της προς τον προσκυνητή και πέρα από αυτόν, καθώς και η πλάγια στάση του Χριστού, ο οποίος οραματίζεται στο θλιμμένο πρόσωπο της Παναγίας το μελλούμενο πάθος του. Ο ζωγράφος ακολουθεί τα κρητικά πρότυπα του 15ου αιώνα και σε ορισμένα καινοφανή στοιχεία που αφορούν στο μαφόριο της Θεοτόκου, όπως το τριγωνικό άνοιγμα μπροστά στο στήθος, η «χρυσοκέντητη» παρυφή και η κροσσωτή απόληξή του κάτω από τον δεξιό ώμο. Ταυτόχρονα όμως παραλείπει άλλα, ουσιώδη στοιχεία του εικονογραφικού τύπου, όπως τους αγγέλους με τα σύμβολα του Πάθους στις άνω γωνίες, τη βρεφική φασκία που περιβάλλει το σώμα του Χριστού και το σταύρωμα των ποδιών ή το ανεστραμμένο γυμνό πέλλμα του δεξιού ποδιού του²¹.

σεως), Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, 6 Οκτωβρίου 1984 - 30 Ιουνίου 1985, Αθήνα 1984, αρ. 6. — Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, αρ. 6. — V. J. Djurić, *Ícônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, αρ. 4, 23. — Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, τόμ. Α' (εικόνες), Αθήναι 1956, εικ. 226 (στο εξής: Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*). — Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφινός, *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. σ. 59. — *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης. Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη* (Κατάλογος Εκθέσεως), Ηράκλειο 1993, αρ. 68 (στο εξής *Εικόνες Κρητικής Τέχνης*). Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες και εικόνες της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους, Μακεδονικά* 18 (1978) 197-198, πίν. 17α.

18. Στην κατηγορία αυτή, η οποία περιλαμβάνει έργα προδρομικά του εξεταζόμενου τύπου, μπορούν επί παραδείγματι να ενταχθούν δύο εικόνες του 13ου και 14ου αιώνα από τη Μονή Σινά (Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, εικ. 186) και τη Μονή Βατοπαιδίου αντίστοιχα (Αικ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Βυζαντινή μικροτεχνία, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τόμ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 496, εικ. 438).

19. Για τη διαμόρφωση του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου, που αναδεικνύει την πεμπτούσια του δόγματος της Ευσάρκωσης και του Πάθους, βλ. Μ. Chatzidakis, *Les debuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque*, *Mnimosynon Sophias Antoniadis*, Venise 1974, σ. 180-181.

20. Οι εικόνες αυτές βρίσκονται κυρίως σε Μουσεία της Ιταλίας, καθώς και σε ιδιωτικές συλλογές από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Βλ. ενδεικτικά Ν. Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος-16ος αιώνας*, Αθήνα 1993, αρ. 9 (στο εξής Χατζηδάκη, *Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία*). — Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μητρ Θεού*, Αθήνα 1994, σ. 23 κ.ε., πίν. III, 9-16. — Κ. Φαίδρα-Καλαφάτη, *Εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας σε ιδιωτική συλλογή, Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη* 1994, σ. 158 κ.ε., εικ. 1-6.

21. Ό.π.

Οι δεσποτικές εικόνες του Θεοφάνη, από τα καθολικά των Μονών Παντοκράτορος²² και Σταυρονικήτα²³, συνιστούν ίσως τα έργα εκείνα με τα οποία ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας του Πάθους εισάγεται στο Άγιον Όρος, όπου μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί παλαιότερες κρητικές εικόνες με το θέμα αυτό. Η εικόνα της Μονής Ξηροποτάμου σχετίζεται αμεσότατα με τα δύο αυτά έργα, ενώ διαφοροποιείται από τις εικόνες των Μονών Μεγίστης Λαύρας²⁴ και Ιβήρων²⁵, όπου ακολουθείται ένας αυστηρότερος εικονογραφικός τύπος. Καταλυτική αποδεικνύεται η σύγκριση με τη δεσποτική εικόνα της Μονής Σταυρονικήτα ως προς την υψηλόκορμη, αριστοκρατική μορφή της Θεοτόκου, τα προσωπογραφικά της χαρακτηριστικά, το βλέμμα που χάνεται στο άπειρο, την οριζόντια θέση του αριστερού της χεριού, τη στάση του σώματος του Χριστού ή τον τρόπο με τον οποίο αναστηλώνει το αριστερό του πόδι (εικ. 8). Η διαλεκτική σχέση των δύο εικόνων τονίζεται πολύ χαρακτηριστικά με ορισμένα δευτερεύοντα στοιχεία, όπως είναι τα πανομοιότυπα διακοσμητικά μοτίβα στο χιτώνα του Χριστού, η ιδιότυπη κίνηση ευλογίας του παιδιού και το μικρό τριγωνικό άνοιγμα που σχηματίζει το μαφόριο μπροστά στο στήθος της Παναγίας²⁶. Προσθέτουμε επίσης τον εικονιστικό τύπο του Χριστού με το ευρύ μέτωπο, τα διογκωμένα μάγουλα και τη χοντρή μύτη, στοιχεία που επαναλαμβάνονται στερεότυπα στις εικόνες του Θεοφάνη με θέμα την Παναγία Οδηγήτρια²⁷. Υπάρχει βέβαια και μια ήσσονος σημασίας διαφορά ανάμεσα στα δύο έργα, η διαγώνια θέση του κλειστού ειληταρίου της Ξηροποταμινής εικόνας, που όμως απαντά πανομοιότυπα στη δεσποτική εικόνα της Μονής Παντοκράτορος.

Σε τεχνοτροπικό επίπεδο η εικόνα μας υπερέχει από την αντίστοιχη της Μονής Σταυρονικήτα, η οποία, σύμφωνα με παλαιότερες απόψεις, αποδίδεται στο γιο του Θεοφάνη Συμεών²⁸ ή χαρακτηρίζεται ως έργο ποιοτικά υποδεέστερο από εκείνα της ώριμης περιόδου του Θεοφάνη²⁹.

22. Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, σ. 104, εικ. 51-52, σημ. 124 όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

23. Χρ. Πατρινέλης κ.ά., *Μονή Σταυρονικήτα*, αρ. 3.

24. M. Chatzidakis, *Recherches*, εικ. 44. — Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Νέα στοιχεία της καλλιτεχνικής δραστηριότητας του Θεοφάνη του Κρητός στη Μονή Ιβήρων, Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, εικ. 4.1.

25. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 2.40. — Ε. Ν. Τσιγαρίδας ό.π., σ. 371 κ.ε., εικ. 3.1.

26. Απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, το συγκεκριμένο στοιχείο, που συγκερνά το ερμητικά κλειστό μαφόριο της παλαιολόγιας περιόδου με το μεγάλο τριγωνικό άνοιγμα της Κρητικής σχολής (βλ. σημ. 20), αποτελεί έμπνευση του ίδιου του Θεοφάνη και χρησιμοποιείται ευρύτατα στη μεταβυζαντινή εικονογραφία.

27. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Άγνωστες εικόνες*, σ. 102, εικ. 4.

28. Χρ. Πατρινέλης κ.ά., *Μονή Σταυρονικήτα*, σ. 59, αρ. 3.

29. Ε. Ν. Τσιγαρίδας ό.π., σ. 102

Η τελευταία διακρίνεται από μία τυποποίηση και ξηρότητα, καθώς έχει εκτελεστεί σε άψογη γραμμική αλλά συνάμα ψυχρή και καλλιγραφική τεχνική, με κοφτά επίπεδα και έντονες φωτοσκιάσεις, που αποδίδουν στεγνό το πρόσωπο. Απεναντίας, η εικόνα μας ξεχωρίζει για το μεστό ήθος και την εκφραστική δύναμη των μορφών, ιδιαίτερα της Παναγίας, στοιχεία που τη φέρνουν κοντά στις εικόνες των Μονών Παντοκράτορος και Ιβήρων (εικ. 9-10). Στα πρόσωπα, οι πλατιές βαθυκάστανες σκιές και η ενιαία όχρα της σάρκας, που ροδίζει σε μάγουλα και μέτωπο, αποδίδουν τον όγκο με τρόπο πλαστικό. Παράλληλα, το πλάσιμο της σάρκας διακρίνεται για τη σχεδιαστική ακρίβεια στη διατύπωση των επιμέρους χαρακτηριστικών και των περιορισμένων τοπικά φώτων.

Ακόμη, στην απόδοση των ενδυμάτων επισημαίνονται τρόποι της ζωγραφικής του Θεοφάνη, που έχουν αναλυθεί διεξοδικά από τον αείμνηστο Μ. Χατζηδάκη, στη μονογραφία του για τις τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Σταυρονικήτα³⁰. Η πτυχολογία ορίζεται με διαδοχικά φωτεινότερα επίπεδα και ταινίες που έχουν μια γεωμετρικότητα στη χάραξη, ενώ οι ακμές των πτυχών πλαισιώνονται από πολύ λεπτές ταινίες, σε τόνο ανοιχτότερο από το βασικό χρώμα του ενδύματος. Χαρακτηριστική είναι ακόμη η απόδοση του μαφορίου της Παναγίας με τις επίπεδες, πλατιές πτυχωσεις στο στήθος και την κτενιόσχημη απόληξή τους στην περιοχή του δεξιού ώμου³¹.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες επιλογές του καλλιτέχνη ως προς τη χρωματολογία των ενδυμασιών. Το μαφόριο της Θεοτόκου έχει χρώμα βαθύ κόκκινο-βυσσινί, το οποίο συνιστά κατεξοχήν προτίμηση της βενετσιάνικης ζωγραφικής και χρησιμοποιείται ευρύτατα στο έργο του Θεοφάνη, τόσο στις τοιχογραφίες όσο και στις εικόνες του τέμπλου της Μονής Σταυρονικήτα³². Τέλος ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει και στο πορτοκαλόχρωμο ιμάτιο του Χριστού με την άψογη εκτέλεση των χρυσογραφιών, στοιχείο που απαντά στερεότυπα στις δεσποτικές εικόνες του Θεοφάνη με το ίδιο θέμα.

3. Η Φιλοξενία του Αβραάμ

Στο πρώτο επίπεδο της σκηνής της Φιλοξενίας του Αβραάμ εικονίζονται τρεις άγγελοι καθισμένοι γύρω από ένα ημικυκλικό τραπέζι, επάνω στο οποίο υπάρχουν σκεύη με φαγητό και κρασί (εικ. 11). Ο μεσαίος άγ-

30. Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης*, σ. 99.

31. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Άγνωστες εικόνες*, σ. 102.

32. Χρ. Πατρινέλης κ.ά., *Μονή Σταυρονικήτα*, σ. 62, αρ. 2, εικ. 12 κ.α. Πρβλ. ακόμη Μ. Χατζηδάκης ό.π., σ. 97, εικ. 102, 117 κ.α.

γελος, στην κορυφή του τραπεζιού, αποδίδεται σε κλίμακα κατά τι μεγαλύτερη από τους άλλους δύο. Κλίνει ελαφρώς το κεφάλι επάνω από το δεξιό ώμο, ενώ ταυτόχρονα κατευθύνει το βλέμμα του προς τον προσκυνητή. Οι άλλοι δύο άγγελοι παριστάνονται αντωποί, καθισμένοι σε χαμηλό έδρανο στις άκρες του τραπεζιού, με τα πόδια τους ακουμπισμένα σε υποπόδιο. Όλοι τους κρατούν κηρύκιο με το αριστερό χέρι και ακουμπούν το δεξί επάνω στο τραπέζι, με εξαίρεση το δεξιό άγγελο, που απλώνει το χέρι επάνω από μία κούπα με ψηλό πόδι. Φορούν χιτώνες και ιμάτια, στην απόδοση των οποίων εναλλάσσονται το ερυθρό και το βαθυκύανο χρώμα. Στους χρυσούς, ένσταυρους φωτοστεφάνους τους αναπτύσσονται φυτικά και ανθικά μοτίβα, εκτελεσμένα σε στικτή τεχνική.

Εκατέρωθεν του μεσαίου αγγέλου παριστάνονται ο Αβραάμ και η Σάρα, οι οποίοι, έχοντας σκεπασμένα τα χέρια, φέρνουν σκευή με φαγητά στο πλούσια στρωμένο τραπέζι. Πίσω τους εικονίζονται δύο συμμετρικά βαθμιδωτά αρχιτεκτονήματα, που συνδέονται μεταξύ τους με χαμηλό τοίχο και πορφυρό παραπέτασμα. Από τον εξώστη του αριστερού κτιρίου μια μικροσκοπική μορφή παρακολουθεί τα δρώμενα. Ανάμεσα στα κτίρια, επάνω στο χρυσό βάθος της εικόνας αναπτύσσεται η επιγραφή με το θέμα της παράστασης: Η ΑΓΙ(Α) ΤΡΙΑΣ.

Στην εικόνα ακολουθείται, σύμφωνα με το βιβλικό κείμενο (Γέν. 18, 1-8), ένα παλαιότατο εικονογραφικό σχήμα³³, που αποδίδει με τρόπο συμβολικό, στα πρόσωπα των τριών αγγέλων, τη φανέρωση της Αγίας Τριάδας στον Αβραάμ³⁴, παρά την Δρύν του Μαμβρη³⁵. Ο 14ος και κυρίως ο 15ος αιώνας είναι η περίοδος κατά την οποία αποκραυαλλώνεται ο εικονογραφικός τύπος του θέματος, που απαντά τόσο στη συγκεκριμένη ξηροποταμινή εικόνα όσο και σε μία μεγάλη ομάδα έργων της μεταβυζαντινής περιόδου³⁶. Ο τύπος αυτός, ο οποίος στο Άγιον Όρος

33. Το θέμα απαντά στην τέχνη ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως ενδεικτικά φανεώνει η απεικόνισή του μεταξύ των ψηφιδωτών του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα. — βλ. σχετ. K. Onasch - A. Schnieper, *Ikonen*, Herder - Freiburg - Basel - Wien χ.χ., σ. 142

34. Από το συμβολισμό αυτό προκύπτει η στερεότυπη επιγραφή Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ, που συνοδεύει τις περισσότερες φορές την παράσταση. Βλ. σχετικά J. D. Stefanescu, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles 1936, σ. 157 κ.ε. — Ντ. Χαλαλάμπους-Μουρίκη, Η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ σε μία εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', τόμ. Γ' (1962-63), σ. 87 (στο εξής Ντ. Χαλαλάμπους-Μουρίκη, Η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ). — *Εικόνες Κρητικής Τέχνης*, σ. 560-561. — Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1994, αρ. 51, σ. 223.

35. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. Χαλαλάμπους-Μουρίκη ό.π., σ. 87 κ.ε.

36. Ό.π.· βλ. ακόμη Αρχιμ. Σίλας Κουκιάρης, *Τα θαύματα - εμφανίσεις των αγγέλων και αρχαγγέλων στη βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα - Γιάννινα 1989, σ. 106-111.

εμφανίζεται ήδη από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα³⁷, υιοθετείται σε μία σειρά από πρώιμες κρητικές εικόνες του 15ου αιώνα, από το *Hermitage*, τη *Narbonne* της Γαλλίας και το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών³⁸. Στη συνέχεια, μέσα από τα έργα μεγάλων ζωγράφων, όπως του Ανδρέα και του Νικολάου Ρίτζου³⁹, καθιερώνεται μέχρι και την όψιμη μεταβυζαντινή εποχή.

Ο πυρήνας του θέματος της εικόνας ουσιαστικά επαναλαμβάνεται στις τοιχογραφίες των καθολικών των Μονών Μεγίστης Λαύρας (1535)⁴⁰, Σταυρονικήτα (1546)⁴¹, Διονυσίου (1547)⁴² και Δοχειαρίου (1568)⁴³. Σε κάποιες περιπτώσεις παραλείπονται τα αρχιτεκτονήματα του βάθους, καθώς και οι μορφές του Αβραάμ και της Σάρας, λόγω στενότητας χώρου. Εντυπωσιακές είναι οι ομοιότητες με την παράσταση του καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, οι τοιχογραφίες του οποίου σχετίζονται με τον ευρύτερο κύκλο του Θεοφάνη, έχοντας μάλιστα κατά καιρούς αποδοθεί στον Ζώρζη (εικ. 12)⁴⁴. Τα κοινά στοιχεία των παραστάσεων συνίστανται στη διάταξη των προσώπων, στην εικονογραφία των αγγέλων, στη στάση του Αβραάμ και της Σάρας, ακόμη όμως και σε ήσσονος σημασίας λεπτομέρειες, όπως είναι το κιγκλιδωτό διάφραγμα στο μέτωπο του τραπεζιού και το απλωμένο κατά μήκος της περιφέρειάς του χειρόμακτρο. Από τα δευτερεύοντα στοιχεία της εικόνας θα πρέπει να αναφερθεί κανείς ιδιαίτερα στους ένσταυρους φωτοστεφάνους των τριών αγγέλων, που συναντώνται τον 10ο και 11ο αιώνα σε μνημεία της Καππαδοκίας⁴⁵, αργότερα όμως σπανίζουν για να εμφανιστούν ξανά σε έργα

37. Δύο από τις πρώιμότερες απεικονίσεις του θέματος σε έργα τέχνης στο Άγιον Όρος απαντούν στο εγχόλπιο-δίπτυχο της βασίλισσας Ελένης στη Μονή Χιλανδαρίου (1368-71) και σε φορητή εικόνα της Μονής Βατοπαιδίου. Βλ. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 9.25 και *Τσιγαρίδας, Φορητές εικόνες*, σ. 392, εικ. 439.

38. Ντ. Χαλαλάπου-Μουρίκη ό.π., σ. 87 κ.ε., πίν. 33-35. — Πρβλ. ακόμη *From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and Icons* (Κατάλογος Εκθέσεως), London, Royal Academy of Arts, 27th March – 21st June 1987, Athens 1987, αρ. 54, σ. 184-185. Η εξάρτηση του τύπου της εικόνας μας από την εικονογραφία του 15ου αι. καταδεικνύεται κυρίως μέσα από τη σύγκρισή της με την εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών.

39. Η σκηνή απαντά στο πλαίσιο της εικόνας του Ανδρέα Ρίτζου στο Τόκιο, καθώς και σε παναγίαρια από την Πάτμο και τη Φλωρεντία, που αποδίδονται στο Νικόλαο Ρίτζο. Βλ. σχετ. Χατζηδάκη, *Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία*, σ. 74, αρ. 15. — Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου, Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1977, αρ. 14.

40. G. Millet, *Monuments de l'Athos I, Les peintures*, Paris 1927, πίν. 121.3.

41. Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης*, εικ. 73.

42. G. Millet, ό.π., πίν. 206.2.

43. Ό.π., πίν. 239.3. P. Huber, *Heilige Berge*, Zürich 1980, σ. 192-193.

44. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Ελληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 1, Αθήνα 1987, σ. 297, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

45. Ντ. Χαλαλάπου-Μουρίκη, *Η παράστασις της Φιλοξενίας του Αβραάμ*, σ. 94, σημ. 4.

λαϊκών ζωγράφων, όπως στην τοιχογραφία της Παναγίας Φανερωμένης στη Νέα Σκιώνη Χαλκιδικής (1600 περ.)⁴⁶. Η λεπτομέρεια αυτή απουσιάζει από τις τοιχογραφίες των περισσότερων αγιορειτικών καθολικών, χρησιμοποιείται ωστόσο από τον Θεοφάνη στην παράσταση της Μονής Σταυρονικήτα⁴⁷.

Οι τεχνοτροπικές αρετές της εικόνας μπορούν και πάλι να μας οδηγήσουν στη σύνδεσή της με το καλλιτεχνικό περιβάλλον του Θεοφάνη. Ως συγκριτικό υλικό μπορούν να χρησιμοποιηθούν κυρίως οι τοιχογραφίες και οι εικόνες Δωδεκάορτου της Μονής Σταυρονικήτα, καθώς από τα αντίστοιχα έργα της Μονής Μεγίστης Λαύρας δεν υπάρχουν έγχρωμες δημοσιεύσεις. Κοινό παρονομαστή με όλες τις συνθέσεις του Θεοφάνη συνιστά η εμφύχωση της παράστασης από έναν γαλήνιο ρυθμό, που συνέχει τις στάσεις, τις κινήσεις και τις χειρονομίες των μορφών. Αξίζει να επισημανθεί ακόμη ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας και η γεωμετρική οργάνωση της σκηνής με οριζόντιους, κατακόρυφους και διαγώνιους άξονες⁴⁸, η προέκταση των οποίων συγκλίνει στην κλασσικού ύφους μορφή του μεσαίου αγγέλου.

Από το Δωδεκάορτο της Μονής Σταυρονικήτα θα μπορούσε να επιλεγεί ενδεικτικά προς σύγκριση η εικόνα του Ευαγγελισμού (εικ. 13)⁴⁹, που συγκεντρώνει ορισμένα καίρια χαρακτηριστικά της τέχνης του Θεοφάνη. Έτσι, ιδιαίτερα στενή αποδεικνύεται η τεχνοτροπική σχέση ανάμεσα στον άγγελο του Ευαγγελισμού και σε εκείνους που κάθονται στα άκρα της τράπεζας της Φιλοξενίας (εικ. 14). Κοινά στοιχεία των μορφών συνιστούν ο φυσιογνωμικός τύπος, το αβρό πλάσιμο, η έκταση που καταλαμβάνουν οι σκιές, η απόδοση της κόμης, καθώς και η γαλάζια κορδέλα που συγκρατεί τα μαλλιά και περιορίζεται σ' ένα πολύ μικρό μέρος στο κέντρο της κεφαλής⁵⁰. Πολύ χαρακτηριστικός είναι ακόμη ο τρόπος με τον οποίο απλώνονται οι χρυσοκοντυλιές —λεπτές, πυκνές, παράλληλες γραμμές— στα φτερά των αγγέλων. Η πτυχολογία, παρά τη γραμμική διατύπωση, διατηρεί ακόμη στοιχεία ευκαμψίας και μαλακότητας,

46. Α. Τόσκα-Ζαχάρωφ, Οι τοιχογραφίες της Παναγίας Φανερωμένης στη Νέα Σκιώνη Χαλκιδικής, *Πρακτικά του Πρώτου Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής*, Πολύγυρος, 7-9 Δεκεμβρίου 1984 (Χρονικά της Χαλκιδικής, Παράρτημα), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 223-225, εικ. 9.

47. Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης*, εικ. 73.

48. Ό.π., σ. 101 κ.ε.

49. Χρ. Πατρινέλης κ.ά., *Μονή Σταυρονικήτα*, σ. 68, εικ. 15 και κυρίως εικ. 30 (λεπτομέρεια).

50. Η τελευταία αυτή λεπτομέρεια απαντά σε όλες τις παραστάσεις με μορφές αγγέλων από το Δωδεκάορτο της Σταυρονικήτα. — Πρβλ. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 2.61, 2.66.

υποδηλώνοντας έτσι με σαφήνεια το σωματικό όγκο που καλύπτει. Τα μονόχρωμα αρχιτεκτονήματα του βάθους, προσανατολισμένα προς τον κεντρικό άγγελο, με τις ραδινές αναλογίες, τις πλούσιες γραφικές λεπτομέρειες και το χαρακτηριστικό πορφυρό παραπέτασμα στις στέγες, διατηρούν και στις δύο περιπτώσεις αναμνήσεις από τα θεατρικά σκηνικά της αναγέννησης των Παλαιολόγων. Επιπλέον, το δεξιό κτίριο της παράστασης της Φιλοξενίας βρίσκεται παρά πολύ κοντά στο αντίστοιχο του Ευαγγελισμού της Σταυρονικήτα, με την κλιμακωτή διάρθρωση, το κιονοστήριχο τοξωτό προστώο στην είσοδο, ακόμη και τη λεοντοκεφαλή με τα φυτικά μοτίβα στη δεξιά όψη.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες παρατηρήσεις αναφορικά με τη χρωματολογία της εικόνας που εξετάζουμε. Η ισόρροπη χρήση σκοτεινών και φωτεινών τόνων στα ενδύματα των μορφών αποτελεί γνώρισμα της τέχνης του Θεοφάνη, όπως επί παραδείγματι διαπιστώνεται από τις παραστάσεις της Φιλοξενίας του Αβραάμ στο καθολικό και στο παρεκκλήσι του Προδρόμου της Μονής Σταυρονικήτα⁵¹. Ακόμη, το κόκκινο κιννάβαρι στο χιτώνα της Σάρας και στο παραπέτασμα του βάθους αποτελεί τη σταθερότερη ίσως χρωματική προτίμηση του Θεοφάνη, καθώς κυριαρχεί στον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού και δεν απουσιάζει από καμμία εικόνα του Δωδεκαόρτου της Σταυρονικήτα⁵².

Με βάση τα παραπάνω, στοιχειοθετείται η άμεση ή έμμεση παρουσία ενός συνεργάτη του Θεοφάνη στη Μονή Ξηροποτάμου, την εποχή που αυτή γνωρίζει μία από τις σημαντικότερες περιόδους ακμής στην ιστορία της⁵³. Σε ό,τι αφορά τώρα στην ταυτότητα του ζωγράφου, ενδεχομένως αυτός μπορεί ν' αναζητηθεί μεταξύ του μαρτυρημένα διευρυμένου συνεργείου που εργάστηκε στη Μονή Σταυρονικήτα⁵⁴, με τις εικόνες της οποίας διαπιστώνονται στενές σχέσεις τόσο σε εικονογραφικό όσο και τεχνοτροπικό επίπεδο. Από το άλλο μέρος, τα βήματα της έρευνας ίσως οδηγούν προς την κατεύθυνση των Μετεώρων και το αδημοσίεστο ακόμη έργο των ζωγράφων της Μονής Μεταμορφώσεως, με τις δε-

51. Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης*, εικ. 73, 212.

52. *Ο.π.*, σ. 97, εικ. 15-17. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 2.58 κ.ε.

53. Η οικονομική ευμάρεια της μονής και η έντονη οικοδομική δραστηριότητα που αναπτύσσεται σε αυτήν κατά το β' τέταρτο του 16ου αιώνα οφείλονται στις γενναίες εισφορές των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας. Βλ. σχετ. Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, *Εν Αθήναις* 1903, σ. 548. — Σ. Καδάς, *Το Άγιον Όρος. Τα μοναστήρια και οι θησαυροί τους*, Αθήνα 1979, σ. 83. — Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου*, τόμ. 1ος, Αθήνα 1997, σ. 5-6, σημ. 11-13. — Μ. Πολυβίου, *Το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου. Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 22, σημ. 21-25.

54. Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης*, σ. 110 κ.ε.

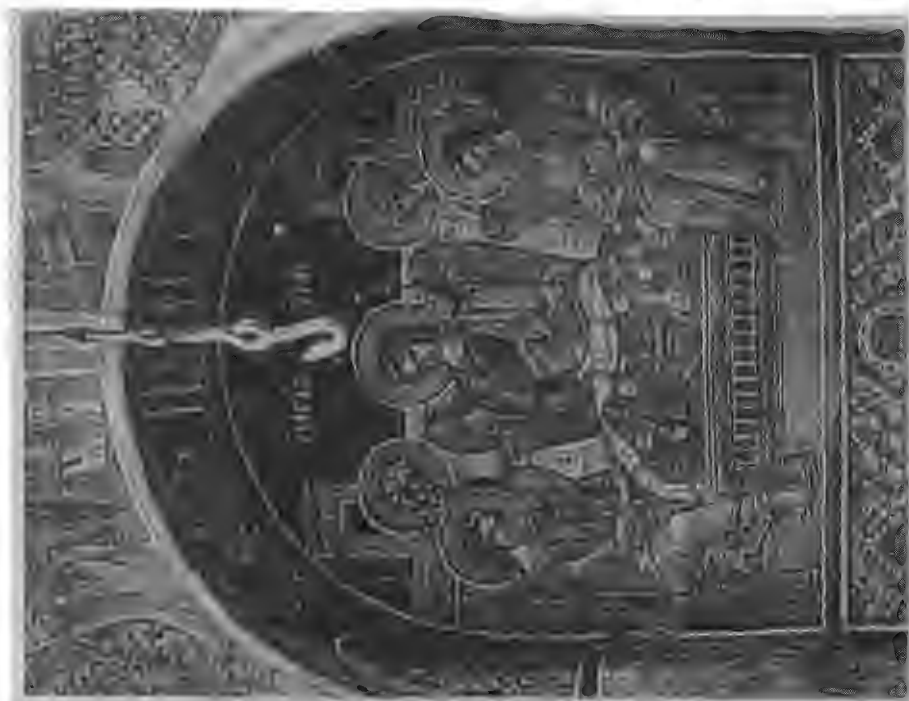
σποτικές εικόνες της οποίας παρατηρούνται επίσης έντονες ομοιότητες. Η ενδεχόμενη συντήρηση των εικόνων πιθανότατα θα βοηθήσει ώστε να προσδιοριστεί στο μέλλον με μεγαλύτερη ακρίβεια η ταυτότητα του καλλιτέχνη.

Εικ. 9. Μ. Ξηροποτάμου. Παναγία Οδηγήτρια (λεπτομέρεια).

Εικ. 10. Μ.
Παντοκράτορος.
Παναγία
Οδηγήτρια (λε-
πτομέρεια).

Εικ. 12. Μονή Δοχειαρίου, Καθολικό. Φιλοξενία του Αβραάμ.

Εικ. 11. Μ. Σηροποτάμου. Φιλοξενία του Αβραάμ.

Εικ. 14. Μ. Ξηροποτάμου. Φιλοξενία του Αβραάμ
(λεπτομέρεια).

Εικ. 13. Μονή Σταυρονικήτα. Ευαγγελισμός της
Θεοτόκου.

Άννας Γ. Μισαηλίδου

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΙΚΕΛΙΑΣ ΧΙΟΥ*

Η μονή της Παναγίας Σικελιάς βρίσκεται στην κορυφή ενός μικρού λόφου, σε απόσταση 3 περίπου χιλιομέτρων δυτικά του οικισμού της Έξω Διδύμας, στο χωματόδρομο που παλιότερα συνέδεε την πόλη της Χίου με το μεσαιωνικό οικισμό της Καλαμωτής. Το καθολικό της μονής βρίσκεται στο χαμηλότερο πλάτωμα του λόφου πλασιωμένο ανατολικά, βόρεια και δυτικά από τον περίβολο, ενώ στα νότια και σε υψηλότερο επίπεδο διατηρούνται τα ερείπια ενός πύργου, ίχνη από τις τοιχοποιίες των κελιών και το νεωτερικό αρχονταρίκι (σχ. 1).

Η προσωνομία της μονής ως «Σικελιά», «Σικιλιά» ή «Σικελιώτισσα»¹ είχε απασχολήσει παλαιότερα ορισμένους ιστορικούς², χωρίς ωστόσο

* Το άρθρο αυτό αποτελεί τμήμα της κύριας μεταπτυχιακής εργασίας μου στον Τομέα Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. (Θεσσαλονίκη 2000), υπό την εποπτεία του καθηγητή κ. Γεωργίου Βελένη, τον οποίο ευχαριστώ ιδιαίτερα για τις πολύτιμες υποδείξεις και συμβουλές του. Επίσης, ευχαριστώ θερμά το φιλοσχεδιαστή Παντελή Γιαννακάκη για τη βοήθειά του στο δύσκολο έργο της σχεδιαστικής αποτύπωσης, καθώς και το φιλο-φωτογράφο Γιάννη Οικονόμου για τη φωτογραφική αποτύπωση του μνημείου. Τέλος, ευχαριστώ την 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χίου, για την ευκαιρία που μου έδωσε να μελετήσω το μνημείο, παρέχοντάς μου παράλληλα τη δυνατότητα να παρακολουθήσω το 1998, ως συμβασιούχος αρχαιολόγος της, τις επισκευαστικές εργασίες στο εσωτερικό του ναού, χάρη στις οποίες κατέστη δυνατόν να διευκρινιστούν σημαντικά κατασκευαστικά ζητήματα.

Για όσα μνημεία της Χίου και της Θεσσαλονίκης δεν υπάρχει βιβλιογραφική παραπομπή, οι παρατηρήσεις έγιναν με επιτόπια έρευνα.

1. Ως «Σικελιώτισσα» απαντάει στον κώδικα της Μέσα Διδύμας του 1680, που σήμερα φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη Κοραή της Χίου, Γ. Ζολώτας, *Ιστορία τῆς Χίου*, ἐν Ἀθήναις 1921, Α', σ. 471.

2. Ο ιστορικός του 16ου αιώνα Gieronimo Giustiniani στο έργο του για την ιστορία της Χίου, που εξέδωσε ο Φίλιππος Αργέντης (P. Argenti, *Gieronimo Giustinianis History of Chios*, Cambridge 1943) είναι ο μοναδικός που συνδέει το όνομα της Σικελιάς με το νησί της Σικελίας, λόγω της ευφορίας και της γονιμότητας της περιοχής, άποψη που αμφισβητεί ο ιστοριογράφος του 20ού αι. Γεώργιος Ζολώτας (Γ. Ζολώτας, ό.π., 84-86), εφ' όσον τα χρώματα της περιοχής είναι ηλιοχρώματα και επομένως άγονα. Ο ίδιος δίνει τρεις πιθανές εκδοχές για την προσωνομία: σύμφωνα με την πρώτη, το όνομα Σικελιά ή Σιτσιλιά, (όπως προφέρεται από τους περιοίκους), προέρχεται από το λατινικό *sigilla-ta (terra)*, επειδή στην περιοχή αφθονούν τα ηλιοχρώματα. Κατά τη δεύτερη, προέρχεται από το παλαιό ελληνικό όνομα Σικελία, το οποίο επικαλούνται πολλοί αρχαίοι συγγραφείς, είτε ως λόφο κοντά στην Αθήνα (Παυσανίας), είτε ως νησί κοντά στην Πελοπόννησο (Στέφανος Βυζάντιος), είτε ως

καμία από τις εκδοχές που προτείνουν για την προέλευσή της να φαίνεται ιδιαίτερα πειστική. Το επίθετο «Σικελιώτισσα», που δηλώνει τοπική προέλευση³, σε συνδυασμό με την παρουσία στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού μίας εικόνας της Παναγίας, στον τύπο της Γαλακτοτροφούσας, που θα μπορούσε να αντιγράφει ένα παλαιότερο πρότυπο, παραπέμπει σε μία πιθανή προέλευση της προσωνυμίας «Σικελιά» από τη Σικελία. Ο τύπος της Παναγίας της Γαλακτοτροφούσας στη βυζαντινή εικονογραφία απαντά σπάνια, σε αντίθεση με τη δυτική, όπου ειδικά κατά το 13ο και 14ο αιώνα γνωρίζει μεγάλη διάδοση⁴. Ο τύπος είναι εξαιρετικά σπάνιος στον ελλαδικό χώρο ακόμη και στη μεταβυζαντινή περίοδο. Μεμονωμένες εικόνες απαντούν μόνο σε περιοχές που έχουν σχέσεις με τη Δύση, κυρίως επειδή τέλεσαν υπό λατινική κατοχή⁵.

Η πρώτη και μοναδική μνεία στις πηγές για τη μονή της Παναγίας Σικελιάς βρίσκεται στο κείμενο της Συνθήκης παράδοσης της Χίου στους Γενουάτες. Η Συνθήκη, που συντάχθηκε το 1346 ανάμεσα στον άρχοντα της Χίου Ζυβό (Cimbo) ή Καλογιάννη και τους Γενουάτες κατακτητές, θέτει το *terminus ante quem* για την κατασκευή του ναού. Το κείμενο της

περιοχή της Θράκης (Ησύχιος). Κατά την τελευταία εκδοχή, πιθανότατα το όνομα συσχετίζεται με το επώνυμο Σικελός.

3. Στη Χίο υπάρχουν και άλλες εκκλησίες που το όνομά τους δηλώνει τοπική προέλευση, όπως η Παναγία η Ατταλιώτισσα στην Καλαμωτή, η οποία σύμφωνα με την παράδοση κτίστηκε στο όνομα εικόνας, που ήρθε από την Αττάλεια.

4. Για τον τύπο της Γαλακτοτροφούσας και για τη διάδοσή του στο δυτικό και ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας βλ. στα λήμματα «Maria» της G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, Gütersloh 1980, 4.2. 180 κ.ε. και του *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 41, 80-83 καθώς και στον κατάλογο της εκθέσεως του Μουσείου Μπενάκη το άρθρο της Χ. Μπαλτογιάννη, Η Παναγία στις φορητές εικόνες, *Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, (επιμ. Μαρία Βασιλάκη), Μουσείο Μπενάκη, 20 Οκτωβρίου 2000 - 20 Ιανουαρίου 2001, 141-43.

5. Εκτός από την εικόνα της Σικελιάς, στον τύπο της Γαλακτοτροφούσας εντοπίστηκαν ελάχιστες δημοσιευμένες εικόνες στον ελλαδικό χώρο: τρεις του 18ου αι. από τη Συλλογή Γ. Τσακυρόγλου (Α. Καρακατσάνη, *Εικόνες*, Αθήνα 1980, αρ. 274, 275, 276), μία εικόνα κρητικής τέχνης του 17ου αι. (*Εικόνες της κρητικής τέχνης*, Ηράκλειο 1993, αρ. 73), μία στο βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, του β' μισού του 15ου αι., που αγοράστηκε από το Sotheby's (Έκθεση «Οι πύλες του μυστηρίου, Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα», Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 13 Απριλίου - 30 Ιουνίου 1994), δύο στην Κύπρο του 15ου και 17ου-18ου αι., (S. Sophocleous, *Icons of Cyprus 7th-20th century*, Nicosia 1994, αρ. 34 και 68), μία στην Κέρκυρα του τέλους 16ου - αρχών 17ου αι. (Ο περίπλους των εικόνων, Κέρκυρα 1994, αρ. 39), μία στο μουσείο της Ζακύνθου του 18ου αι. (Ζ. Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα 1998, αρ. 3), μία εικόνα κρητικού εργαστηρίου του τρίτου τετάρτου του 16ου αιώνα (Α. Δρανδάκη, *Εικόνες, 14ος - 18ος αι.*, Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη, Αθήνα 2002). Αντίστοιχα στην Ιταλία, μόνο στη Συλλογή της Ραβέννα υπάρχουν 42 εικόνες αυτού του τύπου, (P. Angiolini-Martinelli, *Le icone della collezione classense di Ravenna*, αρ. καταλ. 71-111).

Συνθήκης σώζεται μέχρι σήμερα σε κώδικα από τα αρχεία της Γένοβας και δημοσιεύτηκε από το Χιώτη λόγιο και ιστορικό του 20ού αιώνα Φίλιππο Αργέντη⁶.

Ο κώδικας αναφέρει: *Item quod eidem Caloiane remaneant et observentur omnes possessiones sue tam hereditarie quam empte a quibuscumque personis. Item quod monasterio dicti Caloiane vocato Sancta Maria iuxta turrem Sicilie remeneant et reseruate sint omnes intrate sibi assignate de bonis ipsius per dictum Caloiane uel alias personas*. Σύμφωνα με το κείμενο της Συνθήκης, ο άρχοντας της Χίου Ζυβός (Cimbo) Ιωάννης ή Καλογιάννης θα διατηρούσε το μοναστήρι κοντά στον πύργο του στη Σικελιά, αφού έγινε πολίτης της Δημοκρατίας της Γένοβας, η οποία ανεγνώρισε όλα τα αυτοκρατορικά προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στον ίδιο, αλλά και στους ανεψιούς του Κώνστα Ζυβό και Μιχαήλ Κορέση.

Εκτός από τη Συνθήκη, πουθενά αλλού δεν αναφέρεται η μονή της Σικελιάς, παρά μόνο πολύ αργότερα. Σε κώδικα του οικισμού της Μέσα Διδύμας του έτους 1665, αναφέρεται το όνομα του ναού, για να προσδιορίσει τη θέση περιοχής με πηλοχώματα⁷. Καμία πληροφορία δεν έχουμε για τη μονή στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ο Γ. Ζολώτας⁸, παραδίδει ότι στον πύργο της Σικελιάς έγινε το 1840 συνέλευση από τους Μαστιχωχωρίτες για την απελευθέρωση της πώλησης της μαστίχας. Σύμφωνα με τους παλαιότερους κατοίκους της περιοχής, στις αρχές του προηγούμενου αιώνα η μονή ήταν ανδρική, αλλά εγκαταλείφθηκε όταν απεβίωσε ο τελευταίος μοναχός. Έκτοτε, ο ναός που τιμάται στο όνομα της Παναγίας εορτάζει δύο φορές το χρόνο, στην εορτή της Μεσοπεντηκοστής και στη Γέννηση της Θεοτόκου στις 8 Σεπτεμβρίου.

Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει κάποια μονογραφία για το μνημείο, παρά μεμονωμένες αναφορές σε άρθρα. Ο ναός της Παναγίας Σικελιάς στη βιβλιογραφία εμφανίζεται για πρώτη φορά σε άρθρο του Γεωργίου Σωτηρίου, το 1916⁹, όπου παρουσιάζεται συνοπτικά το μνημείο και δημοσιεύεται η κάτοψή του. Ακολουθεί το 1930 μία νέα σειρά αρχιτεκτονικών σχεδίων —κάτοψη, όψεις, μία τομή— από τον Αναστάσιο Ορλάνδο¹⁰. Δυστυχώς η έκδοση δεν ολοκληρώθηκε με κείμενα. Στα σχέδιά του ο Ορλάνδος αποδίδει την υποθετική αποκατάσταση και όχι την υφιστάμενη

6. P. Argenti, *The occupation of Chios by Genoese and their administration of the island 1346-1566*, 2, Codex and documents, Cambridge 1958, σ. 26-28.

7. Γ. Ζολώτας, ό.π., (1) 83.

8. Γ. Ζολώτας, ό.π., (1) 472.

9. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Χίου, *Παράρτημα ΑΔ 2* (1916) 34.

10. A. Orlandos, *Monuments Byzantines de Chios*, II, Planches, Athènes 1930, Pl. 44-48.

καμία από τις εκδοχές που προτείνουν για την προέλευσή της να φαίνεται ιδιαίτερα πειστική. Το επίθετο «Σικελιώτισσα», που δηλώνει τοπική προέλευση³, σε συνδυασμό με την παρουσία στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού μίας εικόνας της Παναγίας, στον τύπο της Γαλακτοτροφούσας, που θα μπορούσε να αντιγράφει ένα παλαιότερο πρότυπο, παραπέμπει σε μία πιθανή προέλευση της προσωνομίας «Σικελιά» από τη Σικελία. Ο τύπος της Παναγίας της Γαλακτοτροφούσας στη βυζαντινή εικονογραφία απαντά σπάνια, σε αντίθεση με τη δυτική, όπου ειδικά κατά το 13ο και 14ο αιώνα γνωρίζει μεγάλη διάδοση⁴. Ο τύπος είναι εξαιρετικά σπάνιος στον ελλαδικό χώρο ακόμη και στη μεταβυζαντινή περίοδο. Μεμονωμένες εικόνες απαντούν μόνο σε περιοχές που έχουν σχέσεις με τη Δύση, κυρίως επειδή τέλεσαν υπό λατινική κατοχή⁵.

Η πρώτη και μοναδική μνεία στις πηγές για τη μονή της Παναγίας Σικελιάς βρίσκεται στο κείμενο της Συνθήκης παράδοσης της Χίου στους Γενουάτες. Η Συνθήκη, που συντάχθηκε το 1346 ανάμεσα στον άρχοντα της Χίου Ζυβό (Cimbo) ή Καλογιάννη και τους Γενουάτες κατακτητές, θέτει το *terminus ante quem* για την κατασκευή του ναού. Το κείμενο της

περιοχή της Θράκης (Ησύχιος). Κατά την τελευταία εκδοχή, πιθανότατα το όνομα συσχετίζεται με το επώνυμο Σικελός.

3. Στη Χίο υπάρχουν και άλλες εκκλησίες που το όνομά τους δηλώνει τοπική προέλευση, όπως η Παναγία η Ατταλιώτισσα στην Καλαμωτή, η οποία σύμφωνα με την παράδοση κτίστηκε στο όνομα εικόνας, που ήρθε από την Αττάλεια.

4. Για τον τύπο της Γαλακτοτροφούσας και για τη διάδοσή του στο δυτικό και ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας βλ. στα λήμματα «Maria» της G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, Gütersloh 1980, 4.2. 180 κ.ε. και του *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 41, 80-83 καθώς και στον κατάλογο της εκθέσεως του Μουσείου Μπενάκη το άρθρο της Χ. Μπαλτογιάννη, Η Παναγία στις φορητές εικόνες, *Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, (επιμ. Μαρία Βασιλάκη), Μουσείο Μπενάκη, 20 Οκτωβρίου 2000 - 20 Ιανουαρίου 2001, 141-43.

5. Εκτός από την εικόνα της Σικελιάς, στον τύπο της Γαλακτοτροφούσας εντοπίστηκαν ελάχιστες δημοσιευμένες εικόνες στον ελλαδικό χώρο: τρεις του 18ου αι. από τη Συλλογή Γ. Τσακυρογλου (Α. Καρακατσάνη, *Εικόνες*, Αθήνα 1980, αρ. 274, 275, 276), μία εικόνα κρητικής τέχνης του 17ου αι. (*Εικόνες της κρητικής τέχνης*, Ηράκλειο 1993, αρ. 73), μία στο βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, του β' μισού του 15ου αι., που αγοράστηκε από το Sotheby's (Έκθεση «Οι πύλες του μυστηρίου, Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα», Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 13 Απριλίου - 30 Ιουνίου 1994), δύο στην Κύπρο του 15ου και 17ου-18ου αι., (S. Sophocleous, *Icons of Cyprus 7th-20th century*, Nicosia 1994, αρ. 34 και 68), μία στην Κέρκυρα του τέλους 16ου - αρχών 17ου αι. (Ο περίπλους των εικόνων, Κέρκυρα 1994, αρ. 39), μία στο μουσείο της Ζακύνθου του 18ου αι. (Ζ. Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα 1998, αρ. 3), μία εικόνα κρητικού εργαστηρίου του τρίτου τετάρτου του 16ου αιώνα (Α. Δρανδάκη, *Εικόνες, 14ος - 18ος αι.*, Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη, Αθήνα 2002). Αντίστοιχα στην Ιταλία, μόνο στη Συλλογή της Ραβέννα υπάρχουν 42 εικόνες αυτού του τύπου, (P. Angiolini-Martinelli, *Le icone della collezione classense di Ravenna*, αρ. καταλ. 71-111).

Συνθήκης σώζεται μέχρι σήμερα σε κώδικα από τα αρχεία της Γένοβας και δημοσιεύτηκε από το Χιώτη λόγιο και ιστορικό του 20ού αιώνα Φίλιππο Αργέντη⁶.

Ο κώδικας αναφέρει: *Item quod eidem Caloiane remaneant et observentur omnes possessiones sue tam hereditarie quam empte a quibuscumque personis. Item quod monasterio dicti Caloiane vocato Sancta Maria iuxta turrem Sicilie remeneant et reseruate sint omnes intrate sibi assignate de bonis ipsius per dictum Caloiane uel alias personas*. Σύμφωνα με το κείμενο της Συνθήκης, ο άρχοντας της Χίου Ζυβός (Cimbo) Ιωάννης ή Καλογιάννης θα διατηρούσε το μοναστήρι κοντά στον πύργο του στη Σικελιά, αφού έγινε πολίτης της Δημοκρατίας της Γένοβας, η οποία ανεγνώρισε όλα τα αυτοκρατορικά προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στον ίδιο, αλλά και στους ανεψιούς του Κώνστα Ζυβό και Μιχαήλ Κορέση.

Εκτός από τη Συνθήκη, πουθενά αλλού δεν αναφέρεται η μονή της Σικελιάς, παρά μόνο πολύ αργότερα. Σε κώδικα του οικισμού της Μέσα Διδύμας του έτους 1665, αναφέρεται το όνομα του ναού, για να προσδιορίσει τη θέση περιοχής με πηλοχώματα⁷. Καμία πληροφορία δεν έχουμε για τη μονή στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ο Γ. Ζολώτας⁸, παραδίδει ότι στον πύργο της Σικελιάς έγινε το 1840 συνέλευση από τους Μαστιχωχωρίτες για την απελευθέρωση της πώλησης της μαστίχας. Σύμφωνα με τους παλαιότερους κατοίκους της περιοχής, στις αρχές του προηγούμενου αιώνα η μονή ήταν ανδρική, αλλά εγκαταλείφθηκε όταν απεβίωσε ο τελευταίος μοναχός. Έκτοτε, ο ναός που τιμάται στο όνομα της Παναγίας εορτάζει δύο φορές το χρόνο, στην εορτή της Μεσοπεντηκοστής και στη Γέννηση της Θεοτόκου στις 8 Σεπτεμβρίου.

Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει κάποια μονογραφία για το μνημείο, παρά μεμονωμένες αναφορές σε άρθρα. Ο ναός της Παναγίας Σικελιάς στη βιβλιογραφία εμφανίζεται για πρώτη φορά σε άρθρο του Γεωργίου Σωτηρίου, το 1916⁹, όπου παρουσιάζεται συνοπτικά το μνημείο και δημοσιεύεται η κάτοψή του. Ακολουθεί το 1930 μία νέα σειρά αρχιτεκτονικών σχεδίων —κάτοψη, όψεις, μία τομή— από τον Αναστάσιο Ορλάνδο¹⁰. Δυστυχώς η έκδοση δεν ολοκληρώθηκε με κείμενα. Στα σχέδιά του ο Ορλάνδος αποδίδει την υποθετική αποκατάσταση και όχι την υφιστάμενη

6. P. Argenti, *The occupation of Chios by Genoese and their administration of the island 1346-1566*, 2, Codex and documents, Cambridge 1958, σ. 26-28.

7. Γ. Ζολώτας, ό.π., (1) 83.

8. Γ. Ζολώτας, ό.π., (1) 472.

9. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Χίου, *Παράρτημα* ΑΔ 2 (1916) 34.

10. A. Orlandos, *Monuments Byzantines de Chios*, II, Planches, Athènes 1930, Pl. 44-48.

κατάσταση του μνημείου. Ο Χαράλαμπος Μπούρας, σε οδηγό που εξέδωσε η Εθνική Τράπεζα το 1974 για τη Χίο¹¹, δημοσίευσε ισομετρική τομή του ναού και αρχιτεκτονική περιγραφή και το χρονολόγησε στο 12ο ή 13ο αιώνα.

Μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για το ναό της Σικελιάς παρέχει άρθρο του Hans Buchwald, που δημοσιεύτηκε το 1979 στο *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*¹². Το άρθρο αυτό αποτελεί τη σημαντικότερη μέχρι σήμερα αναφορά στο μνημείο. Ο Buchwald περιέγραψε το ναό και τον ενέταξε στα μνημεία των Λασκαριδών, χρονολογώντας τον ανάμεσα στο 1230 και 1245. Στο ίδιο περιοδικό, δημοσιεύτηκε συγχρόνως ένα ακόμη άρθρο από τον Παναγιώτη Βοκοτόπουλο¹³, ο οποίος χρονολόγησε το μνημείο στο 12ο ή 13ο αιώνα. Τέλος, αναφορές σε ό,τι αφορά τα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού γίνονται στη διδακτορική διατριβή του Γιώργου Βελένη¹⁴.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται πέρα από τα ήδη γνωστά, και νέα στοιχεία, που ήρθαν στο φως μετά από την καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων το 1998, τα οποία, αφού εντοπίστηκαν οι μεταγενέστερες επεμβάσεις, συνέβαλαν τόσο στον ακριβέστερο προσδιορισμό του αρχικού αρχιτεκτονικού τύπου, όσο και στην παρατήρηση σημαντικών κατασκευαστικών λεπτομερειών.

Το καθολικό της μονής της Σικελιάς εντάσσεται στους μονόκλιτους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς με τρούλο. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο εξωτερικά κτίριο με μήκος 13,30 μ. —χωρίς την προεξέχουσα ανατολικά αφίδα— και πλάτος 5,30 μ. Το συνολικό μήκος μαζί με την ημιεξαγωνική αφίδα είναι 13,74 μ. (σχ. 2). Βυζαντινοί ναοί αυτού του τύπου έχουν επισημανθεί σε πολλές περιοχές και έχουν μελετηθεί μεμονωμένα. Κατά καιρούς συγκεντρώθηκαν σε διάφορες μελέτες¹⁵, όσοι ναοί είχαν

11. Χ. Μπούρας, *Χίος*, Αθήνα 1974, σ. 33-36.

12. H. Buchwald, *Laskarid Architecture*, *JÖB* 28 (1979) 261-296.

13. P. L. Vocotopoulos, *The concealed course Technique, further Examples and a few Remarks*, *JÖB* 28 (1979) 247-260.

14. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 88, 91-92, 154-155, 168, 205, 290.

15. Για βυζαντινούς ναούς βλ. Χ. Μπούρας, Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας, *ΕΕΠΣΑΠΘ Δ'* (1967-68) 47-53. — Α. Βασιλάκη, *Εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο*, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', Γ' (1962-1963) 49-74. Για μεταβυζαντινούς βλ. Ι. Κακούρης, *Το Μοναστήρι του Ταξιάρχη Μιχαήλ της Μουράς στο Παλαιοχώρι Κυνουρίας*, *Φίλιον Δώρημα εις Τάσον Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακά ΙΣΤ'* (1985-86) Αθήνα 1986, 305-332 και Θ. Παπαθανασόπουλος, *Η Εκκλησία των Τριών Ιεραρχών στην Στρέμνιτσα, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 1, Αθήνα 1979, σ. 217-223.

εντοπιστεί. Απαντούν στην Κωνσταντινούπολη¹⁶, στην Κρήτη¹⁷, στην Κύπρο¹⁸, στη Νάξο¹⁹, στη Ρόδο²⁰, στην Πελοπόννησο²¹, στην Αττική²², στα

16. Μεσαία εκκλησία Μονής Παντοκράτορος, W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, εκ. 237. Toklu Dede Mescidi, αυτόθι, εκ. 232.

17. Άγιος Νικόλαος Καστέλλι Μεραμβέλλου, (9ος-10ος αι.), G. Gerola, *Βενετικά Μνημεία Κρήτης*, Κρήτη 1993, εκ. 145. Άγιος Σαλβαδώρας (Σωτήρ) Πρινέ Μυλοποτάμου, (10ος αι.), αυτόθι, εκ. 227. Ναός Αγίου Ιωάννου Δαφνές, αυτόθι, εκ. 232. Παναγία Τυλισσού, αυτόθι, εκ. 144. Παναγία Βλαχερντίσσα Χανίων, αυτόθι, εκ. 223. Ναός Κεράς στην Επισκοπή Πεδιάδας, (10ος αι.), αυτόθι, εκ. 229. Άγιος Ευτύχιος Ρεθύμνου, (11ος αι.), Ν. Δρανδάκης, *Αι τοιχογραφίες του Αγίου Ευτυχίου Ρεθύμνης, Κρητ. Χρον.* 10 (1956) 216, πίν. ΙΣΤ', επίσης και στον Gerola, ό.π., εκ. 230 υπάρχει η κάτοψη του ναού, όμως εκ παραδρομής αναφέρεται ως Παναγία στο Χρωμονάστηρο, ναός που κατά τον Δρανδάκη ταυτίζεται με την Παναγία Κερά. Άγιος Νικόλαος στα Κυριακοσέλια, (τέλος 11ου - αρχές 12ου αι.), Gerola, ό.π., εκ. 226 και Κ. Λασσιθιωτάκης, *Εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί της Δυτικής Κρήτης, Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α', εν Αθήναις 1968, πίν. ΡΖ'. Άγιοι Πάντες Αποκόρωνα, αυτόθι, πίν. ΡΓ'. Αγία Ειρήνη Σούγια, (11ος-12ος αι.), αυτόθι, πίν. ΡΙΑ'.

18. Ναός Αγίου Γεωργίου Αφέντριχα Καρπασίας, Γ. Σωτηρίου, *Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, εν Αθήναις 1935, 9. Ναός Χρυσολινιώτισσας Λευκωσίας, αυτόθι, 29. Ναός Παναγίας Κοφίνου, αυτόθι 31. Ναός Παναγίας Χοιροκοιτίας Λάρνακα, αυτόθι, 43. Ναός Παναγίας Καρδακιώτισσας, αυτόθι, 47. Ναός Παναγίας Υπάτης, αυτόθι, 47, παρεκκλήσιο Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη, αυτόθι, 45. Παναγία του Άρακος στα Λαγουδερά, (1192), Α. Στυλιανού, *Αι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας του Αράκου, Λαγουδερά, Κύπρος, Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953), Α', Αθήναις 1955, πίν. 142. Άγιοι Απόστολοι στο Πέρα Χωριό, (12ος αι.), Α. Η. S. Megaw and E. J. W. Hawkins, *The church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its frescoes*, DOP 16 (1962) 282.

19. Ναός Αγίου Παχωμίου στην Απειράνθο, Γ. Δημητροκάλλης, *Οι δικογχοι χριστιανοί ναοί*, Αθήναις 1976, εκ. 149. Παναγία η Ορφανή, αυτόθι, 121. Αγία Κυριακή Απειράνθου, Α. Βασιλάκη, ό.π., (15) 51. Άγιος Αρτέμιος στο Σαγγρί, αυτόθι, 53. Άγιος Νικόλαος Σαγγρίου, αυτόθι, 54, σημ. 1. Άγιος Κωνσταντίνος Τουμπακάδιων Σταυροπηγής, αυτόθι, 54, σημ. 1. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Κεραμί Αδησαυρού, Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Νέος ανεικονικός διάκοσμος εκκλησίας στη Νάξο. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Στ' Αδησαυρού*, ΔΧΑΕ περ. Δ', ΙΒ' (1984) 333, Παναγία η Ραχιδιώτισσα, Κ. Καλοκύρης, *Έρευναι Χριστιανικών Μνημείων εις τάς νήσους Νάξον, Άμοργόν και Λέσβον*, εν Αθήναις 1960, σ. 13.

20. Ναός Αγίου Γεωργίου στο Καπί και Ναός Αγίου Γεωργίου Λίνδου, Α. Ορλάνδος, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου*, ABME Ζ' (1951) 83 και 85.

21. Ναός Προφήτη Ηλία στα Αβύσσαλα της Μάνης, R. Traquair, *Laconia, The churches of Western Mani*, BSA XV (1908-1909) πίν. XV. — Α. Ορλάνδος, *Βυζαντινοί ναοί Ανατολικής Κορινθίας*, ABME Α' (1935) 58, σημ. 4. Ναός Παναγίτσας Γυθείου, αυτόθι, 58, σημ. 3. Ναός Αγίου Βασιλείου Απιδιάς, αυτόθι, 133. Ναός Προδρόμου Ζαραφώνας, Χ. Μπούρας, ό.π. (15) 47. Άγιος Ανδρέας στο Λούσιο Γορτυνίας, Α. Ζάχος, *Μεσαιωνικά μνημεία Γορτυνίας*, ΑΔ 8 (1923) 71. Άγιος Νικόλαος στο Μπρίκι της Μάνης, Ν. Δρανδάκης *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήναις 1995, σ. 114. Ευαγγελίστρια Γερακίου, Ν. Μουτσόπουλος — Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι, Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, εκ. 129.

22. Παρεκκλήσιο Μονής Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, Α. Ορλάνδος, *Η Μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλείρια αυτής*, ABME Ε' (1939-40) 59, εκ. 12. Ναός Αγίου Γεωργίου Πεντέλης, του ίδιου, *Εύρετήριο των μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, Γ', εν Αθήναις 1933, εκ. 237-38. Ναός Ταξιαρχών Πεντέλης, αυτόθι, εκ. 260. Ναός Αγίας Τριάδας Πεντέλης,

Κύθηρα²³, στην Ακαρνανία²⁴, στην Ήπειρο²⁵ και στη Σκόπελο²⁶. Εκτός του ελλαδικού χώρου, ο ίδιος τύπος εντοπίζεται στη Σερβία²⁷, στη Βουλγαρία²⁸ και στην Ιταλία²⁹. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο απαντά σε μνημεία της Αττικής³⁰, της Πελοποννήσου³¹, της Πάτμου³², της Σάμου³³,

αυτόθι εικ. 258. Παναγία Μεσοσπορίτισσα Καλύβια Κουβαρά, του ίδιου, *Περ. Αθηνά* 35 (1923) 176-181 και εικ. 9-11. Παρεκκλήσιο Αγίας Βαρβάρας Καπνικαρέας, του ίδιου, *Ευρετήριο*, ό.π., 69. Αγία Ελεούσα στη Συκάμινο, του ίδιου, *Μεσαιωνικά μνημεία Ωρωπού και Συκαμίνου*, ΔΧΑΕ, περ. Β', Δ' (1927) 43.

23. Άγιος Δημήτριος στο Πούρκο, Π. Βοκοτόπουλος, *Η βυζαντινή τέχνη στα Επτάνησα*, (ανάτυπον εκ του 15ου τόμου των *Κερκυραϊκών Χρονικών*), Κέρκυρα 1970, σ. 25 και Γ. Δημητροκάλλης, *Δίκιογχοι ναοί*, ό.π. (19), εικ. 276.

24. Άγιος Στέφανος Ριβίου, Χ. Μπούρας, Άγιος Στέφανος Ριβίου, ό.π., (15) 42, σχ. 1.

25. Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Κοζήλης στη Νέα Σαμψούντα Πρέβεζας, Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Η επισκοπή και η Μονή Κοζήλης στην Ήπειρο*, *Actes du XVe Congrès Intr. d'études Byzantines*, (Athènes - Septembre 1976), Β', Αθήνα 1981, 851, εικ. 2. Άγιος Δημήτριος Αγίου Αχιλλείου Πρέσπας, Χ. Μπούρας, ό.π., (15) 48, σημ. 28.

26. Άγιος Γεώργιος Κυρατσού, Π. Λαζαρίδης, *Μεσαιωνικά μνημεία Σποράδων*, ΑΔ 19 (1964) Β' 2, 281, σχ. 3. Ναός Αγίου Νικολάου του Βράχου, αυτόθι σχ. 4.

27. Άγιος Γεώργιος στο Titograd, Μ. Canak-Medič, *Une variante des églises cruciformes à nef unique dans l'architecture médiévale serbe*, *Akten des XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, (Wien, 4-9 Oktober 1981), Τ II/4, *JÖB* 32/4, Wien 1982, fig. 1 και Α. Deroko, *Architecture monumentale et decorative dans la Serbie du Moyen Age*, Beograd 1962, fig. 31. Σύμφωνα με την Medič η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου μαζί με τον Sv. Luka Kotor, το Saint Pierre Bijelo Polje και τον Άγιο Γεώργιο στη Budimlja είναι οι παλαιότερες στη Σερβία και χρονολογούνται γύρω στο 12ο αιώνα. Sv. Nikola Sisevski, Deroko, αυτόθι, fig. 280. Sv. Luka Kotor, αυτόθι, fig. 35. Sv. Spas Prizren, αυτόθι, fig. 219. Recani, αυτόθι, fig. 220. Morzici, αυτόθι, fig. 145. Korporin, αυτόθι, fig. 376. Bela crkva Karan, αυτόθι, fig. 144. Matejevci Nis, αυτόθι, fig. 51. Mutka, αυτόθι, fig. 227. Sv. Nicola Baljevac, αυτόθι, fig. 142. Sv. Nicola Bivenik, αυτόθι, fig. 138. Donolija, αυτόθι, fig. 471. Kolegjata Kotor, αυτόθι, fig. 36. Djurdjevi Stupovi Ivangrad, αυτόθι, fig. 128. Sv. Nikola Kursumlija, αυτόθι, fig. 126.

28. Αγία Παρασκευή Μεσημβρίας, Α. Rachénov, *Églises de Méssemvria*, Sofia 1932, σ. 26, σχ. 18, Ναός Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ Μεσημβρίας, αυτόθι, σ. 80, σχ. 46. Εκκλησία του Ασάν στη Στενίμαχο, R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, σ. 541, εικ. 398. Άγιος Δημήτριος Τυρνόβου, αυτόθι, 541. Άγιοι Θεόδωροι, αυτόθι, 542. Α. Cerven, *Εκκλησία No 2*, K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia 1974, σ. 164, εικ. 196.

29. Saint Angelo στο όρος Raparo και Santa Filumena, G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, London 1974, σ. 47. S. Pietro di Balsignano κοντά στο Μπάρι και Santa Margherita A Bisceglie, V. Korač, *Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des Xie et XIIe siècles*, *Zograf* 8 (1977) 11, υπ. 7.

30. Άγιος Γεώργιος Κουταλάς, Α. Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, ό.π., (22) εικ. 211. Άγιος Νικόλαος Γκιζα, αυτόθι, εικ. 182. Αγία Παρασκευή στο Πικέρμι, αυτόθι, εικ. 243. Άγιος Νικόλαος στο Γουδί, αυτόθι, εικ. 167. Άγιος Νικόλαος Καλλισιών, αυτόθι, εικ. 249. Άγιος Νικόλαος στο Ρούφ, αυτόθι, εικ. 195.

31. Ταξιάρχες Αεροπόλεως, R. Traquair, *Western Mani*, ό.π., (21) πίν. XV, Άγιος Ανδρέας Λογγάς Μεσσηνίας, Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990, σ. 16. Άγιος Γεώργιος Σοφικού, Α. Ορλάνδος, *Ναοί Ανατολικής Κορινθίας*, ό.π. (21) 58, εικ. 5. Ναός Υπαπαντής Σοφικού, αυτόθι, 70, εικ. 17. Ναός Αγίου Αντωνίου Σοφικού, αυτόθι, 70, εικ. 18. Τρεις Ιεράρχες Στρεμνίτσας, Θ. Παπαθανά-

ενώ μεμονωμένα απαντά στις Σπέτσες³⁴ και στην Καστοριά³⁵.

Η επιδίωξη να αποδοθεί μία σταυροειδής μορφή στο καθολικό της Σικελιάς, είναι εμφανής στη διάταξη των στεγών, που ακολουθούν τη στέγαση των συνεπτυγμένων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών (εικ. 1). Οι δύο επιμήκεις καμάρες καλύπτονται με δικλινή στέγη, ενώ τα πλευρικά τυφλά αψιδώματα με χαμηλότερες μονοκλινείς στέγες. Τα δύο εγκάρσια σκέλη του σταυρικού πυρήνα καλύπτονται με δικλινείς στέγες που απολήγουν σε τριγωνικά αετώματα. Οι δύο κεραίες του σταυρού διακόπτονται από την τετράγωνη βάση πάνω στην οποία εδράζεται ο τρούλος. Παρόμοιο τρόπο στέγασης με το ναό της Σικελιάς απαντούμε στην Κρήτη στον Άγιο Νικόλαο στα Κυριακοσέλια³⁶, στο Σωτήρα Πρινές Μυλοποτάμου³⁷, στην Αγία Ειρήνη Σούγια³⁸, στην Κύπρο στους Αγίους Αποστόλους στο Πέρα Χωριό³⁹ και στην Παναγία Υπάτη⁴⁰, στον Άγιο

σόπουλος, Τρεις Ιεράρχες, ό.π., (15) 219, εικ. 4. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος ο Στρευλιάτης Κυνουρίας, αυτόθι, 222, εικ. 13. Ταξιάρχης Μουράς Κυνουρίας, Ι. Κακούρης, Ταξιάρχης Μουράς, ό.π., (15) πίν. ΜΕ'. Εγκλειστούρι Κυνουρίας, αυτόθι, πίν. ΜΖ', σχ. 9. Άγιος Νικόλαος Βούρας Αιγιάλειας, αυτόθι, πίν. ΜΘ', σχ. 14. Άγιος Σπυρίδωνας Καρδαμύλης στη Μεσσηνιακή Μάνη, Μ. Μιχαηλίδης - Α. Χριστοφίδου, Άγιος Σπυρίδων Καρδαμύλης, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, Αθήνα 1982, σ. 300.

32. Άγιοι Ανάργυροι Παροιικιάς, Α.Ορλάνδος, Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961) 148, εικ. 51. Κοίμηση Θεοτόκου στις Λεύκες, αυτόθι, 150, εικ. 59. Ευαγγελίστρια Παροιικιάς, αυτόθι, 150, εικ. 58. Ταξιάρχης, αυτόθι, 150, εικ. 56. Φραγκομονάστηρο Παροιικιάς, αυτόθι, 149, εικ. 55. Αγία Τριάδα Παροιικιάς, αυτόθι, 150, εικ. 57. Άγιος Αθανάσιος, Γ. Δημητροκάλλης, Δίκογχοι Ναοί, ό.π., (19) 68. Άγιοι Απόστολοι, Κ. Φατούρου, *Πατριαρχική Αρχιτεκτονική, Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων*, Αθήνα 1962, 13. Ταξιάρχης Μονής Ζωοδόχου Πηγής, αυτόθι, 15. Σταυρός Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, αυτόθι, 15. Καθολικό Μονής Ζωοδόχου Πηγής, αυτόθι, 21. Άγιος Βασίλειος Χώρας, αυτόθι, 23.

33. Προφήτης Ηλίας, Κ. Παπαϊωάννου, *Εκκλησίες και Μοναστήρια της Σάμου*, Αθήνα 1997, σχ. 22. Αγία Ζώνη, αυτόθι, σχ. 21. Κοίμηση Θεοτόκου Βουρλιωτών, αυτόθι, σχ. 19. Αγία Τριάδα Βλαμαρής, αυτόθι, σχ. 17. Άγιος Κωνσταντίνος Άνω Αγίου Κωνσταντίνου, αυτόθι, σχ. 18. Παναγία Βροντά Σκουρέικων, αυτόθι, σχ. 20. Άγιος Κωνσταντίνος Πανακός Βουρλιωτών, αυτόθι, σχ. 15. Τρεις Ιεράρχες Σπαθαράων, αυτόθι, σχ. 16. Καθολικό Μονής Βροντιανής, αυτόθι, σχ. 23. Οι ναοί της Σάμου χαρακτηρίζονται από δρομικότητα, όπως ο ναός της Σικελιάς. Ο επιμήκης άξονας του ναού τονίζεται με την τοποθέτηση του τρούλου πιο κοντά στην ανατολική πλευρά, στοιχείο που συνδέει τα μεταβυζαντινά μνημεία της Σάμου με μία βυζαντινή παράδοση που όπως φαίνεται διατηρήθηκε στο χώρο του Αιγαίου.

34. Ταξιάρχης Σπετσών, Θ. Παπαθανασόπουλος, Ιεράρχες Στρεμνίτσας, ό.π. (15) 222, σχ. 14.

35. Ναός Αγίου Ζαχαρία, Μ. Μιχαηλίδης, Ο ναός του Αγίου Ζαχαρία Καστοριάς, *ΑΔ 22* (1967) Α', Αθήνα 1967, 77, σχ. 1.

36. Κ. Λασσιωτάκης, ό.π., (17) πίν. ΡΗ', ΡΙΘ'.

37. S. A Curuni - L. Donati, *Creta Byzantina*, Roma 1987, πίν. 1,2.

38. Κ. Λασσιωτάκης, ό.π., (17) πίν. ΡΙΑ', ΡΚ'.

39. H. Megaw - E. J. W. Hawkins, ό.π., (18) πίν. 1.

40. Γ. Σωτηρίου, *Μνημεία της Κύπρου*, ό.π., (18) πίν. 41.2.

Γεώργιο στο Καπί Ρόδου⁴¹, στον Άγιο Βασίλειο Απιδιάς Λακωνίας⁴² και στον Άγιο Στέφανο Ριβίου Ακαρνανίας⁴³.

Σε γενικές γραμμές, στο μεγαλύτερο τμήμα του ο ναός της Σικελιάς κατασκευάστηκε με τη γνωστή κωνσταντινουπολίτικη τεχνική της μεικτής τοιχοποιίας (εικ. 1). Συνίσταται από μονές ή διπλές σειρές αδρά λαξευμένων λίθων, που εναλλάσσονται με τρεις έως οκτώ σειρές πλίνθων. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των τοίχων μέχρι τη γένεση των τόξων. Η εναλλαγή των ζωνών συνεχίζεται και στις παραστάδες, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, ακολουθώντας τις υποχωρήσεις των αψιδωμάτων. Σε ορισμένες από τις πλίνθινες ζώνες, όπως στις κατώτερες της βόρειας πλευράς, εντοπίζεται η τεχνική της υποχωρημένης πλίνθου με αναλογία πλίνθου-αρμού 1:1,5.

Η εναλλαγή των ζωνών σταματάει στη γένεση των τόξων των τυφλών αψιδωμάτων. Από τη γένεση των τόξων έως το γέισο της στέγης η τοιχοποιία συνίσταται από αμιγή πλινθοδομή. Η αρχή της πλινθοκατασκευής οριοθετείται από την τοποθέτηση δύο κοσμητών από γκρίζο μάρμαρο στη βορειοανατολική και νοτιοανατολική παραστάδα, στο ύψος της γένεσης των τόξων των αψιδωμάτων. Αξιοσημείωτο είναι ότι ενώ στις δύο ανώτερες πλίνθινες ζώνες δεν υπήρχε υποχωρημένη πλίνθος, στο τύμπανο του αψιδώματος του σταυρικού πυρήνα καθώς και στις τριγωνικές επιφάνειες ανάμεσα σε αυτό και τα παραπλεύρως κείμενα αψιδώματα εμφανίζεται πάλι η ίδια τεχνική. Το ίδιο συμβαίνει και στη νότια πλευρά. Γίνεται επομένως επιλεκτική χρήση της. Μάλιστα, δεν πρόκειται για τη συνηθισμένη τεχνική υποχωρημένης πλίνθου, αλλά για μία παραλλαγή της, αυτό που ο R. Ousterhout⁴⁴ ονομάζει *brick filled mortar joints*, δηλαδή κομμάτια από σπασμένες πλίνθους και κεραμίδες μέσα σε κονίαμα (εικ. 2), τεχνική που απαντά ήδη στο πρώτο μισό του 11ου αι. στην Παναγία των Χαλκίων⁴⁵.

Καθεμία από τις πλάγιες πλευρές του ναού διαρθρώνεται με πέντε τυφλά αψιδώματα (σχ. 7, 8). Τα τόξα των αψιδωμάτων βρίσκονται σε διπλή υποχώρηση από το μέτωπο των τοίχων. Η εξωτερική διάρθρωση αντανακλά την εσωτερική οργάνωση του κυρίως ναού και του Ιερού βή-

41. Α. Ορλάνδος, *Μνημεία της Ρόδου*, ό.π., (20) 82, εικ. 66.

42. Α. Ορλάνδος, *Εκ των βυζαντινών Απιδιών*, *ABME A'* (1935) 135, εικ. 10.

43. Χ. Μπούρας, *Άγιος Στέφανος Ριβίου*, ό.π., (15) σχ. 2,3.

44. R. Ousterhout, *Observations on the «Recessed brick» Technique during the Palaeologan Period*, *ΑΔ 39 Α'* (1984) 163-170.

45. P. L. Vocotopoulos, *The concealed course Technique, further Examples and a few Remarks*, *ΙΟΒ 28* (1979) 247-260.

ματος. Οι υποχωρήσεις των αψιδωμάτων δε σταματούν στα τόξα αλλά συνεχίζονται και στις παραστάδες που τα στηρίζουν, με αποτέλεσμα οι επιφάνειες των τυμπάνων να βρίσκονται υποχωρημένες 0,13 μ. κατά μέσο όρο. Τα αψιδώματα που αντιστοιχούν στην εγκάρσια κεραία του σταυρού είναι φαρδύτερα και ψηλότερα από τα υπόλοιπα των μακριών πλευρών. Το πλάτος των αψιδωμάτων, τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια πλευρά, παρουσιάζει ελάχιστες διαφοροποιήσεις και κατά μέσο όρο είναι γύρω στα 1,73 μ., εξαιρουμένου αυτού που αντιστοιχεί στο σταυρικό πυρήνα, που είναι 2,11 μ.

Η βόρεια πλευρά (σχ. 7) φέρει τρία ανοίγματα, ένα δίλοβο παράθυρο στο δεύτερο από ανατολικά αψίδωμα, ένα μονόλοβο στο τρίτο και ένα ακόμη δίλοβο στο πρώτο από δυτικά αψίδωμα, το οποίο σήμερα είναι τοιχισμένο. Στη νότια πλευρά δεν υπάρχει άνοιγμα (σχ. 8).

Η ανατολική πλευρά διαρθρώνεται με δύο ζώνες τυφλών αψιδωμάτων (σχ. 6). Στην επάνω ζώνη τα αψιδώματα περιορίζονται στην ημιεξαγωνική αψίδα. Στην κάτω ζώνη υπάρχει από ένα τυφλό αψίδωμα εκατέρωθεν του τριλόβου παραθύρου της μεσαίας πλευράς της αψίδας και ένα επιπλέον στους τοίχους που αντιστοιχούν στα παραβήματα εσωτερικά. Το τρίλοβο παράθυρο του Ιερού έχει τοιχιστεί.

Η δυτική πλευρά (σχ. 5) διαρθρώνεται με δύο τυφλά αψιδώματα εκατέρωθεν της εισόδου. Επάνω ακριβώς από την είσοδο ανοίγεται μία ορθογώνια εσοχή, στον τύπο ρηγού αψιδώματος⁴⁶ και ακόμη ψηλότερα ένα τυφλό αψίδωμα. Στην αετωματική επίστεψη διατηρούνται υπολείμματα του νεωτερικού κωδωνοστασίου⁴⁷.

Στη βόρεια πλευρά η τοιχοποιία επιστέφεται από το αρχικό πλίνθινο οδοντωτό γείσο σε αντίθεση με τη νότια, όπου δε σώζεται, αλλά και τη δυτική, όπου το γείσο είναι μεταγενέστερο. Στη δυτική μάλιστα, παρουσιάζεται μια εμφανής ασυμμετρία στα καταέτια γείσα του αετώματος, που πιθανόν οφείλεται σε λάθος αποκατάσταση μετά την ανακεράμωση της στέγης (εικ. 3).

Τα τόξα των παραθύρων και των αψιδωμάτων της Σικελιάς είναι κατασκευασμένα με απλή πλινθοδομή και βρίσκονται σε διπλή υποχώρηση, που συνεχίζεται και κάτω από τη στάθμη της γένεσής τους. Το εξωράχιο των τόξων ορίζεται από ζώνη φιαλοστομίων ανάμεσα σε δύο πλίνθινες ζώνες.

46. Το αψίδωμα αυτό απαντά σε όλα τα μεταβυζαντινά εξωκκλήσια της Χίου και χρησιμοποιείται ως εικονοστάσιο.

47. Ο συγκεκριμένος τύπος κωδωνοστασίων επικρατεί στη μεταβυζαντινή περίοδο, βλ. Χ. Μπάρλας, *Μορφή και εξέλιξις τών βυζαντινών κωδωνοστασίων*, έν Αθήναις 1959, σ. 46-52.

Τα μεγάλα αψιδώματα που διαπλάθουν τις μακριές πλευρές της εκκλησίας της Σικελιάς φέρουν πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο στα ημικυκλικά τμήματα των τυμπάνων τους. Αναπτύσσονται ενιαία θέματα που καλύπτουν όλο το ημικυκλικό τμήμα του τυμπάνου, από τη γένεση του τόξου έως το εσωράχιο του. Αντίθετα τα μικρότερα αψιδώματα της δυτικής και ανατολικής πλευράς, αν και δε φέρουν διάκοσμο στα ημικυκλικά τμήματα των τυμπάνων τους, πλουτίζονται με λαξευτές πέτρες, οι οποίες αποτελούν συνέχεια των λίθινων στρώσεων των πλαγίων πλευρών και ορίζουν μια συνεχή λίθινη ζώνη. Η δομή αυτή θυμίζει τις ταινίες που σχηματίζονται πάνω στις όψεις τις διαρθρωμένες με σειρές μικρών τυφλών αψιδωμάτων, σε μνημεία της Ανατολικής Ρωμυλίας αλλά και σε περιορισμένο αριθμό ναών του βόρειου ελλαδικού χώρου⁴⁸.

Ο διάκοσμος δε σώζεται σε όλα τα αψιδώματα. Τα σωζόμενα διακοσμητικά θέματα των τυμπάνων ποικίλουν από αψίδωμα σε αψίδωμα. Το μοτίβο που επικρατεί είναι αυτό της οριζόντιας ιχθυάκανθας, ενώ σε δύο από τα αψιδώματα, στο πρώτο από δυτικά της βόρειας πλευράς και στο τρίτο από δυτικά της νότιας, δεν υπάρχει συγκεκριμένο μοτίβο, αλλά ένα πιο ελεύθερο διακοσμητικό θέμα, όπου οριζόντια ή και κάθετα τοποθετημένες πλίνθοι εναλλάσσονται με τετράφυλλα χρωματιστά φιαλοστόμια. Το πρώτο από ανατολικά βόρειο αψίδωμα κοσμεύεται από οδοντωτά τοποθετημένες πλίνθους σε επάλληλες σειρές (εικ. 4).

Το πιο εντυπωσιακό κόσμημα είναι ο μεγάλος ένσταυρος ρόδακας που κοσμεύ το κεντρικό αψίδωμα της νότιας πλευράς (εικ. 2). Ο ρόδακας προβάλλεται στο διακοσμημένο με οριζόντια ιχθυάκανθα βάθος. Στο κέντρο του κυριαρχεί ισοσκελής σταυρός από φιαλοστόμια πλαισιωμένα από πλίνθους. Ένας ακόμη σταυρός κοσμεύ το αέτωμα της ανατολικής πλευράς (σχ. 6). Ο σταυρός συνίσταται από παράλληλες μεταξύ τους πλίνθους και το μεταξύ τους κενό πληρώνεται από φιαλοστόμια. Διάκοσμο φέρει και η τριγωνική επιφάνεια ανάμεσα στα εξωτερικά τόξα του δεύτερου και τρίτου από δυτικά αψιδώματος της νότιας πλευράς. Μονές σειρές πλίνθων εναλλάσσονται με μονές σειρές φιαλοστομίων. Δε γνωρίζουμε αν συνέβαινε το ίδιο και στη βόρεια πλευρά, γιατί οι τριγωνικές

48. Στην ανατολική πλευρά της εκκλησίας του Παντοκράτορα, στη Μεσημβρία, υπάρχουν δύο πλίνθινες ζώνες, οι οποίες χωρίζουν τα τύπανα των αψιδωμάτων σε τρία μέρη (Α. Rachénov, ό.π. (28) πίν. 32(2), Α. Tschilingirov, *Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien*, München 1979, εικ. 154). Το ίδιο συμβαίνει και στην ανατολική πλευρά του Αγίου Ιωάννη του Αλειτούργητου στη Μεσημβρία (Α. Rachénov, ό.π., πίν. 31(1,2), Α. Tschilingirov, ό.π., εικ. 156). Επίσης η μετωπική πλάκα στο πάνω μέρος του τυφλού αψιδώματος της νότιας πλευράς του Αγίου Παντελεήμονος Προσοτσάνης Δράμας σχετίζεται με τη διάρθρωση των αψιδωμάτων της Σικελιάς (Γ. Βελένης, Ένας παλαιολόγειος ναός στην περιοχή Δράμας, ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1973, 88 Σχ. 2β και πίν. 2β).

επιφάνειες στις οποίες σώζονται μεμονωμένα φιαλοστόμια έχουν υποστεί επεμβάσεις.

Τα λιγοστά γλυπτά μέλη που κοσμούν το ναό της Σικελιάς βρίσκονται στα δύο δίλοβα παράθυρα της βόρειας πλευράς και στα δύο τυφλά αψιδώματα εκατέρωθεν του τριλόβου παραθύρου του Ιερού. Συγκεκριμένα, στο δίλοβο παράθυρο του πρώτου από δυτικά τυφλού αψιδώματος ο διαχωριστικός πεσσίσκος επιστέφεται από μαρμάρινο επίθημα γκριζού χρώματος (εικ. 5). Μία πλατιά ζώνη δημιουργεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται λατινικός σταυρός με σταγόνες στις απολήξεις των κεραίων του. Με λατινικό σταυρό σε ελεύθερο κάμπο κοσμείται το επίθημα από λευκό μάρμαρο του διλόβου παραθύρου, που αντιστοιχεί στο σταυρικό πυρήνα. Στο βόρειο τυφλό αψίδωμα της αψίδας του Ιερού έχουν ενσωματωθεί στην τοιχοποιία δύο κιονίσκοι από λευκό μάρμαρο, με συμφυή κιονόκρανα και βάσεις (εικ. 6). Τις πλευρές του νότιου κιονοκράνου κοσμούν εγχάρακτα καρδιάσχημα φύλλα, κισσόφυλλα, ενώ του βόρειου αγκιστρόμορφο κόσμημα. Λατινικοί σταυροί χαράχτηκαν στη μεσαία πλευρά των κορμών. Δύο κιονίσκοι από σκούρο γκριζό μάρμαρο εντοιχίστηκαν στο νότιο τυφλό αψίδωμα, παράλληλα των οποίων δεν έχουμε συναντήσει στη βυζαντινή γλυπτική (εικ. 7).

Εσωτερική διάρθρωση του ναού

Ο εσωτερικός χώρος του καθολικού σήμερα είναι ενιαίος με μήκος 12,37 μ., και πλάτος 3,82 μ. και μόνο από την υπερύψωση του δαπέδου του δυτικού τμήματος του ναού δημιουργείται η ψευδαίσθηση της ύπαρξης νάρθηκα (σχ. 3). Οι πλάγιοι τοίχοι διαρθρώνονται με αψιδώματα βάθους 0,60 μ. Τα τέσσερα ζεύγη των ενδιάμεσων παραστάδων οργανώνουν το χώρο σε πέντε διαμερίσματα. Τα τυφλά αψιδώματα και των δύο πλευρών έχουν ίδιο πλάτος και βρίσκονται σε ισοσταθμία. Το πλάτος κυμαίνεται σε 1,42 μ. κατά μέσο όρο και το ύψος φτάνει τα 3,66 μ. Αρκετά ψηλότερο και φαρδύτερο από τα υπόλοιπα αψιδώματα είναι το κεντρικό, που αντιστοιχεί στο σταυρικό πυρήνα. Το πλάτος ανέρχεται στα 2,45 μ. και το ύψος στα 5,65 μ.

Μπροστά από το Ιερό βήμα σχηματίζεται ο σταυρικός πυρήνας, που καλύπτεται με τρούλο υποβασταζόμενο από δύο τόξα και δύο καμάρες. Τα κλειδιά των τεσσάρων τόξων που στηρίζουν τον τρούλο βρίσκονται σε ισοσταθμία σε ύψος 5,60 μ. από το δάπεδο. Σ' αυτό το ύψος συναντώνται τα αβαθή τόξα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού με την κατά μήκος καμάρα. Στο σημείο τομής τους δημιουργούνται κανονικά σφαιρικά τρί-

γωνια τα οποία φέρουν το τύμπανο του τρούλου. Το τύμπανο του τρούλου ξεκινάει στα 6,13 μ. από το δάπεδο και το κλειδί του θόλου βρίσκεται στα 8,80 μ.

Στο εσωτερικό επικρατεί η αίσθηση της δρομικότητας, που είναι εμφανής στους επιμήκεις πλάγιους χώρους του Ιερού βήματος, στον τονισμό του επιμήκους άξονα με την τοποθέτηση του σταυρικού πυρήνα όχι στο μέσον του ναού, αλλά πιο κοντά στην ανατολική πλευρά και στα επαναλαμβανόμενα αψιδώματα των πλαγίων τοίχων.

Ο κυρίως ναός διαφοροποιείται από το «νάρθηκα» και το Ιερό βήμα με την τοποθέτηση του δαπέδου σε χαμηλότερη στάθμη. Τόσο ο νάρθηκας όσο και το Ιερό βήμα βρίσκονται κατά 0,20 μ. περίπου ψηλότερα από τον κυρίως ναό. Το σημερινό δάπεδο αποτελείται από τετράγωνες πλάκες Θυμιανών σε δύο χρωματισμούς, κόκκινης και κίτρινης ώχρας, τοποθετημένες σε ρομβοειδή διάταξη. Ο τύπος αυτός δαπέδου συνηθίζεται στις μεταβυζαντινές εκκλησίες της Χίου. Εκτός από την υπερύψωση του δαπέδου, το Ιερό βήμα διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό με την παρεμβολή ξυλόγλυπτου τέμπλου⁴⁹.

Το Ιερό βήμα αποτελεί ενιαίο χώρο που απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά αψίδα πλάτους 1,97 μ. Το πλάτος του δεν διαφοροποιείται από αυτό του υπόλοιπου ναού. Στον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης ανοίγεται ορθογώνια κόγχη, ενώ στο βόρειο μία τραπεζοειδής. Στον ανατολικό τοίχο του διακονικού ανοίγεται ημικυκλική κόγχη (σχ. 4).

Ο κεντρικός χώρος του Ιερού καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα, και οι χώροι που αντιστοιχούν στην πρόθεση και το διακονικό βρίσκονται κάτω από τα βαθιά τόξα που γεφυρώνουν το τελευταίο ζεύγος παραστάδων με τον ανατολικό τοίχο. Η στέγαση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας παρουσιάζει θλάση. Η γένεση του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τα κλειδιά των τόξων των πλευρικών τυφλών αψιδωμάτων.

Παράλληλα με το νεότερο δάπεδο και κατά 0,06 μ. χαμηλότερα από αυτό, εντοπίστηκαν στον κυρίως ναό, μετά την απομάκρυνση των στασιδίων, τμήματα του αρχικού δαπέδου του ναού, κάτω από τα τυφλά αψιδώματα και μπροστά στις παραστάδες. Το δάπεδο αποτελούσαν τετράγωνα κεραμικά πλακίδια και πλατιές πλάκες διαφόρων διαστάσεων.

Ο εσωτερικός χώρος του ναού φωτίζεται σήμερα από ένα μεγάλο μονόλοβο (εικ. 8) και ένα δίλοβο παράθυρο στη βόρεια πλευρά (εικ. 9), ένα στενό μονόλοβο στην αψίδα του Ιερού βήματος (εικ. 10) και τα τέσσερα

49. Το τέμπλο αποτελεί εξαιρετικό δείγμα της ξυλογλυπτικής τέχνης που ήκμαζε στη Χίο κατά τον 17ο και 18ο αιώνα.

μονόλοβα παράθυρα που ανοίγονται στο τύμπανο του τρούλου (εικ. 1).

Από τις εργασίες που έγιναν στο εσωτερικό του ναού το 1998, εντοπίστηκαν τρία τουλάχιστον στρώματα επιχρίσματος. Το πρώτο αντιστοιχεί στο υπόστρωμα της τοιχογράφησης, στο οποίο διατηρούνται ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών. Στο βόρειο τείχος του κεντρικού πυρήνα, ανατολικά του παραθύρου, σώζεται τμήμα της κεφαλής και του σώματος στρατιωτικού Αγίου. Πιθανότατα πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο, που εικονίζεται ολόσωμος μετωπικός, σε γαλαζοπράσινο κάμπο. Σε χειρότερη κατάσταση διατηρείται στο τεταρτοσφαίριο της ημικυκλικής κόγχης του διακονικού το κεφάλι γενειοφόρου αγίου, πιθανότατα του Νικολάου. Ένα ακόμη σπάραγμα τοιχογραφίας διατηρείται στο τύμπανο του τρίτου από δυτικά τυφλού αψιδώματος του νότιου τείχους. Μόλις που διακρίνονται τμήματα δύο μορφών με αυτοκρατορικούς λώρους. Πιθανότατα πρόκειται για τους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη.

Στο νότιο τείχος του σταυρικού πυρήνα, αποκαλύφθηκε μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων ένα ρηχό τυφλό αψίδωμα, βάθους 0,07 μ., πλάτους 0,93 μ. και ύψους 2,84 μ. Στη γένεση του πλίνθινου τόξου του αψιδώματος, σώζονται δύο μαρμάρινα υφαψίδια ύψους 0,10 μ. Πιθανότατα πρόκειται για προσκυνητάριο της τιμώμενης στο ναό Παναγίας, όπως μαρτυρεί σπάραγμα τοιχογραφίας με φωτοστέφανο.

Στο εσωράχιο του τρίλοβου παραθύρου του Ιερού βήματος διακρίνεται κάτω από το επίχρισμα τμήμα γραπτού κοσμήματος αποτελούμενο από ελίσσόμενο βλαστό με τρίφυλλα και ομοιόθετους ρόμβους. Το κόσμημα έχει αποδοθεί σε μαύρο χρώμα και μόνο ένας από τους ρόμβους σε βαθυκόκκινο. Στο νότιο τείχος της κτιστής κατασκευής του διακονικού σώζεται «ποδέα» με απομίμηση υφάσματος. Οι πτυχώσεις του υφάσματος αποδίδονται στις αποχρώσεις της σκούρας και ανοικτής ώχρας, ενώ το περίγραμμα στη σκούρα απόχρωση του γαλάζιου. Το υφάσμα φέρει πέντε κοσμήματα, ζωγραφισμένα με κόκκινο και γαλάζιο χρώμα εναλλάξ.

Προβληματική είναι η παρουσία της κτιστής κατασκευής, που καταλαμβάνει το πλάτος του αψιδώματος του νοτίου τείχους, στο χώρο του διακονικού (σχ. 4). Από τα σωζόμενα στοιχεία δεν μπορεί να αποδειχθεί εάν πρόκειται για αρκοσόλιο ή για κτιστό σκευοφυλάκιο. Το δάπεδο στο εσωτερικό της κατασκευής βρίσκεται 0,23 μ. χαμηλότερα από το νεότερο δάπεδο του Ιερού. Καλύπτεται από πολύ ισχυρό κουρασάνι κόκκινου χρώματος, το οποίο εισχωρεί κάτω από το επίχρισμα του νότιου τείχους. Η παρουσία της ημικυκλικής κόγχης στο διακονικό είναι ασυνήθι-

στη. Συνήθως κατασκευάζονταν ημικυκλικές κόγχες στην πρόθεση ενώ στο διακονικό ως επί το πλείστον ανοίγονταν αψιδώματα⁵⁰. Αν και τα τελευταία χρόνια η κόγχη είχε χρησιμοποιηθεί ως σκευοφυλάκιο, η παρουσία της τοιχογραφίας του Αγίου Νικολάου, αποκλείει να ήταν αυτή η αρχική της χρήση.

Τέλος, όπως προκύπτει από την τοιχογραφία με την «ποδέα» που διατηρείται στο εσωτερικό της κατασκευής, ενώ το ανώτερο τμήμα της έχει καταστραφεί, η κατασκευή πρέπει να ήταν σφραγισμένη στο επάνω μέρος με πλάκα. Αυτά τα στοιχεία σε συνδυασμό με την ημικυκλική κόγχη μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αρκοσόλιο και σε μία ενδεχόμενη ταφική χρήση του ναού στην αρχική του φάση. Παρόμοια περίπτωση αρκοσολίου στο νότιο τοίχο του διακονικού γνωρίζουμε από τον Άγιο Αχίλλειο της Πρέσπας⁵¹.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ

Η καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων το καλοκαίρι του 1998 από τμήματα των εσωτερικών τοίχων και της καμάρας έφερε στο φως άγνωστες επεμβάσεις στο κτίριο και συνέβαλε στον εντοπισμό των κυριοτέρων φάσεων του. Στην πραγματικότητα εκτός από την αρχική εντοπίζεται μία ακόμη οικοδομική φάση, που δεν αλλοίωσε τυπολογικά και μορφολογικά το ναό, αλλά είχε επισκευαστικό χαρακτήρα. Πέρα απ' αυτήν, εντοπίζονται κάποιες ακόμη επεμβάσεις περιορισμένης κλίμακας, που επέφεραν μερική αλλοίωση τόσο στην τυπολογία όσο και σε μορφολογικά χαρακτηριστικά. Σε γενικές γραμμές ολόκληρος ο ναός στην υφιστάμενη κατάσταση ανάγεται στην πρώτη φάση και η αρχική μορφή του δεν πρέπει να απείχε πολύ από τη σημερινή.

Αρχική φάση

Στην αρχική φάση η δόμηση συνίσταται από εναλλαγή πλίνθινων

50. Γνωρίζουμε περιπτώσεις όπου κόγχη ανοίγεται στον τοίχο του διακονικού σε αντιτοίχια με την κόγχη της πρόθεσης, όμως η περίπτωση να υπάρχει αψιδώμα στην πρόθεση και κόγχη στο διακονικό είναι εξαιρετικά σπάνια και απ' όσο μπόρεσα να διαπιστώσω μόνο στο Χριστό στα Μεσκλά Χανίων υπάρχει παρόμοια διαμόρφωση, χωρίς η κόγχη να ανοίγεται στο πάχος του τυφλού αψιδώματος. Σχετικά με τις κόγχες σε πρόθεση και διακονικό βλ. Γ. Βελένης, Το πολύκογχο ιερό Βήμα των τρισυπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2, Αθήνα 1982, σ. 13-19.

51. Ν. Μουτσόπουλος, Η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 158 κ.ε. Για τις ταφές μέσα στις βυζαντινές εκκλησίες, βλ. Δ. Πάλλας, Οι χριστιανοί καμαρωτοί τάφοι, έν' Αθήνας 1955, σ. 847-865.

(από τρεις έως επτά σειρές) και λίθινων ζωνών (από μία έως δύο σειρές). Στις εξωτερικές παρειές οι λίθοι είναι ορθογωνισμένοι ή αδρά λαξευμένοι ενώ στις εσωτερικές ακατέργαστοι. Από πλινθοδομή κατασκευάστηκε η εσωτερική παρειά της ανατολικής πλευράς, τα τμήματα επάνω από τις γενέσεις των τόξων των αψιδωμάτων που διαρθρώνουν τις όψεις εσωτερικά και εξωτερικά, καθώς και ο τρούλος.

Από τις επεμβάσεις στην τοιχοποιία της βόρειας και νότιας πλευράς και συγκεκριμένα στο δεύτερο από δυτικά ζεύγος παραστάδων, στο ανατολικό ήμισυ των οποίων έχουν συμπληρωθεί πλίνθοι αντί των αργών λίθων που υπάρχουν στο δυτικό, (εικ. 11), προκύπτει ότι οι παραστάδες αυτές αρχικά είχαν σχήμα Γ. Το καμπτόμενο τμήμα τους σχημάτιζε θυραίο τοίχο, που διαχωρίζε το νάρθηκα από τον κυρίως ναό (σχ. 9). Ο διαχωριστικός τοίχος πρέπει να έφτανε μέχρι την καμάρα της οροφής, όπως δηλώνουν οι αποτμημένες πέτρες και πλίνθοι στο σημείο αυτό (εικ. 12). Η διαμόρφωση αυτή δικαιολογεί το μεγαλύτερο πάχος των συγκεκριμένων παραστάδων σε σχέση με τις υπόλοιπες.

Το στοιχείο αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί διαμορφώνεται ένας ναός διαφορετικής τυπολογίας από τον υφιστάμενο. Πρόκειται για ένα ναό που συνίσταται από τον κεντρικό σταυρικό πυρήνα με προσαρτημένο στα δυτικά αυτόνομο τετράγωνο νάρθηκα και όχι για ένα μονόχωρο επίμηκες κτίριο.

Η είσοδος του ναού αρχικά, σύμφωνα και με την αποκατάσταση του Ορλάνδου⁵², (σχ. 13) ήταν φαρδύτερη και ψηλότερη από τη σημερινή και οριζόταν από το επάνω τόξο της δυτικής πλευράς, που σήμερα σώζεται κατά το 1/3 (εικ. 13). Όπως προκύπτει από τις μετέπειτα συμπληρώσεις στο εσωράχιο του τόξου, το αρχικό άνοιγμα της εισόδου σχημάτιζε «ώμο». Δε γνωρίζουμε ποια μορφή είχε η ανωδομή της δυτικής πλευράς εξωτερικά στην αρχική φάση, αν δηλαδή υπήρχε κάποιο άνοιγμα ή κάποιο αψίδωμα, όπως αυτό που υπάρχει σήμερα. Ο Ορλάνδος στην αποκατάσταση σχεδιάζει το ανακουφιστικό τυφλό αψίδωμα που ανοίγεται στο τύμπανο του αετώματος, όμως δεν έχουμε στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι κάτι παρόμοιο υπήρχε στην αρχική φάση (εικ. 3).

Ο ναός στην αρχική φάση είχε τέσσερα παράθυρα, ένα τρίλοβο στην ανατολική πλευρά, δύο δίλοβα και ένα μονόλοβο στη βόρεια. Από αυτά μόνο ένα δίλοβο της βόρειας πλευράς διατηρεί την αρχική του μορφή. Τόσο το τρίλοβο του Ιερού όσο και το δεύτερο δίλοβο της βόρειας πλευ-

ράς διακρίνονται εξωτερικά, γιατί πέρα από την τοίχιση των λοβών το πλαίσίό τους δεν αλλοιώθηκε.

Από τα κονιάματα σύνδεσης και από τον τρόπο με τον οποίο τοιχίστηκε εξωτερικά το τρίλοβο παραθύρο του Ιερού προκύπτει ότι η τοίχιση έγινε σε πολύ κοντινή εποχή, αν όχι σχεδόν σύγχρονα με την κατασκευή του ναού, και πιθανότατα σχετίζεται με την τοιχογράφηση⁵³. Ανοικτό έμεινε μόνο το επάνω τμήμα του μεσαίου λοβού, αυτό που διατηρείται μέχρι σήμερα. Στο νότιο λοβό του τριλόβου, απ' όπου έχουν αποκολληθεί οι εξωτερικές συμπληρώσεις διατηρείται το αρχικό γύψινο διάφραγμα του παραθύρου με τα υαλοστάσια σε πράσινο χρώμα. Το αποτύπωμα του γύψινου διαφράγματος που διατηρήθηκε πάνω στο επίχρισμα μας επιτρέπει να αποκαταστήσουμε την αρχική μορφή του (σχ. 10). Στο βόρειο λοβό διατηρείται ακόμη η πλήρωση. Μέχρι τα μισά περίπου, το άνοιγμα φράσσεται από οριζόντια τοποθετημένες πλίνθους, ενώ το επάνω τμήμα από πλίνθους ακτινωτά τοποθετημένες, που σχηματίζουν «ήλιους». Είναι πολύ πιθανόν και σε αυτό το λοβό, ανάμεσα στην εσωτερική και εξωτερική πλήρωση να διατηρείται το αρχικό γύψινο διάφραγμα του υαλοστασίου.

Η προσεγμένη πλήρωση του δίλοβου παραθύρου της βόρειας πλευράς δηλώνει ότι η εξωτερική τοίχιση (εικ. 5) έγινε, για άγνωστους λόγους, συγχρόνως με την κατασκευή του ναού. Η πλήρωση έγινε με οριζόντιες πλίνθους μέχρι τη γένεση των τόξων των λοβών και μόνο δύο μικρές φωτιστικές θυρίδες παρέμειναν ανοικτές⁵⁴. Τα κονιάματα σύνδεσης και το λοξό αρμολόγημα εσωτερικά (εικ. 14) δηλώνουν ότι η υπερύψωση της ποδιάς του παραθύρου με έξι σειρές πλίνθων, μόνο εσωτερικά, ανάγεται στην αρχική φάση. Το επίχρισμα που διατηρείται ανάμεσα στο εσωράχιο του επάνω τόξου και τη μεταγενέστερη συμπλήρωση δηλώνουν ότι η υποχώρηση του τόξου του παραθύρου ήταν εμφανής και εσωτερικά⁵⁵. Εξωτερικά οι υποχωρήσεις των επάλληλων τόξων του παραθύρου ακο-

53. Το εξωτερικό κλείσιμο θα πρέπει να έγινε πριν την τοιχογράφηση του ναού, γιατί ενώ στο μεσαίο λοβό ίχνη της τοιχογράφησης εντοπίζονται εξωτερικά, στους δύο πλάγιους η τοιχογράφηση φαίνεται ότι σταματούσε στο γύψινο διαχωριστικό του υαλοστασίου.

54. Πιθανόν αυτό το σφράγισμα σχετίζεται με τον προσανατολισμό του παραθύρου, που είναι βορινό και επομένως εκτεθειμένο στους υπερβολικούς ανέμους που πνέουν στην περιοχή ακόμη και τους θερινούς μήνες. Δεν αποκλείεται όμως και λόγω της χρήσης του χώρου να μην ήταν απαραίτητος ο φωτισμός.

55. Αμφίπλευρα υποχωρημένα τόξα απαντούν στους Αγίους Θεοδώρους στην Αθήνα, στη Σωτήρα Λυκοδήμου, στο καθολικό του Οσίου Λουκά, στον Άγιο Δημήτριο της Βαράσσο-βας, στην εκκλησία της Απολλωνίας στην Αλβανία. Στις βορειοδυτικές επαρχίες η μορφολογική αυτή λύση απαντά συχνά τόσο κατά τη μέση όσο και κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, π.χ. Studenica, Sopoćani, Baljeca, Dečani κ.ά. βλ. Γ. Βελήνης, Ερμηνεία, ό.π., (14) 116 (1).

λουθούν την καμπύλη των δύο λοβών, εσωτερικά όμως οι λοβοί εγγράφονται σε ενιαίο τόξο.

Διαφορετική μορφή είχε το μονόλοβο παράθυρο της βόρειας πλευράς στην αρχική φάση. Όπως προκύπτει από προσεκτική παρατήρηση του εσωραχίου του τόξου και των κονιαμάτων που διατηρούνται σε αυτό υπήρχε μία ακόμη σειρά πλίνθων, που σχημάτιζε ένα δεύτερο τόξο κάτω από το υφιστάμενο, το οποίο αποκολλήθηκε (σχ. 11, εικ. 8). Το τόξο αυτό όπως δηλώνει το αποτύπωμα από ασβέστη, που υπάρχει στο επάνω εσωράχιο βρισκόταν σε υποχώρηση, κατά τον τύπο και των υπολοίπων παραθύρων του ναού.

Η διατήρηση τμήματος του αυθεντικού οριζόντιου οδοντωτού γείσου στη βόρεια πλευρά, αλλά και η έλλειψη στοιχείων εσωτερικά, που να φανερώνουν ένα διαφορετικό τρόπο στέγασης του δυτικού τμήματος του ναού, δηλώνουν ότι η αρχική στέγαση θα πρέπει να ταυτίζεται με τη σημερινή.

Μικρή αλλοίωση υπέστη ο τρούλος του ναού. Συγκεκριμένα υπερυψώθηκαν οι ποδιές των παραθύρων και αλλοιώθηκε η απόληξή του (σχ. 12, εικ. 1). Η παρουσία καμπύλων πλίνθων που ακολουθούν τις τοξωτές απολήξεις των αψιδωμάτων δηλώνουν ότι πιθανόν ο τρούλος αρχικά ήταν ψηλότερος και οι καμπύλες αυτές πλίνθοι ήταν περισσότερες δημιουργώντας μία πλίνθινη ζωφόρο, που επιστεφόταν από ένα ακόμη οδοντωτό γέισο, όπως απαντά και σε άλλους τρούλους της Χίου⁵⁶.

Η σημαντικότερη επέμβαση στον τρούλο, εντοπίζεται στην απότμηση των μαρμάρινων επιθημάτων και των συμφυών με την τοιχοδομία πλίνθινων ημικιονίσκων, που βρίσκονταν στις οκτώ ακμές των πλευρών του. Οι τρούλοι με συμφυείς ημικιονίσκους αποτελούν σύνηθες φαινόμενο κυρίως σε τρούλους της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, σε αντίθεση με τους Ελλαδικούς και συγκεκριμένα τους τρούλους «αθηναϊκού τύπου», που έφεραν στις ακμές ανεξάρτητους μαρμάρινους συνήθως κιονίσκους.

Αποτέλεσμα της απολάξευσης των μαρμάρινων επιθημάτων και των συμφυών ημικιονίσκων είναι ο τρούλος της Σικελιάς να δίνει την εντύπωση ημικυλινδρικού αντί οκτάπλευρου, που ήταν στην αρχική του μορφή. Την ιδιαιτερότητα αυτή του τρούλου της Σικελιάς την είχε εντοπίσει ο Buchwald⁵⁷ όταν έγραφε για τα μνημεία των Λασκαριδών. Τότε ο

56. Βλ. τρούλο Αγίων Αποστόλων Πυργίου και Παναγίας Κρίνας στην τοιχογραφία των κτητόρων, Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου*, Αθήνα 1981, εικ. 93 και 94 αντίστοιχα.

57. H. Buchwald, ό.π., (12) 282, σημ. 73.

τρούλος έφερε ακόμη επιχρίσματα και δεν ήταν εμφανή τα αποτμημένα επιθήματα και οι κτιστοί ημικίονες.

Το δάπεδο του νάρθηκα αρχικά βρισκόταν ψηλότερα από το υφιστάμενο, γιατί σε διαφορετική περίπτωση ο φυσικός βράχος θα προεξείχε επάνω από αυτό, όπως συμβαίνει σήμερα που προεξέχει επάνω από το νεωτερικό⁵⁸ (εικ. 15). Το ότι το δάπεδο του νάρθηκα βρισκόταν ψηλότερα, το μαρτυρούν τα αποτυπώματα από ασβέστη που βρίσκονται περιμετρικά στους τοίχους του, αλλά και η πατούρα που διατηρείται κάτω από το τυφλό αψίδωμα του δευτέρου από δυτικά αψιδώματος της βόρειας πλευράς.

Το αρχικό δάπεδο του νάρθηκα πρέπει να βρισκόταν κατά 0,15 μ. ψηλότερα από το σημερινό (σχ. 3). Αυτό σημαίνει ότι εφ' όσον το αρχικό δάπεδο του κυρίως ναού βρίσκεται κατά 0,06μ. χαμηλότερα από το σημερινό δάπεδο, η διαφορά των αρχικών δαπέδων νάρθηκα - κυρίως ναού ήταν ακόμη μεγαλύτερη (τουλάχιστον 0,30 μ.) και πιθανότατα συνδεόταν με δύο σκαλοπάτια, αντί για ένα που υπάρχει σήμερα. Το δάπεδο του νάρθηκα στην αρχική φάση έφτανε μέχρι τον τοίχο που χώριζε το νάρθηκα από τον κυρίως ναό, δηλαδή κάλυπτε μέχρι και το δυτικό ήμισυ του χώρου μπροστά στις φαρδιές παραστάδες.

Β' φάση και νεότερες επεμβάσεις

Η διαφοροποίηση της τοιχοποιίας στο ανώτερο τμήμα της δυτικής πλευράς εσωτερικά και εξωτερικά (εικ. 3, 13), καθώς και το ανώτερο τμήμα της βορειοδυτικής και νοτιοδυτικής παραστάδας εξωτερικά συνιστά μία, διαφορετική από την αρχική, οικοδομική φάση. Εξωτερικά δε συνεχίζεται το σύστημα δόμησης με εναλλασσόμενες ζώνες, αλλά η τοιχοποιία συνίσταται από αδρά λαξευμένους λίθους ανάμεσα στους οποίους σποραδικά παρεμβάλλονται οριζόντιες μονές πλίνθοι. Η φάση αυτή διακρίνεται καλύτερα στην εσωτερική δυτική πλευρά. Η επέμβαση ακολούθησε μετά από κάποιο σεισμό ή φωτιά, όπως μαρτυρούν τα ίχνη φωτιάς στους λίθους της βορειοδυτικής γωνίας. Ο ναός θα πρέπει να υπέστη εκτεταμένες ζημιές από αυτή την καταστροφή, με συνέπεια ίσως και την καταστροφή των τοιχογραφιών⁵⁹.

58. Σ' αυτή τη φάση δε φαινόταν ο βράχος, γιατί τον κάλυπταν τα στασίδια, που περφόρεσαν ολόκληρο το ναό.

59. Παρατηρούμε ότι ενώ ο τοίχος γύρω από το δίλοβο παράθυρο καθώς και τμήμα της δυτικής πλευράς έχουν ίχνη φωτιάς δε συμβαίνει το ίδιο και στην πλήρωσή του. Αυτό σημαίνει ότι το παράθυρο εσωτερικά τοιχίστηκε μετά την καταστροφή. Βέβαια είναι άξιο απορίας για ποιο λόγο δεν υπάρχουν ίχνη φωτιάς σε κανένα άλλο σημείο του ναού.

Αρχικά πρέπει να κατέρρευσε το δυτικό τμήμα της καμάρας, που στεγάζει το νάρθηκα μέχρι το δεύτερο ζεύγος των παραστάδων. Η ύπαρξη διαχωριστικού τοίχου σε αυτή τη θέση δικαιολογεί γιατί δεν συμπαρασύρθηκε από την κατάρρευση ολόκληρη η ανωδομή, ενώ κατέρρευσαν το ανώτερο τμήμα της δυτικής πλευράς, μικρό τμήμα της βορειοδυτικής και το πρώτο τυφλό αψίδωμα εξωτερικά μαζί με τις παράπλευρες τριγωνικές επιφάνειες. Το τμήμα αυτό της καμάρας ξανακτίστηκε από πεπλατυσμένους λίθους, σε αντίθεση με το τμήμα από το δεύτερο ζεύγος των παραστάδων μέχρι το ανατολικό πέρας της καμάρας, που η κατασκευή είναι ολόπληθη. Σε αυτή την επέμβαση οφείλεται η σημερινή στέγαση του ναού.

Εκτός από την ανακατασκευή της δυτικής πλευράς —στην οποία ανοίχθηκε σ' αυτή τη φάση το ανώτερο τυφλό αψίδωμα— και της δυτικής καμάρας, αλλαγές υπέστη και η είσοδος. Κάτω από το αρχικό τόξο της εισόδου, στο εσωράχιο του, συμπληρώθηκε το δεύτερο τόξο, που εξωτερικά δεν είναι εμφανές, και οι λίθοι στη βόρεια παρεία της εισόδου. Μ' αυτό τον τρόπο η είσοδος μίκρυνε αλλά διατήρησε την τοξωτή μορφή της. Σ' αυτή τη φάση επιχρίστηκε ξανά ολόκληρος ο ναός μαζί και τα σπαράγματα των τοιχογραφιών, που είχαν πια καταστραφεί.

Σε μια άλλη επέμβαση, πιθανότατα μέσα στον 19ο αιώνα, ο ναός απέκτησε τη σημερινή του μορφή. Η σημαντικότερη αλλαγή που υπέστη ο ναός είναι η ενοποίηση του κυρίως ναού με το νάρθηκα με την αφαίρεση του διαχωριστικού τοίχου, τροποποίηση που αλλοίωσε την τυπολογία του. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο τοίχος κατέπεσε όταν κατέρρευσε η καμάρα, όμως υπάρχουν πολλά στοιχεία που δεν συμφωνούν με αυτή την εκδοχή. Το πιθανότερο είναι ο διαχωριστικός τοίχος να καταδαφίστηκε αρκετά αργότερα.

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται κατ' αρχήν από τους αποτμημένους λίθους της καμάρας σε αυτό το σημείο, που δηλώνουν ότι η καμάρα που αντικατέστησε αυτήν που κατέρρευσε συνδεόταν οργανικά με τον υποκείμενο τοίχο με κάποιο σφενδόνιο. Το πιθανότερο είναι ο τοίχος να αφαιρέθηκε όταν κατασκευάστηκε το νεωτερικό δάπεδο και οι γύψινοι ψευδοκίονες πάνω στις παραστάδες.

Ένα επιπλέον επιχείρημα που στηρίζει αυτή την υπόθεση είναι η σχέση των δύο δαπέδων, του αρχικού και του νεότερου. Το αρχικό δάπεδο δεν εντοπίζεται μπροστά στις φαρδιές παραστάδες, και το νεότερο ακολουθεί την τοποθέτηση των νεωτερικών στασιδίων. Αυτό σημαίνει ότι η απότμηση του καμπτόμενου τμήματος των παραστάδων έγινε συγχρόνως με την τοποθέτηση των στασιδίων και την κατασκευή του νεωτερι-

κού δαπέδου. Σε διαφορετική περίπτωση εφόσον δεν εντοπίζουμε το αρχικό δάπεδο μπροστά στις φαρδιές παραστάδες σημαίνει ότι στο μεσοδιάστημα μέχρι την τοποθέτηση των στασιδίων σ' αυτό το χώρο δεν υπήρχε δάπεδο. Επιπλέον, ο σιδερένιος ελκυστήρας που ενώνει τις δύο παραστάδες πρέπει να τοποθετήθηκε εκεί όταν κατεδαφίστηκε ο τοίχος και κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να γίνει πριν από το 19ο αιώνα⁶⁰.

Κάτω από το σημερινό δάπεδο του νάρθηκα υπάρχει μεγάλος αριθμός από οστά και κρανία, πρόχειρα τοποθετημένα ακόμη και κάτω από το χώρο που βρίσκονταν τα στασιδία. Τα περισσότερα από τα κρανία είχαν οπές από λόγχη στοιχείο που παραπέμπει στη σφαγή της Χίου του 1822. Αυτό μας δίνει ένα *terminus post quem* για την κατασκευή του δαπέδου και επομένως για την ενοποίηση των χώρων νάρθηκα και κυρίως ναού αλλά και την κατασκευή των γύψινων διακοσμητικών.

Στην ίδια επέμβαση οφείλεται η σημερινή μορφή της εισόδου, που από τοξωτή μετατράπηκε σε ορθογώνια με την τοποθέτηση λίθινου περιθυρώματος. Συγχρόνως κατασκευάστηκε το οξυκόρυφο τυφλό αψίδωμα επάνω ακριβώς από την είσοδο και το κωδωνοστάσιο στο αέτωμα, υπολείμματα του οποίου διατηρούνται ακόμη και σήμερα. Αυτού του είδους τα περιθυρώματα είναι τυπικά για τη λαϊκή αρχιτεκτονική της Χίου κατά το 19ο αιώνα. Τυπικό επίσης για την ίδια περίοδο είναι το τυφλό αψίδωμα πάνω από την είσοδο.

Την ίδια εποχή, σφραγίστηκαν το τρίλοβο του Ιερού και το δίλοβο της βόρειας πλευράς εσωτερικά. Σε αντίθεση με την εξωτερική, η εσωτερική πλήρωση του παραθύρου έγινε πολύ πρόχειρα με πεπλατυσμένους λίθους. Στο δίλοβο παράθυρο συμπληρώθηκαν άτεχνα από την εξωτερική πλευρά οι μικρές φωτιστικές θυρίδες που είχαν αφαιρεθεί από την αρχική φάση με δύο λίθους. Το τύμπανό τους επιχρίστηκε εσωτερικά με σκοπό πιθανόν να παραμείνουν ως απλές θυρίδες, για κάποιους λόγους όμως τελικά σφραγίστηκε και το υπόλοιπο τμήμα, είτε σ' αυτή τη φάση, είτε αργότερα. Συμπληρώθηκε επίσης και η εσωτερική υποχώρηση του δίλοβου παραθύρου, που έγινε ένα επίπεδο με τους κάθετους τοίχους με την τοποθέτηση οστράκων και πεπλατυσμένων λίθων μέσα σε παχύ κονίαμα. Με τον ίδιο τρόπο συμπληρώθηκε το τυφλό αψίδωμα του νότιου τοίχου, όπου μάλιστα χρησιμοποιήθηκε ένα τετράγωνο πλακίδιο από το δάπεδο. Αυτό σημαίνει ότι η τοίχιση του αψιδώματος έγινε μετά την καταστροφή του αρχικού δαπέδου.

Από παλιές φωτογραφίες μπορούμε να διακρίνουμε ότι με ανάλογο

60. Ειδικά στη Χίο, σιδερένιοι ελκυστήρες τοποθετήθηκαν στα κτίρια μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1881, που ισοπέδωσε το νησί.

τρόπο είχαν συμπληρωθεί τα τυφλά αψιδώματα του τρούλου, πιθανόν για να αποκτήσει κυκλικό σχήμα. Τότε θα πρέπει να αποτμήθηκαν οι κτιστοί ημικιονίσκοι και τα επιθήματά τους. Ακολούθησε εσωτερική και εξωτερική επίχριση του ναού και η κατασκευή των γύψινων διακοσμητικών.

Μία ακόμη επέμβαση, άγνωστο σε ποια χρονική περίοδο, έχει υποστεί το τύμπανο του βόρειου υπερυψωμένου κεντρικού αψιδώματος, το οποίο συμπληρώθηκε πολύ πρόχειρα με ακατέργαστους λίθους. Στοιχεία που να δηλώνουν το διάκοσμο του τυμπάνου δεν έχουν διατηρηθεί. Είναι πιθανόν, σε αναλογία με αυτό της νότιας πλευράς, να υπήρχε και σ' αυτό ένας πλίνθινος «ήλιος»⁶¹. Η συμπλήρωση του τυμπάνου με ακατέργαστους λίθους καθώς και η όλη προχειρότητα της κατασκευής, που έχει αλλοιώσει και τα υπερκείμενα τόξα που ορίζουν το αψίδωμα, δηλώνουν ότι πρόκειται για μία πολύ νεότερη επέμβαση.

Ο ναός της Σικελιάς στο πλαίσιο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής

Τυπολογία

Ο αρχιτεκτονικός τύπος της Σικελιάς δε χαρακτηρίζει μόνο μία συγκεκριμένη περίοδο στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Ειδικά στον ελλαδικό χώρο εμφανίζεται από τον 10ο αιώνα και συνεχίζει μέχρι στη μεταβυζαντινή περίοδο. Απόπειρες να εντοπιστεί κάποια πιθανή χρονική εξελικτική ακολουθία στα μνημεία αυτά, δεν απέδωσαν, γιατί τα παραδείγματα δεν έχουν αντιστοιχία με χρονολογική εξέλιξη⁶². Τα πρώτα παραδείγματα της παραλλαγής του τύπου της Σικελιάς εντοπίζονται από πολύ νωρίς στην Κρήτη. Το 12ο αι. τη συναντάμε σε μεγάλη συχνότητα στην Κύπρο, ενώ από το 13ο αι. έως και τη μεταβυζαντινή εποχή είναι ο επικρατέστερος τύπος.

Ο τονισμός του επιμήκους άξονα θεωρείται στοιχείο που χαρακτηρίζει τα μνημεία του χώρου των Λασκαριδών, ανάμεσα στα οποία ο Η. Buchwald συμπεριέλαβε και τη Σικελιά⁶³. Παρατηρείται στην Παναγία την Κρίνα, στην εκκλησία Ε των Σάρδεων, στις εκκλησίες 8 και 4 της Λάτμου. Ωστόσο σε καμία από τις εκκλησίες αυτές ο επιμήκους άξονας δεν τονίζεται όπως στη Σικελιά και σ' αυτό συμβάλλει ο μονόκλιτος τύπος του ναού.

Το γεγονός ότι αυτός ο τύπος αποτελούσε τον κατ' εξοχήν αγαπη-

61. Βλ. Α. Orlandos ό.π., (10) πίν. 47.

62. Χ. Μπούρας, Άγιος Στέφανος Ριβίου, ό.π., (15).

63. Η. Buchwald, ό.π., (12) 281.

μένο τύπο ταφικών εκκλησιών⁶⁴ με τη μεγαλύτερη διάδοση στη Σερβία από το τέλος του 12ου έως και τις αρχές του 14ου αιώνα αλλά και αργότερα, σχετίζεται με την εσωτερική του διάρθρωση με τυφλά αψιδώματα, που προσφέρεται για ταφές. Ένα κοινό χαρακτηριστικό του ναού της Σικελιάς με τα σερβικά μνημεία, πέρα από τα τυφλά αψιδώματα στις πλευρές των τοίχων, είναι η παρουσία του αυτόνομου τετράγωνου νάρθηκα.

Από τα παραδείγματα που εξετάσαμε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο τύπος του διευρυμένου –τετράγωνου σχεδόν– νάρθηκα δεν απαντά στον ελλαδικό χώρο πριν από τα τέλη του 13ου αιώνα. Διαπιστώνεται ότι από το τέλος του 13ου αιώνα αλλά κυρίως κατά το 14ο υπήρχε μία τάση να κατασκευάζονται ευρύτεροι νάρθηκες, γεγονός που δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο, αλλά μάλλον να αποδοθεί σε κάποιες λειτουργικές συνήθειες.

Οι νάρθηκες αυτού του τύπου μας παραπέμπουν στους διπλούς νάρθηκες που διατηρήθηκαν σε καθολικά μονών, κυρίως στο Άγιο Όρος⁶⁵, γνωστούς με τον όρο Λιτή από την ομώνυμη ακολουθία που τελούνταν στο χώρο. Εκτός από αυτή την Ακολουθία είχαν καθοριστεί και ορισμένες τελετές, όπως οι κηδείες των μοναχών⁶⁶. Ο Millet⁶⁷ παρατήρησε ότι η Λιτή εισάγεται στο Άγιο Όρος στα τέλη του 13ου αιώνα από τους Σέρβους κατά την κτίση της Μονής Χιλανδαρίου το 1293. Ο Σωτηρίου⁶⁸ πιστεύει ότι η Λιτή προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη, γιατί στην Ελλάδα εμφανίζεται ήδη κατά τον 11ο-12ο αιώνα στην Παναγία του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα⁶⁹ και στη Μονή του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα⁷⁰, που και οι δύο έχουν σχέσεις με την αρχιτεκτονική της πρωτεύουσας. Εντούτοις, στην Ελλάδα η Λιτή δε γνώρισε μεγάλη διάδοση μέχρι να εμφανιστεί στο Άγιο Όρος.

Η Λιτή είχε συνήθως την ίδια έκταση με τον κυρίως ναό, τη διάταξη του οποίου αντέγραφε σε μερικές περιπτώσεις⁷¹ και απαντά σε ναούς όλων των τύπων, κυρίως όμως σε σταυροειδείς εγγεγραμμένους. Στις περιπτώσεις που ο τύπος του ευρύτερου νάρθηκα εμφανίζεται σε ένα ναό

64. M. Canak-Medić, ό.π., (27) 501, 505.

65. P. Mylonas, Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra, au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite, *Cah. Arch.* 32, Picard 1984, fig. 18.

66. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή αρχαιολογία*, έν' Αθήναις 1978, σ. 217.

67. G. Millet, ό.π., (29).

68. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αἰῶνος, *ΕΕΒΣ Ε'* (1928) 361-362.

69. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1994, εικ. 66.

70. Α. Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, ό.π., (22) 59, εικ. 12.

71. Α. Ορλάνδος, Η εν Βοιωτία Μονή του Σαγματά, *ΑΒΜΕ Ζ'* (1951) 72-110.

επιμήκη και μονόκλιτο, του τύπου της Σικελιάς προκύπτει ένας νάρθηκας τετράγωνου σχήματος.

Αυτό που παρατηρούμε στους νάρθηκες των μονόχωρων ναών είναι ότι στεγάζονται είτε με θόλο είτε με τρούλο. Δυστυχώς, από τα αποσπασματικά παραδείγματα που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μπορούμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα, ειδικά για τον ελλαδικό χώρο. Για το νάρθηκα με τρούλο όπως και για τον τετράγωνο νάρθηκα, μπορούμε να πούμε ότι δεν κάνει την εμφάνισή του πριν από τα τέλη του 13ου αιώνα. Φαίνεται λογικό ότι σ' αυτούς τους νάρθηκες το σχήμα ήταν αυτό που επέβαλε τη στέγαση με τρούλο, πέρα από τις συμβολικές φορτίσεις που ο ίδιος ο τρούλος εμπεριέχει.

Παραδόξως, στην εκκλησία της Σικελιάς ο νάρθηκας εξαρχής καλυπτόταν με καμάρα, αν και θα περίμενε κανείς όντας τετράγωνος, να στεγάζεται είτε με κανονικό τρούλο, είτε με κάποιο θόλο, λύση αρκετά συνηθισμένη τόσο σε εκκλησίες της Χίου, όσο και σε άλλες περιοχές⁷². Στη Σερβία⁷³, ο νάρθηκας με τρούλο κάνει την εμφάνισή του την εποχή του Dusan. Κανένα παράδειγμα δεν είναι γνωστό πριν από το 1300.

Στην ίδια τη Χίο γνωρίζουμε δύο ακόμη παραδείγματα ναών με τετράγωνο νάρθηκα στεγαζόμενο με χαμηλό θόλο και με τυφλά αψιδώματα στο πάχος της τοιχοποιίας τους. Πρόκειται για την Παναγία την Αγρελωπούσaina⁷⁴ στην Καλαμωτή, ιδιωτικό ναό της αριστοκρατικής βυζαντινής οικογένειας των Μεντώνη και τον Άγιο Ιωάννη Αργέντη⁷⁵ στον Καταρράκτη της γενοβέζικης οικογένειας των Αργέντη. Και οι δύο ναοί γενικά χρονολογούνται στο 14ο αιώνα.

Η στέγαση του νάρθηκα με τρούλο συνδέεται με τη διαφορετική λειτουργία που απέκτησε ο χώρος του κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο⁷⁶. Σ' αυτή την περίοδο ο θάνατος, η ταφή και η τιμή στη μνήμη του απελθόντος αποτελούν τις πρώτες ανησυχίες της βυζαντινής σκέψης. Η σημασία του νάρθηκα ως χώρου ταφής αυξάνεται. Είναι πολλά τα πα-

72. Η εκδοχή να στεγαζόταν ο χώρος με τρούλο που έβαινε σε ημιχώνια, κατά το πρότυπο των οκταγωνικών ναών, όπως συμβαίνει και στην Κρίνα, φαίνεται μάλλον απίθανη, εφ' όσον κανένα στοιχείο της τοιχοποιίας ή της ανωδομής δεν συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση. Ακόμη σε μια τέτοια περίπτωση ο τρούλος του νάρθηκα θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος από αυτόν του κυρίως ναού, κάτι που θα ανέτρεπε τις αρμονικές ισορροπίες της βυζαντινής ναοδομίας.

73. S. Čurčić, *Architecture in the Byzantine Sphere of Influence around the Middle of the Fourteenth Century*, *Decani I vizantijska umetnost sredinom XIV veka* (Belgrade 1989) 58-59.

74. Χ. Μπούρας, *Μια βυζαντινή βασιλική εν Χίω, Νέον Αθήναιον Γ'* (1961) πίν. 1, εικ. 1.

75. Χ. Μπούρας, *Χίος*, ό.π. (11) 28.

76. R. Ousterhout, *The architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D.C. 1987, σ. 96-100.

ραδείγματα τάφων σε νάρθηκες αυτής της περιόδου⁷⁷. Στο νάρθηκα της Σικελιάς πέρα από τις βεβαιωμένες κάτω από το δάπεδο μεταγενέστερες ταφές δεν υπάρχει άλλη μαρτυρία για ταφές σε αντίθεση με την κτιστή κατασκευή του διακονικού, που όπως προέκυψε ενδεχομένως να ήταν αρκοσόλιο. Αν και γνωρίζουμε ότι ο ναός ανήκε σε αριστοκρατική οικογένεια της εποχής δεν ξέρουμε αν είχε κατασκευαστεί αρχικά ως ταφικό παρεκκλήσιο. Η παρουσία του αρκοσολίου στο Ιερό και όχι στο νάρθηκα εξηγεί πιθανόν την έλλειψη τρούλου στο νάρθηκα της Σικελιάς, ο οποίος ήταν κοινό στοιχείο των μεταγενέστερων ναρθήκων και των νεκρικών παρεκκλησίων στην όψιμη παλαιολόγια περίοδο⁷⁸.

Από τα παραπάνω εικάζουμε ότι ο ναός της Σικελιάς εντάσσεται σε μία μεταβατική περίοδο, όπου, αν και ο νάρθηκας είχε διευρυνθεί, η στέγασή του με τρούλο δεν είχε ακόμη καθιερωθεί. Χρονολογικά η περίοδος αυτή τοποθετείται στα τέλη του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε ενδεχομένως να εξεταστεί, εάν οι νάρθηκες αυτού του τύπου κάνουν την εμφάνισή τους σε καθολικά μονών αρχικά, όπου το επέβαλαν οι λειτουργικές ανάγκες και αργότερα επεκτάθηκαν στις υπόλοιπες εκκλησίες. Το θέμα απαιτεί περισσότερη έρευνα, ωστόσο κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης, γι' αυτό περιοριζόμαστε στο να θέσουμε το θέμα των λόγων που οδήγησαν στην τυπολογία του νάρθηκα αυτής της μορφής.

Αρχιτεκτονικές μορφές και διάκοσμος

Η τοιχοποιία της αρχικής φάσης, η οποία συνίσταται στην εναλλαγή πλίνθινων και λίθινων ζωνών, δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο χρονολόγησης, εφ' όσον απαντά σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου⁷⁹. Τα μορφολογικά όμως στοιχεία που σώζονται στο ναό της Σικελιάς, η ανατολική πλευρά με την ημιεξαγωνική κόγχη και τα τυφλά αψιδώματα προσφέρει κάποιες δυνατότητες για συγκρίσεις.

Τα δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα του τύπου ελεύθερης τοξοστοιχίας

77. Στους νάρθηκες της νότιας εκκλησίας της Μονής Λιβός, στο νάρθηκα του παρεκκλησίου της Μονής Παμμακαρίστου, στη Μονή της Χώρας, κ.λ.π.

78. Χ. Μπούρας, Νέα Μονή, ό.π. (56) 149-152.

79. Προσπάθειες που έγιναν, ώστε η αναλογία πλίνθινων-λίθινων σειρών να αποτελέσει χρονολογικό κριτήριο, δε βρήκαν εφαρμογή, γιατί δεν έχουν γενική ισχύ. Βλ. Β. Αραν, The church of Saint Theodosia and the monastery of Christ euergetes, JÖB 28 (1979) 224-228, ο οποίος θεωρεί ως κριτήριο ακριβέστερης χρονολόγησης την αναλογία λίθινων και πλίνθινων σειρών: ναούς που οι εναλλασσόμενες ζώνες αποτελούνται από 3-4 σειρές πλίνθων και 3-4 σειρές λίθων τους χρονολογεί από τα τέλη του 12ου έως και το 13ο αι., ενώ τους ναούς με ζώνες 1-5 πλίνθων και 1 σειρά λίθων τους χρονολογεί στο 14ο αι.

(arcade type) δεν μπορούν να βοηθήσουν σε χρονολογικούς συσχετισμούς, γιατί αποτελούν έναν κατ' εξοχήν μεσοβυζαντινό τύπο, που όμως επιβιώνει σε μεμονωμένες περιπτώσεις της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής. Θα μπορούσε ωστόσο να παρατηρήσει κάποιος, ότι τα υψίκορμα παράθυρα της Σικελιάς με τους λίθινους διαχωριστικούς κιονίσκους βρίσκονται πιο κοντά στα παράθυρα που επιβίωσαν σε μεμονωμένα μνημεία, όπως το τρίλοβο παράθυρο του παρεκκλησίου της Μονής της Χώρας⁸⁰ και τα δίλοβα στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, του Αγίου Παντελεήμονα και της πρόθεσης των Αγίων Αποστόλων στη Θεσσαλονίκη. Ένας συσχετισμός αυτού του είδους θα ήταν ελλιπής επειδή δε συμπεριλαμβάνει τα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία των παραθύρων, όπως την περιβάλλουσα πλίνθο στα τόξα τους και τις ζώνες με τα φιαλοστόμια. Γι' αυτό είναι προτιμότερο οι χρονολογικές συγκρίσεις να γίνουν με βάση τα τόξα και όχι τα παράθυρα.

Η ημιεξαγωνική αψίδα που διαπλάθεται εξωτερικά με μία σειρά τυφλών αψιδωμάτων χρησιμοποιήθηκε από τον Ορλάνδο⁸¹ παλαιότερα και το Βελένη⁸² πιο πρόσφατα, ως συγκριτικό χρονολογικό στοιχείο και όπως φαίνεται υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στις χρονολογίες και τις αναλογίες των αψιδωμάτων⁸³. Στην περίπτωση της Σικελιάς, η αψίδα διαρθρώνεται σε δύο ζώνες τυφλών αψιδωμάτων, που όπως όμως προκύπτει, μορφολογικά βρίσκονται πιο κοντά στη διάρθρωση των αψίδων του βορειοδυτικού ελλαδικού χώρου, απ' ότι στη διμερή διάρθρωση των αψίδων σε ναούς της Κωνσταντινούπολης.

Μία τέτοια σύγκριση, αν γινόταν μεμονωμένα, θα ήταν παρακινδυνευμένη, για να αποτελέσει κριτήριο χρονολόγησης. Αν τα υπόλοιπα μορφολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά του ναού οδηγούν προς την ίδια χρονολόγηση, η αναλογία των αψιδωμάτων θα μπορούσε να αποτελέσει ένα επιπλέον επιχείρημα για τη χρονολογική ένταξη του μνημείου. Σύμφωνα με τον πίνακα του Γ. Βελένη⁸⁴ οι αναλογίες των αψιδωμάτων στα τέλη του 13ου αι. κυμαίνονται από 1:3,5 έως 1:6 και αργότερα άρχισαν πάλι να χαμηλώνουν. Η αναλογία πλάτους-ύψους των τυφλών αψιδωμάτων της Σικελιάς φτάνει το 1:4,5. Δε μένει παρά να συγκρίνουμε και τα υπόλοιπα στοιχεία που σώζονται στο ναό για να αποδειχθεί εάν επιβε-

80. T. F. Mathews, *The byzantine churches of Istanbul*, The Pennsylvania State University, 1976, πίν. 6-45, 46, 48.

81. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά Μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας, *ABME Θ'* (1961) 39.

82. Γ. Βελένης, Ένας παλαιολόγειος ναός, *ό.π.*, (48) 89-92.

83. Κατά τον Μπούρα οι αναλογικές σχέσεις των κογχών δε συνδέονται με χρονολογικά κριτήρια, Χ. Μπούρας, *ό.π.*, (56) 158.

84. Γ. Βελένης, *ό.π.*, (48) 81.

βαιώνεται αυτή η σχέση ανάμεσα σε αναλογίες και χρονολογική εξέλιξη.

Η μορφολογία του τρούλου με τις τοξωτές απολήξεις, τους συμφυείς κτιστούς ημικιονίσκους με τα μαρμάρινα επιθήματα συνιστά σύλληψη τοπικού χιώτικου εργαστηρίου, εφ' όσον δεν εντοπίζεται σε καμιά άλλη περιοχή εκτός Χίου. Η παρουσία ενός τρούλου αυτού του τύπου στο μεσοβυζαντινό ναό της Κρίνας αλλά και στον υστεροβυζαντινό των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί, με αρκετές βέβαια διαφορές, δεν βοηθάει στη χρονολόγηση του τρούλου της Σικελιάς. Η παρουσία των κοίλων πλίνθων στις τοξωτές επιστέφεις του τρούλου παραπέμπει στις τοξωτές επιστέφεις των παραθύρων της αψίδας στη νότια εκκλησία της Μονής Λιβός⁸⁵ (1282-1303).

Ο τρόπος αντιμετώπισης των τόξων της Σικελιάς, δε βοηθάει ιδιαίτερα στη χρονολόγηση. Η περιβάλλουσα πλίνθος και οι ζώνες με τα φιαλοστόμια απαντούν σε μνημεία από τη μεσοβυζαντινή έως και την υστεροβυζαντινή περίοδο. Η Παναγία Κρίνα (τέλη 12ου αι.) που είναι το πρωιμότερο μνημείο, όπου εμφανίζονται απλά πλίνθινα τόξα με περιβάλλουσα πλίνθο, αλλά χωρίς ζώνη με φιαλοστόμια, μπορεί να αποτελέσει το *terminus post quem*. Μάλιστα, τα τόξα στην Κρίνα διαγράφονται άλλα ελεύθερα και άλλα οριοθετούνται με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με τη θέση, έτσι ώστε να υποτάσσονται σε βασικές αρχές της σύνθεσης, με σκοπό τον καθ' ύψος διαχωρισμό των όψεων και τον τονισμό των βασικών αξόνων. Μόνο στην τρίτη ζώνη οριοθετούνται τα τόξα με περιβάλλουσα πλίνθο και φιαλοστόμια.

Τα τόξα του Αγίου Γιάννη στο Χαλκειός, όπου για μεγαλύτερη έμφαση περιβάλλονται από δύο επάλληλες ζώνες φιαλοστομιών, μας οδηγούν σε μία χρονολόγηση του μνημείου μετά το ναό της Σικελιάς. Τέλος, τα απλά πλίνθινα επάλληλα τόξα με περιβάλλουσα πλίνθο και μία ζώνη από φιαλοστόμια να τα περιβάλλει θέτει ένα *terminus ante quem* για την κατασκευή του, εφ' όσον από τα τέλη του 13ου αιώνα αρχίζουν να κατασκευάζονται επάλληλα τόξα μεικτής τεχνικής.

Περισσότερα στοιχεία προσφέρει ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των τυμπάνων των αψιδωμάτων, γιατί τα μοτίβα που χρησιμοποιούνται χαρακτηρισρίζουν μνημεία συγκεκριμένης εποχής. Πρόκειται για την οριζόντια ιχθυάκανθα και το οδοντωτό κόσμημα σε επάλληλες συνεχόμενες σειρές.

Το μοτίβο της οριζόντιας ιχθυάκανθας απαντά σε μνημεία ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Σε όλες τις περιπτώσεις μέχρι τα μέσα περίπου του 13ου αιώνα το μοτίβο αναπτύσσεται στην απλή μορφή του, σε μία δηλαδή μόνο σειρά. Από τα μέσα περίπου του 13ου αιώνα, αρχίζει να

85. T. F. Mathews, ό.π., (80) πίν. 35-32.

εμφανίζεται σε μνημεία σε επάλληλες σειρές, όπως στο νάρθηκα της Αγίας Θεοδώρας⁸⁶ (μετά τα μέσα του 13ου αι.) και στην πρώτη φάση της Παρηγορήτισσας⁸⁷ στην Άρτα (μέσα 13ου αι.), στον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα⁸⁸, στη νότια εκκλησία της Μονής Λιβός⁸⁹ στην Κωνσταντινούπολη (1282-1303) και στον Άγιο Αθανάσιο στο Γεράκι⁹⁰ (τέλη 13ου - αρχές 14ου αι.), κοσμώντας τύμπανο αψιδώματος, όπως στη Σικελιά, κ.α. Από τις αρχές δε του 14ου αιώνα και μετά απαντά σχεδόν αποκλειστικά σε επάλληλες σειρές.

Το οδοντωτό κόσμημα σε επάλληλες συνεχόμενες σειρές είναι ένα μοτίβο μάλλον ασυνήθιστο ειδικά για τύμπανα αψιδωμάτων. Πάντως οι επάλληλες οδοντωτές σειρές κάνουν την εμφάνισή τους από τα μέσα του 13ου αιώνα και μετά. Σε κανένα άλλο μνημείο δεν έφτασαν στη σύνθεση ενός μοτίβου παρόμοιου με αυτό της Σικελιάς, όπου ένα στοιχείο με κατ' εξοχήν οργανικό ρόλο στη διάρθρωση των όψεων, αποκτάει καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα.

Σύνθεση

Αυτό που αναμφισβήτητα χαρακτηρίζει και κυριαρχεί στο ναό της Σικελιάς είναι η δρομικότητα. Πέρα από την ίδια την τυπολογία του ναού, τα ισούψη τυφλά αψιδώματα που διαρθρώνουν τις πλάγιες πλευρές και η επανάληψη των πλαστικών στοιχείων εντείνουν την αίσθηση της δρομικότητας και είναι φανερό ότι επιδιώκεται μία οριζόντια διάταξη στη σύνθεση. Η ίδια κλασικιστική αντίληψη εκφράζεται σε μνημεία της Θράκης, όπως στον εξωνάρθηκα του Fatih Camii του Αίνου και στην Αγία Αικατερίνη του Διδυμοτείχου⁹¹.

Ο S. Ćurčić⁹², ασχολήθηκε με τις όψεις των εκκλησιών του πρώτου μισού του 14ου αιώνα και απέδωσε σχηματικά τα τρία συστήματα διάρθρωσής τους. α) διάρθρωση με απλή τοξοστοιχία (*simple arcade*), β) με πολλαπλή τοξοστοιχία (*multi-tiered arcade*), γ) με υπερυψωμένο τόξο

86. Β. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002, σ. 45 κ.ε.

87. Β. Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 131 κ.ε. και G. Velenis, *The Origins of the Despotate of Epirus School of Architecture, Πρακτικά Συμποσίου: Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200* (8-12/9/1986), ανάτυπο, εικ. 3.

88. G. Millet, ό.π. (29), fig. 62.

89. T. F. Mathews, ό.π., (80) 337, πίν. 35-32.

90. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., (21) πίν. 220-22.

91. Γ. Βελένης, ό.π., (14) 155

92. S. Ćurčić, *Articulation of Church Facades during the First Half of the Fourteenth Century, L'art byzantin au debut du XIVe siècle (Symposium de Gračanica 1973)*, Belgrade 1978, σ. 17-27.

(*triumphal arch*). Στη Σικελιά υπάρχει ένας συνδυασμός του δεύτερου και τρίτου συστήματος στις πλάγιες πλευρές, ενώ στη δυτική γίνεται τριμερής χωρισμός της όψης, σαν να πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό. Με τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους άλλωστε σχετίζεται και το σύστημα του υπερυψωμένου τόξου, που βρίσκεται κοντά στη μεσοβυζαντινή παράδοση και αντανακλά την εσωτερική διάρθρωση των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών (σχ. 14).

Στη Σικελιά η αντιστοιχία αυτή ισχύει εν μέρει. Το σύστημα διάρθρωσης των πλαγίων όψεων αντανακλά το εσωτερικό του ναού, δεν ισχύει όμως το ίδιο στην περίπτωση της δυτικής πλευράς, όπου η μίμηση όψεως ναού με τριμερή διάταξη γίνεται καθαρά μανιεριστικά. Την ίδια διάρθρωση συναντάμε στη δυτική όψη της Αγίας Παρασκευής στη Μεσημβρία⁹³, που ανήκει στον ίδιο τύπο με τη Σικελιά, καθώς και στο μονόκλιτο ναό του Αγίου Θεοδώρου⁹⁴ της ίδιας περιοχής. Σε τρία μέρη με τοξοστοιχία, διαρθρώνεται η δυτική όψη της Παναγίας του Αγρελωπού στην Καλαμωτή.

Η διάρθρωση των όψεων με «απλή τοξοστοιχία» αποτελεί έναν κατ'εξοχήν παλαιολόγειο τρόπο αντιμετώπισης των όψεων και απαντά σε πολλά μνημεία της Κωνσταντινούπολης και των περιοχών επιρροής της, όπως στο βόρειο περίστωο της Μονής Παμμακαρίστου⁹⁵, στους Αγίους Θεοδώρους της Μεσημβρίας⁹⁶, στο βόρειο περίστωο των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης⁹⁷. Στη Χίο, η Παναγία του Αγρελωπού, ο Άγιος Ιωάννης του Χαλκειούς, ο Άγιος Ιωάννης ο Αργέντης ακολουθούν αυτό τον τύπο διάρθρωσης στις όψεις τους.

Απ'όσο γνωρίζουμε, η Σικελιά είναι το μοναδικό παράδειγμα με συνδυασμό των δύο αυτών συστημάτων, που συνδέουν τη μεσοβυζαντινή με την υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική, γι'αυτό πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές του 14ου αιώνα.

Ενδιαφέρον από συνθετικής απόψεως παρουσιάζει η ανατολική πλευρά. Τα τυφλά αψιδώματα που διατάσσονται σε δύο ζώνες συσχετίζονται μεταξύ τους κάθετα με μεγάλη ακρίβεια. Στην οριζόντια διάταξη δημιουργείται ένας ελαφρύς κυματισμός στα εξωράχια των τόξων, τόσο της πάνω όσο και της κάτω ζώνης, που προκύπτει από τη μικρή διαφορά ύψους των δύο κεντρικών τόξων από τα πλευρικά. Ο κυματισμός των εξωραχίων μόνο με προσεκτική παρατήρηση μπορεί να διαπιστωθεί και

93. A. Rachénov, ό.π., (48) πίν. VII 1.

94. Ό.π., πίν. XLV 2.

95. T. F. Mathews, ό.π., (80), πίν. 36-7.

96. Ό.π., πίν. XLIII 2.

97. C. Mango, *Byzantine Architecture*, London 1986, πίν. 225.

δεν αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο της σύνθεσης στην ανατολική πλευρά, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην ανατολική πλευρά της αφίδας της Παναγίας Κρίνας και στο Sinan Pasa Mescidi της Κωνσταντινούπολης⁹⁸. Ελαφρύς κυματισμός παρατηρείται και στην αφίδα του ναού της Ravanica στη Σερβία⁹⁹.

Η επανάληψη και η επέκταση των αψιδωμάτων στα πλευρικά τμήματα του ανατολικού τοίχου φανερώνει ότι η μετάβαση από τη μία πλευρά στην άλλη απασχόλησε τον αρχιτέκτονα της Σικελιάς. Ωστόσο βρίσκεται εγγλωβισμένος ανάμεσα σε δύο τάσεις, στη μία που καλλιεργεί τη συνολική αντιμετώπιση των όψεων και σ' αυτήν που επιδιώκει την οριζόντια διάταξη, την καθαρότητα των μορφών και την ομοιόμορφη επανάληψη των πλαστικών στοιχείων. Ο ίδιος ο τύπος και η περιορισμένη κλίμακα του ναού δε διευκολύνει την επίτευξη του στόχου του και κυριαρχεί η δεύτερη τάση. Στα παραδείγματα των ναών της Σερβίας, όπως στο Čučer¹⁰⁰ (1307), στο Ljuboten¹⁰¹ (1337), στο Lesnovo¹⁰² (1341), όπου τα τυφλά αψιδώματα των στενών πλευρών του ανατολικού τοίχου έχουν εναρμονιστεί με αυτά των πλάγιων πλευρών ολοκληρώνεται η συνθετική αντίληψη που επιδιώκει τη συνολική αντιμετώπιση των όψεων και την ομαλή μετάβαση από τη μια πλευρά στην άλλη. Το αξιοπρόσεκτο σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι ότι τα πλευρικά τυφλά αψιδώματα καταλαμβάνουν όλο το ύψος της κόγχης, κάτι που δεν συνέβαινε σε κανένα από τα παραδείγματα της Κωνσταντινούπολης και του ελλαδικού χώρου.

Η έντονη διάθεση για διακοσμητική ποικιλία στις όψεις, που χαρακτηρίζει την εποχή των Παλαιολόγων είναι προφανής στο ναό της Σικελιάς με την τοποθέτηση των μαρμάρινων κιονίσκων στα πλευρικά αψιδώματα του τριλόβου παραθύρου του Ιερού. Οι κιονίσκοι δημιουργούν την ψευδαίσθηση ότι πρόκειται για παράθυρα. Ανάλογη διάρθρωση σε αψιδώματα της ανατολική πλευράς παρατηρούνται στη Ravanica¹⁰³, στη Ljubostina¹⁰⁴ και στο Kalenic¹⁰⁵ στη Σερβία αλλά και στην Παντάνασσα του Μυστρά¹⁰⁶. Στη Σικελιά οι κιονίσκοι δεν εντάχθηκαν οργανικά στη

98. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία*, ό.π., (14) 153, (1).

99. J. Maksimović, *La sculpture de l' école de la Morava, L'école de la Morava et son temps, (Symposium de Rešava 1968)*, Beograd 1972, fig. 1.

100. G. Millet, ό.π., (29) πίν. 107.

101. Μ. Šuput, *Ομοιότητες και διαφορές στη σερβική και ελληνική αρχιτεκτονική του ΙΔ' αιώνα, Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα 1996, πίν. 142.

102. Μ. Šuput, ό.π., πίν. 143.

103. J. Maksimović, ό.π., (99) fig. 1.

104. Ό.π., fig. 9.

105. Ό.π., fig. 14.

106. Ό.π., fig. 13.

σύνθεση των αψιδωμάτων, αλλά έχουν καθαρά διακοσμητικό ρόλο, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα παραδείγματα που τα γλυπτά μέλη αποτελούν τους φέροντες οργανισμούς των τόξων των αψιδωμάτων.

Κεραμοπλαστικός διάκοσμος

Ο ναός της Σικελιάς, όσον αφορά στην εξέλιξη του κεραμοπλαστικού διακόσμου, κυμαίνεται ανάμεσα σε μεσοβυζαντινές και παλαιολόγειες συνθετικές αντιλήψεις. Αν και το κέντρο του ενδιαφέροντος παραμένουν τα κυκλικά τμήματα των τυμπάνων, ο διάκοσμος περνάει έξω από τα τόξα των αψιδωμάτων στις συμπληρωματικές επιφάνειες που διαμορφώνονται ανάμεσα στα εξωράχια και μια νοητή γραμμή που εφάπτεται στις κορυφές των τόξων. Δεν πρόκειται για κάποιο συγκεκριμένο μοτίβο, αλλά για απλή εναλλαγή πλίνθινων σειρών με σειρές φιαλοστομιών, εντούτοις δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι υπάρχει η τάση να πληρωθεί ο χώρος με κάποιο διακοσμητικό πέρα από την απλή τοιχοποιία. Το στοιχείο αυτό, που θα πρέπει να αποδοθεί στην Κωνσταντινούπολη, απαντά ήδη στη μεσοβυζαντινή περίοδο στην εκκλησία του Παντεπόπτη, στο υπόβαθρο του Χριστού Φιλανθρώπου, στην Κοσμοσώτεια της Βήρας, στο Çernigon και στο Canli Kilisse του Keltek¹⁰⁷. Με εξαίρεση τον διάκοσμο στην εκκλησία του Χριστού Φιλανθρώπου, σε όλα τα άλλα μνημεία ο διάκοσμος των τριγώνων είναι λιτός. Μέσα στο ίδιο πνεύμα λιτότητας του διακόσμου εντάσσεται η πλήρωση των τριγωνικών επιφανειών στον εξωνάρθηκα της Μονής της Χώρας¹⁰⁸ και του Isa Capi Mescidi¹⁰⁹ στην Κωνσταντινούπολη και στο Αφεντικό στο Μυστρά¹¹⁰, όπου όλο το βάθος κοσμείται με ένα ενιαίο μοτίβο. Αντίθετα, πλούσιος διάκοσμος και εξαιρετικής ποικιλίας συμπληρώνει τις τριγωνικές επιφάνειες στον Άγιο Ιωάννη της Σηλυμβρίας¹¹¹ (1325), στον εξωνάρθηκα του Kilisse Camii¹¹², στο Tekfur Saray¹¹³ της Κωνσταντινούπολης και στον Άγιο Ιωάννη τον Αλειτούργητο στη Μεσημβρία¹¹⁴. Διαφορετική είναι η περίπτωση εκείνη όπου οι τριγωνικές επιφάνειες κοσμούνται με μεμονωμένα μοτίβα, όπως για παράδειγμα ο πλίνθινος σταυρός στον Άγιο Ιωάννη του Χαλκειούς

107. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία*, ό.π., (14) 81 (3).

108. S. Eyice, *Son Devir Byzans Mimarisi*, Istanbul 1980, πίν. 145, 146.

109. Ό.π., πίν. 106.

110. S. Y. Ötügen, *Isa Capi Mescidi und Medresesi in Istanbul*, Bonn 1974, πίν. 167.

111. Ό.π., 163.

112. Α. Πασαδαός, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος τών βυζαντινών κτηρίων της Κωνσταντινούπολης*, έν Αθήναις 1973, σ. 22-24.

113. C. Mango, ό.π., (97) εικ. 221, 222.

114. S. Y. Ötügen, ό.π., (110) πίν. 188.

και στη Νέα Μονή, αλλά και τα καρδιόσχημα μοτίβα που κοσμούν τις τριγωνικές επιφάνειες πολλών μεσοβυζαντινών μνημείων της Κωνσταντινούπολης και της Χίου¹¹⁵.

Ενδιαφέρον από συνθετικής απόψεως παρουσιάζει ο πλίνθινος σταυρός που κοσμεί το αέτωμα της ανατολικής πλευράς, ως αυτόνομο θέμα. Ανάλογες περιπτώσεις που ένας σταυρός κοσμεί το ανατολικό αέτωμα συναντάμε στον Χριστό Βεροιάς¹¹⁶, (τέλος 13ου αι.), στην Περίβλεπτο της Αχρίδας¹¹⁷ (1295) και στην Ομορφοκλησιά της Καστοριάς¹¹⁸ (1295/6).

Ο ένσταυρος ρόδακας που κοσμεί το τύμπανο του νοτίου τυφλού αψιδώματος αποτελεί ένα νέο στοιχείο στη σύνθεση. Σε καμία από τις μεσοβυζαντινές εκκλησίες, με εξαίρεση τη Νέα Μονή της Χίου, δεν απαντά ο ρόδακας ως κεντρικό θέμα στο τύμπανο τυφλού αψιδώματος. Από τις αρχές του 14ου αιώνα σε μνημεία που θεωρείται ότι έχουν στενές σχέσεις με την πρωτεύουσα, όπως η Μεσημβρία και η Σερβία η θέση αυτή καθιερώνεται για το θέμα του ρόδακα και μάλιστα στα μνημεία της σχολή του Μοράβα μετασχηματίζεται σε κυκλικό παράθυρο.

Το πρόβλημα της β' φάσης

Η τοιχοποιία της β' φάσης, από αργολιθοδομή και οριζόντιες σειρές πλίνθων, δε διευκολύνει στη χρονολογική της ένταξη, γιατί αυτός ο τρόπος δόμησης απαντά διαχρονικά. Το τμήμα της τοιχοποιίας στις τριγωνικές επιφάνειες μεταξύ πρώτου και δευτέρου αψιδώματος από δυτικά στη νότια πλευρά, όπου λίθοι εναλλάσσονται με δύο σειρές από πλίνθους, παραπέμπει στις τοιχοποιίες των μέσων του 14ου αι., όπως στον εξωνάρθηκα του Kilisse Camii στην Κωνσταντινούπολη. Η εναλλαγή λίθων με μονές οριζόντιες σειρές εμφανίζεται σε ένα ακόμη μνημείο της Χίου στην Παναγία την Αγρελωπούσaina στην Καλαμωτή του 14ου αιώνα.

Επιπλέον, τα απλά πλίνθινα τόξα με περιβάλλουσα πλίνθο, όπως αυτό του τυφλού αψιδώματος στο αέτωμα της δυτικής πλευράς παραπέμπει σε ναούς που χρονολογούνται στον 14ο αιώνα, όπως στην Παναγία του Αγρελωπού και στον Άγιο Γιάννη τον Αργέντη στη Χίο.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η φάση αυτή ανάγεται πιθανότατα μέσα στον 14ο αιώνα και επακολούθησε μετά από κάποια φωτιά που κατέστρεψε το ναό, όπως δηλώνουν τα ίχνη καύσης στη βορειοδυτική εσω-

115. R. Ousterhout, *The Byzantine Heart*, Zograf 17 (1986) 36-43.

116. Σ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης όλης Θεσσαλίας άριστος ζωγράφος*, έν 'Αθήναις 1973, πίν. 2.

117. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία*, ό.π., (14) πίν. 84 α.

118. E. Stikas, *Une église des Paléologues aux environs de Kastoria*, BZ 51 (1958) fig. D.

τερική γωνία. Η ομοιότητα της τοιχοποιίας αυτής της φάσης με την τοιχοποιία του πύργου της μονής, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η αποκατάσταση του ναού μετά την καταστροφή συνδέεται με την κατασκευή του πύργου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα τυπολογικά, μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία που εξετάστηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι ο ναός της Σικελιάς θα πρέπει χρονολογικά να ενταχθεί στην τελευταία δεκαετία του 13ου με την πρώτη δεκαετία του 14ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία η Χίος τελούσε υπό λατινική κατοχή. Μάλιστα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ότι ο ναός είχε αρχικά κατασκευαστεί ως ταφικό παρεκκλήσιο κάποιας εξέχουσας προσωπικότητας της εποχής. Σ' αυτή την υπόθεση συνηγορούν τόσο ο τύπος του ναού, όσο και η ύπαρξη του αρχοσολίου στο διακονικό.

Η Χίος επισήμως από το 1304 βρισκόταν υπό την κατοχή των γενοβέζων *Zaccariae* και συγκεκριμένα του *Benedetto Zaccaria*, στον οποίο παραχωρήθηκε το νησί από τον ίδιο τον αυτοκράτορα¹¹⁹. Η δράση του *Benedetto* ήταν έντονη ήδη από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης του γενονατικού στοιχείου στην περιοχή του Αιγαίου, όταν απεστάλη το 1264 στην Κωνσταντινούπολη ως πρεσβευτής της Γένοβας¹²⁰, για να διεκδικήσει τα προνόμια των γενοβέζων εμπόρων. Το 1275 παντρεύτηκε την αδελφή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου και η οικογένεια των *Zaccariae* δέθηκε στενά με το παλάτι. Το 1282 συμμετείχε με καθοδηγητικό ρόλο στην εκστρατεία της Αυτοκρατορίας στη Σικελία, που έμεινε γνωστή ως «Σικελικός Εσπερινός»¹²¹ και ήταν σωτήρια για τη διατήρηση της ίδιας της Αυτοκρατορίας.

Μία περαιτέρω ιστορική αναδρομή θα υπερέβαινε τα όρια αυτή της μελέτης, γι' αυτό επιλεκτικά περιορίστηκε σε γεγονότα που διαγράφουν το ιστορικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο πιθανότατα κατασκευάστηκε ο ναός της Σικελιάς. Τα γεγονότα και τα πρόσωπα αυτής της περιόδου μας δίνουν τη δυνατότητα να διατυπώσουμε μία υπόθεση για την ανέγερση του ναού, επανερχόμενοι ταυτόχρονα στο θέμα της προσωνομίας, που τέθηκε αρχικά. Η έμμεση νίκη των Βυζαντινών στη Σικελία σε μία τόσο κρίσιμη για την αυτοκρατορία στιγμή, σίγουρα θα αποτέλεσε ένα ξεχωριστό γεγονός. Φυσικό θα ήταν, επιστρέφοντας στη Χίο ο *Benedetto Zaccaria*, να εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του στην Παναγία αφιερώνοντας ένα ναό

119. M. Ballard, *La Romanie Genoise*, I, Genova 1978, σ. 63.

120. Ό.π., 49 και Γ. Ζολώτας, ό.π., (1) Β' 331.

121. M. Ballard, ό.π., 53 κ.ε.

στο όνομά της, στο όνομα της Παναγίας της «Σικελιώτισσας», προς τιμήν κάποιας εικόνας που πιθανότατα έφερε μαζί του επιστρέφοντας από τη Σικελία μετά από τη σημαντική αυτή εκστρατεία. Η εικόνα θα πρέπει να απεικόνιζε την Παναγία στον τύπο της Γαλακτοτροφούσας. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Zaccaria δεν θα ήταν σε θέση να κατασκευάσει ένα ναό στο νησί πριν από την επίσημη κατοχή του νησιού το 1304. Σίγουρα όμως αυτό έγινε πριν από το 1307 οπότε και πέθανε.

Ο ναός θα πρέπει αρχικά να κτίστηκε ως ιδιωτικός με ταφική χρήση, ίσως έτσι εξηγείται και η παρουσία του αρκοσολίου στο διακονικό καθώς και η τοποθέτηση της εικόνας του Αγίου Νικολάου στην κόγχη του, ως προστάτη αγίου ενός γενοβέζου εμπόρου, αλλά και αρχηγού του βυζαντινού στόλου σε μία εκστρατεία, όπως αυτή της Σικελιάς. Κατά συνέπεια, μεταφερόταν κληρονομικά από τη μία γενιά στην άλλη και, όταν εκδιώχθηκε από τη Χίο η οικογένεια των Zaccariae¹²², η περιουσία της λογικά, συμπεριλαμβανομένου και του ναού της Σικελιάς, περιήλθε στο νέο άρχοντα της Χίου, τον Καλόθετο, και μετά από αυτόν στο διάδοχο και αντικαταστάτη του, Ιωάννη Ζυβό, στον οποίο η Συνθήκη παράδοσης της Χίου ανεγνώριζε το προνόμιο να διατηρήσει την ιδιοκτησία του.

Ο ναός της Παναγίας Σικελιάς επιβεβαιώνει την άποψη που διατυπώθηκε τα τελευταία χρόνια για την ύπαρξη τοπικών αρχιτεκτονικών «σχολών»¹²³ ή καλύτερα εργαστηρίων, που λειτουργούσαν ανεξάρτητα από το κέντρο της Κωνσταντινούπολης. Η Χίος, λόγω του αυτοκρατορικού μοναστηριού της Νέας Μονής, θεωρείτο πάντοτε επαρχία υπό την άμεση επιρροή της αρχιτεκτονικής «σχολής» της Κωνσταντινούπολης. Αναμφισβήτητα η πρωτεύουσα αποτελούσε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο τον πυρήνα απ' όπου διαδίδονταν βασικές ιδέες. Όμως, τόσο στο νότιο ελλαδικό χώρο, όσο και στη Μακεδονία και τη δυτική Μικρά Ασία υπήρχαν κέντρα που λειτουργούσαν ανεξάρτητα απ' αυτήν. Αλληλεπιδράσεις και ανταλλαγές ιδεών μεταξύ των τοπικών εργαστηρίων οπωσδήποτε υπήρχαν, αλλά κάθε περιοχή είχε τα δικά της χαρακτηριστικά, που ήταν προϊόν αυτοσχεδιασμού, αφομοίωσης και προσαρμογής στις συγκεκριμένες συνθήκες της καθεμιάς.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους αρχίζουν να δραστηριοποιούνται ανεξάρτητα καλλιτεχνικά κέντρα στην περιφέρεια, που αξιοποιούν τη μεσοβυζαντινή κωνσταντινουπολίτικη παράδοση, αλλά παράλληλα βάζουν τη δική τους σφραγίδα. Προχωρούν σε

122. M. Ballard, ό.π., 69 σ.ε.

123. P. L. Vocotopoulos, Round Table L: Local schools in Middle and Late Byzantine Architecture, Byzantium [Byzantium Identity, Image, Influence, XIX International Congress of Byzantine Studies, University of Copenhagen, 18-24 August 1996], 500-5.

νέες καλλιτεχνικές αναζητήσεις και συνθέσεις, δημιουργούν νέες μορφές και τύπους, οι οποίοι θα αποτελέσουν πρότυπα για την παλαιολόγια αρχιτεκτονική. Από τα πιο δραστήρια τοπικά εργαστήρια του 13ου αιώνα ήταν αυτά που δραστηριοποιήθηκαν στα ανεξάρτητα κρατίδια της Νίκαιας και της Ηπείρου.

Η θέση της Χίου στο σταυροδρόμι του Αιγαίου, την κατέστησε χοάνη ποικίλων πολιτιστικών και καλλιτεχνικών ρευμάτων, που αφομοιώνονταν και προσαρμόζονταν στα μέτρα της περιοχής, δημιουργώντας ένα ξεχωριστό τοπικό στίλ. Σίγουρα το κωνσταντινουπολίτικο μοναστήρι της Νέας Μονής αποτελούσε το πρότυπο για τα μνημεία της Χίου αλλά και της ευρύτερης περιοχής, κυρίως στη μέση βυζαντινή περίοδο. Η αρχιτεκτονική της υστεροβυζαντινής Χίου, όπως διαπιστώνουμε στο ναό της Σικελιάς, αξιοποιεί παράλληλα με τα μεσοβυζαντινά κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα, στοιχεία τόσο από το χώρο των Λασκαριδών όσο και από την Ήπειρο προχωρώντας ταυτόχρονα σε νέες καλλιτεχνικές δημιουργίες.

Η επίδραση των μεσοβυζαντινών προτύπων φαίνεται κυρίως στον περιορισμό του κεραμοπλαστικού διακόσμου στο τοξωτό τμήμα των τυφλών αφιδωμάτων, στα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιήθηκαν, όπως τον ένσταυρο ρόδακα στο τύμπανο του τυφλού αφιδώματος, τον πλίνθινο σταυρό του αετώματος, τα φιαλοστόμια στα τόξα.

Η σφραγίδα των Λασκαριδών, οι οποίοι είχαν υιοθετήσει τύπους και τεχνικές από την πρωτοβυζαντινή παράδοση της Κωνσταντινούπολης, εντοπίζεται κυρίως στον τονισμό του επιμήκους άξονα, στην πολυχρωμία των όψεων με την εναλλαγή πλίνθινων - λίθινων ζωνών, στην παραλλαγή της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου (*brick filled mortar joints*), στη διάρθρωση των όψεων με τυφλά αφιδώματα, στις αετωματικές επιστρώσεις.

Η διάρθρωση της ανατολικής όψης με δύο ζώνες ισούψων αφιδωμάτων, μαρτυρεί επίδραση από δύο διαφορετικά κέντρα, που δηλώνει τον εκλεκτικισμό ενός τοπικού εργαστηρίου κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Ο διμερής χωρισμός της αψίδας προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη, ο τρόπος όμως με τον οποίο οργανώνονται τα ισούψα αφιδώματα παραπέμπει στην Ήπειρο και στη Μακεδονία. Τα οδοντωτά γείσα αντίθετα δεν συνηθίζονται στην πρωτεύουσα, αποτελούν όμως χαρακτηριστικό της νότιας Ελλάδας, της Ηπείρου και υιοθετήθηκαν επίσης από τη «σχολή» των Λασκαριδών. Η αργολιθοδομή με κομμάτια πλίνθων της πρώτης επέμβασης στη Σικελιά, μπορεί να θεωρηθεί εισαγωγή από την Ήπειρο ή τη Μακεδονία.

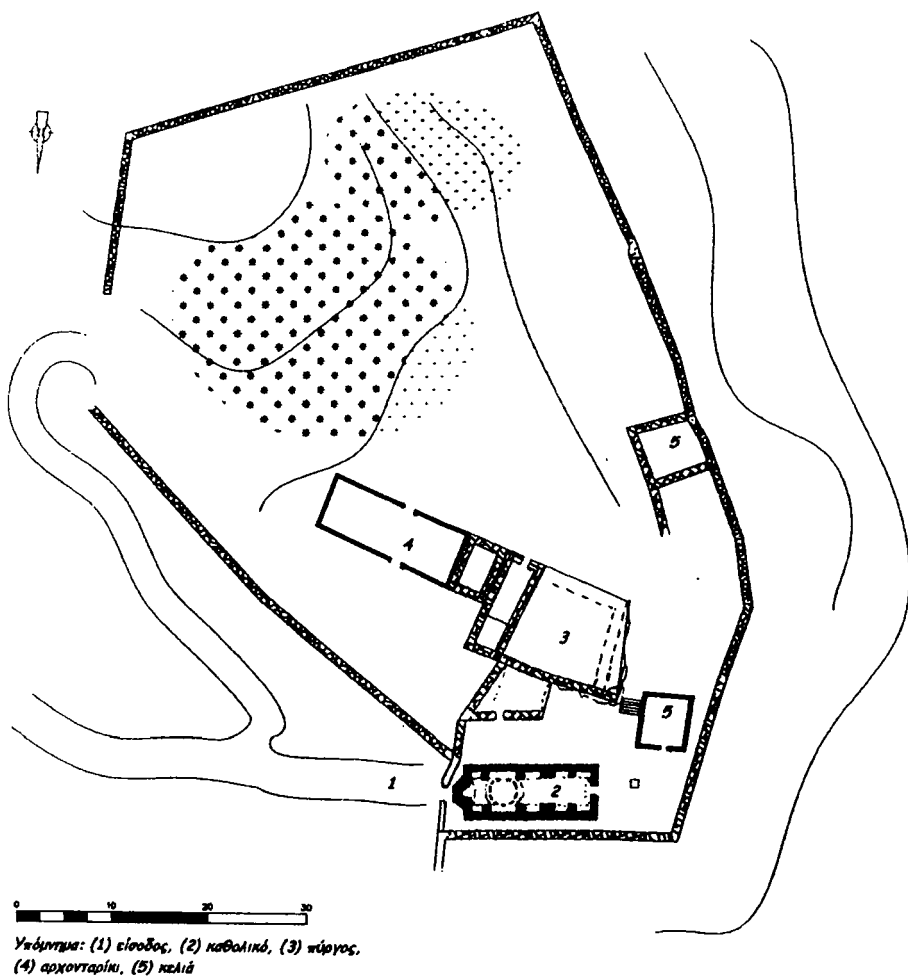
Μία καθαρά τοπική σύλληψη, που δεν απαντά σε κανένα μνημείο εκτός Χίου, αποτελεί ο τρούλος με τους μαρμαρίνους ή κτιστούς ημικιονίσκους, που επιστέφονται με μαρμαρίνα επιθήματα και πλίνθινη ζώνη.

Οι ομοιότητες ανάμεσα στα μνημεία της Χίου, της Βουλγαρίας, της Θράκης και της Σερβίας έχουν σημειωθεί από πολλούς ερευνητές¹²⁴. Συνηθίζεται όμως να αποδίδονται στο γεγονός, ότι όλες αυτές οι περιοχές βρέθηκαν κάτω από την άμεση ή έμμεση επιρροή των Λασκαριδών. Επιπλέον, το γεγονός ότι κάποια στοιχεία οι Λασκαρίδες τα είχαν υιοθετήσει από την Κωνσταντινούπολη καθιστά δύσκολο να διακριθεί, αν πρόκειται για άμεση επίδραση από την πρωτεύουσα ή για έμμεση από τους Λασκαρίδες.

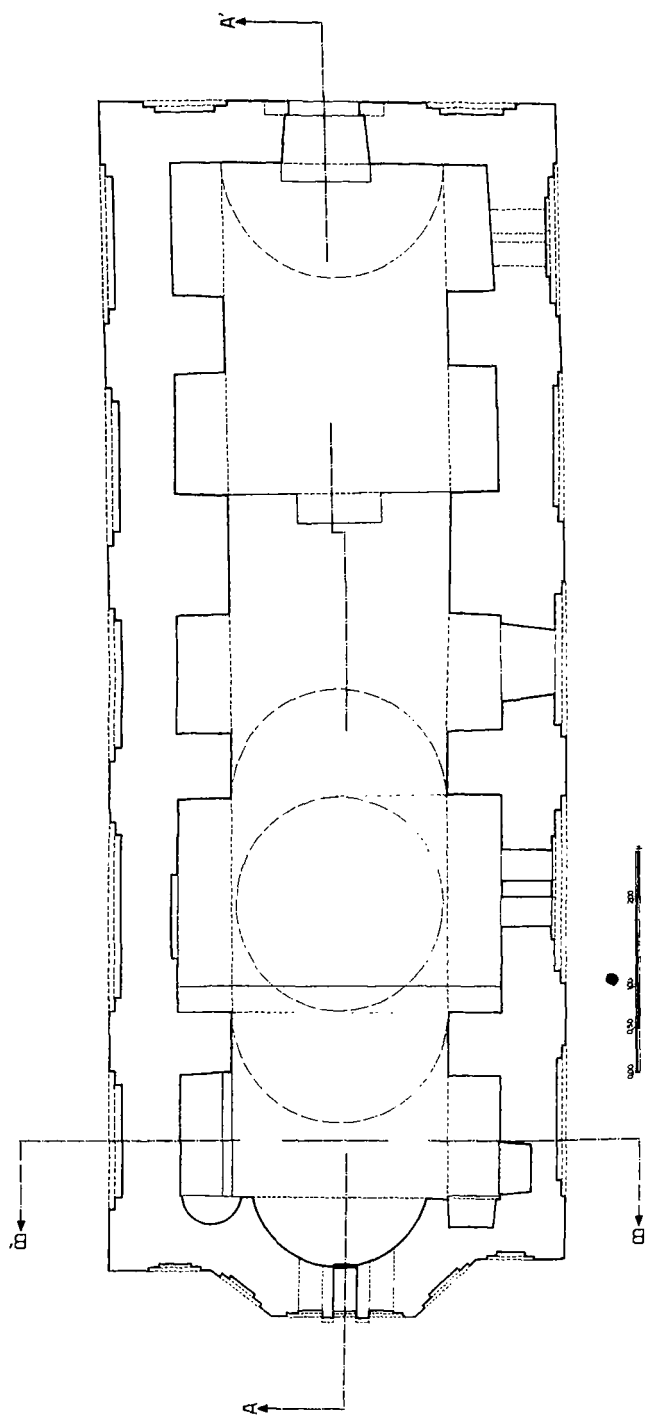
Στα μέσα του 14ου αιώνα, συγχρόνως με την οριστική παράδοση της Χίου στους Γενουάτες και σύμφωνα με τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία, η οικοδομική δραστηριότητα στο νησί, όσον αφορά την κατασκευή εκκλησιών στα πρότυπα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής παράδοσης, ατονεί. Την ίδια περίοδο αρχίζει η οικοδομική δραστηριότητα στη Θράκη και στη Μεσημβρία. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση κάποιο εργαστήριο της Χίου να μετανάστευσε στην περιοχή, μη βρίσκοντας πια στο νησί πρόσφορο έδαφος για να εργαστεί¹²⁵. Το ενδιαφέρον των Γενουατών κατακτητών, στα χρόνια που ακολούθησαν, ήταν πλέον στραμμένο σε οχυρωματικά έργα που διασφάλιζαν τα συμφέροντά τους και δεν άφηνε τα περιθώρια για μεγαλόπνοα έργα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, αντίστοιχα με αυτά του παρελθόντος.

124. Γ. Βελήνης, *Ερμηνεία*, ό.π. (14) 168 κ.ε. — R. Ousterhout, *The Palaeologan architecture of Didymoteicho*, *Byzantinische Forschungen* XIV 1 (1989) 431 κ.ε. — Του ιδίου, *Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture*, *The Twilight of Byzantium*, (*Papers from the Colloquium Held at Princeton University 8-9 May 1989*), Princeton University, 75 κ.ε. — S. Ćurđić, *Architecture*, ό.π., (73) 65.

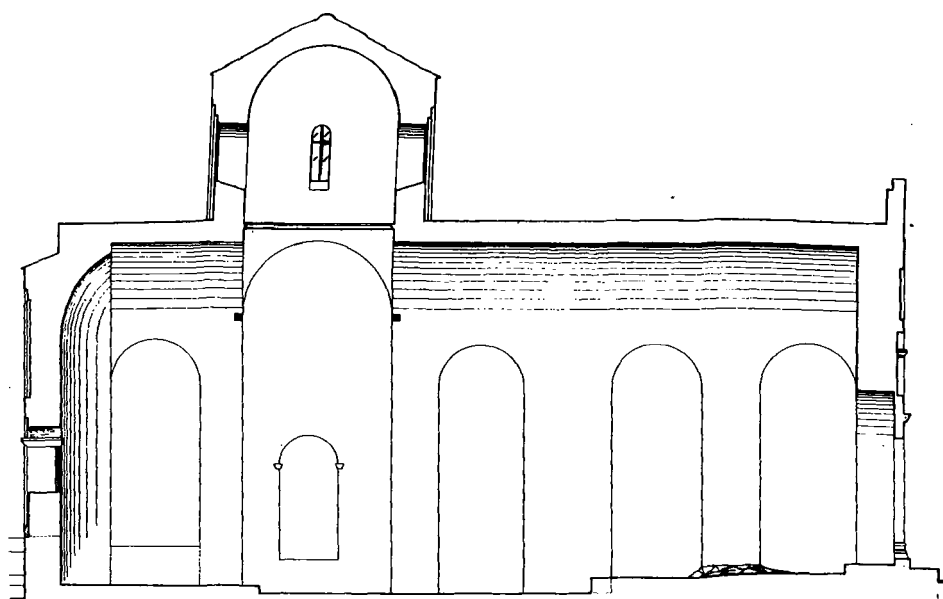
125. Την άποψη για μετανάστευση εργαστηρίων μετά τη λατινική κατάκτηση έχουν εκφράσει ο R. Ousterhout και ο S. Ćurđić, *R. Ousterhout, Later Palaeologan Architecture*, ό.π. 90 και S. Ćurđić, ό.π., (73) 66 κ.ε.

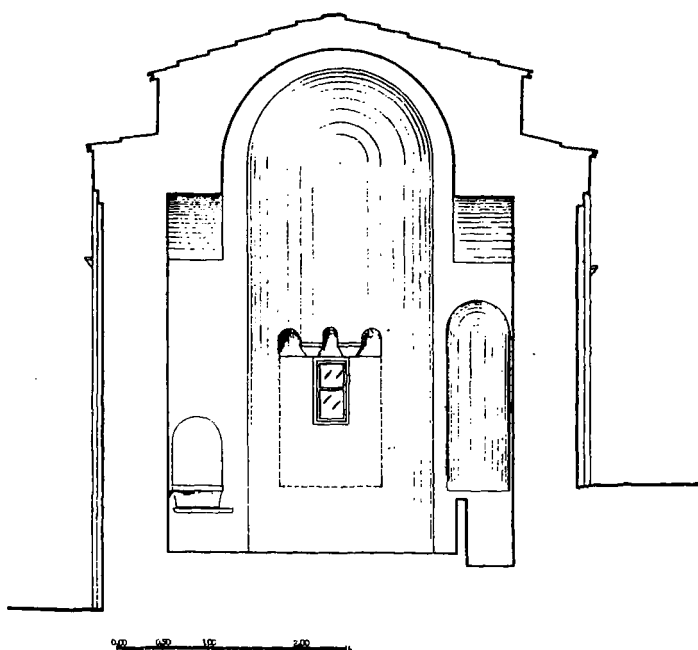
Σχ. 1. Τοπογραφικό μονής.

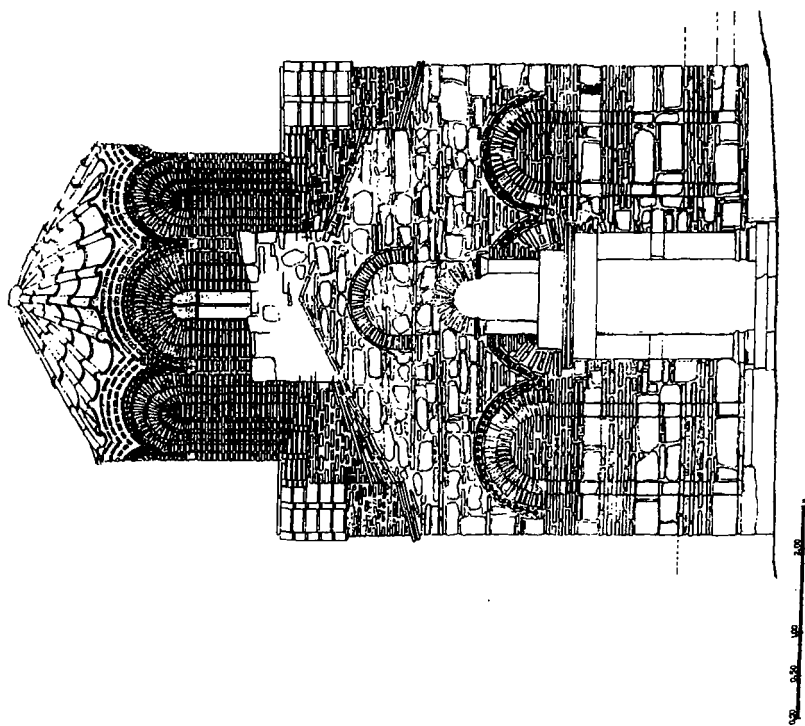
Σχ. 2. Κάτοψη καθολικού (Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

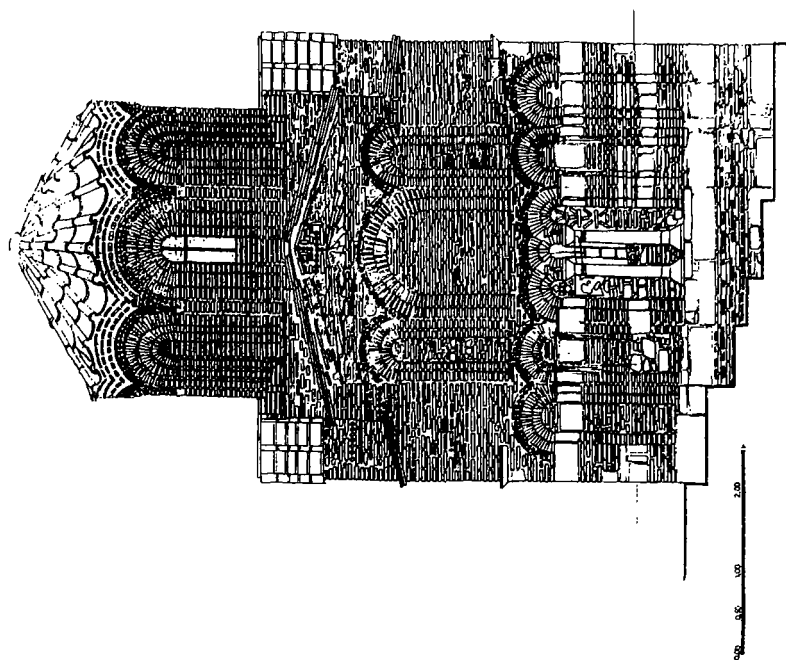
Σχ. 3. Τομή Α-Α' καθολικού (Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

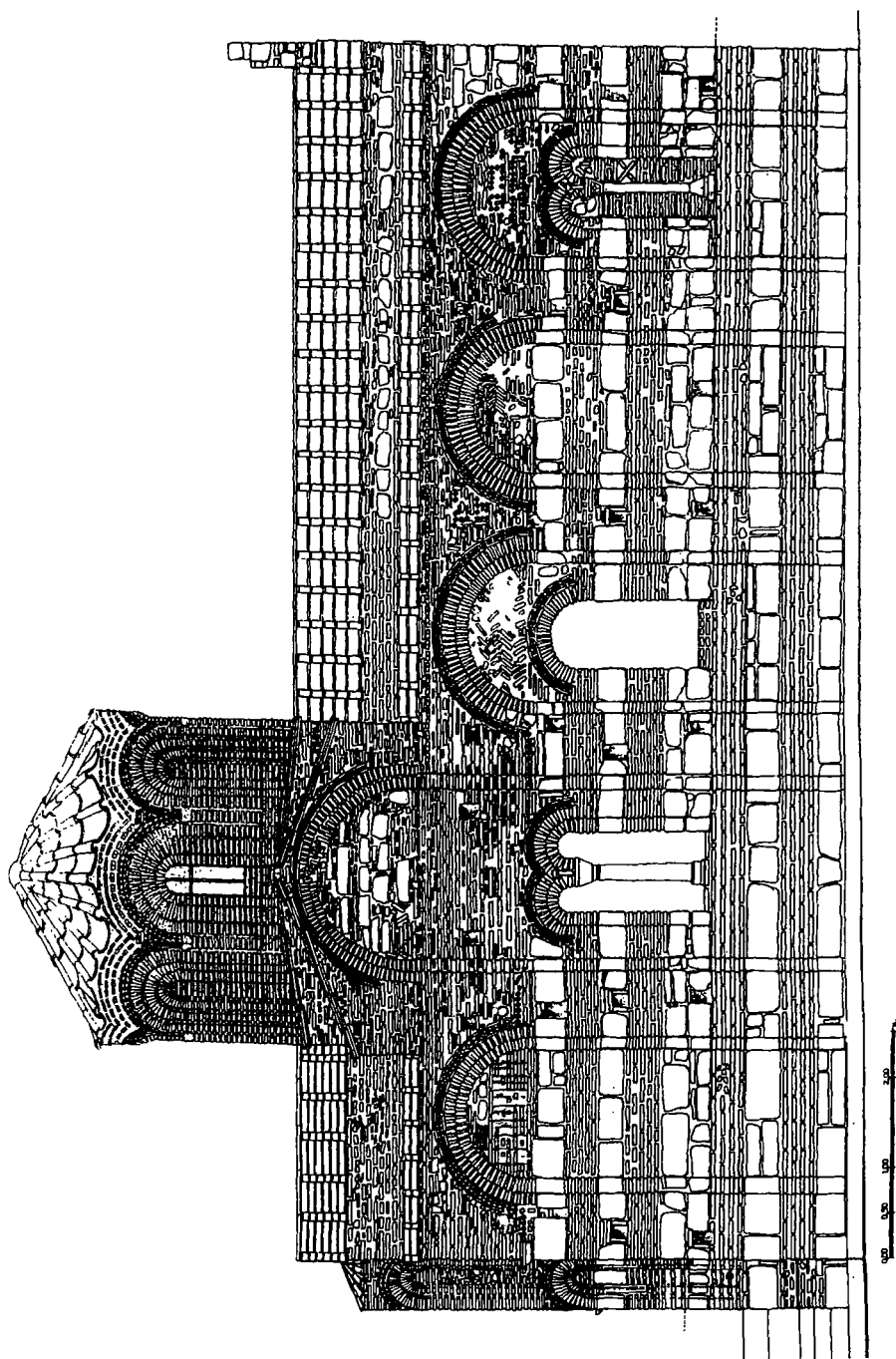
Σχ. 4. Τομή Β-Β' καθολικού (Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

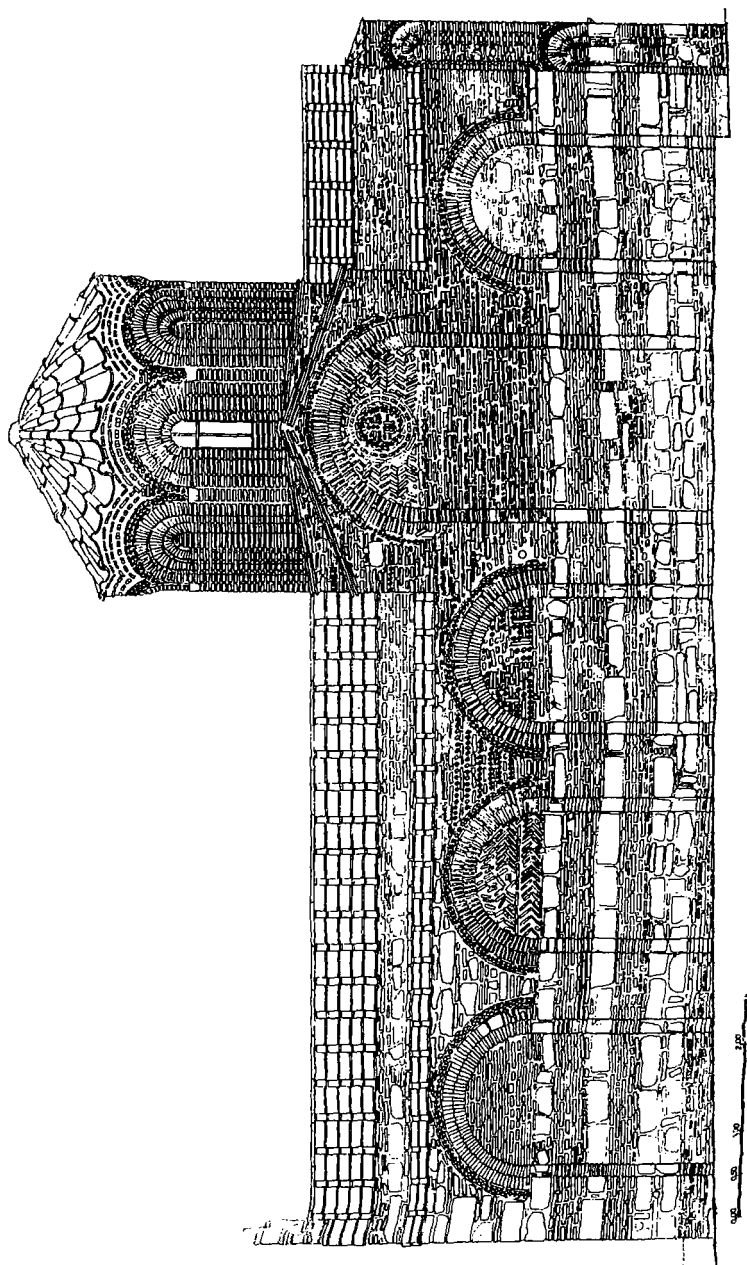
Σχ. 5. Δυτική όψη (Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

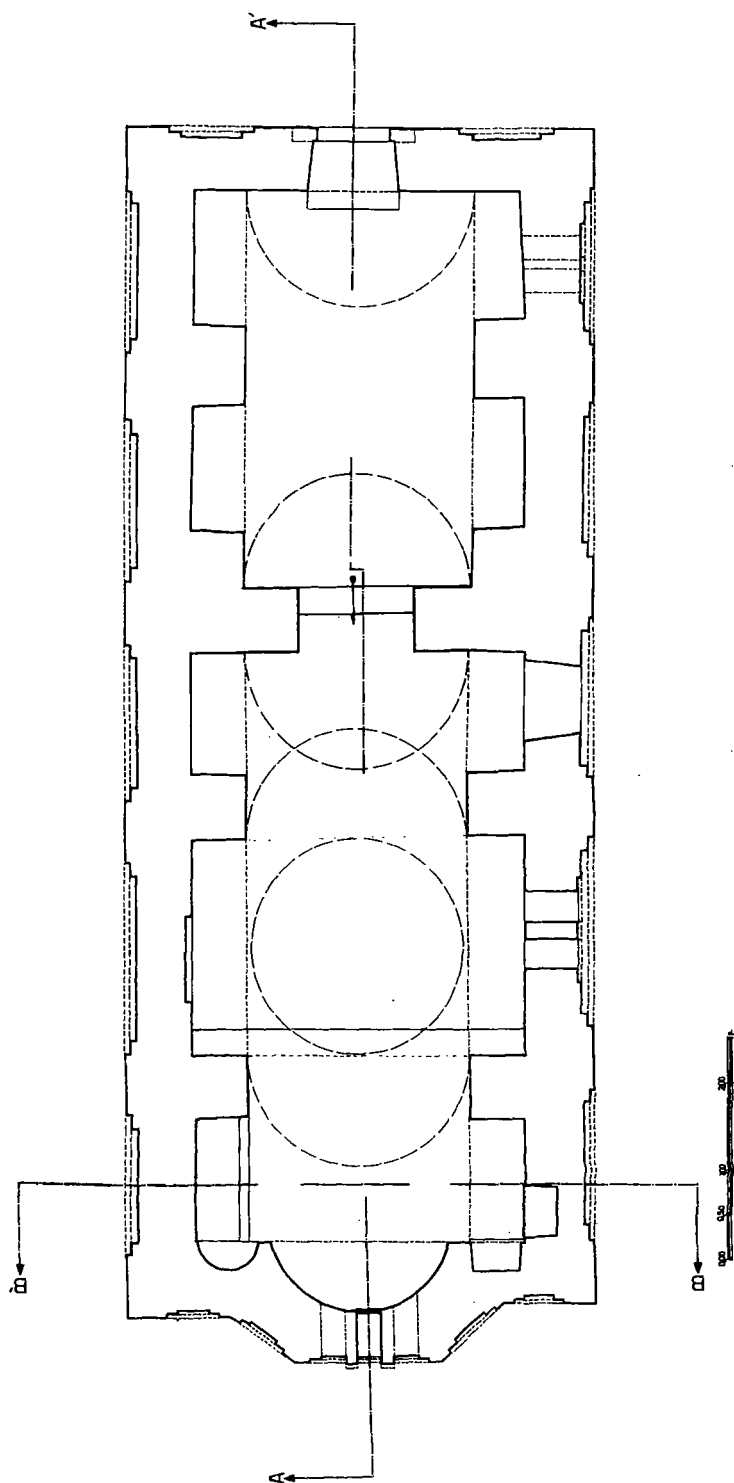
Σχ. 6. Ανατολική όψη (Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

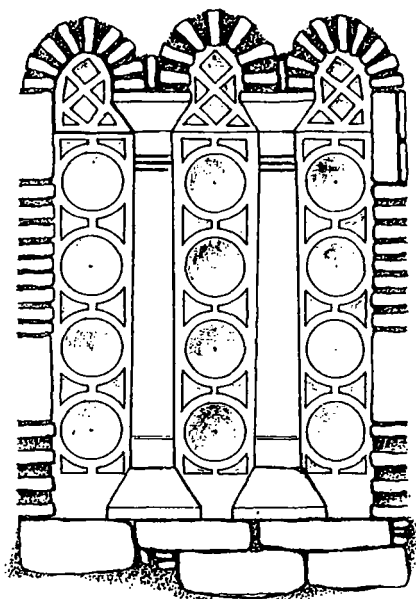
Σχ. 7. Βόρεια όψη (Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

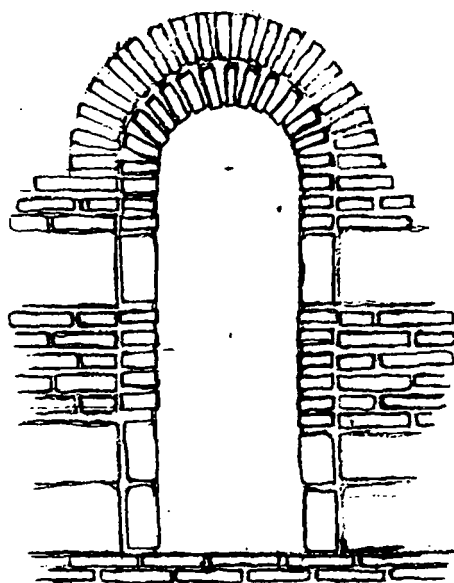
Σχ. 8. Νότια όψη (Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

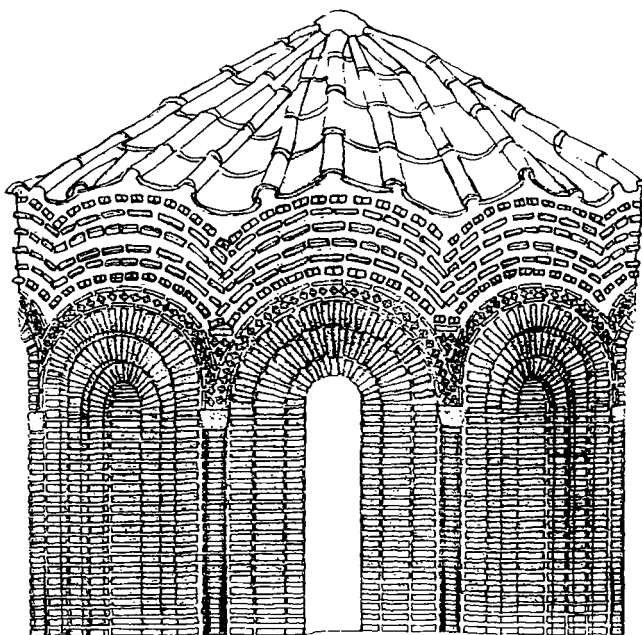
Σχ. 9. Αποκατάσταση κάτοψης αρχαίας φάσης (Σχ.δ. Π. Γιαννακάκης).

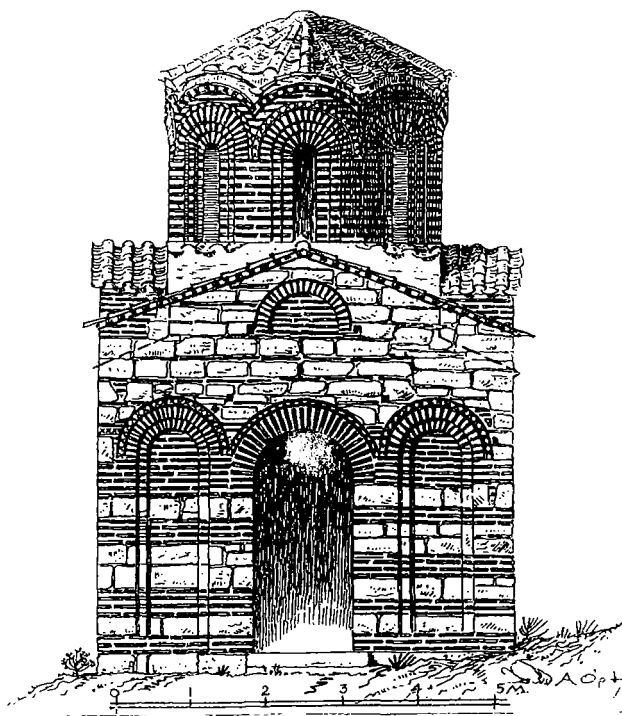
Σχ. 10. Αποκατάσταση ναλοστασίου
τριλόβου παραθύρου Ι. βήματος
(Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

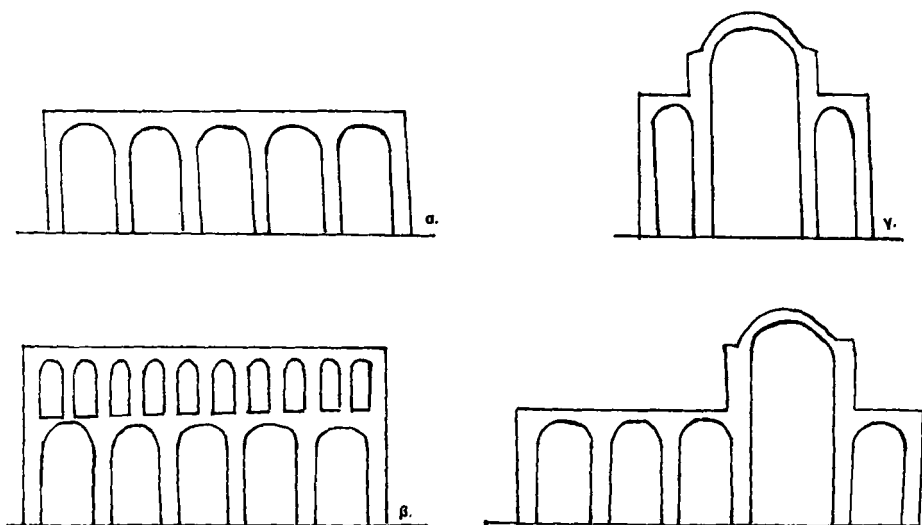
Σχ. 11. Αποκατάσταση μονόλοβου παρα-
θύρου βόρειας πλευράς (Σχεδ. Π.
Γιαννακάκης).

Σχ. 12. Αποκατάσταση τρούλου αρχικής φάσης (Σχεδ. Π. Γιαννακάκης).

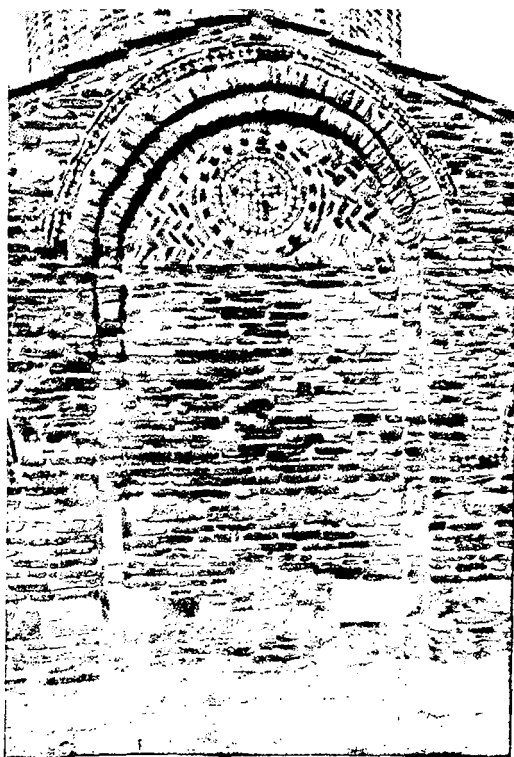
Σχ. 13. Δυτική όψη καθολικού (Σχεδ. Α. Orlandos, *Monuments byzantines de Chio*, Πίν. 46).

Σχ. 14. Συστήματα διάρθρωσης όψεων ναών πρώτου μισού 14ου αι. (Σχεδ. α. β. γ. S. Čurčić., *Articulation of Churches Façades*, Σχεδ. δ. Α. Μισαηλίδου).

Εικ. 1. Αποψη καθολικού από νότια.

Εικ. 2.
Τοιχοποιία νό-
τιας πλευράς.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Δ. Κούτουλας, *Βυζαντινή Κωνσταντινούπολη. Τοπογραφική ανασύνθεση* (131 σελίδες, 29 ασπρόμαυρες εικόνες και δύο χάρτες), εκδόσεις Π. Χιωτέλλης, Αθήνα 2000.

Στον πρόλογο του βιβλίου του (σ. 9-10) ο συγγραφέας αναφέρει στην αρχή λίγα πράγματα για την ιστορία και τον πολιτισμό του βυζαντινού κράτους. Στο ίδιο τμήμα του βιβλίου του αναφέρει τα εξής: «το παρόν βιβλίο, αναφερόμενο στη μήτρα του Δυτικού Πολιτισμού, την Κωνσταντινούπολη, προσπαθεί να καλύψει ένα κενό· ενώ έχουν γραφή και έχουν μεταφρασθή στα ελληνικά εξάισια και κλασικά έργα για τον Βυζαντινό Πολιτισμό ή για την Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, ωστόσο δεν υπάρχει ένα πλήρες εύρηστο και σύγχρονο έργο για την τοπογραφία της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, τα ίχνη της οποίας, σήμερα με ιδιαίτερο κόπο και μόνο μετ' εμποδίων μπορεί να αναγνωρίσει ο οξυδερκής ταξιδιώτης ...»¹. Εσφαλμένη θεωρούμε την άποψη του Δ. Κούτουλα ότι δεν υπάρχει σήμερα ένα πλήρες, εύρηστο και σύγχρονο για την Τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης έργο². Στη συνέχεια στο πρώτο κεφάλαιο, ο συγγραφέας επισημαίνει εσφαλμένα ότι: «η μόνη σημαντική βυζαντινή εκκλησία που δεν υπάρχει πλέον είναι ο ναός των Αγ. Αποστόλων, ...»³.

1. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 10.

2. Σύγχρονη, εύχρηστη και πλήρης θεωρείται ακόμη η κλασική για την τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης μελέτη του W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* (στο εξής: *Bildlexikon*), Tübingen 1977. Χρήσιμες είναι επίσης, εν μέρει ακόμη, οι παλαιές μελέτες των: A. M. Schneider, *Konstantinopel. Gesicht und Gestalt einer geschichtlichen Weltmetropole*, Mainz - Berlin 1956. — R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964². — W. Kleiss, *Topographisch-archäologischer Plan von Istanbul. Verzeichnis der Denkmäler und Fundort*, Tübingen 1965 καθώς και οι νεώτερες των: Α. Πασαδαίος, *Η πόλη του Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικός οδηγός*, Αθήνα 1981. — G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington D.C. 1984. — A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988. — M. Restle, 'Άρθρο για την Κωνσταντινούπολη στο: *RbK 4* (1990) 366-737. — V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel. 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten* (στο εξής: *Bauten*), Wiesbaden 1994.

3. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 11. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων δεν αποτελεί τη μόνη βυζαντινή εκκλησία που δεν σώζεται σήμερα. Στις μέρες μας δεν σώζονται και άλλοι σημαντικοί ναοί (όπως π.χ. η Νέα Εκκλησία, η Θεοτόκος των Βλαχερνών, η Θεοτόκος του Φάρου, η Θεοτόκος του Φόρου, η Θεοτόκος εν τω Σίγματι, η Θεοτόκος Νικοποϊός) και μονές (όπως π.χ. η Θεοτόκος των Οδηγών, η Θεοτόκος της Πηγής, η Θεοτόκος Πανάχραντος, ο Άγιος Ιωάννης εν τω Διπλίω, ο Άγιος Ιωάννης εν τω Εβδόμω) της Κωνσταντινούπολης.

Στο ίδιο κεφάλαιο ο Δ. Κούτουλας διατυπώνει την εσφαλμένη άποψη ότι η εκκλησία της Παναγίας του Μουχλίου (ή Μουχλιώτισσα, ή Θεοτόκος Παναγιώτισσα – τουρκ. Kanlı Kilise): «... κτίστηκε στα χρόνια του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, τον 13ο αι., προς τιμή της κόρης του Μαρίας»⁴. Ο ναός αυτός προϋπήρχε ως καθολικό ανδρικής μονής, με το όνομα Θεοτόκος Υπεραγία των Παναγίου· είναι όμως πολύ πιθανόν, ότι η μονή εγκαταλείφθηκε από τους μοναχούς της, μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της Δ' σταυροφορίας (12 Απριλίου 1204)⁵. Το καθολικό της μονής, που σώζεται σήμερα, ιδρύθηκε στη δεκαετία του 60 του 13ου αιώνας (μεταξύ της 15ης Αυγούστου του 1261 = *terminus post quem* – και της 3ης Φεβρουαρίου του 1267 = *terminus ante quem*), από τον παρακοιμώμενο της Μεγάλης Σφενδώνης Ισαάκιο Δούκα⁶ και από την κόρη του Μαρία Δούκαινα Ακροπολίτισσα⁷. Λίγα χρόνια αργότερα (στα τέλη του 13ου / αρχές του 14ου αιώνας) ο ναός ανακαινίστηκε από τη Μαρία Παλαιολογίνα και έγινε καθολικό γυναικείας μονής, που ίδρυσε η ίδια (αγόρασε πλησίον του ναού οικήματα, τα οποία μεταποίησε σε μοναστηριακά κτίσματα, και έκτισε νέα κελιά για τις μοναχές της μονής)⁸. Αμφίβολη είναι επίσης η ταύτιση από τον Δ. Κούτουλα, του βυζαντινού ναού (και σημερινού τζαμιού *Gül camii*), με το ναό της Αγίας Θεοδοσίας⁹. Νεότεροι ερευνητές θεωρούν ως πιθανή την ταύτιση του άλλοτε βυζαντινού ναού (σημερινού τουρκικού τζαμιού *Gül camii*), με το καθολικό της μονής του Χριστού του Ευεργέτου¹⁰. Στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 16-28) ο συγγραφέας αναφέρει κάποια γενικά πράγματα για την πολιτική ιδεολογία και την κοινωνική εξέλιξη του Βυζαντίου. Στο τρίτο κεφάλαιο (σ. 29-38) ο Δ. Κούτουλας αναφέρεται στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και στο πολεοδομικό της σχέδιο. Τα ανάκτορα των Βλαχερνών (στην περιοχή των Βλαχερνών) δεν συγκροτούνταν μόνο από το μέχρι σήμερα (εν μέρει) σωζόμενο παλάτι (τουρκ. Tekfur saray)¹¹, όπως αναφέρει ο συγγραφέας¹², αλλά και από άλλα

4. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 14 υποσημ. 3.

5. Βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon* 204-205. Ο W. Müller-Wiener στη σ. 204 αναφέρει κατά την γνώμη μας εσφαλμένα, ότι ο παρακοιμώμενος της Μεγάλης Σφενδώνης Ισαάκιος Δούκας έκτισε και μοναστηριακά κτίρια γύρω από το ναό. Οι σχετικές βυζαντινές πηγές όμως της εποχής εκείνης δεν αναφέρουν κάτι τέτοιο. Πρβλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 88-90.

6. Γι' αυτόν, βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (στο εξής: PLP), 3 αρ. 5691, σ. 67. — V. Kidonopoulos, *Bauten* 88-90.

7. Γι' αυτήν, βλ. PLP 1, αρ. 524, σ. 50. — V. Kidonopoulos, *Bauten* 88-90.

8. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 88-90.

9. Βλ. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 15.

10. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon* 140-143, 198-199. — V. Kidonopoulos, *Bauten* 25, 177, 179.

11. Βλ. σχετικά V. Kidonopoulos, *Bauten* 167-169.

σήμερα μη σωζόμενα αυτοτελή παλάτια, που ανήκαν στους βυζαντινούς αυτοκράτορες και στα μέλη των οικογενειών τους¹³. Στα επόμενα κεφάλαια (4-15) ο Δ. Κούτουλας αναφέρεται σε ορισμένα κοσμικά (Ιππόδρομος - Σένατον - Αυγουσταίον - Λουτρά του Ζευξίππου - Βασιλική Κινστέρνα - Καπιτώλιο - Ιερό Παλάτιο - Ανάκτορα των Βλαχερνών) και θρησκευτικά (Αγία Σοφία - Αγία Ειρήνη - 'Αγιοι Σέργιος και Βάχχος) κτίσματα της Κωνσταντινούπολης καθώς και στις κυριότερες αγορές της (Fora: του Κωνσταντίνου, του Ταύρου, του Βοός και του Αρκαδίου). Νομίζουμε ότι πρέπει να είμαστε περισσότερο επιφυλακτικοί, όσον αφορά στην ίδρυση του πρώτου Πανεπιστημίου¹⁴ (με τη σημερινή έννοια του όρου) στην Κωνσταντινούπολη τον 4ο μ.Χ. αιώνα, από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο τον Μέγα, όπως αναφέρει ο Δ. Κούτουλας¹⁵. Όσον αφορά στο ναό των Αγίων Αποστόλων μπορεί να ήταν εγκαταλειμμένος από το έτος 1461 δεν ήταν όμως σε τόσο άσχημη κατάσταση εννέα χρόνια αργότερα (1470), ώστε να δικαιολογεί την παντελή καταστροφή του από τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή,¹⁶ και την ανέγερση του τζαμιού του (Fatih camii), πάνω ακριβώς στη θέση που βρισκόταν ο περίφημος βυζαντινός ναός των Αγίων Αποστόλων. Δεν ήταν τόσο ερειπωμένος (απλά ήταν εγκαταλειμμένος) όπως αναφέρει ο Δ. Κούτουλας¹⁷, ώστε να καταστραφεί πλήρως από τον Μωάμεθ Β' και να ανεγερθεί το Φατίχ τζαμί του. Άλλοι ιδεολογικοί ήταν κυρίως οι λόγοι που ανάγκασαν τον Μωάμεθ Β' να σβήσει από τον χάρτη τον ιστορικό αυτό βυζαντινό ναό, που ήταν ταυτόχρονα και Μουσουλείο πολλών Βυζαντινών αυτοκρατόρων και να ανεγείρει, πάνω ακριβώς στην ίδια θέση, τον δικό του ναό. Εσφαλμένη είναι επίσης η άποψη του Δ. Κούτουλα, ότι: «το Ιερό Παλάτιο [ή Μέγα Παλάτιο] δεινοπάθησε κατά την Άλωση της Κων/πολης από τους Φράγκους το 1204 και μετά την επανάκτηση της Βασιλεύουσας (1261) εγκαταλείφθηκε οριστικά από τους Παλαιολόγους, οι οποίοι μετέφεραν την έδρα τους στο θερινό ανάκτορο των Βλαχερνών, στο βόρειο άκρο των χερσαίων τειχών της Πόλης»¹⁸. Κατά την πολιορκία και κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της 4ης σταυροφορίας (12/4/1204), αλλά και κατά το υπόλοιπο διάστημα της Λατινοκρατίας (έως την 15η Ιουλίου του έτους 1261), δεν υπέστησαν φθορές και καταστρο-

12. Βλ. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 13.

13. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 150-153.

14. Για το Πανεπιστήμιο στην Κωνσταντινούπολη, βλ. A. Kazhdan, *University of Constantinople*, ODB 3 (1991) 2143.

15. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 62-64.

16. Γι' αυτόν βλ. S. W. Reinert, *Mehmed II*, ODB 2 (1991) 1330-1331.

17. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 33, 75.

18. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 80-81 και 100.

φές μόνο τα κτίρια εντός του συγκροτήματος του Μέγα Παλατίου, αλλά και άλλα κοσμικά (όπως π.χ. το παλάτιο των Βλαχερνών –το «παλάτι» του ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη καθώς και πολλά άλλα ανώνυμα κοσμικά κτίρια)¹⁹ και θρησκευτικά κτίρια (όπως π.χ. ο ναός της Αγίας Σοφίας - η μονή της αγίας Αναστασίας ή της Αναστάσεως του Χριστού - η μονή της Τραπέζης)²⁰ της πόλης. Οι πρώτοι αυτοκράτορες της Παλαιολόγειας δυναστείας (Μιχαήλ Η΄²¹ και Ανδρόνικος Β΄), κατά το διάστημα της βασιλείας τους, επισκέπτονταν κατά καιρούς ακόμη κάποια κτίρια του Μεγάλου Παλατίου, για συγκεντρώσεις ή για την τέλεση κάποιων δημοσίων τελετών²². Όσον αφορά τα παλάτια της Κωνσταντινούπολης, ο Δ. Κούτουλας αναφέρεται στο τέλος του βιβλίου του πάλι στο παλάτι των Βλαχερνών και επισημαίνει εσφαλμένα ότι: «Σε αντίθεση με το Ιερό Παλάτι της περιοχής του Αυγουσταίου (από το οποίο δεν σώθηκε ούτε ίχνος)²³ το ανάκτορο των Βλαχερνών (ακριβέστερα: ένα μέρος του) σώζεται σήμερα και είναι γνωστό ως Tekfur Saray (= Το Παλάτι του Πρίγκηπα). ... Στους Έλληνες είναι γνωστό ως «Παλάτι του Κων/νου Πορφυρογέννητου» (λανθασμένα)»²⁴. Δεν είναι λανθασμένη η ονομασία του Tekfur Saray ως «Παλάτι του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου»²⁵, εφόσον ο αληθινός κτήτωρ και ιδιοκτήτης αυτού του ανακτόρου, ο γιος του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, δεν συγχέεται με τον αυτοκράτορα του 10ου αιώνας της Μακεδονικής δυναστείας, Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο. Εξάλλου το παλάτι του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου Παλαιολόγου δεν ήταν ένα τμήμα του συγκροτήματος, του παλατίου των Βλαχερνών, αλλά αποτελούσε ένα ανεξάρτητο παλάτι μέσα στο χώρο, που περιέκλειε τα υπόλοιπα παλάτια των Βλαχερνών²⁶. Αμφίβολη είναι επίσης και η θέση του συγγρ. ότι: «αυτό το ανάκτορο [Tekfur Saray]

19. Βλ. σχετικά V. Kidonopoulos, *Bauten* 227-228.

20. Βλ. σχετικά V. Kidonopoulos, *Bauten* 227-229.

21. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος επισκέυασε, εκτός από το παλάτι των Βλαχερνών (στο οποίο προστέθηκαν και νέα κτίσματα) και κάποια κτίρια του Μεγάλου Παλατίου, βλ. σχετικά V. Kidonopoulos, *Bauten* 155-158, 232-235.

22. Βλ. σχετικά V. Kidonopoulos, *Bauten* 157 υποσημ. 126 και 127.

23. Κάποια θεμέλια καθώς και κάποια ψηφιδωτά δαπέδων κτιρίων, από το χώρο του Μεγάλου Παλατίου, σώζονται ακόμη και σήμερα, βλ. σχετικά W. Müller-Wiener, *Bildlexikon* 229-237. Βλ. επίσης J. Trilling, *The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople*, *DOP* 43 (1989) 27-72.

24. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 102.

25. Στις λογοτεχνικές πηγές της Παλαιολόγειας εποχής, στην οποία ανήκει το Tekfur Saray, αναφέρεται σωστά ως «οίκος (παλάτι) του [Κωνσταντίνου] Πορφυρογεννήτου», δηλαδή ως παλάτι του γιου του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, Κωνσταντίνου, ο οποίος γεννήθηκε στην Πορφύρα μετά την θριαμβευτική είσοδο (15 Αυγούστου 1261) του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά V. Kidonopoulos, *Bauten* 167-169.

26. Βλ. σχετικά V. Kidonopoulos, *Bauten* 167-169, 150-153 και 153-154.

είχε ως έδρα του και ο τελευταίος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο ΙΑ΄ ο Παλαιολόγος ...»²⁷ διότι, όπως προανέφερα, το παλάτι του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, του Πορφυρογεννήτου (σημ. Tekfur Saray) αποτελούσε ένα από τα πολλά παλάτια, που περιέκλειε το συγκρότημα των ανακτόρων στις Βλαχέρνες. Στο τελευταίο κεφάλαιο (σ. 104-107), ο Δ. Κούτουλας, αντί επιλόγου (αποχαιρετώντας όπως γράφει τη Βασιλεύουσα), αναφέρει ορισμένα πράγματα για την εντύπωση που προξενεί στον επισκέπτη η σημερινή εικόνα της Κωνσταντινούπολης και αναπολεί το ένδοξο παρελθόν της, κατακρίνοντας ταυτόχρονα τη Δύση για την αδιαφορία που επέδειξε, όσον αφορά στη σωτηρία του Βυζαντίου από τους Οθωμανούς Τούρκους. Στο τέλος του βιβλίου του (στο παράρτημα, σ. 108-127) ο συγγρ. παραθέτει επίσης και ένα σύντομο ιστορικό διάγραμμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το παράρτημα ακολουθεί μια πολύ μικρή (όσον αφορά στις πηγές, αλλά και στις σύγχρονες μελέτες) βιβλιογραφία²⁸. Φαίνεται ότι ο Κούτουλας για τη σύνταξη του βιβλίου του, όσον αφορά στην τοπογραφία και για κάποια εναπομείναντα –ή μη σωζόμενα κτίρια της Κωνσταντινούπολης χρησιμοποίησε, εκτός από τα βασικά έργα των R. Janin²⁹ και R. Guiland³⁰, και ορισμένες παλαιές κυρίως μελέτες. Θα έπρεπε όμως να χρησιμοποιήσει (όσον αφορά στην τοπογραφία και τα σωζόμενα κτίσματα της Κωνσταντινούπολης), τουλάχιστον και το βασικό και ακόμη αξεπέραστο έργο του W. Müller-Wiener³¹.

Πανεπιστήμιο Θράκης

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΥΔΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀρχιμανδρίτης Παντελεήμων - Γ. Τσορπατζόγλου, *Εἰκονομαχία καὶ κοινωνία στὰ χρόνια τοῦ Λέοντος Γ' Ἰσαύρου. Συμβολὴ στὴν διερεύνηση τῶν αἰτίων*, Ἐκδόσεις Ἐπέκταση, Κατερίνη 2002, 352 σελ. ISBN 960-356-093-6.

Iconoclasm has been discussed over the years from various standpoints yielding a vast bibliography, which stands in sharp contrast to the paucity of original sources. The conflict came about after a long period of internal instability, social and economic unrest, and, of course, prolonged wars waged in the eastern and western frontiers of the empire. The motives behind the iconoclastic measures introduced by Leo the Isaurian as well as the timing he chose have puzzled historians and theologians alike. Some saw behind his

27. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 103.

28. Βλ. Δ. Κούτουλας, *Κωνσταντινούπολη* 129-131.

29. R. Janin, *Constantinople byzantine* (βλ. υποσημ. 2).

30. R. Guiland, *Études de topographie de Constantinople byzantine*, tom. I-II, Amsterdam - Berlin 1969.

31. Βλ. υποσημ. 2.

policy a deep concern for the economy and the army, others a social movement directed against the monks and the clergy. Marxist historians envisaged a conflict between the army and the clergy, the apple of discord being monastic lands and ecclesiastical property. Yet, was Iconoclasm (726/727-843) associated with changes in legislation and the economy that favored the poor and the weak? In other words, the heart of the matter is whether Leo succumbed to social pressure introducing measures against the monks and the Church or made a personal decision against the sacred icons. P. Tsorbatzoglou sees a personal commitment of the emperor in this respect, although he does not ignore that there were other factors involved along with the religious issue.

The book is divided into four parts: the introduction presents the subject matter and the problems it poses, the views advanced in the past and the like. Next, the first part (pp. 103-146) deals with the historical setting - the political situation before Leo's ascend to power, his religious reform and the reactions at home and abroad. The second part (pp. 149-206) examines society at large after the barbarian invasions of the 6th and 7th centuries, the desertion of the countryside, the demographic changes that ensued and the repercussions they had in monastic life. The third part (pp. 209-294) is devoted to the Church and monasticism –i.e. monastic establishments, their numbers and distribution, monastic lands and ecclesiastical properties, their legal status, the antimonastic policies under Constantine V and Nicephorus I. In this chapter the problem is also posed whether the real objective was the icon (Iconoclasm) or the monks (monachomachy). The last section takes into consideration the army vis-à-vis monasticism with regard to Iconoclasm, but also the attitude of the monks towards conscription.

The basic thesis of the book is that Iconoclasm was not directly related to the social and economic problems of the period. The sources in fact reveal very little about the outbreak of the conflict. If there were social and economic forces behind it, certainly some indications would have crept in what little survives. Instead, only some legendary accounts about its antecedents have surfaced that bear no credibility. To study the controversy one has to place it in the framework of heresy and naturally within the social setting of the eighth century. Leo the Isaurian tried to impose his own religious views because he considered himself orthodox in the same way Bardanes-Philippikos tried to revive condemned monotheletism thirty years after the sixth ecumenical council. The liquidation of Iconoclasm came about without meeting any substantial resistance –its disappearance was sudden as its first appearance. Consequently, P. Tsorbatzoglou argues with good reason, there were no social reforms or popular demands at stake. In this respect, he

endorses the view advanced by St. Gero that Iconoclasm was more or less an imperial heresy emanating from the palace.

On the other hand, there is little information concerning monasticism in the period under discussion or even earlier. The relative few inferences of the sources suggest that monastic communities were not spared from the invasions and the desertion that afflicted the countryside. As a result monasticism was hindered by the adverse conditions of the period before the outbreak of Iconoclasm. To substantiate the widespread view that the Isaurians tried to check the expansion of monasticism with all that it involves (land property, shortage of manpower for the economy and the army) one has to take into account the evidence of the sources: existing monastic communities and the land they controlled. There is actually very little information available in the sources. Only from the signatories of the seventh ecumenical council it is deduced that most of the monasteries were founded in the vicinities around the Capital and the region of Bithynia. The acts of the council were signed by 126 delegates of various monastic communities –a relative small number that calls in doubt the supposition that a large section of the population was drawn to monasteries. The main objective of the Isaurians was not then the confiscation of monastic properties as it has been widely accepted.

For the strong measures taken by Constantine V against the monks we rely after all on the testimony of Theophanes the Confessor who recounts in some detail, activities directed against the monks both in Constantinople and in far away districts. There were enforced marriages, public exposure and ridicule, conversion of monasteries into public buildings and even death penalties imposed. But these measures were directed against the monks (monachomachy) because they were accused as conspiring against the emperor. The latest studies of the Life of Saint Stephen the Younger more or less support this view –i.e. the abbot of Saint Auxentios was involved together with the brothers Podopagouros and other court officials in conspiracy to overthrow Constantine V. Be that as it may, P. Tsorbatzoglou argues that there were no confiscation of ecclesiastical property, but rather the secularization of sacred buildings. For that matter, the economic policy initiated later by Nicephorus I did not target uniformly the churches and monasteries. Besides, the opposition against him did not advance religious grievances nor confronted him as an iconoclast.

The iconoclast emperors turned against monasticism because the monks resisted them. The latter challenged openly their religious views and relied on popular support. The army was not necessarily sided with the iconoclast emperors nor is there any justification in calling the Asiatic themata pro-iconoclast and the Helladic pro-iconodule. In the revolts and uprisings of the

period the religious controversy may have been used and exploited as in the revolt of Artabasdos, yet it was not the real cause for the bloodshed that ensued for about three years (741-743). There were, of course, regions siding with the Isaurians (at this point one brings to mind the geography of Iconoclasm about which H. Ahrweiler wrote in 1975; cf. *Iconoclasm*, Papers given at the 9th Spring Symposium of Byz. Studies, Birmingham) and this is evinced in episcopal sees and in the actions of army generals. Undoubtedly, social and political considerations were involved in the controversy. But we shall agree with P. Tsorbatzoglou that these considerations were not in the heart of Iconoclasm. The issue was purely religious and it was only the theological problems that were discussed and debated. Iconoclastic tendencies certainly must have been circulating well before 726/727¹. Leo III was convinced that his rule would favor divine blessing if he would eradicate icon worship. This was his conviction, which he transformed into a personal cause when he rose to the throne. Iconoclasm lasted over a century despite changes in imperial policies and lax attitudes from both orthodox and heretics. By the time the issue was resolved once and for all, from the fervor of Iconoclasm remained very little and no resistance at all from its supporters, as if it had been imposed upon society by force and not by popular demand. In summing up, Archimandrite P. Tsorbatzoglou wrote a serious study on Iconoclasm based on a systematic and exhaustive examination of the available sources. Certainly, his worthy achievement will be of major importance for any future research.

University of Ioannina

APOSTOLOS KARPOZIOLOS

Hans Eideneier - Ulrich Moenning - Νότης Τουφεξής (επιμ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας* [Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Neograeca Medii Aevi IVa* (Αμβούργο 28-31.1.1999), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2001, σσ. 304.

Το Διεθνές Συνέδριο *Neograeca Medii Aevi IVa* είχε αποφασιστεί στο Συνέδριο της Λευκωσίας IV (19-21.11.1997) ως ενδιαμέση συνάντηση ορισμένων επιστημόνων για την προετοιμασία του Συνεδρίου V της Οξφόρδης (15-17.9.2000), όπως δηλώνει στον Πρόλογο ο εκ των επιμελητών Hans Eideneier.

Το Συνέδριο *Neograeca Medii Aevi* έχει συγκληθεί έως τώρα πέντε φορές, εκτός ελληνικού χώρου, από άτυπη ομάδα ερευνητών που υπηρετούν

1. Cf. A. Alexakis, *The Dialogue of the Monk and Recluse Moschos concerning the Holy Icons, An Early Iconophile Text*, *DOP* 52 (1998) 187-224.

τα όψιμα μεσαιωνικά και πρώιμα νεοελληνικά γράμματα. Η τελευταία φορά ήταν το 2000 στην Οξφόρδη. Η συνέχεια δεν εξαγγέλθηκε· θα έπρεπε, κατά την τάξη της τριετίας, να είναι το 2003 (η πρόσκληση του «Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας» για τη Θεσσαλονίκη αντιμετωπίστηκε καταρχήν αρνητικά από τους διοργανωτές και έμεινε τελικά, όσο ξέρω, χωρίς καν απάντηση).

Στο IVa δώδεκα «ειδικοί» εισηγήθηκαν προτάσεις και λύσεις για θέματα που αφορούν την εκδοτική των κειμένων της περιόδου που μελετούν τα *Neograeca Medii Aevi*.

Προλογίζει ο Hans Eideneier (Αμβούργο). Ακολουθούν οι Εισηγήσεις σε δύο ενότητες: «Θεωρία των εκδόσεων» (σσ. 17-186) – «Πράξη των εκδόσεων» (σσ. 189-288) με σύντομες ή εκτενέστερες διαπραγματεύσεις των θεμάτων και, στις περισσότερες περιπτώσεις, με βιβλιογραφικές αναφορές. Ακολουθεί συζήτηση κατά θέμα. Το βιβλίο κλείνει με Ευρετήρια: Κειμένων, συγγραφέων και προσώπων (σσ. 289-294), Όρων και πραγμάτων (σσ. 295-301), Ερευνητών (σσ. 303-304).

Ο Arnold van Gemert (Αμστερνταμ), με τον τίτλο: «Σκοπός, δυνατότητες και όρια της κριτικής αποκατάστασης των κειμένων» συζητά (σσ. 17-35) το θέμα της «αποκατάστασης» των εκδιδόμενων κειμένων σχετικά με τον προσορισμό τους και τις ειδικές περιπτώσεις των εκδόσεων: χρηστικές, φιλολογικές, επιστημονικές¹.

Η προτεινόμενη μεθοδολογία εξετάζει ιστορικά την κριτική αποκατάσταση με βάση το ή τα χφφ, την ή τις εκδόσεις, τη μοναδική παράδοση του κειμένου ή τις παραλλαγές του, το είδος (ποιητικό ή πεζό), τη γλωσσική μορφή².

Οι τελικές προτάσεις κωδικοποιούν σε γενικές γραμμές τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εκδότες κατά την «αποκατάσταση» του κειμένου. Ακολουθούν πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές (σσ. 32-35). Στη Συζήτηση τονίζεται η εκάστοτε ιδιομορφία των κειμένων, που η ιδιαίτε-

1. Δεν ξέρω αν οι λεξιλογικές επιλογές με τους νεολογισμούς, όπως εκδοτολογική συζήτηση, εκδοτολογία (σ. 18), φορμουλαϊκή (σ. 29), που δεν ανήκουν στην εν χρήσει νεοελληνική και αποτελούν προφανώς μεταφορά ξενόγλωσσων όρων, μπορούν να εισαχθούν στην ειδική ορολογία. Λείπουν και από τα έγκριτα Λεξικά Κριαρά, Μπαμπινιώτη, Ινστιτούτου Τριανταφυλλίδη.

2. Εδώ ας επισημανθεί η παρατήρηση (σ. 28, σημ. 30): «διαθέτουμε τόσο λίγες μαρτυρίες για τη μεσαιωνική γλώσσα ... κενά στη γνώση και στη μελέτη της σχετικής διαλέκτου ή του ιδιώματος». Και (σ. 30, σημ. 32) τα σχετικά με το θέμα της «γλωσσικής ομοιομορφίας».

Το θέμα επανέρχεται και σε άλλες εισηγήσεις. Είναι βέβαια πολύ τολμηρό να εξαγονται γλωσσικά συμπεράσματα από τη μελέτη λίγων κειμένων, όταν μάλιστα δεν έχει γίνει καν κάποια κωδικοποίηση του γλωσσικού υλικού των κειμένων. Το θέμα θα προχωρήσει με τη γλωσσολογική μελέτη των υπεύθυνων εκδόσεων έργων της «κοινής» και των ιδιωμάτων (βλ. περισσότερα πιο κάτω, σημ. 4, 13).

ρότητά τους απαιτεί κάθε φορά ξεχωριστές λύσεις.

Με την «πολυμορφία» που αντιμετωπίζει η εκδοτική πράξη ασχολείται ο Michael Jeffreys (Σύδνεϋ) (σσ. 37-43). Επισημαίνεται η ρευστότητα των γλωσσικών τύπων και της ορθογραφίας στην παράδοση των κειμένων, όταν μάλιστα η παράδοση αυτή προέρχεται από περισσότερους «μάρτυρες». Η μέθοδος για τα νεότερα κείμενα δεν μπορεί να ακολουθεί τα πρότυπα των κλασικών έργων. Σωστά τονίζεται ότι «δεν υπάρχουν απόλυτες λύσεις στο εκδοτικό πρόβλημα της πολυμορφίας. Κάθε εκδοτική απόπειρα απαιτεί μια ειδική ανάλυση...» (σ. 42). Ακολουθεί Βιβλιογραφικό υπόμνημα (σ. 44) και Συζήτηση³.

Ο Hans Eideneier (Αμβούργο) συζητά (σσ. 47-52) το θέμα «προφορική παράδοση», καθώς, όχι για πρώτη φορά, υποστηρίζει την «προφορική» εκφορά στη γραπτή κοινή δημόδη - διατοπική και υπερδιαλεκτική γλώσσα. Επισημαίνει λάθη, «παραναγνώσματα», φραστικές παραλλαγές, μορφολογικές κλπ., τις οποίες πρέπει να αντιμετωπίσει ο εκδότης. Αλλά και λάθη, παραλλαγές, μετακινήσεις λέξεων, φθορές, αποτελούν πάντα το δίλημμα για τις κριτικές επιλογές. Η πρόταση: να βρεθεί το «καλύτερο» χειρόγραφο. Η Επιλογή Βιβλιογραφίας (σσ. 53-57) πλουσιότατη -θα τη χαρακτηρίζα καθόλου επιλεκτική, ίσα ίσα πολύ διογκωμένη για ένα τόσο συνοπτικό κείμενο. Στη Συζήτηση: Πώς τεκμηριώνεται η καταγραφή από μνήμης, πώς προκύπτουν τεκμήρια για την προφορικότητα.

Ο Günter Steffen Henrich (Λειψία) εξετάζει τη σχέση Κοινής και Διαλέκτων (σσ. 59-71). Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα κείμενα ποτέ δεν «είναι» «καθαρά διαλεκτικά», καθώς οι συγγραφείς τους έχουν την τάση να εξομαλύνουν τη γλώσσα, πιστεύει ότι δεν μπορούμε εύκολα να επισημάνουμε την ιδιοματική χροιά που ήθελε να δώσει στο κείμενό του ο συγγραφέας. Με παραδείγματα επισημαίνει 11 περιπτώσεις. Ας προσεχτεί η περίπτωση 8 (σ. 64), όπου η ιδιοματική προφορά άλλοτε δηλώνεται με δύο όμοια σύμφωνα κλπ., με αναφορές σε κυπριακά, ροδίτικα, χιώτικα κείμενα⁴, ή η περίπτωση 10 για την ουράνωση και τον τρόπο απόδοσης στην έκδοση. Τα στοιχεία της ποντιακής αποτελούν επίσης ξεχωριστό θέμα, προσφιλές άλλωστε στον συγγραφέα (σ. 70, σημ. 12). Η πρόταση: Να σεβόμαστε στην έκδοση τα διαλεκτικά στοιχεία.

Η Elizabeth Jeffreys (Οξφόρδη) μελετά (σσ. 75-89) το θέμα των πηγών ενός έργου, με άμεσες αναφορές στη δική της πείρα από την έκδοση του

3. Ας επιτραπεί και πάλι η αντίρρηση για τον νεολογισμό *ιδιοσυγκρατικών* ορθογραφικών προτιμήσεων (σ. 39).

4. Κι εδώ θα πρέπει να επισημανθεί η απουσία ειδικών μελετών για τα γλωσσικά θέματα σχετικά με την εποχή και τα ιδιώματα, καθώς λείπουν ακόμη οι εκδόσεις και πεζών εκτενών κειμένων.

«Πολέμου της Τρωάδος». Πόσο χρήσιμη είναι η παραβολή του κειμένου ή κάποιων λεπτομερειών του με το πρότυπο ή το πρωτότυπο, για την «αποκατάσταση»; Εύστοχα επισημαίνει τον κίνδυνο από τις υπερβολές και τις υπερδιορθώσεις. Παραθέτει παραδείγματα με καίριες παρατηρήσεις.

Ο Παναγιώτης Αγαπητός (Κύπρος) με την «Έκδοση και ερμηνεία των κειμένων» (σσ. 93-98) αναφέρεται στην «ερμηνευτική» παρεμβολή του εκδότη ανάμεσα στην παράδοση του έργου και στην έκδοση. «Κατανόηση» της «παράδοσης», όχι διαστρέβλωση του κειμένου. Στη Συζήτηση (σ. 99) προβλήθηκαν οι κίνδυνοι «κατασκευής» νέου κειμένου, για την οποία θα φέρει την ευθύνη ο εκδότης. Επανήλθε το θέμα της επιλογής του καλύτερου κειμένου ως οδηγού, σε συσχετισμό με τα άλλα χειρόγραφα.

Η εκτενής αναφορά του Στέφανου Κακλαμάνη (Κρήτη) αφιερώνεται στην παράδοση έργων σε έντυπη και χειρόγραφη μορφή, ειδικά στο α' μισό του 16ου αιώνα, εποχή με ξεχωριστή σημασία για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας⁵, όπου, παράλληλα με τις εκδόσεις των έργων, συνεχίζεται και ο χειρόγραφος πολλαπλασιασμός τους. Από τη μια μεριά η μηχανική, και κατά κάποιον τρόπο τυποποιημένη μορφή με ευρύτερη διάδοση, και από την άλλη η αντιγραφή από παλαιότερα χειρόγραφα ή από τα έντυπα, κάνουν το θέμα πολύ ενδιαφέρον. Αντιμετωπίζεται εύστοχα από πολλές πλευρές με αναφορές σε συγκεκριμένα έργα⁶.

Η διερεύνηση είναι εξαντλητική: 1. Χειρόγραφα και Έντυπα (σσ. 108-115). Το πρόβλημα της διπλής παράδοσης το αντιμετωπίζει ο σημερινός εκδότης σε αρκετά έργα της εποχής⁷.

2. Έντυπα (σσ. 116-128). Το θέμα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς διερευνά πολλές παραμέτρους. Ποιος φέρει την ευθύνη για τη μορφή του έντυπου έργου, ο συγγραφέας, αν αυτός επιμελήθηκε την έκδοση ή έδωσε ο ίδιος προσωπικά οδηγίες, ο επιμελητής, ο διορθωτής, ο εκδότης, ο τυπογράφος; Πολλοί οι παράγοντες που εμπλέκονται στη δια-

5. Κάποτε πρέπει να γραφτεί μια αναθεωρημένη ιστορία τηςποίησης και της πεζογραφίας της εποχής, πράγμα που είχα στα αρχικά μου σχέδια όταν ετοίμαζα την Ανθολογία του δημόδους πεζού λόγου του 16ου αιώνα. Θα ήταν ευχής έργο να πραγματοποιηθεί από νεότερους ερευνητές το εγχείρημα, που, όσο και αν έχει δυσκολίες θα δώσει μια εντελώς νέα εικόνα της λεγόμενης σκοτεινής, τουλάχιστον για την πεζογραφία, εποχής. Το Αρχείο μου θα είναι στη διάθεση όσων θα ενδιαφερθούν.

6. Το υλικό είναι πραγματικά μεγάλο. Για τον λόγο αυτόν θεωρώ περιττά τα παραγεμίσματα με υποσημειώσεις, όπως π.χ. σ. 107, σημ. 13 (βιογραφικές και άλλες πληροφορίες για τον εκδότη της «Ερωφίλης» Αλοΐσιο-Αμβρόσιο Γραδενίγο), πράγμα που παρατηρείται και στη συνέχεια.

7. Στη σ. 112 αρχίζει και πάλι μια παρεμβολή διόμηση σελίδων με αναφορές σε εκδότες και εκδοτικές μεθόδους των ουμανιστών του 15ου αιώνα, με πολλές αναφορές σε θέματα αποτόμενα μόνο των σημερινών προβλημάτων. Όλη η θεματική θα είχε, πιστεύω, θέση σε άλλη εκτενέστερη διαπραγμάτευση.

δικασία της έκδοσης⁸.

Πολύ χρήσιμες οι αναφορές στους εκδότες της εποχής (Βάρελης, Προβατάρης) και στην ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με τις εκδοτικές επιλογές τους (πολύτιμες οι πληροφορίες για την αγορά του βιβλίου, αλλά και για έργα που δεν τυπώθηκαν και τα γνωρίζουμε από τις δικές τους αναφορές)⁹. Πρέπει εδώ να τονιστεί ιδιαίτερα η συγκέντρωση πλούσιου υλικού, που δείχνει την πολύ καλή ενημέρωση του συγγραφέα του άρθρου. Οι αναφορές στους επιμελητές των εκδόσεων με τα ανάλογα παραδείγματα ενδιαφέρουσες και πειστικές¹⁰.

3. *Ανατύπωση*. Εδώ συζητείται το πολύ ενδιαφέρον θέμα των πολλών εκδόσεων ενός έργου. Ποια πρακτική ακολουθεί ο αρχικός εκδότης του κειμένου, ποια λάθη μπορούν να επαναληφθούν στη δεύτερη και τρίτη έκδοση, ποια νέα λάθη να προστεθούν, ποιες βελτιώσεις επιφέρονται. Αντιμετωπίζονται διεξοδικά ειδικές περιπτώσεις («Ριμάδα Αλέξανδρου», σσ. 140-142, «Πένθος θανάτου», σσ. 142-144, «Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη» του Ιωαννίκιου Καρτάνου, σσ. 144-146¹¹, «Λόγοι διδακτικοί», σσ. 146-156, «Ερωφίλη», σσ. 155-159).

4. *Χειρόγραφα από Έντυπα* (σσ. 159-168). Το κεφάλαιο ενδιαφέρει τον εκδότη, καθώς η παραγωγή χειρογράφων συνεχίζεται έως τον 18ο αιώνα και πολλά από αυτά αντιγράφουν έντυπες μορφές των έργων και όχι χειρόγραφες. Πειστικά τα παραδείγματα.

5. *Σύγχρονη εκδοτική πρακτική*. Τα προβλήματα δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν δογματικά. Τα νεότερα έργα δεν είναι κλασική γραμματεία (όπου αναζητείται η αποκατάσταση της αυθεντικής μορφής-«αρχετύπου»)· η μέθοδος της έκδοσης πρέπει να αντιμετωπίζει τα θέματα κα-

8. Στα παραδείγματα των σσ. 117-119 ας προστεθούν τα ονόματα του Ιωαννίκιου Καρτάνου και του Αγάπιου Λάνδου, για τους οποίους υπάρχουν στοιχεία ότι συμμετείχαν στις εκδόσεις των έργων τους. Η αναφορά (σ. 119, σημ. 40) σε πολυτελείς εκδόσεις σε περιγραφή, όσο χρήσιμη και αν είναι για τις γνώσεις μας, δεν σχετίζεται άμεσα με το θέμα, το οποίο είναι από τη φύση του μεγάλο.

9. Στις σσ. 25-26, σημ. 58, και πάλι φορτωμένες οι ειδικές πληροφορίες για τους Ιταλούς επιμελητές εκδόσεων. Θα είχαν κάπου αλλού ίσως τη θέση τους. Το ίδιο παρατηρείται και στη σημ. 60 των σσ. 126-127.

10. Στη σ. 131, στο έμμετρο σημείωμα του Ζήνου ας διορθωθεί η (τυπογραφική;) παραδρομή: Αντί ημεῖς τὸ ἠμπορέσαμεν, ἐκάμαμε γρ. τὸ ἠμπορέσαμεν ἐκάμαμε (με οξεία, ως αναφορικό και όχι ως άρθρο, και χωρίς κόμμα), που αλλάζει επί το ορθότερον το νόημα του στίχου (εδῶ δεν επιβάλλεται ο σεβασμός του τονισμού και της στίξης του εκδότη, αλλά η κατανόηση της βούλησής του).

11. Για τις υποθέσεις σχετικά με τις ανατυπώσεις του έργου, ειδικά για την αναθεωρημένη του 1567, και την ευφάνταστη αναφορά σε άλλους «διορθωτές» και όχι στον ίδιο τον συγγραφέα, θα είχα σοβαρή αντίρρηση, που δεν είναι όμως του παρόντος να συζητηθεί. Βλ. τώρα και την πλήρη έκδοση του έργου από το «Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας» με δική μου επιμέλεια, Θεσσαλονίκη 2000, και τη σχετική αναφορά στη σ. 12 της Εισαγωγής.

τά περίπτωση. Η έκθεση των περιπτώσεων γίνεται συνοπτικά. Συνοπτικά επίσης εκτίθενται οι προτάσεις για τη διόρθωση τυπογραφικών λαθών, την επέμβαση στην ορθογραφία (καθώς δεν έχει κωδικοποιηθεί ακόμη το σύστημα στα χρόνια αυτά), με σεβασμό όμως στη φωνητική αξία των λέξεων, κλπ. Ειδικά για την ορθογραφία: Η πρακτική που ακολουθούν οι εκδότες παλαιότερων κειμένων έχει ως οδηγό τη Γραμματική του Μ. Τριανταφυλλίδη¹². Τα δείγματα από τις εκδόσεις και τα χειρόγραφα (σσ. 174-184), στα οποία παραπέμπει στο κείμενό του ο συγγραφέας, συμπληρώνουν και επιβεβαιώνουν τις παρατηρήσεις και τις προτάσεις του.

Η εισήγησή του διεξοδική και καίρια, μπορεί να χρησιμέψει ως καλός οδηγός, ειδικά στους άπειρους και αρχάριους εκδότες, αλλά και στους ωριμότερους, καθώς κωδικοποιεί συστηματικά τα προβλήματα και προτείνει λύσεις, οι οποίες, βέβαια, και πάλι χρειάζονται «κατά περίπτωση» αντιμετώπιση. Η Συζήτηση (σσ. 185-186) αναφέρθηκε στις ειδικές περιπτώσεις.

Η δεύτερη ενότητα του βιβλίου τιτλοφορείται «Πράξη των Εκδόσεων».

Ο Ulrich Moenning (Αμβούργο) ασχολείται με την προβληματική: «Από το χειρόγραφο στο εκδιδόμενο κείμενο» (σσ. 189-209), με εκτενή Βιβλιογραφία (σσ. 210-211). Συζητά πρώτα παλαιότερες προτάσεις, που τις θεωρεί χρήσιμες, αλλά ξεπερασμένες, και επιμένει στις φάσεις της έκδοσης ενός κειμένου, επισημαίνοντας τους κινδύνους από παρεμβατικές αυθαίρεσες των εκδοτών εκείνων, οι οποίες όμως σήμερα έχουν εκλείψει.

Η περιπτωσιολογία διεξοδικότατη και σωστά επιλεγμένη, αλλά η κριτική μου αυτή παρουσίαση δεν μπορεί να επεκταθεί στις λεπτομέρειες, που είναι εν πολλοίς αυτονόητες για τους έμπειρους εκδότες, χρησιμότες όμως ως προτάσεις βασικών εκδοτικών αρχών.

Ας προσεχτεί η πολύ σωστή τελική διατύπωση: «Κανονιστικές λύσεις ... δε νομίζω πως μπορούν να προταθούν... Άλλωστε θα σήμαιναν πως δεν έχουμε συνείδηση ότι και οι σημερινές εκδόσεις είναι αντιπροσωπευτικές για μια συγκεκριμένη φάση, από την οποία περνάει η σχετική φιλογλογική επιστήμη τα τελευταία χρόνια» (σσ. 208-209).

Με το πολύ ενδιαφέρον θέμα της «πολυτυπίας» ασχολείται ο Martin Hinterberger (Βιέννη) (σσ. 215-239), με πλούσια Βιβλιογραφία (σσ. 240-

12. Και εδώ, φυσικά, με διαφοροποιήσεις κατά περίπτωση. Ας σημειωθούν όμως μικρές αποκλίσεις από τη Γραμματική στο κείμενο του κ. Κακλαμάνη: σ. 124 εύρισκε, 138, 140 (σημ. 87) νεώτερος, σ. 167 νιώθει, σ. 168 (και σημ. 124) Βόρτολης - Βόρτολι (τυπογραφικό;).

243). Τη θεωρεί βασικά στοιχείο και του γραπτού και του προφορικού λόγου της εποχής. Με αναδρομή σε παλαιότερα κείμενα δίνει παραδείγματα από τον 12ο αιώνα, επεκτείνεται σε θέματα γραμματικής πολυτυπίας από κείμενα έμμετρα δημώδη από τον 14ο αι. κ.ε. (π.χ. «Χρονικό Μορέως», «Λίβιστρος» κλπ.) και συζητά τις διαφοροποιήσεις των τύπων ανάλογα και με τη θέση τους στον στίχο (α', β' ημιστίχιο, μέση, τέλος). Πολύ ενδιαφέρουσες (σ. 226) οι μαρτυρίες που αντλεί από τις εκδόσεις μη λογοτεχνικών κειμένων, όπως είναι τα νοταριακά. Χαρακτηριστική η παρατήρηση: «Το φαινόμενο ενοχλεί βέβαια τους εκδότες των λογοτεχνικών κειμένων, ιδίως αυτούς που νομίζουν πως η γλώσσα ενός λογοτέχνη πρέπει να είναι ενιαία ... Το φαινόμενο είναι χαρακτηριστικό της γλώσσας της περιόδου αυτής»¹³. Σημαντικό είναι και το κεφάλαιο 2, με δείγματα από πεζά, λογοτεχνικά και μη κείμενα¹⁴.

Στα Συμπεράσματα (σσ. 235-236) διαβάζουμε: «Η πολυτυπία δεν περιορίζεται στη λογοτεχνική κοινή, αλλά είναι γενικό χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής ελληνικής (στη γραπτή μορφή της)», και λίγο πιο κάτω: «Η πολυτυπία αποτελεί υπερδιαλεκτικό χαρακτηριστικό». Και σχετικά με την εκδοτική πρακτική (σ. 238): «...ότι στην εποχή της η πολυτυπία ήταν συνηθισμένη και δεν υπάρχει λόγος να τη διορθώσουμε». Πολύ σωστές οι θέσεις της εισήγησης. Η εκδοτική πείρα είναι που μας διδάσκει. Τα κείμενα που εκδίδουμε δίνουν το υλικό στους γλωσσολόγους να κωδικοποιήσουν τα φαινόμενα της ρευστής γλώσσας, τα οποία έχουμε υπο-

13. Τέλεια άγνοια των θεμάτων προδίδει η ανιστόρητη κριτική πρωτοεμφανιζόμενης φιλόλογου, τελείως άπειρης και κατευθυνόμενης, για την έκδοση του έργου του Ιωαννίκιου Καρτάνου, «Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη», επιμέλεια Ε. Κακουλίδη-Πάνου, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000, στα Ελληνικά 52 (2002) 406-417 (κυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο του 2003) με πολλούς αδέξιους δογματικούς σχολιασμούς και υποδείξεις για την ομαλοποίηση των πολυτυπιών του κειμένου και με υποτιμητικά σχόλια για το Γλωσσικό Επίμετρο που επιμελήθηκε η Ε. Καραντζόλα, όπου για πρώτη φορά γίνεται προσπάθεια γλωσσολογικής προσέγγισης των φαινομένων, που ως τώρα απλώς καταγράφονται ή περιγράφονται από τους εκδότες. Η μελέτη της γλώσσας της εποχής θα καταστεί δυνατή ύστερα από την έκδοση και άλλων έργων, κυρίως πεζών, όπως αυτά που περιέχονται στην υπό έκδοση από το «Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας» Ανθολογία 200 περίπου κειμένων του δημόδους πεζού λόγου του 16ου αιώνα, στην υπό έκδοση από την «Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών» «Κλίνη Σολομώντος» του Κρητικού Ιωάννη Μορεζήνου, και, φυσικά, στο έργο του Ιωαννίκιου Καρτάνου, εκδόσεις με δική μου επιμέλεια. Με το μεγάλο αυτό θέμα της γλώσσας της εποχής ασχολείται ήδη εκτενώς η Ε. Καραντζόλα, επίκουρη καθηγήτρια της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας.

14. Στα κείμενα θα μπορούσε να περιληφθεί το κυπριακό «Άνθος των Χαρίτων - Φιορ δε Βερτού», Εισαγωγή - Επιμέλεια Ε. Κακουλίδη-Πάνου - Κομνηνή Δ. Πηδώνια [Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XVI], Λευκωσία 1994. Η «Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη», που θα έδινε σημαντικά στοιχεία, δεν είχε κυκλοφορήσει όταν γραφόταν το άρθρο. Και στις δύο εκδόσεις υποστήριξα τον σεβασμό των διπλο-πολυτυπιών.

χρέωση οι εκδότες να σεβόμαστε¹⁵.

«Η τεχνική του Κριτικού Υπομνήματος» του Γιάννη Μαυρομάτη (Ιωάννινα) (σσ. 245-248) αναγνώσθηκε ως συνοπτική παρουσίαση, γιατί ο εισηγητής απουσίαζε. Έγινε φανερό ότι οι υποστηρικτές του λατινικού κριτικού υπομνήματος λιγοστεύουν. Το θέμα μένει, σε ποια γλώσσα θα γράφεται το υπόμνημα. Αν θα είναι η γλώσσα της Εισαγωγής της έκδοσης, όπως συνηθίζεται ήδη, υπάρχει ο κίνδυνος να προκύψουν υπομνήματα σε ποικίλες γλώσσες.

Ο David Holton (Cambridge) (σσ. 251-266, Βιβλιογραφία σσ. 267-268) ασχολείται με το θέμα της Εισαγωγής στις εκδόσεις. Ποια ερωτήματα θα απασχολήσουν τον εκδότη; Ύστερα από γενικές παρατηρήσεις, ολοκληρώνει τις προτάσεις του¹⁶ με τα θέματα που θα πρέπει να περιλαμβάνονται σε μια εισαγωγή. Διαρθρώνονται συνοπτικά δέκα προτάσεις, που αναφέρονται σε καίριες διαπιστώσεις (σσ. 264-266), με τη σωστή παρατήρηση του συγγραφέα ότι δεν δίνει «νόρμα», αλλά υποδεικνύει τα κύρια-ενδιαφέροντα θέματα για μια Εισαγωγή¹⁷.

Ο Παναγιώτης Τουφεξής (Αμβούργο) (σσ. 271-287) «θέτει» τον υπολογιστή στην υπηρεσία του εκδότη. Οι ποικίλες δυνατότητες που προσφέρει ο υπολογιστής δίνουν νέες προοπτικές για τη μελέτη, την ετοιμασία του κειμένου, την αποθήκευση, την αντιβολή, τη δημιουργία πινάκων κλπ., που πραγματικά ανοίγουν νέους δρόμους στη μελέτη και στην εκδοτική των κειμένων και της εποχής που μας ενδιαφέρει.

Ο Τόμος αποτελεί ένα πολύ χρήσιμο εγχειρίδιο για την έρευνα και την έκδοση. Αν η πείρα και η μαθητεία κοντά σε σοφούς δασκάλους ήταν το κλειδί για τους ώριμους σήμερα εκδότες, ένας κωδικοποιημένος οδηγός γίνεται πολύτιμος σύμβουλος για τους νεότερους και λιγότερο έμπειρους, αλλά και σημείο αναφοράς για όλους. Ίσως έτσι θα προληφθούν και τα ολισθήματα νέων, μη δοκιμασμένων στην επιστήμη φιλόλογων, να τολμούν να κρίνουν και να δογματίζουν σε θέματα για τα οποία οι ίδιοι δεν είναι έτοιμοι ακόμη¹⁸.

Αθήνα

ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ

15. Βλ. τα σχόλια στη σημείωση 13.

16. Και πάλι, γιατί ο νεόπλαστος όρος *Προτασιακά*; (σ. 264).

17. Επανερχομαι στο θέμα της περιγραφής της γλώσσας του κειμένου (ε', 265): «Μια που δεν διαθέτουμε ακόμα μια γραμματική της μεσαιωνικής και μεταβυζαντινής ελληνικής, κάθε εισαγωγή πρέπει να συμπεριλάβει μια όσο το δυνατόν πληρέστερη περιγραφική ανάλυση της γλώσσας του κειμένου». Βλ. και εδώ τις σημ. 2, 4, 13.

18. Βλ. σχετικά τη σημ. 13.

Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts, 4. Faszikel (ζωοσταγής - κώφευσις). Erstellt von E. Trapp, unter Mitarbeit von W. Hörrandner, J. Diethart, M. Cassiotou-Panayotopoulos, S. Schönaauer, E. Schiffer, sowie von M. Hammer, J. Declerck, M. Hinterberger, R. Volk, G. Fatouros, A. Steiner-Weber, A. Rhoby [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 293. Bd. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik Bd. VI/4], Wien 2001, σσ. 649-905.

Δυὸ χρόνια μετὰ τὸ τρίτο, ἐκδόθηκε τὸ τέταρτο τομίδιο τοῦ *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* τοῦ καθηγητῆ E. Trapp καὶ τῶν συνεργατῶν του, μαζί μὲ μὴν ἀναθεωρημένη ἔκδοση τοῦ Πίνακα συντομογραφιῶν (Verzeichnis der Abkürzungen, 65 σσ.). Μὲ τὸ τομίδιο αὐτό, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τὰ λήμματα ἀπὸ ζωοσταγῆς μέχρι κώφευσις, ὁλοκληρώθηκε ὁ Α' τόμος τοῦ Λεξικοῦ. (Ὁ Πίνακας συντομογραφιῶν δὲν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ τόμου. Παραμένει ξεχωριστὸ βιβλίον καὶ θὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ὀριστική ἔκδοσή του, ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ὁ Β' τόμος).

Ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ καλύπτει ἓνα κενὸ ποῦ ὑπῆρχε στὴν ἑλληνική λεξικογραφία εἶναι γνωστὸ. Περισσότερα ὅμως γιὰ τὴν προσφορά του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γραφοῦν ἐδῶ, ἀφοῦ μάλιστα πρόσφατα δημοσιεύθηκε στὰ Βυζαντινὰ βιβλιοκρισία μας γιὰ τὸ προηγούμενο τομίδιο τοῦ ἴδιου ἔργου¹. Θὰ σταθοῦμε μόνο σὲ ὁρισμένα σημεῖα καὶ θὰ διατυπώσουμε κάποιες εἰδικότερες παρατηρήσεις, ποῦ ἀφοροῦν τὸ ὑπὸ κρίσιν τομίδιο.

Ποικίλες πληροφορίες δίνονται καὶ σ' αὐτὸ σχετικὰ μὲ τὰ λήμματα. Πβ. ἡβωκάτωρ, ὁ (lat. evocatus, non «evocator»), ἡγεμονεύω (= ἡγουμενεύω), ἡδεῖος (= ἡδύς), ἡδυβόρος (-μόρος ed.), ἡδυοφώνως (recte ἡδυφ.?), ἡλάσκομαι (med.), ἡμίονες, οἱ (= ἡμίονοι), ἥως (= ἡ ὥς), θαλασσόκραμβος, τὸ (= θαλασσία κράμβη), θεάνθρωπος (adj.), θεατραλία, ἡ (lat. theatralis), θεειδῆς (recte θεοειδῆς?), θεοληπτέομαι (pass.), θετολόγος, ὁ (= λογοθέτης?), θηκτῆριος (an δηκτ.?), θηριακή, ἡ (sc. ἀντίδοτος), ἱατρόβιβλος, ὁ (sic), ἱεροπλήκτης (= lat. fanaticus), καθορθώω (= κατ.), καλλαινός, ὁ (sc. λίθος), καλλιάνειρα (fem.), καλλίκερις, ἡ (gen. -έρεως), καταφιᾶω (= κατηφ.), κερά, ἡ (= κυρά), κερβίον, τὸ (= κεράμιον?) κ.λπ. Ὅπως παρατηροῦμε, οἱ πληροφορίες εἶναι γραμματικές, σημασιολογικές, ἐτυμολογικές,

1. Τόμ. 21 (2000) 650-654. Παρακαλεῖται ὁ ἀναγνώστης/μελετητὴς νὰ λάβει ὑπόψη του τίς διορθώσεις τῶν κυριότερων παροραμάτων:

σ. 650 στίχ. 5 ἀπὸ τὸ τέλος ἀντὶ 648 σ. διάβαζε σσ. 417-648.

σ. 651 στίχ. 19 ἀπὸ τὸ τέλος ἀντὶ ἐρυθρίαζιο διάβαζε ἐρυθρίαζω

σ. 652 στίχ. 13 ἀπὸ τὸ τέλος ἀντὶ ἐπαχθοῦ διάβαζε Ἐπαχθοῦ

σ. 652 στίχ. 2-1 ἀπὸ τὸ τέλος ἀντὶ ἐπικταστοεβδομηκοστόγδοος διάβαζε ἐπικταστοεβδομηκοστόγδοος.

διαφορετικές γραφές, πληροφορίες με έρωτηματικό κ.λπ. Διεξοδικότερα στη συνέχεια.

Έτυμολογίες λέξεων ή άλλες σχετικές πληροφορίες: ήκριβολογημένως (< άκριβολογέομαι), ήκρωτηριασμένως (< άκρωτηριάζω), ήλδανοδοχεύς, ό (< άλδαίνω?), ήλεκεβρα, ή (lat. illecebra), ήμεροδενδρήεις (< ήμερος + δενδρήεις), ιγγένουος (lat. ingenuus), ιγκερτος (lat. incertus), ιγκέρτως (lat. incerte), ιγκεστος (lat. incestus), ιγκολος, ό (lat. incola), ιδιοκάβαλλος (ίδιος + lat. caballus), ιμπένδια, τά (lat. impendia), ιμπέριον, τό (lat. imperium), ιμπετρατεύω (lat. impetrare), ιντέρβιβος (lat. inter vivos), κάια, ή (venez. caia), κάντος, τό (mlat. inquantus/incantus), κατακομμάω (< κομμός < κόπτω), κατεδωδέω (< έδωδή), καῦσα, ή (lat. causa), καυχάνος, ό (türk. kanqan) κ.λπ.

Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή φωνητική απόδοση καθώς και ή μορφολογία δανείων λέξεων. Σημειώσαμε ήδη τύπους όπως ιγγένουος (lat. ingenuus), ιγκερτος (lat. incertus)², ιγκέρτως (lat. incerte), ιμπετρατεύω (lat. impetrare) κ.λπ. Πβ. άκόμα ιμαγινιφέρης, ό (lat. imaginifer), ινδεβίτως (lat. indebite), ινδικεύω (lat. indicare), ινδικιάζω (lat. indicare), ινκουιστιών, ή (lat. inquisitio), ινουνδατίων, ή (lat. inundatio), ινστιτουτίων, ή (lat. institutio), ιντερκεδεύω (lat. intercedo), κάλορ, τό (lat. calor), καλουμνία, ή (lat. calumnia), καμβέστρια, τά (lat. campestria), καμφάριος, ό (lat. capsarius), κανδέλα, ή (lat. candela), καπούτζιον, τό (mlat. caputium), κάρδων, ό (lat. cardo), κασσίς, ή (lat. cassis), κασουάλιος, ό (lat. casualis), καυτίων, ή (lat. cautio), κερκήσιος (lat. circensis), κέρκουλος, ό (lat. circulus), κέρτος (lat. certus), κέρτως (lat. certe), κηνσεύω (lat. censeo), κηνσουάλιος, ό (lat. censualis), κήρα, ή (lat. cera), κιτατίων, ή (lat. citatio), κλάβος (lat. clavus), κομφουσίων, ή (lat. confusio), κοῦπρον, τό (lat. cuprum), κρεδίτωρ, ό (lat. creditor), κωντζεδέρω (lat. concedere) κ.λπ.

Στό τέλος τών λημμάτων υπάρχουν παραπομπές, κυρίως σέ λεξικά. Συμπεράσματα πού βγαίνουν από αυτές:

α) Άρκετès από τις λέξεις πού περιέχονται στο τομίδιο (όπως και γενικότερα στο Λεξικό) ήταν ως τώρα άθησαύριστες³. Πβ. ζωώτρια, ήγαπημένως, ήγεμονάρχης*, ήγκαλισμένως, ήγουμειναρχικός, ήγουμειναχός, ήγριωμένως, ήδεΐος, ήδεοτέρως, ήδοнокυρίευτος, ήδύφλεψ*, ήδυφρά-

2. Άπαντá και τύπος ίντζερτος (βλ. λ. ιγκερτος και παραπεμπτικό λήμμα ίντζερτος).

3. Προσεκτικότερη έρευνα δείχνει ότι ένα μέρος τών λέξεων αυτών έχει ήδη άποθησαυρισθεί σέ λεξικά. Σημειώνουμε με * τις λέξεις πού περιέχονται στο Μέγα Λεξικόν της Έλληνικής Γλώσσης του Άνέστη Κωνσταντινίδου (τόμ. β', εν Άθήναις 1902) και με ** όσες περιέχονται στο Συμπλήρωμα του Μεγάλου Λεξικού της Έλληνικής Γλώσσης H. G. Liddell και R. Scott (σχεδιασθέν υπό Κ. Δ. Γεωργούλη, συνταχθέν δέ υπό όμάδος φιλόλογων έπιστάσις Π. Κ. Γεωργούντζου, τόμ. α', Άθήναι 1972).

δεια, ἡδυχαρίτωτος, ἡλιόβρυτος*, ἡλιοδόχος, ἡλιοκέφαλος*, ἡλιοκινήτωρ, ἡμίωρος, ἡμιπέλυξ, ἡμισύθραυστος, ἡρωοπλόκος, θαλαμηπολία*, θαλασσόθεν, θαμβητικός, θαυμαστεύω, θεάναρχος*, θεατρομαχέω*, θεατρονομία, θεοβενθής*, θεογράφιστος, θεοερωτόληπτος, θεοκάτοικος, θέομβρος, θεοσήμαντος*, θεοσκεύαστος, θεοσφράγιστος*, θηρόβιος, θυμηδιοδότης, ιδιομερῶς, ιεροφαρισαϊκός, ιεροφρουρέω, κακοθήρατος, κακοχυμέω, καλλιγράφησις, καλλίδρεπτος, κλείστης, κλεμματιστής*, κλεψοπασχίτης, κληροφωτοχυσία, κονσολιδατίων, κοντινουατίων, κόπασμα, κουφοποιός, κτημοδουλοσύνη, κυριοπρεσβεύτρια, κυριοτρόπως καὶ πολ-
λὲς ἄκόμα.

β) Πολλὲς ἀπὸ τὶς λέξεις ποὺ ὁ Κουμανοῦδης⁴ θεωροῦσε νεότερες εἶναι μεσαιωνικὲς. Πβ. ἡγουμενεῖον, ἡδυμελῶς, ἡθικοδιδάσκαλος, ἡλιόπρόσωπος, ἡμερομίσθιον, ἡμικιβῶτιον, ἡμικρίκιον, ἡμίπληκτος, ἡμίχριστος, θαλασσομέτρης, θαλασσολίμνη, θαλαττέμπορος, θεματογραφέω, θεμελιουργός, θεοπλαστούργητος, θεοστόλιστος, θεοστυγῶς, θεοτοκάριον, θηλυπρέπεια, θρηνηρός, ιδιοθελής, Ἰερεμιακός, ἱεροάγιος, ἱεροβασιλεύς, ἱερόπαις, ἱεροφαλτικός, ἱλιγγίαισις, Ἰταλόγλωσσος, καθαγιασμός, καθαρογραφία, καθαροκατάληκτος, καθυστέρησις, κακόφθαλμος, καπνιστήριον, καρποδοσία, καταδρομεύς, καταναγκαστικῶς, καταστρατήγημα, κεκραγάριον, κληρονομοδιάδοχος, κοσμοχαρμόσυνος, κυμινέλαιον, κυριακοδρόμιον, Κυρίλλειος κ.λπ. Βυζαντινές, βέβαια, θὰ εἶναι καὶ οἱ λέξεις ἡδύθυμος καὶ ἡδύχυμος, ποὺ περιλαμβάνονται στὸ ἴδιο λεξικὸ τοῦ Κουμανοῦδη, ἀφοῦ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ χρησιμοποιοῦντο τὰ παράγωγά τους ἡδυθυμία καὶ ἡδυχυμία (βλ. τὸ Λεξικὸ Trapp καὶ ἄλλων).

γ) Ἐπίσης ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς λέξεις τοῦ Λεξικοῦ Trapp ἀπαντοῦν καὶ στὸ τρίτομο Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Ἰω. Σταματάκου, ὅπως: ἰζησις, ἰσχυνογάστρω, Ἰταλιστί, ἰχθυοκτόνος, καθαγιασμός, καθαρογραφέω, καθηγήτρια, καθυστέρησις, κακοφορέω, κακόψυχος, καταμωλωπίζω, καταμωλώπισις, καταναγκαστικός, κεκραγάριον, κεντροβάρης, κυμινέλαιον, κυριακοδρόμιον κ.λπ.

δ) Ἀκόμα τὸ Λεξικὸ Trapp πλουτίζει τὶς γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τὴν ἐτυμολογία καὶ τὶς οἰκογένειες τῶν λέξεων. Ὑπάρχει π.χ. σ' αὐτὸ ἡ λ. κουρώνη (Krähe), ποὺ εἶναι ἓνας ἐνδιάμεσος τύπος μεταξὺ τοῦ ἀρχ. κορώνη καὶ τοῦ μεσν. καὶ νεοελλ. κουρούνα⁵. Ἐπίσης τὸ νεοελλ. γιατρίνα (= γυναίκα ἱατρὸς) μπορεῖ στὸ ἐξῆς νὰ παραβάλλεται καὶ πρὸς τὸ βυζαντ. ἱατρίνα⁶ (= μαία) καὶ ὄχι μόνο πρὸς τὸ μεταγν. ἱατρίνη⁷. Ὡς πρὸς

4. Στ. Ἀ. Κουμανοῦδη, Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, τόμ. α', ἐν Ἀθήναις 1900.

5. Πβ. στὸ ὑπὸ κρίσιν τομίδιο, τὶς λέξεις κουρούνα καὶ κουρώνη.

6. Περιέχεται στὸ ἴδιο τομίδιο.

τις οικογένειες λέξεων πβ. θαυματοποιήσις, ἡ (...) – Vgl. -ποιῖα LS, L, Stam· θεολόγιον, τὸ (...) – Vgl. -εῖον LS· θεοστυγῶς (...) – KumN, Stam; LS, L -ῆς· θηροσκοπία, ἡ (...) – Vgl. θηροσκοπός LS· θηροφάνεια, ἡ (...) – Vgl. -φανής LS· θορυβασμός, ὁ (...) – Vgl. -βάζομαι LS, -βάζω L· θορυβοποιῖα, ἡ (...) – LS -ποιέω· Θουσχυδιδεῖως (...) – Tgl, PB, TLG -ος· ἰθυμαχέω (...) – εὐθυμ. LS; ἰθυμαχία, -μάχος LS· ἰοποιέομαι (...) – Vgl. ἰοποίησις LS· ἱεροφαλτέω (...) – Vgl. -φάλτης LS, L, Stam· κ.λπ.

Λήμματα μὲ ἐρωτηματικό: ἡδύανθος?, ἡδύποσις, ἡ?, ἡλαιος, ὁ?, ἡλεκτριωνός?, ἡλιανθής?, ἡλίθης, ὁ?, ἡλιοδός?, ἡλιωτόν, τό?, ἡμερίων, ὁ?, ἡμερογράφιον, τό?, θηριάγωγον, τό?, ἱέρις, ἡ?, ἱερίφιον, τό?, καὶ ἀρκετὰ ἄλλα.

Ἑρμηνεύματα ἢ ἄλλες πληροφορίες μὲ ἐρωτηματικό: ἡλδανοδοχεύς, ὁ (< ἁλδαίνω?), ἡλεκέβρα, ἡ (...) wilder Portulak, *Portulaca oleracea*?, ἡλίθης, ὁ? (...) (falso pro ἡλίθιος?), ἡμιβάθμιον, τὸ Halbstufe?, θηκτῆριος (an δηκτ.?) (...) – Vgl. θηκτὸς (δηκτῆριος?) LS· κ.λπ.

Παραπεμπτικὰ λήμματα: ζωρὰ (s. ζορά), ζωχίον (s. ζοχίον), ἡδυμόρος (s. ἡδυβόρος), ἡλικίαςις (s. ἡλικίωσις), ἡλικομέτρης (s. ἡλικιομέτρης), ἡμερονύχτιον (s. ἡμερονύκτιος), ἡμιῶριν (s. μιῶριν), ἡντερέσσι(ν) (s. ἰντερέσση), ἡρωελεγεῖος (s. ἡρωελεγεῖος), ἡσθαρωμέταξος (s. ἰσταρομέταξος), ἡταγραφέομαι (s. ἡτογραφέομαι), θεαυγία (s. θεαύγεια), θεέργαστος (s. θεοέργαστος), θρούμβη (s. θρύμβη), ἱερὲς (s. ἱερέας), ἱερωνύμω (s. ἱερωνύμω), ἱκάσιος (s. εἰκάσιος), ἱλλάτος (s. ἰνλάτος), ἱμβεντον (s. ἰνβεντον), καθεισπράττω (s. κατεισπράττω), καθόρδινον (s. κατόρδινον), καθορμηνεύω (s. καθερμηνεύω), καλυμαύχιον (s. καμελαύκιον) κ.ἄ.

Χαρακτηριστικὲς λέξεις (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀθησαύριστες σὲ ἄλλα λεξικά⁸⁾: ζωοψυχοσώμω, ζωσιφῶνος, ἡγαπημενώτερος, ἡλιοακτινόμορφος*, ἡλιοσεληνάτος, ἡμεροευρέσιον, ἡμιμηλινοδιβλαττος, ἡπατοκτόνος, ἡπατοπνεύμων, (Ἡρακλειανο)χυροσεργ(ι)οπυρροπαυλοπετρίται, ἡρωογράφος (ἡρωογράφος*), ἡρωοκλῆς, θαλασσιοπλοιοχρυσόγομος, θαλασσόαθλος, θαλασσοβάμων, θαλασσογείτων, θαυμαστόκαρπος, θαυμαστοκράτωρ, θαυματεργάτης, θαυματοκράτωρ, θαυματουργέτης, θαυματουργόβρυτος**, θεανδρεῖκελος*, θεατροβάμων*, θέεχθρος, θεογρήγορος, θεοκοσμοψυχόσωστος, θεοπύργωτος, θεοὑπήκοος, θεοὑψιστος, θεοφιλάρετος, θεοφρενοβλαβής, θεοχορήγητος, θεωρητροῦπόβολον, θηριοθήης, θηριωνυμότροπος, θολοκογχόχρυσος, Ἰαμβιχοπορφύριος, ἰδιοπεριορίζομαι κ.λπ. Ὡς πρὸς τὸν πλοῦτο τοῦ βυζαντινοῦ λεξιλογίου (ποῦ πε-

7. Πβ. τὸ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. ε', τευχ. α', ἐν Ἀθήναις 1984, στή λ. γιατρός.

8. Πβ. καὶ παραπάνω, τὸ α' συμπέρασμα ἀπὸ τῆς παραπομπῆς στὸ τέλος τῶν λημμάτων καὶ passim. Γιὰ τὰ *, ** βλ. τὴ σημ. 3.

ριέχεται στο τομίδιο) πβ. καὶ γενικότερα τὰ σύνθετα (καὶ παρασύνθετα) ἀπὸ ζωο-, ἥδου-, ἥλιο-, ἡμερο-, ἡμι-, θαλασσο-, θειο-, θεο- (θε-), θυμο-, ἰαμβο-, ἱερο-, ἵππο-, ἴσο-, καλλι-, κατα-, Κομνηνο-, κοσμο- κ.ἄ.⁹ Ἐπίσης τὴν ποικιλία τῶν καταλήξεων (λογίων καὶ δημωδῶν): -ία, -ίη, -εία, -εια, -σία, -σις, -μα, -μός, -εὺς, -τήρ, -αίνα, -ισσα, -ότης, -σύνη, -ίτης, -ίτις, -ιώτης, -άριος, -άρης, -άλιος, -ιον, -ίον, -ιν, -ίν, -ίδιον, -ίδιν, -ίδιος, -ίδης, -οῦδιον, -ίσκος, -ίκιον, -ίκιν, -ίτζιον, -ίτζιν, -ίτζι, -ίτζης, -ίτζα, -άριον, -άριν, -άλιον, -ύλλιον, -ύδριον, -οὔτζικος, -πουλον, -πουλος, -ής, -ικός, -ιακός, -τικός, -ινός, -ινος, -ένιος, -ένιος, -ηρός, -ερός, -ώδης, -ήσιος κ.λπ. (πα-ραλείπουμε τὴν παράθεση παραδειγμάτων, ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ καταλάβουν ἄρκετο χῶρο). Πβ. ἀκόμα: ἡμεράρχης, Ἰκονιάρχης, Καππαδοκάρχης, κεντάρχης κ.λπ. – ἡμέραρχος, κένταρχος – Ἰκονιαρχία, ἰλαρχία, Καππαδοκαρχία, κενταρχία – ἰλαρχέω – κεντάρχισσα (ἡ)· θαλεροποιός, θαρσοποιός, θαυμαστοποιός, θορυβοποιός, καθαροποιός, καρποποιός κ.λπ. – θαρροποιέω, θαυμαστοποιέω, θεσμοποιέω, ἰσοποιέω, καρποποιέω κ.λπ. – θαρσοποιῖα, θαυμαστοποιῖα, θορυβοποιῖα – θαυμαστοποίησις· ἡμερογράφος, θαλαττογράφος, θεσμογράφος, θρηνογράφος, ἱερογράφος, κακογράφος, κομβινογράφος κ.λπ. – ἱερόγραφος, ἰνδαλματοσιόγραφος – θρηνογραφέω, ἱερογραφέω, ἱστορογραφέω, καθαρογραφέω, κακογραφέω, καλλιγραφέω – θρηνογραφία, ἰαμβογραφία, ἱερογραφία, καθαρογραφία – ἱερόγραμμα κ.λπ.· θυμομάχος, ἱμαντομάχος – κακόμαχος – θυμομαχῆς – ἰθυμαχέω, κακομαχέω, καστρομαχέω – θαλασσομαχία, κακομαχία, καστρομαχία – ἰδρομάχιον· ἱκανολόγος, καιρολόγος – κακολόγως – θρηνολογέω, κατασμικρολογέω – θρηνολογία, ἱστοριολογία, κρισιολογία – ἱερολόγημα – καλανδολόγιον κ.λπ.

Τύποι ἐνδιαφέροντες ἀπὸ φωνολογικὴ (καὶ ὅχι μόνον) ἄποψη¹⁰: ἡδρασμα (= ἔδρασμα), ἡρωδιός (ἐρ. LS), θρακουνία, θράσις (= θραῦσις), θροφή, θρούμβη (s. θρύμβα), θρύμβα (< θύμβρα), θυμουταρπῆς (s. θυμοταρπῆς), θωρῶ (= θεωρῶ), ἰλλάτος (s. ἰνλάτος), ἱμβεντάριον (s. ἰνβεντάριον), ἱμβεντον (s. ἰνβεντον), ἰνκ. (s. ἰγκ.), ἰντζερτος (s. ἰγκερτος), ἰούβα (lat. iuba), ἰούγερον (lat. iugerum), ἰστιγάτωρ (s. ἰνστιγάτωρ), ἴσχα (lat. esca), καδδάριον (s. καρδάριον), καθερίζω (= καθαρίζω), καλαλάτζιον (καλὸς + λαλλάτζιον per haplologiam), κάλανος (s. κάναλος), καματισμός (< καυματίζω), κάμελος (= κάμηλος), καστόω (<* καυστόω < καυστός), καταβάζω (< καταβιβάζω), κατακρένω (= -κρίνω), καῦσα (lat. causa), κερὰ (= κυρά), κεροπήγιον (s. κηροπήγιον), κερὸς (= κηρός), κικινάτος

9. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ σημειώθηκαν πρὸ πάντων.

10. Σημειώθηκαν ἤδη μερικὲς δάνειες λέξεις ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φωνολογία καὶ τὴ μορφολογία τους.

(lat. *cinnatus*), κλαθμών (s. κλαυθμών), κλαῖμός, κόλφος (= κόρφος), κομουδάτος (s. κομμοδάτος), κόμπος (s. κόμβος), κόρπος (= κόλπος), κορφή (= κορυφή), κούρταλον (= κρόταλον), κριάς (= κρέας) κ.ἄ. Πβ. καὶ τὰ καβαλικεπτὸς (Stam. -ευτός) καὶ κλαδεπτήριον (s. κλαδευτήριον), ποὺ προήλθαν ἀπὸ ὑπερδιόρθωση.

Τύποι ποὺ ἐνδιαφέρουν γιὰ τὴ μορφολογία τους: ἱερές (s. ἱερέας), ἰλλοῦστρος (lat. *Illustris*), ἱνδιξ, ἡ (lat. *index*), καβαλλικεύω (lat. *caballico*), καπιτάλιον, τό (lat. *capitale*), καπιτατίων, ἡ (lat. *capitatio*), κάπων, ὁ (lat. *caro*), κασουάλιος (lat. *casualis*), κέρωμαν (= κήρωμα), κλειδα (= κλείς), κομιτεύω (lat. *committo*), κονσένσος, ἡ (lat. *consensus*) κ.λπ.

Δημῶδη: ἡμισον, ἡχάδιν, θέλημα, θρῆνος (τό), θυρίδα, θωρῶ (= θεωρῶ), Ἰενάριος (ὁ Ἰανουάριος), ἱερέας, ἱερές (s. ἱερέας), ἱμάτιν, ἱντζερτος, καθεριζώ (= καθαρίζω), κακκάβιν, κακκαβίτζιν, κακκαβόπουλον, καλοκαρδιζώ, καλόσαρκος, καλότυχος, καλύβιν, καλύβω (= καλύπτω), καπούλιν, καπούτζιον (mlat. *caputium*), καράβιν, καστελλάτζιον, κατακλάνω (= -κλάω), κατακρένω (= -κρίνω), καταρ(ρ)άχιν, κατάρραχον, κατατζίλάω, κατεάγω (= κατάγνυμι), κατζόχοιρος (< ἀκανθόχοιρος), κάτου (= κάτω), κατούδα (ἡ), κατούδιον, καυκίν, κερὰ (= κυρά), κεράτσα, κέσου (< καὶ ἔσω), κηπίν, κηπίτζιν, κηποστάσιν, κλαῖμός, κλειδα (= κλείς), κλειδίν, κοκκινάδα, κοκκινάδιον, κοκκינוκίτρινος, κοκκινόμαγουλος, κοκκινότομαρος, κολητζίδα, κόλφος (= κόλπος), κόρπος (= κόλπος), κορφή (= κορυφή), κουρεύγω (= -ρεύω), κουρώνη (Krähe), κουτάβιον, κουτάκι, κρεβατίτζιον, κρεβατοστρωσίτζιον, κρεμνίζω (< κρημνίζω), κρεμνός (< κρημνός), κριάς (= κρέας), κυνήγιν, κυνοκεφαλίτζης, κύρης, κύστη (ἡ) κ.ἄ.

Δὲν θὰ προσθέταμε, νομίζω, κάτι καινούργιο ἂν συνοψίζοντας λέγαμε ὅτι τὸ *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* εἶναι ἓνα βιβλίο ἀναφορᾶς συνταγμένο μὲ ἐπιμέλεια καὶ εὐσυνειδησία, τὸ ὁποῖο πλουτίζει σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ γραμματικὴ τῆς μεσαιωνικῆς -λόγιας καὶ δημῶδους- καὶ γενικότερα τῆς καθόλου ἑλληνικῆς. Κάποιες παρατηρήσεις, ποὺ διατυπώνονται καλοπροαίρετα καὶ ἀναφέρονται σὲ λεπτομέρειες, οὔτε ἔχουν σκοπὸ οὔτε καὶ θὰ ἦταν βέβαια δυνατὸ νὰ μειώσουν στὸ ἐλάχιστο τὴν ἀξία τοῦ -ἐξ ἄλλου μερικὲς φορὲς πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἀπορίες.

Τὸ Ἰενάριος δὲν προέρχεται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ λατιν. *ianuarius* ἀλλὰ ἀπὸ τὸ δημῶδες λατιν. *jennarius*¹¹.

11. G. Spadaro, «Correzioni al lessico etimologico neogreco dell'Andriotis», *Siculorum Gymnasium* 21 (1968) 267. Πβ. καὶ τὸ *Λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς* τοῦ Ἰδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη (Θεσσαλονίκη 1998), στὴ λ. Γενάρης.

Τὸ καθρέπτῃς (ό) ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ κάτροπτον < κάτοπτρον. Ἀκριβέστερα, ἡ λέξις προέρχεται ἀπὸ τύπο καθρύπτῃς < κάτροπτον < κάτοπτρον¹².

Γιατί στὸ λῆμμα κάκκη (ή) σημειώνεται MlatWöb casa, ἀφοῦ ἡ λέξις εἶναι ἀρχαία ἐλληνική;¹³

Γιατί ἱατρῖνα (μὲ περισπωμένη) ἀλλὰ κανικλίνα (μὲ ὀξεῖα);

Τὰ κοξὸς καὶ κουτζὸς θὰ μπορούσαν, ἴσως, νὰ συσχετισθοῦν. Νομίζω, συμφωνώντας μὲ τὸν καθηγητὴ Στυλ. Ἀλεξίου, ὅτι ὁ δεῦτερος τύπος προήλθε ἀπὸ τὸν πρῶτο¹⁴.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Κ. Μηνᾶ «Παρατηρήσεις στη γλώσσα του Λεοντίου Νεαπόλεως», ποὺ δημοσιεύθηκε ἐν τῷ μεταξῷ¹⁵, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ βοηθήσει, σὲ κάποιες περιπτώσεις, στὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* μὲ νέα στοιχεῖα, σὲ μελλοντικὴ ἔκδοσή του. Ἔτσι π.χ. στὸ λῆμμα καθημερούσιον θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ: -Vgl. ἡμερούσιον¹⁶ (...). Ἐπίσης θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ στὸ Λεξικὸ ἡ λ. καταποδιάζω («ἀκολουθῶ ξοπίσω»)¹⁷.

Τελειώνοντας ὀφείλουμε, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, νὰ συγχαροῦμε θερμὰ τὸν καθηγητὴ Trapp καὶ τοὺς συνεργάτες του γιὰ τὴν προσφορά τους καὶ νὰ εὐχηθοῦμε νὰ φτάσει σὲ αἴσιο πέρας ἡ ἔκδοση τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ λεξικοῦ.

Κέντρο Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΤΣΟΥΚΝΙΔΑΣ

12. Β. Φάβης, «Μετάθεσις καὶ ἀντιμετάθεσις φθόγγων ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ μετ' ἀναφορὰς εἰς τὴν ἀρχαίαν», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 1 (1939) 111-113. — Σ. Γ. Καψωμένος, «Γλωσσόιστορικά σχόλια εἰς χωρία ἑλληνικῶν κειμένων ἐξ Αἰγύπτου», *Ἀθηνᾶ* 73-74 (1972-1973) 558. Σχετικὰ μὲ τὸν τύπο καθρύπτῃς πβ. καὶ τὸ λῆμμα καθρύπτιον τοῦ Λεξ. Trapp.

13. Ἀριστοφάνους *Εἰρήνη*, στίχ. 162.

14. Βλ. Στ. Ἀλεξίου, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, Ἀθήνα 1981, II σσ. 80-82, IV σ. 6. — Τοῦ ἴδιου, *Κρητικὰ φιλογολικά, Μελέτες*, Ἀθήνα: Στιγμή, 1999, σ. 269. — Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καὶ τὸ ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, κριτικὴ ἔκδοση Στ. Ἀλεξίου, Ἀθήνα: Ἑρμῆς, 1985, σ. 260, λ. κουτσοχέρης. — Γ. Ι. Τσουκνίδα, «Ἐτυμολογικὰ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς», Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Τομέας Γλωσσολογίας, *Ἑλληνικὴ Γλωσσολογία, Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Γλωσσολογικοῦ Συνεδρίου γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Γλώσσα*, Ἀθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα, 1999, σσ. 514-515.

15. Στὰ *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, Λευκωσία 2001, σσ. 265-289.

16. Ἐπίρρημα, ποὺ σημαίνει «ὅλημερίς» (Μηνάς, δ.π., σ. 276· πβ. καὶ τὸ Λεξικὸ τοῦ Lampe στὴ λ. ἡμερούσιος).

17. Μηνάς, δ.π., σ. 278. Ἡ λέξις δὲν ἀπαντᾷ στὸ Λεξ. Lampe, οὔτε καὶ σὲ κάποια ἄλλα (ὅπως τὸ Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδους Γραμματείας τοῦ Κριαρᾶ, τὸ Λεξικὸ Liddell-Scott-Κωνσταντινίδου, τὸ Συμπλήρωμα τοῦ Λεξ. Liddell-Scott τῶν Γεωργίου-Γεωργίου-Ντζίου). στὰ λεξικά ὅμως Δημητράκου καὶ Σταματάκου (τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας) ὑπάρχουν τὰ λήμματα καταποδιαστὰ καὶ καταποδιαστός.

Dumbarton Oaks Papers. Number Fifty-Five 2001, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, DC.

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ περιοδικοῦ τυπώνονται οἱ ἀνακοινώσεις τοῦ συμποσίου γιὰ τὴν Βυζαντινὴ ἐσχατολογία, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Dumbarton Oaks τὸ 1999. Ὁ τόμος ἀνοίγει μὲ τὶς γενικοῦ χαρακτήρα παρατηρήσεις τοῦ G. Dennis (*Death in Byzantium*), ἐνῶ στὴ συνέχεια ὁ J. Munitiz (*The Predetermination of Death: The Contribution of Anastasios of Sinai and Nikephoros Blemmydes to a Perennial Byzantine Problem*) διερευνᾷ τὸ παραδοσιακὸ βυζαντινὸ ἐρώτημα τῆς ὑπάρξεως ἢ ὄχι ὄρων ζωῆς, ὅπως ἀναλύεται στὸν Ἀναστάσιο τὸν Σιναΐτη καὶ τὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη, ὁ ὁποῖος συνέθεσε ὁλόκληρη πραγματεία σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα. Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ διάθεση τοῦ Βλεμμύδη νὰ υἱοθετήσῃ τὶς παλαιότερες ἀπόψεις τοῦ Ἀναστασίου, ἀποστασιοποιούμενος ταυτόχρονα ἀπὸ τὸν νεώτερο Νικόλαο Μεθώνης, ὀφείλεται ἐνδεχομένως στὴν προσπάθειά του νὰ προειδοποιήσῃ τοὺς συγχρόνους του γιὰ τὴν ἐπικινδυνότητα ἀποδοχῆς μιᾶς διδασκαλίας περὶ προκαθορισμοῦ τοῦ χρόνου θανάτου ποὺ ἦταν ἐπίσημο δόγμα τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν ὁποία εἶχαν ἤδη διαδῶσει στὸ Βυζάντιο οἱ Δομηνικανοὶ μοναχοί. Τῆς μελέτης ἐπιτάσσεται ἔκδοση δύο κειμένων τοῦ Ἀναστασίου (μὲ πολλὰ τυπογραφικὰ σφάλματα).

Μὲ τὴν Βυζαντινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἀσχολεῖται ἡ E. Velkovska (*Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources*), προσφέροντας ἓνα ἐνδιαφέρον πανόραμα τῆς ἐξέλιξης τοῦ εἵδους τόσο σὲ μοναστικὰ ὅσο καὶ σὲ λαϊκὰ περιβάλλοντα. Ὡς παράρτημα δημοσιεύεται ἡ Ἀκολουθία εἰς κοιμηθέντα ἀπὸ τὸν κώδικα Γ β Χ τῆς Κρυπτοφέρνης, ὅπου καὶ ὑπάρχουν ἀρκετὰ λάθη καὶ παραδιορθώσεις. Γιὰ παράδειγμα στὴν σ. 47 ἡ ἐκδότρια γράφει *Σκιά ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων, πρόσκαιρον ἄνθος καὶ μετ' ὀλίγον μαραίνεται*, ἐνῶ ὁ κώδικας παραδίδει *ἀνθὴ* ποὺ σαφῶς πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἀνθεῖ*.

Ὁ J. Wortley (*Death, Judgement, Heaven, and Hell in Byzantine "Beneficial Tales"*), εἰδικὸς στὶς βυζαντινὲς ψυχωφελεῖς διηγήσεις, μελετᾷ τὴν παρουσία τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐσχάτης κρίσεως στὰ κείμενα αὐτά, προσπαθώντας νὰ ἀντλήσῃ ἐνδείξεις γιὰ τὴ νοοτροπία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ διατυπώνοντας τὴν ἐνδιαφέρουσα ὑπόθεση γιὰ ἀπηχήσεις τῆς ἀρχαίας αἰγυπτιακῆς θρησκείας στὰ ἔργα αὐτά, τὰ ὁποῖα ἔτσι καὶ ἀλλιῶς εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένα μὲ τὸν πρῶτο μοναχισμό τῆς Αἰγύπτου.

Μία μελέτη τῆς ἐξέλιξης τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου μὲ ἀφετηρία τὶς διηγήσεις γιὰ τὸν θάνατο καὶ τὴ μεταθανάτια δόξα της ἐπιχειρεῖ ὁ B. E.

Daley (At the Hour of Our Death: Mary's Dormition and Christian Dying in Late Patristic and Early Byzantine Literature). Έξετάζοντας την εξέλιξη του θέματος στην όμιλητική γραμματεία τόσο του Βυζαντίου, όσο και των αντιχαλκηδόνιων εκκλησιών, που έδωσαν σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της μαριολατρείας, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η παρουσίαση του θανάτου της Θεοτόκου ως ενός ιδανικού τρόπου ανάχωρησης από τα έγκόσμια, χωρίς ίχνος έπιθανάτιας αγωνίας, ως έξυψωσης της ανθρώπινης φύσης σε μία ανώτερη σφαίρα, είναι η απάντηση της εκκλησίας στις μεταφυσικές αγωνίες των ανθρώπων της ύστερης αρχαιότητας.

Ό Ν. Constat (To Sleep, Perhance to Dream) εξετάζει το θέμα της λεγόμενης μέσης κατάστασης των ψυχών στη Βυζαντινή θεολογική γραμματεία, δηλαδή τον προβληματισμό σχετικά με την κατάσταση των ψυχών κατά το διάστημα μεταξύ θανάτου και τελικής αναστάσεως στη Δευτέρα Παρουσία. Ένώ οι προβληματισμοί των δυτικών θεολόγων αποκρυσταλλώθηκαν ως γνωστό στη διαμόρφωση του δόγματος περί καθαρτηρίου πυρός, στη χριστιανική Άνατολή, παρ' όλο που το θέμα συζητήθηκε κατά καιρούς διεξοδικά, ο σχετικός προβληματισμός πήρε ποικίλες μορφές και κατευθύνσεις, συχνά αλληλοαποκλειόμενες, χωρίς να καταλήξει στη διατύπωση μιās δογματικής αλήθειας κοινώς αποδεκτης. Ό συγγραφέας διακρίνει δύο βασικά και συγκρουόμενα μοτίβα, τα όποια επανέρχονται, με διάφορες μορφές, στις συζητήσεις των θεολόγων, το θέμα της ψυχής που με τον θάνατο ελευθερώνεται από τα δεσμά του σώματος και την αντίληψη που δεν δέχεται απόλυτο μεταθανάτιο διαχωρισμό των δύο συστατικών της ανθρώπινης φύσης, αλλά προτιμά να θεωρεί τον θάνατο ως κατάσταση ύπνώσεως της ψυχής, ή όποια εξακολουθεί να συνδέεται με το σώμα. Εύστοχα έπισημαίνεται η μεγάλη επίδραση που άσκησε στη διαμόρφωση των αντιλήψεων για την μετά θάνατο ζωή ή τυπική τάση των Βυζαντινών μοναχών να αντιμετωπίζουν τον βίο του χριστιανού ως θάνατο πρό του θανάτου.

Ό Α. Golitsin (Earthly Angels and Heavenly Men) ασχολείται με την παρουσία των λεγόμενων αποκρύφων της Παλαιάς Διαθήκης, που γνωρίζουν μεγάλη διάδοση στο Βυζάντιο του Ι' και του ΙΑ' αιώνα, στο έργο του Νικήτα Στηθάτου, υποστηρίζοντας ότι σε χωρία όπου γίνεται λόγος για τη θέωση του άσκητη και τη θεωρία του φωτός είναι δυνατόν να ανιχνευθούν άπηχήσεις όχι μόνο από τις απόκρυφες αποκαλύψεις ιουδαϊκής προέλευσης, αλλά και από σύγχρονους προβληματισμούς Ίουδαίων μυστικών θεολόγων. Κατά τον συγγραφέα, ο Στηθάτος αξιοποιεί μοτίβα της αποκαλυπτικής γραμματείας των Έβραίων, αφαιρώντας τους την έσχατολογική διάσταση, έσωτερικεύοντάς τα και τοποθετώντας τα

σε ένα πλαίσιο μυστικισμού, προκειμένου να περιγράψει την έμπειρία της θεώσεως. Η εργασία έντυπωσιάζει τον αναγνώστη με τη χρήση και αξιοποίηση μιᾶς βιβλιογραφίας που βρίσκεται έξω από το γνωστικό πεδίο της σύγχρονης Βυζαντινολογίας, και καθιστᾷ ἐκδηλη τὴν καταγωγή της βασικῆς δομῆς καὶ ἀρκετῶν μοτίβων τῶν ἀποκαλυπτικῶν κειμένων τοῦ Βυζαντίου (π.χ. ὁ ρόλος τοῦ μυσταγωγοῦ, ἡ θέαση τοῦ πύρινου θρόνου τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν λειτουργούντων ἀγγέλων) ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας τοῦ Ἰσραὴλ κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ὡστόσο, πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα εἶχαν ἀφομοιωθεῖ τόσο πολὺ στὸν κορμὸ τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ εἶχαν ἐπηρεάσει τόσο ἔντονα τὴν νοοτροπία πολλῶν Βυζαντινῶν, ὥστε εὐλόγα διερωτᾶται ὁ ἀναγνώστης ἂν εἶναι θεμιτὸ νὰ γίνεται λόγος στὴν περίπτωσή τοῦ Σιτηδάτου γιὰ ἄμεση σχέση μετὰ τὰ ἰουδαϊκὰ πρότυπα ἢ γιὰ ἀπλὴ ἀναπαραγωγή ἐνὸς βασικοῦ σχήματος ἀποκαλυπτικῆς ἐμπειρίας, κοινοῦ στὸ Βυζάντιο.

Ὁ Α. Alexakis (Was there Life beyond the Life Beyond: Byzantine Ideas on Reincarnation and Final Restoration) ἐξετάζει τὶς βυζαντινὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν μετεμψύχωση, ἡ ὁποία πολὺ σπάνια συζητεῖται ὡς δυνατότητα γιὰ τὴν μετὰ θάνατον πορεία τῆς ψυχῆς (εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό, ὥστόσο, ὅτι τὸ ζήτημα ἀπασχολεῖ σοβαρὰ στὸ τέλος τοῦ Βυζαντίου τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν κύκλο του), προσπαθώντας νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀπουσία σχετικοῦ προβληματισμοῦ στὶς πηγές.

Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ τόμου τυπώνονται οἱ ἀνακοινώσεις στὸ Colloquium τοῦ 1999 γιὰ τὶς νομισματικὲς συναλλαγές στὸ Βυζάντιο. Ἀπὸ διαφορετικὲς σκοπιεὶς θίγουν τὸ ζήτημα οἱ μελέτες τῆς L. Travaini (The Normans between Byzantium and the Islamic World) γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς οἰκονομίας τῶν Νορμανδῶν μετὰ τὸ Βυζάντιο καὶ Ἰσλάμ, τοῦ Α. Μ. Stahl (Coinage and Money in the Latin Empire of Constantinople) γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν νομισμάτων στὸ βραχύβιο λατινικὸ βασίλειο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Α. Laiou (Use and Circulation of Coins in the Despotate of Epirus) γιὰ τὴ χρήση καὶ κυκλοφορία τῶν νομισμάτων στὸ δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου, τῆς C. Morrisson (Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's *Libro dei Conti*), ἡ ὁποία μελετᾷ διεξοδικὰ τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει γιὰ τὶς συναλλαγές τὸ κατάστιχο τοῦ Βενετοῦ ἐμπόρου καὶ τραπεζίτη Giacomo Badoer, γνωστὸ ὡς *Libro dei Conti*, καὶ τοῦ Α. Cutler (Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies), ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ τὴ σημασία τῆς ἀνταλλαγῆς δώρων ὡς οἰκονομικοῦ παράγοντα στὸ Βυζάντιο καὶ στὸν ἀραβικὸ κόσμο.

Στὸ τρίτο μέρος δημοσιεύονται ἐργασίες μετὰ ποικίλα θέματα. Ὁ Ν. Henck (Constantius ὁ Φιλοκτίστης) μελετᾷ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Β' καὶ ἡ Α. Van Dijk (The Peter Cycle in

the Oratory of Pope John VII) την ιδεολογική σκοπιμότητα τῶν μωσαϊκῶν με σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ ἀποστόλου Πέτρου ποὺ ὑπῆρχαν στὸ παρεκκλήσιο τοῦ πάπα Ἰωάννου Ζ' καὶ καταστράφηκαν τὸν ΙΣΤ' (σώθηκαν ἐν τούτοις, σχέδια τῶν χαμένων ἔργων), ἐνῶ ὁ D. Afinogenov (The Conspiracy of Michael Traulos and the Assassination of Leo V: History and Fiction) ἐξετάζει τὶς πηγές σχετικὰ μετὰ τὴν ἀνάμειξη τοῦ Μιχαήλ Β' Τραυλοῦ στὴ συνωμοσία γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Λέοντος Ε' Ἀρμενίου, καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν κοινὴ πηγὴ Γενεσίου καὶ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στοιχεῖα ἀπὸ μία παράδοση φιλική πρὸς τὸν Μιχαήλ καὶ ἐχθρική πρὸς τὸν Λέοντα καὶ ἀπὸ μία ἄλλη, εὐνοϊκὴ πρὸς τὸν Λέοντα καὶ ἔντονα προκατειλημμένη ἐναντι τοῦ Μιχαήλ, ἡ ὁποία εἶχε ἀποτυπωθεῖ σὲ λιβέλλους ποὺ σήμερα ἔχουν χαθεῖ. Κατὰ τὸν Ρῶσο ἐρευνητὴ ὁ Μιχαήλ δὲν εἶχε καμμία ἀνάμειξη στὴ συνωμοσία, ἡ ὁποία ἦταν ἔργο ἰσχυρῶν ἀριστοκρατῶν, δυσαρεστημένων μετὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Λέοντος. Τέλος ὁ G. Maniatis (The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries) ἐξετάζει τὴν παρουσία τῶν ἰδιωτικῶν συντεχνιῶν καὶ τὸν ρόλο τους στὴν οἰκονομία τὸν Ι' αἰῶνα. Στὸ τέλος τοῦ τόμου ὑπάρχει ἡ ἔκθεση γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀμορίου.

Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volumes 1-5. Edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero with the assistance of Giles Constable. Translated by Robert Allison, Anastasius Bandy, George Dennis, Gianfranco Fiaccadori, Catia Galatriotou, Ilija Iliev, Patricia Karlin-Hayter, Robert Jordan, Leslie S.B. MacCoull, Timothy Miller, Joseph Munitiz, Stephen Reinert, Nancy Patterson Ševčenko, Alice-Mary Talbot, John Thomas, with an administrative commentary by John Thomas, [Dumbarton Oaks Studies XXXV, Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 2000.

I. Volume 1, σσ. i-xlix (Preface, Acknowledgments, Abbreviations), 1-439

Ύστερα ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια σκληρῆς εργασίας καὶ ἀφοσίωσης ἐκδόθηκε τὸ 2000 τὸ πεντάτομο μεταφραστικὸ ἔργο μετὰ τίτλο «Byzantine Monastic Foundation Documents» (Βυζαντινὰ μοναστικά ἰδρυτικά κείμενα. Μία πλήρης μετάφραση τῶν κτητορικῶν τυπικῶν καὶ διαθηκῶν ποὺ σώζονται ὡς σήμερα), ποὺ περιλαμβάνει τὴ μετάφραση ἐξήντα ἐνὸς βυζαντινῶν μοναστικῶν ἰδρυτικῶν κειμένων (τυπικῶν, διαθηκῶν, κανόνων, μεταρρυθμιστικῶν διαταγμάτων, νόμων κ.ά.) σὲ συνεχὴ ἀρίθμηση κεφα-

λαίων, εγγράφων και σελίδων στους πέντε τόμους. Η ιδέα για την εκπόνηση του σημαντικότερου αυτού έργου ανήκει στον Giles Constable, ο οποίος το 1981 από τη θέση του διευθυντή του Dumbarton Oaks πρότεινε στον John Thomas, επιστημονικό ερευνητή την εποχή εκείνη στο ίδιο ίδρυμα, να συνεργαστούν για την επίτευξη του μεγαλόπνοου αυτού στόχου. Η μετάφραση των βυζαντινών κειμένων στην αγγλική γλώσσα ξεκίνησε από μία ομάδα έξι μεταφραστών (A.-M. Talbot, G. Dennis, R. Jordan, N. Patterson Ševčenko, T. Miller, A. Bandy), στους οποίους προστέθηκαν αργότερα άλλοι εννέα (G. Fiaccadori, Il. Iliev, C. Galatariotou, S. Reinert, P. Karlin-Hayter, R. Allison, L. S. B. MacCoull, J. Munitiz, J. Thomas), ενώ εξαιρετικά πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια της Angela Constantini-des Hero σε όλα τα στάδια της μετάφρασης και της έκδοσης.

Ο πρώτος τόμος ξεκινά με έναν πρόλογο (σσ. xi-xxviii), τον οποίο υπογράφει ο εμπνευστής του παρόντος έργου G. Constable. Σε αυτόν επιχειρείται μία σύγκριση μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού μοναχισμού. Για να πετύχει τον στόχο του ο συγγραφέας, προβαίνει σε σύγκριση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του ανατολικού μοναχισμού, όπως αυτά εμφανίζονται μέσα από τα βυζαντινά τυπικά, και εκείνων του δυτικού μοναχισμού, όπως αυτά παρουσιάζονται στους ιδρυτικούς καταστατικούς χάρτες των μονών, στους νόμους και στο εθιμικό δίκαιο που διείπε τη μοναχική ζωή στη Δύση. Γίνεται λοιπόν αναφορά στις πληροφορίες που παρέχουν τα τυπικά σχετικά με την οργάνωση και τη λειτουργία των μονών, καθώς και τη θέση, τη συμπεριφορά και την καθημερινή ζωή των μοναχών.

Μέσα στο στενό πλαίσιο ενός προλόγου ο G. Constable προσπαθεί να εκθέσει τις απόψεις του για τη μοναστική μεταρρύθμιση του 11ου και του 12ου αι. τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Για μοναστική μεταρρύθμιση στο Βυζάντιο πρώτος έκανε λόγο ο J. Thomas¹. Μάλιστα η μεταρρύθμιση αυτή αποτελεί το κοινό στοιχείο σε δύο κεφάλαια του δεύτερου και του τρίτου τόμου, που φέρουν αντίστοιχα τους τίτλους «Early Reform Monasteries of the Eleventh Century» (σ. 441 κ.ε.) και «Early Reform Monasteries of the Twelfth Century» (σ. 859 κ.ε.). Στον πρόλογο λοιπόν του παρόντος έργου ο G. Constable αναφέρει ότι η μοναστική μεταρρυθμιστική κίνηση στο Βυζάντιο ήταν έργο μεμονωμένων ατόμων και αφορούσε συγκεκριμένες μονές. Η μεταρρύθμιση διέφερε από μονή σε μονή και δεν υπήρξε ένα ενιαίο μεταρρυθμιστικό κίνημα, το οποίο ακολούθησαν όλα

1. Βλ. J. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington, D.C. 1987 (στο εξής: J. Thomas, *Foundations*), κυρίως ο. 186 κ.ε. Βλ. επίσης τις βασικές αρχές του μεταρρυθμιστικού αυτού κινήματος στον δεύτερο τόμο του *Byzantine Monastic Foundation Documents* (στο εξής: BMFD 2), σ. 441 κ.ε.

τα μοναστικά ιδρύματα. Σύμφωνα με τον G. Constable στόχος της μεταρρυθμιστικής κίνησης του 11ου και του 12ου αι. ήταν να θέσει τέλος στον έλεγχο των μονών από την κοσμική εξουσία, να περιορίσει τη δύναμη των ιδρυτών και των προστατών, κυρίως των *χαριστικαρίων*², και να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία των μονών. Οι μεταρρυθμιστές του ανατολικού μοναχισμού, για να πραγματοποιήσουν το σκοπό τους, προσπάθησαν να προωθήσουν στη θέση της *χαριστικής* (*δωρεᾶς*) μια εναλλακτική μορφή προστασίας των μονών, την *έφορεία*³. Ωστόσο σύμφωνα με τον G. Constable μετά τη μεταρρύθμιση του 11ου και του 12ου αι. η πραγματική ανεξαρτησία των μονών έτεινε να μειωθεί, ενώ οι *έφοροι* απέκτησαν εξουσία σε ποικίλους τομείς.

Μετά τον πρόλογο ακολουθούν οι ευχαριστίες (σσ. xxxix-xlii), οι βραχυγραφίες (σσ. xliii-xlix) και η εισαγωγή (σσ. 1-20). Στην τελευταία αναφέρεται ότι σκοπός των εκδοτών ήταν η μετάφραση και όχι η εκ νέου κριτική έκδοση των βυζαντινών τυπικών που σώζονται ως σήμερα –έργο που δίχως άλλο θα απαιτούσε πολύ περισσότερο χρόνο–, ώστε να γίνει όσο το δυνατόν πληρέστερη η κατανόηση του βυζαντινού μοναχισμού. Στη συνέχεια αναφέρεται το ιστορικό των εκδόσεων και προηγούμενων μεταφράσεων των κειμένων που περιλαμβάνονται στο παρόν έργο. Οι εκδότες μάς πληροφορούν ότι την παρούσα συλλογή διέπουν οι ακόλουθες αρχές: μεταφράστηκαν κείμενα για τα οποία υπάρχει κριτική έκδοση, τα οποία ανάγονται χρονικά στο διάστημα μεταξύ 7ου και 15ου αι., προέρχονται από μονές σε όλο τον βυζαντινό κόσμο της εποχής, είναι γραμμένα στην ελληνική⁴ και δεν είναι λειτουργικά. Το κυριότερο κριτήριο για την επιλογή των κειμένων ήταν κατά πόσο το περιεχόμενό τους φωτίζει τη ζωή στις βυζαντινές μονές. Έτσι μεταφράστηκαν και κείμενα που δεν υπακούουν στους αυστηρούς κανόνες των τυπικών, αλλά πληρούν το ανωτέρω κριτήριο.

2. Για τον θεσμό της *χαριστικής* (*δωρεᾶς*) βλ. τη μελέτη του Σ. Βαρναλίδη, *Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς* (*δωρεᾶς*) *τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 21, Κέντρον Βυζαντινῶν Ερευνῶν], Θεσσαλονίκη 1985. Παρόλο που το ανωτέρω έργο παρατίθεται στη γενική βιβλιογραφία του πέμπτου τόμου, ο G. Constable δεν το συμπεριέλαβε στην υποσημείωσή του για τις μελέτες τις σχετικές με το θεσμό της *χαριστικής* (*δωρεᾶς*).

3. Σύμφωνα με τον G. Constable ο θεσμός της *έφορείας* έδινε έμφαση στην προστασία και επίβλεψη των μονών παρά στην κατοχή τους. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ο θεσμός της *έφορείας* δεν έχει ερευνηθεί διεξοδικά. Βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στον πρώτο τόμο του *Byzantine Monastic Foundation Documents* (στο εξής: BMFD 1), σ. 295, καθώς και τη μελέτη της Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ὁ ἐπὶ τοῦ κανικελίου καὶ ἡ έφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς, Σύμμεικτα 1* (1966) 76-94, την οποία δεν αναφέρει ο G. Constable.

4. Εξ αίρεση αποτελούν τα τυπικά της Παντελεγγείας (αρ. 2) και της Ρίλας (αρ. 6), που διασώθηκαν στην αρχαία σλαβονική γλώσσα. Βλ. BMFD 1, 10, σημ. 40.

Τα εξήντα ένα κείμενα του παρόντος έργου είναι χωρισμένα σε εννέα κεφάλαια. Τα κείμενα που ανήκουν στο κάθε κεφάλαιο έχουν ένα κοινό θέμα και συνοδεύονται από μια εισαγωγή που αναφέρεται στο θέμα αυτό. Πριν από τη μετάφραση του κάθε κειμένου δίνεται ο επίσημος τίτλος του, το όνομα του μεταφραστή, η χρονολόγησή του, η έκδοση που χρησιμοποιήθηκε για τη μετάφραση, τα χειρόγραφα, οι προηγούμενες μεταφράσεις, η σχετική βιβλιογραφία, ένα σύντομο ιστορικό για το ίδρυμα στο οποίο αναφέρεται το κείμενο και μια ανάλυση του περιεχομένου του κειμένου, ενώ στο τέλος υπάρχουν σημειώσεις σχετικά με τη μετάφραση, καθώς και διασταυρωτικές αναφορές των θεμάτων του μεταφραζόμενου κειμένου με τους πρώιμους μοναστικούς κανόνες και τα άλλα τυπικά του παρόντος έργου. Επίσης στο τέλος της εισαγωγής του πρώτου τόμου υπάρχουν δύο πολύ χρήσιμοι χάρτες, στους οποίους είναι σημειωμένες οι μονές, για τις οποίες γράφτηκαν τα εξήντα ένα κείμενα του παρόντος έργου.

Μετά την εισαγωγή ακολουθεί ένα κεφάλαιο με τίτλο «Early Monastic Rules» (σσ. 21-41), που αναφέρεται στους πρώιμους μοναστικούς κανόνες. Ο J. Thomas θεωρεί την ύπαρξη του κεφαλαίου αυτού απαραίτητη, καθώς υποστηρίζει ότι μέσα από τη μελέτη των βυζαντινών τυπικών φαίνεται η συνέχεια των μοναστικών θεσμών από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο στη μέση και την ύστερη. Έτσι γίνεται αναφορά στις διατάξεις των Μακρών και Βραχέων κανόνων, καθώς και άλλων ασκητικών πραγματειών του Μ. Βασιλείου Καισαρείας (370-379), και επιχειρείται μία σύγκριση μεταξύ των κανονισμών που διείπαν τη λειτουργία των μονών την εποχή του Βασιλείου και εκείνων που όριζαν τη μοναστική ζωή κατά τους 7ο-15ο αιώνες. Κατά τον ίδιο τρόπο γίνεται αναφορά στις ομοιότητες και στις διαφορές μεταξύ των μονών, που ήταν οργανωμένες σύμφωνα με τους κανόνες του Αιγυπτίου μοναχού Παχωμίου († 346) και του δεύτερου διαδόχου του Παχωμίου Ορσιεσίου († περ. 380), και εκείνων της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής (7ος-15ος αι.). Τέλος εξετάζονται εν συντομία τα κείμενα του 5ου και του 6ου αι., που παραδίδουν τους μοναχικούς κανόνες της συριακής Ανατολής (κανόνες του Rabbula Εδέσσης, κανόνες της μονής Mar Mattai, κ.ά.), καθώς σύμφωνα με τον J. Thomas αυτά ακριβώς τα κείμενα αποτελούν τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της μοναχικής παράδοσης του Βασιλείου και του Παχωμίου (4ος αι.) και της μοναχικής ζωής, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τη βυζαντινή εποχή (7ος-15ος αι.).

Ο πρώτος τόμος περιέχει είκοσιένα ιδρυτικά κείμενα, που χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες με βάση το είδος του ιδρύματος, στο οποίο αναφέρεται το κάθε κείμενο, και την εποχή, στην οποία ανήκει. Πρέπει εδώ να

σημειώσουμε ότι ο ειδολογικός διαχωρισμός των κειμένων είναι συμβατικός, καθώς πολλά από αυτά ανήκουν σε περισσότερες της μιας κατηγορίες, αλλά οι εκδότες αναφέρουν ότι προχώρησαν σε αυτόν για τη διευκόλυνση τόσο των ιδίων όσο και των ερευνητών, που θα χρησιμοποιήσουν το παρόν έργο⁵.

Το πρώτο κεφάλαιο του παρόντος τόμου με τίτλο «Traditional Private Religious Foundations» (σσ. 43-191) περιλαμβάνει δέκα τυπικά και διαθήκες, που γράφτηκαν από τις αρχές του 7ου ως τα τέλη του 11ου αι⁶. Ο J. Thomas συμπεριέλαβε τα κείμενα αυτά στην ίδια κατηγορία, καθώς, όπως ο ίδιος μας πληροφορεί, προορίζονταν για «παραδοσιακά ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα». Ωστόσο παραλείπει να δώσει έναν ορισμό για τα παραδοσιακά ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα και περιορίζεται στο να παραπέμψει τον αναγνώστη σε παλαιότερο έργο του⁷. Κατά τη διάρκεια όμως της ανάγνωσης του πρώτου κεφαλαίου γίνεται επιτακτική η ανάγκη ενός ορισμού, που να εξηγήει ποια είναι τα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών ιδιωτικών θρησκευτικών ιδρυμάτων. Για τον λόγο αυτόν ανατρέξαμε στην παλαιότερη σχετική μελέτη του J. Thomas, που φέρει τον τίτλο «Private Religious Foundations in the Byzantine Empire», όπου δίνεται ένας γενικός ορισμός για τα ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα. Σύμφωνα με αυτόν «ο όρος ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα περιλαμβάνει όλες τις εκκλησίες, τις μονές και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα (νοσοκομεία, γηροκομεία, ορφανοτροφεία), που ιδρύθηκαν από ιδιώτες (συνήθως λαϊκούς), διοικήθηκαν από ιδιώτες και υπήρξαν ανεξάρτητα από τις δημόσιες αρχές του κράτους και της εκκλησίας»⁸.

Τα επτά από τα κείμενα του πρώτου κεφαλαίου αυτοχαρακτηρίζονται ως μοναστικές διαθήκες, ένα είδος που αποτέλεσε τον σημαντικότερο

5. BMFD 1, 12. Βλ. επίσης κατωτέρω 478 κ.ε.

6. Πρόκειται για τα ακόλουθα κείμενα: αρχές 7ου αι.: διαθήκη του Απα Abraham, επισκόπου Ερμονθίδος, για τη μονή του αγ. Φοιβάμμωνος κοντά στις Θήβες της Αιγύπτου (αρ. 1), τέλη 8ου αι.: τυπικό του Ιωάννου για τη μονή του αγ. Ιωάννου Προδρόμου στην Παντελερία (μικρό νησί στα ΝΔ της Σικελίας) (αρ. 2), 9ος αι.: διαθήκη του Θεοδώρου Στουδίτου για τη μονή των Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη (αρ. 3), κανόνας της μονής του αγ. Ιωάννου των Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη (αρ. 4), 10ος αι.: διαθήκη του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ευθυμίου για τις μονές στα Ψαμαθία και Τα Αγαθού (αρ. 5), διαθήκη του Ιωάννου της Ρίλας για την ομώνυμη μονή του στη δυτική Βουλγαρία (αρ. 6), διαθήκη του οσίου Παύλου του Νέου για τη μονή της Θεοτόκου του Στύλου στο όρος Λάτρος (αρ. 7), 11ος αι.: διαθήκη του Ιωάννου Ξένου για τη μονή της Θεοτόκου Αντιφωνητρίας στα Μυριοκέφαλα της Κρήτης (αρ. 8), διαθήκη του Λαζάρου για τις μονές που ίδρυσε στο όρος Γαλήσιο (αρ. 9) και κανόνας του Μανουήλ Στρουμμίτζης για τη μονή της Θεοτόκου Ελεούσης (αρ. 10).

7. BMFD 1, 43, σημ. 1.

8. J. Thomas, Foundations 2-3.

πρόδρομο του βυζαντινού μοναστικού τυπικού. Κύριος σκοπός των συντακτών των μοναστικών διαθηκών ήταν η μεταβίβαση της μονής από τον ιδρυτή της στον καθορισμένο διάδοχό του. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαθήκη του Αρα Αβραάμ (αρ. 1), επισκόπου Ερμονθίδος, που γράφτηκε στο 4^ο τέταρτο του 7ου αι. για τη μονή του αγ. Φοιβάμμωνος κοντά στις Θήβες της Αιγύπτου. Είναι γραμμένη σε πάπυρο και πρόκειται για ένα μοναδικής αξίας κείμενο, καθώς αφενός είναι η μόνη διαθήκη ιδρυτή μονής από την Αίγυπτο γραμμένη και στα ελληνικά, και αφετέρου αποτελεί το παλαιότερο σωζόμενο πρωτότυπο κείμενο της παρούσας συλλογής. Χαρακτηριστικός είναι επίσης ο τρόπος διατήρησης τεσσάρων από τις διαθήκες του κεφαλαίου αυτού [Ευθύμιος (αρ. 5), Ρίλα (αρ. 6), Λάτρος (αρ. 7) και Ιωάννης Ξένος (αρ. 8)], οι οποίες σώθηκαν, επειδή συμπεριελήφθησαν στους βίους των συντακτών τους, που αγίασαν.

Πέρα από τις διαθήκες στο κεφάλαιο αυτό συμπεριλαμβάνονται τα πρώτα ρυθμιστικά κείμενα. Το παλαιότερο από αυτά και το μόνο που χρονολογείται πριν από τη στουδιτική μεταρρύθμιση είναι εκείνο της Παντελερίας (αρ. 2). Πιο ολοκληρωμένο τυπικό από αυτό της Παντελερίας θεωρείται ο κανόνας της μονής των Στουδίου (αρ. 4), ο οποίος σύμφωνα με τους εκδότες αποτελεί το πρώτο εκτενές τυπικό της βυζαντινής μοναστικής παράδοσης στα ελληνικά, που σώθηκε ως τις μέρες μας. Μάλιστα το κείμενο αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό για δύο ακόμη λόγους: πρώτον, γιατί μαζί με τη διαθήκη του Θεοδώρου Στουδίτου (αρ. 3) αποτελούν το πρώτο ζεύγος διαθήκης του ιδρυτή της μονής και του αντίστοιχου ρυθμιστικού τυπικού και δεύτερον, γιατί ο κανόνας της μονής των Στουδίου επηρέασε σημαντικά τη μοναχική ζωή σε διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας. Στον παρόντα τόμο υπάρχουν μεταφρασμένες στα αγγλικά οι δύο παραλλαγές του κειμένου, που παρουσιάζονται σε παράλληλες στήλες. Εξίσου σημαντική υπήρξε η επιρροή της διαθήκης του Θεοδώρου Στουδίτου, όπως φαίνεται από το τυπικό του Άθω, το οποίο περιλαμβάνει 18 από τα 27 κεφάλαια της διαθήκης⁹.

Σύμφωνα με τον J. Thomas με την άροδο του χρόνου τα τυπικά εξελίχθηκαν κάτω από την επίδραση των μοναστικών διαθηκών και ως προσθήκη σε αυτές, ενώ οι διαθήκες απέκτησαν σταδιακά ρυθμιστικά στοιχεία και άρχισαν να μοιάζουν όλο και περισσότερο με τα τυπικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της εξέλιξης αυτής αποτελεί κατά την

9. Ο διαχωρισμός της διαθήκης του Θεοδώρου Στουδίτου σε κεφάλαια έγινε από τον μεταφραστή του κειμένου T. Miller για λόγους που εξυπηρετούν τις ανάγκες της παρούσας έκδοσης. Αντιστοίχως όλα τα μεταφρασμένα κείμενα του BMFD έχουν διαφεθεί σε κεφάλαια.

άποψη του J. Thomas ο κανόνας του Μανουήλ Στρουμμίτζης για τη μονή της Ελεούσης (αρ. 10).

Το δεύτερο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Athonite Monasteries» (σσ. 193-293), περιέχει τη μετάφραση πέντε κειμένων, που σχετίζονται με τη μοναχική κοινότητα του Άθω. Τα τρία από τα πέντε αυτά κείμενα έχουν συνταχθεί από το ίδιο πρόσωπο. Πρόκειται για τον κανόνα ή υποτύπωση (πιθ. 963), το τυπικό (973-975) και τη διαθήκη ή διατύπωση (μετά το 993) του Αθανασίου του Αθωνίτου για τη μονή της Μεγίστης Λαύρας. Ο κανόνας του Αθανασίου (αρ. 11) βασίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στον κανόνα του Θεοδώρου Στουδίτου (αρ. 4) και αναφέρεται κυρίως σε λειτουργικά θέματα και λιγότερο σε θέματα δίκαιας και συμπεριφοράς των μοναχών. Το τυπικό του Αθανασίου (αρ. 13) είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς αφενός αποτελεί το πρωιμότερο έγγραφο, που συντάχθηκε για μία ανεξάρτητη και αυτοδέσποτη μονή, και αφετέρου περιέχει πολλά στοιχεία από τη διαθήκη του Θεοδώρου Στουδίτου (αρ. 3), τα οποία επηρέασαν και καθόρισαν τη ζωή των μοναχών της αθωνικής πολιτείας.

Σύμφωνα με τον J. Thomas τα ανωτέρω κείμενα προσφέρουν στον μελετητή τη μοναδική ευκαιρία να παρακολουθήσει την προσπάθεια ενός κτήτορα για την εξασφάλιση της αυτονομίας και της οικονομικής αυτάρκειας της μονής του. Ο Αθανάσιος εξαρχής διεκδίκησε και πέτυχε η μονή του να κηρυχθεί ανεξάρτητη και αυτοδέσποτη. Πέτυχε τον στόχο του αφενός με την καθιέρωση της εκ των έσω εκλογής του ηγουμένου της μονής και αφετέρου με την εξασφάλιση αυτοκρατορικών οικονομικών χορηγιών, οι οποίες θα αποτελούσαν εγγύηση για την οικονομική ανεξαρτησία της μονής.

Ωστόσο παρά τις συνεχείς του αναφορές στην ανεξαρτησία της μονής της Λαύρας ο Αθανάσιος υιοθέτησε στη διαθήκη του (αρ. 14) τον θεσμό της έφορείας με τον ορισμό δύο έπιτρόπων για τη μονή, ενός εκκλησιαστικού, στον Άθω, και ενός λαϊκού, στην Κωνσταντινούπολη¹⁰.

Τα άλλα δύο κείμενα, το τυπικό του Ιωάννου Τζιμισκή (971/2) –το παλαιότερο σωζόμενο κείμενο, που φέρει αυτόγραφη υπογραφή του αυτοκράτορα– και το τυπικό του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1045), περιέχουν τα αποτελέσματα των ερευνών, που διεξήγαγαν αυτοκρατορικοί εκπρόσωποι στις μονές του Άθω, και τα μέτρα που λήφθηκαν για τη ρύθμιση των θεμάτων, που είχαν ανακύψει. Τα δύο αυτά κείμενα συμπερίληφθησαν στον παρόντα τόμο, παρόλο που δεν είναι τυπικά, καθώς σύμ-

10. Βλ. την έκδοση του κειμένου από τον Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, ανατ. Amsterdam 1965, σσ. 123-130, 124.27 κ.ε., όπου δεν απαντά ο όρος έφορεία, αλλά η αναφορά στους δύο έπιτροπούς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον θεσμό της έφορείας.

φωνα με τον J. Thomas προορίζονταν αναμφισβήτητα για τη διοίκηση των μονών. Έτσι δίνεται στον ερευνητή η ευκαιρία να διαπιστώσει πόσο διέφερε η πραγματικότητα, όπως εμφανίζεται μέσα από τα κείμενα αυτά, από τις θεωρητικές αρχές, που συναντούμε σε ένα τυπικό.

Το τυπικό του Τζιμισκή (αρ. 12) –γνωστό και με την ονομασία «τράγος» εξαιτίας της χονδρής περγαμηνής, πάνω στην οποία είναι γραμμένο– αποτελεί το αποτέλεσμα της έρευνας, που διέταξε ο αυτοκράτορας μετά τα παράπονα των ερημιτών και των γερόντων του Άθω, που ένιωθαν να απειλούνται από το μεγάλο κοινοβιακό μοναστήρι του Αθανασίου, που όλο και αύξαινε τις κτήσεις και την περιουσία του και προωθούσε τις εμπορικές δραστηριότητες των μοναχών, επιβάλλοντας έτσι σταδιακά έναν τρόπο ζωής αντίθετο στον αθωνικό τρόπο άσκησης¹¹. Το κείμενο αυτό περιέχει κανόνες συμπεριφοράς των μοναχών και του ηγουμένου, ώστε να εξασφαλιστεί η αρμονική συμβίωση των κοινοβιτών με τους ασκητές και να προστατευτούν όλες οι μορφές μοναχισμού του Άθω, από τις κοινοβιακές κοινότητες ως τις αναχωρητικές ομάδες και τους ερημίτες. Ωστόσο το τυπικό αυτό δεν κατάφερε να λύσει τα διάφορα προβλήματα, καθώς στην ουσία επρόκειτο για μια νίκη του κοινοβιακού τρόπου ζωής, που υποστήριζε ο Αθανάσιος. Για τον λόγο αυτόν υπήρξε αναγκαία η σύνταξη ενός δεύτερου τυπικού το 1045, εκείνου του Μονομάχου (αρ. 15), που ασχολήθηκε με την επίλυση όχι μόνο των παλαιών προβλημάτων, αλλά και των νέων, που είχαν προκύψει στο διάστημα των 73 περίπου ετών που είχαν μεσολαβήσει¹².

Οι μοναχοί, που απευθύνθηκαν το 1045 στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055) και ζήτησαν την παρέμβασή του, διαμαρτυρήθηκαν για την εισαγωγή ευνούχων και εφήβων στις αθωνικές μονές, για την παραβίαση των διαθηκών των ηγουμένων από τους μοναχούς, και για άλλα θέματα, αλλά κυρίως για τις εμπορικές δραστηριότητες των μοναχών, που, όπως πίστευαν, έρχονταν σε αντίθεση με τις αρχές του μοναχικού βίου. Ωστόσο δεν κατάφεραν να επιβάλουν την άποψή τους. Παρά τις εντολές του αυτοκράτορα προς τον μοναχό Κοσμά Τζιντζιλούκη, που διεξήγαγε την έρευνα, να ρυθμίσει τα διάφορα θέματα ακολουθώντας όσα είχαν οριστεί στο τυπικό του Τζιμισκή το 971/2 και τα σχετικά χρυσόβουλλα, κάτι που επιθυμούσαν και οι μοναχοί που είχαν προσφύγει στον αυτοκράτορα, η πλειονότητα των αθωνιτών μοναχών

11. Για το τυπικό του Τζιμισκή και τη σημασία του βλ. Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992 (στο εξής: Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*), σσ. 253-268.

12. Βλ. σχετικά Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός* 269-280, όπου γίνεται μία σύγκριση μεταξύ των δύο τυπικών.

κατάφερε να πείσει τον Κοσμά να επιφέρει διάφορες αλλαγές.

Το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «The Protectorate»¹³ (σσ. 295-439) περιλαμβάνει τη μετάφραση έξι κειμένων, που γράφτηκαν μεταξύ του τελευταίου τετάρτου του 10ου και της πρώτης δεκαετίας του 12ου αι.¹⁴ Ο J. Thomas συμπεριέλαβε τα κείμενα αυτά στο ίδιο κεφάλαιο, καθώς σύμφωνα με την άποψή του διαφωτίζουν την ιστορική εξέλιξη ενός από τους πιο σημαντικούς θεσμούς του βυζαντινού μοναχισμού, της έφορείας. Ο ίδιος ο J. Thomas στην εισαγωγή του κεφαλαίου δίνει σε γενικές γραμμές την ιστορία του θεσμού της έφορείας. Σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα ο όρος έφορεία άρχισε να χρησιμοποιείται ως δηλωτικός της προστασίας μιας μονής από το 1060, αλλά ο θεσμός υφίστατο ήδη τουλάχιστον από το τελευταίο τέταρτο του 10ου αι. Φαίνεται ότι η έφορεία δημιουργήθηκε αφενός για την αντιμετώπιση της συνεχώς αυξανόμενης ανάγκης των ιδιωτικών θρησκευτικών ιδρυμάτων για προστασία από ιδιώτες άρπαγες και αφετέρου για την ανεύρεση αξιόπιστων πηγών χρηματοδότησης. Σύμφωνα με τον J. Thomas αυτές οι ανάγκες ήταν πλέον δύσκολο να καλυφθούν κατά πρώτον εξαιτίας της αγροτικής νομοθεσίας των αυτοκρατόρων, που καθιστούσε δυσκολότερη για τους κοσμικούς ιδρυτές την ανεύρεση παραδοσιακών μέσων οικονομικής υποστήριξης των ιδρυμάτων τους και κατά δεύτερον εξαιτίας του θεσμού της χαριστικής, που οδήγούσε σταδιακά στην απώλεια της ανεξαρτησίας των μονών.

Τα δύο από τα κείμενα του παρόντος κεφαλαίου, το τυπικό του Νικηφόρου Ερωτικού για τη μονή της Θεοτόκου και το γηροκομείο «Τα Δηρμα»¹⁵ στο όρος Τμόλος (975-1000) (αρ. 16) και η διαθήκη του Νικο-

13. Στο BMFD 1, 271 ο J. Thomas αναφερόμενος στη διαθήκη του Αθανασίου του Αθωνίτη (αρ. 14) γράφει: «Athanasios used his Testament (diatyposis), the third document under his authorship in our collection, to set up a protectorate for his foundation. ...The vehicle for the protectorate chosen here, the ephoreia, would become more common in the eleventh century and provide the unifying theme for the documents assembled below in Chapter Three of our collection». Σύμφωνα με τα ανωτέρω η έφορεία αποτελεί ένα από τα μέσα, που υπήρχαν, για τη δημιουργία του λεγόμενου *protectorate*. Ωστόσο στο τρίτο κεφάλαιο, που φέρει μάλιστα τον τίτλο «The Protectorate», φαίνεται ξεκάθαρα ότι ο J. Thomas δίνει στη λέξη *protectorate* διαφορετικό περιεχόμενο και τη χρησιμοποιεί, για να αποδώσει στην αγγλική γλώσσα τον όρο έφορεία, με άλλα λόγια την ταυτίζει με την έφορεία. Βλ. BMFD 1, 295: «...six documents in this third group ... particularly invaluable for the light they shed on the historical development of one of the most important institutions of Byzantine monasticism, the protectorate (ephoreia)», καθώς και 297: «Ephoreia, the concept that ties together the documents in this chapter, can be translated as "protectorate"....».

14. Πρόκειται για τα κείμενα Όρος Τμόλος (αρ. 16), Νίκων Μετανοείτε (αρ. 17), Νέα Γέφυρα (αρ. 18), Ατταλειάτης (αρ. 19), Μέλαν Όρος (αρ. 20) και Ροῦδιον (αρ. 21).

15. Επειδή το όνομα του γηροκομείου βρίσκεται γραμμένο σε επιγραφή, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε πού τονίζονταν η λέξη «Δηρμα». Οι Th. Drew-Bear και J. Koder, που εξέδωσαν την ανωτέρω επιγραφή, αφήνουν τη λέξη άτονη. Βλ. Th. Drew-Bear – J. Koder, Ein

δήμου για τη μονή της Νέας Γέφυρας κοντά στη Σπάρτη (1027) (αρ. 18), σώζονται σε επιγραφές και είναι κατά συνέπεια σύντομα κείμενα. Από την άλλη πλευρά η διαθήκη του Νίκωνος του Μετανοείτε για το ναό και τη μονή του Σωτήρος, της Θεοτόκου και της αγ. Κυριακής στη Σπάρτη (μετά το 997) (αρ. 17) διατηρήθηκε, επειδή περιλήφθηκε στον βίο του Νίκωνος. Και τα τρία αυτά κείμενα γράφτηκαν για ανεξάρτητες μονές, τις οποίες οι ιδρυτές τους προσπάθησαν να προστατεύσουν με τον διορισμό εφόρων, που θα αναλάμβαναν τη διοίκηση της μονής μετά τον θάνατό των πρώτων.

Το πιο σημαντικό κείμενο αυτού του κεφαλαίου είναι αναμφισβήτητο το τυπικό του Μιχαήλ Ατταλειάτη για το πτωχοκομείο του στη Ραιδεστό και για τη μονή του Χριστού Πανοικτίρμονος στην Κωνσταντινούπολη (1077) (αρ. 19). Στο τυπικό συμπεριλαμβάνονται η Διάταξις του Ατταλειάτη, το βρέβιον της μονής και δύο χρυσόβουλλα, το ένα του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078) και το άλλο του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081). Το ενδιαφέρον του συντάκτη εστιάζεται στη μεταβίβαση της μονής και κυρίως στον καθορισμό του τρόπου διοίκησης της μονής στο μέλλον. Η διάταξη του Ατταλειάτη γράφτηκε την εποχή που η χαριστική βρισκόταν στην ακμή της και όπως φαίνεται ο συντάκτης της προσπάθησε να προστατεύσει το ίδρυμά του με τον τρόπο που θεωρούσε ο ίδιος καλύτερο. Έτσι επέλεξε τον θεσμό της έφορείας, αλλά όρισε ως έφορο τον γιο του και όχι κάποιον αξιωματούχο, όπως ήταν σύνηθες ως τότε.

Τα δύο τελευταία κείμενα του τρίτου κεφαλαίου έχουν συνταχθεί από το ίδιο πρόσωπο, τον Νίκωνα του Μέλανος Όρους στη Συρία (ΒΑ της Αντιόχειας), αλλά δεν παρουσιάζουν καμία ομοιότητα. Το πρώτο από αυτά, οι κανονισμοί του Νίκωνος (1055-1060) [Μέλαν Όρος (αρ. 20)], είναι σύμφωνα με τον J. Thomas ένα υβριδικό τυπικό εξαιρετικά πιστό στο προϋπάρχον κανονικό δίκαιο, που αντλεί πολλά στοιχεία από τη σπουδαιότητα παράδοση.

Το δεύτερο κείμενο, το τυπικό για τη μονή και τον ξενώνα της Θεοτόκου του Ροϊδίου στο Μέλαν Όρος (α' δεκαετία 12ου αι.) (αρ. 21), αποτελεί σύμφωνα με τον J. Thomas ένα *suī generis* ανάμεσα στα βυζαντινά μοναστικά ιδρυτικά κείμενα· το πρώτο μέρος του αναφέρεται στη διοίκηση των δύο αυτών θρησκευτικών ιδρυμάτων και στις ευθύνες του προσώπου που είναι εντεταλμένο με τη φροντίδα τους, ενώ το δεύτερο περιέχει μια σειρά από συστάσεις προς τους μοναχούς, στους οποίους ο Νίκων προσπαθεί να επιβάλει ένα μοντέλο συμπεριφοράς, χωρίς όμως να

είναι αυταρχικός, όπως είναι σύνηθες στα περισσότερα τυπικά.

Αξιολογώντας τα τρία κεφάλαια του πρώτου τόμου του σημαντικού αυτού έργου θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κατηγοριοποίηση υπήρξε σε ορισμένες περιπτώσεις ατυχής. Για παράδειγμα ορισμένα από τα κείμενα του πρώτου κεφαλαίου μάς κάνουν να αμφιβάλλουμε για το αν έπρεπε να συμπεριληφθούν σε αυτό. Συγκεκριμένα το τυπικό της Παντελλερίας (αρ. 2) δεν περιέχει κάποιο στοιχείο που να καταδεικνύει ότι η μονή αυτή ήταν ιδιωτική, κάτι που παραδέχεται και ο ίδιος ο J. Thomas. Ωστόσο, καθώς δεν υπάρχει καμία αναφορά σε κάποια εξωτερική αρχή, εκκλησιαστική ή κοσμική, ο J. Thomas θεωρεί σχεδόν σίγουρο ότι πρόκειται για ιδιωτική μονή, λόγος για τον οποίο και συμπεριέλαβε το αντίστοιχο τυπικό στο πρώτο κεφάλαιο¹⁶.

Επίσης ο J. Thomas συμπεριέλαβε τον κανόνα της μονής της Ελεούσης (αρ. 10) στην κατηγορία των ιδιωτικών μονών στηριζόμενος στον χαρακτηρισμό της μονής από τον ίδιο τον ιδρυτή της ως *ιδιοκτήτου*¹⁷. Παρά το γεγονός όμως ότι πρόκειται για ιδιωτική μονή, κατά την άποψή μας το κείμενο αυτό ειδολογικά θα ήταν προτιμότερο να ενταχθεί στην κατηγορία των κειμένων της λεγόμενης μεταρρύθμισης, που περιλαμβάνονται στον δεύτερο τόμο του παρόντος έργου. Και τούτο γιατί ο ίδιος ο J. Thomas επισημαίνει τη στενή σχέση του κανόνα της Ελεούσης με τη λεγόμενη μεταρρύθμιση. Μάλιστα παραθέτει έξι κοινά στοιχεία του κανόνα με άλλα ιδρυτικά έγγραφα των λεγόμενων μεταρρυθμιστικών μονών: 1. Έμφαση στα λειτουργικά καθήκοντα των μοναχών, 2. Απαγόρευση προσωπικής περιουσίας για τους μοναχούς εκτός από ορισμένα βασικά αγαθά, 3. Επικρότηση του κοινοβιακού μοναχισμού, 4. Διεξαγωγή εκλογής ηγουμένου με εσωτερικές διαδικασίες, 5. Απομάκρυνση όποιου ηγουμένου θεωρηθεί ακατάλληλος, 6. Προσπάθεια μετριασμού της απόλυτης εξουσίας του ηγουμένου με τη νουθεσία και την επίπληξη¹⁸. Επιπλέον υπάρχουν δύο ακόμη χαρακτηριστικά, που σύμφωνα με τον ίδιο τον J. Thomas αποτελούν τα δύο κυριότερα γνωρίσματα των λεγόμενων μεταρρυθμιστικών τυπικών. Πρόκειται για το καθεστώς της μονής, η οποία μέσα από το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) χαρακτηρίζεται ως *αυτοδέσποτος, αulteξουσία και έλευθέρα*, και για τη φανερή αντίθεση του Μανουήλ στον θεσμό της *χαριστικής* (δωρεᾶς)¹⁹.

16. BMFD 1, 47.

17. BMFD 1, 170.

18. BMFD 1, 169-172, 189-191.

19. BMFD 1, 167, 186-188. Βλ. επίσης BMFD 2, 442-443, όπου ο J. Thomas αναφέρει την ανεξαρτησία και την αυτοδιοίκηση της μονής ως την κύρια αρχή της μοναστικής μεταρρύθμισης και την αντίθεση στη *χαριστική* ως το δεύτερο σημαντικότερο χαρακτηριστικό

Επιπρόσθετα ο ίδιος ο J. Thomas αναφέρει τον κανόνα της Ελεούσης μαζί με τα άλλα λεγόμενα μεταρρυθμιστικά μοναστήρια της Ευεργέτιδος (αρ. 19) και του Πακουριανού (αρ. 32)²⁰. Κατά συνέπεια το κείμενο της Ελεούσης περιέχει σημαντικές πληροφορίες για το λεγόμενο μοναστικό μεταρρυθμιστικό κίνημα των τελών του 11ου αι. και θα έπρεπε ίσως να είχε συμπεριληφθεί στο σχετικό κεφάλαιο.

Πέρα από τα ανωτέρω ο κανόνας της Ελεούσης θα μπορούσε να συμπεριληφθεί και σε ένα κεφάλαιο για τις ανεξάρτητες και αυτοδέσποτες μονές του 11ου αι., ανάλογο με εκείνο του τρίτου τόμου του παρόντος έργου, που αναφέρεται στις αυτοδέσποτες μονές του 13ου αι. Στη χωριστή αυτή κατηγορία θα μπορούσαν επίσης να συμπεριληφθούν το τυπικό του Ιωάννου Ξένου (αρ. 8) και μερικώς εκείνο του Γαλησίου (αρ. 9), που έχουν επίσης γραφεί για ανεξάρτητες αυτοδέσποτες μονές του 11ου αι.²¹.

Παρόμοιες ασυμφωνίες παρατηρούνται και στο τρίτο κεφάλαιο. Παρά το γεγονός ότι το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στον θεσμό της έφορείας, δεν περιλαμβάνει ορισμένα κείμενα εξαιρετικά σημαντικά για τον θεσμό αυτό, όπως για παράδειγμα τα τυπικά του Χριστοδούλου (αρ. 24), της Κεχαριτωμένης (αρ. 27), του Παντοκράτορος (αρ. 28), του Μάμαντος (αρ. 32), του Ηλίου Βωμών (αρ. 33), του Λιβός (αρ. 39), του Γηρομερίου (αρ. 49), του Γερασίμου (αρ. 50), της Βεβαίας Ελπίδος (αρ. 57) και του Μενοικείου (αρ. 58), τα οποία έχουν συμπεριληφθεί σε άλλα κεφάλαια με βάση κάποιο από τα άλλα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα²².

Επίσης οφείλουμε να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη διάταξη του Ατταλειάτη (αρ. 19). Το κείμενο αυτό, που προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για το θεσμό της έφορείας, φαίνεται να έχει άμεση σχέση με τα λεγόμενα μεταρρυθμιστικά κείμενα. Σύμφωνα με τον J. Thomas η διάταξη του Ατταλειάτη «αντανακλά ορισμένες από τις ιδεολογικές διεργασίες, που συνέβαιναν την εποχή εκείνη στους μεταρρυθμιστι-

των λεγόμενων μεταρρυθμιστικών τυπικών.

20. BMFD 1, 307, όπου ο J. Thomas περιλαμβάνει τη μονή της Ελεούσης στα λεγόμενα μεταρρυθμιστικά μοναστήρια: «...Like the contemporary authors of more reform-oriented documents such as (22) Evergetis, (23) Pakourianos and (10) Eleousa...». Βλ. επίσης BMFD 2, 610: «...most of our documents authored by the first generation of late eleventh-century reformers are understandably hostile to any revival of lay authority over their foundations. In this vein, (22) Evergetis [12] states that the foundation is “not subject to any rights, be they imperial or ecclesiastic or of a private person”. (10) Eleousa [18] and (23) Pakourianos [3], cf. [18] are like-minded».

21. BMFD 1, 245.

22. Για τα τυπικά αυτά βλ. τον δεύτερο, τον τρίτο και τον τέταρτο τόμο του BMFD.

κούς κύκλους»²³ και «κατά κάποιο τρόπο ξεκάθαρα προμηνύει τον επικείμενο θρίαμβο του μεταρρυθμιστικού κινήματος στα τέλη του 11ου αι.»²⁴. Πράγματι, στη διάταξη συναντώνται στοιχεία που απαντούν και στα λεγόμενα μεταρρυθμιστικά κείμενα, όπως για παράδειγμα η αντίθεση στον θεσμό της χαριστικής, η πάταξη της διοικητικής διαφθοράς, το ενδιαφέρον για τους παροίκους της μονής, η φιλανθρωπική δράση²⁵. Κατά συνέπεια το κείμενο αυτό περιέχει στοιχεία, τα οποία βοηθούν στη διαφώτιση της ιστορίας της λεγόμενης μεταρρυθμιστικής κίνησης του 11ου και του 12ου αι., πριν ακόμη αυτή εκδηλωθεί ξεκάθαρα, και ίσως θα ήταν προτιμότερο να είχε συμπεριληφθεί στο κεφάλαιο των λεγόμενων μεταρρυθμιστικών κειμένων ως πρόδρομος αυτών.

Περίεργο φαίνεται επίσης το γεγονός ότι οι εκδότες συμπεριέλαβαν στο κεφάλαιο σχετικά με τον θεσμό της έφορείας το τυπικό του Μέλανος Όρους (αρ. 20). Το τυπικό αυτό αναφέρεται κυρίως σε λειτουργικά θέματα και περιέχει ορισμένους πειθαρχικούς κανονισμούς, αλλά δεν περιέχει στοιχεία που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη διαπίστωση ότι η μονή είχε υιοθετήσει το θεσμό της έφορείας. Ωστόσο ο J. Thomas συμπεριέλαβε το κείμενο αυτό στο παρόν κεφάλαιο, επειδή θεώρησε ως ενδεικτικό στοιχείο για την ύπαρξη έφορου την παροχή ειδικής εξουσιοδότησης από το πατριαρχείο Αντιοχείας στον Νίκωνα για μια πνευματική μεταρρύθμιση στις μονές της Β. Συρίας, στις οποίες ανήκε και η μονή, για την οποία γράφτηκε το παρόν τυπικό²⁶. Αυτό το στοιχείο όμως δεν αποδεικνύει ότι η μονή βρισκόταν υπό το καθεστώς της έφορείας και κατά συνέπεια δεν θα έπρεπε να συμπεριληφθεί στο παρόν κεφάλαιο, καθώς δεν προσφέρει καμία πληροφορία για τη φύση ή την εξέλιξη του θεσμού αυτού.

Πέραν αυτών, στην εισαγωγή που παραθέτει ο J. Thomas για το τυπικό του Μέλανος Όρους, αναφέρει ότι το κείμενο αυτό έχει μικρή μόνο σχέση με το λεγόμενο μοναστικό μεταρρυθμιστικό κίνημα, ίσως εξαιτίας της σύνταξής του κατά τη δεκαετία του 1050, δηλαδή αρκετά χρόνια πριν από την εμφάνιση των λεγόμενων μεταρρυθμιστικών μονών. Στη συνέχεια όμως χαρακτηρίζει το τυπικό του Μέλανος Όρους ως ένα ανεξάρτητο υπόδειγμα της προσωπικής άποψης του συντάκτη για το πώς θα έπρεπε να είναι ένα μεταρρυθμιστικό μοναστήρι, το οποίο θα είχε ως βασικές αρχές τη χειρωνακτική εργασία, τους ασκητικούς κανόνες ζωής

23. BMFD 1, 307.

24. BMFD 1, 302.

25. Βλ. στο BMFD 1, 333-370 την αγγλική μετάφραση, καθώς και στο BMFD 2, 442 κ.ε. τις αρχές της λεγόμενης μεταρρύθμισης.

26. BMFD 1, 298.

και την αυστηρή προσκόλληση στο προϋπάρχον κανονικό δίκαιο²⁷. Και στον δεύτερο τόμο του παρόντος έργου ο J. Thomas αναφέρεται στο τυπικό του Μέλανος Όρους και παρατηρεί ότι το κείμενο αυτό παρουσιάζει μία άλλη προσέγγιση στη λεγόμενη μοναστική μεταρρυθμιστική κίνηση των τελών του 11ου αι. Και τούτο, γιατί ο Νίκων, ο οποίος, όπως αναφέρει ο J. Thomas, συμμετείχε ενεργά στη μεταρρύθμιση²⁸, για τη διαμόρφωση της μοναστικής του νομοθεσίας στηρίχθηκε κυρίως στους προϋπάρχοντες μοναστικούς κανόνες, κάτι που ακολουθούν και οι συντάκτες των τριών λεγόμενων μεταρρυθμιστικών κειμένων, δηλαδή της Ευεργέτιδος (αρ. 22), του Πακουριανού (αρ. 23) και του Χριστοδούλου (αρ. 24), αν και όχι σε τόσο μεγάλο βαθμό²⁹. Ίσως λοιπόν το κείμενο αυτό θα έπρεπε να συμπεριληφθεί στο κεφάλαιο των λεγόμενων μεταρρυθμιστικών κειμένων του δεύτερου τόμου, καθώς, παρόλο που αποτελεί μία διαφορετική πρόταση για τη μεταρρύθμιση των μοναστικών ιδρυμάτων, φαίνεται να έχει περισσότερη σχέση με αυτή παρά με τον θεσμό της έφορειας.

Παρόμοια είναι και η περίπτωση του Ροϊδίου (αρ. 21). Το κείμενο δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στον θεσμό της έφορειας ή στον έφορο της μονής και του ξενώνα, αλλά κάνει λόγο για κάποιον πρόσωπο που είχε αναλάβει τη φροντίδα των υλικών αναγκών των ανωτέρω θρησκευτικών ιδρυμάτων, ο οποίος σύμφωνα με τον J. Thomas δεν μπορούσε παρά να είναι έφορος³⁰. Βλέπουμε έτσι ότι δεν είναι σίγουρο αν ο υπεύθυνος για τη μονή ήταν πράγματι έφορος. Επιπλέον οι πληροφορίες, που προσφέρει το κείμενο για τις αρμοδιότητες του ατόμου αυτού, δεν είναι ούτε πολλές ούτε σημαντικές. Από την άλλη πλευρά ο J. Thomas σημειώνει ότι το κείμενο αυτό, που συντάχθηκε την πρώτη δεκαετία του 12ου αι., δηλαδή ακριβώς την εποχή του μοναστικού μεταρρυθμιστικού κινήματος, σχετίζεται με αυτό. Μέσα από το τυπικό του Ροϊδίου ο Νίκων προβάλλει

27. BMFD 1, 382-383 και 89.

28. BMFD 1, 303: «The documents authored by Nikon of the Black Mountain, himself an active if idiosyncratic participant in the monastic reform, quite naturally reflect the concerns and approaches of that movement».

29. BMFD 2, 446-447. Βλ. επίσης BMFD 1, 89, όπου στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Stoudios and the Monastic Reform Movement» αναφέρεται: «The importance of Stoudios to the great monastic reform movement of the eleventh and twelfth centuries is confirmed by (20) Black Mountain, which cites approvingly both (4) Stoudios and the Catecheses». Βλ. επίσης BMFD 1, 189, όπου το τυπικό του Μέλανος Όρους χαρακτηρίζεται ως μαχητικό μεταρρυθμιστικό κείμενο μαζί με αυτό της Ευεργέτιδος (αρ. 22): «...in the militantly reformist (22) Evergetis [22], (20) Black Mountain [84], and related documents». Και από αυτές τις φράσεις φαίνεται καθαρά ότι ο J. Thomas θεωρεί το τυπικό του Μέλανος Όρος μεταρρυθμιστικό κείμενο.

30. Βλ. στο BMFD 1, 426 την επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο J. Thomas, για να στηρίξει την άποψή του.

ορισμένες αρχές που συνδέονται στενά με το μεταρρυθμιστικό κίνημα: 1. Αντιτίθεται στον μη κοινοβιακό μοναχισμό, 2. Καταγγέλλει την απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας ως ιεροσυλία, 3. Είναι απρόθυμος να δεχθεί την κατοχή προσωπικής περιουσίας από τους μοναχούς και 4. Προωθεί τις επιμνημόσυνες δεήσεις ως μια αποδεκτή μορφή προνομίων των προστατών της μονής³¹. Εφόσον λοιπόν το κείμενο αυτό συνδέεται άμεσα με το λεγόμενο μοναστικό μεταρρυθμιστικό κίνημα, έστω κι αν η μονή του Ροϊδίου δεν παρουσιάζει την εικόνα ενός μεταρρυθμιστικού μοναστηριού, θα έπρεπε να συμπεριληφθεί στο σχετικό κεφάλαιο του δεύτερου τόμου ως προάγγελος της λεγόμενης μοναστικής μεταρρύθμισης και όχι στο παρόν κεφάλαιο, που αναφέρεται στον θεσμό της έφορείας, όταν μάλιστα η σχέση του κειμένου με τον θεσμό αυτό δεν είναι ξεκάθαρη.

Εξαίρεση στα παραπάνω αποτελεί το δεύτερο κεφάλαιο, το οποίο, όπως είδαμε, περιέχει πέντε κείμενα, που βρίσκονται μαζί, γιατί οι εκδότες έλαβαν υπόψη ένα κοινό τους στοιχείο, δηλαδή την άμεση σχέση τους με τον Άθω. Παρά το γεγονός ότι η διαθήκη του Αθανασίου του Αθωνίτη (αρ. 14) είναι ιδιαίτερα σημαντική και για τη μελέτη του θεσμού της έφορείας³², ωστόσο θεωρούμε ότι το κείμενο αυτό ορθώς συμπεριελήφθη στο παρόν κεφάλαιο και όχι σε εκείνο, που αναφέρεται στον θεσμό της έφορείας (τρίτο κεφάλαιο, σ. 295 κ.ε.). Και τούτο, γιατί εντασσόμενο στην ομάδα των αθωνικών κειμένων βοηθεί τον μελετητή να σχηματίσει μια ολοκληρωμένη άποψη για την αθωνική μοναχική πολιτεία, που υπήρξε μια ξεχωριστή μοναχική κοινότητα. Ίσως μάλιστα θα έπρεπε στο κεφάλαιο αυτό να υπάρχει και το τυπικό του Μανουήλ Β' (1391-1425) για το Άγιον Όρος του έτους 1406 (αρ. 59), το οποίο έχει συμπεριληφθεί στον τέταρτο τόμο του παρόντος έργου, στο κεφάλαιο «Independent and Self-Governing Monasteries of the Fourteenth and Fifteenth Centuries» (σ. 1483 κ.ε.). Το κείμενο αυτό παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τις αθωνικές μονές και την εξέλιξή τους και ίσως θα ήταν καλύτερα να βρισκόταν μαζί με τα άλλα κείμενα, που έχουν άμεση σχέση με την αθωνική μοναχική πολιτεία³³.

Έπειτα από τη μελέτη του παρόντος τόμου καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι θα ήταν ίσως προτιμότερο ο χωρισμός σε κεφάλαια να γινόταν με βάση την εποχή, στην οποία ανήκει το κάθε κείμενο. Οι εκδότες απέφυγαν την αυστηρά χρονολογική ένταξη σε κεφάλαια, καθώς, όπως οι

31. BMFD 1, 428.

32. BMFD 1, 297, 301.

33. Για τη σημασία του τυπικού του Μανουήλ Β' βλ. Διονυσία Παπαχρυσάνθου, Μοναχισμός 280-286.

ίδιοι μας εξηγούν, πολλά από τα κείμενα δεν έχουν χρονολογηθεί με ακρίβεια³⁴. Ωστόσο φαίνεται ότι θα μπορούσε να γίνει ένας διαχωρισμός με βάση τη χρονολογία σύνταξης του κάθε κειμένου κατά προσέγγιση. Ο βασικός λόγος, που υποστηρίζουμε τη χρονολογική διάταξη των κειμένων είναι η αποφυγή των προβλημάτων αυστηρής κατηγοριοποίησης, στα οποία αναφερθήκαμε ανωτέρω. Άλλωστε τα διάφορα στοιχεία που υπάρχουν στο κάθε κείμενο και αποτέλεσαν για τον J. Thomas το βασικό κριτήριο για την ομαδοποίηση του υλικού του εμφανίστηκαν και επηρέασαν τις βυζαντινές μονές σε κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Κατά συνέπεια εξετάζοντας για παράδειγμα τα μοναστικά ιδρυτικά κείμενα του 11ου αι. θέτονται υπό εξέταση οι θεσμοί της *χαριστικής* και της *έφορείας*, καθώς και το καθεστώς της ανεξάρτητης και αυτοδέσποτης μονής. Με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζεται η εξέλιξη του μοναχικού βίου και των θεσμών που τον επηρέασαν μέσα από τους αιώνες και επιπλέον το περιεχόμενο του κειμένου συνδέεται με το ιστορικό πλαίσιο της κάθε εποχής. Ο διαχωρισμός αυτός θα εξυπηρετούσε και τον J. Thomas, που έχει γράψει τις εισαγωγές πριν από κάθε κεφάλαιο για τις ιδιωτικές μονές, τα αθωνικά μοναστήρια και τον θεσμό της *έφορείας*, καθώς θα του έδινε τη δυνατότητα να αναπτύξει τα παραπάνω θέματα χωρίς να τα συνδέσει με συγκεκριμένα κείμενα, που ανήκουν σε μια περιορισμένη χρονική περίοδο. Μόνη εξαίρεση στη χρονολογική ένταξη σε κεφάλαια, όπως ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω, αποτελεί κατά την άποψή μας το κεφάλαιο, που περιλαμβάνει τα τυπικά του Άθω, καθώς οι αθωνικές μονές αποτελούσαν και αποτελούν μία ξεχωριστή μοναχική κοινότητα, που θα έπρεπε να μελετηθεί χωριστά από τις υπόλοιπες βυζαντινές μονές³⁵.

Πέρα από τα ανωτέρω σχόλια, τα οποία σε καμία περίπτωση δεν μειώνουν την αξία του έργου, οφείλουμε να τονίσουμε τη μεγάλη προσφορά των εκδοτών και των μεταφραστών των είκοσι ενός τυπικών του πρώτου τόμου. Η συγκέντρωση και η μετάφραση τυπικών από τον 7ο αι. ως τις αρχές του 12ου αι. δίνουν στον ερευνητή την ευκαιρία να μελετήσει την εξέλιξη του βυζαντινού τυπικού από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής του, ενώ η μετάφραση των στουδιτικών και αθωνικών κειμένων καθιστά προσιτή στον μελετητή του Βυζαντίου την παράδοση των δύο σημαντικών αυτών μοναχικών κοινοτήτων.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΚΟΠΕΛΙΤΗ

34. BMFD 1, 12.

35. Βλ. επίσης προηγούμενες βιβλιοκρισίες του έργου από τους A. Failler, REB 60 (2002) 282-284 και M. Hinterberger, JÖB 52 (2002) 376-382.

II. Volume 2, σσ. i-xiv, 441-858

Ο δεύτερος από τους πέντε τόμους του έργου περιλαμβάνει τη μετάφραση συνολικά δώδεκα κτητορικών εγγράφων για μονές του 11ου και 12ου αι. Ο τόμος χωρίζεται σε δύο κεφάλαια, το τέταρτο και το πέμπτο του όλου έργου και αποτελείται από 431 σελίδες.

Το τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο: «Early Reform Monasteries of the Eleventh Century» περιλαμβάνει τη μετάφραση έξι εγγράφων του β' μισού του 11ου αι., που κατά την άποψη του εκδότη J. Thomas εισάγουν μια μεταρρυθμιστική κίνηση στον μοναχικό βίο: του τυπικού του Τιμοθέου για τη μονή της Θεοτόκου της Ευεργέτιδος (αρ. 22), του τυπικού του μεγάλου δομεστικού της Δύσεως Γρηγορίου Πακουριανού για τη μονή της Θεοτόκου της Πετριτζιωτίσσης στο Βαčκονο (αρ. 23) και της Υποτύπωσης, της Διαθήκης και του Κωδίκελλου του Χριστοδούλου, ιδρυτή της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο (αρ. 24).

Το πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο: «Imperial and Royal Monasteries of the Twelfth Century» περιέχει τη μετάφραση τριών διαθηκών και τεσσάρων τυπικών του α' μισού του 12ου αι.: των διαθηκών του Γρηγορίου για τη μονή του Αγίου Φιλίππου στη βορειοανατολική Σικελία (αρ. 25)¹, του τυπικού του Λουκά για τη μονή του Χριστού Σωτήρος (San Salvatore dell'Acroterio) στη Μεσσήνη Σικελίας (αρ. 26), του τυπικού της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας Κομνηνής για τη μονή της Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης στην Κωνσταντινούπολη (αρ. 27), του τυπικού του αυτοκράτορος Ιωάννη Β' Κομνηνού για τη βασιλική μονή του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη (αρ. 28) και τέλος του τυπικού του σεβαστοκράτορος Ισαακίου Κομνηνού για τη μονή της Θεομήτορος της Κοσμοσώτειρας κοντά στις Φέρρες (αρ. 29)².

Στην αρχή και των δύο κεφαλαίων υπάρχει αντίστοιχα μια εισαγωγή, που συντάχθηκε από τον εκδότη J. Thomas.

Στην εισαγωγή του τέταρτου κεφαλαίου (σσ. 441-453) παρουσιάζονται οι διαφορές των εγγράφων αλλά και τα κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά τους. Στη συνέχεια παρατίθενται οι αρχές της «μοναστικής μεταρρύθμισης», όπως νοούνται από τον J. Thomas³. Τονίζεται όμως ο δια-

1. Η πρώτη διαθήκη τοποθετείται χρονικά στο 1096/1097, οι δύο άλλες όμως στο 1105. — Βλ. BMFD 2, 607 σημ. 1 και 621.

2. Για σχόλια επί της αγγλικής μετάφρασης των κτητορικών εγγράφων του Πακουριανού και του Ισαακίου Κομνηνού βλ. τη σχετική βιβλιοκρισία του M. Hinterberger, *JÖB* 52 (2002) 376-382.

3. Οι αρχές της μοναστικής μεταρρύθμισης είναι κατά τον J. Thomas οι εξής: (α) έμφαση στην αυτεξούσια διοίκηση της μονής· (β) αντίθεση στον θεσμό της χαριστικής και (γ) διασφάλιση της πρακτικής εφαρμογής του αὐτοδεσπότη· (δ) ενδιαφέρον για την

φορετικός βαθμός υιοθέτησης των παραπάνω αρχών από την πλευρά των τριών συντακτών των κτητορικών εγγράφων που περιλαμβάνονται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, από τους οποίους πιο ριζοσπαστικός αναδεικνύεται ο Τιμόθεος της μονής της Θεοτόκου Ευεργέτιδος. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στα επιπλέον ζητήματα, για τα οποία ενδιαφέρονται κατά το μάλλον ή ήττον και οι τρεις συντάκτες ή ο καθένας μεμονωμένα. Τέλος δίνεται το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσονται οι μονές και το οποίο επηρέασε σύμφωνα με τους εκδότες τη φιλοσοφία των συντακτών των τυπικών.

Κατά παρόμοιο τρόπο στην εισαγωγή του πέμπτου κεφαλαίου (σσ. 607-620) εξετάζονται αρχικά οι τυπολογικές διαφορές και ομοιότητες που εμφανίζουν τα επτά προαναφερθέντα έγγραφα. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τον χαρακτήρα της αυτοκρατορικής και βασιλικής πατρωνίας. Ο J. Thomas διαπιστώνει την υιοθέτηση των αρχών της «μοναστικής μεταρρύθμισης» από τα τρία βυζαντινά τυπικά, δηλαδή της Κεχαριτωμένης, του Παντοκράτορος και της Κοσμοσωτήρας, και την επιρροή τους από το τυπικό της Ευεργέτιδος⁴. Αντιθέτως σύμφωνα με τους εκδότες τα σικελικά έγγραφα παρουσιάζουν μια πιο ελεύθερη σχέση των μοναστηριακών ιδρυμάτων με τους βασιλείς-πάτρωνές τους, που ίσχυε στο Βυζάντιο πριν από τη «μεταρρύθμιση». Ο J. Thomas μάλιστα υποστηρίζει ότι τα τρία βυζαντινά τυπικά όχι μόνο ενστερνίστηκαν βασικές καινοτόμες αρχές, αλλά και ενίσχυσαν ορισμένες από τις προοδευτικές τάσεις. Ωστόσο παραδέχεται ότι ακόμη και από την πλευρά των τριών αυτών τυπικών η προσκόλληση στις «μεταρρυθμιστικές» αρχές δεν είναι απόλυτη –παρ' όλα αυτά χαρακτηρίζει τον 12ο αι. ως το απόγειο της «μεταρρύθμισης»⁵. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τα επιπλέον ζητήματα που ενδιαφέρουν ορισμένους τουλάχιστον από τους συντάκτες των επτά εγγράφων. Η εισαγωγή κλείνει με την ένταξη των τυπικών στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο που αφορά στη λεγόμενη μοναστική μεταρρύθμιση, προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητή κατά τους εκδότες η φιλοσοφία που διέπει τους συντάκτες των εν λόγω βυζαντινών τυπικών⁶.

εισαγωγή στη μονή ενάρετων μοναχών· (ε) προσπάθεια να διασφαλιστεί η χρηστή οικονομική διαχείριση της μοναστηριακής περιουσίας και αντίθεση στην απαλλοτρίωσή της· (στ) προώθηση του κοινοβιακού μοναχισμού και (ζ) περιορισμός των κτητορικών προνομίων. — Βλ. BMFD 2, 442-445.

4. Η επιρροή των αυτοκρατορικών τυπικών από τη φρασεολογία του τυπικού της Ευεργέτιδος δηλώνεται από τα αυτολεξεί αντιγραμμένα χωρία, που αποδίδονται με έντονους χαρακτήρες.

5. Βλ. BMFD 2, 617 §5, 609 §3.

6. Το όλο ζήτημα του αν υπήρξε «μοναστική μεταρρύθμιση» στο Βυζάντιο από τα τέλη του 11ου αι. κε. προτίθεται να εξετάσω εκτενώς σε ειδική μελέτη.

Όσον αφορά την άποψη του J. Thomas ότι τα αυτοκρατορικά τυπικά προώθησαν ορισμένες «μεταρρυθμιστικές» αρχές, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι αυτές αφορούν στη διοικητική οργάνωση της μονής και την οργάνωση της οικονομικής διαχείρισης. Το γεγονός ωστόσο θα πρέπει να το αποδώσουμε όχι στο ότι εντάθηκε η προσκόλληση στις αρχές της «μεταρρύθμισης», αλλά στο ότι τα κτητορικά αυτά έγγραφα συντάχθηκαν από ανθρώπους εξοικειωμένους και επηρεασμένους από τη συστηματοποίηση και μεθοδικότητα που διέκρινε τον Κομνήνιο κρατικό μηχανισμό⁷.

Επίσης σχετικά με τα σικελικά τυπικά των μονών Αγίου Φιλίππου και Χριστού Σωτήρος πρέπει να παρατηρήσουμε την αδυναμία των εκδοτών να εντάξουν οργανικά τα δύο έγγραφα στο πέμπτο κεφάλαιο. Το γεγονός καθίσταται φανερό από το γεγονός ότι στις δεκατέσσερις σελίδες της εισαγωγής ελάχιστες φορές γίνεται αναφορά σε αυτά. Ουσιαστικά η εισαγωγή είναι αποκλειστικά αφιερωμένη στα βυζαντινά τυπικά, των οποίων η συνάφεια (μεταξύ τους και με τη λεγόμενη μεταρρύθμιση) μελετάται. Οι αναφορές των εκδοτών στα σικελικά έγγραφα ανέρχονται συνολικά σε επτά διάσπαρτες και συντομότες μνείες, από τις οποίες οι δύο επισημαίνουν διαφορές προς τα βυζαντινά «μεταρρυθμιστικά» έγγραφα, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις αφορούν σε ομοιότητες με τα βυζαντινά τυπικά⁸. Οι εκδότες δεν εξηγούν εναργώς την προέλευση των κοινών στοιχείων που κάθε φορά εντοπίζουν και, δεδομένου ότι αφήνουν να αιωρείται το ενδεχόμενο να υπάρχει ως ένα μικρό βαθμό επιρροή των σικελικών κτητορικών εγγράφων από τη «βυζαντινή μεταρρύθμιση»⁹, δίνεται η εντύπωση στον αναγνώστη ότι οι ομοιότητες αυτές οφείλονται πράγματι σε επίδρασή της. Ωστόσο ορισμένες οφείλονται προφανώς στην κοινή επιρροή από την στουδιτική και αθωνική μοναστική παράδοση, ενώ οι υπόλοιπες μάλλον συμπτωματικές και περιστασιακές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν¹⁰.

Από μια προσεκτική και συγκριτική εξέταση των διαφόρων κτητορικών εγγράφων προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι εκδότες δεν έμειναν πάντα πιστοί στα κριτήρια που έθεσαν για την κατάταξη των τυπικών σε κατηγορίες και δεν τήρησαν ενιαία αντιμετώπιση απέναντι σε

7. Βλ. και R. Jordan, *The monastery of the Theotokos Evergetis, its children and grandchildren*, στο *Theotokos Evergetis and the Eleventh-Century Monasticism*, ed. M. Mullett – Ant. Kirby, Belfast 1994, σ. 215-245, ιδίως σ. 226.

8. Βλ. BMFD 2, 608 §1, 609 §2, 617 §3 (για τις διαφορές) και 613 §5, 615 §2-3, 616 §2 (για τις ομοιότητες).

9. Βλ. BMFD 2, 609 §2, 613 §1.

10. Πρβ. BMFD 2, 448 §2, 613 §1, 625 §2, 626 §4.

όλα τα έγγραφα.

Συγκεκριμένα, παρά το γεγονός ότι η Διάταξη του Μιχαήλ Ατταλειάτη ανήκει στην ίδια χρονική περίοδο με τα κτητορικά έγγραφα της μονής της Ευεργέτιδος, του Πακουριανού και του Χριστοδούλου (τέλος 11ου αι.), μετέχει των κοινών τυπολογικών χαρακτηριστικών τους, όπως αυτά ορίστηκαν από τον J. Thomas¹¹, και ενώ φαίνεται να αποτελεί ως προς την οργανωμένη του δομή προάγγελο των τυπικών του 12ου αι. (χωρισμός σε κεφάλαια και σύνταξη βρεβίου)¹², ωστόσο οι εκδότες δεν έκριναν σκόπιμο να την εντάξουν στα έγγραφα της λεγόμενης πρώιμης μεταρρύθμισης. Ο λόγος που ουσιαστικά η Διάταξη του Μιχαήλ Ατταλειάτη αποκλείεται από την κατηγορία αυτή είναι το αντικειμενικό γεγονός ότι ο ιδρυτής δεν εγκαταλείπει τα κτητορικά του δικαιώματα¹³. Ωστόσο το τυπικό του φαίνεται να χαρακτηρίζεται από όλες τις υπόλοιπες βασικές αρχές της λεγόμενης μεταρρύθμισης αλλά και από ορισμένα δευτερεύοντα στοιχεία που επίσης θεωρούνται από τον J. Thomas ως μεταρρυθμιστικά. Ενώ όμως σχεδόν όλες οι ομοιότητες επισημαίνονται μεμονωμένα από τον εκδότη, δεν αναφέρονται όμως συγκεντρωτικά, ώστε να αναδειχθεί πληρέστερα η ενδεχόμενη επίδραση ή μη του συντάκτη της Διάταξης από τις αρχές της λεγόμενης μεταρρύθμισης¹⁴.

Επίσης οφείλουμε να εκφράσουμε τις ενστάσεις μας, όσον αφορά την ένταξη των κτητορικών εγγράφων του Χριστοδούλου στην κατηγορία των «μεταρρυθμιστικών εγγράφων». Ο Χριστόδουλος αρχικά με την Υποτύπωσή του ανέθετε τη διοίκηση της μονής στον εκάστοτε ηγούμενο που θα επέλεγε η μοναστική κοινότητα. Δύο χρόνια αργότερα όμως στη Μυστική του Διαθήκη και τον Κωδίκελλο όρισε ο ίδιος τον αναδεκτό του Θεοδόσιο ως διάδοχό του στην ηγουμένη της μονής: *ὡς ἂν ἀπελθὼν ἐν τῇ εἰρημένῃ θείᾳ μονῇ καὶ ἀποκειράμενος ἐν αὐτῇ προΐσταται καὶ ἡγουμενεύει*¹⁵. Παράλληλα τον χαρακτηρίζει ως *χαριστικάριόν* του¹⁶. Δεν θα συμφωνήσουμε με τον J. Thomas, που θεωρεί ότι ο Χριστόδουλος κάνει λόγο για *χαριστικάριον* με την έννοια του *εφόρου*, αλλά με την Έ. Λ. Βρανούση που κρίνει ότι η λέξη δεν χρησιμοποιείται ως τεχνικός όρος, παρά

11. Βλ. BMFD 2, 442.

12. Βλ. BMFD 2, 441 και BMFD 1, 329 §1. — Πρβ. BMFD 2, 608 §3.

13. Βλ. BMFD 1, 327. — J. Ph. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire* [Dumbarton Oaks Studies 34], Washington, D.C. 1987, σ. 214, 217-218, 218.

14. Αντιθέτως βλ. BMFD 1, 330 και 327, όπου ο J. Thomas σχολιάζει την αμυδρή και αμφίβολη σχέση του εγγράφου του Μιχαήλ Ατταλειάτη με τη λεγόμενη μοναστική μεταρρύθμιση.

15. Βλ. Μυστική Διαθήκη του οσίου Χριστοδούλου, MM 6, σ. 81-85, στ. 82.25-26.

16. Βλ. Χριστόδουλος, Διαθήκη 83.18: *τῷ ῥηθέντι χαριστικάριῳ ἡμῶν κυρῷ Θεοδοσίῳ· 84.5-6· 84.11, 13 και 18.*

ως συνώνυμο αυτού που δέχεται μια δωρεά, του κληρονόμου¹⁷. Πράγματι ο Χριστόδουλος κληροδότησε στον πνευματικό του υιό τα κτητορικά του δικαιώματα¹⁸ και του επέτρεψε ως νέο κάτοχο της μονής να την διοικεί, όπως εκείνος έκρινε: ...*ἔχειν αὐτὸν πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν καὶ κυριότητα καὶ ἀναφαίρετον δεσποτείαν· ... πάντα εἰσπράττειν καὶ διευθετεῖν τῶν ἐν τῇ μονῇ ἀκωλύτως...*, *ὡς δυνάμενος ἔχει, καὶ κυρίως καὶ αὐθεντικῶς παρ' ὅλην βιοτὴν αὐτοῦ, καθὼς καὶ παρ' ἐμοὶ ὑπῆρχεν ἡ ἐξουσία ἐν τῇ ῥηθείᾳ μονῇ...*¹⁹. Ο Θεοδόσιος λοιπόν θα διοικεί τη μονή ως ηγούμενος και όχι ως χαριστικάριος, όπως ο J. Thomas ισχυρίζεται²⁰.

Όπως και να έχει, ο Χριστόδουλος αποκλίνει από τις εξής αρχές της «μεταρρύθμισης»: (α) από την έμφαση στο *αὐτοδέσποτον*, όπως εννοείται από τους εκδότες, δηλαδή ως απαλλαγή της μονής ακόμη και από την εξουσία του κτήτορα²¹. (β) από τον περιορισμό των κτητορικών προνομίων: όπως προαναφέρθηκε, ο ίδιος ο Χριστόδουλος ως κτήτορας κληροδοτεί στον πνευματικό του υιό την κυριότητα της μονής και την εξουσία του επ' αυτής θεωρώντας την προσωπική περιουσία²². Ακόμη επιβάλ-

17. Βλ. BMFD 1, 572 και πρβ. Ε. Α. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου*, τ. Α': *Αυτοκρατορικά έγγραφα* [Κ.Β.Ε – Ε.Ι.Ε.], Αθήνα 1980, σ. 56 σημ. 2.

18. Τον λόγο, για τον οποίο ο Χριστόδουλος δεν κληροδοτεί τη μονή σε εξ αίματος συγγενείς αλλά στον πνευματικό του υιό, εξηγεί η C. Galatariotou [Byzantine Ktetorika Ty-pika: A Comparative Study, REB 45 (1987) 77-137, σ. 108] πολύ εύστοχα: «These writers (όπως ο Χριστόδουλος) move within that sphere of religious mentality which is monastic ... and their mental image of kinship is one not based on birth, marriage or social status but on spirituality». Αυτός είναι και ο λόγος που ο Χριστόδουλος δεν κάνει λόγο για κληρονομική διαδοχή στην ιδιοκτησία της μονής, όπως κάνει λ.χ. ο Ατταλειάτης που ως κοσμικός είναι προσκολλημένος στους φυσικούς οικογενειακούς δεσμούς. Το γεγονός όμως ότι ο Χριστόδουλος δεν ορίζει ποιο θα είναι το ιδιοκτησιακό καθεστώς μετά το θάνατο του κληρονόμου του σημαίνει ότι παρέχει την ελευθερία σε εκείνον ως επόμενο κτήτορα να κρίνει σε ποιον θα κληροδοτήσει με τη σειρά του τα κτητορικά του δικαιώματα.

19. Χριστόδουλος, Διαθήκη 83.4-5, 21-24.

20. Βλ. BMFD 2, 573-573.

21. Όταν ο J. Thomas κάνει λόγο για *αὐτοδέσποτη μονή*, εννοεί ότι η διοίκησή της εναπόκειται στην ίδια τη μοναστική κοινότητα και όχι στον κληρονόμο του κτήτορα (βλ. τα σχόλια για το καθεστώς της μονής της Ελεούσας BMFD 1, 171 §2). Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι, εφόσον ο Θεοδόσιος όφειλε να καρεί μοναχός, η εξουσία του απορρέει από το αξίωμά του ως ηγουμένου. Ωστόσο είναι προφανές ότι αυτή εκπορεύεται από την ιδιότητά του ως κληρονόμου της μονής, δεδομένου ότι στο πρώτο κτητορικό έγγραφο, στην Υποτύπωση, ο Χριστόδουλος προέβλεπε τον έλεγχο του ηγουμένου από τους εξέχοντες μοναχούς και την απομάκρυνσή του, αν έκανε κατάχρηση της εξουσίας του, ενώ στα επόμενα κτητορικά έγγραφα, με τα οποία κληροδοτεί τη μονή στον πνευματικό του υιό, ορίζει ότι κανείς δεν μπορεί να τον αμφισβητήσει και δεν υπάρχουν προβλέψεις για απομάκρυνσή του σε περίπτωση κακοδιοίκησης.

22. Βλ. και Ε. Α. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* 6, 55-56, 56 σημ. 2. — Ι. Μ. Κονιδάρης, *Το δικαίον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνας* (διδακτ. διατριβή), Αθήνα 1979, σ. 99 σημ. 22. — Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι εκδότες εντάσσουν τον Κανόνα για τη μονή της Θεοτόκου της Ελεούσης στα «παραδοσιακά» ιδιωτικά κτητο-

λει την αποδοχή του άλλου του αναδεκτού και των δύο υιών αυτού ως μοναχών. Η πρακτική όμως της επιβολής μοναχών χαρακτηρίζεται από τους εκδότες ως παραδοσιακό προνόμιο των κτητόρων²³. Τέλος ο Χριστόδουλος ορίζοντας τα προνόμια του νέου κτήτορα-ηγούμενου της μονής τού επιτρέπει να την διοικεί, όπως εκείνος κρίνει, χωρίς έλεγχο, περιορισμούς και κωλύματα από κανέναν²⁴ και χωρίς να προβλέπει την αντικατάστασή του σε περίπτωση κακοδιοίκησης. Έτσι προδίδει και (γ) την αρχή της ουσιαστικής εξασφάλισης και πρακτικής εφαρμογής του αὐτοδεσπότη²⁵ αλλά και (δ) την αρχή της πρόληψης και αντιμετώπισης των οικονομικών ατασθαλιών²⁶. Τέλος, ο Χριστόδουλος επιτρέπει πα-

ρικά έγγραφα, παρότι επισημαίνουν αρκετές ομοιότητες με τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά, με το δικαιολογητικό ότι ο ιδρυτής δεν ορίζει απλώς τον επόμενο ηγούμενο αλλά και του κληροδοτεί τα κτητορικά του δικαιώματα. Επίσης ο Χριστόδουλος, όπως και ο κτήτορας της Ελεούσης Μανουήλ Στρουμιμίτζης, προβάλλει με ιδιαίτερη έμφαση τα κτητορικά του δικαιώματα (βλ. Χριστόδουλος, Διαθήκη 81.16-20, 81.33-82.1, 82.4-5, 82.15, 82.33-34, 83.23-24, 83.30-31 κ.α.), στοιχείο που σύμφωνα με τους εκδότες (βλ. BMFD 1, 43 §5, 170 §5) αποτελεί χαρακτηριστικό των «παραδοσιακών» ιδιωτικών κτητορικών εγγράφων μετά την εμφάνιση της χαριστικής ή άλλων εξώθεν απειλών.

23. Βλ. BMFD 2, 574 §1 και 445 §2.

24. Βλ. Χριστόδουλος, Διαθήκη 83.3-5, 19-24. – Κωδίκελλος του αυτού οσίου πατρός, MM 6, σ. 85-90, στ. 86.16-18. — BMFD 2, 573 και ανωτέρω σημ. 20. — Στο σημείο αυτό οφείλουμε να σημειώσουμε ότι εσφαλμένα ο J. Thomas (BMFD 2, 572-573) κάνει λόγο για υπαγωγή του ηγούμενου στον χαριστικάριον της μονής, εφόσον ο ίδιος ο χαριστικάριος Θεοδόσιος άποκειράμενος ... προϊστάται και ήγουμενεύει, πρωτεύων τών αδελφών πάντων (Χριστόδουλος, Διαθήκη 82.25-26). Ο J. Thomas συνήγαγε το παραπάνω συμπέρασμα βασιζόμενος στο εξής χωρίο: έχειν δέ τούς μοναχούς πάσαν ύποταγήν εις τόν προϊστάμενον αυτοίς οικονομείν, καθώς και ούτος όφειλει έχειν ύποταγήν προς τόν χαριστικάριον αυτού (Χριστόδουλος, Κωδίκελλος 86.29-30. — Βλ. και αυτόθι 86.19-21). Και ενώ ορθά αποδίδει η μεταφράστρια των κτητορικών κειμένων του Χριστοδούλου P. Karlin-Hayter τη λέξη «πρωϊστάμενος» ως «superior», ωστόσο οφείλουμε να έχουμε υπόψη μας ότι στη συγκεκριμένη φράση –σε αντίθεση με άλλα τυπικά– η λέξη δεν αποτελεί τεχνικό όρο που δηλώνει τον ηγούμενο, αλλά αφορά τον υπεύθυνο για την οικονομική διαχείριση μοναχών Νεόφυτον δοχειάρειον εν τή ήμών μονή, ως άν οικονομή και διοική τὰ τών ύπ' έμέ μοναχών πάντα. Από τα συμφραζόμενα λοιπόν (στ. 86.8-30) συμπεραίνουμε ότι ο Χριστόδουλος ορίζει την υπαγωγή και τον έλεγχο του οικονομικού υπευθύνου στον χαριστικάριον-ηγούμενο, ενώ ο δεύτερος παραμένει ανεξέλεγκτος και αυτεξούσιος.

25. Κατά τον J. Thomas (BMFD 2, 443 §2) η πρακτική εφαρμογή του αὐτοδεσπότη εξασφαλιζόταν στα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά με τη συμμετοχή των εξεχόντων μοναχών στη διοίκηση της μονής και τον έλεγχο του ηγούμενου από αυτούς.

26. Ωστόσο οι εκδότες (βλ. BMFD 2, 443, 444) θεωρούν ότι ο κτήτορας ενστερνίζεται τις δύο τελευταίες αρχές της λεγόμενης μεταρρύθμισης, επειδή στο πρώτο κτητορικό έγγραφο (Υποτύπως θεοφιλής, είτουν διάταξις του οσίου πατρός ημών Χριστοδούλου, MM 6, σ. 59-80, στ. 73.9 κ.ε.) ανέθετε τη διοίκηση της μονής στον ηγούμενο και τον έλεγχο αυτού στους εξέχοντες μοναχούς, ενώ είχε εισηγηθεί και ένα σύστημα αποδείξεων και αναφορών για τον έλεγχο των οφφικιαλίων. Δεν πρέπει όμως να προκαλείται σύγχυση στους μελετητές από την ύπαρξη τριών κτητορικών εγγράφων, όπου σε ορισμένα ζητήματα δίδονται οι προβλέψεις, καθώς οι διαθήκες και οι τυχόν υπάρχοντες κωδίκελλοι αποτελούν επί-

ράλληλα με το κοινόβιο και την άσκηση δώδεκα αναχωρητών μοναχών προδίδοντας έτσι την «μεταρρυθμιστική» αρχή της εμμονής στον κοινοβιακό τρόπο διαβίωσης²⁷.

Με άλλα λόγια, τα κτητορικά έγγραφα του Χριστοδούλου ασπάζονται ορισμένες μόνο από τις αρχές της «μοναστικής μεταρρύθμισης», όπως αυτές ορίστηκαν από τους εκδότες. Αρκούν όμως αυτά τα χαρακτηριστικά, για να δικαιολογήσουν την απόφασή τους να εντάξουν τον Χριστόδουλο στους συγγραφείς της πρώιμης «μοναστικής μεταρρύθμισης»; Επιπλέον, αν επιλέγουν να κρίνουν με ελαστικότητα τον Χριστόδουλο, γιατί δεν δείχνουν την ίδια «επιείκεια» και απέναντι στον Ατταλειάτη ή έστω στον Μανουήλ Στρουμμίτζης, ιδρυτή της μονής της Θεοτόκου της Ελεούσης, εφόσον θεωρούν ότι το τυπικό της συγκεκριμένης μονής διακρίνεται γενικά από το πνεύμα της «μεταρρύθμισης»²⁸;

Συνοψίζοντας φαίνεται ότι οι εκδότες δεν μπόρεσαν πάντοτε να τηρήσουν με συνέπεια τις αρχές που έθεσαν για τη διάκριση των τυπικών σε κατηγορίες²⁹. Παρατηρούμε ότι σχεδόν όλα τα κτητορικά έγγραφα του τόμου που χαρακτηρίζονται ως μεταρρυθμιστικά δεν πληρούν όλες τις βασικές αρχές της λεγόμενης μοναστικής μεταρρύθμισης, ωστόσο εντάσσονται σ' αυτή την κατηγορία³⁰. Αντιθέτως ορισμένα έγγραφα του πρώτου τόμου που φαίνεται να ενστερνίζονται αρκετές «μεταρρυθμιστικές» αρχές συμπεριλαμβάνονται στα λεγόμενα παραδοσιακά ιδιωτικά τυπικά³¹.

Γενικά ωστόσο οφείλουμε να εξάρουμε τη σε γενικές γραμμές δόκιμη μετάφραση των εγγράφων του συγκεκριμένου τόμου –η οποία θα εξυπηρετήσει κυρίως τους ξενόγλωσσους ερευνητές– και την εξασφάλιση πρόσφατης βιβλιογραφικής ενημέρωσης για τα εν λόγω μοναστηριακά ιδρύματα. Πρέπει επίσης να υπογραμμίσουμε ότι η συγκριτική εξέταση τυπικών και διαθηκών ορισμένων έστω βυζαντινών μονών του τέλους του 11ου και αρχών του 12ου αι. που επιχειρείται στον δεύτερο τόμο βοηθεί την ένταξή τους σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο και αν μη τι άλλο δίνει το έναυσμα για περαιτέρω μελέτη αυτών.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ

σημα νομικά κείμενα, των οποίων οι διατάξεις είναι δεσμευτικές, δεδομένου μάλιστα ότι εκφράζουν τις τελευταίες επιθυμίες του κτήτορα. — Βλ. C. Galatariotou, *Typika* 83-84.

27. Βλ. Χριστόδουλος, Υποτύπωσις 73.35 κ.ε.

28. Βλ. BMFD 1, 170-171 και 2, 610 §2.

29. Βλ. και τη σχετική βιβλιοκρισία του A. Failler, στη REB 60 (2002) 282-284, σ. 282: «...les critères sont pourtant ondoyants et ne s'imposent pas de manière évidente».

30. Βλ. και BMFD 2, 516 §1, 610-613.

31. Βλ. και BMFD 1, 167-172.

III. Volume 3, σσ. i-xiii, 859-1294

Στον τρίτο τόμο του συλλογικού έργου Byzantine Monastic Foundation Documents παρουσιάζονται και σχολιάζονται σε δύο κεφάλαια κτητορικά τυπικά μονών του 12ου και 13ου αιώνα. Στο πρώτο κεφάλαιο του τόμου – έκτο της συλλογής–, περιλαμβάνονται τα τυπικά μονών «της πρώιμης μεταρρύθμισης του 12ου αι.» («Early Reform Monasteries of the Twelfth Century»)¹. Ως τέτοια θεωρούνται το τυπικό του μοναχού Ιωάννου, του ανακαινιστή της μονής του αγ. Ιωάννου Προδρόμου του Φοβερού στο Μοναχείο (1113, αναθεώρηση ca. 1114), το *Υπόμνημα* και το τυπικό του επισκόπου Άργους και Ναυπλίου Λέοντος για τη μονή της Θεοτόκου Αρείας (ca. 1149), το τυπικό του Αθανασίου Φιλανθρωπηνού για τη μονή αγ. Μάμαντος στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία ήταν ηγούμενος (1158), και το τυπικό του Νικηφόρου, μυστικού του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, για το μοναστήρι της Θεοτόκου των Ηλίου Βωμών ή Ελεγμών (1162). Στο δεύτερο κεφάλαιο –έβδομο της συλλογής– εντάσσονται τα τυπικά «των ανεξάρτητων και αυτοδιοικούμενων μονών του 13ου αι.» («Independent and Self-Governing Monasteries of the Thirteenth Century»)². Σ' αυτά ανήκουν, κατά τους εκδότες, η τυπική διάταξις του επισκόπου Ταμασίας Νείλου, ιερομονάχου και καθηγουμένου και κτήτορος τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Μαχαιρᾶ στην Κύπρο (1210), η διαθήκη του μοναχού Μαξίμου, κτήτορα της μονής Θεοτόκου της Σκοτεινής κοντά στη Φιλαδέλφεια (1247), το τυπικό του Νικηφόρου Βλεμμύδη για το μοναστήρι που ίδρυσε στην Άμαθα, κοντά στην Έφεσο (1248)³, το τυπικό του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου για τη μονή του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο όρος Αυξέντιος κοντά στη Χαλκηδόνα (1261-1280/81)⁴, το τυπικό

1. BMFD 3, σσ. 859-1091, αρ. 30-33.

2. Ό.π. σσ. 1093-1294, αρ. 34-40.

3. Στην Εισαγωγή του κεφαλαίου από τον J. Thomas, (σ. 1093 της συλλογής) δίνεται το 1248 ως έτος σύνταξης του τυπικού, χρονολογία την οποία δέχονται και οι I. Κονιδάρης, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών Τυπικών*, Αθήνα 1984, 59, και Catia Galatariotou, *Byzantine Ktitorika Typika: A Comparative Study*, REB 45 (1987) 86. Στη σύντομη εισαγωγική ανάλυση ωστόσο του τυπικού του Νικηφόρου Βλεμμύδη (σσ. 1196-1206), την οποία επιμελείται επίσης ο J. Thomas, ως έτος σύνταξης του τυπικού δίνεται το 1267. Τη συγκεκριμένη χρονολόγηση προτείνει ο J. Munitiz με επιχειρήματα που εκτίθενται στις σσ. 1196-1197, χωρίς να θιγεί η ευρέως αποδεκτή χρονολόγηση του τυπικού Βλεμμύδη στο έτος 1248, παρότι η χρονική απόκλιση είναι πολύ μεγάλη. Παρότι είναι ίσως αναμενόμενες κάποιες αντιφάσεις και ανακολουθίες σε έργα τέτοιου εύρους, σκόπιμο θα ήταν να εκτεθούν μαζί και ξεκάθαρα οι δύο απόψεις, ώστε να αποφευχθούν παρεξηγήσεις από την πλευρά του αναγνώστη που θα ανατρέξει αποσπασματικά στη συλλογή.

4. Όπως αναφέρει και ο ίδιος ο J. Thomas, η παραδοσιακή χρονολόγηση του τυπικού είναι γύρω στα 1280 (BMFD 3, 1214 σημ. 1). Βλ. και I. Κονιδάρης, ό.π. 60. — C. Galatariotou, ό.π. 86. — R. Janin, *Monachisme Byzantin au Moyen Âge*, REB 22 (1964) 20. Βασίζόμε-

που συνέταξε ο ίδιος αυτοκράτορας για τη μονή αγ. Δημητρίου των Κελλιβάρων στην Κωνσταντινούπολη (Κελλίβαρα Ι) (1281), τα τυπικά που συνέταξε η σύζυγός του Θεοδώρα για τη μονή Λιβός (1294-1301) και τη μονή των αγ. Αναργύρων (1294-1301) στην Κωνσταντινούπολη.

Κάθε κεφαλαίου προηγείται εισαγωγή, στην οποία εκτίθενται τα κοινά χαρακτηριστικά των τυπικών που ακολουθούν, εκείνα που οδηγούν τους εκδότες στο να ομαδοποιήσουν τα συγκεκριμένα κείμενα. Η εισαγωγή του βου κεφαλαίου⁵ αναφέρεται καταρχήν (Α) στην τυπολογία των κειμένων. Στη συνέχεια (Β) γίνεται προσπάθεια να ενταχθούν τα τυπικά αυτού του κεφαλαίου στο μοναστικό μεταρρυθμιστικό κίνημα που υποστηρίζεται ότι εγκαινιάστηκε τον προηγούμενο (11ο) αιώνα. Αυτή στηρίζεται στη σύνδεση του κειμένου των συγκεκριμένων τυπικών με το κείμενο άλλων τυπικών και κανόνων, κυρίως όμως με το κείμενο ή και το πνεύμα μόνον του τυπικού της μονής Ευεργέτιδος. Εντοπίζονται οι εξαρτήσεις των τυπικών από προγενέστερα κείμενα, κυρίως το τυπικό Ευεργέτιδος, και οι διαφοροποιήσεις τους ως προς εκείνα. Η σχέση κάθε τυπικού με τις βασικές αλλά και με άλλες ρυθμίσεις του τυπικού Ευεργέτιδος μελετάται σε ιδιαίτερο τμήμα της Εισαγωγής (C). Επισημαίνεται (D) η προσκόλληση των συντακτών τόσο στις αρχές που διατυπώνονται ως βασικές αρχές της πρώιμης μεταρρύθμισης του 11ου αι., εκείνες δηλαδή της ανεξαρτησίας της μονής, της αυτοδιοίκησής της, του κοινοβιακού μοναχισμού, όσο και σε εκείνες, τις οποίες με έμφαση έθεσε το τυπικό της μονής Ευεργέτιδος: στη φροντίδα για την εξασφάλιση του ανεκποίητου της περιουσίας και την έντιμη οικονομική διαχείριση, καθώς και στην κατάργηση των υποχρεωτικών εισφορών κατά την είσοδο στη μονή. Στην επόμενη ενότητα (E) απαριθμούνται άλλα ζητήματα, για τα οποία έλαβαν φροντίδα οι συντάκτες των τυπικών των αρχών του 12ου αι. Στην ελάττωση των οικονομικών πόρων των μονών αποδίδεται, για παράδειγμα, ο αυξημένος ρόλος που έχει πια η χειρωνακτική εργασία των μοναχών και η μειωμένη φιλανθρωπική δράση σε σχέση με τα μοναστικά ιδρύματα, τα τυπικά των οποίων περιλαμβάνει το προηγούμενο (5ο) κεφάλαιο. Γίνεται αναφορά σε τυχόν καινοτομίες ως προς τη διοίκηση της μονής, τους τρόπους με τους οποίους προσπάθησαν οι συντάκτες των τυπικών να αντιμετωπίσουν όσα απειλούσαν την ηθική ακεραιότητα των μοναχών, τη σημασία που απέδωσαν στα μνημόσυνα προσώπων που επιθυμούσαν να τιμήσουν, τη στάση που κράτησαν απέναντι στην εκκλη-

νος ωστόσο σε εσωτερικές ενδείξεις του κειμένου, πιθανολογεί ότι είναι προγενέστερο του 1280 (σσ. 1207, 1214 σημ. 1).

5. BMFD 3, 859-871.

σιαστική ιεραρχία και απέναντι στους ξενοκουρίτες μοναχούς. Δίνονται τέλος (F) τομείς του ιστορικού πλαισίου που έχουν άμεση σχέση με το περιεχόμενο των μοναστικών τυπικών που ακολουθούν: η εγκατάληψη και καταδίκη της πρακτικής της χαριστικής, η αποκατάσταση μονών με την πατριαρχική στήριξη, η τάση ιδιωτικοποίησης των ανακαινισμένων πατριαρχικών μονών κ.ά.

Κατά την παρουσίαση των τυπικών, ακολουθούνται οι ίδιες αρχές που ισχύουν για κάθε τόμο του συλλογικού αυτού έργου. Σημαντικό είναι ότι κατά την απόδοσή τους στην αγγλική γλώσσα επισημαίνονται με έντονα στοιχεία τα χωρία που επαναλαμβάνουν τμήματα άλλων κειμένων, κυρίως του τυπικού της μονής της Θεοτόκου Ευεργέτιδος, έτσι ώστε να καταδειχθεί η οφειλή τους στο τυπικό αυτό, ενώ ακολουθούν σημειώσεις διευκρινιστικές, σχετικές τόσο με το περιεχόμενο όσο και με την αγγλική μετάφραση του κειμένου.

Σε αντιδιαστολή προς τα σύγχρονά τους τυπικά που παρατίθενται στο 5ο κεφάλαιο (τ. 2), τα οποία συντάχθηκαν από μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, τα τυπικά της πρώτης ομάδας έχουν συνταχθεί, όπως βλέπουμε, από ιδιώτες και, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, ακολουθούν το κείμενο του τυπικού της μονής της Θεοτόκου Ευεργέτιδος (11ος αι.), που υποστηρίζεται ότι εγκαίνιασε ένα καθοριστικό για τον βυζαντινό μοναχισμό μεταρρυθμιστικό κίνημα, εισάγοντας καινοτόμες αρχές σε θέματα διοίκησης των μονών, οικονομικής διαχείρισής τους και κοινοβιακής ζωής. Εν ολίγοις, θεωρείται ότι εισήγαγε ένα μοντέλο ανεξάρτητης και αυτοδιοικούμενης μονής, το οποίο επηρεάζει μεταγενέστερα κτητορικά τυπικά. Το τυπικό Φοβερού, που είναι και το εκτενέστερο όλης της συλλογής, χαρακτηρίζεται ως το πρώτο από τα σωθέντα βυζαντινά τυπικά που φαίνεται να μιμείται άμεσα το τυπικό Ευεργέτιδος⁶. Πράγματι, στα περισσότερα κεφάλαια επαναλαμβάνει κατά λέξη το κείμενο του παραπάνω τυπικού⁷.

Από τα άλλα τυπικά της ομάδας, το τυπικό Αρείας περιλαμβάνει ένα

6. BMFD 3, 873.

7. Να επισημάνουμε ότι στο τέλος του 9ου κεφ. του τυπικού η φράση *τάς γάρ γονυκλισίας ἐν τῷ ναῷ παραφυλακτέον μόνῳ*, δε δητὸ «Θεὸς κύριος» ψάλλεται, ἐπὶ τοίνυν τοῖς κελλίοις ὑμῶν αἰεὶ τὸ γόνυ κλιτέον εὐχομένους αποδίδεται ως: «For genuflections should not be carried out in the church only when "God is Lord" is sung, so when you pray in your cells you should always kneel down». Νομίζουμε ότι αντίθετα ορίζεται ότι οι γονυκλισίες πρέπει να γίνονται μέσα στον ναό μόνον όταν ψάλλεται ο συγκεκριμένος ψαλμός, ενώ, όταν ο μοναχός προσεύχεται στο κελλί του, οφείλει πάντοτε να γονατίζει. Θα πρέπει, επομένως, να απαλειφθεί η άρνηση (not) από την αγγλική μετάφραση. Βλ. αντίστοιχα και τη μετάφραση των στ. 138-141 του τυπικού Ευεργέτιδος από τον P. Gautier, *Le Typikon de la Théotokos Evergétis*, REB 40 (1982) 23.

σύντομο βρέβιον κινητών περιουσιακών στοιχείων, ενώ τα υπόλοιπα αναφέρουν απογραφικούς καταλόγους κινητών και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων, οι οποίοι δεν σώζονται. Στο τυπικό αγ. Μάμαντος συνάπτονται τέσσερα έγγραφα (δικαστική επιβεβαίωση, σημείωμα α', προσθήκη, σημείωμα β') που αναφέρονται στην ιστορία της μονής, την αυθεντικότητα του τυπικού και τους όρους της εφεξής φύλαξης αυτού και άλλων τίτλων της μονής στο σκευοφυλάκιο της μονής Φιλανθρωπηνού.

Ενδιαφέρουν είναι ότι οι εκδότες διαφοροποιούνται ως προς τη χρονολόγηση του τυπικού της μονής Αρείας. Θεωρούν ότι το Υπόμνημα, το οποίο συντάχθηκε τον Οκτώβριο του 1143, προηγείται του κειμένου του τυπικού που το τοποθετούν περί το 1149. Είναι γεγονός ότι το τυπικό δεν αναφέρει χρονολογία, υποθέτουν λοιπόν ότι συντάχθηκε πιθανότατα τον Απρίλιο του 1149, οπότε γράφτηκε η αναθηματική επιγραφή στο ναό της μονής.⁸ Ο R. Janin επίσης είχε θεωρήσει ότι το Υπόμνημα ήταν ένα είδος προλόγου στο τυπικό⁹, ενώ και ο Κ. Μανάφης έγραφε ότι ο Λέων «προέταξε» το Υπόμνημα του τυπικού¹⁰. Αντίθετα, ο εκδότης του τυπικού Γ. Χώρας τοποθετεί τη σύνταξη του Υπομνήματος στο έτος 1144 και το θεωρεί μεταγενέστερο του τυπικού¹¹. Και άλλοι ερευνητές συμφωνούν με το προγενέστερο του τυπικού και χρονολογούν το τελευταίο λίγο πριν από το 1143¹². Όσο για την αναθηματική επιγραφή στο ναό της μονής, ο Γ. Χώρας υποστηρίζει ότι εντειχίστηκε τον Απρίλιο του 1149, είτε επειδή τότε αποπερατώθηκε το κτίσμα, είτε γιατί τότε κρίθηκε σκόπιμο να τοποθετηθεί¹³. Δυστυχώς, δεν εκτίθενται οι λόγοι που οδήγησαν τους εκδότες στο να προτάξουν το Υπόμνημα του τυπικού, είναι δύσκολο συνεπώς να αξιολογηθεί η πρότασή τους.

Αντίθετη εντελώς στο πνεύμα του τυπικού της Ευεργέτιδος και σε αρχή που θεωρείται βασική για το μοναστικό μεταρρυθμιστικό κίνημα είναι η πρακτική επιβολής λαϊκών εφόρων που ακολουθείται στις μονές Μάμαντος και Ηλίου Βωμών. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μονή Μάμαντος ο έφορος έχει ακόμη και τη δυνατότητα αναθεώρησης του τυπικού. Σημαντική διαφοροποίηση συνιστά ακόμη η δυνατότητα κατοχής χρημά-

8. BMFD 3, 954 και 959 σημ. 1.

9. R. Janin, ό.π. 41.

10. Κ. Α. Μανάφης, *Μοναστηριακά Τυπικά - Διαθήκαι, «ΑΘΗΝΑ», Σύγγραμμα Περιοδικόν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας, Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων 7, ἐν Ἀθήναις 1970, 78.*

11. Βλ. Γ. Α. Χώρας, *Ἡ «Ἀγία Μονή» Ἀρείας καὶ Ναυπλίου ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἀργους*, Ἀθήνα 1975, 52, 53, 56, 61, 67.

12. Ι. Κονιδάρης, ό.π. 55. — C. Galatariotou ό.π. 86. Στο έτος 1143 τοποθετεί τη σύνταξη του τυπικού και ο R. Janin, ό.π. 19.

13. Γ. Χώρας, ό.π. 67.

των από τους μοναχούς για την κάλυψη ατομικών τους αναγκών. Η Catia Galatariotou, η οποία επιχειρεί μια διαφορετική διάκριση των τυπικών με βάση τον συντάκτη τους σε αριστοκρατικά και μη αριστοκρατικά¹⁴, εντοπίζει τον ορισμό εφόρων ως χαρακτηριστικό των αριστοκρατικών τυπικών και σε αυτά εντάσσει συνεπώς τα τυπικά Μάμαντος και Ηλίου Βωμών¹⁵.

Ανάλογη της δομής της Εισαγωγής του 6ου κεφαλαίου είναι και εκείνη της Εισαγωγής στο 7ο κεφ. που περιλαμβάνει τα τυπικά του 13ου αι. Η αρίθμηση των ενοτήτων διαφοροποιείται ωστόσο, καθώς τα τυπικά αυτής της ομάδας, παρότι επίσης αντανακλούν αρχές που παγιώθηκαν μέσα από τη «μεταρρυθμιστική» προσπάθεια του προηγούμενου αιώνα, συνιστούν πρωτότυπες κατά βάση συνθέσεις. Το στοιχείο πάντως που ιδιαίτερα τονίζεται και σε αυτά τα τυπικά, είναι το καθεστώς ανεξαρτησίας και αυτοδιοίκησης των μονών.

Τα τυπικά του 13ου αι. παρουσιάζονται όπως και τα υπόλοιπα της συλλογής. Από αυτά, εκείνα του Νικηφόρου Βλεμμύδη και της μονής Κελλιβάρων (Ι) σώζονται εντελώς αποσπασματικά. Στα τυπικά Σκοτεινής και Λιβός συνάπτονται κατάλογοι των περιουσιακών στοιχείων των μονών, εκείνος της μονής Αναργύρων δεν σώζεται ολόκληρος, ενώ ο αντίστοιχος κατάλογος της μονής Αυξεντίου έχει χαθεί. Ως προς τις ιδρυτικές αρχές τις οποίες αυτά διατυπώνουν, το τυπικό Αυξεντίου αποτελεί ένα πρωτότυπο και μη συμβατικό τυπικό. Σύμφωνα με τον J. Thomas που επιμελείται τη σύντομη ανάλυση και αυτού του τυπικού, «... no other *typikon* challenges so many conventional Byzantine attitudes»¹⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αυτό καταδικάζεται η δουλεία, απορρίπτεται η πρακτική της αυθαίρετης διοίκησης από τον ηγούμενο, δεν τονίζεται η υπεροχή της κοινοβιακής ζωής έναντι άλλων τύπων μοναχισμού, σε αντίθεση με τη μεταρρυθμιστική παράδοση του 12ου αι. Επίσης ξεχωρίζει κυρίως για την αυστηρότητά του σε θέματα μοναχικής πειθαρχίας το τμήμα που σώζεται από το τυπικό του Νικηφόρου Βλεμμύδη¹⁷.

Τα τρία από τα τέσσερα τελευταία τυπικά περιέχουν τον όρο της

14. Η C. Galatariotou, ό.π., 89 κ.ε. χαρακτηρίζει ως αριστοκρατικά όσα έχουν συνταχθεί από μέλη της κυβερνώσας βυζαντινής τάξης. Στη δεύτερη αυτή ομάδα εντάσσει και τα τυπικά Μάμαντος και Ηλίου Βωμών, καθώς ο συντάκτης του πρώτου αποτύπωσε στο κείμενό του τις επιθυμίες του κτήτορα, μυστικού του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, ενώ ο συντάκτης του δεύτερου ήταν ο ίδιος μυστικός του ίδιου αυτοκράτορα (βλ. ό.π. 90).

15. C. Galatariotou, ό.π. 89 κ.ε.

16. BMFD 3, 1208.

17. Ό.π. 1197.

έφορείας ή έπιτροπείας¹⁸. Στο τυπικό Αυξεντίου ορίζεται ως έπίτροπος ο εκάστοτε πατριάρχης, ενώ ο ίδιος ο αυτοκράτορας-συντάκτης του τυπικού, διατηρεί για τον εαυτό του και τους διαδόχους του κτητορικά προνόμια ανάλογα εκείνων των κτητόρων αυτοκρατορικών ή ιδιωτικών ιδρυμάτων του παρελθόντος. Για τη μονή Κελλιβάρων (Ι) ο ίδιος αυτοκράτορας ορίζει ως έφορο τον εαυτό του και, μετά τον θάνατό του τους διαδόχους του στον θρόνο. Στο τυπικό της Μονής Λιβός ως έφορος και προστάτης ορίζεται ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' και κατόπιν οι διάδοχοί του.

Ακολουθώντας λοιπόν πιστά τα κριτήρια επιλογής που διατύπωσαν στον πρώτο τόμο της συλλογής, οι υπεύθυνοι της έκδοσης παραθέτουν εδώ τα ελληνικά ιδρυτικά κείμενα μονών του 12ου και 13ου αι., τα οποία έχουν εκδοθεί και τα οποία θεωρούν ότι φωτίζουν τη ζωή στις βυζαντινές μονές. Ο τόμος που σύντομα παρουσιάσαμε παραπάνω ανταποκρίνεται απόλυτα στον στόχο που εξαρχής έθεσαν ως πρωταρχικό: το να συγκεντρώσουν και να καταστήσουν προσιτά στον ερευνητή τα βυζαντινά κτητορικά έγγραφα. Και το επιτυγχάνουν παραθέτοντας πιστή κατά το δυνατόν αγγλική τους μετάφραση —όπου παρεμβάλλονται ή διαφοροποιούνται όροι για να γίνει πιο εύληπτο το αγγλικό κείμενο, αυτό δηλώνεται ευκρινώς— πλούσια βιβλιογραφικά στοιχεία που βοηθούν στη μελέτη τους, ευσυνείδητη αντιπαραβολή του κειμένου του καθενός με κείμενα που διαπιστώνεται ότι επηρέασαν τον συντάκτη του, ένταξή του στην παράδοση ιδρυτικών κειμένων μονών από τον 7ο έως και τον 15ο αι., πλήθος ιστορικών πληροφοριών σχετικών με τις ίδιες τις μονές αλλά και με την ευρύτερη ιστορική περίοδο. Το μόνο σημείο που προβληματίζει ίσως τον αναγνώστη και ερευνητή είναι τα κριτήρια χωρισμού σε κεφάλαια και η τιτλοφορία των κεφαλαίων αυτών, καθώς και η ορολογία που κάποιες φορές χρησιμοποιείται. Τόσο στον παρόντα 3ο τόμο της συλλογής, όσο και στον προηγούμενο, 2ο τόμο, η κατάταξη και κατανομή των κτητορικών τυπικών γίνεται σε σχέση πάντοτε με το «μεταρρυθμιστικό μοναστικό κίνημα», του οποίου οι αρχές απαριθμούνται στην Εισαγωγή του 4ου κεφαλαίου¹⁹ και έχουν ήδη διατυπωθεί από τον εκδότη J. Thomas στο έργο του *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington, D.C. 1987, όπου εντοπίζεται και περιγράφεται άλλωστε η εκδήλωση του παραπάνω κινήματος. Η κατηγοριοποίηση ωστόσο των τυπικών είναι εξαιρετικά δύσκολη, δεδομένου ότι στην πλειονότητά τους είναι σε κά-

18. Συνεπώς και αυτά εντάσσονται από την C. Galatariotou, ό.π. 89 κ.ε., στα αυτοκρατορικά τυπικά.

19. BMFD 442-445.

ποιο βαθμό πρωτότυπες συνθέσεις, επηρεασμένες άμεσα, εκτός από τη γραπτή και προφορική παράδοση, από την προσωπικότητα του συντάκτη και τις ιστορικές συγκυρίες. Εξάλλου, αποτελεί ζήτημα το κατά πόσον τα κείμενα αυτά εφαρμόστηκαν στην πράξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν όλα τα τυπικά διακηρύσσουν το καθεστώς ανεξαρτησίας που τα διέπει²⁰ —η βασικότερη αρχή των «μεταρρυθμιστών»—, η ανεξαρτησία ωστόσο αυτή είχε άλλο περιεχόμενο και εύρος κατά περίπτωση. Ο αναγνώστης δυσκολεύεται επιπρόσθετα να συλλάβει το χρονικό πλαίσιο και τις φάσεις του συγκεκριμένου «μεταρρυθμιστικού κινήματος»: μετά τις μονές της «πρώιμης μεταρρύθμισης του 11ου αι.»²¹ παρατίθενται τα τυπικά των «αυτοκρατορικών μονών του 12ου αι.»²², ενώ ακολουθούν τα τυπικά της «πρώιμης μεταρρύθμισης του 12ου αι.»²³ και εκείνα των «ανεξάρτητων και αυτοδιοικούμενων μονών του 13ου αι.»²⁴ Πότε εντοπίζεται η αρχή του «μεταρρυθμιστικού κινήματος», πότε η κορύφωσή του, πότε τέλος φθίνει το κίνημα ή μεταλλάσσεται σε κάτι άλλο²⁵; Ήδη, στις αρχές του 12ου αι., στο πλαίσιο ακόμη της «πρώιμης μεταρρύθμισης», βλέπουμε ότι δύο από τα κτητορικά τυπικά επαναφέρουν την αρχή της έφορείας²⁶, αρχή που αντιτίθεται πλήρως στη διακήρυξη της αυτονομίας και διοικητικής αυτοτέλειας. Η ίδια αρχή απαντά σε τρία ακόμη τυπικά του επόμενου αιώνα²⁷. Τέλος, υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα κείμενα των κτητορικών τυπικών και ως προς τις υπόλοιπες αρχές της «μεταρρύθμισης».

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν μειώνουν φυσικά τη αξία της επιστημονικής δουλειάς που έχει γίνει στον παραπάνω, τρίτο τόμο, όσον αφορά τα κτητορικά τυπικά των μονών του 12ου και 13ου αι. Παρότι είναι αναμενόμενο και, τελικά, αναπόφευκτο να υπάρχουν σημεία που επιδέχονται βελτιώσεις ή χρήζουν επανεξέτασης, η αγγλική μετάφραση και ο όγκος των πληροφοριών και σχολίων που προσφέρεται, βοηθούν σημαντικά τον μελετητή να γνωρίσει το κείμενο των τυπικών αυτών και να τα εντάξει στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της εποχής και στην ιστορία εξέλιξης του μοναχισμού στο Βυζάντιο.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ

20. R. Janin, ό.π. 16, 34. — Ι. Κονιδάρης, ό.π. 171 κ.ε.

21. BMFD 2, κεφ. 4ο.

22. BMFD 2, κεφ. 5ο.

23. BMFD 3, κεφ. 6ο.

24. BMFD 3, κεφ. 7ο.

25. Αναφέρονται μόνον «γενιές μεταρρυθμιστών», χωρίς ωστόσο και αυτές να γίνονται σαφώς διακριτές.

26. Βλ. αν. σ. 5, σχετικά με τα τυπικά των μονών Μάμαντος και Ηλίου Βωμών.

27. Τυπικά μονών Αυξεντίου, Κελλιβάρων Ι, Λιβός. Βλ. αν. σ. 6.

IV. Volume 4, σσ. i-xiii, 1295-1678

Ο τέταρτος τόμος περιλαμβάνει τη μετάφραση εικοσιενός κειμένων (τυπικών, διαθηκών, κανόνων και ενός βρεβίου) των 12ου-15ου αι. που αφορούν σε ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα αλλά και σε ανεξάρτητες αυτοδέσποτες μονές. Χωρίζεται σε δύο κεφάλαια. Το κεφάλαιο οκτώ με τίτλο «Later Private Religious Foundations» περιλαμβάνει τη μετάφραση: (α) δύο τυπικών και δύο κανόνων του 12ου αι.: τον κανόνα του Νεοφύτου για τη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ της μονής Δοχειαρίου του Άθω (αρ. 41), το κτητορικό τυπικό για τη μονή του αγίου Σάββα κοντά στα Ιεροσόλυμα (αρ. 42), τον κανόνα του Νικολάου για τη μονή αγίου Νικολάου του Casole κοντά στο Otranto (αρ. 43) και το τυπικό του Σέρβου Σάββα για το κελλίον του αγ. Σάββα στις Καρυές του Άθω (αρ. 44).

(β) Από τον 13ο αι. προέρχεται η διαθήκη του Νεοφύτου για το ερημητήριο του Τιμίου Σταυρού στην Κύπρο (αρ. 45). Από τον 14ο αι. προέρχονται η διαθήκη του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη για τη μονή της Αναστάσεως στην Κωνσταντινούπολη (αρ. 46), το τυπικό της Ειρήνης (Ευλογίας) Χούμναινας Παλαιολογίνας για τη γυναικεία μονή του Φιλανθρώπου Χριστού στην Κωνσταντινούπολη (αρ. 47)¹, η διαθήκη του Νείλου για τη μονή του Ιωάννου Προδρόμου του Άθω (αρ. 48), η διαθήκη του Νείλου Εριχώτη για τη μονή της Θεοτόκου Οδηγητριάς στο Γηρομέρι της Θεσπρωτίας (αρ. 49), η διαθήκη του Γερασίμου για τη μικρή μονή του αγ. Ευθυμίου στα Ιεροσόλυμα (αρ. 50), οι διαθήκες του Χαρίτωνος για τη μονή του Χριστού Σωτήρος Κουτλουμουσίου στον Άθω (αρ. 51), οι κανόνες και η διαθήκη του Μακαρίου Χούμνου για τη μονή της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη (αρ. 52)², ο κανόνας του Αθανασίου του Μετεωρίτη για τη μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (αρ. 53), και από τον 15ο αι. η διαθήκη και το τυπικόν για τη μονή της Θεοτόκου Παντάνασσας στη Βαϊοναία Κρήτης (αρ. 54).

Το ένατο κεφάλαιο αναφέρεται σε ανεξάρτητες και αυτοδέσποτες

1. Για τον πνευματικό της Ειρήνης-Ευλογίας Χούμναινας Θεόληπτο Φιλαδελφείας βλ. και Ιωάννης Κ. Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322) Βίος και Έργα*, Α' τόμος Εισαγωγή, Β' τόμος Κριτικό Κείμενο-Σχόλια, Εκδόσεις «Τέρτιος», Κατερίνη 1996.

2. Οι συγγραφείς ακολουθούν την παλαιότερη άποψη του Γ. Θεοχαρίδη, *Η Νέα Μονή Θεσσαλονίκης*, *Μακεδονικά* 3 (1955) 334-352, σύμφωνα με την οποία η μονή της Θεοτόκου που ίδρυσε ο Νικηφόρος Χούμνος ταυτίζεται με τον Προφήτη Ηλία. Την άποψη αυτή ανασκεύασε ο Θανάσης Παπαζώτος, *The Identification of the Church of Profitis Elias in Thessaloniki*, *DOP* 45 (1991) 120-127 και εκτενώς: *Η Μονή Ακαπνίου - Ο ναός του Προφήτη Ηλία*, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 2, *Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997*, 34-73. Με βάση το εικονογραφικό πρόγραμμα του Προφήτη Ηλία φαίνεται πως ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Χριστό και τον ταύτισε με το καθολικό της μ. Ακαπνίου.

μονές των 14ου και 15ου αι.: «Independent and Self-Governing Monasteries of the Fourteenth and Fifteenth Centuries» και περιλαμβάνει επτά κείμενα: Από τον 14ο αι. τον κανόνα του Πατριάρχη Αθανασίου Α' (αρ. 55), το τυπικό του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου για τη μονή του αγίου Δημητρίου στα Κελλίβαρα Κωνσταντινουπόλεως (αρ. 56), το τυπικόν της Μονής της Βεβαίας Ελπίδος Κωνσταντινουπόλεως της Θεοδώρας της Συναδηνής (αρ. 57), το τυπικόν του μητροπολίτη Ζίχνας Ιωακείμ για τη Μονή Ιωάννου του Προδρόμου στο Μενοίκειον όρος κοντά στις Σέρρες (αρ. 58), και από τον 15ο αι. το τυπικόν του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου για τις μονές του Αγ. Όρους του Άθω (αρ. 59), τη διαθήκη του Πατριάρχη Ματθαίου Α' για τη μονή του Χαρσιανίτη της Θεοτόκου Νέας Περιβλέπτου (αρ. 60) και τέλος το βρέβιον της μονής της Παναγίας Ελεούσης στη Στρούμιτσα (αρ. 61).

Όπως και στους προηγούμενους τόμους προτάσσεται του κάθε κεφαλαίου μια σύντομη εισαγωγή από τον J. Thomas με ενδεικτική βιβλιογραφία και σημειώσεις (Document Notes) πολύ χρήσιμες, διότι διασταυρώνονται τα διάφορα στοιχεία του κειμένου με άλλα τυπικά ή κανόνες που περιλαμβάνονται στο έργο αυτό. Εντοπίζονται διατάξεις που απηχούν επιρροές από το τυπικό της μονής Ευεργέτιδος αλλά και παλαιότερων κοινοβιακών παραδόσεων. Το τυπικόν της μονής Κεχαριτωμένης φαίνεται πως αντιγράφει το τυπικό της Ειρήνης Χούμναινας (αρ. 47), ενώ το τυπικό της μονής Προδρόμου στο Μενοίκειον όρος (αρ. 58) φαίνεται πως αντιγράφει το τυπικό του αγ. Μάμαντος και εν μέρει εκείνα των μονών Ευεργέτιδος και Κεχαριτωμένης. Όλα σχεδόν τα κείμενα του ένατου κεφαλαίου που αφορούν σε μονές των 14ου και 15ου αι. χαρακτηρίζονται ως Νέο-Ευεργετινά.

V. Volume 5, σσ. i-xiii, 1679-2021

Το σημαντικότερο αυτό έργο αποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα και αποτελεί πολύτιμο σύμβουλο και εργαλείο για κάθε ερευνητή που ασχολείται όχι μόνο με τα μοναστηριακά ιδρύματα και τον μοναχικό βίο, αλλά και με τους θεσμούς του Βυζαντίου, την τοπογραφία, την ιστορία, την προσωπογραφία κ.ά., χάρη στον πέμπτο τόμο με τα πλούσια ευρετήρια.

Στην αρχή δίνεται κατάλογος βραχυγραφιών (σσ. vi-xiii) και ακολουθούν: Γλωσσάριο: περιλαμβάνει ελληνικούς όρους που έχουν απλώς μεταγραφεί με την ερμηνεία τους και ορισμένους αγγλικούς όρους που χρειάζονται ερμηνεία. *Appendix A*: Αντιστοιχία με προηγούμενους καταλόγους τυπικών και πίνακες, *Appendix B*: Διατροφικοί κανόνες στα βυζαντινά τυπικά, *Appendix C*: Κοινά στοιχεία και θέματα που απαντούν στα

διάφορα τυπικά με πίνακες. Ακολουθεί η Γενική Βιβλιογραφία που είναι κατανοητή κατά θέματα-ενότητες λ.χ. Γενικά για τα τυπικά, Βυζαντινή Εκκλησία, Βυζαντινός Μοναχισμός, Βυζαντινοί Μοναχοί κ.ο.κ. Ιδιαίτερα χρήσιμοι για την έρευνα είναι ο Πίνακας προσώπων και τόπων με την ανάλογη επεξήγηση και ο Γενικός Κατάλογος (General Index) με λήμματα που αναφέρονται σε ειδικά θέματα και όρους με παραπομπές στις ειδικές κατηγορίες.

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτή των Byzantine Monastic Foundation Documents πρέπει να εξάρουμε την άριστη και άψογη εκδοτική εργασία της σειράς Dumbarton Oaks Studies. Το έργο αποτελεί καρπό πολύχρονης ερευνητικής ενασχόλησης με τον μοναχικό βίο και τα εκκλησιαστικά καθιδρύματα του Βυζαντίου τόσο του J. Thomas αλλά και των άλλων βυζαντινολόγων συνεργατών. Με εμβρίθεια και βαθιά γνώση μιας μεγάλης ποικιλίας θεμάτων προσφέρουν στους ερευνητές του Βυζαντίου μια από τις πιο ολοκληρωμένες συνθέσεις και πρότυπο επιστημονικής εργασίας, που θα δώσει το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα. Πρέπει να τονιστεί ότι η μετάφραση των εξήντα ενός κτητορικών κειμένων στην αγγλική γλώσσα, την πλέον διαδεδομένη της εποχής μας, καθιστά το έργο προσιτό σε κάθε μελετητή. Πρόκειται για ένα πολύτιμο εργαλείο για κάθε ερευνητή της ιστορίας και του πολιτισμού του Βυζαντίου. Αξίζουν θερμά συγχαρητήρια στους συντελεστές της έκδοσης αυτής.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη [Βενετία 1536], Φιλολογική Επιμέλεια Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, Γλωσσικό Επίμετρο Ελένη Καραντζόλα [Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας], Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 619.

Η έκδοση του έργου του Ιωαννίκιου Καρτάνου «Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη», που έγινε με φιλολογική επιμέλεια της καθηγήτριας Ελένης Κακουλίδη-Πάνου και Γλωσσικό Επίμετρο της επ. καθηγήτριας Ελένης Καραντζόλα, κυκλοφόρησε σε ένα καλαίσθητο και πολύ φροντισμένο τόμο των εκδόσεων του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας. Πρόκειται για ένα πολύ ενδιαφέρον έργο της παλαιότερης νεοελληνικής πεζογραφίας, ακριβέστερα του 16ου αι., γραμμένο στη ζωντανή γλώσσα της εποχής, από εκείνα που, μολονότι στην εποχή τους αγαπήθηκαν πολύ και γνώρισαν εκδοτική επιτυχία για πάρα πολλά χρόνια, σήμερα δεν είναι ευρύτερα γνωστά, ακόμη και στους ειδικούς. Ας σημειωθεί ότι οι Ιστορίες της Νεο-

ελληνικής Λογοτεχνίας αγνοούσαν και αγνοούν ακόμη την παλαιότερη πεζογραφία μας.

Η εκδότρια δεν ασχολείται τώρα για πρώτη φορά με το θέμα αυτό. Πριν από πολλά χρόνια κατά τις έρευνές της στο Archivio di Stato της Βενετίας, όπου διασώζονται πολύτιμα στοιχεία για τις βενετοκρατούμενες χώρες, κατόρθωσε να αποκομίσει πολύτιμες πληροφορίες για τον Καρτάνο. Συγκεκριμένα είχε την τύχη να επισημάνει το φάκελλο με έγγραφα από τη δίκη και τη διεκδίκηση αποφυλάκισης του Καρτάνου, απ' όπου άντλησε σημαντικά στοιχεία για τη ζωή και τη δράση του. Όλα αυτά τα στοιχεία συμπληρωμένα από άλλες σύγχρονες του μαρτυρίες και από πληροφορίες που αντλούνται από το ίδιο το έργο του έδωσαν τη δυνατότητα στην κ. Κ.-Π. να ανασυνθέσει τη βιογραφία του συγγραφέα. Καρπός της έρευνάς της αυτής υπήρξε το σχετικό δημοσίευμά της στα *Θησαυρίσματα* 12 (1975) 227-256 και στον τόμο της ίδιας *Συμβολές. Νεοελληνικά Μελετήματα* [Έρευνες στη Νέα Ελληνική Φιλολογία, 4], Ιωάννινα 1982. Ακολούθησε η πρώτη προσπάθεια της ίδιας να εκδοθεί το έργο του Καρτάνου, που όμως ατύχησε εξαιτίας του εκδότη (κυκλοφόρησε μόνο ο πρώτος τόμος, Αθήνα 1988). Έτσι σήμερα παρουσιάζεται πια ολόκληρο το κείμενο της Π.Ν.Δ. του Καρτάνου με εκτενή Εισαγωγή, στην οποία η κ. Κ.-Π. εξετάζει σε διάφορα κεφάλαια συστηματικά και με κάθε λεπτομέρεια τη ζωή, τη δραστηριότητα και το έργο του συγγραφέα. Ακριβέστερα στο Μέρος Α', κεφ. 1. Ο συγγραφέας (σσ. 17-25): Με αξιοποίηση κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο των υπαρχόντων στοιχείων, με αναφορές επίσης σε προηγούμενα δημοσιεύματα της ίδιας εκθέτονται και αναλύονται τα βιογραφικά του συγγρ., του ανήσυχου και δραστήριου Κερκυραίου κληρικού, που στηρίζει την πατρική του οικογένεια, αγωνίζεται για το δίκιο του και ταξιδεύει γι' αυτό στην Κωνσταντινούπολη και στη Ρώμη, υφίσταται διώξεις, υποχρεώνεται να ζήσει εξόριστος στη Βενετία, θέλει να ασχοληθεί με τη διδασκαλία, τη συγγραφή και τα λειτουργικά του καθήκοντα. Ένθερμος ορθόδοξος πάντοτε έρχεται σε αντίθεση με το γνωστό φιλοδυτικό Μητροπολίτη Μονεμβασίας Αρσένιο Αποστόλη, με τον οποίο συγκρούεται μέσα στο ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία. Καταγγέλλεται, δικάζεται, καταδικάζεται, φυλακίζεται. Φυλακισμένος, όπως αναφέρει ο ίδιος (σ. 21), γράφει το βιβλίο του (403 φύλλα μικρού σχήματος), που εκδίδεται όσο ήταν ακόμη στη φυλακή. Προφανώς το είχε αρχίσει νωρίτερα, αλλά οπωσδήποτε ήταν πραγματικός άθλος το ότι ασχολήθηκε μ' αυτό και το ολοκλήρωσε με τις άθλιες συνθήκες της φυλακής. Όπως παρατηρεί η εκδότρια (σ. 25), «Ότι ο Καρτάνος δεν ήταν ένας ήσυχος και ταπεινός λόγιος κληρικός και συγγραφέας είναι φανερό. Η ανήσυχη διάθεσή του όμως και

οι πνευματικές του δυνατότητες του έδωσαν τις προϋποθέσεις για να συγγράψει ένα έργο που γνώρισε στον καιρό του τεράστια επιτυχία. Και αυτή η συμβολή του στη λαϊκή παιδεία είναι που έχει ιδιαίτερη σημασία για την πνευματική μας ιστορία και για τα γράμματά μας».

Η εκδότρια προσδιορίζει τη χρονολογία του θανάτου του μετά το 1567, αφού, όπως γράφει (σ. 23), «δεν έχουμε λόγο να μη δεχτούμε ότι και τη διορθωμένη έκδοση του 1567 την επιμελήθηκε ο ίδιος».

Στο κεφ. 2 Το έργο του Ιωαννίκιου Καρτάνου εκθέτονται τα σχετικά με τη συγγραφική δραστηριότητα του Ιωαννίκιου Καρτάνου και κατεξοχήν τα σχετικά με το μεγάλο του και μόνο ως πρόσφατα σωζόμενο έργο του *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*. Στην Οξφόρδη ανακαλύφτηκε τα τελευταία χρόνια ένα άλλο μικρό έντυπο δικό του (σ. 26) από τον καθηγητή M. Jeffreys, που δημοσίευσε γι' αυτό στο περ. *Ελληνικά* 50 (2000) 45-53, ενώ υπάρχουν μαρτυρίες από κατάλογο βιβλιοθήκης (σ. 25) και για άλλο έντυπο, χαμένο σήμερα, και για άλλα έργα του για δημοσίευση που αναφέρονται σε επιστολές εκδοτών (σ. 26) και ένα ιατρικό χειρόγραφο από συλλογή σύγχρονη του στην Κωνσταντινούπολη (σ. 26).

Λεπτομερής και εξαντλητική η παρουσίαση και η πραγμάτευση σχετικά με τη Π.Ν.Δ., που γράφτηκε κατά τη μαρτυρία του συγγρ. στη φυλακή, όπου αυτός έμεινε από τις 10 Οκτωβρίου 1534 ως το τέλος Σεπτεμβρίου 1537, για να διώχνει τις σκέψεις του μέσα στον άθλιο χώρο όπου έμενε αλλά και για να δώσει ένα βιβλίο χρήσιμο στους απλούς ανθρώπους, όπως δηλώνει. Το βιβλίο τυπώθηκε το 1536 και παρουσιάζει σημαντική πρωτοτυπία. Όπως παρατηρεί η κ. Κ.-Π. (σ. 28), «Άλλο έργο παρόμοιο δεν είχε προηγηθεί στον ελληνικό χώρο για να το μιμηθεί». Ο συγγρ. έγραψε το έργο «εις κοινήν γλώτταν» και απευθύνεται «προς τους αδαήμονας» δηλώνοντας ότι χρησιμοποίησε πολλά βιβλία, αποσιωπώντας τόσο τη μετάφραση από το ιταλικό. Στο κεφάλαιο αυτό η εκδ. αναλύει το περιεχόμενο του έργου, που είναι χωρισμένο σε 193 κεφάλαια. Ως το κεφ. 179 ακολουθεί το ιταλικό πρότυπο. Περιλαμβάνει θέματα από την Π.Δ. και την Κ.Δ. διανθισμένα με απόκρυφες διηγήσεις και μια ποικιλία από άλλα θέματα, με σχόλια, διδακτικές παραινήσεις, κεφάλαια από την εκκλησιαστική και κοσμική ιστορία κατά το πρότυπο των βυζαντινών χρονογράφων κλπ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά σε παλαιότερες, της εποχής, μαρτυρίες για το έργο, όπως είναι η πολεμική του Ρουσάνου (γράφει ότι το βιβλίο «Σχεδόν τοις πλείστοις όλεθρον αυτόματον ενέσπειρεν», σ. 31), η παρουσία του στη βιβλιοθήκη του Μαρτίνου Κρουσίου, η ανάγνωσή του ιδιωτικά στην Κωνσταντινούπολη από τους Έλληνες, όλες απόλυτα τεκμηριωμένες, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς και από το πλήθος των παραπομπών και των αναφορών στις υποσημειώσεις· μάλι-

στα τόσο πολλά είναι τα στοιχεία που παρέχονται, ώστε πολύ σωστά, για να αποφευχθεί παρέκκλιση από το κυρίως θέμα, η εκδ. παραπέμπει (σημ. 99) σε μελλοντικό ειδικό δημοσίευσμά της.

Στο κεφ. 3 (σσ. 32-47) Οι εκδόσεις περιγράφονται, σχολιάζονται συστηματικά και αξιολογούνται οι πέντε γνωστές εκδόσεις του βιβλίου (εκδόθηκαν ανάμεσα στα χρόνια 1536 και 1567 και αντίτυπά τους σώζονται σε διάφορες βιβλιοθήκες της Ελλάδας και του εξωτερικού). Όπως δηλώνει η εκδ. (σ. 45), χρησιμοποίησε «βασικά την πρώτη έκδοση του 1536 και τη “διορθωμένη” του 1567 και βοηθητικά μόνο του 1549». Η τελευταία έκδοση, του 1567, «διορθώθηκε» ύστερα από κριτική που ασκήθηκε στο βιβλίο και στο συγγραφέα του από τον Παχώμιο Ρουσάνο για αμφιλεγόμενα δογματικά θέματα (βλ. σχετικά σχόλια στις σσ. 46-47). Πιθανόν την έκδοση αυτή να την επιμελήθηκε ή τουλάχιστον να τη γνώριζε ο Καρτάνος. Πειστική η άποψη της εκδ. ότι οι βεβαιασμένες επεμβάσεις στην έκδ. αυτή φαίνονται και από την ταραχή στην αρίθμηση ύστερα από την αφαίρεση κεφαλαίων. Εκτός των άλλων που εκθέτονται στο κεφαλαίο αυτό οι συγκεκριμένες απόψεις τεκμηριώνονται και με πολύ χρήσιμο πίνακα αντιστοιχιών των κεφαλαίων των εκδόσεων 1536, 1549, 1567, όπως επίσης και με δειγματοληπτική παράθεση διαφορών και ομοιοτήτων του κειμένου των τριών εκδόσεων (σσ. 46-47).

Στο κεφ. 3 παρεμβάλλονται εξάλλου και καλαισθητοί πίνακες των σελίδων τίτλου και κολοφώνων διάφορων εκδόσεων του έργου, όπως και του ιταλικού προτύπου του. Στις Εικ. 8, 9, 10, μολονότι φαίνεται από τον ίδιο τον πίνακα, καλό θα ήταν να δηλωθεί στη λεζάντα ότι πρόκειται για την έκδ. του 1531 του ιταλικού έργου.

Στο κεφ. 4 Το ιταλικό πρότυπο, εξετάζεται διεξοδικά το θέμα που αναγράφεται στον τίτλο. Ακριβέστερα, ύστερα από έρευνα της εκδ. μεταξύ ποικίλων ιταλικών εκλαϊκευτικών θρησκευτικών έργων που κυκλοφορούσαν ευρύτερα στη Δύση επιλέγεται το εικονογραφημένο *Fioretto di tutta la Bibbia historiato*. Όπως δέχεται και αναπτύσσει η εκδ., πρόκειται για σχεδόν πιστή εξάρτηση του Καρτάνου από το πρότυπό του, ωστόσο ο συγγρ. ως ορθόδοξος διαφοροποιείται από αυτό σε θέματα δογματικά, όπως π.χ. διατυπώνει την αρχή ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα, παραλείπει τη διδασκαλία για το «purgatorio» κλπ. Εδώ, όπως και στη συνέχεια, επισημαίνονται επίσης οι παρεμβάσεις του Κ. στο κείμενο του προτύπου, δηλ. προσθήκες στοιχείων από ελληνικές πηγές ή σχόλια με σκοπό να διδάξει τους αναγνώστες.

Στο κεφ. 5 Η μετάφραση (σσ. 50-53) η εκδ. σχολιάζει τη γλώσσα της μετάφρασης και σχετικά προβλήματα, γνώσης της γλώσσας, παρανοήσεις, επίδραση της ιταλικής, με τη χαρακτηριστική παρατήρηση: «Πιο

σημαντική είναι η μελέτη της γλώσσας της μετάφρασης, που επειδή δεν επηρεάζεται σημαντικά από λόγια εκκλησιαστικά κείμενα, βρίσκεται πιο κοντά στον ζωντανό ομιλούμενο λόγο, όσο βέβαια επιτρέπει η εξάρτηση από γλωσσικά σχήματα του προτύπου». Παρέχεται, ας σημειωθεί, στον αναγνώστη η δυνατότητα να διαπιστώσει τα όσα αναπτύσσονται με την παράθεση αντίστοιχων αποσπασμάτων (προτύπου - μετάφρασης). Και εδώ (σ. 53) η εκδ. με τις σημαντικές επισημάνσεις της θέτει τη βάση και δίνει την ώθηση να εξεταστεί το θέμα της μετάφρασης κάτω από δύσκολες συνθήκες από άλλους ερευνητές, ακόμη και ειδικούς ψυχολόγους.

Στο κεφ. 6 (σσ. 53-58) εξετάζεται το πιο περίπλοκο και δύσκολο θέμα των πηγών, δηλ. της επίδρασης των ελληνικών εκκλησιαστικών και χρονογραφικών έργων στο δεύτερο, το «πρωτότυπο», μέρος του έργου, όπου ο συγγρ. δεν ακολουθεί το ιταλικό πρότυπο (βέβαια σε ολόκληρο το έργο υπάρχουν και σαφώς πρωτότυπα τμήματα, σχόλια και παρατηρήσεις του ίδιου). Η εκδ., μολονότι ερευνά το θέμα προς κάθε κατεύθυνση, δικαιολογημένα δεν μπορεί να υποδείξει συγκεκριμένα έργα. Η αδυναμία αυτή οφείλεται, όπως δέχεται και η ίδια, στο γεγονός ότι στην εποχή του Καρτάνου τέτοια έργα κυκλοφορούσαν μόνο σε χειρόγραφα (ενδεχομένως σε μεγάλο αριθμό) και έτσι από μεγάλη τύχη θα μπορούσαν να επισημανθούν, ενώ το πολύ γνωστό και διαδεδομένο έργο του Δωρόθεου Μονεμβασίας εκδόθηκε πολύ αργότερα. Παρ' όλ' αυτά και στο κεφάλαιο αυτό η κ. Κ.-Π. με τις παρατηρήσεις της ανοίγει το δρόμο για μελλοντική ειδική έρευνα του θέματος.

Το κεφ. 7 *Η κριτική και η πολεμική* (σσ. 58-61) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς εξετάζεται σ' αυτό η αρνητική κριτική και η πολεμική που ασκήθηκε στο βιβλίο τόσο στην εποχή του, κατεξοχήν από το σύγχρονο του Παχώμιο Ρουσάνο, όσο και από τους νεότερους για κακοδοξία. Μολονότι η εκδ. ως μη θεολόγος αφήνει τις λεπτομέρειες του θέματος της δογματικής πολεμικής στην αρμόδια θεολογική έρευνα, επιτυχώς ασχολείται με το θέμα και καταλήγει στην απόλυτα πειστική εξήγηση πως οι όποιες αποκλίσεις του Καρτάνου σε λεπτομέρειες των δογμάτων της ορθόδοξης διδασκαλίας οφείλονται απλά στην όχι καλή σχετική ενημέρωσή του και στη μεταφορά τους από το ιταλικό πρότυπο, που και αυτό επίσης έβριθε από «απόκρυφες» διηγήσεις μη αναγνωρισμένες από την Εκκλησία. Ο Κ. αντίθετα σε πολλές περιπτώσεις (βλ. π.χ. πιο πάνω) αντιμετωπίζει με θάρρος δογματικά θέματα, επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί αιρετική η διδασκαλία του.

Β'. Η «*διδασκαλία*» του Καρτάνου. 1. Η «*διδασκαλία*» κατά το ιταλικό πρότυπο. 2. Οι ελληνικές πηγές (σσ. 62-67). Σκοπός του συγγρ., όπως το δηλώνει και ο ίδιος, είναι να διδάξει όχι να τέρψει. Εδώ εξετάζεται το εί-

δος της διδασκαλίας του, η οποία έχει άμεση εξάρτηση από τα πρότυπα του και κυρίως βέβαια από το ιταλικό. Ως προς τις ελληνικές του πηγές, σε ορισμένα σημεία διακρίνονται χωρία από την Αγία Γραφή δικής του επιλογής, ενώ μνημονεύονται και ονόματα εκκλησιαστικών συγγραφέων. Στις ελληνικές του πηγές περιλαμβάνονται θεολογικά και ερμηνευτικά έργα. Η εκδ. βάσιμα πιστεύει πως οι πολυάριθμες αυτές πηγές μάλλον έμμεσα του ήταν γνωστές, αφού στη φυλακή δεν ήταν δυνατόν να τις έχει στη διάθεσή του, αλλά το θέμα προσφέρεται για διερεύνηση.

Ως προς την *Παιδεία του συγγραφέα*, κεφ. 3 (σσ. 72-74), ανάλογες είναι και εδώ οι παρατηρήσεις της εκδ. Οι εξωτερικές μαρτυρίες για την παιδεία του συγγραφέα λείπουν· έτσι μόνο από το έργο του αντλούμε στοιχεία, που όμως δεν οδηγούν με βεβαιότητα σε ακριβή γνώση της παιδείας του, αφού, καθώς μένει προσκολλημένος στις πηγές του, σε μεγάλο ποσοστό μεταφέρει τις γνώσεις των πηγών του. Ωστόσο η εκδ. παραθέτει και σχολιάζει κατά κατηγορίες τις γνώσεις του συγγραφέα, θεολογικές (ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι ο συγγραφέας γνωρίζει περισσότερο την εκκλησιαστική πρακτική και δεν έχει κάνει ειδική σπουδή των θεμάτων) και κοσμικές (κοσμογραφία, γεωγραφία, ιστορία). Μελετώντας και αντλώντας από το ίδιο το κείμενο του Κ. η εκδ. εκθέτει στοιχεία που αφορούν το κήρυγμα, τη θεολογία και την εκκλησιαστική πρακτική (ειδικότερα, κατά κατηγορίες εξετάζει τη δογματική, την ηθική, την ερμηνευτική, την απολογητική) (κεφ. 5, σσ. 74-76).

Πολύ ενδιαφέρον επίσης το κεφ. 6 *Κατάθεση πείρας*, όπου αναφέρονται δικές του εμπειρίες και υπογραμμίζονται σημαντικές πληροφορίες που παρέχει ο ίδιος για τη ζωή του και τη συγγραφή του έργου του αλλά και για γεγονότα, τόπους, εκκλησίες κλπ. της εποχής του, όπως και το κεφ. 7 *Τέχνη της διδασκαλίας* (σσ. 78-79), όπου με επιτυχία επιλέγονται και αξιολογούνται ορισμένα αφηγηματικά μέρη του έργου, που εξυψώνονται σε λογοτεχνικό και θεατρικό λόγο. Η εκδ. σημειώνει χαρακτηριστικά (σ. 79) πως «Το διδακτικό βιβλίο γίνεται και λογοτεχνικό» και αφήνει το θέμα για περαιτέρω διερεύνηση. Η ίδια είχε δώσει παλαιότερα για το θέμα αυτό μικρά δημοσιεύματα (βλ. σ. 79 σημ. 264, 265).

Ευρύτερα και από διάφορες πλευρές εξετάζεται ο λόγος και η γλώσσα του Κ. στο Γ μέρος με τον τίτλο *Ζωντανός λόγος*. Ακριβέστερα στο κεφ. 1. *Γλώσσα ομιλουμένη* (σσ. 80-81) προβάλλεται η ζωντάνια της γλώσσας του Κ., που αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος ένα θαυμάσιο δείγμα της ομιλούμενης γλώσσας του 16ου αι. (επισημαίνονται και καθημερινές εκφράσεις). Το έργο είναι γραμμένο στην κοινή δημώδη της εποχής του με στοιχεία από το κερκυραϊκό ιδίωμα. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η εκδ., δε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για αμιγή γλώσσα, καθώς δε λεί-

πουν και ιταλισμοί (στο μεταφρασμένο τμήμα) και επιδράσεις από την εκκλησιαστική γλώσσα (ο συγγραφέας, ας σημειωθεί, δίνει τις περισσότερες φορές μεταφρασμένα τα χωρία από εκκλησιαστικούς συγγραφείς και την Αγία Γραφή).

Στο κεφ. 2 *Τα λόγια στοιχεία* (σσ. 82-83) απομονώνονται και παραθέτονται δείγματα λόγων στοιχείων, τα οποία, μολονότι αφθονούν διάσπαρτα στο έργο, προπάντων αυτά της εκκλησιαστικής ορολογίας λόγω του θέματος του έργου και της ιδιότητας του συγγραφέα, δεν αλλοιώνουν το δημώδες ύφος και τη γλώσσα του. Στο κεφ. 3 *Τα αυτούσια χωρία και η μετάφραση της Αγίας Γραφής*, όπως δηλώνει και ο τίτλος, η εκδ. ασχολείται συστηματικά με τον τρόπο μεταφοράς χωρίων της Αγίας Γραφής στο κείμενο του Καρτάνου. Διαπιστώνει ότι ο Κ. μεταφράζει συχνά χωρία της Αγίας Γραφής από τα ιταλικά (από το πρότυπό του), πολλές φορές όμως τα περιλαμβάνει αυτούσια στο ελληνικό πρωτότυπο· η εκδ. παραθέτει μάλιστα ως δείγμα περισσότερες από 100 παραπομπές τέτοιων πρωτότυπων χωρίων. Πολλές είναι εξάλλου και οι περιπτώσεις που ο Κ. μεταφράζει από το ελληνικό πρωτότυπο της Αγίας Γραφής σε ζωντανό νεοελληνικό λόγο· η εκδ. παραθέτει ως δείγμα περίπου 50 παραπομπές τέτοιων χωρίων και υπογραμμίζει το γεγονός ότι ο Κ. πρώτος δοκίμασε μετάφραση κειμένου της Αγίας Γραφής σε τόση έκταση, γι' αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί πρόδρομος της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης του Μάξιμου Καλλιουπολίτη. Εξάλλου κάνει νύξη και για τη σχέση που έχει το έργο με την ελληνική ορθόδοξη υμνογραφία, αφού σ' αυτή παραπέμπει ο Κ. όχι λίγες φορές, όμως, όπως σωστά σημειώνει, η επέκταση σ' αυτό το θέμα ξεφεύγει από τα όρια αυτής της Εισαγωγής.

Στην άριστα, συστηματικά και υποδειγματικά οργανωμένη Εισαγωγή η εκδ. με τη γνωστή πείρα και τις γνώσεις της ειδικά μάλιστα στο συγκεκριμένο θέμα, το οποίο από χρόνια ερευνά, κατορθώνει με τα διαθέσιμα σήμερα στην έρευνα στοιχεία να ανασυνθέσει, να σκιαγραφήσει κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο την ιδιάζουσα προσωπικότητα του δραστήριου, μαχητικού ορθόδοξου ιερέα του 16ου αι. με την πολύπαθη και περιπετειώδη ζωή, που δε δίστασε διεκδικώντας το δίκιο του να συγκρουστεί με τους ισχυρούς και που με το μεγάλο ζήλο του να διδάξει τους απλούς ανθρώπους κατόρθωσε να γράψει στη ζωντανή ομιλούμενη γλώσσα μέσα στη φυλακή ένα τόσο εκτενές έργο, που γνώρισε τεράστια εκδοτική επιτυχία, και να επιμεληθεί κατόπιν την έκδοσή του. Με ανάλογη επιτυχίαπραγματεύεται επίσης στην Εισαγωγή το θέμα της διδασκαλίας του και του έργου του εξετάζοντάς το από διάφορες πλευρές (γλώσσα, πρότυπο κλπ.). Ενημερωμένη πλήρως εξάλλου σε θέματα βιβλιογραφίας, όπως φαίνεται και από το πλήθος των παραπομπών σε

διάφορα δημοσιεύματα, επεκτείνει την πραγμάτευση των ποικίλων θεμάτων στο επιτρεπτό πλαίσιο μιας Εισαγωγής έκδοσης κειμένου χωρίς ανάπτυξη λεπτομερειών και παρεκκλίσεις, ανοίγοντας όμως παράλληλα και υποδεικνύοντας νέους δρόμους στην έρευνα.

Στις σσ. 86-87 *Επιλογή βιβλιογραφίας*, επειδή η βιβλιογραφία συμπληρώνεται και εξαντλείται με τις επ' ευκαιρία αναφορές και σε άλλα δημοσιεύματα, οι οποίες υπάρχουν στην Εισαγωγή (πλήθος σχετικών παραπομπών στις υποσημειώσεις). Μερικές λεπτομερειακές παρατηρήσεις: Της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Κ. Θ. Δημαρά καταγράφεται η 4η έκδοση του 1968, ενώ υπάρχουν και άλλες νεότερες, στο δημοσίευμα Ε. Κακουλίδη-Πάνου, «Μαρτυρίες υπερασπίσεως...», *Αφιέρ.* στον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο ως τόπος έκδοσης σημειώνεται η Αθήνα, ενώ είναι η [Θεσσαλονίκη], στο *Άνθος των Χαρίτων* έκδ. Ε. Κακουλίδη-Πάνου και Κ. Πηδώνια σημειώνεται Κομνηνή Πηδώνια Δ. αντί Κομνηνή Δ. Πηδώνια, στο Σάθας Κ., *Νεοελληνική Φιλολογία*, αν και το έργο είναι πολύ γνωστό, σαφέστερο θα ήταν, νομίζω, να δοθεί και ο υπό-τιτλος.

Ακολουθεί (σσ. 91-502) το κείμενο της Π.Ν.Δ. σε κριτική έκδοση σύμφωνα με την πρώτη έκδοση, του 1536 (αντίτυπο της Βαυαρικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου). Στα περιθώρια της έκδοσης του κειμένου η εκδ. σημειώνει την αντιστοιχία των σελίδων της πρώτης έκδοσης ακολουθώντας τη χειρόγραφη αρίθμηση των φύλλων που υπάρχει στο αντίτυπο της Βαυαρικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου (βλ. και σ. 46 σημ. 131). Στο κριτικό υπόμνημα παρέχονται εσφαλμένες ή παραλλαγμένες γραφές της πρώτης έκδοσης αλλά και των επόμενων εκδόσεων που δε διαφέρουν σχεδόν καθόλου από την πρώτη, οι διαφορές από την έκδοση του 1567 και πολλά σχόλια και γραφές από το ιταλικό πρότυπο.

Ως προς τις εκδοτικές αρχές που ακολουθούνται, ορισμένες από αυτές αναφέρονται σε διάφορα σημεία της Εισαγωγής και στον Πρόλογο, όπου (σ. 12) γίνεται δήλωση ότι στην έκδοση του κειμένου ακολουθείται το πολυτονικό (στην Εισαγωγή όμως το μονοτονικό) για να βρίσκεται πιο κοντά στο πρωτότυπο και ότι η ορθογραφία, που δεν ακολουθεί ορισμένο τυπικό στις παλιές εκδόσεις, προσαρμόστηκε στα δεδομένα της σημερινής εκδοτικής, ενώ στα γραμματικά και φωνητικά φαινόμενα σωστά διατηρήθηκε η πολυτυπία. Ωστόσο περίεργο φαίνεται το πώς δεν προτάσσεται στο κείμενο ειδικό κατατοπιστικό σημείωμα με τις εκδοτικές αρχές. Από την εκδότρια πληροφορηθήκαμε ότι κατά τη μακρά παραμονή του έργου στο τυπογραφείο (περίπου δύο χρόνια) παρέπεσε το σχετικό ενημερωτικό σημείωμα που επρόκειτο να περιληφθεί στην οικεία θέση.

Ειδικότερα ως προς την ορθογραφία παρατηρούμε ότι κατά βάση

ακολουθείται αυτή της σύγχρονης δημοτικής με κάποιες αποκλίσεις σε ορισμένες περιπτώσεις απόλυτα δικαιολογημένες, π.χ. σε αρχαίζοντα χωρία από την εκκλησιαστική γλώσσα (εις μίαν γέννησιν σ. 229, την αγίαν τύπωσιν σσ. 431, 432, αλλά edίδαξεν ο Θεός να κάνομεν σ. 441, εάν διαμείνομεν σ. 441, να μας κληρονομήσει σ. 441). Με κάποιες γραφές ωστόσο μάλλον δε θα συμφωνούσαμε, π.χ. στο αρχαίζον χωρίο εάν το άλας μαρανθεί σ. 441 (αντί μαρανθή)· στην ίδια σ. όπως ιδωσιν, ενώ στη σ. 455 να λάβομεν το σώμα και αίμα του Κυρίου, αλλά βέβαια σε τέτοιου είδους κείμενα, παλαιότερα, που δεν έχουν απόλυτη ομοιογένεια στη γλώσσα, πολλές φορές αναπόφευκτα είναι προβληματική η επιλογή της κατάλληλης κατά περίπτωση γραφής. Επίσης δε θα συμφωνούσαμε με την ορθογραφία κάποιων ιδιωματικών τύπων, για τους οποίους σήμερα έχει επικρατήσει διαφορετική ορθογραφία (βλ. π.χ. Ε. Κριαρά, Λεξ. μεσ. ελλην. δημ. γραμμ.), όπως αυτήνος (έκδ.) αντί αυτείνος, κράτειε (έκδ.) αντί κράτιε.

Στις σσ. 503-548 Γλωσσικό επίμετρο της Ελένης Καραντζόλα. Το όνομά της δηλώνεται μόνο στη σελίδα τίτλου, αλλά καλύτερα θα ήταν να αναγραφόταν και εδώ. Όπως σημειώνεται στην Εισαγωγή (σ. 505), στόχος του Επιμέτρου «είναι να δώσει μια αδρομερή εικόνα της γλώσσας του κειμένου και του συγγραφέα... Δεν ενδιαφέρει δηλαδή τόσο ο εξαντλητικός σχολιασμός όλων των γλωσσικών τύπων που απαντούν στο εκτενές αυτό πεζό κείμενο...». Το Γλωσσικό Επίμετρο (σ. 505 κ.ε.) διαιρείται στα κεφάλαια: Γραφηματική και φωνητική φωνολογία (σ. 507 κ.ε.). Τα όσα αναφέρονται στη Γραφηματική (γραφές εκδόσεων κλπ.) σωστότερο θα ήταν να περιλαμβάνονται στις εκδοτικές αρχές, άλλωστε κάτι ανάλογο υπαινίσσεται η κ. Κ. στις πρώτες γραμμές. Όσο για ορισμένα λάθη τονισμού και ορθογραφίας (σ. 507 κ.ε.) δεν μπορούν, πιστεύω, να αποδοθούν, τουλάχιστο τα περισσότερα, στον Καρτάνο, αν και επιμελήθηκε την έκδοση, αλλά πρέπει να πρόκειται για τυπογραφικά λάθη που του διέφυγαν και θεωρώ υπερβολικό να τα αποδίδουμε όλα στην «περιορισμένη μόρφωση του συγγραφέα» (σ. 509).

Στις σσ. 511 κ.ε. Φωνητική / Φωνολογία, όπου εξετάζονται διάφορα φωνητικά φαινόμενα κατά κατηγορίες. Κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις: στη σ. 512 γράφεται «Σε πολλές άκλιτες λέξεις προστίθεται το τελικό ς» και μάλλον από παραδρομή περιλαμβάνεται μεταξύ των παραδειγμάτων το ομπρός, στη σ. 513, μεταξύ των παραδειγμάτων της έκκρουσης του i μπροστά από το e περιλαμβάνεται το ογγές, εδώ όμως είναι μόνο θέμα ορθογραφίας, αφού έχει την ίδια προφορά με το ογγιές. Στη σ. 516, στα Λοιπά πάθη συμφώνων προκειμένου για την ανάπτυξη του άλογου -ν- στο κώνδικα νομίζω ότι πρόκειται για τυπογραφικό λάθος.

σ. 517 *Μορφολογία*. Στη σ. 517 σημ. 34: Νομίζω πως δεν μπορούμε με μόνη τη μαρτυρία της Πεντατεύχου να συμπεράνουμε, έστω με επικύλαξη, ότι στην Κωνσταντινούπολη αυτή την εποχή είχε επικρατήσει ο τύπος τις.

σσ. 535 κ.ε. *Παραγωγική μορφολογία*, σσ. 541 κ.ε. *Σύνταξη*, σσ. 549-550 *Βιβλιογραφικές αναφορές*: Στο Κριαράς Ε. 1968-1993. *Λεξικό...* αντί 1993 να γραφεί 1997.

Γενικά η κ. Καραντζόλα στο *Γλωσσικό Επίμετρο* ως ειδική γλωσσολόγος και πλήρως ενημερωμένη στη σχετική βιβλιογραφία εξετάζει και αναλύει συστηματικά και λεπτομερειακά τα διάφορα γλωσσικά φαινόμενα του κειμένου προβάλλοντας με ακρίβεια και σαφήνεια τα χαρακτηριστικά της γλώσσας του έργου αυτού του Καρτάνου.

Ο τόμος κλείνει με *Ευρετήρια* (σσ. 551 κ.ε.). Το *Γλωσσάρι* (σσ. 553-596), το οποίο, όπως δηλώνεται σε σημείωμα που προτάσσεται, είναι χρηστικό, επιλέχθηκαν οι λέξεις που παρουσιάζουν τυπολογικό και σημασιολογικό ενδιαφέρον. Σ' αυτό παρέχονται και παραπομπές ενδεικτικές και οι αντίστοιχες σημασίες των λέξεων μέσα στο κείμενο. Το *Γλωσσάρι*, καταρτισμένο με ευσυνειδησία και επιμέλεια, πλούσιο και λεπτομερές, δίνει ακριβώς και με επιτυχία τις διάφορες σημασίες και αποτελεί σημαντικό βοήθημα για την κατανόηση του κειμένου, καθώς μάλιστα περιλαμβάνονται σ' αυτό και λέξεις όχι τόσο γνωστές, ιδίως σε όσους δεν ασχολούνται ειδικά με τα κείμενα αυτά, όπως παλαιότερες δημώδεις, ιδιωματικές, ιταλικής προέλευσης (κυρίως από το ιταλικό πρότυπο) αλλαγμένες και προσαρμοσμένες στο κλιτικό σύστημα της ελληνικής.

Κάποιες λεπτομερειακές παρατηρήσεις: Στις παραπομπές καλό θα ήταν να δίνεται όχι μόνο ο αριθμός του φύλλου (σελίδας), αλλά και ο αριθμός του στίχου (καλύτερα η σελίδα της έκδοσης αυτής και ο στίχος), επειδή ενδέχεται στην ίδια σελίδα η ίδια λέξη να απαντά περισσότερες φορές και με διαφορετική σημασία.

Σε κάποιες λέξεις με ξενική προέλευση (ιδίως πολύ αλλαγμένες ή σπάνιες) καλό θα ήταν να υπάρχει και ετυμολογία (π.χ. *βάλη* = *κοιλάδα*, *δεσπέτο* = *πείσμα*, *δουρώ* = *διαρκώ*), έτσι θα ήταν εμφανέστερο και πώς μεταφέρει ο Καρτάνος τις ιταλικές λέξεις στα ελληνικά (π.χ. αυτοσχεδιάζει ή αυτές είχαν ήδη περάσει στην ομιλούμενη γλώσσα;). Επίσης λείπουν κάποια παραπεμπτικά τύπων λέξεων που καταχωρίζονται μαζί, π.χ. το *φταίω* βρίσκεται στο *φθαίω* χωρίς παραπεμπτικό, τα *ουργία* και *ορία* στο *οργία* χωρίς αντίστοιχα παραπεμπτικά, το ίδιο και για το *φτερόν* που βρίσκεται στο *φθερόν*. *αποταχία*: Αμφιβάλλω αν πρόκειται για επτανησιακό ασυνίζητο τύπο (σ. 513), αφού και σήμερα δε μαρτυρείται τέτοιος τύπος από το επτανησιακό ή από άλλο νεοελληνικό ιδίωμα, ενώ αντίθετα

από την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά κ.α. μαρτυρείται μόνο ο συνιζήμενος τύπος (Ιστ. Λεξ. Ακαδ. Αθ., λ. αποταχεά). Μάλλον και εδώ πρόκειται για συνιζήμενο τύπο με τον τόνο στο ι, κάτι που κατά κανόνα συναντούμε στις βενετικές εκδόσεις. Το ίδιο θα πρέπει να ισχύει και για άλλες ανάλογες λέξεις, π.χ. απανωθιο (να γρ. απανωθιό). Καλύτερο θα ήταν σε κάποιες λέξεις όχι πολύ κοινές να υπάρχει και ερμήνευμα, π.χ. αντιμήνσιον, βενέτικος. γελώ και εγελώ: Δεν πρέπει να γραφεί τύπος εγελώ, αφού σε όλες τις παραπομπές προηγείται η αντων. τον, που απλά θα γραφεί παρεκτεταμένη (π.χ. τονε γελάς), ή υπάρχει αύξηση στο ρ. (π.χ. τον εγέλα). Και στο Ε. Κριαρά, Λεξ. της μεσ. ελλην. δημ. γραμμ., στο λ. γελώ δεν υπάρχει ο τύπος αυτός. ελιά: Το ερμήνευμα απλώς «καρπός». Θα έπρεπε να προσδιοριστεί ακριβώς. ηδονή, η: Να διαγραφεί το κόμμα μετά το γευστική. καιρός, ο: Στο κακοί καιροί θα έπρεπε να δοθεί ερμήνευμα. κεφάλη, η: Το κεφάλι, το που περιλαμβάνεται εδώ θα έπρεπε να γραφεί ως ιδιαίτερο λήμμα. μάκονος, ο: δεν υπάρχει στην παραπομπή που σημειώνεται. πελεκώ: Το ερμήνευμα γενικά «επεξεργάζομαι». Θα έπρεπε ακριβέστερα να δηλωθεί ότι πρόκειται ειδικά για επεξεργασία, για πελέκημα ξύλου (εδώ του σταυρού). πρέπος, το: Είναι επίθετο. σηκώνω (πουλιά): Η σημασία δεν είναι εδώ «κάνω να πετάξουν», αλλά «μεγαλώνω, κάνω να αναπτυχθούν» (πβ. το *allevare* στο αντίστοιχο χωρίο του ιταλικού προτύπου, κριτ. υπ., καθώς και το ζωοτροφούνται λίγο πιο κάτω στην ίδια σελίδα, επίσης σε αντίστοιχο χωρίο).

Στον Πίνακα κυρίων ονομάτων του κειμένου, όπου επίσης με τον ίδιο τρόπο οι παραπομπές, καλό θα ήταν να υπήρχαν βοηθητικά κάποια παραπεμπτικά, όπως π.χ. Βαγιαζίτ βλ. Μπαεζίτης, Πίνδαρος βλ. Μπίνδαρος. Ο Πίνακας αυτός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς παρέχει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να σχηματίσει μια συνοπτική εικόνα του τρόπου μεταγραφής σε δημώδη μορφή γνωστών ονομάτων της Αγίας Γραφής, αρχαίων ελληνικών, ιταλικών μεταφερμένων από το πρότυπο του κλπ.

Στο τέλος Πίνακας ονομάτων και θεμάτων της Εισαγωγής και Πίνακας εικονογραφήσεων σελίδων τίτλου, κολοφώνων και ορισμένων σελίδων των βενετικών εκδόσεων του έργου, όπως και ξυλογραφιών της έκδοσης του 1536. Εδώ, ας σημειωθεί, διορθώνεται και η χρονολογία της έκδοσης του 1536, που από παραδρομή στη λεζάντα της σ. 90 γράφηκε 1549.

Γενικά όλοι οι Πίνακες πολύ χρήσιμοι και κατατοπιστικοί.

Με αυτή την άριστα επιμελημένη και καλαίσθητη έκδοση έγινε προσιτό ένα σπάνιο έργο, με το οποίο όλοι έχουν τώρα τη δυνατότητα καταρχήν να γνωρίσουν την «άγνωστη» σε μεγάλο βαθμό παλαιότερη νεοελληνική δημώδη πεζογραφία έχοντας στη διάθεσή τους ένα θρησκευ-

τικό-διδασκτικό κείμενο γραμμένο στη ζωντανή ομιλούμενη γλώσσα του 16ου αι., που διαβάζεται με άνεση και ευχάριστα, καθώς μάλιστα παρεμβάλλονται σ' αυτό και διάφορες μικρές ιστορίες (ο συγγρ. αντλεί όχι μόνο από την Αγία Γραφή, αλλά και από άλλα πρότυπα) (στην κατανόηση του κειμένου, όπως αναφέραμε, βοηθάει πολύ και το Γλωσσάρι και το ειδικό κεφάλαιο για τη γλώσσα). Η προσφορά και η αξία της έκδοσης όμως δεν περιορίζονται στο κείμενο. Κατεξοχήν σημαντική, αποκαλυπτική και χρήσιμη είναι και η εκτενής και περιεκτική Εισαγωγή, όπου, με βάση τα γνωστά σήμερα στοιχεία που στο μεγαλύτερο ποσοστό προέκυψαν από τη συστηματική μακροχρόνια έρευνα της ίδιας της εκδότριας, γίνεται εμπεριστατωμένη και λεπτομερής πραγμάτευση όλων των ζητημάτων των σχετικών με το έργο και την πολυτάραχη ζωή και δράση του ενθουσιώδους, μαχητικού και ακαταπόνητου ορθόδοξου κληρικού συγγραφέα του, που υπήρξε πράγματι μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Επιπλέον, όπως επ' ευκαιρία αναφέραμε, η έκδοση αυτή αποτελεί αφετηρία και ανοίγει ποικίλους δρόμους για μελλοντική έρευνα είτε από την ίδια την εκδότρια είτε από άλλους ειδικούς μελετητές. Η εκδ. στην πορεία της πραγμάτευσης εύστοχα επισημαίνει σε διάφορα σημεία την ανάγκη να ερευνηθούν και άλλα ειδικά θέματα (θεολογικά κ.ά.), στα οποία ήταν αδύνατον και δεν έπρεπε άλλωστε η ίδια να επεκταθεί, επειδή αυτό θα οδηγούσε σε παρέκκλιση από την έρευνά της.

Γενικά πρόκειται για ένα βιβλίο πολύτιμο τόσο για τους ειδικούς, όσους ασχολούνται με την παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία, γραμματεία και γλώσσα αλλά και θεολόγους κ.ά., όσο και για τους μη ειδικούς.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

† JOHANNES IRMSCHER
(1920-2000)

Ο καθηγητής Johannes Irmischer, γνωστός μελετητής της αρχαίας ελληνικής, βυζαντινής και νεοελληνικής γραμματείας, γεννήθηκε στη Δρέσδη στις 14 Σεπτεμβρίου 1920 και μετά την εγκύκλια μόρφωσή του εσπούδασε στη Λειψία κλασική, βυζαντινή και νεοελληνική φιλολογία. Το διδακτορικό δίπλωμα έλαβε από το Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου, το 1947. Κατέλαβε, ως καθηγητής του ιδίου Πανεπιστημίου, διάφορες θέσεις, όπως τη διεύθυνση του Ινστιτούτου Αρχαίας Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Ακαδημίας Επιστημών της πρώην Ανατολικής Γερμανίας, του Ινστιτούτου της Ελληνορωμαϊκής Αρχαιότητας, την προεδρία της Winckelmann-Gesellschaft της οποίας ήταν και μέλος και του Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών του πανεπιστημίου της Χάλης.

Από την πολυπληθή επιστημονική παραγωγή του σημειώνουμε μερικά εκ των δημοσιευμάτων του: *Götterzorn bei Homer* (1950), *Probleme der neugriechischen Literatur* (1959-1960), *Antike und Mittelalter in Bulgarien* (1960), *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa* (1-2) (1962), *Der Philhellenismus in Preussen als Forschungsanliegen* (1966), *Einführung in die Byzantinistik* (1971), *Das grosse Lexikon der Antike* (1976), *Das Ideal der allseitig entwickelten Persönlichkeit* (1976), *Das Korpus der griechischen christlichen Schriftsteller* (1977), *Das Antikebild unserer Gegenwart* (1979), *Byzantinischer Bilderstreit* (1980). Συμμετείχε στην έκδοση της επιστημονικής σειράς *Berliner Byzantinische Arbeiten* και ήταν συνυπεύθυνος για την έκδοση του περιοδικού *Das Altertum*.

Κατά τα τελευταία έτη της ζωής του εξέδιδε το λίαν ενδιαφέρον *Lexikon der Byzantinistik*, στο οποίο έχουν καταχωρηθεί μερικά άρθρα του υπογράφοντος το παρόν σημείωμα, που αφορούν θέματα της χριστιανικής αρχαιολογίας.

Λίαν γνωστή είναι η παρουσία του σε πολλά επιστημονικά συνέδρια διαφόρων ειδικοτήτων, ενώ στην ιταλική χερσόνησο, μετέβαινε συχνά για να λάβει μέρος σε επιστημονικές συναντήσεις. Σε μία από αυτές τις μεταβάσεις του στην Ιταλία εγκατέλειψε τον επίγειο βίο, καθ' οδόν για τη Ρώμη, στις 23 Μαΐου 2000.

Ο υπογράφων το νεκρολογικό αυτό σημείωμα είχε την αγαθή τύχη να

γνωρίσει τον αποθανόντα γερμανό καθηγητή, γνωστό για την ευπροσηγορία, την ευγένεια και τη γερμανική βέβαια τυπικότητα.

«Αἰωνία εἴη ἡ μνήμη τοῦ μακαρίου ἀνδρός, καθηγητοῦ Ἰωάννη Igm-scher», που προσέφερε πολλά για τη μελέτη του αρχαίου ελληνικού και βυζαντινού πολιτισμοῦ.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

† ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ
(1926-2003)

Στις 30 Μαρτίου 2003 αποχαιρέτησαμε έναν από τους πιο εξέχοντες και δημιουργικούς επιστήμονες της Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης: τον Γεώργιο Γαλάβαρη. Με εξαιρετική δραστηριότητα στο εξωτερικό, συνεργάτης και συνεχιστής σπουδαίων επιστημόνων και κυρίως του Κ. Weitzmann, έφυγε από κοντά μας αφήνοντας πίσω το πλούσιο έργο του, μια άξια παρακαταθήκη και πηγή αναφοράς για όλους τους νεότερους.

Γεννήθηκε στον Πειραιά το έτος 1926 και αποφοίτησε από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1951, έχοντας στο μεταξύ υπηρετήσει επί τρία χρόνια στον ελληνικό στρατό.

Στη συνέχεια με υποτροφία Fulbright και αργότερα Walker Haring σπούδασε Ιστορία της Τέχνης και Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Princeton των Η.Π.Α. Το 1958 αναγορεύτηκε διδάκτωρ αυτού του πανεπιστημίου, μετά από μαθητεία κοντά σε δασκάλους, όπως οι Α. Ζακυθνός, Α. Ορλάνδος, Α. Friend, Ε. Smith, Κ. Weitzmann. Παράλληλα, το ίδιο διάστημα μελέτησε Νομισματική ως υπότροφος της Αμερικανικής Εταιρείας υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Α. Alföldi.

Την πανεπιστημιακή του καριέρα την άρχισε στο Πανεπιστήμιο McGill στο Μόντρεαλ του Καναδά (1959), στο οποίο μέσα σε λίγα μόλις χρόνια κατάφερε να εξελιχθεί σε όλες τις πανεπιστημιακές βαθμίδες και να γίνει το 1965 τακτικός καθηγητής στην έδρα της Ιστορίας της Τέχνης. Κατά τα έτη 1971-77, 1978-83, 1985-93 ανέλαβε τη διεύθυνση των Μεταπτυχιακών Σπουδών στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Ως επισκέπτης καθηγητής δίδαξε Ιστορία της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Wisconsin, Madison, στις Η.Π.Α. (1967) και στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανε-

πιστημίου Κρήτης (χειμερινά εξάμηνα 1987, 1996, 1997). Το 1995 έγινε ομότιμος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο McGill του Καναδά.

Στον διδακτικό τομέα έδωσε κύκλους μαθημάτων που περιελάμβαναν την αρχαία τέχνη (Μεσοποταμίας, Αιγύπτου, Ελλήνων και Ρωμαίων) και την μεσαιωνική, καθώς και όλες τις επόμενες φάσεις της ευρωπαϊκής τέχνης μέχρι τον 20ό αιώνα. Ασχολήθηκε επίσης με τα προβλήματα της θεωρίας της τέχνης σε σεμινάρια για ιστορικούς της τέχνης και φιλόλογους. Η σπουδαιότερη όμως προσφορά του στο διδακτικό τομέα έγκειται στο γεγονός ότι με την άφιξή του στο παραπάνω πανεπιστήμιο του Μόντρεαλ, ο κύκλος των μαθημάτων που άρχιζε με την εποχή του ευρωπαϊκού Μπαρόκ επεκτάθηκε και περιελάμβανε πλέον όλες τις προηγούμενες εποχές. Στο πρόγραμμα τονίστηκε η αρχαία ελληνική τέχνη και για πρώτη φορά καθιερώθηκε σε καναδικό πανεπιστήμιο η συστηματική διδασκαλία της βυζαντινής τέχνης σε όλες της τις φάσεις, με έμφαση ωστόσο στους δεσμούς τέχνης και θεολογίας, πράγμα που προσήλκυσε πολλούς φοιτητές και από άλλες σχολές. Αποτέλεσμα αυτού του προγράμματος ήταν η δημιουργία στο συγκεκριμένο πανεπιστήμιο ειδικής βιβλιοθήκης για την μελέτη της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης και γενικότερα για την τέχνη της Ανατολικής Εκκλησίας. Πολλοί μαθητές του στελεχώνουν σήμερα πανεπιστήμια και μουσεία ή είναι επιμελητές συλλογών που αφορούν την αρχαία ελληνική και βυζαντινή τέχνη. Εξίσου ευεργετική, άλλωστε, ήταν και η περιστασιακή έστω παρουσία και διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Το συγγραφικό έργο του Γεωργίου Γαλάβαρη υπήρξε καρπός μιας πολύχρονης και συστηματικής έρευνας. Η προσφορά του είναι ανεκτίμητη, καθώς συνέλεξε, κατέγραψε και ερμήνευσε άγνωστο υλικό, το οποίο θεωρήθηκε ιδιαίτερα σημαντικό για τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς της τέχνης, όπως επίσης και για τους μελετητές της επιγραφικής, τους παλαιογράφους, ιστορικούς και θεολόγους. Οι πρωτότυπες ερμηνείες του άνοιξαν ουσιαστικά νέους δρόμους στη θεώρηση της βυζαντινής τέχνης, έθεσαν συγκεκριμένα ορόσημα και στράφηκαν γύρω από την αλληλοσύνδεση όλων των τεχνών στο Βυζάντιο και κυρίως γύρω από το στενό δεσμό τους με τη Λειτουργία. Η Λειτουργία, τόνιζε, υλοποιείται από τις τέχνες, επιδρά στη διαμόρφωση των μορφών, ακολουθεί τον πιστό – με το γενικότερο χαρακτήρα της λατρείας – πέρα από τον ναό, στην καθημερινή ζωή, και φανερώνεται και σε άλλα είδη τεχνών. Οι τέχνες αυτές, που περιλαμβάνουν την ποίηση και τη λογοτεχνία, δεν έχουν πλέον άμεση σχέση με τη λατρεία, φανερώνουν ωστόσο την επίδρασή της. Έτσι ήταν επόμενο το πλατύ αυτό φάσμα να τον οδηγήσει προς την αισθητική και ιδεολογική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης, ξεπερνώντας

τα στενά ιστορικά και γεωγραφικά της πλαίσια, μέσα στη ροή της γενικής ιστορίας της τέχνης.

Στο άρθρο του *The Symbolism of the Imperial Costume as Displayed on Coins* μελετά με κάθε λεπτομέρεια τον συμβολισμό της στολής του βυζαντινού αυτοκράτορα, όπως απαντάται στα νομίσματα. Ήταν η πρώτη συστηματική μελέτη του θέματος, που ήρθε να προσθέσει ένα νέο κεφάλαιο στη «λατρεία» του αυτοκράτορα. Αυτό κατορθώθηκε με τις συνεχείς αναφορές σε ιστορικά και θεολογικά κείμενα και με το πλούσιο εικονιστικό υλικό που εκτείνεται από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, περιλαμβάνοντας μάλιστα όχι μόνο νομίσματα, αλλά και έργα γλυπτικής, μικροτεχνίας και μνημειακής ζωγραφικής. Παρόμοια έρευνα μέχρι τότε για τα βυζαντινά νομίσματα ήταν μόνο σποραδική.

Εντυπωσιασμένος από τις δυνατότητες της έρευνας, στράφηκε στις παραστάσεις ιερών προσώπων στα βυζαντινά μολυβδόβουλλα και με ανάλογες πρωτότυπες μελέτες του απέδειξε ότι πολλές από τις απεικονίσεις αυτές αντιγράφουν συγκεκριμένες θαυματουργικές εικόνες, ακόμη και περίφημες μνημειακές παραστάσεις, όπως τα ψηφιδωτά της αψίδας στον ναό της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως.

Με μια σειρά δημοσιευμάτων αλλά και με βιβλία όπως *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων των Μονών Ιβήρων και Σινά*, συνέβαλε αποφασιστικά στην προώθηση της μελέτης των εικονογραφημένων χειρογράφων. Παράλληλα, έκανε γνωστό μεγάλο όγκο άγνωστου υλικού, το οποίο καταγράφηκε συστηματικά και έδωσε νέες προοπτικές στη μελέτη του εικονογραφημένου χειρογράφου. Μέσα από τα έργα αυτά κατανοείται καλύτερα η σχέση λόγου και εικόνας, αποδεικνύεται ο στενός σύνδεσμος της τέχνης με τη θεολογία και τονίζεται η επίδραση της Λειτουργίας στη βυζαντινή τέχνη. Σημαντική προσφορά αποτελούν τα κεφάλαια στο δεύτερο βιβλίο που αφορούν τον ρόλο του καλλιτέχνη και την ερμηνεία της εικονογράφησης των Προλόγων (Prefaces) των Ευαγγελίων στο πλαίσιο της Λειτουργίας και των λειτουργικών τεχνών, αρχιτεκτονικής, ζωγραφικής και μικροτεχνίας.

Ειδικά για το πρόβλημα του ρόλου του καλλιτέχνη, η ανάλυση και ερμηνεία του σχετικού υλικού τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η καλλιτεχνική δημιουργία στο Βυζάντιο δεν αποτέλεσε ποτέ μηχανική αντιγραφή των προτύπων. Αντίθετα, ήταν αποτέλεσμα της ενσυνείδητης επιλογής του καλλιτέχνη στην πορεία της δημιουργίας, ενώ και η πνευματική του ελευθερία εκδηλώνεται με πολλούς και ποικίλους τρόπους, όπως είναι η επιλογή των θεμάτων, η διακοσμητική και η τεχνοτροπία. Ιδιαί-

τερο κεφάλαιο για την ελευθερία του καλλιτέχνη αποτελεί η συμβολή του στο πρόβλημα της προσωπογραφίας των αγίων στο Βυζάντιο.

Οι επιστημονικές και συγγραφικές του ενασχολήσεις όμως δεν περιορίζονται μόνο στους παραπάνω τομείς. Η φορητή εικόνα, «από τις σημαντικότερες λειτουργικές τέχνες», τον απασχόλησε συστηματικά σε δύο βιβλία *Icons from the Elvehjem Center University of Wisconsin* και *Icon in the life of the Church* και σε πολλά άρθρα του. Σε αυτά ερευνάται η επίδραση της εικόνας στον καθημερινό βίο των πιστών, στην ποίηση και στη λογοτεχνία και τονίζεται ο σημαντικός της ρόλος στη λειτουργία και γενικότερα στη ζωή της Εκκλησίας.

Σε άλλες μελέτες του γίνονται συστηματικές αναφορές και συγκρίσεις της βυζαντινής τέχνης με την μεσαιωνική τέχνη της Δύσης και τονίζεται ο χαρακτήρας της τέχνης του Βυζαντίου στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Πέρα μάλιστα από τις γραπτές του αναφορές, το θέμα παρουσιάστηκε σε πανεπιστημιακές παραδόσεις και μεταπτυχιακά σεμινάρια στο εξωτερικό και στην Ελλάδα. Η διαπίστωση είναι ότι, ιδιαίτερα σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο, οι νέοι βυζαντινολόγοι αρχίζουν να βλέπουν τη βυζαντινή τέχνη έξω από τα στενά όριά της και να τη συνδέουν με τα κινήματα μοντερνισμού που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη.

Ιδιαίτερης σημασίας θεωρούνται οι Συναϊτικές του μελέτες που είχαν αποτέλεσμα την έκδοση των *Εικονογραφημένων χειρογράφων του Σινά*, σε συνεργασία με τον δάσκαλό του K. Weitzmann. Ο Α' τόμος εκδόθηκε το 1990 και βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών, καθώς θεωρήθηκε υπόδειγμα μεθοδολογίας, συλλογής, καταγραφής και ερμηνείας υλικού. Έγινε δεκτός με ενθουσιασμό από την επιστημονική κοινότητα και χαρακτηρίστηκε από τον H. Hunger «ως εξαιρετικό γεγονός στην ιστορία των βυζαντινών σπουδών». Εξάλλου, μετά τον θάνατο του Weitzmann, ανέλαβε εξ ολοκλήρου τη συνέχιση του έργου, ενώ κατά διαστήματα παρουσίασε χειρόγραφα της Μονής Σινά ή ομάδες χειρογράφων από την ίδια βιβλιοθήκη σε διάφορα επιστημονικά άρθρα.

Ακόμη, η ευρυμάθειά του τον οδήγησε στη συγγραφή και άλλων εργασιών που απομακρύνονται από το αντικείμενο της βυζαντινής τέχνης. Συνέθεσε μελέτες που αφορούν στον Θεοτοκόπουλο, τη μορφή του αγίου Φραγκίσκου της Δύσης και το νησί της Πάτμου στην ευρωπαϊκή ζωγραφική. Τα επί μέρους μελετήματα και οι δημοσιεύσεις του ξεπερνούν τα εκατό και κοσμούν τις σελίδες επιστημονικών περιοδικών, συλλογικών τόμων και πρακτικών Συνεδρίων.

Ο Γεώργιος Γαλάβαρης, φύση ανήσυχη και δημιουργική, δεν περιορίστηκε μόνο στη διδασκαλία και στη συγγραφή. Με απaráμιλλη εργατικότητα και οργανωτικό ταλέντο προχώρησε και σε άλλες επιστημονικές

δραστηριότητες. Υπήρξε ο ιδρυτής και πρώτος πρόεδρος της Καναδικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών, αντιπρόεδρος της Ελληνικής Επιτροπής της Διεθνούς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, αντιπρόεδρος και στη συνέχεια πρόεδρος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (Αθήνα), μέλος της Μεσαιωνικής Ακαδημίας της Αμερικής, της Καναδικής Εταιρείας Ιστορικών της Τέχνης, της Διεθνούς Εταιρείας Νουβιακών Σπουδών, της Αμερικανικής Νομισματικής Εταιρείας, επίτιμο μέλος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών και τακτικό μέλος της Βασιλικής Εταιρείας του Καναδά, ενώ τιμήθηκε από τη Σχολή Γραμμάτων και Τεχνών ως διακεκριμένος πανεπιστημιακός δάσκαλος.

Επιπλέον, έλαβε κατά καιρούς πολλές υποτροφίες, τιμήθηκε με διάφορες διακρίσεις, αναγνωρίστηκε σύμφωνα με έρευνα ως ένας από τους καλύτερους πανεπιστημιακούς δασκάλους του Καναδά και είχε συμμετοχή με εισηγήσεις ή ανακοινώσεις ή και επιστημονικές παρεμβάσεις σε τοπικά και διεθνή Συνέδρια και Συμπόσια· επιδόθηκε επίσης με επιτυχία και στη ζωγραφική. Επομένως δεν είναι τυχαίο ότι το όνομα του έχει συμπεριληφθεί σε γνωστά βιογραφικά λεξικά, όπως είναι το International Biography, το American Scholars, το International Who is Who in Education και άλλα.

Υπογραμμίζουμε ιδιαίτερα την προσέγγισή του γενικά στα μνημεία και σε άλλες καλλιτεχνικές εκφράσεις του βυζαντινού πολιτισμού, που οδηγούσε στη σύνθεση των αντικειμένων σπουδής και στην τοποθέτησή τους, όσο ήταν δυνατόν, στον μεγάλο πίνακα της ιστορίας του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Όλα αυτά ήταν βιώματα, τα οποία προσπάθησε να μεταφέρει στους ερευνητές και στους μαθητές του σε όλο τους το μυστήριο αλλά και σε όλο τους το φως. Κατόρθωσε να ανοίξει νέους δρόμους και να οδηγήσει τους μελετητές ή και κάθε ενδιαφερόμενο αναγνώστη από την απλή περιγραφή του καλλιτεχνικού έργου στη μορφολογία του, στην ιστορική του τοποθέτηση, στα μυστικά της αισθητικής ολοκλήρωσης και στο μήνυμα που μας μεταδίδουν το ίδιο και ο συνήθως ανώνυμος δημιουργός του. Θέλησε να μεταφέρει στον αναγνώστη, αλλά και στον πιστό που προσκυνά τον άγιο στους τοίχους του ναού ή προσφέρει άνθη στη βυζαντινή εικόνα ή φιλά το πολύτιμο κάλυμμα ενός Ευαγγελίου, τα οράματα των Βυζαντινών και της Ορθοδοξίας.

Η πολύχρονη πορεία του Γεωργίου Γαλάβαρη και ο ιδιαίτερος ζήλος, τον οποίο επέδειξε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του στη μελέτη της βυζαντινής τέχνης, τον κατέστησαν έναν από τους σημαντικότερους ερευνητές της. Για όλη αυτή την αξιόλογη προσφορά του οι σύγχρονοι με αυτόν μελετητές, όπως και πολλοί νεότεροί του, εκφράζονται συχνά με

τα πλέον κολακευτικά σχόλια για τα συγγράμματά του και τις λύσεις που πρότεινε πάνω σε διάφορα προβλήματα. Υπηρέτησε την τέχνη και την επιστήμη πιστά και μέχρι το τέλος της ζωής του συνέχισε ακούραστα την ερευνητική και συγγραφική του δραστηριότητα αφήνοντας εργασίας έτοιμες για δημοσίευση ή σε κάποιο από τα στάδια της προετοιμασίας τους.

Θα τον θυμόμαστε πάντα ως εξαιρετικό συνάδελφο και αγαπητό φίλο.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤ. Ν. ΚΑΔΑΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

A. BYZANTINA, κυκλοφορούν οι τόμοι 9-20
τ. 21 και 22.

€
30
44

B. BYZANTINA KEIMENA KAI MELETAI

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, 'Η πρωτολογία του Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970 (έξαντλημένο).
2. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας, γ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1975 (έξαντλημένο).
3. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, 'Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του Βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
4. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Αυτοκρατορικά έγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
5. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Οι Τσάκωνες και η Τσακωνιά. Συμβολή στην έρμηνεία των ονομάτων και του όμωνύμου βυζαντινού θεσμού των καστροφυλάκων, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
6. Α. ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, 'Η επί 'Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
7. Α. D. KARPOZILOS, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973 (έξαντλημένο).
8. ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελιδική της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973 (έξαντλημένο).
9. ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, Συναγωγή Πατέρων εις τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371), β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976 (έξαντλημένο).
10. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Δαβίδ Δισυπάτου, Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιαν, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976.
11. P. CHARANIS, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518. 2nd edition, Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
12. Α. ΣΙΓΑΛΑΣ, 'Ιστορία της έλληνικής γραφής. Πρόδρομοι καὶ ἀρχαί της γραφής, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
13. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αἱ περί πολιτείας καὶ δικαίου ιδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ, β' έκδοση (ἀνατύπωση), Θεσσαλονίκη 1989.
14. C. N. TSIRPANLIS, Mark Eugenicus and the Council of Florence (A Historical Re-evaluation of his Personality), Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
15. P. CLASSEN, Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter, Θεσσαλονίκη 1977.
16. L. MAVROMATIS, La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin, Θεσσαλονίκη 1978.

18

18

18

17. A. G. C. SAVVIDES, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, The Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237, Θεσσαλονίκη 1981. 18
18. ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Τό Βυζάντιον εἰς τὰς ἄρμενικάς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1981. 18
19. ER. SCHILBACH, Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982. 18
20. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1984 (ἐξαντλημένο).
21. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηριῶν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη 1985. 18
22. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1988. 18
23. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗΣ, Ἰερωνύμου, De viris illustribus. Πηγές καὶ πρότυπα, κείμενο - μετάφρασι - σχόλια, Θεσσαλονίκη 1992. 18
24. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ - Β. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννου Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, Πίνακας Λέξεων, Θεσσαλονίκη 1992. 18
25. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Μακαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1996. 18
26. IORDANIS GRIGORIADIS, Linguistic and Literary Studies in the *Epitome Historion* of John Zonaras, Θεσσαλονίκη 1998. 24
27. I. G. LEONTIADES, Die Tarchaneiotai. Eine Prosopographisch- Sigilographische Studie, Θεσσαλονίκη 1998. 18
28. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών - Τό πρόσωπο καὶ τό ἔργο του. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου, Θεσσαλονίκη 1999. 24
29. Ε. ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ επαγγελματικά ονόματα γυναικῶν στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 2000.
30. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Γρηγόριος ὁ Γ', ὁ τελευταῖος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση (1453) καὶ ἡ φιλενωτικὴ πολιτικὴ του, Θεσσαλονίκη 2001. 30
31. Α. Γ. ΑΜΠΕΛΑΡΓΑ, Ο Βίος τῆς Ἀγίας Συγκλητικῆς. Εἰσαγωγή - κριτικό κείμενο - σχόλια. Συμβολή στὴ διερεύνηση καὶ μελέτη τῆς πρώϊμης ἀσκητικῆς γραμματείας, Θεσσαλονίκη 2002. 30
32. Ε. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - Η. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ρητορικά καὶ ἀγιολογικά κείμενα, Θεσσαλονίκη 2002. 25
33. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Μία ἐπταετία κρίσεων γεγονότων. Το Βυζάντιο στα ἔτη 1366-1373 (Ἡ διαμάχη Ἀνδρονίκου καὶ Ἰωάννη Ε' των Παλαιολόγων), Θεσσαλονίκη 2002. 25
34. Α. SEMOGLU, Le voyage outre-tombe de la Vierge dans l'art byzantin de la descente aux enfers à la montée au ciel, Θεσσαλονίκη 2003. 30

Γ. BYZANTINA ΜΝΗΜΕΙΑ

1. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ τῇ συνεργασίᾳ Π. Ι. ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, β' ἔκδοσις (ἀνατύπωση), Θεσσαλονίκη 1988. 59

2. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975. 59
 3. N. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976. 59
 4. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, 'Η τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα μέ βάση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 1980. 59
 5. C. DAUPHIN et G. EDELSTEIN, L'église byzantine de Nahariya (Israël). Étude archéologique, Θεσσαλονίκη 1984. 44
 6. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, 'Ο ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶμο 14ο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1986. 59
 7. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ με τὴ συνεργασία τῆς ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. II. Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1987. 74
 8. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ρεντίνα I. Οἱ μυγδονικὲς πόλεις Αὐλῶν, Βρομίσκος, Ἀρέθουσα καὶ ὁ τάφος τοῦ Ευριπίδη, Θεσσαλονίκη 1995. 44
 9. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, τόμος III: Μακεδονία - Θράκη, 1: Τα ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς Θεσσαλονικῆς (συνέκδοση τοῦ Ὁργανισμοῦ «Θεσσαλονίκη - Πολιτιστικὴ Πρωτεύουσα τῆς Ευρώπης» καὶ τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ερευνῶν), Θεσσαλονίκη 1998 (ἐξαντλημένο).
 10. Σ. ΤΑΜΠΑΚΗ, Ἡ Θεσσαλονίκη στὶς περιγραφές τῶν περιηγητῶν. Λατρευτικὰ μνημεῖα 12ος - 19ος αἰ. μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1998. 47
 11. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Λεμῶνος Λέσβου, Θεσσαλονίκη 1999. 41
 12. Σ. ΚΑΔΑΣ, Το εἰκονογραφημένο χειρόγραφο αρ. 2 τῆς Μονῆς Ἀγίου Παντελεήμονος Ἀγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκη 2001. 50
- Δ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Ἰωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1980. 44
 2. Β. Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑΣ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ Ὁμιλίες, Θεσσαλονίκη 1981. 30
 3. Δ. Β. ΚΑΪΜΑΚΗΣ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Δογματικὰ ἔργα. Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1983. 44
 4. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἀγιολογικὰ ἔργα. Α' Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι, Θεσσαλονίκη 1985. 44
- Ε. ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ
1. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίαι τοῦ οἰκισμού, Θεσσαλονίκη 1981. 59
- ΣΤ. ΠΟΙΚΙΛΙΑ
1. Αφιέρωμα στὸν ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ. Πρακτικὰ Επιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Ἀπριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988. 30

2. BENJ. HENDRICKX, *Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272)* (Ανάτυπο από τον 14ο τόμο των «BYZANTINΩΝ»), Θεσσαλονίκη 1988. 18
3. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και Γλώσσα*, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1988. 44
4. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα. Συμβολή στή μελέτη τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς*, τόμοι Α, Β, Γ, Θεσσαλονίκη 1989. 74
5. *Μνήμη αγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως*, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (14-17 Οκτωβρίου 1993), Θεσσαλονίκη 1994. 44
6. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ - Δ. ΣΤΡΑΤΗΣ (γεν. ἐποπτεία πρωτοπρ. Θ. ΖΗΣΗ), *Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας, Α' Ἀνατολική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1996. 44
7. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεξικό Βυζαντινῆς Ορολογίας. Οικονομικοί ὅροι*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2000. 24

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. ΑΛΤΙΝΤΖΗ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 222.965, 221.529
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ